

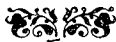
БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ПАНТЕЛЕЙМОН
КУЛІШ

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Пантелеймон Олександрович
КУЛІШ

1819—1897

ПАНТЕЛЕЙМОН
КУЛІШ

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ

1

ПРОЗОВІ ТВОРИ

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

ПЕРЕСПІВИ ТА ПЕРЕКЛАДИ

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

1994

Серію засновано 1982 р.

Друкуються роман «Чорна рада. Хроніка 1663 року», оповідання, поетичні твори, переспіви та переклади.

**РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ**

**І. О. Дзеверін (голова), О. Т. Гончар,
Ю. Е. Григор'єв (секретар), В. Г. Дончик,
М. Г. Жулинський (заступник голови),
П. А. Загребельний, С. Д. Зубков, Є. П. Кирилюк,
О. В. Мишанич, Л. М. Новиченко,
Д. В. Павличко, Ф. П. Погребенник,
В. М. Русанівський, О. В. Шпильова,
М. Т. Яценко (заступник голови)**

Упорядкування і примітки
Є. К. НАХЛІКА

Редактор тому
М. Д. БЕРНШТЕЙН

Редакція видань історично-культурної спадщини України

Редактори *В. А. Зіна, Л. П. Чорна*

К 4702640106-096 передплатне
221-94

ISBN 5-12-002729-6 (т. 1)
ISBN 5-12-002728-8

© Є. К. Нахлік, упорядкування,
примітки, 1994

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІША

Нині ім'я Пантелеймона Куліша, якого І. Франко справедливо називав «перворядною зіркою в нашому письменстві»¹, «одним з корифеїв нашої літератури»², нарешті повернуто з ряду одіозних у ряд шанованих. Віриться, що це лише паростки повноправного вrostання його творчості в духову культуру сьогодення. Нашій громадськості ще належить осягнути велич П. Куліша як одного з фундаторів української національної самосвідомості і нової літератури, як могутнього письменника-мислителя, цінність оригінальних ідей якого відкривається тільки тепер, коли ми набагато глибше, ніж досі, занурилися у вітчизняну і світову історію.

Сенс подвижницької діяльності П. Куліша влучно визначив М. Драгоманов, палкий прихильник орієнтації на вершинні здобутки європейських літератур, який відзначив, що цей письменник, на відміну від багатьох інших українофілів, «б'є в точку всесвітньої, людської культури, котра підніме наш народ»³.

Куліш — це й полум'яний патріот України, несхитний борець за збереження і розвиток самобутності українського народу, його прадідівських звичаїв і традицій, за нове красне письменство, щонайглибше закорінене у фольклорному ґрунті, і — «західник», який наполегливо пропагував і втілював у власних творах ідею засвоєння світових культурних надбань. Він ревно прагнув вивести рідний народ, нашу літературу на широку дорогу світового культурного поступу з обов'язковим збереженням при цьому національної своєрідності. «Молодые люди, вдаваясь в изучение Малороссии, ни-сколькo не лишают себя этим возможности усвоить себе образованность европейскую, — переконував П. Куліш М. Костомарова у листі від 27 червня 1846 р. — Зачем брать крайности? Можно любить свой буколический хутор и восхищаться блеском столицы еще больше, нежели человек, никогда в хуторе не живавший. Можно знать наизусть все наши песни, предания и летописи и усвоить себе образованность европейскую в высшей степени»⁴.

Така двоєдина позиція Куліша була зумовлена тим, що в епоху вітчизняного Просвітництва і романтизму, коли він починав свій творчий шлях, чітко окреслилися взаємодоповнюючі тенденції — з одного боку, до осмислення

¹ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т.— К., 1981.— Т. 32.— С. 169.

² Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т.— К., 1982.— Т. 33.— С. 293.

³ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом.— Чернівці, 1911.— Т. 7.— С. 106.

⁴ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т.— К., 1990.— Т. 1.— С. 265.

національної історії, народної культури, до творення фольклорно-генетичного варіанта національного письменства, а з другого — до опанування загально-людським культурним досвідом і формування європейської літературної моделі, котра включала й фольклоризацію як необхідний історичний етап свого розвитку.

Витоки цих двох начал у творчості Куліша — фольклорного («природного») та книжного («цивілізованого») — простежуються ще в дитячих і юнацьких роках письменника.

Пантелеймон Олександрович (або Панько Олелькович, як він сам себе називав) Куліш народився 7 серпня (26 липня) 1819 р. на хуторі поблизу містечка Вороніж (тепер Шосткинського району Сумської області) в сім'ї заможного козака-хлібороба. Охрещений був на Паликопи (27 липня за ст. ст.) — у день свята на честь святого Пантелеймона, чийм ім'ям, згідно з християнською традицією, і назвали новонародженого.

Батьки майбутнього письменника — Олександр Андрійович і Катерина Іванівна — походили з давніх козацько-старшинських родів. Хлопчик виростав серед старосвітського хутірної побуту, у пошані до народних звичаїв й обрядів. Ще змалку він відчув красу народного мистецтва, особливо завдяки матері, яка розмовляла тільки українською мовою, знала силу-силенну українських приказок і пісень, гарно співала.

А от у підлітковому віці значний вплив на Панюшу мала високоосвічена пані-«ідеалістка» з сусіднього хутора Уляна Терентіївна Мужилівська, яка, за висловом Куліша, «сталась йому за другу матір», надихнула його високими книжними ідеалами. «Цивілізація, — згадував він в автобіографічному нарисі «Жизнь Куліша», — поборолла тут просту натуру; демократична душа отрока зробилась а р и с т о к р а т и ч н о ю, — тільки не в ледачому розумі [нні] сього слова».

Саме Мужилівська наполягла, щоб здібного хлопця після закінчення Новгород-Сіверського повітового училища віддали до тамтешньої гімназії, а не на службу до повітового суду, як того хотів батько.

У гімназії Пантелеймон написав свій перший літературний твір (українською мовою) «Циган», що є обробкою уривка з народної казки, почутої з уст матері («Циган» був опублікований в альманасі «Ластівка» 1841 р.).

1836 р. Куліш через нестачу коштів на навчання залишив гімназію, закінчивши тільки п'ять класів, і якийсь час працював у канцелярії Ніжинського ліцею, домашнім наставником панських дітей.

У 1839 р. був зарахований на історико-філологічне відділення філософського факультету Київського університету як студент-вільнослухач, у 1840 р. переведений за власним бажанням на юридичний — уже як повноправний студент, але в грудні того ж року відчислений з університету в зв'язку з відсутністю документів про дворянське походження. З 1841 р. викладав російську словесність та історію у Луцькому, Києво-Печерському та Києво-Подільському дворянських училищах, у гімназії в Рівному.

У 40-х роках Куліш захопився романтичним рухом з його увагою до національної історії та народної культури. Ще під час навчання в університеті він дебютував міфологічно-етнографічними оповіданнями «О том, от чего

в местечке Воронеже высох Пешевцов став» і «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зеленой неделе» (Киевлянин. — 1840. — Кн. 1). Під час літніх канікул 1843—1845 рр. молодий ентузіаст, закоханий у рідну старовину, в образне слово народу, мандрував по Україні, головним чином Київщині, і записував пісні, думи, перекази, легенди, казки, повір'я, вивчав характерні особливості народного побуту.

У 1843—1844 рр. Куліш познайомився з В. Білозерським, Т. Шевченком, М. Костомаровим та іншими патріотами, які згуртувалися навколо «великого задуму — видвинути рідну націю з духовного занепаду, а українського крєпака з неволі духовної і соціальної» («Історичне оповідання»). У грудні 1845—січні 1846 р. в Києві виникло Кирило-Мефодіївське братство — таємна політична антикріпосницька організація. Куліш з осені 1845 р. працював у Петербурзі старшим вчителем П'ятої гімназії та викладачем російської мови для неросійськомовних студентів університету, а тому з кирило-мефодіївцями тільки підтримував листування і мав епізодичні зустрічі. Безперечно, своєю літературною та фольклористичною діяльністю, участю в обговоренні долі українського та інших слов'янських народів у листах до «братчиків» Куліш долучався до творення тієї духової, політичної атмосфери, в якій стала можливою поява таємного товариства. Проте безпосередньої участі у ньому він не брав. Поширену, хоч і не підтверджену навіть слідством гіпотезу про свою причетність до кирило-мефодіївців Куліш переконливо спростував в автобіографії «Жизнь Куліша» й особливо в «Історичному оповіданні», створеному на початку 80-х років й опублікованому 1882 р., коли він вже не мав жодних підстав остерігатися переслідування з боку царських властей, — навпаки, можна було б навіть похизуватися своєю політичною активністю в молоді літа. Має рацію український учений з Канади Ю. Луцький, досить обережно, проте влучно визначаючи відношення Куліша до Кирило-Мефодіївського братства: «Трійця київських романтиків — Шевченко, Куліш, Костомаров — заклала підвалини Кирило-Мефодіївському братству, яке постало 1845 р., коли Куліша вже не було в Києві»⁵.

На той час Куліша й Шевченка єднали дружні взаємини. На весіллі Пантелеймона з вісімнадцятилітньою панною із старосвітського козацького роду Олександрєю Білозерською, що відбулося 24 січня (за ст. ст.) 1847 р., Тарас був за старшого боярина. Вже на схилі літ у поемі «Грицько Сковорода» Куліш з приємністю згадував про Шевченка в тій обрядовій ролі: «Як на весіллі в нас співав І всіх гостей почарував»⁶.

Невдовзі після весілля молода пара вирушила в країни Центральної Європи (Пруссію, Саксонію, Австрію) — Петербурзька Академія наук послала обдарованого викладача університету в наукове відрядження для вивчення слов'янських мов, історії, культури та мистецтва. Саме тоді, у березні 1847 р., таємна поліція Миколи I викрила Кирило-Мефодіївське братство. Запідозрений в участі у ньому, Куліш був заарештований у Варшаві. Жандарми не довели

⁵ Луцький Юрій. Пантелеймон Куліш // Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані. — Нью-Йорк — Торонто, 1984. — С. 12.

⁶ Сочинения и письма П. А. Кулиша: Т. 1—5 / Изд. А. М. Кулиш. Под ред. И. Каманина. — К., 1909. — Т. 3. — С. 317.

приналежності письменника до братства, проте інкримінували йому «дружеские сношения» з його учасниками, «чрезмерные мысли о мнимой важности Украины», висловлені в листах до «братчиків», в «Повести об украинском народе», поемі «Україна» та романі «Михайло Чарнышенко», і поміщені в цих творах «многие двусмысленные места, кои могли поселять в малороссиянах мнение о праве их на отдельное существование от империи»⁷. Куліша засудили, з заборорою писати і друкуватися, на адміністративну службу в Тулу.

У Тулі Куліш пробув три роки і три місяці. Певною відрадою було те, що дістав там змогу продовжити самоосвіту — багато читав (В. Скотта, Ж.-Ж. Руссо, Ч. Дікенса, Дж. Байрона, Р. Шатобріана, Мольєра, античних письменників), вивчав різноманітні історичні матеріали та іноземні мови. Загалом же він опанував майже всі слов'янські, французьку, англійську, німецьку, італійську, іспанську, латинську та старосврейську мови, причому більшість з них — самотужки.

Наприкінці 1850 р. Кулішеві дозволили повернутися з заслання. Та він і надалі був позбавлений права друкуватися, а тому публікувався анонімно або під псевдонімами, зокрема «Николай М*». У часи миколаївської реакції, коли з підозрою ставились до української літератури, проскрибований письменник змушений був добиватися визнання творами російською мовою.

У квітні 1856 р., коли з приходом Олександра II настала певна лібералізація суспільного життя, Кулішеві нарешті повернули право друку. З величезною енергією розгорнув він різнобічну діяльність передусім на терені української культури: видав історичний роман «Чорна рада», численні книжечки для народу, упорядкував переважно з власних матеріалів і випустив у світ фольклорно-історіографічну та етнографічну збірку «Записки о Южной Руси» (т. 1 — 1856, т. 2 — 1857), альманах «Хата» (1860), разом з В. Білозерським і М. Костомаровим організував і редагував перший загальноукраїнський журнал «Основа» (1861—1862), на сторінках якого опублікував багато власних творів різних жанрів — художніх, історіографічних, літературно-критичних, публіцистичних.

У 1858 і 1861 рр. Куліш здійснив дві подорожі по Західній Європі, які мали величезне значення для його ознайомлення з культурними здобутками найрозвиненіших країн. У 1868—1871 рр. він жив у Львові, Відні. При переїзді до Австро-Угорщини Куліш особливо зблизився з братами Ол., Ос. і В. Барвінськими, О. Партицьким, О. Огоновським, І. Пулюєм, Н. Вахняниним. Удвох з останнім він у 1867—1870 рр. керував львівським народовським журналом «Правда». За словами І. Франка, «Куліш був головним двигачем українського руху в Галичині в 60-х і майже до половини 70-х років»⁸.

У 1873—1874 рр. письменник працював у Петербурзі старшим редактором відділу Міністерства шляхів сполучення.

Якщо в 40—60-ті роки Куліш вніс і свою частку в романтичне уславлення козацької героїки, то в наступні десятиліття, після скрупульозного вивчення

⁷ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т.— К., 1990.— Т. 2.— С. 80—81, 100.

⁸ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т.— К., 1981.— Т. 31.— С. 333.

історико-архівних матеріалів, він переглянув свої погляди на історію України та українського козацтва. У тритомному дослідженні «История воссоединения Руси» (Т. 1—2.— Спб., 1874; Т. 3.— М., 1877), статтях «Мальована гайдамащина» (Правда.— 1876.— № 9—12) і «Козаки по отношению к государству и обществу» (Русский архив.— 1877.— № 3, 6) він негативно оцінив козацькі та селянські повстання як такі, що руйнували культуру, початки української державності, осудив народних і літературних співців козаччини та гайдамаччини (зосібна й Шевченка), натомість підніс культуртрегерську місію польської та ополяченої української шляхти, міщанства і російської освіченої монархії.

З середини 1870-х років по 1882 р. Куліш одчайдушно намагався опанувати несприятливу для розвитку української культури ситуацію, то сподіваючись на благородну роль освіченого самодержавства, то орієнтуючись на співпрацю з польською інтелігенцією Галичини.

Тим часом шовіністичний Емський акт 1876 р. і марні зусилля письменника домогтися дозволу на видання «Журнала П. А. Кулиша» відчутно похитнули його щирі, але ілюзорні надії на культуротворчу місію російського абсолютизму на Україні.

1877 р. Куліш назавжди залишив державну службу й разом з дружиною оселився в її маєтку на хуторі Мотронівка поблизу села Оленівки на Борзенщині. А в 1881 р. після заборони цензурою і вилучення з продажу його збірки публіцистичних статей (російською мовою) і художніх творів (українською) «Хуторская философия и удаленная от света поэзия» (Спб., 1879), в якій проголошувалось право українського народу на самобутній культурний розвиток, письменник подався до Львова, сподіваючись у ліберальній Австро-Угорщині з її ширшими, ніж у Росії, демократичними свободами, заснувати-таки власний часопис. У 1882 р. він навіть подав заяву про відречення від російського підданства (щоправда, в 90-х роках відкликав її назад).

Охоплений благородною ідеєю — надихнути на співпрацю галицько-українську та польську інтелігенцію — Куліш видає публіцистичну брошуру «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року» (Львів, 1882). Та до сподіваної згоди не дійшло — конфліктуючим сторонам забракло доброї волі. Автор брошури слушно закликав український і польський народи забути давні чвари, але мав необережність нагадати їх, вказавши на обопільні історичні помилки та несправедливості. Це не сподобалося насамперед співвітчизникам. Вони не могли погодитися з твердженням Куліша про те, що козацькі повстання і війни проти шляхти — польської та української — то виступи «руїників» проти «культурників» і що добиватися національної незалежності України від Речі Посполитої треба було мирним, просвітительським шляхом. І. Франко, М. Костомаров і Д. Мордовець критикували публіциста-миротворця за дегероїзацію козацтва і піднесення української дрібної шляхти, міщан і польсько-шляхетських «можновладних культурників і колонізаторів України», хоча і їм Куліш дорікнув за «помсту і криваву кару» повсталим. Якщо автор брошури оцінював історичний конфлікт між Україною і Польщею з погляду культурного поступу обох народів, то його опоненти виходили з права пригнобленої нації на збройну визвольну боротьбу.

У середовищі польської інтелігенції, навпаки, брошурою зацікавилися, запросили автора на свої зібрання. Тим часом саме тоді папа римський розпорядився віддати василіанський монастир у Добромилі єзуїтам, що фактично означало подальшу колонізацію українського населення Східної Галичини. Польська інтелігенція, на яку Куліш покладав великі надії, не виступила проти цієї акції, і письменник розчарувався у її добрих, здавалося, намірах. Він навіть опублікував німецькою мовою спеціальну брошуру «Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch jesuiten» (Відень, 1882), у якій протестував проти передачі монастиря єзуїтам і засуджував мовчазну згоду польських культурно-громадських діячів, однак «ліберальна» австрійська влада конфіскувала цю книжечку.

Зневірений у можливості заснувати власний часопис, Куліш назавжди повернувся у Мотронівку, до хуторного затишку, мрії про який плекав ще з кінця 50-х років. У Мотронівці, перейменованій Кулішем на Ганнину Пустинь (на честь дружини, яка висупала в літературі під ім'ям Ганна Барвінок), пройшли найплідніші літа його творчості. Усамітнений хуторянин, упоравшись з важкою сільською роботою в полі чи біля хати, писав вірші й поеми, драми та переспіви, творячи вільно й натхненно, не озираючись на цензуру чи вразливих колег, і хоча не все передавав до друку, проте був певен, що майбутні дослідники опублікують його літературний доробок повністю, — аж до найстислішої нотатки.

М. Могилянський, який у 20-х роках нашого століття одним з перших ознайомився з творчими щоденниками пізнього Куліша — «Чорними рукописами» 1890—1893 рр., — був вражений ясністю і благородством його мислення. Він писав, що й на восьмому десяткові літ у Куліша було ще багато енергії, любові до свого діла, працездатності й напруженого духового життя, що «разом з ясним і блискучим розумом нерідко виявляв він і блиск таланту свіжого й дужого»⁹.

Увесь життєвий шлях Куліша — то подвижницька діяльність в ім'я духовного поступу українського народу, невтомний пошук правди-істини, розбудова національної культури на терені красного письменства і літературної критики, фольклористики й етнографії, історії та історіософії, публіцистики і педагогіки, мовознавства і релігії, журналістики та видавничої справи.

Можна сперечатися з приводу тих чи інших поглядів Панька Куліша, сприймати чи не сприймати його неординарні історіософські ідеї, а проте не можна не визнати, що все своє свідоме життя він жертвовно поклав на вівтар рідного поневоленого народу задля його культурного випрямлення і зростання. Адже ж мав можливість зробити непогану кар'єру чиновника або вченого, здобути визнання імператорської Академії наук чи авторитетних російських університетів. Проте знехтував цим, не забезпечивши собі на старість навіть пенсії. Натомість зберіг своє творче і людське «я», вірність самому собі, незалежність мислення.

На хуторі жив з того, що давало господарство, працюючи разом з дружиною в поті чола — був умілим столяром, знався на ковальстві, не кажучи

⁹ Могилянський М. П. О. Куліш у 90-х роках (Листи й документи) // Червоний шлях. — 1925. — № 8. — С. 184.

вже про хліборобство. Коштів ледве вистачало на прожиття. У листі до В. Білозерського за 1891 р. Куліш нарікав, що ходить у шкарбанах, бо нема за що купити добрі чоботи, а проте на зароблений гонорар просив свояка надіслати йому з Петербурга... поетичні твори Шіллера — для переспіву¹⁰. Втім, свої гонорари хутірний самітник переважно жертвував на культурні цілі. Не плекаючи вже власних видавничих задумів, він не перестав дбати про розвиток української періодики: так, прибуток від збірки «Дзвін» (Женева, 1893) віддав на видання часописів радикальної партії — журналу «Народ», який редагували М. Павлик та І. Франко, і коломийської газети «Хлібороб», що виходила в той час за редакцією М. Павлика.

До останніх днів з-під пера письменника лягало на папір образне слово. Шість десятиліть літературного подвижництва не вичерпали творчих задумів. Символічно, що за кілька тижнів до свого ушестя як заповіт нащадкам Куліш завершив переклад знаменитої «Пісні про дзвін» Шіллера, цього натхненного гімну злагодженої людській праці. Може, десь підсвідомо перекладач відчув у цьому творі метафору власного життя. Адже разом з Шевченком і Костомаровим, Марком Вовчком і Ганною Барвінок Куліш почав виливати дзвона — нову українську літературу — ще тоді, коли вона тільки-но формувалася з окремих творів. І от спільними зусиллями «дзвона» вилито. Є нова українська література, писана народною мовою, розвивається літературний процес. Справа всього життя, якій віддано стільки сил і енергії, завершена.

Невмолима доля була нерідко жорстокою до Куліша, та часом і милосердною. 24 січня 1897 р. Пантелеймон Олександрович і Олександра Михайлівна відзначили свій довгий і, попри всі труднощі, щасливий подружній шлях святкуванням золотого весілля.

То була остання втіха, відпущена письменникові долею. Він застудився і невдовзі — 14(2) лютого 1897 р. — його поглинула вічність.

П. Куліш був наділений багатогранним письменницьким талантом, який з успіхом виявив у різних художніх формах — прозових, поетичних, драматичних, у літературній критиці. Він розпочав творчу діяльність прозовими спробами і в 40—50-х роках виступав переважно як прозаїк. У наступному десятилітті здійснював самовираження здебільшого через прозові та поетичні форми, а в 70—90-х роках працював переважно над поетичними і драматичними творами, перекладами.

У белетристиці Куліша, більша частина якої написана російською мовою, відбилися етапні художньо-естетичні шукання української та російської літератур. У перших прозових творах — міфологічно-етнографічних «Малоросійских рассказах» (1840), повісті «Огненный змей» (1841) — він пішов шляхом літературної обробки українських народних казок і фантастичних переказів. Згодом письменник не раз звертався до популярного жанру історичного роману: «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843), «Алексей Однорог» (1852—1853), «Чорна рада» (українською та російською мовами, 1857); історичної повісті: «Порубежники» (1864),

¹⁰ Див.: Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН України (далі — ЦНБ АН України), ф. 1, арк. 8.

«Царевич Александр Ахия» (1876). Впливом поширеної у тогочасній російській літературі натуральної школи позначені його автобіографічні повісті «Яков Яковлевич», «История Ульяны Терентьевны» (обидві — 1852), «Феклуша» (1856), які склали трилогію «Воспоминания детства», повісті «Майор» (1859), «Другой человек. Из воспоминаний былого» (1861) та «Украинские незабудки. Очерки из невозвратного времени» (1861), нарис «На почтовой дороге в Малороссии» (1859). З-під пера Куліша вийшов й утопічний роман «Искатели счастья» (50-ті роки).

Усі ці російськомовні твори написані переважно на українському матеріалі, перейняті українським патріотизмом, позначені національним світосприйманням українця. Називаючи П. Куліша і М. Костомарова «двумя замечательными и талантливыми деятелями украинской литературы», І. Франко разом з тим відзначив: «Многосторонняя и плодovitая деятельность их принадлежит в значительной мере русской литературе и науке, хотя родная Украина, ее прошлое и нужды ее настоящего являются главным средоточием их интересов и работ»¹¹.

В історію української літератури Куліш увійшов насамперед як автор першого українського роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року» (1857).

У європейських літературах першої — другої третин XIX ст. розвивалися два рівноцінні, але естетично різні підходи до зображення історичного минулого. Один з них, започаткований В. Скоттом і продовжений А. Мандзоні, О. Пушкіним та ін., полягав у прагненні митців за допомогою творчої уяви, опертої на документальні матеріали, відтворити історично конкретну картину епохи. Для другого підходу, прихильниками якого були В. Гюго, А. де Віньї, М. Гоголь, Т. Шевченко та ін., характерні авторська модернізація історії, зіставлення або, частіше, протиставлення минулого і сучасного, звернення до символічного малюнка, фольклорної патетики й умовності.

У своєму першому історичному романі «Михайло Чарнышенко», написаному в 1842 р., Куліш поєднав вальтерскоттівський історико-етнографічний коментар з гоголівським протиставленням героїчного минулого сучасності, далекій від колишньої національної величі і слави.

Проте в наступних прозових творах він пішов шляхом вальтерскоттівського відображення історії. Якщо для Гоголя, — писав критик О. Студитський, — «живою є скоріше та історія, яка живе в устах народу», то художнє обдарування Куліша вимагає старанного вивчення історичних джерел і пам'яток¹². В епілозі до російського видання «Чорної ради» (1857) Куліш прямо протиставив свою історико-повістувальну манеру гоголівській: «Малороссийские повести Гоголя... подходят ближе к нашим народным песням, нежели к самой натуре, которую отражают в себе эти песни»; на переконання ж Куліша, в художньо-історичному творі «повествователю надобно... смотреть на вещи глазами тогдашнего общества».

¹¹ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. — К., 1984. — Т. 41. — С. 121.

¹² Студитский А. Русские литературные журналы за январь 1846 г. // Москвитянин. — 1846. — Ч. 1. — № 2. — С. 223—224. У цьому огляді критик приділив увагу, зокрема, й уривку з роману П. Куліша «Черная рада» — «Киевские богомольцы в XVII столетии», опублікованому в журналі «Современник» (1846. — Т. 41).

Автор «Тараса Бульби» черпав натхнення переважно в українському героїчному епосі й історичних піснях. У «Чорній раді» Куліш теж використав фольклорний матеріал, але насамперед сперся на архівні документи й літописи, прагнучи до максимальної точності у викладі історичних фактів, описах народних звичаїв і побуту. Разом з тим він творив передусім як художник слова, а не вчений-історик. Письменник з успіхом вдався до художнього вимислу. В романі діють історичні та вигадані особи; не забуто й про «романічний» інтерес, який, згідно з поетикою вальтерскоттівського роману, досягається зображенням якоїсь «приватної події». У «Чорній раді» дві сюжетні лінії — історична та любовна.

У романі правдиво відтворено соціальні суперечності на Україні після переможної визвольної війни і здобуття автономії: між поміщиками і селянами, шляхтою і міщанами, міщанами й козаками, козаками й селянами, запорожцями та городовими козаками («кармазинниками»), старшиною та рядовим козацтвом. Одним з наслідків цих суперечностей і стала «чорна рада», в якій взяли участь народні низи — «чернь» (звідси й назва ради).

У ролі композиційного стрижня автор уміло використав романічний мотив дороги. Аж до центральної, кульмінаційної події — «чорної ради» — твір складається із сцен-зустрічей і сцен-зіткнень старого паволоцького полковника і священника Шрама й молодого Шраменка, які подорожують по Лівобережжі, з окремими особами та групами людей. Крізь сприймання головним чином цих двох героїв письменник показує життя і соціальну психологію різних станів і верств тогочасної України.

У правдивій картині соціальних суперечностей і станово-класової боротьби на Україні XVII ст., у соціальній мотивації людської поведінки й психології проявилось характерне для вальтерскоттівських романів переростання романтизму в класичний реалізм XIX ст.

Історично правдиво змалювавши соціальні й міжнаціональні відносини, Куліш, однак, дав їм суб'єктивне тлумачення. Читач «Чорної ради» мусить повсякчас мати на увазі, що перед ним художній текст, а не наукове дослідження. В романі подано не так адекватний, як суб'єктивний образ історії, художню візію, де образи наказного гетьмана Сомка, кошового Запорозької Січі Брюховецького, ніжинського полковника Васюти, генерального писаря Вуяхевича не тотожні цим історичним особам. Художній світ «Чорної ради» відбиває Кулішеве розуміння історії України і його погляди на українську перспективу. Вже в цьому творі він вдався не просто до белетризації історії, а до її філософського осмислення.

Неправомірно було б вимірювати цінність «Чорної ради» тим, наскільки зображені в ній перипетії відповідають історичному перебігу подій. Адже кожен твір образної словесності — це не тільки картина, а й авторський художній коментар до неї; у будь-якому мистецькому явищі поряд з реальним змістом є й духовий, витканий світоглядом і світовідчуттям творця. Читаючи «Чорну раду», важливо збагнути суб'єктивний світ Куліша, його погляди і надії — тобто нову реальність, витворену артистичним талантом. Тим більше, що порівняно з історичними романами В. Скотта, Куліш ідеологізував свій твір, надав йому більшої філософичності.

Кожен з основних персонажів «Чорної ради», виявляючи своє ставлення до суспільно-історичних подій, власну «філософію життя», втілює певну авторську ідею. Різноманітність позицій персонажів відбиває Кулішеві уявлення про існуючі суспільно-політичні орієнтації, моральні переконання, життєві цінності. Ідеалом Сомка і Шрама є українська автономна феодальна республіка, міцний союз з Московією; кобзаря — індивідуальна моральна чистота, духове самовдосконалення; «юродствующого» запорожця, курінного отамана Кирила Тура (своєрідного байронічного героя на український лад) — ірраціональне життя за незвіданими законами серця; старого запорожця Пугача — соціальна рівність, демократична козацька республіка, знищення форми приватної власності, втілення в життя месіанського — соціально-визвольного — призначення Запорозької Січі (на цьому образі позначилися утопічні уявлення XIX ст.); пана Череваня — заможне хуторянське життя, повне всіляких втіх і насолод; Петра й Лесі — сімейна ідилія. «Чорна рада» побудована на протиставленні ідеологічних і моральних позицій різних персонажів, що характерно для романного мислення Куліша. Твір внутрішньо полемічний. Автор підкреслює, що кожен з персонажів несе «свою правду» (станову, національну, моральну, психологічну, вікову). В кінцевому ж підсумку політичні симпатії письменника на боці городової козацької старшини, Шрама й Сомка, які висловлюються за впорядковане станово-класове українське суспільство як антипод нерегульованої запорозької вольниці, що загрожує несподіваними соціальними, антигромадськими вибухами.

Центральним у «Чорній раді» є конфлікт, який став наскрізним у творчості Куліша, — між державобудівничим і руйнівничими початками в українській історії. Перше начало в романі уособлює старшина городових козаків (Сомко, Шрам), друге — запорозька стихія. У виснажливій боротьбі цих двох сил — державобудівничої, культуротворчої та руйнівничої — і вбачає письменник трагедію України. Куліш в образах Кирила Тура та інших низовців переконливо показав, що запорозький військовий уклад суперечив громадянському суспільству Гетьманщини, бо волелюбні січовики, дбаючи понад усе про власну незалежність, не були зацікавлені у міцній українській державі, яка б неминуче поставила їх у певні правові рамки, підпорядкувала б цивілізованому, культурному розвитку народу.

Ідеалізований гетьман Сомко виражає погляди тієї частини козацької верхівки, яка на гіркому досвіді Речі Посполитої переконалася, що найбільшою небезпекою національній феодальній державі є загострення станових суперечностей. На думку Сомка, щоб уникнути соціального й національного катаклізму, екстремізму тих чи інших суспільних груп, треба кожній верстві дати певні привілеї: «Нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право; тоді буде на Україні і правда, і сила». Закликом Шрама «Блюдіться, да не порабощенні будете!» автор виразив ідею станового примирення, національного згуртування перед загрозою іноземного поневолення.

У «Чорній раді» Куліш, по суті, висунув суспільний ідеал для своєї сучасності, втілення в життя якого дало б можливість уникнути революційного катаклізму й перевести суспільство на рейки еволюційного поступу. Він запро-

понував шлях національної консолідації на групі забезпечення демократичних свобод і прав людини, врахування законних інтересів усіх соціальних груп.

Прикметна суб'єктивна ідеологізація в романі постаті народного співця, чия позиція авторові теж близька. З того, що Шрам і Сомко не зуміли нічого вдіяти «супротив лихкої української долі», письменник робить свій висновок. «Державницькій ідеї» козацької старшини він протиставляє християнську мораль «Божого чоловіка» — наділеного духовним аристократизмом кобзаря. Гетьманство, багатство, перемога над ворогом, почесні — все це марнославне, вважає той. А щастя людини — в її праведності.

Так наприкінці роману відбувається зміна ракурсу зображення з національно-історичного на морально-філософський. Спостерігаємо своєрідну романтичну «втечу» автора в людську душу як останній притулок небуденної особистості в гріховному, невлаштованому світі. Історичну «правду» утвердити не вдалося — Куліш возвеличує непереможну внутрішню «істину», «правду серця».

У цьому розумінні «Чорна рада» — роман не тільки історичний, а й, як це не парадоксально, трансцендентальний, позначений позаісторичним осмисленням людської екзистенції. Бо ж вустами «Божого чоловіка» Куліш, по суті, знецінює історію, позбавляє її будь-якого значного сенсу. Історичне буття виявляється минулим, відносним, а отже, й неістотним, тоді як абсолютним смислом наділяється сакральний час — вічність, Бог. А тому, підсумовує автор, людина має думати не про своє місце в історії, а про зв'язок з Богом, спасіння душі, про входження у сакральний час.

Такий підхід — не що інше, як одна з характерних антиномій романтизму, який схилився, з одного боку, до освячення історії, а з іншого — до трактування її як тимчасової форми буття, одного з проявів вічності. Романтизм — і це, безперечно, його позитивна риса — не замикався на абсолютизації конкретно-історичного часопростору, а завжди мав на оці універсальну світобудову.

Зобразивши, отже, дисгармонію у суспільному житті, Куліш разом з тим залишив людині надію на гармонію внутрішню, духову. Але не тільки. Змалювання історичних катаклізмів у романі завершується ліричною тональністю — автор сповіщає про нову подружню пару — Петра й Лесю. А це теж свого роду концептуальний фінал: герої Куліша приходять до гармонії в особистому житті, в національній патріархально-сімейній ідилії. То вже вказівка не тільки на індивідуальну, а й на національну перспективу — патріархальна сім'я уявляється авторові запорукою збереження української самобутності, прадідівських звичаїв і традицій, народної моралі та й самого народу.

Українською мовою Куліш створив ряд оповідань, різних за жанровими модифікаціями: романтичні ідилії «Орися», «Дівоче серце», романтично-баладне оповідання «Гордовита пара», оповідання-анекдоти «Сіра кобила», «Очаківська біда», морально-повчальні оповідання «Про злодія у селі Гаківниці», «Потомки українського гайдамацтва», історичні оповідання «Січові гості», «Мартин Гак» («Орися» та «Січові гості» написані в 1844 р., всі інші — у 60-х роках). У центрі «Орисі», цього маленького шедевра на зорі нової української прози, — природна зміна поколінь, ідея оновлення і коловороту людського роду, незнищенності української народності, поетизація козацько-старшинського

побуту, уявних гармонійних стосунків давньої людини з природою, «Дівочого серця» — ідея органічного поєднання людини «природної» й освіченої. Кулішеві оповідання 60-х років створені в дусі тодішньої етнографічно-побутової школи (ідеалізація патріархальної моралі, ідилічні картини старосвітського селянського побуту, оздоблення сюжету фольклорними переказами, використання форми народної оповіді).

Визначним, але, на жаль, і досі належно не оціненим, є внесок Куліша в розвиток української ліричної та ліро-епічної поезії.

Писати вірші Панько Олелькович пробував ще на початку 40-х років і навіть видав тоді історичну хроніку («епопею») «Україна» (1843), яка, однак, успіху не мала. Під час відвідань Італії в 1861 р. до нього знову прийшло поетичне натхнення, і додому він повернувся з низкою ліричних віршів і поем. Дописав кілька нових творів і не забарився з поетичною збіркою — «Досвітки» (1862).

Неко поет запретендував на те, щоб стати новим Кобзарем. Провідною у збірці є тема боротьби українського народу проти чужоземного поневолення і феодального гноблення, популярна в українських поетів-романтиків 20—40-х років Л. Боровиковського, І. Срезневського, А. Метлинського, у раннього Шевченка. Кулішеві «думи» (поеми) — «Солониця» та «Кумейки» — це явно молодші посестри Шевченкових історичних поем «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гамалія», знаменитих «Гайдамаків». У «Кумейках (1637)» «благородний поет «Досвіток» (М. Коцюбинський) оспівав народне повстання на чолі з Павлюком проти шляхти, у «Настусі» — початок визвольної війни 1648 р., у «Солониці (1596)» звеличив народний виступ під проводом С. Наливайка, а в «Дунайській думі (1648—1654)» намалював картину соціальних антагонізмів усередині української народності.

Національно-емоційному озвученню історичного минулого народу, піднесенню національної самосвідомості українців сприяли не тільки героїко-романтичні поеми, а й лірика «Досвіток». Для неї характерні мотиви «національної туги», оссіанічне викликання духу героїчних предків, апеляції до «козацької слави», оплакування прадідівських могил «живими струнами», пробудження в пам'яті сучасників згадок про рідну старовину («Народна слава», «Родина єдина», «Lago Maggiore»). Упереміж із цим — і «байронічний» мотив самотності та неприкаяності співця в чужому йому сучасному світі («Сам собі», «Старець», «Люлі-люлі», «Святиня»).

Осібю в «Досвітках» стоїть поема «Великі проводи (1648)», у якій автор полемізує з традиційним опрацюванням козацької теми в українській романтичній поезії і насамперед — у Шевченкових «Гайдамаках». У цій революційно-романтичній поемі Шевченко оспівав народно-визвольний рух, а автор «Великих проводів» побачив у ньому небезпеку дегуманізації людини, заміни тиранії експлуататорів кривавою сваволею «низів».

На тлі історичного конфлікту — початку визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського поневолення — Куліш розгорнув власний художній конфлікт: між повсталими, які абсолютизують своє безперечне право пригноблених на збройну боротьбу, і їхнім ватажком «культурником» Голкою (прообразом його став Юрій Немирич, високоосвічений український

пан з Волині, палкий патріот). У Кулішовому зображенні освічена особистість конфліктує з «темним народом». Козацький отаман, наділений духовим аристократизмом, прагне облагородити справедливий виступ знедолених гуманістичними ідеалами Добра, Миру, Розуму, Братолюбства, Милосердя, намагається не переступити розумної межі в неминучому кровопролитті, за якою національні та класові інтереси неодмінно вступили б у суперечність із загальнолюдою мораллю.

Нині, знаючи, яку велику небезпеку таїть насильство, зневаження загальнолюдою моралі, втрата гуманістичних орієнтирів у революційній боротьбі, мусимо визнати, що автор «Великих проводів» у своєму застереженні «Підійметеся, розіллете Криваві ріки, А прийде час, провалитесь В страшну тьму навіки» мав певну рацію. Своім загальнолюдою пафосом його філософсько-історична поема-попередження була звернена в майбутнє.

У «Досвітках» Куліш наслідував ранню поезію Шевченка в темах, образах, мотивах і стильовому оформленні, без міри припадав до уснопоетичного джерела, використовуючи традиційні фольклорні образи та прийоми, вставляючи у текст своїх творів народнопоетичні вислови й навіть цілі рядки, парафразовуючи народнописані строфи. Звідси творам «Досвіток», за винятком хіба що «Заспіву», почасти «Великих проводів» і мініатюри «Люлі-люлі», явно бракувало художньої неповторності, особистісного авторського бачення. Та й версифікаційна техніка Куліша була далекою від Шевченкової віртуозності, тим-то коломийкові ритми «Досвіток» досить монотонні. Усе це дало підстави І. Франку відзначити згубний художній вплив поезії Кобзаря на автора «Досвіток» і відвести останньому «перше місце в числі епігонів Шевченка»¹³.

Загалом традиційні за змістом і формою «Досвітки» українська громадськість 60-х років сприйняла без особливого захоплення. Досить байдуже поставився до поетичних спроб свого товариша М. Костомаров. Згодом у «Передмові» до петербурзького видання «Кобзаря» 1867 р. він писав: «Після Шевченка, хто схоче на тій же кобзі грати, навряд чи скаже що-небудь нове і навряд чи стануть його слухати». І Куліш з ним погодився: «...Это совершенная правда. Нам надобно в родной поэзии брать новые, еще небранные ноты»¹⁴. Ці «нові ноти» він спробував узяти в наступній збірці віршів «Хуторна поезія» (1882).

У ній відбилася тогочасна переоцінка автором української історії і насамперед — козацької вольниці.

Кулішеві часто дорікали — та дорікають і досі, — що він негативно поставився до народних рухів. Але за що письменник критикував їх? У козацьких і гайдамацьких повстаннях він помітив не тільки боротьбу за національне та соціальне визволення, а й «розбій лютий», «путь хижацтва скверний», анархію, деструкцію, руйнацію культурних здобутків. У запорозькій вольниці (надто часів Гетьманщини), в гайдамацьких і селянських повстаннях Куліш убачав навіть більшу загрозу для культурного розвитку українського народу,

¹³ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т.— Т. 33.— С. 234.

¹⁴ Куліш П. А. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь.— 1885.— Т. 4.— № 13 — С. 73

його давніх хліборобських традицій, ніж з боку освічених монархів. У 70—90-х роках минулого століття він не переставав бити у дзвін перестороги про те, що свобода некультурної людини — то зло найстрашніше, що сваволя темної озброєної юрби занепасть і культуру, і волю, і закликав до культурного просвітництва, апостольства любові до ближнього, ненасильницької боротьби за національні та соціальні права.

Куліш, таким чином, вписується у східнослов'янську гуманістичну традицію XIX ст.— від пушкінського «Не приведи Бог видеть русский бунт, бессмысленный и беспощадный!», гоголівських «Вибраних місць із листування з друзями» до попереджень Ф. Достоєвського, Л. Толстого, В. Соловйова про небезпеку революційного месіанізму, ілюзорних надій на насильницьке доброчинство.

Висновки, яких дійшов Куліш, вивчаючи вітчизняну і світову історію, насамперед визвольну війну під проводом Б. Хмельницького, козацькі війни та селянські й гайдамацькі повстання, а також Велику французьку революцію, передували тим умовиводам, які згодом, у XX ст., осмислюючи французьку, російську та німецьку революції, зробили Кафка, Камю, С. Цвейг, Оруелл, Йонеско, Замятін, Платонов, М. Бердяєв, М. Хвильовий та ін. Це висновки про те, що чим радикальніша збройна революція, тим більше вона може викликати до активного суспільного — чи радше антисуспільного — діяння темну юрбу, породити варварські акції, сваволю і терор, спровокувати високі цілі, врешті-решт підмінити демократичний ідеал тоталітарним режимом, створити загрозу здобуткам цивілізації і культури. Людина і народ з низьким культурним рівнем ніколи не зможуть стати по-справжньому вільними, слушно вважав Куліш, а тому охлократії (влади натовпу) побоювався більше, ніж освіченого абсолютизму. «Не мовчатиме ж воно вічно,— писав він в «Історичному оповіданні», маючи на увазі Шевченків вислів «На всіх язиках все мовчить»,— колись-таки та заговорить. Добре ж, коли б заговорило мовою інтелігенції. А от біда, як дика сила деспотства та викличе з пекла дику силу рабства!».

Безперечно, революційна поезія Шевченка будила національну самосвідомість, прагнення до соціальної справедливості і врешті-решт стала одним з чинників, що змусив владу існуючих скасувати кріпосне право. Та задумаємося: що було б, якби у феодальній Росії чи на Україні перемогла селянська революція, до якої закликав поет? Яку альтернативу, крім безкультурної і жорстокої диктатури, могла б запропонувати повстала селянсько-кріпацька стихія непростому вирішенню складних соціально-економічних, політичних і культурних проблем?

Чи ж можна тепер, коли ми дізнались так багато правди про нашу історію, ідеалізувати Шевченків заклик — «І вражою злою кров'ю Волю окропите»? Бо ж таки окропили «волю» не стільки «вражою злою кров'ю», скільки кров'ю селян, інтелігенції, робітників, високоосвічених і культурних представників дворянства. До того ж і Шевченко проникливо попереджав про те, яку небезпеку для окремої особистості й усього народу таїть насильство в соціальному протесті «низів» (дослання «І мертвим, і живим...», поема і повість «Варнак»).

Прикметно, що Куліш звернув увагу на апокаліптичні візії Шевченка, виражені в посланні «І мертвим, і живим...», і при нагоді використовував їх для підтвердження своїх пророцтв і пересторог. Так, він вибрав шевченківські рядки

Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори,
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших, і не буде
Кому помагати:
Одцурається брат брата
І дитини мати;
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навки проклянетесь
Своїми синами! —

епіграфом до глави шістнадцятої роману «Черная рада» (російська редакція) і навів більшість цих рядків в «Історичному оповіданні».

Володіючи глибоким розумінням і гострим відчуттям історії, Куліш добре усвідомлював, що уславлення «свячених ножів» і кривавих заграва може привести до національної катастрофи. Усе ж він хотів вірити, що в сучасному цивілізованому світі «шляхом козащини і гайдамащини нікуди йти. Усі шляхи перегороджені початками культури» (лист до І. Пулюя від 1 грудня 1875 р.¹⁵). Однак цим сподіванням не судилося збутися. Початків культури в Росії і Україні виявилось замало, аби протидіяти братовбивчій війні і сталінщині.

Попередження про те, що найбільшу загрозу для розвитку культури і цивілізації становить сваволя темної озброєної юрби, стало одним з провідних мотивів Кулішевої творчості 80—90-х років (у численних модифікаціях і самопереспівах)¹⁶. Уперше воно прозвучало в «Хуторній поезії». Прикметно, що ця збірка побудована як національно-культурницький маніфест та історико-політичний памфлет — у ній переважають суспільно-політичні та естетичні маніфести, осуджувальні або хвалебні послання, інвективи проти козаків-«руїнників» та їх співців, проти Миколи I, оди на честь Петра I і Катерини II. В дусі європеїської просвітительської традиції XVIII ст. письменник зробив художнє слово засобом прямої пропаганди своїх суспільних поглядів. Поєднуючи поезію і публіцистику, він, однак, подекуди втрачав чуття естетичної міри.

У 70—80-х роках XIX ст. критична пересцінка романтичної ідеалізації козащини, безумовно, назріла. Пізньому Кулішеві судилося стати деміфоло-

¹⁵ П. О. Куліш (Матеріали і розвідки). Ч. 2. // Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1930.— Т. 22 (2).— С. 25.

¹⁶ Детальніше про це див.: *Нахлік Є.* Без культури нема волі, або Довга дорога до Панька Куліша // *Україна.*— 1990.— № 31.— С. 6; *Нахлік Є.* Апокаліпсис Пантелеймона Куліша // *Вітчизна.*— 1990.— № 10.— С. 168—174.

гізатором романтичного міфа козацької історії, у творенні якого він і сам свого часу брав активну участь. Щоправда, деміфологізатор Куліш не уник нових крайнощів — категоричного осуду й навіть злісного знеславлення запорозької вольниці. За це на його адресу не бракувало критики ні в до-жовтневу, ні в радянську добу. Тим часом ще М. Драгоманов зумів побачити у його викличних поглядах прояв більш реалістичного, ніж доти, підходу до зображення козаччини: «Безспорно, д[обродій] Куліш пересолив, і наго-ворив багато зовсім чудного, та все-таки зміна його поглядів свідчить, по крайній мірі, про те, що настав уже час, коли не можна цінити історію нашої України з погляду одного тільки національного, а надто перемішаного з православним...». І далі М. Драгоманов писав, що необхідно осмислити історію та культуру України в європейському контексті, з орієнтацією на вселюдські цінності. «Тільки таким же способом можна оказати правдивий суд і почасти над нашим козацтвом, — над його вартістю й хибами, над причинами його смерті... і над тим, що воно залишило по собі цінного в нашому народі, котре може ще дати свій плід, а що в ньому є такого, котре треба просто здати в «архів» і признати навіть шкодливим для поступу»¹⁷.

Сучасний письменник В. Базилевський у статті «Демос чи охлос?» слушно зазначив: «Вся біда в тому, що начало руїниціжє в нашій історії домінувало над началом творящим. Добичництво, добування «козацького хліба» мало й самодостатній характер. Козаччина у період її злету і розквіту виділилася в окрему касту і стала уособленням всього народу. Але історичні функції її були обмежені, хоч і конче необхідні, щоб етносу зберегтися і вижити. Функції ті — оборона і напад. Цього було недостатньо для того, щоб усвідомити своє місце серед інших народів світу. Відчайдушна хоробрість, зневажливе ставлення до власного життя, безтурботне вміння жити тільки днем сьогоднішнім, увесь яскравий комплекс того, що входить у поняття лицарської звитяги і доблесті, — стали етичною нормою найдіяльнішої суспільної сили і на довгий час заступили зворотний бік медалі — мирну, але не менш важливу подвижницьку культурну діяльність... І коли той же імпульсивний, запальний, суперечливий, але щирий Куліш, невтомний орач перелогів рідної культури і великий її уболівальник, звертався до Шекспіра, як до всевишнього: «Нехай нас укротить душа твоя велика, Нехай покине нас козацька воля дика...» — то були, були підстави для такого звертання. Дорого нам обійшлася сліпа ідеалізація минувшини. Шевченко теж, як відомо, не тільки оспівував її, а й з різних приводів вергав громи. Але те, що пробачалося Шевченку, не пробачалося Кулішеві»¹⁸.

Культурницька концепція пізнього Куліша визначила і його ставлення до Шевченка, якого він критикував за звеличення козаків, гайдамаків і повсталих селян і високо підносив як автора творів на родинно-побутову тематику, неперевершеного майстра українського поетичного слова («Ода з Тарасової гори», «До Шевченка»).

¹⁷ Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — К., 1970. — Т. 2. — С. 348.

¹⁸ Літературна Україна. — 1990. — № 31. — 2 серп.

Віршовані тексти «Хуторної поезії» відзначаються досконалістю художньої форми, яку Куліш старанно виробляв, орієнтуючись на кращі зразки російської та західноєвропейської поезії, відходячи від стилізування під Шевченка і звільняючись від знеособлюючого впливу народної думи та пісні. Замість коломийкових ритмів поет звернувся до силабо-тонічних і тонічних розмірів.

Вершиною поетичної творчості Куліша стала збірка «Дзвін» (1893), у якій автор значною мірою продовжив свій віршований памфлет, розробляючи політичний, полемічний і сатиричний стилі української лірики. Він знову закликав очиститись від «руїнних гріхів» і «духом незлобним, умом благородним культурі спасенній» служити («Заспів»), слухно застерігав проти «демона тьми», сваволі низів, проти нових панів і бюрократів, які після перемоги повсталих можуть прийти на зміну старим, скинутим, проти загрози неучтва і занедбання загальнонародської моралі («Кривавим манівцем до щастя не дійти» — «Дума-пересторога»).

Та не тільки «злобний геній» водив пером Куліша при написанні творів збірки «Дзвін». Є в ній і низка особистісно-психологічних, сповідальних віршів, складених переважно наприкінці 80-х — на початку 90-х років, коли усамітнений хуторянин вже відійшов від безпосередніх бурхливих дискусій з опонентами «Истории воссоединения Руси», «Хуторної поезії» та «Крашанки» і сприймав світ здебільшого філософсько-медитативно. Ще у вірші «Молитва», вращеному в загалом чужорідне для нього тіло «Хуторної поезії», Куліш дав блискучий зразок інтелектуально-рефлексійного стилю, відтворивши якусь частку філософського мислення високоосвіченого українського інтелігента другої половини XIX ст. Вже саме поетичне освоєння й образне переосмислення наукової лексики в цій ліричній медитації (наприклад, її герой називає себе «молекулом космоса») було новаторським у тогочасній українській літературі.

Подібних перлин філософсько-психологічної лірики у «Дзвоні» близько трьох десятків: «Шуканне-викликанне», «До Марусі В***», «Чудо», «Видінне», «Рай», «Праведне панування», «Три поети», «Премудрість», «Хмари», «Троє схотінок» та ін. У деяких творах «Дзвону» навіть громадянська патетика виражена інтимно-сповідальною інтонацією — поет не стільки проповідує, скільки неквапливо роздумує, звіряється у своїх почуттях, оглядаючи пройдений шлях («До Тараса за річку Ахерон», «З Підгір'я», «На чужій чужині», «Анахорет», «Піонер», «До Кобзи та до Музи», «Одвідини» та ін.). Такі вірші є ліричною сповіддю громадянина, патріота.

У цьому ліричному щоденнику, яким є друга частина «Дзвону», напівдобровільний анахорет пише те, що думає, не лукавить ні з собою, ні з читачем, не запобігає перед сильними світу сього ані догоджає письменницькій громаді; він байдужий до адміністративної кар'єри і дешевої популярності, «ума отрути», до багатства і «світових утіх». Конкретно-історичні рамки й реальний побут стають тісними для його окриленого всесвітньою культурою духу, і його творча уява та горде серце, зрікшись мирської суєти, вириваються на простори Універсуму, духово-культурного плину віків, линуть «у високе Небо правди й краси».

Цікаво, що в 50 — 60-х роках молодого Куліша могли охоплювати почуття «національної туги» й особистої журби. Та у 80 — 90-х роках, у міру того, як він наближався до завершення свого життєвого шляху, світлішала його душа, врівноважувався розум, міцніла віра в доцільність своєї праці і майбутнє рідного красного письменства. Ці настрої відбилися у творчості пізнього Куліша, зокрема в збірці «Дзвін».

Окрасою української поезії стала любовна лірика «Дзвону». Проживши з дружиною не одне десятиліття, Куліш несподівано вибухнув по-справжньому свіжою любовною лірикою. Для цього були свої підстави. Впродовж кількох десятиліть Олександра Михайлівна — Сашуня, як він лагідно її називав, — стійко долала з ним усі труднощі, що випали на їхню нелегку подружню долю...

У подружньому житті Кулішів не завжди панувала повна гармонія. На зламі 50—60-х років Олександра здалася Пантелеймонові надто буденною, і він, марячи про споріднену душу, зав'язував любовні романи то з панночками Лесею Милорадовичівною та Ганною Рентель, то з Марком Вовчком, то з Параскою Глібовою (дружиною Л. Глібова)¹⁹. Кулішеві романи протікали переважно в епістолярній формі, були більше платонічними, ніж чуттєвими. Ці мандри в пошуках одухотвореної інтимної єдності принесли письменникові гіркі розчарування, завдали тяжкого болю його вірній, люблячій дружині. Попри це Ганна Барвінок усе життя залишалася надійним другом й однодумцем великого, хоча й примхливого митця. Чи ж можна було не оцінити цей життєвий подвиг? І вдячний Куліш найкращі ліричні поезії присвятив Олександрі: «Чолом і ралець моїй знаній», «Чолом доземний моїй же таки знаній», «Благословляю час той і годину», «Дума про найвищий дар», звернення «До Ганни Барвінок» і «Дивлюсь на срібний волос твій, кохана» та ін.

У 80 — 90-х роках Куліш працював над великими за обсягом ліро-епічними поемами «Магомет і Хадиза», «Маруся Богуславка», «Куліш у пеклі», «Грицько Сковорода», «Уляна-ключниця», «Сторчак і Сторчачиха», «Адам і Єва», драматичною поемою «Нагай (Підспів під Вольфганга Гете)».

У творах «Магомет і Хадиза» та «Маруся Богуславка (1620)» відбилось його зацікавлення мусульманським світом — арабським і турецьким, що, зрештою, характерне для європейського романтизму. Будучи за своїм віросповіданням православним християнином, Куліш з повагою ставився до інших віровчень, а тому й хотів відкрити християнській Україні етичні та культурні цінності ісламу.

Хоча в романі «Искатели счастья» (50-ті роки) цей письменник-європеїзатор вустами одного з героїв і приєднався до поширеної серед етнографів думки про те, що українці «лежат головою к Европе, а ногами к Азии» (а тому «очень способны возвышаться из закоренелой невежественности до всевозможных утонченностей просвещения»²⁰), усе ж у 80-х роках йому не чужими були й культурні цінності азійських народів.

¹⁹ Див.: Петров В. Романи Куліша. — К., 1930. — 211 с.

²⁰ Искатели счастья. Посмертный роман П. А. Кулиша // Ежемесячные сочинения. Литературный журнал И. Ясинского (орган Независимой мысли). — 1903. — № 4. — С. 398.

Ведучи мову в «Марусі Богуславці» (80-і роки) про одвічну боротьбу в людській історії «духу любові і духу злоби, правди і неправди», автор спрямовує свої філіппіки не тільки проти «сліпих проводирів сліпого гайдамацтва» та «сліпого письменства», а й проти православних попів і ченців, католицьких ксьондзів, єзуїтів та уніатів, мусульманських мулл, які розпалювали національний розбрат на ґрунті релігійного фанатизму. Неодноразово виступаючи проти офіційної церкви, письменник боровся за відновлення гуманістичних принципів раннього християнства. Так, у цій же поемі він звинувачує попів у тому, що «релігія любви» в них «обернулась в релігію ненависті гидкої». Ідеальними образами в поемі виступають турецький султан Осман, який мріє «кожній вірі право рівне дати», і проста українська дівчина, згодом його улюблена дружина, Маруся — носії вищих, загальнолюдських ідеалів ісламу та християнства. Поет, таким чином, зробив крок до ідеї ойкуменічної єдності конфесій.

Автор поеми «Маруся Богуславка» орієнтувався не на національно-релігійні, а на загальногуманістичні цінності. Прикметно, що її героїня прислухається до «хору Сфер небесних, вічних, Горньої музики твору Мислей передвічних». Уся поема — то ствердження «нововірства», свого роду метарелігії, яка б синтезувала гуманістичні традиції людства, різних віровчень і разом з тим була б звільнена від обмеженості кожного з них і тим паче від їх спотворень у діяльності багатьох фанатичних і користолобних священнослужителів, — релігії любові, милосердя, добра, науки, просвіти, культури. Підставою для обґрунтування цього «нововірства» стало переконання Куліша, що різні віросповідання — від язичницького до майбутнього позакультового, — то не що інше, як розмаїті форми прояву єдиних у своїй основі релігійних почуттів людини, своєрідні призми відображення єдиної сутності світобудови. Ще в оповіданні «Про злодія у селі Гаківниці» (1861) він стверджував, що «грумада — всюди великий чоловік. І тоді вона була великий чоловік, як іще наші предки у житах та понад ріками в дібровах Богові молилися, і тоді, як почали молитися по-грецькій, і тоді буде великий, як поклоняться Богу духом і істиною, занедбавши Єрусалим».

Взагалі ж уважне ставлення Куліша до релігії визначалося усвідомленням її гуманістичної цінності і тої ролі, яку вона могла відіграти в піднесенні української культури (згадаймо його вдосконалене перевидання українською мовою «Проповідей» протоієрея В. Гречулевича в Петербурзі 1857 р., переклад Біблії, нарікання на відсутність української церкви та національно свідомого духовенства у Східній Україні в «Зазивному листі до української інтелігенції», брошуру-протест проти передачі базиліанського монастиря єзуїтам). Разом з тим пізній Куліш у примітці до поеми «Настуся» в третьому виданні «Досвіток» діяльність різних конфесій на Україні оцінював і з погляду поширення вселюдської культури. Орієнтація на наднаціональні і надконфесійні етичні цінності, філософія любові та ідея єдності культур зближують Куліша з його сучасником, російським філософом і богословом В. Соловйовим.

У «Марусі Богуславці» Куліш оригінально використовує фольклорний та історичний матеріал (яка велика різниця між шістдесятилітнім письменником і далеким молодим автором «України», так, здавалося, безнадійно залежним

від народнопоетичної стихії!). У перших семи піснях поеми опрацьовано сюжет народної думи про Марусю Богуславку, яка допомогла співвітчизникам втекти з турецької неволі. Інші ж пісні автор будує почасти на історичних переказах про українських дружин турецьких султанів Роксолану та Міліклю, пропонуючи читачам насамперед власні фантазії на філософсько-історичну тему. В його інтерпретації султан сам підлаштував утечу Марусиною коханого та інших бранців з неволі. Своїм милосердям Осман прихилив серце української дівчини — у ньому вона побачила «знак звізди Востока», «Божого пророка».

Куліш прагнув розв'язати суперечність, яка об'єктивно існує в житті, — між науково-технічною цивілізацією і «природним станом» (тобто багатовіковим традиційним укладом села), між столицею і хутором, культурою «верхньою» і культурою «нижньою», народною. Він наполегливо шукав гармонію між людиною освіченою — ідеалом раннього, раціоналістичного Просвітництва, і людиною «природною» — ідеалом Просвітництва пізнього, преромантичного. Звідси такий поширений у Кулішевих творах сюжетний хід — одруження освіченого парубка з дівчиною-хуторянкою, що має символізувати синтез чоловічого розуму і жіночого «праведного серця», цінностей цивілізації і «природного стану», поєднання освіти й культури з мораллю і національною самобутністю «раю-хутора». Назвемо хоча б взірці «аристократично-демократичної родини» в ранніх творах — «романі «Искатели счастья» і повісті «Майор» (50-ті роки). Цю ж ідею культурного поступу народу під проводом інтелігенції Куліш виразив і в ідилії «Дівоче серце» (1862).

Від такого ідеального поєднання — «народ в лучшей его среде» (тобто хуторяни) і «совершеннейшие люди просвещенного общества» — Куліш не відмовився і в 70—90-х роках. У творах цього часу він також підносить і хуторян та хуторянок (Уляна-ключниця, подружжя Сторчаків), і просвітителів (серед них Петро I, П. Плетньов, колишній покровитель і порадник), і шлюбний союз «культурника» з хуторянкою (султана Османа й української полонянки Марусі).

«Маруся Богуславка» мала завершуватися історичним походом Османа II на Україну і Хотинською війною 1620—1621 рр., у якій козацьке військо разом з польським розбило турків. У художній інтерпретації Куліша це був би натхнений Марусею похід султана-спасителя для утвердження на Україні принципу вічної любові до ближнього. Таким чином митець прагнув виразити свою поетичну ідею, історіософську концепцію, а не відтворити події 1620—1621 рр. на Україні. Історичний матеріал — реальні діячі і відносини сусідніх країн на початку XVII ст. — для нього важливий остільки, оскільки він дає можливості для проповіді гуманізму.

Художній світ Куліша 70—90-х років взагалі не можна розглядати з погляду вальтерскоттівського конкретного історизму, тобто зображення реальних осіб, подій і обставин, пружин і тенденцій суспільного розвитку. Адже цей письменник-романтик малює картини не типові, «життєподібні», а літературно-умовні, символічні. Від буквального розуміння філософсько-історичних поем і драм П. Куліша слушно застерігав В. Г. Щурат. На його думку, герої цих творів (Кантемир й Осман, Байда і цар Наливай та інші),

як, до речі, й оспівані в панегіриках Петро I та Катерина II, є втіленням філософської думки автора. «Це не історичні фігури, але символи поетичної ідеї... В історичних поемах Куліша кожна історична фігура, зберігаючи лиш ім'я, тратить свою знану індивідуальність, стає зовсім новим еством, більше символічним, ніж реальним, скристалізованим догматом, візією і мрією автора, що, узнавши дійсність за пусту, заповнив її роєм мар — не для своєї забави, а для спасення світу. Куліш, чи він зображає Кантемира й Османа, чи Байду, чи Магомета, все зображає себе з своїми мріями»²¹⁷

У творчості пізнього Куліша помітно відбилися раціоналістичні ідеї Б. Спінози, предтечі Просвітництва (про ознайомлення українського письменника з його працями найпромовистіше свідчить епіграф з твору Спінози до «Зазивного листа до української інтелігенції» і апеляції в тексті листа до «філософії природовідання»). Нідерландський мислитель XVII ст. повчав, що людина тільки тоді зможе стати щасливою, коли пізнає всесвітній закон вільного, гармонійного розвитку всього суцього і згідно з ним діятиме. Не без впливу Спінози і просвітительського раціоналізму XVIII ст. на пізнього Куліша ідеальні герої його драм і поем палко обстоюють культуру й просвітительство, звеличують розум, «релігію науки», їм притаманні ненависть до «тьми й неволі», невтомні «шукання правди».

У 80-ті роки Куліш цікавився й іншими, як давніми, так і сучасними, здобутками світової філософської думки, читав дослідження з історії релігії та літератури. У свою записну книжку шістдесятилітній студіозус занотував окремі висловлювання англійського філософа-деїста епохи Просвітництва М. Тіндаля, мислителів XIX ст. — основоположників позитивізму О. Конта і Г. Спенсера, французького філолога й історика, автора всесвітньовідомої книги «Життя Ісуса» Ж.-Е. Ренана, його співвітчизника, богослова й літератора А. Гратрі²². Як суголосну власним міркуванням сприйняв український письменник думку Гратрі про те, що гармонія почуттєвого, розумового і морального в людині досягається підляганням чуттєвого егоїзму розумові і відтак підпорядкуванням розуму з його гордовитістю прагненням людського серця до добра (закон підлягає любові). Ця ідея дає змогу краще зрозуміти художній світ пізнього Куліша.

У своєрідному ключі написана поема «Куліш у пеклі» (90-ті роки), у якій автор, майстерно використавши бродячий мотив мандрів у пекло, розповідає про науково-політичні розходження і побутові конфлікти з письменниками та вченими. Це своєрідні мемуари, дошкульні за висловом, жваві за викладом (написані вони тією ж строфою, що й «Енеїда» І. Котляревського).

Незавершеною спробою біографічного нарису на тлі української історії є безфабульна, лірично-медитативна й описова поема «Грицько Сковорода» (90-ті роки). У ній особливо виразно прозвучала думка Куліша про те, що ідеальний український поет має поєднувати в собі філософсько-етичне просвітительство Сковороди й Шевченкову майстерність у володінні народною мовою.

Найвищим здобутком Куліша-драматурга стала «Драмована трилогія»

²¹ Щурат В. Філософська основа творчості Куліша. — Львів, 1922. — С. 134.

²² Ця записна книжка зберігається в ЦНБ АН України, ф. 1, № 28442.

(80—90-ті роки). На початку 80-х років письменник приступив до перекладу п'єс В. Шекспіра, що й наштотувало його на думку написати оригінальні твори, взявши за зразок художньої форми шекспірівські драми. Як і в п'єсах англійського драматурга, більшість сцен у трилогії подано віршами (п'ятистопним ямбом), а окремі сцени, в яких беруть участь другорядні дійові особи, — прозою. Найважливіші висловлювання персонажів римовані.

Але якщо Шекспір створив передусім драми (або трагедії чи комедії) характерів, то Куліш — драми ідей: у його трилогії дійові особи виступають не стільки психологічно переконливими образами, скільки символічними носіями певних суспільних поглядів та історичних тенденцій.

У центрі «Драмованої трилогії» — національна та соціальна доля України, її складні взаємини з Росією, Польщею і Туреччиною. Відкривається трилогія драмою «Байда, князь Вишневецький (1553—1564)», однойменний герой якої є своєрідною художньою іпостассю самого автора. Як і його літературний творець, Байда шукає правду в «короля», «султана» та «царя» і після гірких розчарувань повертається обличчям до рідної землі. Помандрувавши в пошуках правди по Польщі, Туреччині і Московщині, він усвідомлює, що «шкода її шукати Окрім своєї взброєної хати». А тому вирішує: «Я збройну хату за Дністром збудую... Хто б не озвався правду боронити, Всім рівно будуть козаки служити».

У тій «взброєній хаті», згідно з Байдиним проектом, знайдеться місце і для тих росіян, «в кім іскра правди тліє» і яких романтичний герой-месія веде за собою. Це, таким чином, «збройна хата» об'єднаних прогресивних сил «Русі і Київської, й Московської, і вольної Новгородської, й славної Псковської» для захисту добра і правди в усіх сусідів.

Крізь призму поступу цивілізації та культури Куліш оцінює козацьку вольницю. Він протиставляє Байду, князя Вишневецького, і Феська Ганжу Андибера, гетьмана запорозького, як представників різних національних стереотипів історичних діянь — культурницького та руїницького. Героя відомої народної думи Куліш зображує носієм класово-егоїстичної моралі «козацької черні», сліпої ненависті січовиків до панства. Андибер перетворює козацьку вольницю на сваволю, жорстко утверджуючи диктатуру запорозької демократії чи, точніше, в інтерпретації Куліша, охлократії. У цих застереженнях письменника проти стихійної сили темної і дикої «черні», у його вбачанні в її озлобленому підйомі загрози здобуткам цивілізації та культури була своя доля правди.

Автор драми, звичайно ж, зідеалізував князя Вишневецького як культурника. Письменник нещадно розвінчував зажерливість і розбещеність української та польської шляхти, російського дворянства, але не міг не бачити високого освітнього рівня кращих представників шляхти. Тим-то його інтерес до князя Вишневецького не стільки класовий, скільки просвітительський. І в тому, що автор «Байди» зробив речником гуманізму й національної рівноправності особистість, облагороджену культурою, була своя логіка, — адже на чолі прогресивних суспільних рухів і перетворень, які дали результати, гідні цивілізації, завжди стояли люди високоосвічені.

Войовничому чоловічому духові в драмі протистоїть жіночий — «Дух повен жертви, повен занедбання Себе самого для добра людського». Цим мотивом

«Байда» перегукується з «Марусею Богуславкою», у якій автор на противагу романтичній козакофільській традиції свідомо підніс до рівня національного й естетичного ідеалу українську дівчину-хуторянку як втілення безкорисливої любові. Власне, за Кулішем, свою справжню сутність — культуротворчу, добродієвчу — мужчина здобуває тільки через служіння жінці, її високим ідеалам миру, добра, любові, сімейного затишку, її призначенню — продовжувати рід (і народ!). Якщо жінка в його творах — «пророчиця любови» (Хадиза, Маруся Богуславка, Вишневецька і Катруся), то мужчина — її лицар й оборонець (Магомет, Осман, Байда). Позитивним героєм Куліш зображає мужчину на-самперед у ролі культурника, просвітника, поборника миру, національної згоди і громадського порядку (крім названих — Сомко, Шрам, Голка, Павло Піддубень, Нагай та ін.).

Наступна драма трилогії — «Цар Наливай (1596)» теж відбиває культурницьку концепцію Куліша. Гетьмани нереєстрового козацтва Наливайко та Лобода зображені як засліплені «дикою помстою» «руїнники», що мріють про всесвітній диктат козацької вольниці. Куліш визнає вагомі соціальні «приклучки» для визвольної народної боротьби низів проти шляхти, проте не виправдовує сваволю «гультаїв-голоти». Авторські симпатії віддані виразникам розуму (а не «релігії козацького серця»), культурникам — гетьманові надвірного козацтва князя Острозького Хмелецькому, экс-гетьману козацькому королівському Орішевському. Їхній ідеал — мир і дружба між народами Русі і Польщі.

У заключній драмі трилогії — «Петро Сагайдачний (1621)» Куліш теж зробив спробу змалювати боротьбу в національній історії «вічного мороку і світла», порушив проблему насильницького добродієвства, висловив ідею облагородження козацтва культурою.

Центральною у п'єсі є проблема возз'єднання Північної і Південної Русі. Власне вона не стоїть як проблема вибору перед автором та його позитивними героями (Сагайдачним, київським митрополитом Іовом Борецьким, його сповідником Зосимом, козакуючим інтелігентом Петром Ререпою): усі вони не сумніваються у доцільності й природності єднання братніх народів.

Проблема в іншому — як досягти рівноправного возз'єднання? Її формулює Хмелецький, чия позиція в драмі, думається, найадекватніша авторській. Хмелецький теж не покладає жодних надій на Польщу, вважаючи, що ждати від неї — нічого. «А ждати мусить Русь чогось від с е б е, Від присуду козацького меча, Від права всенародного». І для Хмелецького єднання України з Москвою — орієнтир: «І я про єдинення Русі дбаю, Та не під самовладним кулаком,— додає він.— Я на свободу розуму вповаю», бо «вповать на деспота даремно!». У драмі Куліш заперечує можливість справедливого возз'єднання народів під скіпетром самодержця. Автор — за єднання братніх народів, звільнених від тиранії абсолютизму. Про це свідчить і «Пролог» до драми, який завершується зверненням до музи: «Натхни ж нас правдою, о музо Мельпомено!.. І чистий руський дух по темних руських землях, дух братства широго, мов світло, пронеси».

Ідеал трилогії — первісні гуманістичні настанови Євангелія, незбюрократизовані церквою і костьолом, вільний, самобутній розвиток українського народу в мирі та дружбі з усіма сусідами, рівноправне єднання України й Росії.

Кулішів підхід до рідного та інших народів насамперед культурницький. У кожній нації він понад усе шанував культурні звершення, з захопленням ставився до духових здобутків росіян і поляків, євреїв і західноєвропейців, татар і турків... Його улюбленими поетами були Пушкін, Міцкевич і Байрон, улюбленою книгою — Біблія. Для того, щоб перекласти Вічну книгу по-українському, самотужки вивчив давньоєврейську мову. Особливо натхненно переспівав Псалтир — як громадянинові пригнобленої нації йому були близькими і зрозумілими полум'яні псалми про вирятування іудеїв з іноземного поневолення, заповітні мрії про вільний і квітучий Ізраїль.

У життєдіянні кожної нації Куліш нещадно таврував руйницькі акції, соціальне та національне гноблення, бюрократизм, безкультур'я — його твори рясніють якнайдошкульнішими висловами на адресу польських єзуїтів, російських чиновників, єврейських орендарів, корчмарів, крамарів, промисловців, українських панів, попів, козаків-«руїників» (особливо гостро письменник розвінчував «своїх» експлуататорів, перевертнів, антикультурників).

Мрії українців про добросусідські взаємини з росіянами і поляками він афористично завіршував у поезії «Національний ідеал» (зб. «Дзвін»): «Без єзуїта лях, москаль без бюрократа Зустріне серед нас приятеля і брата».

Куліш обстоював концепцію «двоєдиної Русі» — культурної та політичної єдності України й Росії²³; незважаючи на «усе те зле й лихе», що заподіяла українському народові «необачна Москва» (бо «політика не питала дороги в науки, а наука не опиралась на єдину філософію, достойну свого імені,— на філософію природовідання» — «Зазивний лист до української інтелігенції»), мріяв про «руське братство рівноправне» і, звертаючись до росіян, висловлював віру в те, що буде час, коли ми «Вкупі з вами в вольнім храмі і науки, й жинні заспіваєм» («Старорус-малорус до Нової, Великої Русі»).

Твердження «Шкода нам звати москаля дядьком», висловлене в «Зазивному листі...», що був відповіддю на Емський акт 1876 р., віддзеркалює розчарування Куліша в культуротворчій місії російського царизму на Україні і стосується царських чиновників (як, до речі, і спрямований проти панславізму вірш «Слов'янська ода», 1882). Письменник дійшов висновку, що національна культура тільки тоді матиме перспективи розвитку, коли про неї піклуватиметься сам народ, керований «національним верховіттям» — творчою та науковою інтелігенцією. При цьому автор листа вірив, що «животворна сила» України, пробуджена з «народної залежі», прискорила б «великому Руському Світові велику будущину».

Передбачаючи можливе звинувачення його в упередженому ставленні до євреїв — на підставі розкиданих по його творах гострокритичних висловів проти єврейських експлуататорів,— Куліш у примітці до «Думи про курку з курчатами» зауважив: «Ніхто над мене не поважає великих представників єврейського народа; но поет бере свій голос у серці народа йому рідного».

Втім, пізній Куліш критично поставився до оспівування кривавої народної помсти багачам-євреям у «Досвітках», що було його тодішньою даниною фоль-

²³ Власне, у праці «История воссоединения Руси» Куліш запровадив термін «возз'єднання» на означення договору України з Московією у 1654 р.; до цього в історичній науці вживалося слово «приєднання», яке, втім, більше відповідало суті угоди між Б. Хмельницьким і царем Олексієм.

клорній і романтичній традиціям (нові погляди поет висловив у примітках до третього видання збірки). Месницькі акції, насильницьке утвердження примарної соціальної справедливості ніяк не узгоджувалися з його проповіддю культурного просвітництва. Навіть у «Великих проводах» був характерний епізод: культурник Голка рішуче перешкоджає натовпу гайдамаків зруйнувати церкву, в якій сховалися від народного гніву польські та ополячені шляхтичі, уніати, євреї (серед них і їхні дружини): «Не дозволю кров людську Марне розливати».

Зіпершись на документальні джерела, зосібна літопис українського шляхтича Йоакима Єрлича, спогади єврейських мемуаристів Натана Ганновера (Богдан Хмельницький. Рассказ єврея — современника, очевидца событий в Малороссии за 1648—1653 годы. — Лейпциг, 1883) і Єгоші, сина львівського рабина (Бедствия времен // Чтения императорского общества истории и древностей российских. — 1859. — Кн. 1), Куліш у фундаментальній тритомній монографії «Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654)» (1888—1889) зі співчуттям описав страждання єврейських мужчин, жінок і дітей, які зазнавали жорстоких знущань з боку повсталих козаків. Показово, що згодом у поемі «Куліш у пеклі» письменник рішуче відкинув поради деяких земляків приховати «невигідну» правду у висвітленні національної історії («вмовчати тобі б годилось: як дещо в козаків чинилось...»). У хитросплетеннях національних доль Куліш уперто й одержимо дошукувався історичної істини.

Жанрова різноманітність Кулішевої творчості спонукала письменників і дослідників замислитись над природою його літературного таланту. Хто він насамперед — прозаїк (романіст, новеліст), поет (лірик, епік) чи драматург? Яка літературна форма була йому найбільш підвладною? На ці запитання відповідали по-різному. І. Франко в «Нарисі української літератури до 1890 р.» (1910) «дуже видне місце в нашій письменстві» визнавав за Кулішем-епіком (прозаїком і поетом), автором «Чорної ради», «безпретензійних ескізів» «Орися», «Дівоче серце» та «Про злодія у селі Гаківниці», поем «Маруся Богуславка» і «Настуся». У тій же праці Франко відмовив Кулішеві в ліричному хисті: «До чистої лірики він був зовсім нездібний і не дав тут ані одного твору, що міг би дорівняти Шевченкові»²⁴. До вершин Кобзарєвого поетичного генія Куліші-лірик, звичайно, не піднявся, та все ж він, безперечно, прикрасив українську поезію талановитими сповідальними рефлексіями «Дзвону», до речі, дуже схвально оціненими тим же І. Франком шістнадцятьма роками раніше в рецензії на цю збірку.

Прикметно, що М. Зеров, будучи загалом невисокої думки про Куліша-драматурга та поета-епіка, шанував його як лірика, автора гарних зразків полемічного, «ямбічно-сатиричного» й особливо сповідального стилю («Друга частина «Дзвону»... то є одна з вершин української лірики взагалі»), і навіть зазначав, що його драми, «бідні на дію» і позбавлені «напруженого міцного діалогу», та ліро-епічні поеми з їх надто фрагментарним сюжетом, цікаві насамперед своїми «емоціонально-ліричними відбігами», рефлексіями та описами²⁵.

Дуже високо оцінив «Марусю Богуславку» та «Драмовану трилогію» — «як поетичні (а не драматичні) твори» — І. Нечуй-Левицький: «Його «Марусю Богуславку», «Байду Вишневецького», а найбільше його «Гетьмана Петра

²⁴ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. — Т. 41. — С. 20, 288.

²⁵ Зеров М. Твори: В 2-х т. — К., 1990. — Т. 2. — С. 274, 278.

Сагайдачного» я ставлю нарівні з утворами Лермонтова та Альфреда Мюссе. Я розгортав Лермонтова і порівнював деякі місця з утворами Кулішевими, читаючи їх навперемінки — і поезія там і там однієї вартості». Особливо захоплювався Нечуй-Левицький версифікаційною майстерністю нашого «славного письменника»: «Вірш в нього пречудовий, гладенький і влучний та твердий, як сталь». Проте Кулішеву тенденцію він вважав «дуже неправдивою», бо написаною «задніми числами», і навіть не сприйняв байронівської художньої специфіки його драм і поем: «Недостача цих утворів в тому, що вони розтягнуті всякими сентенціями та міркуваннями, як і в байронівців та і їх взразця, самого Байрона»²⁶. Прихильник конкретно-реалістичного письма, І. Нечуй-Левицький не зрозумів своєрідної художньої природи «Марусі Богуславки» та «Драмованої трилогії» як творів історіософських, символічних і дивився на них крізь призму жанрових канонів «життєподібної» історичної драми та «римованої історії», «хроніки».

Тим часом флософсько-історичні драми Куліша формували нову лінію в розвитку української драматургії, відмінну від конкретно-реалістичної традиції, утверджуваної М. Старицьким, М. Кропивницьким, І. Карпенком-Карим. «Драмована трилогія» передувала умовно-символічній, притчево-метафоричній драматургії Лесі Українки.

Звернення Куліша до перекладацької діяльності зумовлене його переконанням у тому, що тільки через творче засвоєння вершинних здобутків вселюдської культури український народ зможе стати врівень із найрозвиненішими народами світу. Письменник закликав до культурного єднання України з Росією («Старорус-малорус до Нової, Великої Русі»), Сходу із Заходом («Слово до староруських народовиків на появ «Позиченої кобзи»); переспівами та перекладами з російської і західноєвропейських літератур він прагнув збагатити рідне письменство світовим художнім досвідом, включити українську літературу в єдиний процес розвитку людської цивілізації. Ще в листі від 30 березня 1857 р. він повідомив Г. Галагана про свій переклад українською мовою першої пісні поеми Байрона «Паломництво Чайльд-Гарольда» і зазначив, що треба перекласти й «Гамлета» Шекспіра, «Вільгельма Телля» Шіллера, «Геца фон Бірліхінгена» Гете, «Ламермурську наречену» В. Скотта, «щоб виробить форми змужичалої нашої речі на послугу мислі всечоловічній»²⁷.

Пізній Куліш відхилив пораду С. Носа, етнографа й фольклориста, не вживати іншомовних слів. У листі до нього від 2 жовтня 1890 р. «могучий майстер української мови»²⁸ пояснював: «Не гнівайтесь за чужоземні слова: я стою не на тому, щоб нам ні в кого не то тютюню та й іскорки на люльку не позичити. Люлька же таки буде наша. Та й народи, що поділились грециною й римлянщиною, побудували собі мови, так само як і оселі, з грецької й римської руїни... Мусимо дбати найбільш про те, щоб духа творчого в своїм народі підняти. Тоді будівля, хоч би і з чужої цегли чи мрамору була наполовину споруджена, здається благородною і самостійною»²⁹.

²⁶ Нечуй-Левицький І. Збір. творів: У 10-ти т.— К., 1968. Т. 10.— С. 371—372.

²⁷ Частная переписка Г. П. Галагана // Киевская старина. 1899.— Т. 66.— Кн. 9.— С. 349.

²⁸ Коцюбинський М. Твори: У 7-ми т.— К., 1974.— Т. 5.— С. 258.

²⁹ Из писем П. А. Кулиша к С. Д. Носу (1860—1892 гг.) // Киевская старина.— 1899.— Т. 65.— Кн. 4.— С. 21.

От Куліш, як І. Франко і Леся Українка, М. Старицький і П. Грабовський, узявся споруджувати величну будівлю української літератури не тільки з оригінальних творів, а й переспівів та перекладів. І досі не втратили естетичної чарівності його «Переспіви з великоруських співів», збірка «Позичена кобза», кращі переспіви біблійних псалмів. Окрім того, в його перекладах у Львові вийшли біблійні тексти «П'ять книг Мусієвих», «Йов» (1869), «Євангелія» (1871; у співавторстві з І. Пулюєм), частина роману у віршах «Дон-Жуан» (1891) та поема «Чайльд-Гарольдова мандрівка» (1905) Байрона; 13 п'єс Шекспіра (1882—1902).

Куліш зробив повний український переклад Біблії (на жаль, частина його згоріла під час пожежі на хуторі 1885 р.). Письменник плекав надію піднести в очах народу авторитет предківської мови як придатної для культурного поступу. Збережених три чверті Кулішевого перекладу доповнили І. Пулюй та І. Нечуй-Левицький, і перше українське видання Святого Письма побачило світ у Відні 1903 р.

Численні переспіви та переклади Куліша переконливо доводили, що українською мовою можна успішно відтворювати світову класику, прищеплювали рідній літературі інонаціональні художні форми.

Читаючи, переспівуючи та перекладаючи біблійні тексти, твори російських і західноєвропейських письменників, Куліш і сам набував мистецького досвіду. Особлива заслуга цього майстра слова в тому, що він одним з перших став на шлях інтернаціоналізації, насамперед — європеїзації художніх форм нової української літератури (жанрових, ритмомелодичних, строфічних). В епічній прозі Куліш дав перший зразок історичного роману та оповідання-ідилії, у драматургії — створив довершені взірці драми у віршах. У ліричній та ліро-епічній поезії, починаючи із збірок «Хуторна поезія» і «Дзвін», широко запровадив силабо-тонічні розміри, такі, як п'яти- і шестистопний ямб, анапест, дактиль, вправлявся у нисанні білим віршем («Псалтирна псалма», «До старої баби»), використовував різноманітні види строф, багато з яких увів в українську поезію уперше: двовірш («До Шекспіра», «З підгір'я», «Муза»), александрійський вірш («Царська грамота»), східний бейт («Анахорет. Взором арабщини»), терцину («До Данта, прочитавши його поему «Пекло»), різні варіанти катрена («Слово правди», «До рідного народу», «Епілог»), п'ятивірш («До Тараса за ріку Ахерон», «Земляцтво»), секстину («Божий суд», «Піонер», «Рай», «Видінне»), септиму («До кобзи», «Покобзарщина», «Сум і розвага»), восьмивірш («Побоянщина», «Заспів до «Думи про курку з курчатами»), восьмивірш, складений з александрійських віршів («До підкарпатніх земляків»), октаву («Уляна-ключниця», «Адам і Єва», «Чолом доземний мій же таки знаній», «Дума-пересторога», «До Марусі В***»), Спенсерову дев'ятирядкову строфу («Магомет і Хадиза», «Сторчак і Сторчачиха», «Лілія»), «онегінську строфу» («Чому тебе нема між нами...», «Грицько Сковорода»). По суті, пізній Куліш започаткував історично назрілу реформу української версифікації: силабо-тонічна поезія М. Старицького, І. Франка, В. Самійленка, Лесі Українки, А. Кримського вистала переважно з тих пагінців ритмомелодики і строфіки, які він прищепив українському віршуванню. За словами Б. Лепкого, «поки поети пробували переспівувати нібито легкий склад Тарасових творів, поти не було великого хісна

для нашої поезії, а як стали приглядатися до поетичного ремесла Куліщевого — явилися нові справжні Мистці,— одним з перших Іван Франко»³⁰.

Куліш не володів таким хистом версифікаційної інструментації, як Шевченко, який міг безмежно урізноманітнювати плин коломийкового 14-складового вірша і чотиристопного ямба, а тому вдався до розширення числа культивованих розмірів, до використання різних силабо-тонічних ритмів і розмаїтій строфіки. І в цьому сповна виявив свій поетичний талант.

Взагалі письменницький хист Куліша за своєю природою наслідувальний — він міг творити, тільки орієнтуючись на певні художні зразки, попередньо засвоївши ту чи ту літературну традицію. Така манера письма є специфічністю таланту, а не недоліком. Геній-деміург, творець якісно нових художніх форм, як-от Г. Аполлінер чи В. Маяковський, П. Тичина чи Й. Бродський,— явище вкрай рідкісне навіть у світовій літературі. Більшість митців вдосконалюють і модифікують уже існуючі жанрово-стильові, ритмомелодичні та інші канони (скажімо, О. Пушкін, В. Гюго, М. Рильський, М. Зеров).

До цього другого типу майстрів слова належить і Куліш. Упродовж усього творчого шляху він цілеспрямовано збагачувався культурними надбаннями попередніх епох.

У 30—60-х роках Куліш особливо ретельно освоював усну народну творчість: сам записав з народних уст цілу збірку пісень³¹, інші матеріали, згодом опубліковані у збірнику «Украинские народные предания» (1847) і в «Записках о Южной Руси»; з захопленням ознайомився з відомими фольклорними збірками М. Цертелева, П. Лукашевича, М. Максимовича, І. Срезневського, В. Залеського, з книжкою Е. О. Руликовського «Opis powiatu Wasylkowskiego» (Варшава, 1853), до якої ввійшли зразки усної народної творчості, з рукописними записами В. Білозерського, М. Костомарова, З. Доленги-Ходаковського. Крім фольклорних творів, найближчими джерелами і зразками для Куліша в цей період були також Шевченків «Кобзар», романи В. Скотта, Ч. Діккенса (його вплив позначився на «Искателях счастья» і повістевій трилогії «Воспоминания детства»), Ж.-Ж. Руссо. А от у 70—90-х роках його творчу увагу заповнили насамперед поетичні перлини Пушкіна, Байрона, Гете, Шіллера, Гейне, п'єси Шекспіра.

Природою літературного таланту Куліша пояснюється те, чому він так пізно звернувся до написання поетичних творів. У його духовому світі могли заврунитися новою культурною прорістю тільки глибоко засіяні зерна якоїсь культурної традиції. Народна пісня, співана мамою, залишилася десь у далекому дитинстві. В училищі та гімназії Панюша розмовляв російською мовою, вивчав російську та зарубіжні літератури. Дитинство і юність не ошчасливили його органічним і безперервним освоєнням народнопоетичної стихії, як, наприклад, Шевченка. Тим-то в 20—40-літньому віці Куліш мусив надолужувати втрачене — інтенсивно студіювати уснопоетичне слово або безпосередньо з уст народу, або з фольклорних збірок. І робив він це не «зсередини», як безпо-

³⁰ Лепкий Б. С. Передмова // Куліш П. Твори.— Берлін, 1923.— Т. 2.— Поезії.— Кн. 1.— С. 11.

³¹ Автограф її зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України, ф. 18, № 181.

середній учасник фольклорного дійства, а «збоку», як письменник і фольклорист. Сприйняте таким чином образне слово народу мало відстоятися в душі Куліша, проникнути в глибини підсвідомого, щоб потім вийти на люди в перетвореному вигляді вже не скороспілою, а тому невдалою «епопеєю» «Україна», а «Досвітками», які були найкращою поетичною збіркою після Шевченкового «Кобзаря» аж до початку 80-х років, коли вийшли в світ «Хуторна поезія» Куліша і книжечка М. Старицького «З давнього зшитку. Пісні і думи» (ч. 1—1881; ч. 2.—1883).

Однак уснопоетичне слово важче піддається культурницькому перетворенню, ніж літературне. Тим-то Куліш і не міг досягти видатних успіхів в імітації народнописенних першовзорів.

Інша річ — літературно-поетична традиція. Тут більше простору для вияву власного творчого обличчя, особистісного начала.

«Хуторній поезії» та «Драмованій трилогії» передувало не тільки інтенсивне переосмислення автором національної історії, а й його літературна, версифікаторська праця: наприкінці 60-х — у 70-х роках він вправлявся у переспіві Псалтиря (150 творів!), щораз сміливіше пробуючи відійти від коломийкового розміру й урізноманітнити ритміку і строфіку; у формі віршованої драматичної містерії переробив знамениту біблійну «Пісню пісень» («Хуторянка, або Співана хвала молодії перед весільними гістьми»), наполегливо працював над перекладами п'єс Шекспіра.

А вже «Дзвін», принаймні в ранніх редакціях, став безпосереднім продовженням «Переспівів з великоруських співів» — сам автор засвідчив той факт, що «переспівуючи великорущину, набрав охоти і до щироукраїнського співання, з котрого й вийшов оцей «Дзвін»³². Останні ж за часом написання твори «Дзвону» виникли не без впливу захопленої роботи письменника над «Позиченою кобзою» та перекладом «Дон-Жуана».

Ще в 30-х роках Куліш ознайомився з віршовими творами Пушкіна, згодом — Байрона, Гете, Шіллера, Гейне, але знову ж таки потрібен був час, аби поетична традиція відстоялася в душі і вилилася на сторінки рукописів новими творами. Потрібна була і нова літературна епоха. Якщо в російському романтизмі першої третини ХІХ ст. звернення до національних джерел ішло паралельно з засвоєнням новітнього європейського досвіту, то в українському романтизмі ці процеси розпалися на два етапи. У 20—60-х роках переважала фольклоризація — творення нового письменства на ґрунті народної словесності, хоча і в цей час з'явилися яскраві спроби використати інонаціональні літературні форми (сентиментальну оперу і повість, міщанську драму, байронічну поему, історичний роман, оповідання, ідилію, сонет та ін.). А в 70—90-х роках Куліш взявся «докінчити» те, чого не встигли зробити його найближчі попередники — романтики і Шевченко — освоїти класичні надбання нової європейської літератури. Звідси його увага до улюбленця романтиків Шекспіра, до преромантичної та романтичної поезії, культивування вільних перекладів та переспівів, популярних у добу романтизму.

Як митець, котрий свідомо орієнтувався на художні зразки європейської класики, він виступив предтечею українських «неокласиків» М. Зерова,

³² ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України, ф. 1, № 28329, арк. 3.

М. Рильського, П. Филиповича, М. Драй-Хмари, О. Бургардта, здійснив помітний вплив на найяскравішого репрезентанта варшавської письменницької групи Є. Маланюка.

Використувані Кулішем художні форми часто були традиційними для західноєвропейських чи російської літератур, але новими — для української. Письменникові не судилося створити якихось самобутніх мистецьких форм, зате мислителем, історіософом він виявився цілком оригінальним навіть у світовому масштабі. Старі естетичні міхи він наповнив новими винами, виготовленими за власними рецептами.

Куліш увійшов в історію нового українського письменства і як один із засновників літературної критики, найперший літературний критик-професіонал. Якщо до нього М. Костомаров, О. Бодяньський, І. Вагилевич та інші виступали тільки із спорадичними ретроспективними історико-літературними оглядами, то він уже більш-менш систематично друкував статті й рецензії, які безпосередньо стосувалися поточного літературного процесу.

Особливо активно як критик Куліш виступав наприкінці 50-х — у 60-х роках. Його «Переднім словом до громади» — «Поглядом на українську словесність» — відкривався альманах «Хата», на сторінках «Основи», де він вів відділ критики і бібліографії, та інших видань з'явилися його програмні статті «Характер и задача украинской критики», «Простонародность в украинской словесности», «Чого стоїть Шевченко jako поет народний?», «Взгляд на мало-русскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання» Марка Вовчка», передмова до «Народних оповідань» — «Слово од іздателя», розвідки про творчість Климентія Зиновієва, І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітку-Основ'яненка, М. Гоголя, численні рецензії. У них автор відстоював право українського народу на літературу рідною мовою, доводив перспективність українського красного письменства, вселяв упевненість, що народному слову будуть підвладні усі роди, види і жанри літературної творчості. Наскрізно у літературно-критичних виступах Куліша 60-х років є думка про те, що писана словесність має виростати з національного, фольклорного ґрунту.

Куліш наголошував на тому, що українська література повинна правдиво відображати насамперед національну самобутність, форми буття рідного народу, висував вимогу «живої етнографії» — достовірного відтворення національного характеру селянського побуту, народних звичаїв і обрядів, орієнтував письменників на фольклорно-оповідну традицію, творче опрацювання образного слова народу. Він, таким чином, заклав теоретико-естетичні підвалини етнографічно-побутової школи в українській літературі 60-х років (Ганна Барвінок, Митро Олелькович, Д. Мордовець, А. Свидницький, О. Стороженко та ін.), а також народницької прози наступних десятиліть (О. Кониський, Олена Пчілка, Б. Грінченко).

Разом з тим Куліш виступав проти тих критиків і публіцистів, які радили звести українську літературу до фольклорно-нарисового, фольклорно-стилізаційного варіанта. До того ж його художня практика навіть у 40—60-ті роки, не кажучи про наступні десятиліття, не вкладалася в рамки етнографічного побутописання (соціально-історичний роман «Чорна рада», філософсько-історична поема «Великі проводи»).

Куліш був надзвичайно вимогливим, дотепним і дошкульним критиком, борючись за високий художній рівень української літератури, виступав проти її засмічення і знецінення публікаціями бездарних творів, не цурався фейлетонних рецензій, у яких гостро висміював недолугі літературні спроби.

За природою свого таланту Куліш-літературознавець був не стільки допитливим дослідником, схильним до неквапного неупередженого аналізу, вираженої оцінки, скільки критиком, який енергійно відстоював власні естетичні принципи. Навіть у літературні явища минулого він намагався інтерпретувати з точки зору сучасних йому суспільних та художніх шукань. Цим, зокрема, обумовлено те, що його судження про багатьох письменників (Шевченка, Гоголя, Котляревського, Квітку-Основ'яненка, Марка Вовчка) нерідко дискусійні, однобічні, а то й хибні. Так, Куліш не збагнув амбівалентної природи сміху в «Енеїді» Котляревського і назвав її «бурлацьким юродством», карикатурою на народне життя. Проте боротьба критика проти бурлескоманії та сміхацтва в українській літературі, проти епігонів уславленого полтавця (так званої котляревщини) була на часі.

У «Передньому слові» до «Хати» Куліш схвально відгукнувся про «Народні оповідання» та «Інститутку» Марка Вовчка як зразки «живої етнографії» і разом з тим дорікнув письменниці, що її творам, залежним від фольклору та від «натурщиків і натурщиць», бракує «самостайного творчества». Критик розглядав зображення життя як фундамент для розбудови автором власної художньої концепції. Тим-то він орієнтував Марка Вовчка не на «ескізи (етюдики) з натури», чим здалися йому її твори, а на «поєми з народної життя». Та сьогодні ми бачимо, що цією фрагментарністю та ескізністю проза Марка Вовчка передувала естетичним пошукам в українській літературі кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Взірцем національно-повчальної літератури Куліш вважав сентиментально-реалістичні повісті Квітки-Основ'яненка, особливо «Марусю».

Літературно-критичні виступи Куліша активізували більш уважне вивчення творчості тих письменників, яких вони стосувались. За словами І. Франка, в «критических произведениях Кулиша, при многих несправедливых и односторонних суждениях, затрагивались верные и глубокие мысли, не падавшие даром на украинскую почву»³³.

У 70—90-х роках Куліш певною мірою відійшов від тих естетичних поглядів, які він висловив у 60-х. Щоправда, не маючи свого періодичного видання, письменник в останні десятиліття майже не виступав з літературно-критичними дописами, але він декларував свої нові естетичні настанови у поемах і примітках до них, у численних віршованих маніфестах і в передмових до власних книжок, у листах. На той час доба фольклоризації в українській літературі вже минала, і Куліш слушно орієнтував українських митців слова на засвоєння досвіду європейських літератур. У своїй ліриці, ліро-епіці та драматургії 70—90-х років він вийшов далеко за межі обстоюваного ним раніше етнографічно-побутового змалювання дійсності і пішов шляхом філософського, символічного осмислення історії, прагнучи показати в ній одвічну боротьбу Добра і Зла, побачити за фактами і предметною оболонкою людського світу внутрішні пружини і смисл його розвитку.

³³ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т.— Т. 41.— С. 122.

Ще в статті «К годовщине смерти П. А. Кулиша», надрукованій у житомирській газеті «Вольнь» (1898.— 1 лют.) М. Коцюбинський відзначив: «Сильный и гибкий ум, ширина, и независимость взглядов, крупный талант поэта и беллетриста дают право этому «последнему из могикан» блестящей плеяды украинских писателей 40-х годов на почетное место в украинской литературе»³⁴.

Сьогодні ми знаємо, що абсолютною правдою не володів і не володіє жоден культурний діяч, що історична істина об'ємна, а не прямолінійна, що своя доля правди була в кожного талановитого митця. Кулішева доля правди — апостольство любові до ближнього, національно-культурне просвітительство, художнє новаторство — витримала випробування часом. Сучасна європейська цивілізація будується, по суті, за тими принципами, які свого часу пропагував і Куліш: ненасильницького світу, еволюційного поступу, національного консенсусу, урахування інтересів усіх суспільних верств і професійних груп, сднання вільних народів, зближення національних культур — і плекання національної самобутності, розвитку науки і техніки — і збереження вікових народних звичаїв і традицій, гармонізації взаємин суспільства та природи.

Не дивно, отже, що ще в 1925 р. М. Хвильовий писав до М. Зерова, хай і з властивим йому епатажем: «Що ж до науки, до політики й культури в широкому розумінні цього слова, то тут більшого за Куліша я не бачу. Здається, тільки він один маячить світлою плямою з темного минулого. Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до типу західного інтелігента», — а тому, підкреслив він, — «ведемо ми свою родословну з Куліша»³⁵.

Певна річ, важко в усьому погодитися з автором цих рядків, який задля вияскравлення думки нанизує одну гіперболу на іншу. І минуле не було «темним», і «за справжнього європейця» в сфері політики, науки й культури є всі підстави вважати і І. Франка, й М. Драгоманова... Та в цілому оригінальні міркування М. Хвильового свідчать про величезну роль Куліша в духовому житті народу.

В історії української культури ХІХ — початку ХХ ст. не знайдемо таких різнобічно обдарованих титанів праці, таких подвижників духовного поступу на найрізноманітніших ділянках, як П. Куліш та І. Франко. Будемо сподіватися, що незабаром виокремиться в одну з галузей україністики кулішезнавство, з'являться його окремі осередки, буде створене товариство шанувальників творчості Пантелеймона Куліша, а в перспективі — прийде до читача і кілька десятків томів Повного зібрання його творів. Віриться, що заслуги цього духового велетня будуть увічнені в музеях і пам'ятниках, меморіальних дошках і назвах його іменем школах та гімназіях.

Не забудеш мене, поки віку твого, моя нене Україно,

Поки мова твоя голосна у піснях, як сріблб чисте дзвонить...

Е. К. НАХЛІК

³⁴ Твори М. Коцюбинського.— К., 1929.— Вид. 2-е.— Т. 5.— С. 265.

³⁵ Радянське літературознавство.— 1989.— № 8.— С. 13—14.

ПРОЗОВІ
ТВОРИ

ЧОРНА РАДА

ХРОНІКА 1663 РОКУ

I

По весні 1663 року двоє подорожніх, верхи на добрих конях, ізближались до Києва з Білогородського шляху¹. Один був молодий собі козак, збройний, як до війни; другий, по одежі і по сивій бороді, сказать би, піп, а по шаблюці під рясую, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду — старий козарлюга. Коні в їх потомлені, одежа й тороки по-запилювані: зараз було знати, що їдуть не зблизька.

Не доїздячи верстов зо дві чи зо три до Києва, взяли вони у ліву руку, да й побрались гаєм, по кривій доріжці. І хто тільки бачив, як вони з поля повернули в гай, усяке зараз домислялось, куди вони простують. Крива доріжка вела до Череваневого хутора, Хмарища. А Черевань був тяжко грошовитий да й веселий пан із козацтва, що збагатилось за десятилітню війну з ляхами. Річ тут про Богдана Хмельницького², як він років з десяток шарпав з козаками шляхетних ляхів і недоляшків. От тоді-то й Черевань до-скочив собі незчисленного скарбу да після війни й сів хутором коло Києва.

Було вже надвечір. Сонце світило стиха, без жари; і любо було поглянути, як воно розливалось по зелених вітах, по суковатих, мохнатих дубах і по молодій травиці. Пташки співали і свистали усюди по гаю так голосно да гарно, що все кругом неначе усміхалось. А подорожні були якось смутні. Ніхто б не сказав, що вони їдуть у гості до веселого пана Череваня.

Отже вони вже й під Хмарищем. А те Хмарище було окрите гаями, справді наче хмарами. Кругом обняла його річка з зеленими плавами, лозами й очеретами. Через річку йшла до воріт гребелька. А ворота в Череваня не прості, а державські*. Замість ушул** — рублена башта під гонтовим щитом, і під башту вже дубові ворота, густо од верху до низу цвяховані. Бувало тоді, у ту старовину, таке, що і вдень

* Державський — дідичевський.

** Ушули — стовпи в брамі.

і вночі сподівайсь лихого гостя — татарина або ляха. Так над ворітьми у башті було й віконце, щоб роздивитись перше, чи впускати гостя до господи, чи ні. Над щитом — гостроверхий гребінь із дубових паль, а округ хутора — годящий вал.

Під'їхавши гості під браму, почали грюкати шаблею в цвяхи. По гаю пішла луна, а в хуторі не озивавсь ніхто; да вже нескоро хтось за ворітьми почав кашляти, і стало чути, як щось або старе, або недуже береться в башті по сходах до віконця, лізе та й гуторить само з собою.

— Враг його, — каже, — знає, який тепер люд настав! Прийде казна-що, казна-звідки та й грюкотить, як воріт не розламле. А якби років п'ятнадцять або двадцять назад, так усяке сиділо по Україні тихо та смирно, наче бджола в зимовнику. Ге, тото-бо!.. Якби вражі ляхи, собі на лихо, не потривожили козацького рою, то й досі б, може, так би сиділи. Погано було за ляхів, та вже ж і наші гуляють не в свою голову! Ох, Боже правий, Боже правий!

— Се Василь Невольник, — каже тоді піп. — Однаковий і досі.

— Хто там грюкає, наче в свої ворота? — питає Василь Невольник крізь віконце.

— Да годі тобі розпитувати! — озвався піп. — Бачиш, що не татаре, то і впускай.

— Боже мій правий! — аж скрикнув Василь Невольник. — Та се ж паволоцький³ Шрам!.. Не знаю ж, чи одчиняти ворота, чи перше бігти до пана.

— Одчини перше ворота, — озвався Шрам, — а потім біжи собі, куди хоч.

— Правда, правда, добродію мій любий! — каже старий ключник да й почав іспускатися униз, усе-таки розмовляючи сам із собою. — Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться. Ох, не думали ж мої старі очі вбачати пана Шрама!

От одчинились ворота. Полковник Шрам із сином (той молодий козак був його син) схилившись і в'їхали. Василь Невольник з великої радості не знав, що й робити: кинувся до Шрама і поцілував його в коліно.

Далі до сина:

— Боже правий! Боже правий! Та се ж твій Петрусь! Орел, а не козак!

Петро нагнувся із сідла і поцілувавсь із Василем Невольником.

— Орел, а не козак! — каже знов Василь Невольник. — Що, якби таких друзяк припливло хоч дві чайки до Кермана⁴, як я пропадав там у неволі? Ох, Боже правий! Далась мені та проклята неволя добре знати, не забуду її довіку!

Справді, Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов зараз тільки з неволі випущений: невеличкий, похилий, очі йому позападали і наче до чого придивляються, а губи якось покривились, що ти б сказав — він і зроду не сміявся. У синьому жупанкові, у старих полотняних шароварах, да й те на йому було мов позичене.

Петро, старого Шрама син, скочив на землю і взяв од панотця коня.

— Веди ж нас, Василю, до пана,— каже полковник Шрам.— Де він? Чи в світлиці, чи в пасіці? У нього здавна була охота до бджоли; так тепер певно вже пасічникує.

— Еге, добродію,— каже Василь Невольник,— благаю часть ізбрав собі пан Черевань — нехай його Господь на світі подержить! Мало куди й виходить з пасіки.

— Ну, да все ж од людей іще не одцурався? Чи, може, справді зробивсь пустинножителем?

— Йому од людей одцуратись! — каже Василь Невольник.— Та йому й хліб не піде в душу, якби його люде покинули. У нас і тепер не без гостей. Побачиш сам, що в нас за гість тепер у Хмарищі.

Да, одчинивши дідусь у пасіку хвірточку, і повів Шрама попід деревом.

Що ж то був за Шрам такий, і як се він був разом піп і полковник?

Був він син паволоцького попа, по прізвищу Чепурного, учився в Київській братській школі⁵, і вже сам вийшов був на попи. Як же піднялись козаки з гетьманом Остряницею⁶, то і він устряв до козацького війська; бо гарячий був чоловік Шрам і не всидів би у своїй парафії, чуючи, як іллється рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів і урядників над українцями, за наругу католиків і унітів⁷ над греко-руською вірою. Тоді-бо дійшло безладде в Польщі до того, що робив усякий староста, усякий ротмістр, усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із народом неоружним, з міщанами і хліборобами, которі не мали жодного способу супротив його стати. Почали жовніри консистуючи в городах і селах, беззаконні окорми і напитки од людей вимагати, жінок та дівчат козачих, міщанських і посполитих безчестити і мордовати, людей серед зими по ломках льодових у плуг запрягати, а жидам приказували їх бичовати й поганяти, щоб, на один сміх і наругу, лід плугом орали й рисовали. А тим часом католицькі пани з нашими перевертнями усилювались унію на Україні прищепити і не в одну церкву попом уніта на огиду людям поставили; віру благочестиву мужицькою вірою називали, а оддаючи жидам у оренду села, не раз із селами й церкви їм на

одкуп оддавали. І нікому було на такі наруги жаловатись, бо й самого короля сенатори, пани да єпископи у руках держали. Городова ж козацька старшина за коронного гетьмана, за старост, за державців і їх намісників і орандарів руку тягнула, а між себе ділилась козацькою платою — по тридцяти злотих на всякого реєстрового од короля і Речі Посполитої^{8*}. То й реєстровим, чи городовим, козакам⁹ було тісно. Багато з них до підданства старостам і державцям приневолено; которі ж остались реєстровими козаками, ті робили в своєї старшини всяку роботу по дворах. Шість тисяч тільки їх оставлено в реєстрі, да й ті, будши в великій неволі в старшини, тягли, хотя й нехотя, за ляхів руку і тільки вже при Хмельницькому одностайне за Україну повстали. Так як би їм земляки у своїй тісноті й нуждах жаловались?.. Жаловались миряне і попи благочестивії тільки далеким своїм землякам — козакам запорозьким, которі, живучи в диких степах, за порогами, старшину свою самі з себе вибирали і гетьману коронному узяти себе за шию не давали. От і виходили з Запорожжя один за одним гетьмани козацькії¹⁰: Тарас Трясило¹¹, Павлюк¹², Острияниця — з мечем і пожежею супротив ворогів рідного краю.

Тільки ж ненадовго підіймали українці під їх корогвами похилу голову. Ляхи держались міцно за руки з недоляшками, гасили хутко полон'є і знов по-своєму обертали Україну. Аж ось піднявсь страшенний, негасимий пожар із Запорожжя — піднявсь на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили ті старости і комісари з городовими козаками, ті консистенти-ротмістри з своїми жовнірами, да й наші перевертні-недоляшки з надвірною сторожею. Як уже не вмудрялись, щоб погасити теє полон'є! Як уже не перегороджували степові дороги своїми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорожже, так де ж? Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварні, кидають шевці, кравці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини — немощних батьків і матірок, і всяке манівцем да ноцями, степами, тернами да байраками чимчикує на Запорожже до Хмельницького. І отоді-то вже «розлилась козацька слава по всій Україні...»¹³.

Де ж пробував, де тинявсь попович паволоцький, Шрам, десять рік од Острияниці до Хмельницького? Про те багато треба б було писати. Сидів він зимовником серед дикого степу на Низу¹⁴, взявши собі за жінку бранку-туркеню; проповідував він слово правди Божої рибалкам і чабанам запо-

* Річчю Посполитою, чи то республікою, називалось усе вкупі — Польща, Литва і Русь; а Руссю звались Галичина, Поділ, Волинь і Україна.

розьким; побував він на полі й на морі з низовцями; видав не раз і не два смерть перед очима да й загартувався у воєнному ділі так, що як піднявсь на ляхів Хмельницький, то мав з його велику користь і підмогу. Ніхто краще його не ставав до бою; ніхто не крутив ляхам такого веремія *... У тих-то случаях пошрамовано його вздовж і впоперек, що козаки, як прозвали його Шрамом, то й забули реєстрове його прізвище. І в реєстрах-то, коли хочете знати, не Чепурним його записано.

Било козацтво в ту війну на те, що або пан, або пропав, то не кожен писався власним прізвищем.

Отже минули, мов короткі свята, десять рік хмельничини. Вже й сини Шрамові підросли і допомагали батькові у походах. Двоє полягло під Смоленським¹⁵, оставсь тільки Петро. Іще таки й після Хмельницького не раз дзвонив старий Шрам шаблею; далі, почуваячись, що вже не служить сила, зложив з себе полковництво, постригсь у попи да й почав служити Богові. Сина посилав до військового обозу, а сам знав одну церкву. «Вже,— думав,— Україна ляхам за себе оддячила, недоляшків вигнала, унію стерла, жидову передушила. Тепер нехай,— каже,— живе громадським розумом».

Коли ж дивиться, аж ізнов негаразд починається на Україні. Свари да чвари, і вже гетьманською булавою почали ігратись, мов щіпком. Повернулось у старого серце, як почув, що козацька кров ілється понад Дніпром через Виговського¹⁶ і через навіженого Юруся Хмельниченка¹⁷, що одержав після його гетьманованне; а як досталась од Юруся булава Тетері¹⁸, то він аж за голову вхопився. Чи молитися, чи Божу службу служить,— одно в його на думці: що ось погібне Україна од сього недруга отчизного і похлібці лядського. Було, чи вийде серед церкви з наукою, то все одно мирянам править: «Блюдітеся, да не порабощенні будете; стережітеся, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!»

Як же вмер паволоцький полковник, що після Шрама уряд держав, да зійшлась рада, щоб нового полковника вибрати, він вийшов серед ради у поповській рясі да й каже:

— Діти мої! Наступає страшна година: перехрестить, мабуть, нас Господь ізнов огнем да мечем. Треба нам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця. Послужив я православному християнству з батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер, коли буде на те ваша воля.

* Веремій. Крутить веремія — чинити бистрі атаки.

Як почула ж се рада, то так і загула од радості. Зараз окрили Шрама шапками, військовими корогвами, дали йому до рук полковницькі клейноди, вдарили з гармат, да й став панотець Шрам полковником.

Тетеря аж здригнувся, як почув про таке диво. Що б то робити? Да нічого не зміг, бо так велось у ту старосвітщину, що рада була старша од гетьмана. Мусив Тетеря прислати Шрамові універсал на полковництво. Обидва ж вони політикуються, подарунками обсилаються, а нишком один на одного чигають.

Отже думав Шрам, думав, як би Україну на добру дорогу вивести; далі, надумавшись, пустив таку поголоску, що нездужає, нездужає полковник; передав осаулові Гулаку свій рейментарський пірнач, а сам виїхав ніби кудись далеко на хутір для спокою, да ото й махнув із сином з Павлоччя. Куди ж він махнув і що в його було на думці, незабаром того довідаємось.

II

Скоро ввійшов ото Шрам у пасіку, іще не помоливсь і святому Зосимові, що стоїть по пасіках, як слухає — у Череваня щось іграє.

— Е, да се в вас і бандура!

— І бандура,— каже Василь Невольник,— та ще чия бандура!

— Так се в вас Божий Чоловік? — спитав тоді Шрам.

— А то хто ж би так заграє у бандуру? Такого кобзаря не було, та, може, вже й не буде між козацтвом.

Ідуть вони, аж бандура заговорила голосніше. Оддалеки — так наче сама з собою розмовляла, а тут і голос почав підтягувати до неї.

Гляне Шрам — аж сидять на траві під липою і Божий Чоловік, і Черевань, а перед ними стоїть полудень. Звався Божим Чоловіком сліпий старець-кобзар. Темний він був на очі, а ходив без проводиря; у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Викупляв невольників із неволі. Іще ж до того знав він лічити усякі болісті і замовляти усякі рани. Може, він помагав своїми молитвами над недужим, а може, і своїми піснями; бо в його пісня лилась, як чари, що слухає чоловік і не наслухається. За тее-то за все поважали його козаки, як батька; і хоть би, здається, попросив у кого остатню свитину з плечей на викуп невольника, то й ту б йому оддав усякий.

Тепер він розпочав смутную думу про Хмельницького, як умирав козацький батько:

Не один козак гірко плакав од сії думи, а Черевань тільки похитувавсь, гладючи черево; а щоки — як кавуни: сміявсь од широкого серця. Така була в його вдача.

Полковник Шрам, стоячи за деревом, дививсь на їх обох. Давно вже він не бачив свого смішливого приятеля, і хоть би кришечку переіменився Черевань; тільки лисина почала наче більш вилискуватись. А в Божого Чоловіка довга, до самого пояса, борода іще краще процвіла сідинами; а на виду дідусь просіяв якимсь світом. Співаючи пісню, од серця голосить і до плачу доводить, а сам підведе вгору очі, наче бачить таке, чого видючий зроду не побачить.

Слухав його Шрам довго, а далі вийшов із-за дерева да й став напроти Череваня. Як схопитись ж мій Черевань!)

— Бгатику,— каже (бо трохи картавив),— чи се ти сам, чи се твоя душа прилетіла послухати Божого Чоловіка?

Да й обнявсь і поцілувавсь із Шрамом, як із рідним братом.

Божий Чоловік і собі простяг руки, як зачув Шрамів голос. Зрадів дідусь, що аж усміхавсь.

— Бувай же,— каже,— здоров, панотче і пане полковнику! Чули й ми, як Господь наустив тебе взятись ізнов за козакованнє.

А Василь Невольник, стоячи коло них, собі радується, похитуючи головою.

— Боже,— каже,— правий, Боже правий, єсть на світі такі люде!

— Яким же, бгате, оце случаем? — питає зараз Черевань.

Шрам одвітовав, що на прощу до Києва, да й спитав сам у Божого Чоловіка:

— А тебе ж, діду, звідки і куди Господь несе?

— В мене,— каже,— одна дорога по всьому світу. Блаженні милостивії, яко тії помиловані будуть...¹⁹

— Так, батьку мій! Так, мій добродію! — перебив йому Василь Невольник.— Нехай на тебе так Господь оглянеться, як ти на мене оглянувся! Три годи, як три дні, промучивсь я в проклятій неволі, на турецькій каторзі, на тих безбожних галерах; не думав уже вбачати святоруського берега²⁰. А ти виспівав за мене сто золотих червоних; от я ізнов між хрещеним миром, ізнов почув козацьку мову!

— Не мені дякуй за се, Василю,— каже Божий Чоловік,— дякуй Богові да ще тому, хто не поскупивсь викинути за тебе з череса сотню дукатів.

— Хіба ж я йому не дякую? — каже Василь Невольник.— Ченці звали мене у монастир, бо я таки й письменний собі трошки; низове товариство закликало мене до коша, бо я всі гирла, як свої п'ять пучок, знаю; зазивав мене і кошовий,

і отаманне, як проходив я, повертаючи з неволі, через Запорожжє, а я кажу: ні, братчики, піду я тому служити, хто визволив мене із бесурменської землі; буду в його грубником, буду в його хоч свинопасом, аби як-небудь йому подякувати.

Так говорив Василь Невольник. А Черевань, слухаючи, тільки сміявся.

— Казнає-що ти,— каже,— городиш, бгате! Буцім уже сто червоних²¹ таке диво, що зроду ніхто й не бачив. Після Пилявців²² та Збаража²³ носили козаки червінці приполами. Ну, сядьмо лиш, мої дорогії гості, та вип'єм за здоров'я пана Шрама.

Випили по кубку. Тоді Шрам і питає:

— Скажи ж мені, Божий Чоловіче, ти всюди вештаєшся і всячину чуєш: чи не чував ти, що в нас діється за Дніпром?

— Діється таке,— одвітує Божий Чоловік, важко здихнувши,— що бодай і не казати! Не добре, кажуть, починає на сій Україні Тетеря, а за Дніпром чиниться щось іще гірше. Жодного ладу між козаками.

— А старшина ж із гетьманом на що?

— Старшини там багато, да нікого слухати.

— Як нікого? А Сомко²⁴?

— А що ж Сомко? Хоть він і розумом, і славою узяв над усіма, да й йому не дають гетмановати.

— Як же се так?

— А так, що диявол замутив голову Васюті Ніженському²⁵. Уже й чуприна біла, як у мене, і зовсім уже дід; доживав би віку на полковництві: так отже захотілось на старість гетьмановати. Багато козаків і його слухає. А як він собі мається добре, то й бояре, що на Москві коло царя, що хотя роблять, і тії за його тягнуть руку. А Сомко, бачте, навпростець іде, не хоче нікому при діте поклонітося. Отаке як завелось міждо старшими головами, то й козаки пійшли один против одного. Де зустрінуться, чи в шинку, чи на дорозі, то й зітнуться. «Чия сторона? — «А ти чия?» — «Васютина». — «Геть же к нечистому, боярський підніжку!» — «Ти геть к нечистому, переяславський крамарю!» — Себто, бач, що Сомко має в Переяславі свої крамні комори в ринку, так васютинцям і звадливо. Отак зітнуться, да й до шабель.

Слухаючи таку невеселу повість, полковник Шрам і голову понурив.

— Да потривай же,— каже,— адже ж Сомка вибрали одностайне гетьманом у Козельці?

— Одностайне,— каже,— і сам преосвященний Методій²⁶ був там і до присяги козаків приводив; да як Сомко собі чоловік прямота, то й не в догад йому, що святий отець думав, мабуть, заробити собі яку сотнягу чи дві червоних

на рясу. А Васюта Ніженський водивсь у старовину з ляхами, так проноза вже добрий: брязнув капшуком перед владикою — той і вимудрував щось на Сомка, да й послали в Москву лист. От і пішла така вже поголоска, що рада козелецька не слухна; треба, кажуть, ізозвати зуповную раду, щоб і військо з Запоріжжя було на раді, щоб одностайне собі гетьмана обрали і одного вже слухали; бо Васюта хоче собі гетьманства і не слухає Сомка-гетьмана, а запорожці собі гетьманом Брюховецького²⁷ зовуть.

— Якого се Брюховецького? — аж скрикнув Шрам.—
Що се ще за проява?

— Проява,— каже,— така, що слухаєш, да й віри няти не хочеться. Ви знаєте Іванця?

— Отак! — кажуть.— Іще б не знати чури Хмельницького!

— Ну, а чули, яку наругу прийняв він од Сомка?

— Чули,— каже Шрам.— Що ж по тому?

А Черевань:

— Здається, Сомко налаяв Іванця свинею, чи що?

— Не свинею, а собакою, да ще старим собакою, да ще не на самоті чи там напідпитку, а перед отаманнем, перед генеральною старшиною, на домовій раді в гетьмана.

— Га-га-га! — засміявсь Черевань.— Одважив солі добре!

— Одважив солі добре,— каже Божий Чоловік,— да зробив негарзд. Іванець був собі не значний товариш, да за свою щирю службу старому Хмельницькому мав велику в його повагу і шанобу. Бувало, проживаєш у гетьманському дворі, то й чуєш: «Коханий Іванець! Іванець, друже мій єдиний!» — озветься до його під веселий час, за чаркою. «Держись, Юру,— каже, бувало, синові,— держись Іванцевої ради, як не буде мене на світі: він тебе не ошукає». От Юрусь і державсь його ради, і вже, було, що скаже Іванець, те й свято. А Сомко, знаєте самі, доводиться Юрусеві дядько, бо старий Хміль держав уперве його сестру Ганну; так він і не злюбив, що чура орудує небожем. Да ото раз, як зїхалась до молодого гетьмана старшина да почали радовати про військові речі, от Іванець і собі до гурту — немовби гетьманський чура — да щось і блявкнув з простоти. А Сомко знає який? Зараз загориться, як порох. «Пане гетьмане,— до Юрусь,— старого пса не пристойно мішати в нашу компанію...» От як воно було, панове, коли хочете знати. Я сам там лучивсь, то й чув своїми ушима. Да при мені ж зчинився й гвалт уночі, як Сомко піймав Іванця з ножем коло свого ліжка. Да ото й судили його військовою радою і присудили усікнути голову. Воно б же й сталось так, панове, да Сомко видумав Іванцеві гіршу кару: звелів посадити верхи на свиню да й провезти по всьому Гадячу.

— Га-га-га! — зареготав ізнов Черевань.— Котузї по за-
слузі.

А Шрам усе слухав мовчки да й каже понуро:

— Се все ми знаємо.

— Знаєте,— каже кобзар,— а чи чували, що після того
вкоїв Іванець?

— А що ж він, бгате, вкоїв? — питає Черевань.— Якби
на мене, то враг би його й знав, що й чинити після такого
сорому! Як тобі здається, бгате Василю?

Той тільки мовчки похитав головою.

— От що зробив Іванець,— прийняв ізнов слово Божий
Чоловік.— Мабуть, нечистий напутив його. Почав гроші зби-
рати, почав усякому годити, почав прохати уряду в гетьмана.
Той і настановив його хорунжим. Як же ото Юрусь не зміг
держатись на гетьманстві да пішов у ченці, так Іванець,
маючи в себе од усіх льохів гетьманських ключі, підчистив
щире срібло, скільки його там осталось, да й махнув на
Запорожже. А там як сипнув грішми, так запорожці за ним
роєм: «Іван Мартинович! Іван Мартинович!» А він, ледачий,
з усіма обнімається, да братається, да горілкою поїть...

— Ну, що ж із сього? — ізнов-таки спитав понуро Шрам.

— А от що з сього. Запорожці так собі його вподобали,
що зозвали раду, да й бух Іванця кошовим.

— Іванця! — аж скрикнули всі у одно слово.

— Ні, вже його тепер ніхто не зове Іванцем,— додав
Божий Чоловік,— тепер уже він Іван Мартинович Б р ю х о-
в е ц ь к и й.

— Сила небесная! — закричав, ухопившись за голову,
Шрам.— Так се його зовуть запорожці гетьманом?

— Його, панотче, його самого!

— Боже правий, Боже правий! — сказав Василь Неволь-
ник.— Переведеться ж, видно, ні на що славне Запорожже,
коли такі гетьмани настали!

А Черевань тільки сміявся:

— Га-га-га! Оце так, бгатці, що штука! І вво сні такого
дива не снилось нікому!

— Братте моє миле! — рече тоді полковник Шрам.—
Тяжко моєму серцю! Не здолаю більш од вас таїтись! Їду
я не в Київ, а в Переяслав, до Сомка-гетьмана; а їду от
чого. Україну розідрали надвоє: одну часть, через недоляшка
Тетерю, незабаром візьмуть у свої лапи ляхи, а друга сама
по собі перевернеться кат знає на що. Я думав, що Сомко
вже твердо сів на гетьманстві,— а в його душа щира, ко-
зацька,— так міркував я, що якраз підйму його з усіма пол-
ками на Тетерю, да й привернем усю Україну до одної бу-
лави. Гіркої підніс ти моєму серцю, Божий Чоловіче, да ще,

може, як-небудь діло на лад повернеться. Їдьмо зо мною на той бік: тебе козаки поважають, твоєї ради послухають...

— Ні, панотче,— перебив його кобзар,— не слід мені встрявати до тії заверюхи.

Не нам тее знати,

Не нам про те, за те раховати:

Наше діло Богові молитись,
Спасителю хреститись²⁸...

А більш,— каже,— мені не по нутру ота мізерная пиха, що розвелась усюди по Гетьманщині²⁹. Почали значні козаки жити на лядський кшталт із великої розкоші. І вже байдуже їм тепер старосвітськії співи, що й людям у подобу, і Богові не противні: держать коло себе хлопців із бандурками, що тільки й знають різати до танців. Дух мій не терпить сього!.. І наша темна старчота, ради тієї ледащиці-горілки, бринчить їм на кобзах усячину. Забули й страх Божий. Уже ж ти не бачиш нічого, уже тебе наче взято із сього світу: так чого ж тобі вертатись до гріхів людських? Умудрив Господь твою сліпоту, то співай же добрим людям, не прогнівляючи Господа; так співай, щоб чоловік на добре, а не на зле почувся!

— Бгатці! — сказав Черевань.— От я почувсь на добре. Ходімо лиш до хати. Там нам дадуть таких вареників, що всяке горе на душі одлигне. Годі вже вам гуторити про свої смутки. Я радуюсь, що Господь послав мені таких гостей, а ви тільки охаєте та стогнете. Не засмучайте моєї гостини, забудьте свої гіркії думи хоч на сьогоднішній вечір.

Так говорячи, устав да й повів своїх гостей до хати.

Шрам ішов за ним, хитаючи понуро головою. Василь Невольник голосно журився, на нього глядючи. Божий Чоловік ясен був на виду, мов душа його жила не на землі, а на небі.

III

Заглянув Черевань у пекарню:

— Е,— каже,— та се ж ти мені й жениха привіз, пане бгате! (А в пекарні давно вже сидів Петро Шраменко, розмовляючи з Череванихою і з її дочкою Лесею.) Бач, як у їх весело! Не так, як у нас! Щебечуть, наче горобці. Що то за милий вік молодецький! Веди ж, Василю, гостей у світлицю, а я поздоровкаюсь із молодим Шраменям.

Світлиця в Череваня була така ж, як і тепер буває в якого заможного козака (що ще то за луччих часів дід або батько збудовав). Сволок гарний, дубовий, штучно покарбований; і слова з Святого Письма вирізані; вирізано і хто світлицю збудовав, і якого року. І лавки були хороші, липові,

із спинками, да ще й килимцями позастилані. І стіл, і божник із шитим рушником округи, і все так було, як і тепер по добрих людях ведеться. Одно тільки диво було в Череваня таке, що вже тепер ніде не зуздриш. Кругом стін полиці, а на тих полицях срібні, золоті й кришталеві кубки, коновки, пляшки, таці і всяка посудина, що то на війні поздобувано. Як палили козаки шляхетські двори і княжеські замки, то все те мішками виносили. Так-то Бог тоді погодив козацтву, що тії вельможні каштеляни і старости пишні, неказано горді, що гукали на гайдуків, сидя із сими кубками да конвами поза столами, пішли в неволю до Криму або полягли головою в полі, а їх кубки стоять у козака в світлиці. Іще ж по стінах висять і їх шаблі, пишталі під сріблом, старосвітські сагайдаки татарські, шиті золотом ронди, німецькі гаркебузи, сталеві сорочки, шапки-сисюрки, що вкриє тебе залізною сіткою — і ніяка шабля не візьме. Отже ніщо тее не оборонило ляхів і недоляшків: допекли козакам і поспільству до самого серця. То от тепер і тії луки, і тії шаблі, і вся та зброя сіяє не в одного Череваня в світлиці і веселить козацькі очі.

Тільки ж Петру, Шрамовому синові, здалось найкраще у пекарні, хоч там не було ні шабель, ні сагайдаків, а тільки самі квітки да запашні зілля за образами й поза сволоком, а на столі лежав ясний да високий хліб. Так Леся ж усе скрашала собою так, що вже справді годилось би сказати: «У хаті в неї, як у віночку; хліб випечений, як сонце; сама сидить, як квіточка». І розговоривсь з нею Петро, як брат із сестрою. А сама Череваниха була пані ввічлива: знала, як до кого з речами обернутись. Так моєму козакові луччої компанії було й не треба: тут би він і засів на весь вечір, дивлячись на чорні дівочькі брови да на шиті рукава.

Як ось і лізе Черевань, сопучи, через поріг. Увалились у хату да, розставивши руки, до його:

— А, бгатику! — і почав ціловатись. — Ну, — каже, — бгате, не вниз ідеш, а вгору. То був козак над козаками, а тепер іще став кращій!.. Меласю! — обернувся до жінки. — От нам зятьок! Лесю, от жених тобі під пару, так-так! Га-га-га! Бач, бгате, який я чоловік? Сам набиваюсь із своїм добром. Так не бере ж бо ніхто, та й годі! Ходімо, бгате, в світлицю; нехай вони тут собі пораються. Жіноча річ коло печі, а нам, козакам, чарка та шабля.

Да, взявши Петра за руку, і потяг до світлиці. Обернувся козак, переступаючи через поріг, — і серце в його заграло: Леся не спускала з його очей, а в тих очах сіяла й ласка, й жаль, і щось іще таке, що не вимовиш ніякими словами. Сподобавсь, видимо, козак дівчині.

— Ось подивись, дідусю, — каже Черевань, привівши Петра до Божого Чоловіка, — чи той се Шраменко, що переплив Случ під кулями? Йй-богу, я й досі дивуюсь, що таке молоде, та таке сміле! Пробравсь у лядський табір, убив хорунжого й корогов його приніс до гетьмана. Що ж би тепер воно зробило!

Божий Чоловік положив Петрусеві на голову руку да й каже:

— Добрий козак; по батькові пішов. Одвага велика, а буде довговічний і на війні щасливий: ні шабля, ні куля його не одоліє, — і вмере своєю смертю.

— Нехай лучче, — сказав батько, — поляже од шаблі і од кулі, аби за добре діло, за цілість України, що ось розідрали надвоє.

— Ну, годі ж, годі вже про се! — каже Черевань. — Ось я вам дам краще діло до розмови.

І дістав із полицки жбан, прехимерно з срібла вилитий і що то вже за приукрашений! Не жалували пани грошей для своєї пихи і потіхи. По боках бігли босоніж дівчата — інша і в бубен б'є; а зверху сидів, мов живий, божок грецький Бахус³⁰. Тим-то Черевань і звав свій жбан божком.

— Шкода мені, дідусю, твоєї темноти, — каже кобзареві. — Ось на лиш полапай, яке тут диво. Се я в Польщі таке собі доскочив.

— Суєта суєтствій! — каже той, усміхнувшись.

— Ні, бгатику, не суєта! Ось як вип'ємо з божка по кухлику, то, може, не так заговориш.

— Із божка? — каже Шрам. — Так отсей чортик зоветься в тебе божком?

— Нехай він буде й чортик, — одвітує Черевань, — тільки кажуть, що в старовину у греків.. Був народ греки, так, примірно, як ми тепер козаки.. Народ непобідимий, — от що!.. Так у тих-то греків сьому божку, кажуть, була велика шаноба.

— А в тебе вже не така? — питає Шрам.

— Ні, — каже, — на мене він не нарікатиме, а от коли б ви його не зневажили.

І дістав мальовану тацю, сріблом ковану. А на таці було намальоване таке, що всяке б засміялось. Жидок дає запорожцеві напитись горілки з барильця. Запорожець так і припав до барила, а жид — одно од страху, а друге од скнарості — держить та й труситься. А зверху і підписано: «Не трусись, псяюхо: губи поб'єш!» От на таку-то тацю поставив Черевань п'ять кубків-ріпок да й почав наливати якусь настойку з того божка.

— Се, братці,— каже,— така в мене настойка, що мертвий устав би з домовини, якби випив добру чарку.

Да й обніс усіх; не минув і Василя Невольника, хоч той стояв собі оддалік, мов у монастирі служка перед ігуменом.

— Ну, бгате Михайле,— каже, повеселівши трохи од того трунку, Шрам,— загадаю ж я тобі про твого божка загадку: стоїть божок на трьох ніжках; король каже: «Потіха моя!», краля каже: «Погибель моя!»

— Ну, бгатику,— каже Черевань,— хоч убий, не второпаю. Дак як, як? Король на трьох ніжках, а краля каже: «Погибель моя?»

— Не король, а божок на трьох ніжках, як от і твій. Король каже: «Потіха моя!», краля каже: «Погибель моя!»

— А, пек же його матері, як мудро!.. Король каже: «Потіха моя!». Себто, бац, як чоловік уп'ється, то вже тоді кричить: «Я король!» А жінка: «Ох, погибель же моя! Де ж мені тепер дітися?»

— Якраз так! Тільки, бгатику, твоя жінка не злякалась би тебе, хоть би ти й королем ізробивсь!

— Іще не одгадав! — каже Черевань.— Ану ж ти сам!

— Мені не диво, а от якби ти показав свою премудрость!

— Моя премудрость, бгатику,— сказав Черевань,— знає тільки налити та випити; а там собі мізкуйте, як хотя. На те ви попи, на те ви мужі совіта, на те ви народні голови.

— Не вадило б і не попам,— одвітує Шрам,— не вадило б і не мужам совіта знати, що король тут — тіло, а краля — так се душа. Тіло потішається, як чоловік зап'є, а душа погибає; от і все.

— Пгавда, бгатику, їй-богу пгавда! — сказав, похитуючи головою, Черевань.— Вип'єм же ще по кубку!

Аж ось увійшла до гостей Череваниха, молодиця свіжа й повновида, пряма, як тополя,— замолоду була дуже хороша. Підійшла до Шрама під благословеніє. Він її поблагословив, да, як пані була гожа, і вони ж таки давні приятелі, то ще схотів і попросту з нею привітатись, да й каже:

— Позвольте з вами привітатись, добродійко?

А вона каже:

— Да як же zvolите, добродію!

— Да й поцілювались любенько.

Тоді Череваниха ще обнесла гостей.

Черевань випив на radoшах повний кубок, бризнув під стелю да й каже:

— Щоб наші діти отак вибрикували!

А Череваниха почала вести за чаркою розмову:

— Так отсе,— каже,— ви на прощу, панотче? Святе діло!.. От, моя дружино,— обернулась до чоловіка,— от як добрі люде роблять: аж із самої Паволочі їдуть молитись Богу. А ми живемо ось під самим Києвом, да ще не були сю весну й одного разу у святих угодників. Аж сором! Да вже ж як собі хочеш, а в мене не дурно ридван наготовлений. Причеплюсь за пана Шрама, да куди він, туди й я.

— От божевільне жіноцтво! — каже Черевань.— Куди він, туди й я!.. А як же пан Шрам махне за Дніпро?

— То що ж? Я б не махнула? Доки сидіти нам у сьому воронячому гнізді? Ось уже которий раз переказує мій брат, щоб приїхала до його в гості! І чому б не поїхати?

— Да, їй-богу, Меласю,— каже Черевань,— я рад би душею, коли б мене хто взяв та й переніс до твого бгата, під Ніжень. Кажуть, і живе добре — таки зовсім по-панськи. Не дурно його козаки прозвали князем.

— Отсе буцімби за достаток його князем зовуть! — перебила Череваниха.— У його жінка — княгиня з Волині, ляшка. Як руйновали наші Волинь, так він собі вподобав якусь бідолашну княгиню; от і самого прозвали князем.

— Князь Гвинтовка³¹! — зареготавши, каже Черевань.— То були Вишневецькії да Острозькії³², а тепер пішли князі Гвинтовки... Знай наших! А добра, кажуть, людина з тії княгині! Поїхав би до Гвинтовки хоч зараз, коли б не далеко!

Гуторять попиваючи, аж ось — двері рип! І — так, як сонце засіяло: увійшла в світлицю Леся.

— От моя й краля! — каже Черевань, беручи її за руку:

В світлоньку входить,
Як зоря сходить.
В світлоньку ввійшла,
Як зоря зійшла...

А що, бгате? Чи нічим же похвалитись на старість Череваневі?

Нічого не сказав Шрам, тільки дививсь на Леся.

А вона ж то стояла, підійшовши під благословеніє, хороша да прехороша! Іще трошки засоромилась перед поважним гостем, то й очиці спустила в землю, а на виду аж сієє. На диво була в Череваня дочка, да й годі. Тим-то Петро, як побачив, то й умер, дармо що видав доволі світу!

— Ну лиш, доню,— каже Черевань,— піднеси нам по кубку, як там кажуть, із білих ручок.

Леся поблагословила і піднесла. І що то вже, як хороше вдасться! Чи заговорить, чи рукою поведе, чи піде по хаті — усе не так, як хто інший: так усі й дивляться, і так усякому на душі, мов сонечко світить.

Випив старий Шрам із білих рук од Череванівни да й каже Череваневі:

— Ну, брат Михайло, тепер і я скажу, що є тобі чим на старість похвалитись.

А Черевань тільки сміється.

— А що ж, приятелю? — каже Шрам далі. — Хоть би мені годилось би про одного вже помишляти, да, може, тепер година щаслива; щоб її нам не занедбати — чи не оддав би ти своєї Лесі за мого Петра?

А Черевань йому:

— А чом же не оддав би, бгате? Нехай нашим ворогам буде тяжко! Хіба ти не Шрам, а я не Черевань?

— Так чого ж довго думати? Давай руку, свате!

Да й подали собі руки, да й обнялись, да й поцілувались.

Тоді за дітей, да й кажуть:

— Боже вас благослови! Поцілуйтеся, діти!

Петро од радості не знав, де він і стоїть, мов сон йому сниться! Про що він тільки подумав, зараз воно йому й єсть. А Леся чогось ніби злякалась да й каже:

— Татусю! Хіба ж ви не бачите, що не всі в хаті?

Обернувсь Черевань — немає жінки. Аж ось вона знов увійшла в світлицю.

— Меласю! — каже Черевань. — Чи бачиш, що тут у нас діється?

— Бачу, бачу, пишний мій пане! — дала вона такий одвіт да зараз і взяла од його дочку за руку.

Глянув Петро: де ж та ласка у очах у Лесі? Де ж той жаль дівся, де ділось те, чого не вимовиш ніякими словами? Вона схилила головку на материне плече і перебирає в неї на шиї дукати, а на Петра й не гляне. Гордо піднялась її губка — не добрий знак для залищання!..

— Ну, нічого сказати, панотче! — каже Череваниха Шрамові. — Швиденько ви добуваєте із своїм сином замки! Отже ми вам доведемо, що жіноче царство стоїть кріпше над усім царства.

Черевань тільки сміявся.

А Шраму було не по нутру.

— Врэг мене візьми, — каже, — коли з іншим замком не скоріш ісправишся, ніж із бабою! Тільки ж не знаю, що за одсіч ви нам ізробите? Чим я вам не сват? Чим син мій не жениж вам?

Черевань, стоячи збоку, усе дививсь на Шрама, роззявивши рот, да слухав. Як же Шрам замовк, тоді він повернув шию до жінки, що то вона скаже.

А та вже тоді медовим голосом:

— Панотче, пане полковнику, приятелю наш любий! Нема на Україні чоловіка, щоб не знав, чого стоїть старий Шрам, і який старшина, який полковник не оддав би дочки за твого пана Петра? Не к тому, панотченьку, тут річ. З дорогою душею раді й ми оддати за його свою дитину; тільки ж бо треба чинити таке діло по-християнськи. Наші діди й баби, як думали заручати дітей, то перше їхали з усею сім'єю на прощу до якого монастиря да молились Богу. От Бог давав дітям і здоров'є, і талан на всю жизнь. Се діло святе: зробимо ж і ми по-предківськи.

Знала Череваниха, що сказати: так і посадила Шрама, мов горщик од жару одставила.

— Ну, брате Михайло,— каже він Череваневі,— благословив тебе Господь дочкою, да не обидив же й жінкою.

— Га-га-га! — каже Черевань.— Еге, бгате! Моя Мелася не зневажила б себе і за гетьманом.

— По сій же мові да буваймо здорові! — каже Череваниха, піднісши гостям по кубку.

— Щоб нашим ворогам було тяжко, як добре мовляє мій сват! — каже Шрам.

— А діти наші нехай отак вибрикують! — додав Черевань, бризнувши з кубка на стелю.

— Амінь! — каже Череваниха.

На тім і застряло сватаннє. Старі вже більш і не згадували, бо і в Череваня, і в Шрама була така думка, що ще поспіють з козами на торг. Не так думав Петро: він зараз догадавсь, що Череваниха б'є на якогось іншого зятя, да й сама Леся їм гордує. І вже йому тоді здалось, що ні для чого більш і на світі жити; а на душі така пала туга, така печаль, що й сказати не можна!

Леся, викрутившись із того сватання, зникла в світлиці і не ввійшла на вечерю; а після вечері зараз порозходились на спочинок.

Старого Шрама і Божого Чоловіка положили в світлиці, а Петро по-козацьки ліг у садку під чистим небом.

Не знаю вже, яков'о-то йому після того сватання спалось. Як же вернувся вранці до світлиці, то Божого Чоловіка вже не було в компанії: поплентавсь дідусь іще до схід сонця із Хмарища. Усі повдягались у довгі подорожні сукні і ждали тільки старого Шрама. Той, стоя перед образом, дочитував своїх молитов. По стінах і по полицях у світлиці не видно було більш ні дорогої зброї, ні срібних кубків; бо в тую неспокійну старосвітщину, одлучаючись, не кидай було плохо дома нічого, а ховай по тайниках, по підземних скарбницях.

Старий Шрам звелів синові сідлати коні; як ось і Василь Невольник виїхав із-за садка з ридваном. Погодив тоді Бог козакам надрать у своїх ворогів усячини, що не один старшина, мов який дука, їздив ридваном. Блищали мідяні, позолотистії герби на ридвані в Череваня; миготіла в очах дорога горорізьба — леви, струсеві пір'я, булави з бунчуками; а тих, може, перевелось і кодро, що сими гербами величались...

Мати з дочкою сіли в ридван, а Черевань не покидав-таки козакування — поїхав на прощу верхи. Шрам із ним держав перед того поїзду.

Петро хотів їхати поруч із верховими, да й сам не знав, як оставсь коло ридвана, мов прив'язаний. Іде сердега мовчки і голову понурив. Далі, надумавшись, і каже:

— Паніматко! Учора діло пішло було на лад, да й розв'язалось із твоєї ласки. Не по правді ви зі своєю Лесею робите. Я до вас із щирим серцем, а ви до мене з хитрощами. Лучче б уже одрізати попросту, да й годі. Ну, що в вас на мислі? Скажи, паніматко, щиро, чи думаєш ти оддати за мене Лесю, чи в тебе другий єсть на прикметі?

— І єсть, і нема; і нема, і єсть,— каже, сміючись, Череваниха.

— Що отсе в вас за загадки? — аж скрикнув з досади Петро.— Уже коли рвати, то рви не дьоргавши! Скажи мені, паніматко, щиро, кого ви собі маєте на думці?

— Е, паниченьку! — каже Череваниха.— Потривай-бо трошки: ще рано брати нас на ісповідь!

Замовк Петро, понурив голову, а на виду поблід, мов хустка: доняла йому до живого Череваниха. Вже й сама Леся, заглянувши на матір, похитала головою.

Усміхнулась горда мати да й каже:

— Ну, козаче, коли вже тобі так пильно припало, то от тобі уся історія. Леся моя родилась у чудну планету; ще як я нею ходила, приснився раз мені сон дивен-дивен на прочудо. Слухай, козаче, та на ус мотай. Здалось мені, ніби посеред поля могила; на могилі стоїть панна, а од панни сяє, як од сонця. І з'їжджаються козаки і славні лицарі з усього світу — од Подолля, од Волині, од Сівери³³ і од Запорожжя. Вкрили, бачся, все поле, мов маки зацвіли по городах, вкрили да й стали битись один на один, кому буде та ясна панна. Б'ються день, б'ються другий,— як де не взявсь молодий гетьман на коні. Усі склонились перед ним, а він до могили — да й поняв ясну панну. Такий-то був мені сон, козаче! Проходить день, другий — ніяк його не забуду. Ударилась я до ворожки. Що ж ворожка? Як ти думаєш?

— Я думаю тільки,— каже Петро,— що ти, паніматко, з мене глузуєш, от і все!

— Ні, не глузую, козаче. Слухай да на ус мотай, що сказала ворожка. «А що ж,— каже,— пані, сей тобі сон про-рокує дочку із зятем. Дочка в тебе буде на весь світ красою, а зять — на весь світ славою. Будуть із'їжджатись з усього світу пани й гетьмани, дивоватимуться красі твоєї доні, даро-ватимуть їй срібло-злото, та ніхто її не обдарує краще од судженого. Суджений буде ясен красою між усіма панями і гетьманами; замість очей будуть зорі, на лобі — сонце, на потилиці — місяць». Так промовила мені, віщуючи, стара бабуся. Як ось, справді, дав мені Господь дочку — справ-дилось бабусине слово: нівроку їй, не послідуца між дівчатами. Трошки згодом зашуміло по Україні, закипіло, мов у казані, і стали з'їжджатись у Київ пани да гетьмани — справдилось друге бабусине слово. Усі дивовались на мою дитину, дарували їй сережки, дорогі перстені; тільки ж ніхто так не обдари-вав її, як той гетьман, що мені снився. Дорожчий над усі подарунки був його подарунок, і кращий над усе панство і ли-царство був молодий гетьман: замість очей — зорі, на лобі — сонце, на потилиці — місяць. Справдилося ще раз ворожчине слово. Усіх панів і гетьманів затемняв він красою. І говорить мені: «Не оддавай же, паніматко, своєї дочки ні за князя, ні за лицаря; не буду женитись, поки виросте — буду їй вірною дружиною». Дай же, Боже, і ти, Мати Божа³⁴, щоб і се справдилося на щасте й на здоров'є!

Тут саме виїхали вони із-за гори. Перед ними так і за-блищало, так і замиготіло, так і замережило церквами, хреста-ми, горами і будинками. Святий город сіяв, як той Єрусалим³⁵. Сонце ще не піднялось високо; так не то що церкви й хоро-мини, да й зелені сади, і все, що заглядело око в Києві, усе горіло, мов парча золототканая.

Прочане перехрестились і сотворили молитву. А Петро їде собі, і не бачить, і не чує нічого: так опентала його Череваниха.

IV

Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду Києве! Бо й велика слава не раз тебе осіяла, і великії злигодні на тебе з усіх боків збирались... Скільки-то князів, рицарства і гетьманів добуло, воюючи за тебе, слави; скільки-то на твоїх улицах, на тих старосвітських стогнах, на валах і церковних цвинтарях пролито крові християнської! Уже про тих Олегів, про тих Святославів³⁶, про тії ясири поло-вецькії³⁷ нічого й згадувати. Ту славу, тії злигодні вибила

нам із голови безбожна татарва, як уломився Батий у твої Золоті ворота³⁸. Буде з нас і недавніх споминок про твою руїну.

Іще ж от і дванадцяти літ не налічив Шрам, як у той нещасливий Берестецький рік³⁹ прийшов до Києва Радзивілл із литвинами⁴⁰, усе попалив і пограбовав, а міщане, сівши на байдаки, мусили до Переяслава втікати.

Та люта пожежа іще не зовсім загладилась: куди не кинь оком, усюди виден був по їй прослідок. На коморах, на станях, на огорожах, поміж свіжим деревом чорніють колодки, а інде гарний колись сад стоїть пустирем незагороджений; на спустошалому дворісті стирчать тільки печі да ворота; а де чи ділованне, чи щит над ворітьми, чи яка хоромина, то все те нове, іще й дерево не посиніло.

Смутно було дивитись Шрамові на тії признаки пожежі. Тільки й краси було в Києві, що церкви Божі, да городи з червоними маками, да ще тії гори крутоярі, з зеленими покотами.

Тоді ще трохи не весь Київ містився на Подолі⁴¹; Печерського⁴² не було зовсім, а Старий, або Верхній, город⁴³ після хмельнищини безлюдовав. Де-не-де стояли по Подолу кам'яниці; а то все було дерев'яне: і стіни з баштами круг Подолу, і замок на горі Киселівці⁴⁴. Улиці були узенькі, плутались то сюди, то туди; а інде замість улиці майдан, і ніхто його не забудовує, і нічого на йому нема, тільки гуси пасуться.

Їдуть наші прочане по тих закоулках, аж дивляться,— посеред улиці збились вози у купу. Шрам послав сина прочистити дорогу. Поскочив Петро до возів; гляне, аж за возами, коло хати, перед ганочком, сидить юрба людей. Посередині килим, на килимі пляшки, чарки і всяка страва.

Петро зараз догадавсь, що се, мабуть, чоловікові дав Бог родини абощо, так на radoщах частує всякого, хто б не йшов або їхав улицею. Юрба гостей зібралась уже чималенька, і все були міщане. Знаті були міщане раз уже з того, що не носили шабель,— тільки ніж коло пояса: одні пани да козаки ходили при шаблях. А вдруге знаті були з того, що підперізувались по жупану, а кунтуші носили наопахку (тоді було коли не пан або не козак, то по кунтушу й не підперізуєш, щоб інде носа не втерто). Іще ж із того були вони знаті, що не важились ходити у кармазинах: ходили тоді в кармазинах тільки люде значні да шабльовані, а міщане одягались синьо, зелено або в горохвяний цвіт; убогії носили личакову одежу. Через те козаки дражнять було міщан л и ч а к а м и, а міщане дражнили козаків к а р м а з и н а м и.

Гості сиділи за трапезою не мовчки: балакали-таки й геть-то голосненько, що Петро мусив добре гукнуть через вози «добридень». Обернулось тоді до його дві чи три голови.

— Пане господарю! — каже.— І ви, шановная громадо! Просить паволоцький Шрам пропуску через табор.

Скоро назвав Шрама, зараз деякі повставали да й дивляться; а господар пізнав Петра да й каже:

— Де ж той Шрам? Це хіба десята доля старого Шрама.

— Де тобі десята! — підхопили шуткуючи гості.— Хіба сота!

— І сотої нема! — закричали усі гурбою.— Хоч тисячу таких красних жупанів ізложи докупи, то все-таки не буде Шрама!

Усі були раді з такої вигадки; інші аж реготали: клюкнули вже зранку добре. Як ось під'їхав і сам Шрам. Скоро загледіли його сиву бороду, зараз вози поодкочували геть і повиходили до його назустріч. Господар із пляшкою й чаркою попереду.

— От наш старий Шрам! — кричали міщане.— От наш батько!

— Що се, Тарасе? — каже тоді Шрам господареві (а господар колись був у охочих козаках у Шрама сурмачем).— Супротив кого се ти заложив такий табір? Здається ж, тихо на Україні?

— Де тобі тихо, пане полковнику чи панотче?.. Я вже не знаю, як тепер тебе й величати,— каже Тарас Сурмач.— Де тобі тихо? Сьогодні народивсь у мене такий лицар, що аж земля затрусилась. Дав мені Бог сина, такого ж, як і я, Тараса. Коли миш голови не одкусить, то й він по-батьківськи трубитиме козакам на приступи; та й тепер уже трубить на всю хату.

— Нехай велик росте да щаслив буде! — каже Шрам.

— Чим же тебе шанувати, вельможний пане?

— Нічим не треба, Тарасе.

— Як то нічим? — здивовавшись, каже Сурмач.— Хіба зарок положив?

— Не зарок, Тарасе, а, прибувши до Києва, всяк християнин повинен перше поклонитись церквам Божим.

Не таківський же був і Тарас, щоб угомонивсь одразу.

— Добродію мій,— каже,— любезний! Коли б я знав, що така мені на старість буде честь од пана Шрама, то враг мене візьми, коли б я засурмив вам хоч на один приступ! Хіба ж ти не рад моєму Тараскові, що не хочеш попорськати його пелюшок? Тобі, мабуть, байдуже, чи виросте з його добрий козак, чи закорявіє, як жидовча!

— Рад я йому з щирого серця,— каже Шрам,— пошли йому, Господи, щасте й долю; тільки ж не та пора тепер, щоб гуляти напідпитку.

— Та на добре діло, добродію, завсіди пора. Дивись, скільки возів коло хати! Ніхто не одщуривсь моєї хліба-солі. Інший на ярмарок брався, інший у гай по кілле, інший з пашнею до млина; та отже, коли припало пильне діло, що треба привітати нового чоловіка, то нехай ярмаркує собі хто хоче, нехай свині лазять у город, а жінка рве на собі волосся,— тут ось треба запобігти, щоб новому чоловікові не гірко було на світі жити. А то скаже: «От у мене батько такий-сякий був! Поскупивсь ісправити як слід родини, а тепер і їж хліб пополам із слізьми!»

— Одумайся, Бога ради, Тарасе! — каже Шрам (уже йому докучило слухати п'яне верзюканне). — Чи до речі ж отсе чоловікові, приїхавши до церков Божих, до мощей святих, застрягти на хрестинах?

— Та що ти, куме, коло нього панькаєш? — сказав хтось ізбоку товстим голосом. — Хіба не знаєш, що се таке? Знай нас, панів! От воно що! Сказано — кармазини. Цебто вже наш брат їм не кунпанія,— от воно що!

Як сказав, то наче іскру в порох укинув. Усі так і загорілись, бо міщане вже давно на городове козацтво да на старшину важким духом дихали.

— Е, пек же його матері! — закричало десятеро разом. — Так ми тільки тоді кунпанія кармазинам, як треба виручати їх із-під кормиги лядської?

— Пхе,— каже господар,— якого ж чорта нам коло них панькати?

— К дияволу кармазинів! — загукала громада, роздродившись, як бугаї.— Вони тільки вміють бряжчати шаблями; а тоді де були сі брязкуни, як безбожний Радзівілл загуркотав із гармат у городські ворота?

Закипів же й Шрам, почувши такі речі.

— А ви ж,— каже,— прокляті салогуби, де тоді були, як ляхи обгорнули нас під Берестечком, мов горщок жаром? Де ви тоді були, як припекли нас з усіх боків, що трохи не половина війська википіла? Ви тоді бряжчали не шаблями, а талярами да дукатами, що понабирали од козаків за гнилі підшови да діряві сукна! Га! А Радзівілл прийшов, так ви, окаяннії, не одвітали йому й разу з гармати! Плюгавії страхополохи! Оддали самохіть Радзівіллові місто і, як тії баби, заголосили: «З г о д а!» Як же запалав Київ да почали литвини душити вас, що овечок, так хто підскаочив до вас на підмогу, коли не козаки? Бідолаха Джеджелій⁴⁵ із жменею тих сіромах улетів у Київ, як голуб у гніздо за шуляком; а ви

підперли його, зайці нікчемні? Дурень покійник був! Я не Литву, я вас би сік да рубав, бісові діти! Я вас навчив би боронити, що одвоювали вам козаки!

— Який гаспед одвоював наше добре, опріч нас самих? — кричали міщане.— Одвоювали козаки!.. Та хто ж були ті козаки, коли не ми самі? Се то тепер, з вашої ласки, не носимо ми ні шабель, ні кармазину. Козацтво ви собі загарбали, самі собі пануєте, ридванами їздите, а ми будуй власним коштом стіни, палісади, башти, плати чинш, мито і чорт знає що! А чом же би і нам по-козацьки не причепити до боку шаблі да й не сидіти, згорнувши руки?

— Козаки сидять, згорнувши руки! — каже Шрам.— Щоб ви так по правді дихали! Коли б не козаки, то давно б вас чорт ізлизав, давно б вас досі ляхи з недоляшками задушили або татарва погнала до Криму! Безумнії глави! Да тільки козацькою одвагою і держитесь на Україні предся Русь і благочестива віра! Дай їм усім козацьке право! Сказали б ви се батьку Богданові: він би якраз потрощив об ваші дурнії голови свою булаву! Де в світі видано, щоб увесь люд жив при однаковому праві? Усякому своє: козакам — шабля, вам — безмін да терези, а поспільству — плуг да борона.

— Коли усякому своє,— каже Тарас Сурмач (а пляшкою махає так, що аж горілка ллється),— коли усякому своє, то чом же нам шаблю і козацьку волю не назвати своєю? У козаків не стало війська,— ми сіли на коні; у козаків не було грошей,— ми дали їм і грошей, і зброю; укупі били ляхів, укупі терпіли всякі пригоди, а як прийшлося до розквитання, то козаки zostались козаками, а нас у поспільство повернено! Що ж ми таке? Хіба ми не ті ж козаки?

— Хіба ми не ті ж козаки? — підхопила громада, позакладавши із зневагою руки за пояси.— Хто жив із нами запанібрата, дак тепер гордує нашим хлібом-сіллю!

Шрам не раз починав говорити, так куди! Галас той так і покриває слова його.

— Та постривайте, постривайте, пани кармазини,— гукнув один товстопикий синьокаптанник,— швидко ми вам хвоста вкрутимо! Не довго гордуватимете нами! Налетять зозулі, що нас не забули... Добрі молодці не дадуть нам загинути. Справимо ми вам чорну раду; тоді побачимо, хто яке матиме право!

— Ого,— каже Шрам,— он воно куди діло хилиться!

— А то ж як? — кажуть, стоячи кóзирем, міщане.— Не все тільки козакам на радах орудовати. Схаменулись і на нас січові братчики.

Да й оглянулись на чубатого запорожця. Запорожець сидить коло хати, да мов і не він, мов і не чує, що круг нього наче море грає.

— Еге-ге! — каже тоді Шрам.— Так се із Низу такий вітер віє!

Да й догадавсь, що вже вогню підложено, уже тільки роздуть, то й зніметься пожежа по всій Україні. Серце в його зомліло, як зміркував собі, що то з того може за лихо уродитись! Де ділась зараз і вся досада на міщан!

— Шановна громадо! — каже.— Не думав же я й не гадав, щоб кияне пошанували отак мою старість! Чи давно ж ми були в вас із батьком Хмельницьким? Тоді ви з хлібом-сіллю виходили до нас назустріч ⁴⁶, з плачем і радістю нас привітали; а тепер ось старого Шрама, що поруч їхав із батьком Богданом, отак зневажаєте!

— Панотченьку ти наш коханий! — каже йому Тарас Сурмач, бо зараз така мова його вгамовала.— Хто ж тебе зневажає? Чи се ж проти тебе, батьку, говориться? Є такіі, що душать нас, узявши за шияку; а ти зроду нікому злого не заподіяв. Не вважай на їх галас. Мало чого не буває, що п'яний співає! Їдь собі з Богом, поклонись церквам Божим, та й за нас, грішних, прочитай святу молитву.

А Черевань тим часом усе ждав, поки замовкнуть, бо не любив ніяких сварок; да ото, як побачив, що вже почав той гомін утихати, виїхав із-за Шрама да й каже:

— Казнає за що ви завелись оце, бгатці! Дайте тільки заглянуть нам хоч у одну церкву, а тоді я отут із вами сяду і вже не знаю, хто переп'є мене в Києві, опріч пана вїйта.

Міщане вже взяли своє: зігнали трохи криком серце; а Череваня таки й любили, і шанували, бо був козак друзяка: уже кому чи яка нужда, чи що, то зарятує й визволить. От і давай уже хоть коло сього леститись.

— Оце,— кажуть,— пан, так пан! Дай, Боже, і повік таких панів! Нема в нього ні крихти гордості!

— За те ж йому Господь дав таку золоту й панію,— казали деякі.

— За те ж йому дав і дочку краще маку в городі,— добавили ще інші.

— Ну, пропустіте ж нас, коли так,— каже Шрам.

— Пропустімо, пропустімо ясних панів! — сказав Тарас Сурмач да й розтовпив своїх гостей.

Розступились і дали проїхати верховим і ридванові.

Довго їхав Шрам, понуривши голову: тяжко стало старому на душі. Далі здихнув важко, од серця, да й каже, так ніби сам до себе:

— Вскую прискорбна єси, душе моя, і вскую смущаєши мя? Уповай на Господа!

А Черевань, їдучи поруч, прислухавсь, що він собі мимить.

«Е,— думає,— отже, мабуть, вражі личаки справді допекли йому. Треба його розважити».

Бгате,— каже,— Іване! Удар ти лихом об землю! Чого таки тобі журитись?

— Як чого? — каже Шрам.— Хіба не чув, що на умі в сих мугирів *? Задумали чорну раду іродові душі!

— Та враг їх бери з їх чорною радою, бгате!

— От тобі на! А хіба ж ти не бачиш, звідки сей вітер віє? Се вже коїть не хто, як проклятуший Іванець із низовими комишниками. Так хіба нам сидіти, згорнувши руки, коли огонь уже підложено і ось туж-туж пожежа схопиться по Україні!

— А що нам, бгате, до України? Хіба нам нічого їсти або пити, або ні в чому хороше походити? Слава тобі, Господи, буде з нас, поки нашого віку! Я, бувши б тобою, сидів би лучче дома та їв би хліб-сіль з упокоєм, аніж мені битись на старість по далеких дорогах та сваритись із міщанами.

— Враг візьми мою душу,— закричав із серця Шрам,— коли я ждав од Череваня такої речі! Ти Барабаш ⁴⁷, а не Черевань!

Що ж би ви думали? Черевань так і помертвів од сього слова.

— Що ж оце ти сказав, бгатику? — ледві промовив через силу.

— Те,— каже,— що, так як Барабаш казав Хмельницькому:

Ми дачі не даєм,
В військо польське не йдем:
Не лучче б нам з ляхами,
Мостивими панами,
Мирно проживати,
Аніж піти дугів потирати,
Своїм тілом комарів годувати? ⁴⁸

Так оце й ти говориш. Нехай гине отчизна, аби нам було добре! Нема ж тобі тепер у мене й другого прізвища, як Барабаш!

— Бгате Іване! — каже Черевань, а сам аж тремтить.— Років десять назад правовався б ти зо мною за се порохом та кулею. Тепер я вже не той, тільки ж нехай враг візьме мою душу, коли я хочу зостатись з таким паскудним прізвищем. Покажу я тобі, що я не Барабаш; їду з тобою за Дніпро так, як от сиджу на коні,— з жінкою, з дочкою і Василем Невольником, і хоч би ти, як кажеш, для отчизни кинувсь із мосту в воду, то й я за тобою.

* Мугир — мужик.

— Отсе так по-козацьки! — сказав Шрам, да аж печаль свою забув, як побачив, що в Череваня ще не зовсім заснуло козацьке серце.— Дай же,— каже,— руку да обіщайсь от перед Братством Сагайдачного ⁴⁹, що держатимешся за мене у всякій долі.

— Даю і обіцяю, бгате! — каже Черевань, сміючись: рад був, що розважив Шрама.

Тут вони саме прибули до братства, що на Подолі.

— Ходімо ж,— каже Шрам,— да помолимося, щоб Господь допоміг нам у нашому доброму ділі.

V

Рідко, може, єсть на Україні добра людина, щоб ізжила вік, да не була ні разу в Києві. А вже хто був, то знає братство на Подолі, знає ту високу з дзигарками дзвіницю ⁵⁰, муровану кругом ограду, ту п'ятиголову, пишно, з переднього лица, розмальовану церкву ⁵¹, тії високі кам'яниці по боках ⁵². Отже років за двісті назад, тоді, як отой-то Шрам був у Києві, все те було інше. Тоді ще стояла дерев'яна церква гетьмана Петра Сагайдачного; і ограда, і дзвіниця, і всі братські школи,— усе те було дерев'яне. У середині в монастиреві стояв тоді густий старосвітський сад. Була то колись благочестива пані Ганна Гулевичівна ⁵³, що подарувала на братство свій двір із садом; і на тому-то дворі гетьман Сагайдачний церкву збудовав і монастир братський з школами устроїв, щоб теє братство дітей козачих, міщанських і всяких учило, людям у темноті розуму загинути не давало.

Постоявши прочане наші в церкві, подали срібла панотцям братським на школи і прогаялись геть-то, оглядуючи монастир. А було тоді на що там задивитись. Придавсь один чернець на мальованне і пообмальовував не то церкву, да й саму ограду округи братства, що вже де на яку дивовижу, а в братство миряне йшли дивитись на мальованне. Що тільки в Біблії ⁵⁴ прописано, усе чернець той мов живе списав скрізь по монастиреві. То ж святе саме по собі, а то таки й наше козацьке рицарство було там скрізь по ограді помальоване, щоб народ дививсь да не забував, як колись за батьків та за дідів діялось.

Був там намальований і Нечай ⁵⁵, і Морозенко ⁵⁶. Круг його горять костьоли й замки, а він січе-рубасє, топче конем ляхів з недоляшками. Іще й підписано: «Лицар славного війська Запорозького»; а над ляхами: «А се проклятущі ляхи». Знаєте, тоді ще хмельницина тільки що втихла, так любив народ, дивлячись, споминати, як наші за себе оддячили. А ченці собі любили мирянам у голову задовбувати, що нема в світі ворога над католика. Пали, рубай його, вивертай з коренем, то й будеш славен і хвален, як Морозенко.

Був там і козак Байда⁵⁷, що висів ребром у турків на гаку, а не зламав своєї віри. Так і те все там помальовано, щоб усяке знало, які-то колись були лицарі на Україні.

Був і Самійло Кішка⁵⁸, що й досі про його співають кобзарі, як він попавсь у турецьку неволю і п'ятдесят чотири роки був на галерах у кайданах, за замками, як йому Господь допоміг і себе, і товариства півчвартаста визволити і як, узявши ту галеру, приплив до козаків і корогви хрещаті давні у кишені козакам привіз — не зневажив козацької слави.

Дивляться наші на тії намальовані дива, доходять уже до дзвіниці, аж слухають — за огорою щось гуде, стугонить, наче грім гримить оддалекі, і музики грають.

— Се,— каже ченчик, що проводжав їх по монастиреві,— се добрії молодці-запорожці по Києву гуляють. Бачте, як наші бурсаки-спудеї біжать за ворота? Жодною мірою не вдержиш їх, як зачують запорожців. Біда нам із сими іскусителями! Наїдуть, покрасуються тут, погуляють; дивись — половина бурси і вродиться за порогами⁵⁹.

Тим часом музики, галас і тупотня підходили все ближче. Люде один одного пхає та біжать дивитись на січових гуляк. Тільки й чути: «Запорожці, запорожці з світом прощаються!»

Що ж то було за прощання з світом? Була то в запорожців гульня, на диво всьому мирові. Як доживе, було, которий запорожець до великої старості, що воювати більш не здужає, то наб'є черес дукатами, да забере з собою приятелів душ тридцять або й сорок, да й їде з ними в Київ бенкетовати. Дома, у Січі, ходять у семряжках да в кажанках, а їдять мало не саму соломаху, а тут жупани на їх будуть лудани*, штани із дорогої саети**, горілка, меди, пива так за їми в куфах і їздять,— хто стрінеться, усякого частують. Тут і бандури, тут і гуслі, тут і співи, й скоки, і всякі викрутаси. Отсе одкуплять, було, бочки з дьогтем да й розіллють по базару: одкуплять, скільки буде горшків на торгу, да й порозбивають на череп'є; одкуплять, скільки буде маж із рибою, да й порозкидають по всьому місту: «Їжте, люде добрії!»

А погулявши неділь ізо дві да начудовавши увесь Київ, ідуть, було, вже з музиками до Межигорського Спаса⁶⁰. Хто ж їде, а хто з прощальником танцює до самого монастиря. Сивий-сивий, як голуб, у дорогих кармазинах, вискакує, попереду йдучи, запорожець; а за ним везуть боклагі з напитками і всякі ласощі. Пий і їж до своєї любості, хто хочеш.

А вже як прийдуть до самого монастиря, то й стукає запорожець у ворота.

* Жупани-лудани — жупани з блискучої матерії або вишиті золотом.

** Саета — англійське сукно.

- Хто такий?
- Запорожець!
- Чего ради?
- Спасатися!

Одчиняться ворота, він увійде туди, а все товариство і вся суета мирська, з музиками і скоками, і солодкими медами, останеться за ворітьми. А він, скоро ввійшов, зараз черес із себе і оддає на церкву, жупани кармазинові з себе, а надіне волосяну сорочку, да й почав спасатись.

Так-то розказують старі люде про тих прощальників.

Отже й тепер, перед Шрамом да Череванем, висипали вони з улиці, як із рукава, танцюючи. Чуприндирі такі, що любо глянути. Ідучи мимо церкви, покладали хрести, били поклони, да знов, схопившись, навприсядки, да через голову, да колесом! А бурсаки, повибігавши за ограду, дивляться на їх да й плачуть.

— Не плачте, дурні! — кажуть їм запорожці. — Дніпро тече просто до Січі...

Дома в себе вони, кажу, ходять, було, у дьогтяних сорочках да в дірявих кожухах-кажанках, а тут повбирались у такі жупани, що хоть би й гетьманові, — і все, щоб тільки показати перед миром, що запорожцю тії сукна й блаватаси все одно, що й семряга. Зараз, чи калюжу вбачить де на дорозі, так у калюжу й лізе в кармазинах; чи ширітвас * дьогтю зуздрить, так і вскочить туди з сап'янцями. Химерний дуже був народ!

Шрам хоть і сердивсь на запорожців, да й сам не постеріг, як задививсь на них. Добрії молодці багато інколи діяли людям шкоди по Україні, да, мимо того, якось припадали до душі всякому. Не раз доводилось мені самому слухати, як інший дід, споминаючи їх пакості, зачне, було, їх коренити, а далі, як заговориться, як забалакається про їх звичаї да ходи, то й сам не знає, чого йому й жаль стане сіромах, і зачне сива голова гуторити про них, як про своїх родичів. Чим же то, чим тії запорожці так припадали до душі всякому? Може, тим, що вони безпечне, да разом якось і смутно дивились на Божий мир. Гуляли вони і гульнею доводили, що все на світі суета одна. Не треба було їм ні жінки, ні дітей, а гроші розсипали, як полову. Може, тим, що Запорожже іспоконвіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожже, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь. Тим-то, мабуть, воно й славне поміж панамі й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому!

* Ширітвас — невисока бочка.

Черевань, дивлячись на тії скоки й викрутаси, аж ногою притупував, узявшись у боки.

— От, бгате,— каже Шрамові,— де люде вміють жити на світі! Коли б я був не жонатий, то зараз би пішов у запорожці!

— Не знать, що ти провадиш, свате! — дав йому одвіт Шрам.— Тепер чесному чоловікові стид мішатись між сі розбишаки. Перевернулись тепер уже кат знає на що запорожці. Поки ляхи да недоляшки душили Україну, туди втікав щонайкращий люд з г о р о д і в; а тепер хто йде на Запорожжє? Або гольтяпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармод, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидять там окаяннії в Січі да тільки п'янствують, а очортіє горілку пити, так і йде в городи да тут і величається, як порося на орчику. Цур їм із їх скоками! Поїдьмо боржій у Печерський, а то не застанем на службу.

Коли ж тут хтось із-за плечей:

— Овва!

Обернувся Шрам, аж у його ззаду стоїть запорожець у кармазинах; стоїть і сміється.

— Овва,— каже,— і оце б то наче й правда, а воно зовсім брехня.

— Іроде! — не стерпівши, гукнув на його Шрам; да, схаменувшись, де він, зараз і перемиг себе.— Цур тобі,— каже,— опріч Божого дому!

Да скорій до коня, да й поїхав. Черевань із Петром за ним.

Череваниха теж поспішала до ридвана, бо до запорожця пристав другий братчик, і хоть нічого їй не сказали, да поглядали на Лесю так хижо, як вовки на ягницю.

Первий запорожець був здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за ухо, як кінська грива; уся довгі, униз позакручвані, аж на жупан ізвисали; очі так і грають, а чорні густії брови аж геть піднялись над тими очима, і — враг його знає — глянеш раз: здається, сунуться; глянеш удруге: моргне довгим усом так, наче зараз і підніме тебе на сміх. А другий був молодий високий козак, тільки щось азіатське; зараз і видно, що не нашого поля ягода, бо до Січі сходились бурлаки з усього світу: прийде турок — і турка приймають; прийде німець — і німець буде запорожцем, аби перехрестивсь да сказав: «Вірую во Христа Ісуса ⁶¹, рад воювати за віру християнську».

Зрадовалась Череваниха, як наздогнала своїх, мов слобонилась од якої напасті. От і поїхали всі через Верхній город, а далі Михайлівською стежкою ⁶² через Євсійкову долину, на Печерську гору. А по Печерській горі росла тоді скрізь дика

пуща. Дорога через ту пущу була дуже трудна: то крутилась поміж деревом, то спускалась у байраки, то обходила кудлатії кучугури. Ридван, що дальш, усе одставав од верхових; а Петро, після тих чудних Череванишиних речей, не державсь уже жіночого боку. Остались наші прочанки тільки з Василем Невольником.

Аж ось з обох боків дороги закопотіли коні, затріщало сухе гілля під копитами, і показалися крізь зелену ліщину кармазини. Їх наздогнали запорожці,— тих двоє, що одрізались коло братства од прощальників.

Череваниха з дочкою самі не знають, чого злякались. Бо сі гультяї їдуть не по-людськи: не глядять і дороги, а так куди здря і мчаться по гаю; тільки все крутяться поміж деревом коло ридвана; не попереджують і ззаду не остаються. А коні наче знають, чого сим шибайголовам хочеться: скачуть, як кози, то сюди, то туди поміж кущами. Аж страшно було дивитись, як та дика степова животина дряпається копитами на кручу, то отсе з кручі кинеться в провалле, і не видно її стане, тільки глухо тупотить і хропе у байраці. Наші не раз уже думали, що кінь перекинувсь назад і задавив їздця під собою; аж ось їздець, як вихор, вискочить знов на кучугуру да й грає на сонці кармазинами.

Так, поринаючи да крутячись, мов не перед добром, запорожці перекликались через дорогу, як хижії орли, і повели таку розмову, що в наших прочанок і душі не стало.

— От, брате, дівка! — гукне один.— Нехай я буду шмат грязі, а не лицар, коли я думав, що є на світі таке диво!

— Еге, є сало, та не для кота! — озветься другий через дорогу.

— Чом же не для кота? Хочеш, зараз поцілую!

— А як поцілують коло стовпа киями?

— Що мені кий! Та нехай мене хоч зараз рознесуть на шаблях!

Леся боялась, щоб справді він не напавсь на неї; аж тут на дорозі байрак. Запорожці так і кинулись туди, як тії демони.

— Василю! — каже тоді Череваниха.— Куди отсе ми заїхали? Що отсе з нами буде?

— Не бійся, пані,— каже, всміхнувшись, Василь Невольник.— Добрі молодці тільки жартують. Вони зроду дівчат не займають.

А Череванісі щось дуже сумно. Звеліла їхати швидше, щоб наздогнати своїх. Як ось запорожці знов по боках дороги. Жупани позабризкували в грязь у байраці, да їм про те байдуже.

— Гей, брате Богдане Черногоре! — гукне знову старший.— Знаєш, що я тобі скажу?

— І вже!.. Путнього не скажеш, прилипнувши до баби.

— Отже почувеш од мене таке, що аж оближешся!

— Ого!

— І не ого! Ось слухай. Хоч Січ нам і мати, а Великий Луг батько, та для такої дівчини можна покинути і батька, й матір.

— Чи вже б то?

— А то що хіба?

— Куди ж тоді?

— Овва!

Тут запорожці знов ізчезли, як мара. Мати й дочка думали, що в їх і справді щось недобре на думці; а Василь Невольник похитав головою да й каже:

— Що за любий народ оці братчики! Ох, був і я колись таким вигадчиком, поки літа не приборкали та проклята неволя не примучила! Гасав і я, як божевільний, по степах за кабардою; вигадував і я усякі вигадки; знали й мене у г о р о д а х і н а с т е п а х, знали мене шинкарі й музики, знали пани й мужики, знало лицарство й хлібороби!

— Ще я не таке скажу тобі! — гукнув, як із бочки, запо-рожець.

— Було б з тебе й сього,— одвітовав другий,— якби почув батько Пугач: одбив би він у тебе хутко до баб охоту!

— Ні, таки справді, Богдане. Який враг шутковатиме, як увіп'ються чорні брови, наче п'явки, у душу? Хоч так, хоч сяк, а дівчина буде моя! Чи знаєш що?

— А що?

— Подивитися б, що там у вас за гори!

— Отакої!

— Такої, брате! Нехай не дурно запрошував ти мене до своїх воювати турка. Коли хоч, ухопимо д і в о й к у, та й гайда в Чорну Гору ⁶³!..

— І ти оце по правді говориш?

— Так по правді, як я Кирило Тур, а ти Богдан Черногор. З такою дівкою за сідлом помчався б я хоч і к чорту в зуби, не то до черногорців.

Отак тії каверзники змовлялись учевидьки на гвалтовний учинок, і ніхто не розібрав би, що справді в їх на думці. Шалений був народ! Усе йому дурниця: чи жити, чи вмерти — йому байдуже; що людям плач, те йому іграшка. Тим-то Череваниха й боялась, щоб лукавий не підкусив паливод на яку пакость. Аж ось стали наздоганяти своїх. Запорожці бачать тоді, що ба! Да й зникли з очей, як той сон, що чоловік жахається, мучиться, коли ж гляне — аж і нема нічого.

VI

Хто б то мав таке слово пишне да красне, щоб так, як на картині, змалював той монастир Печерський ⁶⁴? Щоб хто й не був ізроду в Києві, так щоб і той, читаючи, мов бачив на свої

очі тії муровані огради ⁶⁵, ту височенну дзвіницю ⁶⁶, тії церкви під золотом та під скульптурою ⁶⁷? Се ж то воно так тепер; а років двісті назад треба було слова тихого, понурого, щоб розказати, як тоді знаходивсь монастир Печерський. Далось і йому взнаки батиївське лихоліття. Велика церква, що прописана в літописях «небесі подобною» ⁶⁸, зруйнована була по вікна. Хоть же князь Олелькович ⁶⁹ Симеон підняв її знов із руїн, тільки далеко їй було до стародавньої ліпоти. Не було ні срібла, ні золота, що тепер сіяє по Лаврі всюди; усе було тоді убогенько.

Е, да були скрізь по стінах у Великій церкві помальовані князі, гетьмани, воєводи благочестивії, що тую церкву боронили й підпирали. Тепер би дорого дали ми, щоб їх узріти! А внизу, поуз стін, скрізь були надгробки тих великих людей, того рицарства православного. І того нічого вже немає!..

Вистоявши службу, Шрам ходив із своїми од одного надгробка до другого. Тут читав, що отакий-то «Симеон Лико, муж твердий вірою і хоробрий, почив по многих славних подвигах». А там — буцім озивавсь до його з того світу пишний князь золотими словами: «Многою сіяв я,— каже,— знатністю, властю і доблестію, а як умер, так з убогим старцем зрівнявся і за широкі свої лани сім ступнів землі взяв. Не дивуйся,— каже,— тому, читачу, бо й тобі те ж буде: нерівними на світ народжаємось, а рівними вмираємо!» А там іще який-небудь пан просить, хто читатиме підпис, то промов, каже, ідучи мимо, благає слово: «Боже! Милостив буди душі раба твого». Хто б і не письменний був, так, дивлячись тільки на ті шаблі, на ті панцирі, бунчуки і всякі клейноди, перемішані з кістками, з Адамовими главами ⁷⁰, що повироблювано горорізьбою з міді да з каменю понад тими надгробками, хто б, кажу, був і неписьменний, так і той би догадавсь, против чого воно так викомпоновано: усяке багатство, усяка слава — усе воно суєта суєт: і шабля, й булава з бунчуком, і горностаївова кирея поляжуть колись поруч із мертвими кістками.

Отже й Шрам, розглядаючи ту горорізьбу да читаючи епітафії, засмутився душею да й каже:

— Колико-то гробів, а всі ж то тії люде жили на світі і всі пішли на суд перед Бога! Скоро й ми підем, де батьки і діди наші.

Да погадавши так, вийняв із-за пазухи щирозлотий обушок, що одбив колись на війні у лядського пана чи в недоляшка, да й повісив на ризи в Богоматері.

Із Великої церкви повернули наші прочане до печер ⁷¹, коли ж дивляться — іде з печер против їх хтось у дорогих кармазинах, високий і вродливий; а по кармазинах скрізь комір і поли гаптовані золотом; зверху кирея, підбита сободем;

підпиравсь срібною булавою. А за ним купа людей чимала, все в кармазинах да в саетах. Ченці їх проводжали.

Шрам аж затремтів, як глянув.

— Боже мій! — каже. — Да се ж Сомко!

А той собі зрадив, побачивши Шрама.

Обнялись, поцілювались і довгенько держали один одного, обнявшись.

Далі привітався гетьман і з Череванем.

Черевань так зрадив, що нічого й не зміг сказати на гетьманське привітання, да вже обнявшись, промовив тільки:

— А, бгатику мій любезний!

Череваниху назвав гетьман, вітаючись, рідною ненею. Вона аж помолодшала і вже нащобетала йому всячини.

— А ось і моя наречена! — сказав Сомко, обернувшись до Лесі. — Вам, ясная панно, чолом до самих ніжок!

І взяв її за руку і поцілював як дитину.

— Давно ми, — каже, — не бачились за військовими чварами, да ось немов Господь нас ізведе навіки докупи.

Леся почервоніла, да аж нахилилась, як повна квітка в траві, і пригорнулась до матері, обнявши її руку.

Тут-то вже Петро мій догадався, що за гетьман снівся Череванісі. У їх, мабуть, давно вже було з Сомком поладжено. Дивно тільки здалось йому, що Черевань про те ані гадки; да, видно, се така була пані, що справлялась і за себе, і за чоловіка.

Тепер уже нічого було думати про Лесю Петрові. Хоть він був і значний козак, да не против гетьмана; хоть він був юнак уродливий, да не проти Сомка. «Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зіло дивної» (пишуть у літописах)⁷²; був високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий; голова в кучерях, як у золотому вінку; очі ясні, веселі, як зорі; і вже чи ступить, чи заговорить, то справді по-гетьманськи. Так куди вже із ним міряться Петрові!

Не пустив Шрама Сомко у печери, завернув до себе з усіма на козацьке подвір'є. А козацьке подвір'є було не вкупі з монастирем; бо мирянам здумається гримнути іноді й лишній раз кубком або загомоніти буйними речами; так щоб не вводили братії в іскушення, стояв на бдшибі про такий случай хуторець. Туди Сомко повів своїх гостей.

Увійшли у світлицю, а там уже все готове на столі до обіду.

Шрам іще раз обняв Сомка.

— Сокіл мій, — каже, — ясний!

— Батьку мій рідний! — каже Сомко. — Я здавна привик звати тебе батьком!

Тоді Шрам сів кінець стола, підпер руками сиву голову і гірко заплакав.

Усі засмутилися. Здивовався гетьман. Знав він Шрамову тугу натуру; сам був притомен, як принесли до Шрама козаки сина, сім раз наскрізь пробитого кулями. Старий попросив із мертвим тілом мовчки і без плачу й жалю поблагословив на погреб. А тепер ось ілється сльозами, мов на похоронах у Хмельницького, на тих смутних похоронах, що три дні гримали самопали, три дні сурмили смутно сурми, три дні лились козацькі сльози.

— Батьку мій! — каже гетьман, приступивши до Шрама. — Що за біда тобі склалася?

— Мені! — каже, піднявши голову, Шрам. — Я був би баба, а не козак, коли б заплакав од свого лиха.

— Та чого ж, Бога ради?

— А хіба ж нічого?.. У нас окаянний Тетеря торгується з ляхами за християнські душі, у вас десять гетьманів хапається за булаву, а що Україна розідрана надвоє, про те усім байдуже!

— Десять гетьманів, кажеш? А нехай хоть один за неї вхопиться, поки я держу в руках!

— А Іванець? А Васюта?

— Васюта старий дурень, з його химери сміються козаки; а Іванець гетьманує тільки над п'яницями. Давно я потоптав би сю ледар, да тільки честь на собі кладу!

— Так, ледар-то вони ледар, да й не дають твоїй гетьманській зверхності розширяться по Україні!

— Хто тобі сказав? Од Самари до Глухова вся старшина зове мене гетьманом, бо в Козельці на раді всі полковники, осаули, сотники, всі значні козаки присягли мене слухати.

— Аже ж сьому правда, що Васюта подав у Москву лист против твого гетьманства?

— Правда, і якби не сива голова Васютина, то зробив би я з ним те, що покійний гетьман із Гладким⁷³.

— Ну, і тому правда, що Іванця в Січі огласили гетьманом?

— І тому правда; так що ж? Хіба не знаєш юродства запорозького? У них що ватажок, то й гетьман.

— Знаю я його добре, пане ясновельможний! Тим-то й боюсь, щоб вони не заподіяли тобі якої пакості. Окаянна сірома нишпорить усюди по Україні да баламутить голови поспільству. Хіба не чув ти поголоски про чорну раду?

— Химера, батьку! Козацьке слово, химера! Нехай лиш виїдуть у Переяслав царські бояре, побачимо, як та чорна рада устоїть против гармат! Запорожців тоді я здавлю, як макуху, гетьмана їх поверну в свинопаси, а дурну чернь навчу шанувати гетьманську зверхність!

Подумав Шрам да й каже:

— Од твоїх річей душа моя живе, як злак од Божої роси. Тільки смущає мене, що запорозькі гультяї баламутять не одно сільське поспільство, бунтують вони й міщан проти козацтва.

— Знаю й се,— каже Сомко,— і, правду тобі сказати, воно мені й дармо. Нехай наш казан закипить іще й з другого боку, щоб ізварилась каша. А то козаки дуже вже розопіли: «Ось ми-то люде, а то все грязь! Нехай годує нас поспільство, а наше козацьке діло — тільки по шинках вікна да пляшки бити». Потурай тільки їм, то якраз заведуть на Україні пляхетські звичаї і заколотять миром не згірше. Уже ж, здається, Польща нас добре провчила, уже пора нам знати, що нема там добра, де нема правди. Ні, нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право; тоді буде на Україні і правда, і сила.

Шрам за сі слова обняв і поціловав гетьмана.

— Дай же,— каже,— Боже, щоб твоя думка стала думкою всякого доброго чоловіка на Україні!

— І дай, Боже,— додав Сомко,— щоб обидва береги дніпровії приклонились під одну булаву! Я отсе, скоро одбуду царських бояр, хочу йти на окаянного Тетерю. Виженем недоляшка з України, одтиснем ляхів до самої Случі, да, держачись за руки з Москвою, і громитимем усякого, хто покуситься ступити на руськую землю!

Шрам аж помолодшав од такої речі.

— Боже великий! Боже милосердний! — каже, простягнувши руки до образу.— Положив еси йому в душу мою найдорожчу думку, поможи ж йому й доказати сю справу!

— Годі ж уже про великі діла,— каже Сомко,— давайте ще про малі. Не добро бути чоловіку єдиному у ⁷⁴. Треба, щоб у гетьмана була гетьманша. Отже ознаймую перед усіма, хто тут єсть, що давно вже зложив руки з панією Череванихою за її дочку Олександрю. Тепер благослови нас, Боже, ти, панотче, і ти, паніматко!

Да так говорячи, узяв за руку Лесю, да й поклонились обоє батькові і матері.

— Боже вас благослови, дітки мої! — каже Череваниха.

А Черевань щось хоче сказати, да не зможе вимовити й слова, а тільки — «бгатику!» да й замовкне.

Шрам глянув на свого Петра, а Петро стоїть коло вікна білий, як крейда. Може, старому й жаль стало сина, тільки не такий Шрам був батько, щоб дав кому догадатися.

— Що ж ти нас не благословляєш, панотче? — каже Сомко Череваневі.

— Бгатику,— каже Черевань,— велика мені честь оддати дочку за гетьмана, тільки вона вже не наша, а Шрамова: учора в нас було півзаручин.

— Як же се так сталося, паніматко? — обернувся тоді Сомко до Череванихи.

Вона хотіла вимовитись, но Шрам припинив її, взявши за руку, і рече:

— Нічого тут не сталося, пане ясновельможний! Я сватав Лесю за свого Петра, не знаючи про ваш уклад. А тепер лучче я свого сина оддам у ченці, ніж би став тобі з їм на дорозі! Нехай благословить вас Бог, а ми собі ще найдем. Сього цвіту, кажуть, багато по всьому світу.

— Ну, будь же ти в мене за рідного отця, і благословіте нас укупі.

Тоді Шрам став поруч із Череванем; діти їм уклонились до землі; вони їх і благословили.

Як ось під вікном хтось:

— П у г у - п у г у!

Сомко усміхнувся:

— Се,— каже,— наш юродивий Кирило Тур.

І звелів одвітовати по-запорозьки: «К о з а к з Л у г у», бо запорожці здоровкались, мов хиже птаство на степу.

— Не знаю, синку,— каже Шрам,— що за неволя тобі водиться з сими пугачами. Городовому козакові треба стерегтись їх, як огню.

— Правда твоя, батьку,— каже Сомко,— низовці зледащили після Хмельницького, а все-таки між ними єсть люде драгоцінні. От хоч би й отсей Кирило Тур. Не раз він мені ставав у великій пригоді. Добрий він, і душа щира, козацька, хоч удає з себе ледащицю і характерника. Да вже без юродства в їх не буває.

— Щоб їх лихий злизав із їх юродством! — каже Шрам.— Їм усе смішки! Не раз і самому Хмельницькому підносили вони гіркої.

— А все-таки не скажеш, батьку, щоб і між ними не було добрих людей.

— Гріх мені се сказати! — одвітує Шрам! — Раз, чатуючи з десятком козаків у полі, попавсь був я у таку западню, що без їх якраз поліг би головою. Обскочили мене кругом ляхи. Уже нас осталося тільки четверо; уже підо мною й коня вбито; я одбиваюся стоя. А їм, окаяним, хочеться взяти мене живцем, щоб поглумитись так, як над Наливайком⁷⁵ і іншими бідолахами. Коли ж тут звідки не візьмись запорожці: «П у г у - п у г у!» Ляхи врозтіч! А було їх із сотню. Дивлюсь, а запорожців нема й десятка.

— О, між ними єсть добрі рицарі! — каже Сомко.

— Скажи лучче, синку, були, да загули. Перевелись тепер лицарі в Січі: зерно висіялось за війну, а в кошу осталась сама полова.

— Овва! — гукнув тут на всю світлицю Кирило Тур, показавшись у дверях.

Увійшов у хату, не знімаючи шлика, узявсь у боки да й дивиться на Шрама, покрививши губу.

Шрам так і загорівсь.

— Що то за «овва»? — каже, підступивши до запорожця.

А той ізнов:

— Овва, панотче! — да й заложив за вухо лівого уса (себто — знай, не боюсь тебе). — Перевелись? — каже. — Де тобі перевелись? Хіба ж дармо співають: «Течуть річки з всього світу до Чорного моря»?

Як вода в Чорному морі не переведеться, поки світ-сонця, так і в Січі до віку вічного не переведуться лицарі. З усього світу злітаються вони туди, як орли на недоступну скелю... От хоч би й мій побратим... та не про його тепер річ. Чолом тобі, пане ясновельможний! (Тоді вже зняв шлик.) Чолом вам, панове громадо! Чолом і тобі, пане полковнику! Ну, дак як же ти вернувсь до табору, не маючи коня?

— Іроде! — сказав Шрам, грізно насупивши на його білії брови. — Коли б не таке місто, то навчив би я тебе шануватись!

— Себто вийняв шаблюку та сказав: «Ану, Кириле, поміряємось, чия довша?» Козацьке слово, я оддав би шалевий свій пояс за таку честь! Та сього зроду не буде! Лучче, коли хоч, розрубай мене надвоє од чуба до матні, а я не зніму руки на твої шрами і на твою рясу!

Знав-бо, що й сказати, запорожець. Зараз старий і вгамовавсь.

— Чого ж ти, — каже, — осо, од мене хочеш?

— Нічого більш, розкажи тільки, як ти добравсь піхтурою до табору.

— Пху! Сатано! — каже тоді Шрам, усміхнувшись. — Розкажу, тільки не доводь мене до гріха. Ото й порозбігались ік нечистій матері ляхи, а ватажок тоді: «Е, батьку! Да се в тебе коня нема?.. Братчики, добудемо йому коня!» — да й припустив за ляхами.

— Що ж, добули?

— Добули, вражі діти; вернулись із добрим мерином. Здивовались ми тоді з козаками. Як же й не здивоватись, що в самих коні потомлені, а жеребця такого доскочили, що так і йграє на повіді?

— Еге! Знай наших! Наш брат неспроста воює: часом низовець і чортом орудує.

Так говорив Кирило Тур, розгладжуючи уси і поглядаючи на всю компанію, а очі такі лукаві, що разом, здається, й щиро говорить, разом і морочить.

— Да і в мене самого,— каже Шрам,— така думка, що тут без нечистої сили не обійшлося. Питаю: — «Як ви доскочили такого огира?» — «Нам теє знати, батьку. Сідай да їдь собі з Богом: ляхи не за горою; часом жах у них проходить швидше од похмілля».

— Ага! У нас так! — каже Кирило Тур.— Наші не кудкудахчуть, ізнісши яєчко. А воно було ось як. Припустили братчики за ляхами, а ляхи огледілись, що їх женеться жменя, та й зупинились. Поки ж вони до мушкетів, а отаман приціливсь та і влучив їх ротмістрові якраз межі очі. Ляхи тоді врозтічі! А я за коня... Чи то пак отаман за коня!..

— Що за вража мати! — каже тоді Шрам, протираючи очі.— Да се ж ти, бачу, сам і отаман!

Запорожець тоді в регіт.

— Ага,— каже,— пане полковнику! Так-то ти шануєш давніх приятелів?

— Ну, вибачай, братику,— каже Шрам, обнявши його.— Чи не розкололи ляхи мені голови шаблями да келепами: щось не держиться в їй пам'яті!

— А що ж отсе ми так заговорились? — озвався Сомко.— Давно пора по чарці да й за стіл.

— От, бгатці, розумна річ, так-так! — каже Черевань.— Я так отощав, не ївши зранку, що й радуватись не здужаю.

Випив Кирило Тур горілки да й каже:

— Уже ж, пане ясновельможний, не остав твоєю ласкою і мого побратима.

— Не оставим,— каже Сомко.— Я знаю, що він шаблею ворочає лучче, ніж язиком.

— Не дивуйсь, пане гетьмане, що він мовчить, наче води набрав у рот: він у мене з далекої землі, аж із Чорної Гори — десь аж за венграми. Тепер таки наломивсь балакати по-козацьки, а скоро прийшов до нас, то насмішив братчиків своєю мовою: усе тільки «б р е» та «м о р е»! А добрий юнак, о, добрий! Один хіба Кирило Тур йому в юнацтві рівня. Тим я нікого й не люблю так, як себе та його!

VII

Сомко почав саджати гостей своїх за довгий стіл. Шрама й Череваня посадив на покуті, сам сів на хазяйському місці, кінець стола, а Череваниху й Лесею посадив на ослоні. Запорожець примостивсь на задньому кінці стола із своїм побратимом.

Шрамовому Петрові прийшлося сидіти поруч із Лесею, хоть він би тепер рад був одгородитись од неї горами і морями. Що там не вигадував той запорожець, як там не потішались гості із тих вигадок, він сидів за столом, наче в гаю.

— Ну, скажи ж мені, пане отамане,— питає Сомко в Кирила Тура,— яким вітром занесло тебе в Київ?

— Самим святим, пане ясновельможний,— одвітовав за-порожець,— проводжаєм прощальника до Межигорського Спаса.

— Чого ж се ти одбивсь од свого товариства?

— Потривай, пане гетьмане, розкажу все по ряду; дай перше промочити гортань. Тільки в вас такі нікчемні кубки, що ні в віщо гаразд і налити. Святе діло наші січові коряки! У нашому коряці утопиш іншого мізерного й ляшка.

— Пгавда, бгате, їй-богу, пгавда! — озвався Черевань.— Я давно кажу, що тільки в Січі і вміють жить по-людськи. Їй-богу, бгате, коли б у мене не жінка та не дочка, то кинув би усяку суєту мирськую та й пішов до вас на Запорожже!

— Гм! — каже Кирило Тур, озирнувши його тушу.— Не багато таких потовпилось би в курені!

Усі засміялись, а Черевань наперед усіх. Веселий і негнівливий був собі пан.

— Я з душі люблю сього пройдисвіта,— каже гетьман Шрамові стиха.— Часом він закине й дуже вже круто, да враг його знає, якось так щиро засміється, що нізащо на його не розсердивсь би.

— Погано тільки,— каже Шрам,— що сі братчики, сміючись, чоловіка куплять, сміючись, і продадуть.

— Що правда, то правда, батьку. По їх січовому розуму, ніщо на світі не стобіть ні радості, ні печалі. Філософи, вражі діти! Дивляться на Божий мир із бочки, тільки не з порожньої, як той Діогенес⁷⁶, а по шию в горліці.

— Так вам хочеться знати, чого я одбивсь од товариства? — каже Кирило Тур, спорожнивши кубок.— Ось чого. Може, ви чували коли-небудь про побратимство! Де вже не чувати? Се наш січовий звичай. Як не одрізняй себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого-небудь прихилитись; нема рідного брата, так шукає названого. От і побратаються да й живуть довіку вкупі, як риба з водою. «Давай,— кажу я своєму Чорногору,— давай побратаємось». — «Давай». — От і зайшли у братство та й попросили панотця прочитати над нами із Апостола⁷⁷, що нас породило не тіло, а живе Слово Боже; і от уже ми тепер рідні брати, як той Хома з Єремою.

— Ну, а далі?

— А далі... Се вже так завсігди буває, що скоро чоловік зробить добре діло, то сатана, не за хлібом його згадуючи, і підсуне іскушення... Далі дивлюсь, аж стоїть краля така, що тільки гм! Та й годі.

— О, невже таки жіночий рід спокусив хоть раз запо-рожця?

— Ой-ой-ой, пане гетьмане! Та ще як! І не диво-бо: Адам був чоловік не нашого брата, та й той спіткнувся на Єву! ⁷⁸

— Звідки ж узялась та краля?

— Спитай її сам, звідки! Я такої пишної панни не зумію й зайняти.

І поглянув на Лесю.

— Тю-тю, дурню! — каже, засміявшись, Сомко. — Се моя молода!

— Та мені не те горе, що вона твоя молода, — каже, здихнувши, запорожець, — а те, що зовсім мене причарувала.

Усі зареготали, почувши таке диво.

— Браво! — каже Сомко. — Ведмідь попавсь у тенети! Що ж тепер буде?

— А що ж? Ведмідь піде до свого берлога і тенети за собою потягне.

— Як! Отсе у Січ би то?

— Чого ж у Січ? Хіба тільки й світу, що в вікні?

— І отсе такий жвавий козарлюга, да ще й отаман, ради жінки покине товариство?

— А чом же? Та для такої кралі можна покинути й усе на світі, не то що товариство.

— Ну, куди ж би ти потяг свої тенети?

Кирило Тур засміявся.

— Ти-бо вже, пане ясновельможний, хочеш усю правду разом випитати. Не хочеться тобі й признаватись, не хочеться й брехати.

— Бо ще, кажеш, ізроду не брехав? — додав, шуткуючи, Сомко.

— Не збрешу й тепер, — каже Кирило Тур. — Дайте тільки гортань промочити.

Да й кашлянув, випивши кубок, і поглянув по всіх гостях, розгляджуючи вуси.

— Треба, — каже, — вам, панове, знати, що Чорна Гора те ж святе, що й наша Січ, тільки що там не цураються бабського роду. А то і поділена так, як у нас: у нас курені, а в їх б р а т с т в а, і над усяким братством обирають отамана. А що вже воювати з бусурменами, так хоч щодня. Та як у їх воюють, коли б тільки ви знали! Як зачне розказувати мій п о б р о, то аж душа вгору росте. Побро мій, знаєте, забрівши на Україну, скучив без своєї Чорної Гори і вже давно зазива мене в гості. І то сказати: чом не погуляти козакові по світу? Чом не подивитись, як живуть інші язики?

Всі слухають, до чого він доведе свою річ. Очаровав усіх запорожець.

— «Добре, — кажу, — поїдьмо, покажем твоїм землякам козацьке лицарство; нехай і нас там знають!» — Ото ж і по-

братавсь я з ним у братстві, так уже, щоб у нас не було с е м о є, а с е т в о є, а все укупі: щоб помагати один одному у всякій пригоді, щоб менший старшому був вірним слугою, а старший меншому рідним батьком. Воно б і добре, та як побачив я отсю кралю, так душа й дала сторчака.— «Як хочеш,— кажу,— побро, а я без сеї д і в о й к и не поїду з України!» Не бабак же й мій побратим.— «Море! — каже.— У нас як кому припаде до душі р у с а к о с а, то вхопить, як сокіл чайку, та й до попа».

— Се вже по-римськи! — каже, сміючись, Сомко.— А як же в тої чайки єсть брати-орли або родичі-соколи?

— Тим-бо й ба, що юнаки знають і сьому лиху запобігти. Тільки натякни, то самі визвуться! «Г а й д е, м о р е! Д а т і о т м е м о д і в о й к у!» Себто по-нашому: «Гайда, однімем тобі дівчину!» От і збереться чоловік десять тих о т м и ч а р і в; спорядяться як на війну, і вже, як попадуть у свої лапи р у с у к о с у, то хоч голови положать, а не впустять родичам. Пек його матері! Такий звичай по смаку мені! І вже хіба не я буду, щоб я не доказав такого ж отмичарства. Вони беруть однією хистю, а в нашого брата про запас і характерство єсть!

— Що за баляндрасник отсей прудіус! — каже, сміючись, Сомко.— Мабуть, у вас в Січі тільки й роботи, що потішати один одного вигадками.

— Е, пане гетьмане! Наші братчики, що в Бога день, виробляють такі чудасії, що не треба й вигадок. То вже знаю, що пани-молодці не почують луччої, як я сьгодні викину. Ще такої чудасії зроду ніхто не чував.

— Що ж то буде за чудасія?

— Так, нічого: підхоплю тільки на сідло отсю кралю, та й шукай вітра в полі. Махнем з побратимом навпростець до Чорної Гори. Ох, да дівчина ж гарна! — додав Кирило Тур, поглянувши вовчим поглядом на Леся.

Леся вже давно була сама не своя од страху. Зроду вона нікого так не боялась, як сього запорожця. Кріпилась, однак же, сердешна, сидючи за столом. Як же поглянув він отак на неї, то наче аж до серця досяг її очима. Злякалась голубонька, як дитина, і заплакала з ляку. Затулила руками очі, а сльози між пучки так і капотять. Мати собі стривожилась, устала з-за столу і одвела її в кімнату.

А козакам і байдуже, тільки сміялись.

— О, вражий ти комишнику,— каже Шрам,— бач до чого добалакавсь! Ізлякав справді бідну дитину.

Череваниха вже не вернулась до столу; однак ніхто після обід не догадавсь довідатись, чи не занедужала з переполоху Леся. Тоді ще козак мало зважав на жіноче серце. Жіночі сльози й печаль не скоро проймали йому душу.

Уставши з-за столу, Кирило Тур подякував за хліб, за сіль по-своєму:

— Спасибі Богу та мені, а господарю ні: він не нагодує, то другий нагодує, а з голоду не вмру,— да й потяг із подвір'я з побратимом, не сказавши нікому й «прощайте», наче з свого куреня. Тільки чутно було, як виспівував за ворітьми:

Журба мене сушить, журба мене в'ялить,
Журба мене, моя мати, скоро з ніг ізвалить⁷⁹.

— Чи чуєш? — каже тоді Шрамові гетьман.— Ніхто не розбере, чим дише низовець, поки сам себе не виявить. Отже я знаю, що в сього Кирила Тура щось на душі важке лежить. Удає він із себе паліводу, а постерігав не раз я, куди прямує сей юрба. Д и в н о в о о ч і ю, а так воно єсть, що він тільки й живе душі спасенієм.

— Ледачу ж вибрав він дорогу! — каже Шрам.

— На яку натрапив, таку й вибрав, батьку! Сотворив себе буїм і безумним для Бога. От воно що! Господь його знає, куди він зайде; а бачив я раз, як Кирило Тур, молячись серед ночі Богу, обливався гарячими сльозами, і нехай би пустинник зніс таку молитву до Бога, як сей гульвіса! Прислухавшись, я сам... Да що про те розказовати? То діла Божі. Одкрию тобі, панотче, чого отсе я в Києві. Не сватанне в мене на думці. Повінчаєш ти мене, одігнавши ляхів до Случі, щоб моя жінка була гетьманша на всю губу. А тепер перед війною треба нам поставити у Києві твердо ногу, понасити горлахи пашнею, припасти доволі пороху і військової зброї да ще спорядити одно діло. Ось ходімо лиш до архимандрити, до нашого поради-ника. Гізель⁸⁰, батьку, тепер у нас такий головатий чоловік, як колись був Могила⁸¹. Поговоримо з ним де про що з Г а д я ц ь к и х п у н к т і в⁸². Не дурень був Виговський, що написав їх, тільки дурень, що з'якшавсь із ляхами. З ляхами в козаків вовіки-вічні ладу не буде. Чи гаразд, чи негаразд, а з москалем нам треба укупі жити. Се вже так, батьку!

— Ой, синку! — каже Шрам.— Рознюхали ми тепер добре бояр да воевод московських!

— Се, батьку, як до чоловіка! А москаль нам рідніший од ляха, і не слід нам од його одриватись.

— Бог його знає! — каже, здихнувши, Шрам.— Може, воно так буде й лучче.

— Уже ж бак не гірше, батьку! Бо тут усі слухають одного, а там, що пан, то й король, і всяке ледащо норовить, як би козака в грязь затоптати.

— Не діждуть вони сього, невірнії душі! — каже Шрам, ухопившись за уса.

— Отже, щоб не дождали, батьку, так треба нам з москалем за руки держатись. Се ж усе одна Русь, Боже мій милий! Коли в нас заведеться добро, то й москалю буде лучче. Ось нехай лиш Господь нам допоможе зложити докупи обидва береги дніпрові, тоді ми позаводимо усюди правнії суди, школи, академії, друкарні, підніmemo Україну вгору і возвеселим душі тих великих київських Ярославів і Мономахів⁸³.

Розмовляючи про такі речі, пішли до отця Інокентія удвох чи втрох, а деякі розійшлись по монастиреві.

Що ж діялось із Лесею? Вона, голубонька, справді рознемоглась. Не жартами здавались їй химерні речі запорожця: вона боялась, щоб не вхопив він її, як шуляк, і просила матері позаципати кругом двері. Чого вже не робила мати, щоб її заспокоїти! Сердешному дівчаті так і стояв перед очима страшений запорожець. Уже й Черевань, увалившись у кімнату, пробував її уговорювати, щоб не лякалась не знать чого: разів зо два назвав, забувшись, аж бгатіком; далі бачить, що нічого з нею не врадить, махнув рукою да й ліг одпочити; проспав, неборак, аж поки задзвонено до вечерні.

Після вечерні знов позбирались усі у козацьке подвір'є. Гетьман і Шрам вернулись іще веселіші, пили за здоров'є великої, одностайної України, пили й за царя православного і праведного, которий ні для кого в світі душею не покривить, не так як той король, що оддав козаків магнатам на поталу. Од щирого серця празниковали. Черевань собі був рад, що Шрам повеселішав, і все тільки вигукував за кубком:

— Щоб нашим ворогам було тяжко!

І весь же той гармидер чинивсь через стіну од Лесі. Лежала вона зовсім мов недужа, а про неї ніхто й не спогадав. Сказано — козакі: байдуже їм про жінок, як заходяться з військовими речами. Отже, хоч небожата-жіноцтво вже і знали і корились своїй долі, да зацеміло серденько в моєї Лесі од того занедбання; жаль їй було не помалу на свого ясного жениха, на Сомка Якіма. Рицар над рицарством, вродливий над вродливими, да, видно, тільки в його і думки, що про гетьманські порядки. А дівочому серцю що і молодецька краса, що і козацька слава, коли до неї козак не горнеться?

Леся полюбила Сомка іще тоді, як він, було, носить її на руках і дарує їй то золоті сережки, то добре намисто. Іще тоді звав він її своєю судженою і зложив з Череванихою руки. Череваневі здавалось жартами таке залищаннє, а вони з Череванихою не жартують словами. З щирого серця зове він її своєю ненею, з щирого серця зове вона його своїм зятем. І зросла Леся, його кохаючи, кохаючи щиро дівочим серцем. Що тільки в піснях виспівують про те коханнє, усе вона складала у своєму серці. Отже зове вже він її своєю й молодою, тільки все воно

вийшло не так, як то вона собі компоновала. Про інші речі клопочеться він із старим Шрамом, про інші речі широко розмовляє, а її мовби нема йому й на світі. Защеміло горде дівоче серденько, да мовчала небога, не сказала й матері.

А що ж Петро? Петро зараз після обід узяв рушницю і пішов у гай, ніби на полювання. Проблукав сердега по гаю до самого вечора. Вернувсь на подвір'є, аж там усі веселяться. Гомін справили такий, мов справді на бенкеті. Інші й до нього присіпались із кубком, а йому притьмом прийшлося так, як співають у пісні:

Чомусь мені, братці, горілка не п'ється:
Коло мого серця мов гадина в'ється!⁸⁴

Сіли за вечерю, аж ось ізнов іде Кирило Тур, тільки вже без побратима.

Леся не вийшла вечеряти. Розгорілась і рознемоглась сердешна дівчина, що притьмом мусила Череваниха посилати у хутір до чернечого пасічника по шептуху. Прийшла шептуха і наварила якогось зілля, щоб напоїти на ніч, да й сама бабуся осталась ночувати на подвір'ї. Надвечір ублагала була мати Лесю роздягтись да лягти спати; як же почула Леся Кирила Тура голос, то так і затрусилась; і вже шкода було й казати їй про сон! Боялась заснути, щоб не вхопив той пугач її сонну. Не вонтпила вона, що сей пройдисвіт не своєю силою дише, бо не раз чувала про запорозьке характерство.

А Кирилові Туру, мабуть, були жарти з того дівочого жаху. Сів за вечерю да зараз і почав викидати.

— Ну, панове,— каже,— тепер я вже зовсім налагодивсь у дорогу.

— У яку се? — питає Сомко.

— Та в Чорну ж Гору.

— Усе-таки туди? Ти не покинув свої думки?

— Коли ж се бувало, пане гетьмане, щоб наші братчики, задумавши що-небудь, покинули свою думку, мов яку хи-меру? Про що іншому і згадати страшно, те низовець, сидячи над широким морем-лиманом, викомпонує, вимізкує і вже хіба лусне, а не покине свої гадки. Так отсе й мені прийшлося, бачу, або луснути, або доказати слави, бо вже не дурно щось мою Турову голову так заморочили дівочі очі.

— І тобі отсе, запорожцеві, отшельникові, не сором признатись? — каже Шрам, бо й він, старий, розвішав уші, як поніс той свої баляндраси.— А що скаже товариство, як дочується, що курінний отаман так осрамив своїх братчиків?

— Нічого не скаже, бо я вже тепер вольний козак.

— Як то тепер вольний? А перше ж хіба був невольний?

— У нас, панове, поки козак не випишеться з коша чи з куреня, то слухай січової старшини, так як ігумена. Знюхайсь тоді, коли хоч, з бабою, то знатимеш, почім ківш лиха! Тільки наш чернечий устав кращий од монастирського. У нас, скоро чоловіка спантеличить мирська суета, то в куну або до кози не саджають, а зараз — іди собі к нечистій матері! Вибрикайсь на волі, коли дуже розжирів на товариському хлібі! І чи раз же то траплялось, що сердешний сіромаха попогасає по городах, ухопить, як там кажуть, шилом патоки та, побачивши на власні очі, що чортмає в світі нічого путнього, покине жінку й дітей, вернеться в курінь: «Ей, братчики! Приміте мене знов між товариство! Чортма на світі добра! Не стоїть він ні радості, ні печалі!» А братчики тоді: «А що, ледащице! Ухопив шилом патоки? Бери лишень коряк та випий з нами сієї дури, то, може, порозумнішаєш!» От бідолаха сідає між милим товариством, п'є, розказує про своє городове життє з жінкою та дітьми; а тії слухають, кепкують з його, як із блазня, та тільки за боки беруться. Так і мій покійний панотець, — нехай царствує, — їздячи колись із прощальником по городах, натрапив на такі очі, що й товариство йому стало не миле — замутив зовсім лукавий йому голову. Ну, виписавсь із куреня, сів хуторком десь коло Ніженя, і господарство, і худобчину завів, і діток сплотив двойко — карапуза-хлопчика та скверуху-дівчинку. Тільки років через п'ять, чи що, так йому обридло все в господі і в полі, як приборканому степовому птаху. Сумує та й сумує козак; бо чи статечна пак річ — ісповнити козацьку душу жінкою-квочкою та дітьми-писклятами? Козацької душі і весь світ не сповнив би: увесь світ вона прогуляла б і розсипала, як теляри в кишені. Тільки один Бог може її сповнити...

— Що ж сталось із твоїм батьком? — спитав Сомко. — Ти-бо вже коли говориш, то говори одно; а то разом хочеш бути і за попа, і за дяка.

— Із моїм батьком? — каже Кирило Тур, мов крізь сон, бо звернув свою розмову на такий лад, що й голову понурив... — Еге! Я ж кажу, що мій батько, скоро розчовпав, що пожививсь як собака мухою, та й заскучав по братчиках. Уже не раз казала йому моя мати, так як та жінка в пісні:

Що ти, милий, думаєш-гадаєш?
Мабуть, мене покинути маєш:
Рано встаєш, коня напуваєш,
Жовтенького вівса підсилаєш,
Зеленого сінця підкладаєш;
В сінечки йдеш — нагайки питаєш,

В комору йдеш — сидельця шукаєш,
Дитя плаче — ти не поколишеш;
Все на мене важким духом дишеш! ⁸⁵

Тільки батько мій не пускавсь у такі жалібнії розмови, як той козак із своєю жінкою, а надумавшись сам собі, сів на коня, ухопив на сідло карапуза-синка свого, себто мене, ледачого, та й гайда на Запорожжє. Не вибігала ж за ним услід моя паніматка, як у тій пісні, не хапала за стремена, не прохала вернутись, напитись варенухи, прибратись у голубий жупан та хоч раз іще подивитись на свою милу. І жупани, і худобу покинув він їй на прожиток, а сам у семрязі убравсь за границю бабського царства. Отже й мені, бачця, доведеться йти батьківським слідом!

— Ну, бери ж кубок, — каже гетьман, — да підкріпись на дорогу. До Чорної Гори не близький світ. Ось і ми поглядимо тобі дорогу.

— Дякуємо тобі, пане гетьмане! — каже Кирило Тур, кланяючись низенько. — Уже коли ти й сам гладиш мені дорогу, то будь певен, що я свою кралю перевезу гарненько в Чорну Гору.

— Що ти думаєш, синку? — каже нишком гетьманові Шрам. — Ти знаєш, що за божевільні люде сі комишники: не розбере їх і сам нечистий. Не вір, бо то звір, хоть не вкусь, то злякає! Держи, синку, в голові сю пословицю. На юридивих іноді справді находить безуміє.

— І-і, батьку! — каже, сміючись, Сомко. — Добре я знаю сього юроду. Нема, може, і в світі такої щирої душі до мене. Як проганяв я ляхів з України да одбивавсь од Юруся, то він зі своїм німим чорногорцем визволяв мене не раз із великої біди. Служив він мені за язика, за шпига, за сердюка — і все тільки ради доброго слова да ковша горілки. Не раз я насипав йому шапку талярами, так ідучи й витрусить на порозі. «Звідки, — каже, — се такого сміття набралось?» Такий химера! Було, кажу: «Кириле, скажи, Бога ради, чим мені тебе наградити? Ти ж не раз слобоняв мою голову од смерті!» — «Не тобі, — каже, — награджати мене за се!» От воно що, батьку!

— Справді, — каже Шрам, — се золото, а не козак! Пане отамане, — до Кирила Тура, — ходи сюди, дай я обніму тебе да поцілую.

— За що се така ласка?

— Ходи, мені то вже знати, за що.

Да й обняв і поцілував запорожця.

— Да наградить же, — каже, — тебе Господь за твої рикарські вчинки!

— Е, батьку! — каже запорожець. — То ж іще дурниця, да так мене голубиш; що ж ти скажеш тоді, як украду з-під поли гетьмана молоду?

Черевань більш од усіх уподобав Кирила Тура; усе реготав із його вигадок.

— Враг мене візьми, — каже, — бгатці, коли я бачив такого жвавого молодця! Душа, а не запорожець! Іди, бгатку, й до мене, і я тебе поцілую!

— От добрі люде! — каже Кирило Тур. — У їх крадеш, а вони тебе цілують! Йй-богу, добрі люде! Шкода, що вже більш не побачимось! У Чорну Гору ворон і кісток ваших не занесе. Ну, прощайте ж тепер, панове громадо! Дякуємо за хліб та за сіль! Прощайте! Час лагодитись у дорогу.

І, виходячи з дверей, розпростер руки да й каже:

— Двері одмикайтесь, а люде не прокидайтесь! Двері одмикайтесь, а люде не прокидайтесь!

— Що за неподобна голова в сього Кирила Тура, — сміючись, каже Сомко. — Себто вже ворожить, характерствує.

VIII

Не довго в ніч гуляли наші козаки: поблизу святого міста гуляти довго не годилось. Іще не дійшло й до півночі, а вже всі давно спали. Хропли козаки на весь двір, од самої світлиці, де спочивав гетьман із Шрамом, да аж до стані; там спав Василь Невольник при Череваневих конях. Інші лягли під чистим небом, і хоть уночі надворі було не душно, да тому черствому, гарячому людові байдуже було про холод. Здорово було гулякам надворі, як траві, що прив'яла вдень на сонці. Кругом по гаю щебечуть солов'ї, аж луна розлягається; деколи й пугач скаже своє смутне «п у г у!» Козацьке сонце високо підбилось угору; зорі вкрили все небо, як ризу.

Не німе було козакові те небо, і місяць, і зорі: чи погляне на місяць, на його плями, чи погляне на зорі, то й серце, і думка його розжевріє, як од Божого слова. Чого на місяці тії плями? Він знав, чого. То ще як Каїн убив Авеля⁸⁶, то Бог назнаменав на місяці той гріх своєю рукою: «Дивітеся, — каже, — люде: так як сей Каїн довіку-вічного нестиме на плечах мертве братне тіло, так усякий душогубець носитиме до віку до суду тяжкий гріх свій». А зорі? То людські душі. Як засне грішне тіло, добрі душі, покинувши землю, зносяться до Господа Бога, купаються, обливаються у небесному світі, підслухають, що говорять на небі ангели. Як же часом покотиться по небу і погасне ясна зоря, козак перехреститься і помолиться за усопшую душу. Інші зорі щастять у його на врожай, інші на скот, а Віз⁸⁷ — чумацька щаслива зоря.

Ясна, пишна була ніч над Печерським, да один тільки чоловік дививсь на її дива; не спав, дививсь і нічого не бачив. Вже ж не хто сей один, як той сердега Петро Шраменко. Кому сон, а йому туга, да жаль, да досада. Довго він ворочавсь на своїй бурці; далі встав, натяг жупан да й вийшов у гай хвірточкою.

Бідний козак таївсь од усіх із своїм коханнем, бо всяк тільки б із його насміявся. Козаки не дуже вдавались у любощі; знали сю неміч найбільш дівчата да молодиці; вони-то поскладали й оті пісні, оті ніжні розмови козака з дівчиною або милого з милою, що слухаєш і не наслухаєшся.

Коли б у Петра була ненька рідненька або сестра-жалібниця, може б, їм розказав він про своє лихо. Бо хоть як не гордує, було, козак любощами перед товариством, а як вернеться до господи, як зачне коло його упадати ластівкою мати, як стане голубити сестра, розчісуючи йому кучері, розпитуючи про далекі сторони, про козацькі пригоди, то й тверде, як залізо, серце пом'якшає, і що тільки важке єсть на душі, усе козак своїм щирим жалібницям розкаже. На біду, в Петра не було ні сестри, ні матері; мав він за порадників тільки старого грізного панотця да жартівливе товариство.

Ходить він, сновидає по гаю і сам не знає чого. Місяць став уже на небі нижче; світить навкося по траві, по кущах, по березах. Ніч уже на ісході. Як ось чує Петро — тупотять коні... Усе ближче, ближче. Розпізнає нешвидку ристь двох ступаків. Звернув з доріжки за кущ, щоб ні з ким не зустрітись. Як ось чує й людську мову. По зорі усяке слово доходить до його чисто. Зараз пізнав Кирила Тура голос, а по чорногорському б р е д а м о р е пізнав його побратима.

Кирило Тур говорить:

— Що то, брате, скажуть ваші отмичаре про запорозьку хисть, як ми підхопим оцю дівойку.

А Чорногор йому:

— Бре, побро! Мені усе здається, що ти тільки морочиш мене. Не впевнюсь, поки не побачу дива на свої очі!

— Місяць не скоро зайде,— каже запорожець,— побачиш, не повилазять.

— Як же ти от м е ш д і в о й к у, не наробивши гвалту?

— Еге-ге, пане брате! Чи такі ж дива чинили на своїому віку запорожці? Хіба ж я дармо заворожив усі двері?

— Море! — каже Чорногор. — Ти б уже хоч мене своїм характерством не морочив!

— Що за дурна в тебе голова, брате,— каже Кирило Тур.— А за що б же мене обрали отаманом? Хіба за те, що добре горілку лигаю? Є в нас на се діло іще луччі мистеці, а характерників не багато знайдеш.

Тим часом одїхали вони далеко, і не стало чути їх розмови.

Тепер Турові речі за вечерею не здавались уже Петру жартами: мабуть, справді скрутивсь од жиру запорожець! Спершу був кинувсь Петро до гостиниці будити козаків, далі зупинивсь.

— Чого я,— каже,— біжу? Чи видане діло, щоб украсти дівчину з-посеред миру? Запорожець сказивсь, а я й собі біжу, як божевільний.

Да й пішов тихою ступою.

«Треба ж отак із юродства да зайти в голову! — думає, йдучи, Петро.— Отсе не удавай із себе химородника, не бурли, як кабан у кориті!.. Рад би я був, коли б Сомко за сей жарт звелів, жартуючи, погріти йому киями плечі!»

Пройшовши з гони, став так іще думати:

«А що, як справді він характерник? Чував я не раз од старих козаків, що сі бурлаки, сидючи там у комишах да в болотах, обнюхуються з нечистим. Викрадали вони з неволі невольників, да й самих туркень, іноді так мудро, що справді мов не своєю силою. Не дурно, мабуть, іде між людьми поголоска про їх характерство... Утікає од татар, розстеле на воді бурку да й попливе, сидя, на другий берег.. Ну, то вже дурниця, що ляхи з переполоху провадять, буцім запорожці ростуть у Великому Лузі з землі, як гриби, або що в запорожця не одна, а дев'ять душ у тілі, що поки його вб'єш, то вбив би дев'ятеро простих козаків. Може, не зовсім правда й про бурку. А що запорожцеві вкрати, що задумає, то мов із гамана тютюну дістати. Вони напускають ману на чоловіка...»

Да й згадав, як у старого Хмельницького сидів у глибці такий, що ману напускав. «Що ви,— каже,— що мене стережете? Як схочу, то лиха встережете мене! Ось зав'яжіть мене в мішок». Зав'язали його да й притягли за тямки, аж він і йде з-за дверей: «А що, вражі діти! Встерегли?»

«Що ж,— думає,— як і се такий химородник? Піду скоріш, щоб справді не вкоїв він якого лиха».

Да ступивши швидкою ходою ступнів з десятка, зупинивсь ізнов, наче об стіну вдаривсь.

«Що,— каже,— я за куряча голова! Кого я йду рятувати? Хіба в неї нема жениха боронити? Що я за вартовий такий? З якої ласки не спати мені по ночах, щоб який опияка, підкравшись, не злякав гетьманської молоді? Коли ти йдеш за гетьмана, то нехай поставить тобі на всіх дверях і воротах варту; а мені яке діло? Хоч нехай усіх вас перехапають сі розбишаки!.. Бачу я тебе заздальгідь, ясновельможний пане, як ти довідаєшся, що вкрадено в тебе з-під поли молоду! Бачу й тебе, горда паніматко: чи так поглядатимеш звисока і тоді на нашого брата, як твій гетьман із сонцем на лобу проспить молоду, незгірш од іншого гультая! Бачу й тебе, ясная крале,

як замчить тебе отсей шибайголова між чорногорці. Там жінок не дуже догоджають. Скакатимеш ти через шаблю в сього дикого Тура; не раз згадаєш пісню:

Любив мене, мати, запорожець,
Водив мене босу на морозець...»⁸⁸

Мізкує так собі Петро, аж ось ізнов закопотіли коні. Слухає, і сам собі віри не йме.

«Невже таки справді сей запорожець знається з нечистою силою? — думає він.— Да постій, чи не самі вони вертаються?.. Ні, справді везуть!.. Проклятий! Мчить, як вовк овечку!»

Коні над'їхали ближче. Дивиться Петро — Кирило Тур держить перед собою Лесю на сідлі, як дитину. Аж сумно йому стало. Леся була зовсім як очарована. Сидить, голубонька, схиливши голову, а рукою держиться за плече запорожцю. А той одною рукою піддержує бранку, а другою править коня. Сердешна стогне, мов уві сні щось страшне бачить. Щось неначе й говорить, да за солов'ями не можна розібрати: солов'ї перед світом саме розщебетались.

Жаль Петру стало Лесі; уже хотів вийти з-за куща, заступити отмичарам дорогу да й битись, не вважаючи ні на які чари; да вхопивсь, аж при йому нема шаблі. Уже вони й обминули його, а він іще стоїть, не знаючи, що чинити. Аж ось Леся зразу закричала, мов прокинувшись. По гаю пішла луна, а голос її так і пройняв мого Петра до самого серця. Бігом кинувсь він до подвір'я, ухопив шаблю, допавсь коня, скочив на нього бхляп. Василь Невольник, прокинувшись, думав, чи не цигане пораються коло коней, да підняв гвалт.

— Не кричи, Василю,— каже Петро,— а буди козаків: украдено Череванівну з покоїв!

Василь Невольник підняв ізнов галас на весь двір; а Петро, не слухаючи його, виїхав у хвірточку, схилившись, да й помчавсь, як вихор.

Тим часом отмичари держали свою дорогу, поспішаючи вибратись за ночі з київської околиці. Бідна Леся, мабуть, добре ковтнула знахорчиного зілля од переполоху: хилялась, як п'яна, і нічого не знала, що з нею діється; прокинулась тільки, як пройняв її холодний вітер з поля. Гляне, аж вона серед пуші, на руках у страшного запорожця. Спершу думала небога, що се їй сниться, далі крикнула, да задармо. Розбишаки тільки зглянулись та всміхнулись між собою. Почала була благати, щоб не погубляли її, щоб пустили; так Кирило Тур тільки реготався.

— Що за дурний,— каже,— розум у сих дівчат!.. Щоб оце я, після такої праці, випустив із рук самохить свою

здобич! Ні, голубонько, сього в нас не буває. Та й чого тобі убиватись? Хіба я не зумію кохати тебе так, як і хто інший? Не плач, моє серденько: привикнеш, дак житимеш за мною незгірш, як і за гетьманом. Дівка, кажуть, як верба: де посади, там і прийметься.

Не дуже вгамовалась Леся од такого розважання; рвалась, кричала, здіймала до неба руки.

— Моє ти коханне! — каже тоді, одмінивши голос, Кирило Тур. — Не кричи, коли не нажилась на світі. Ти думаєш, як нас наздоженуть, дак я тебе живу випущу з рук? Чорта з два кому після мене дістанешся! Цить, кажу! Ось бач, яка цяця?

І блиснув їй перед очима турецьким запоясником; а очі так поставив проти неї, що сердешне дівча й помертвіло од страху.

Виїхали з пущі на поле, аж уже на сході сонця зоря перемагає місяць. Почервоніло небо; починає на світ займатись. Дорога то спускалась упиз, то знов підіймалась угору. Зїхавши на високий кряж, озирнувся Кирило Тур, аж із-під гаю хтось мчить навзаводи на сивому коні. Він зупинивсь да й каже:

— Не буду я Кирило Тур, коли оцей їздець не за нами! І коли хочеш знати, чи бистре в мене око, то скажу тобі й хто се. Се молоде Шраменя. Пішло по батькові, як орля по орлові. Враг мене візьми, коли я не догадуюсь, який заряд імчить так швидко сю кулю!

— Море, драгий побро! — крикнув Черногор. — Чого ж ми гаємось? Утікаймо!

— Не такий, брате, в його кінь, щоб утекти нам із о т м и ц е ю. Та й на що воно здасться? Ні, лучче станьмо та даймо бій по-лицарськи.

— Бре, побро! Що ж із того буде? Нас двоє, стріляти нам проти його не приходиться, а на шаблях Шраменкові не вradiш ти нічого. А хоч і вradiш, то нехутко, ще надбіжать та й однімуть д і в о й к у.

— Знаю я, брате, — каже Кирило Тур, — як Шраменко рубається; тим-то й не хочу у такому разі показати йому свою спину. Поглянь, поглянь, як махає шаблею! Мов запрошує добрих приятелів у гості. Нехай я буду казна-що, а не запрожець, коли сьгодні з нас один не достане лицарської слави, а другий лицарської смерті!

— Дак ти хочеш, побро, один на один битись?

— А то ж як? Лучче мені проміняти шаблю на веретено, аніж напасти вдвох на одного!

Тим часом Петро надїжджав усе ближче да ближче, а як побачив, що Леся махає хусткою, то ще більш почав гнати коня.

Запорожці тільки що перехопились через узенький місток над провалем, що промила вода з одного байрака в другий. Кирило Тур спустив бранку додолу і передав побратимові, а сам зліз із коня, розібрав ветхий місток і покидав пластини в провалле. А на дні в проваллі рине й реве вода, підмиваючи круті береги.

— Що оце ти твориш, побро? — питає Черногор.

— Те, щоб Шраменя перш доказало, що згідне воно битись із Кирилом Туром.

— Бре, побро! Коли думаєш, що через провалле йому не перескочити, покиньмо його, а самі доберемось скоріш до тайника.

— Еге! Може, у вас у Чорній Горі так роблять, а в нас над усе — честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх не давала, і ворога під ноги топтала. Про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова на плечах. Не сьогодні, дак завтра поляже вона, як од вітру на степу трава; а слава ніколи не вмре, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже!⁸⁹

Тим часом, як низовий розбишака мізковав про лицарську славу, Петро мчавсь на його з шаблею. Уже близько. Як ось кінь — тиць! Зупинивсь над провалем, уперсь передніми ногами да аж захріп, настороживши уші.

— Ге-ге-ге! — каже по другий бік, сміючись, запорожець. — Мабуть, не по нутру тобі такі ярки!

— Іродова душа! — крикне йому Петро. — Так-то оддячив ти пану гетьману за гостину!

— За гостину? — каже. — От велике диво? У нас у Січі приїжджай хто хоч, устроми ратище в землю, а сам сідай, їж і пий хоч трісни — ніхто тобі ложкою очей не поротиме. А сі городові кабани усе мають за власне, що перші забрались у баштан!

— Юда ти беззаконний! — кричить Петро. — Тебе обнімають і цілують за вечерею, а ти умишляєш ізраду!

— Га-га-га! — зареготав Кирило Тур. — Хто ж їх, дурнів, силовав мене ціловати? Я їм кажу у вічі, що вкраду притьмом панночку, а вони здуру мене обнімають. Да що про те балакати? Ось лучче перескоч через рівчак, то ми з тобою покажемо отському юнакові, як б'ються козаки!

Обернув Петро коня, розігнався — думав якраз перемахнути, — а кінь ізнов зам'явся. Заглянувши в провалле, як там рине вода, аж затрусивсь да й посунув назад, жарко хропучи і водячи очима.

А вражий запорожець аж за боки береться, регочучи.

— Ото проява, а не лицар! — гукає. — Подивіться на такого лицаря! Дівка ось на коні вдвох ізо мною перескочила через рівчак, а він прибіг та й задумавсь!

— Я б тобі швидко заткнув пельку,— каже Петро,— якби не забув ухопити пістолі.

— Зроду я не пійму віри,— одвітовав Кирило Тур,— щоб син старого Шрама бивсь по-розбишацьки, маючи в руках чесну панну шаблюку! Може б, і я зумів би зсадити тебе з коня кулею, та, отже, жду, поки ти надумаєшся, чи скакати, чи додому вертатися.

— Проклята шкура! — каже Петро, зскочивши з свого коня.— Вовки б тебе їли! Обійдусь я й без твоїх ніг!

Да й одійшов назад, щоб розігнатись. Догадавшись, що він задумав, Леся затулила од страху очі і молилась Богу, щоб допоміг йому. Тільки задарма вона лякалась. Хто б не споглянув на його високий зріст, на тонкий да хисткий стан, хто б не завважив молодецьку силу у руках і в ногах, усяк би сказав, що не зовсім іще лихо. Справді, розігнавшись, скакнув Петро і якраз досяг до другого берега. Аж тут берег під ним — хруп! Одколовсь, і вже козак похилився назад. Загубив якраз головою в саме провалле, да Кирило Тур прискочив і вхопив його за руку.

— Мистець, братику, їй-богу, мистець! — каже весело шибайголова.— Не дармо йде про тебе лицарська слава. Ну, тепер я рад з душі стукнутись із тобою шаблями.

— Слухай, приятелю,— каже, дишучи важко, Петро,— не буду я з тобою битись; тепер моя рука на тебе не підніметься.

— Як се? Ти одступаєшся од бранки?

— Ні, одступлюсь перше од душі!

— Дак якого ж гаспеда ти од мене хочеш?

— Оддай, брате, мені її без бою. Не будем марно крові проливати.

— Га-га-га! — зареготав запорожець.— Ото ще чудасія! Богдане, чи чуєш? Курячий же в тебе, пане Петре, мозок: не зовсім ти пішов по батькові. Який би враг примусив мене жартувати із гетьманом, коли б сам куций дідько не засів мені в серце? Ні, пане-брате, полягти од твоєї шаблі байдуже, а оддати бранку — ой-ой-ой!.. Шкода й казати! Годі дармо балакати! Стукнемось так, щоб аж ворогам було тяжко, і нехай лучче про нас кобзар співає пісню, аніж розійтись чортзна по-якому!

Та й вийняв з піхви свою довгу важку шаблюку:

— Ой панночко,— каже,— наша панночко шаблюко! З бурсурманом зустрівалась, та й не двічі цілувалась; поцілуйся ж тепер із оцим козарлюгою так, щоб запорожцям не було сорому перед городовими, а чорногорці щоб не величались своїми юнаками!

— Так ти справді не оддаси її без бою? — питає ще Петро.

— Не йме віри вразьке Шраменя! — каже Кирило Тур. — Щоб же я на страшний суд не встав, коли ти до її доторкнешся, поки в мене голова на плечах! Буде з тебе, чи, може, вкרוїти тобі жупана?

— Нехай же нас Господь розсудить, — каже Петро, — а мене простить, що знімаю на тебе руку!

Да й собі вийняв шаблюку.

— Кеханий побро, — каже тоді Кирило Тур чорногорцеві, — коли я не встою на ногах, не борони йому бранки. Махай у Чорну Гору та скажи там своїм шурам-чорногорцям, що й на Україні рубаються незгірше. Що ж ти, козаче, не нападаєш? — обернувся він до Петра. — Твоє діло нападати, а моє боронитись.

Петро почав козацький грець.

Ще, може, звіку не сходились на сих полях такії два рубаки, одної сили, одної хисті, одного завзяття. Чи встоїть же Петро против здоровенного, широкоплечого козарлюги Кирила? Той-бо стоїть, як буїй тур, вкопавши ноги в землю. Тільки ж і Петро був козак не дитина: мав батькову постать і силу, ворочав важкою шаблюкою, як блискавкою, а хисткий і проворний, як сугак на степу.

Забряжчали, задзвонили шаблюки страшно. Що один рубне, то другий одіб'є, аж іскри летять. Леся сама себе не пам'ятала од жаху. Той стук, те звяканне, тії блискавиці понад головами — усе те діялось, мов у неї в серці. А чорногорець аж на коні не всидить, дивлячись на ту мономахію. Мистець він був у рицарському ділі, так йому страшенна січа побратима з Петром Шраменком була не герцем, а справді ігрищем.

А вони спершу повагом складали шаблюки, мов тільки примірялись; а потім усе скоріш, усе з більшим притиском давали один одному маху. То приступали, то одступали, то розмахувались з усієї сили, що аж шабля свище; то знов один одного тільки манили, а самі чигали, як би рубонуті да й закінчити зразу. І так же то обидва знали ту ю шермицерію, що ні той того, ні той того не зможе зачепити — одвічають самі шаблі. Тим часом у обох очі вже йграють, як у звірюки; щоки горять; на руках жили понабрякали, як вірьовки, і вже б'ють козаки напропаще; іскри сипляться густо, і от-от комусь погибель! Аж зразу черк! — Пополом обидві шаблі. Козаки з досади покидали об землю й хрести.

— Ну, як же нам скінчити? — каже Петро: розгарячивсь і вже забув про мирову. — Давай боротись або стрілятись на пістолях. Нехай мені ніхто не докажує, що я не справивсь із запорожцем Туром!

— К нечистому з боронням! — важко дишучи, каже запорожець. — Хлоп'яча забавка! Да ти ж мене й не брязнеш!

так об землю, щоб тут мені й со духи. А вже радніший я піти до чорта в зуби, ніж оддати тобі бранку. К нечистому й пістолі! Не велике диво просадити кулею чоловікові голову. А є в нас, коли хочеш, турецькі запоясники, кинджали, однакі завдовжки і одного майстра. Схопимся за руки по стародавньому звичаю, та й нехай нам Господь милосердний одпуска наші гріхи!

Узяв у чорногорця булатний запоясник, приміряв до свого і подав Петрові. Потім схопились ліворуч та розчали знов грець, лютій, страшніший першого.

— Ей, драгий побро! — крикне чорногорець. — Кінчай боржій, бо вже онде погоня!

— Не бійсь, — каже Кирило Тур, задихавшись, — поки підоспіє, закінчаємо діло!

— О Боже, Спасителю! Се наші їдуть! — закричала Леся, глянувши на дорогу. А то стояла все, мов нежива, коло чорногорця, дивлячись на страшне одноборство.

Справді, по полю мчались козаки. Поперед усіх поспішав Сомко; на ним паволоцький Шрам; за ними ще з півдесятка комонників.

Скоро виїхали з гаю, зараз заглядели на узгір'ї наших рубак. Небо вже на сході сонця почервоніло, і шаблюки блищали здалеку, як красні блискавиці. Не вонпив старий Шрам, що його Петро укладе Тура, дармо що Тур такий коренастий. Як же покидали козаки шаблі да взялись за запоясники, так у нього й в душі похолонуло: не раз-бо в такому одноборстві падали перед їм обидва разом. Так же й тут сталось. Доскакує Сомко із Шрамом до провалля, аж Кирило Тур із Петром дали один одному в груди так щиро, що й повалились обидва, як снопи.

IX

Чорногорець зараз кинувсь до свого побратима, а Леся до Петра. Забула сердешна на той час і стид, і дівочий сором: затулила йому хусткою глибоку рану, а сама так і впала на його; плаче, голосить, серденьком називає. Що їй тепер і той ясний жених, і те гетьманство? Гаряча кров б'є з рани в Петруся, промочила хустку, обмиває їй руку. Якби воля, оддала б тепер Леся душу, аби оборонити од смерті козака, що так щиро одважив за неї свою жизнь. Уже й Шрам із гетьманом, об'їхавши байрак, прискочили до того бойовища, а їй байдуже: вона плаче, вона вбивається над своїм Петрусем.

— Годі, доню! — каже Шрам. — Слізьми рани не залічиш. Дай лиш ми иеретягнем її поясом. Ще, може, не зовсім лихо.

А Сомко, щоб помагати Шрамові або лютувати на комишників, він, замість того, сам давай рятовати од смерті Кирила Тура.

— Бідна,— каже,— Турова голово! Я думав, ти тільки жартуєш ізо мною по-давньому, аж тебе справді заморочив нечистий! Лучче б мені довіку не женитись, ніж отсе бачити тебе без пам'яті і гласу!

А про те йому й байдуже, що молода його розливається слізьми над іншим та взиває серденьком.

— Не знаю, пане гетьмане,— каже Шрам,— яке в тебе й серце, щоб возитись коло сього собаки!

— А що ж, батьку? Хіба так отсе його й покинути?

— Да нехай би пропадав ледащо, як заслужив!

— Ні, батьку, він не так думав, виручаючи з біди мою голову.

— Виручаючи з біди голову! А тепер трохи не згубив тобі молодії!

— Молода, батьку, знайшлась би й друга, а Кирила Тура другого не буде.

Леся дослухалась до його мови. «Дак от як він мене любить!» — подумала собі небога, і серце її навіки од Сомка одвернулось.

Шрам тож посупивсь. Хоть і не сказав, да подумав: «Йому жаль січового розбишаки, а що мій Петро лежить без пам'яті, про те йому й байдуже».

А Сомку не байдуже було й про Петра. Упоравшись коло запорожця, кинувсь і сюди:

— Що пан Петро? Чи єсть надія? — питає в Шрама.— Візьміть мою опанчу та припніть міждо коней.

— Гледи вже, пане гетьмане, свого запорожця,— каже понуро Шрам,— а в пана Петра єсть батько.

Та знявши з себе рясу і прип'яв до коней. Положили на рясу міждо двох коней Петра да й повезли до подвір'я, придержуючи.

— От де, синку, довелось мені колихати тебе у козацькій колисці! — каже, йдучи позад його, старий батько.— Не судив тобі Бог заквітчатись смертними ранами за Україну, а доскочив їх за чужу молоду!

Сомко хотів положити в таку колиску й Кирила Тура,— не пожаловав своєї сатової опанчі, як тут де не взялось двоє запорожців. Наскочили і зараз розпізнали, що сталось; не розпитували довго.

— Що це,— кажуть,— панове, ви хочете робити з нашим братчиком? Невже він такий сирота, що якби не городові козаки, то отут би й оставсь на степу, звірю та птиці на поталу? Ні, панове! Ще зроду братчик братчика у чужих руках не кидав. Оддайте нам його! Є в нас свої ліки — зараз поставимо його на ноги.

Да, не дожидаючись довго, моргнули чорногорцеві, схопили Кирила Тура, один за плечі, другий за ноги, положили поперек коней перед собою да й помчались, як тії демони. Богдан Чорногор слідом за ними.

А Петра везли тихою ступою, з обережністю.

Сомко повів за руку Лесю, про здоров'я питав, голубив; да вона вже до його була не та: за жалем да за тугою ні слова йому не промовить.

Пройшли за ярк, аж ось і Череваниха їде назустріч. Василь Невольник, не жалуючи, поганяє коней. Зраділа мати, як побачила свою Лесю, що вже й казати!

А Шрам смутно привітав Череваниху:

— Бач,— каже,— нене, чого твоя дочка наробила! Уже де замішається ваш жіночий рід, то добра буде мало.

Посумовавши Череваниха над Петром, розпитавши в дочці, як що було, аж сплакнула да й каже:

— Уже ж, панотченьку, коли таке лихо склалось через мою Лесю, то ми з нею мусимо й запобігти сьому лиху. Везіть пана Петра до нас у Хмарище. Не будемо ночей досипати, а вже його на ноги поставимо. Я на своєму віку доволі попов'язала ран козацьких, да й Леся моя до сього діла здатна. Немов Господь нам і поможе!

Шрам ізгодивсь, щоб везти Петра просто до Хмарища, а Черевань запросив гетьмана і всіх при йому значних козаків до себе в гості.

Тоді Череваниха з Лесею поїхали попереду, щоб усе дома як слід спорядити. Дорогою Леся десять раз розказовала матері, як бивсь Петро із Кирилом Туром; і вже чи дуже, чи ні клопоталась у Хмарищі Череваниха, щоб заготовити ліжко недужому, а вона більш ні про що й не дбала. У кімнаті, де перше сама спала, послала йому на своєму ліжкові перину, убрала сволок свіжими, щонайкращими квітками, завісила вікно шитою хустиною, і вже й рідна сестра не буде така до брата, як вона була до бідолахи Петра. Гості Череваневі пили, їли, бенкетовали в Хмарищі або пробували з гетьманом у Києві за військовими речами; Череваниха їх трактовала; а в Лесі тільки було й роботи, що копати коріння, варити зілля да сидіти над недужим. Допомагав їй Василь Невольник.

Петро мій мов удруге на світ народивсь. Що йому тепер, що Леся не його суджена? Вона його любить — більш йому нічого й не треба. Чи раз же то в недузї, одкривши очі, не то вві сні, не то наяву, бачив він, як вона, нахилившись над ним, підстерігала, чи вгору, чи вниз їде його здоров'є? Як мати дитинку забавляє очима, щоб воно їй усміхнулось, так вона заглядала йому в вічі, довідуючись, чи вернувсь він ік пам'яті.

А він же то, ослабши усім тілом, жив тільки серцем, і хоть не зміг дивгнути ні рукою, ні ногою, а серце билось, як вода в джерелі в криниці. Не бажав би він ні життя, ні здоров'я, коли б йому так і вмерти, дивлячись у її очі, як у чисту воду. У саду щечече соловейко; запашний вітерець повіває в вікно крізь цвіт садовини; тихе сонечко, заходячи, йграє по стіні з вишневими вітами; коло його сидить його Леся, бере його за руку, прикладає свою долоню йому до гарячої голови... Ні, не треба йому ні життя, ні здоров'я, дайте йому отак зомліти, заснути і не прокидатися довіку! Отже здоров'є почало брати гору, наповняло козацьке тіло, як вода колодязь; і губи зачервоніли, і очі заграли.

Радуються старий Шрам, радується й гетьман, а вже ніхто більш, як сама Леся. Тільки її радість схожа була на місяць під негоду: то сіяє він, як сріблом сипле, звеселяючи й поля, і села, і сади понад річкою; то зайде у хмару, і як зайде, то весь світ наче печаль покрие: річка мов мертва, без іскор, тече поміж берегами; почорніли сади; по темних полях сумтно. Небога Леся то веселиться серцем, то тяжко сумує, як згадає, що мусить одна-одинокка тратити молодії літа у гетьманській світлиці, слухаючи тільки військовії розправи да погримання кубків за трапезою. Розпізнала голубонька, да пізно, що Сомко козак не до любощів. Нема в його ні того ніжного слова, ні того люб'язного погляду, що веселить дівоче серце. Гетьман він на всю губу, пишен і красен; да не згляне й не заговорить так од серця, як той бідний Петрусь. Отже треба коритись своїй долі; шкода й казати батькові або матері. Нехай і сам Петрусь про те не відає!

Став він очуняти, стала вона рідше до його надходити, ніби боїться його й соромиться.

— Чого ти, Лесю, наче ховаєшся од мене? — каже він їй раз, піймавши її за руку.

Вона нічого йому не сказала, тільки слізки заблищали на очах.

— Не ховайся од мене, серденько, — каже Петро. — Будь мені за рідну сестру. Не судив нам Бог жить із тобою, нехай оддають тебе за іншого, а я довіку не перестану тебе любити, як свою душу.

— Лучче вже зразу розійтись да й не зустрічатись! — промовила Леся да й вирвалась од його і пішла в садок виплакати своє горе на волі.

Отже не раз і після того прийде, було, і сяде в його коло ліжка — сяде, заспіває яку сумтну пісню; усе, що на душі єсть, усе виспіває. Нічого, було, й не говорять, дивляться тільки одне на одного, а що на душі робиться, усе їм розумно.

А Сомко про те не думає й не гадає; да й Шрам, і Черевань, і сама Череваниха байдуже. Бо в ту старовину, коли дівка

заручена, то вже й годі, уже й не кажи, що не сей, а той мені люб, а то на весь світ піде слава. Тим-то усі були й безпечні, да й самі вони, Петро із Лесею, мовчки сумовали.

Тільки що знявсь Петро на ноги, аж ось надійшла Сомкові чутка, що воеводи од царя прибудуть швидко до Переяслава. Годі тоді в Череваня бенкетовати; рушив зараз Сомко у дорогу, щоб привітати їх у себе в гостині. А Шрам собі ждав не дїждався генеральної ради, щоб, забравши з того боку усі козацькі потуги, і йти на Тетерю. Череванісі було на думці гетьманське весілля, а Черевань рад був гуляти хоть довіку між веселим козацтвом. І так між собою урадили, щоб їхав він із дочкою під Ніжень до свого шуряка Гвинтовки, осаула полкового ніженського; а Шрам з сином мав їхати у Переяслав до Сомка-гетьмана, і щоб, одбувши воевод, справити гетьманське весілля на всю Україну, і на весіллі разом усю старшину до походу на Тетерю приклонити да зразу його мов сіткою й накрити, щоб не було двох гетьманів на Україні.

Як ось виїжджають за Броварський бір, за піски, аж із Переяслава до Сомка гонець курить. Хто ж той гонець? Сам переяславський сотник, Іван Юско. Скоро наші розпізнали таке диво, зараз наче хто й сказав усякому, що склалось щось недобре.

— Із якими вістями? — питає гетьман.

— Бодай і не казати, пане ясновельможний!

— Що? Невже татаре?

— Гірш од татар! Із одного Васюти народилось тобі, пане гетьмане, четверо, коли не лічити Іванця!

— Да кажи просто, щоб тобі язик усох! — крикне Сомко.

— Лучче, якби всох, пане гетьмане, ніж возвіщати тобі таку вість! Зіньковський, миргородський і полтавський поклонились Іванцеві!

— Як? Мої полковники перейшли до Іванцевого боку?

— Усі троє, як чуєш, пане гетьмане.

— І миргородський, і полтавський, і зіньковський?

— Усі троє; оставсь при нас по сей бік Ніженя тільки лубенський да гадяцький.

— Чому ж мені не дано звістки?

— Ще не пройшло й дня, як прийшла вона у Переяслав.

— Що ж? Як? Чи коли? Хоть розкажи толком.

— А от як, — каже сотник Юско. — Їздив наш бурмистер до князя Ромодановського⁹⁰ з грошима у московську казну; аж чує, що князь у Зінькові. Завернув туди, аж там Остап миргородський і Дем'ян полтавський з старшиною; бенкетують усі у зіньковського Грицька. Ну, се ж іще нічого. До князя — аж у князя повно запорожців, і все з тих гольत्याк, що, попропивавши худобу, служили в козаків по дворах,

а далі, не звикши слухати господаря, повтікали п'янствовать на Запорожжє. Пізнали деякі бурмистра. «Чи не од крамаря,— кричать,— уже вибачай, ясновельможний, у сім слові,— чи не од переяславського крамаря до князя? Чорта з два тут поживитесь! Ось ми вас, городових кабанів, хутко впораємо!» Розслухається, аж тут ось яка вродилась новина — богдай мені не чути і не казати! — Князь із Іванцем побратавсь, зове його гетьманушкою запорозьким, оддав йому поки що Україною по Ромен владіти.

Сомко аж за голову взявся.

— Миргородський,— каже,— полтавський... проміняти мене на Іванця! Ні, пропала вже, бачу, рицарська честь на Вкраїні! Положили ми її з батьком Богданом у домовину! Да гляди лиш,— каже Юскові,— чи правда ще сьому?

— Ой, коли б то сьому була брехня! — одвітує Юско.— Так отже істинно, що Іванець у Зінькові гуляє в князя. Бачив його бурмистер, так як ти мене, пане ясновельможний. А запорожці, кажуть, велику ласку у царя мають і чого попросять, усе цар по їх робить. Тим-то князь, зазвавши полковників до Зінькова, погодив їх, царевим словом, слухати Іванця, як гетьмана. А в нас тепер бач, як завелось? Що кожен себе гледить, аби йому було добре. Запобігаючи царської ласки, усі троє згодились, щоб Іванець по Ромен Україною правив.

— Так, так! — каже гірко Сомко.— Гетьмануй над нами хто хоч — чи рицар, чи свинопас,— або ми полковниковали. О, неситая жадоба старшиновання! Тепер-то я побачив тебе в вічі. Гнешся ти перед усякою поганню в дугу, аби тільки верховодити над іншими!.. Ну, а Васюта ж? І той поклонивсь Іванцеві?

— Ні, мабуть,— одвітовав сотник Юско,— бо, каже бурмистер, попившись, запорожці і на Васюту похвалялись да й на всю городову старшину недобрим духом дишуть, а найбільш тії, що з винників да з парубків, що которого хазяїн коли вдарив або злаяв, то вже тепер похваляються за все оддячити.

— Ось якими новинами привітають нас у моїй Гетьманщині! — каже, гірко усміхнувшись, Сомко до Шрама.— Ну, да ще помірємо, чия візьме. О, да й провчу ж я своїх зрадників!

— Що ж ти, сину, думаєш чинити? — спитав Шрам.

— А що ж! Їхати до Переяслава, постягати до обозу підручній мені полки да й стояти хоть против цілого світу! Що мені тії князі да бояре? Що се вони видумали — шматовати Україну? Наше право козацьке, ніхто міждо нас не втручайся! Де два козаки, там вони третього самі судять. Побачимо, чия буде сила!

— І отсе,— каже Шрам,— замість війни з недоляшком Тетерею заведеться війна між сьогобочними полками! Бо вже коли загарбав у свої руки Іванець три полки, то без бою його з України не випреш. А Васюта собі підніметься, бо за ним уся Сіверія, уся Стародубівщина потягне. Дожидайтесь же тепер, паволочане, поки Сомко справиться з своїми ворогами! Коли б іще під сю зыверюху сам Тетеря не переліз через Дніпро, бо в них з ляхами щось таке вже компонується.

— Ну, а що ж би ти робив, батьку? — питає гетьман.— Порадь мене своєю головою; я тебе послухаю.

— От що я тобі пораяв би! Ідь лиш ти у Переяслав да пиши листи до усіх полковників, щоб убоялись Бога да подумали про козацьку славу, що ось Іванець простягає руку, щоб її скаляти, внівець обернути. А я тим часом поїду з Череванем у Ніжень. Я одкрию божевільному Васюті очі, що й сам пропаде, і другим наробить лиха, як не буде за тебе держатись. Нехай лиш він приложить свої потуги до твоїх; тоді в усякого руки опустяться, а твої полковники знов до тебе вернуться.

— Нехай тепер вертаються, а вже не я буду, коли не зроблю з ними так, як покійний гетьман із Гладким.

— Ну, не хвались іще, синку, да Богу молись,— сказав понуро Шрам.— Тоді скажеш гоп, як перескочиш. Не тратьмо дармо часу, попрощаймось.

Прощались і роз'їхались. Ніхто нікому не сказав на прощанне веселого слова. Усім на серце пала тяжка туга, мов перед яким великим горем.

— Еге-ге! Бачу, бачу, куди доля хилить Україну! — говорив сам собі Шрам, понуривши голову. Їхав позад усіх, не хотів ні з ким розмовляти.— Невже ж,— каже,— отсе справді усе й розкотиться, як горох із жмені? Невже ж на те козаки воювали і кров свою проливали, щоб пропала козацька слава порошиною з дула? ⁹¹

Да й згадав старий смутну пісню, що зложив Божий Чоловік, як умер батько Хмельницький:

Чи вже ж дармо тая безщасна Україна Богові молила,
Щоб міцна його воля з-під кормиги лядської слобонила,
На позор да поругу невірним не давала, щастем наділила,—
Чи вже ж дармо вона Богові молила?

«Мабуть, що дармо,— думає собі Шрам,— мабуть, не така Божа воля, щоб Україна з упокоєм хліба-солі уживала! Чи, може, приходить уже кінець світу, що возстане свій на свого? І звідки ж підіймається хмара, Боже ти мій милий?.. Запорожжє перше було гніздом лицарства козацького, а тепер виводить тільки хижих вовків да лисиць. Отсе, мабуть, дожились вражі сини до порожніх кишень, то й заводять між

народом трусу, щоб під каламутний час людським добром пожитись. Завидно, мабуть, стало проклятим сіромахам, що в городового козака повно в господі. А який же враг посилав на Запорожжє, як, по розгромі ляхів, усякому було вільно займати займанщину⁹²? Ні, ось підем рицарювати!.. Пьянствовать да баглаї бити, а не рицарювати! Пожалуй, інші спасенні душі справді одбігли займанщини яко суєти мирської; а другий розбишака пішов у Січ, аби не робити діла на господарстві. От і нарицарювали! Утішайсь, Україно, своїми дітками! Іванець підлестивсь до січовиків да тепер і коїть з-під руки в князя, що хоче. Бачу, до кого він добирається,— хоче Сомкові дружби доказати, да ще ж Бог нас не зовсім покинув; іще, може, набереться сотня-друга вірних душ на Вкраїні!»

Мізкуючи так, слухає, аж іспереду піднявся якийсь галас. Косили над дорогою косарі, а один упивсь да й простягсь серед шляху; а Василь Невольник, мабуть, задрімав да й наїхав; от і зчинилась заверюха. Завзятий під ту чорну раду сільський люд ізробився.

Шрам стиснув коня острогами і підбіг швидше до ридвана.

— Кармазини! — гукали п'яні косарі.— Ізнов розплодилась вельможна шляхта поміж миром! Да нам не вперше викошувати сей бур'ян по Вкраїні!

Да й точаться до ридвана, махаючи косами. А один преться з сокирою, щоб притьмом колеса рубати.

— Геть, іродові душі! — крикне на них Шрам.

Побачивши перед собою попа, усі зараз трохи й зупинились.

— Що се? — каже Шрам.— Чи ви турки, чи татаре, що нападаєте на подорожніх! Чи в вас християнська душа, чи вже і Бога й віру забули?

— Ні, панотче,— обізвавсь один,— не забуде чоловік християнської віри довіку! Та як же стерпіти, коли притьмом давлять кармазини людей по дорогах?

— Да ще, слава Богу, в нас руки не в кайданах! — озвалось уже двоє чи троє.— Ще не попустимо глумитись над собою! Буде вже й того, що один свиту золотом гаптує, а інший, може, й сирячини не має; один оком своїх сіножатей не займе, а ми ось із половини косимо. А вибивались із-під ляхів усі укупі.

— Так! Бачу, бачу! — каже сам до себе Шрам.— Усюди пробралась із Запорожжя халепа!

— Із Запорожжя! — кажуть.— Де тобі, панотче, із Запорожжя? Це все наші городові коять, а на Запорожжі усяк рівен. Нема там ні панів, ні мужиків, ні багатих, ні вбогих.

— Біднії, сліпорожденнії ви діти! — сказав їм крізь сльози Шрам.— Нехай Господь змилується над вашою темнотою!

Пустіть коней, пустіть! Не заступайте дороги, а то призову на ваші голови проклятіє господне!

— Ну, вже пустімо, нічого робити,— кажуть косарі, розходячись по боках дороги.— Знав ти, панотче, що сказати! А вже якби не ти, то ми б дізнались, із якого дерева повиточувані спиці в ридвані. Не оборонили б його й позлостистії цяцьки, що дурнії ляхи повимудровували!

— Нехай вас Бог помилує — каже, од'їжджаючи, Шрам.— У тяжкому недузі ви ходите! Проклят, проклят химородник, що заморочив вам голови!

Отакі пісні слухали наші подорожні до самого Ніженя. Чи заїжджав Шрам до кузні підковати коню підкову — у кузні коваль, забувши про залізо в горні, балакав з хуторянами про чорну раду:

— Що ви,— каже,— лагодите чересла та лемеші? Лагодьте лучче батьківські списи, бо буде хутко усім робота. Їхали в Ніжень запорожці, дак казали, що знов піднявсь такий гетьман, як Хмельницький.

Чи сходилась де у селіці між миром судня рада — діди, замість щоб укладати громаді суд, розказовали, звідки почалось козацтво і як увесь мир вибивсь був із-під ляхів і недоляшків на волю.

— Що тепер за державці-козаки? — каже інша сива борода (бо тоді поважні посполитії люде носили борода).— Ще з такими можна поборотись. То он як за Наливайка або за Павлюги були ляхи-державці да недоляшки! Один над сотнею сіл! Та і з тими якось же наші справлялись. Он як був Кисіль⁹³ або Вишневецький Єрема⁹⁴... Батечки! Було, йдеш, чумакуючи, степом: «Чиє село?» — «Вишневецького». — «Чиї лани?» — «Вишневецького». — «Чиє староство?» — «Вишневецького!..» Та й за тиждень не перейдеш його держави. Знаєте, робили тії великі пани з королем, що хотіли, дак усі городи й пригороди пороздавав їм король то на староства, то на волості. Да й з такими ж то, кажу, дуками батьки наші справлялись.

Отак як зачне оповідати, мов із письма беручи, сива голова, то судня рада й про свій суд забуде.

— Ну, як же, як вибивались наші з-під лядської кормиги? — питають молодші.

— Ге, як? Бог нашим помагав. Ляхи та недоляшки думали, що як притопчуть козака або посполитого, то й лежатиме, мов хворостина на греблі; мали вони нас за скот несмислений. А наш брат, сірома, у своїй драній свитині щодень, щоніч з плачем зове на поміч Бога. Ляхи да недоляшки тонуть, було, у перинах, п'ють, гуляють, а наш брат, як той невольник до отця-матері, озивається до Бога,

перед Богом душу свою, як горющу, негасиму свічку, ставить: тим-то й не слабло наше серце, тим-то ми сміливо рушали супроти нечестивої сили, і Господь повсякчас помагав нам!

Да отак гуторить-гуторить сільська громада да й зачне ту хмельницину до свого часу прикладувати, зачне перебирати, як хто з козацької старшини розбагатів і з чого то так на Україні стало, що в одного ні ґрунту, ні хатини немає, треба в підсусідках проживати, а другий на свої лани людей не назветься, за всю осінь не обореться. От інший тут знов прийме річ да й піде про займанщини викладувати:

— Як слобонили наші з божою поміччю од ляхів Україну, дак тоді по обидва боки Дніпра уся земля стала козакам спільна і обща. От і давай ділити по полках Україну: одні села до одного полку, а другі до другого тягнуть, і у полковому городі судову справу собі мають. Ну, а в полках осягли козаки й позаймали землі під сотні, а в сотнях під городи да під села, а там уже під свої двори, хутори да левади. От би, здавалось, і добре, та горе, що старожитні козаки, що з предку-віку козаками бували, військовій черні позавиділи, не схотіли ділитись рівно. «Які вони,— кажуть,— козаки? Їх батьки та діди зроду козацтва не знали. Зробимо перепис, і хто козак, той вольность козацькую матиме, а хто пахотний хрестянин, той нехай свого діла глядить!» Зчинилась була буча не мала: поспільство свого козацтва рішатись не хотіло, що ледві покійник Хмельницький утихомирив. І ото которі багаті, що на доброму коні збройно до обозу могли виїжджати, тіі зостались козаками і до леєстру козацького записані; котрі ж ходили піхом, дак зостались у поспільстві (опріч міщан, що по городах торги і комори крамнії мали), осіли на рангових або на магістратських та на чернечих ґрунтах⁹⁵, або у шляхти та в козаків підсусідками, а інші зостались козацькими підпомічниками⁹⁶, що двадцять-тридцять чоловік одного козака споряджають. Сі б то, може, й собі, як от і ми, козацької вольності пошукали, коли ж несила! Як старшина з гетьманом розпорядила, так і зосталось. Давай посполитий до скарбу і подачку од диму, давай і підводу, і греблі по шлахах гати, а козак, бач, нічого того й не знає. Прийде, було, полковник або військовий старшина до гетьмана: «Благослови, пане гетьмане, зайняти займанщину!» — та й займе, скільки оком закине, степу, гаїв, сіножатеї, рибних озер, і вже це його родова земля, уже там підсусідок хоч живи, хоч до другого державці, коли не любо, вбирайся. Знов прийде сотник, чи осаул, чи там який хорунжий полковий до полковника: «Благослови, батьку, зайняти займанщину!» — «Займи, синку, скільки конем за день об'їдеш».

А сотники козакам займанщини по всій сотні роздавали. Оборе плугом, обнесе копцями, ровом обкопає або огрядить кляками, та вже й не суньсь туди наш брат; де заб'є на болоті палю, там уже ти млина не будуй: сам він або його діти збудують. Отак-то, братці, отак-то, діти, тії багатирі, тії дуки-срібляники з голоти розплодились! У хмельницину рідко який шляхтич зачепивсь на Україні, приставши у козацтво, а тепер їх не перелічиш! Деякі повилазили знов із Польщі та повипрошували в гетьмана батьківщину або материзну; а більш сього вельможества із козацтва таки начинилось. І вже інший і забув, із чім батьком разом до війська у сіром'язці йшов. Той же zostавсь ув убожестві, а йому фортуна на війні послужила, у старшину, у значне козацтво ускочив, а далі займанщину зайняв, свиту гаптує, а ми сімряги мовчки латаємо. Отак-то, братці! Отак-то, діти!

А Шрам збоку слухає-слухає, да не знає, що вже тим навісним речникам і казати.

«Нічого й речей дурно тратити,— думає собі.— Тут, бачу, довго хтось поравсь, а не хто більш, як отії проклятїї комишники! Бач, яку старовину розворушено! Тоді ж і Бог благословив проти гордих дуків да беззаконної шляхти ставати; а тепер Іванець для своєї користі роздуває старе огнище. Темний люд закарбовав собі в голови к а р м а з и н и да на ш и й н и к и, так тепер тільки тюкни, він по готовому сліду безумнії речі й городить, сам себе возмущає, а лукавий Іванець тим часом до свого добирається! Велика буде милость Божа, як ми його подужаємо!»

Х

Другого дня, на заході сонця, зблизились наші подорожні до Гвинтовчиного хутора, що стояв трохи у боку од Ніженя, серед гарної дубової та липової пущі.

Проїжджаючи мимо ковалеву хату (у пущі жив коваль хуторський), тільки що Шрам одрізнівсь од своїх, щоб поспитати, чи дома пан Гвинтовка, як із дверей мов лихий пхнув жінку, трохи коневі під ноги не сунулась; а за нею з маконом вискочив з хати чоловік.

— Уже ж,— каже,— я тобі дам за ці пісні! Добравсь тепер я до тебе!

Бачить жінка, що нікуди втікати, давай круг Шрамового коня бігати.

— Ось,— каже,— лихо велике! Хіба нельзя вже й заспівати:

Ой ти, старий дідуга,
Изгнувся, як дуга,
А я молоденька
Гуляти раденька!..⁹⁷

Чоловік справді вже був сивий, а жінка чорноброва й молоденька.

— Ось постій,— каже,— суча дочко, дай мені тебе за космакі піймати; я тобі покажу свою старість!.. Смійся, смійся! Засмієшся ти в мене на кутні!.. Моргай, моргай! Ось як моргну тебе, то й ногами вкриєшся!

Та й давай гасати за нею круг Шрамового коня.

А вона:

— Оддиш-бо трохи, Остапе! Бач, як засіпся! А я тобі заспіваю другої, коли цеї не вподобав.

Та й заспівала, танцюючи кругом да плещучи в долоні:

Коли б мені або так, або сяк,
Коли б мені запорозький козак,
То б він мене сюди-туди повернув,
То б він мене до серденька пригорнув!

— Е, дак он якої ще! — закричав чоловік.— Уже ж тепер від мене не влизнеш! То-то я бачу, що запорожці щось дуже часто заходять до тебе, суки, води напиться! А в їх не вода на думці!

Да й почав ізнов ганятись за жінкою. А вона бігає круг Шрамового коня да ще й більш його дратує.

— Згиньте ви к нечистому! — каже Шрам.— Дайте мені проїхати!

— Де ж мені, панотче, дітись? — каже жінка.— Він мене вб'є, як наздожене. Тут хоч дурний, та такий злий, як собака.

— Сором тобі,— сказав тоді Шрам чоловікові,— сором тобі із сивими усима та блазнем себе являти!

Коваль тоді розшолопав, перед ким він єсть, уклонивсь панотцеві да й потяг у хату, піймавши облизня. Тільки на порозі ще посваривсь макогоном на жінку, а вона йому, регочучи, показала дулю.

— Чи дома пан осаул полковий? — поспитав у неї Шрам.

— Та дома! — каже.— Там усе з запорожцями бенкетує.

— Як? Гвинтовка з запорожцями!

— А чому ж, панотче? Хіба не знаєте, що запорожці тепер перші люди в світі? Кажуть, подаровав їм цар усю Україну.

— Щоб ти окаменіла, як Лотова жінка⁹⁸, за такі речі! — крикнув з досади Шрам да скоріш і поїхав од неї.

— Сіль тобі на язик, печина в зуби! — оддала потиху ковалиха, бо була трохи п'яненька.

Наздоганяючи своїх, Шрам іще раз зупинивсь, стрівши Божого Чоловіка.

— Отак,— каже,— діду! Не схотів їхати зо мною, да перше мене тут опинився!

— Е, да се Шрам до мене говорить! — каже Божий Чоловік.

— Як отсе тебе Господь сюди заніс? — питає Шрам.

— Да от, попали мене у свої руки прощальники, сиплють срібло-золото, не одпускають од себе жодною мірою, да отсе й під Ніжень затягли.

— Нащо ж ти їм тут здався?

— Оставили на мої руки товариша. Занедужав у їх курінний. «Одходи нам, батьку, сього козака, так ми тобі поможемо не на одного невольника». Так отсе живу тут да й няньчусь із ним, як із дитиною: то співаю йому тощо. Здобувсь добре сіромаха. Той самий, що з твоїм Петрусем ізчепивсь.

— І отсе тобі одогрівати таку гадюку!

— А чому ж? Мені усі ви рівні; я в ваші чвари да свари не мішаюсь.

— Іродова душа! — каже Шрам. — Трохи мені остатнього сина не спровадив на той світ!

— А що пак твій Петрусь? Як мається?

— Тут ізо мною. Насилу, бідний, на ноги знявсь.

— Так ви отсе в Гвинтовки гостюватимете?

— Хто в Гвинтовки, а я поїду просто до Васюти.

— Не застанеш ти Васюти в Ніжені; поїхав, кажуть, у Батурин на раду.

— На яку раду?

— Хто ж його знає, на яку! Усе, мабуть, про гетьманство клопочеться, так от ізозвав раду ще в Батурині.

— Так і Гвинтовка там?

— Ні, мабуть, йому не треба Гвинтовки до сього діла. А то чому б не зозвати ради у своєму столечному місті? Да цур йому! Що нам до того? Прощай, панотче, не задержуй мене.

Да з сим словом одвернувся і пішов собі гаєм.

Шрам наздогнав свій поїзд коло високих воріт пана Гвинтовки.

Будинки в сього значного козака були не Череваневих: гонтова криша височенна, у два п'ятра, а в криші вікна повироблювані і різаною мережкою скрізь гарно облямовані. Зверху криші по різках шпилі, а наверх комина вертиться по вітру залізний півень. Панський будинок був. А посеред двору в Гвинтовки стояв стовп, і в стовпу усе кільця, то залізні, то мідні, то срібні. Ото знак, що простий козак або посполитий в'яжи коня до залізного, а хто значний козак, то до мідного; як же хто рівня господареві, так той уже до срібного.

Череваниха, розгледівши те все, обернулась до Шрама да й каже сміючись:

— Не дурно ж, мабуть, у мого брата жінка княгиня: у його все не по-нашому.

А Шрам понуро:

— Се вже так: дігтяр і смердить дьогтем. Коли взяв польку, то вона тебе наскрізь своїм духом пройме.

Як ось, тільки що наші в'їжджають у ворота, аж пан Гвинтовка вертається з полкування в другі. Круг його хорти на мотузках; за ним їдуть козаки, трублять у роги да ще пар зо дві й волів ведуть за собою.

— Еге, добродійко! — каже Шрам Череванісі. — Да твій брат справді, бачу, у пани пошився! Коли козак водив хорти за собою на мотузках?

— Се ще не диво, — каже Череваниха, — а диво, що он якого звіря впольовали!.. Як ся маєш, як живеш, пане-брате? — закричала до Гвинтовки. — Привітай лиш нежданих гостей.

— І жданих, і давно званих! — каже Гвинтовка, під'їжджаючи до ридвана. — Чолом, кохана сестро! Чолом, любий зятю! Чолом, панно небого! Е, да хто ж отсе ще з вами? Невже се пан Шрам?

— А кому ж би була нужда, — каже Шрам, — забиватись сюди аж із Паволочі? Ось мій і син, пане полковий осауле, тобі до послуги.

— Ну, вже такої радості я й не сподівавсь! — каже Гвинтовка. — Настусю, Настусю-серденько! — крикне, обернувшись до будинку. — Вийди лиш подивись, які до нас гості завітали!

У дверях з будинку показалась господиня. Ще була молода і хороша, тільки бліднолика пані. Зараз було видно, що се не нашого пера пташка. Не та в неї хода, не та й постать, да й українська одежа якось їй не припадала. А гарна, чорноброва була пані.

— Княгине моя, золото мое! — каже їй Гвинтовка. — Привітай же моїх гостей щирим словом і ласкою. От моя сестра з дочкою; от мій зять; а ось високоповажний пан Шрам із сином. Його всяк знає на Вкраїні і в Польщі.

Княгиня зійшла з рундука назустріч гостям, веселенько всміхаючись, тільки дивилась якось так жалібно, що аж чудно усім здалось. Зараз можна було догадатись, що в неї лежить на душі якась тяжке, невсипуще горе.

Гвинтовка скочив з коня, узяв свою жінку за руку і підвів до ридвана. А Череваниха з дочкою тож вилізли з ридвана, щоб привітатись із своєю вельможною родичкою. Оглядають тую княгиню, як яке диво; до неї, аж княгиня наче їх і не бачить. Щось друге в неї перед очима; аж помертвіла, наче щось страшенне побачила. Далі як крикне не своїм голосом:

— Ридван! — да й упала без пам'яті.

Усі засмутились; не знали, що се з нею сталось. Один Черевань усміхавсь, догадавшись, що тому за причина.

— Ге! Не дивуйтесь,— каже,— бгатці: ридван сей узали ми під Зборовом, а в ридвані сидів князь із княжам. Князя ж погнали татаре до Криму, а княжа вражі козаки, насунувшись, кіньми затоптали.

Княгиню тим часом підвели з землі. Здихнула небога на вітрі, да, мабуть, почувши, що сказав Черевань, аж застогнала, наче її хто ножем шпирнув у серце.

— Бач, лядське кодлю! — каже тоді крізь зуби Гвинтовка.— Я думав, вона вже забула прежні норови, аж, мабуть, вовка скілько хоч годуй, а він усе в ліс дивитиметься!

— Га-га-га! — засміявсь Черевань.— Хіба ж я тобі не казав: «Ей, не бери, бгате Матвію, ляшки: не буде тобі з нею щасливого життя!»

— Цур йому! — каже Гвинтовка.— Годі вже про се! Просимо до господи, дорогії гості. Ви, черті! — гукнув Гвинтовка на свої слуги.— Чого стоїте поторопівши? Однесіть панію в покої.

— Скажи, Бога ради,— спитавсь у Гвинтовки Шрам, як увійшли до світлиці,— що отсе за дикий звір із рогами показавсь у Ніженських пущах? Ганялись наші батьки по низових степах за білорогими сугаками; ганялись наші діди, коли правда, що співають у піснях, і за золоторогими турамі по Дніпрових борах, а на такого тяжкононого звіря ще зроду ніхто не полював.

— Інший,— каже,— панотче, тепер час, інші і звичаї. Сугаки да тури їли одну траву, а сей тяжконогий звір перегризає дуб і всяке дерево при самому корені.

— Га-га-га! — засміявсь веселий Черевань.— Се вже, бгатику, справжня загадка.

— Он, бачите,— каже Гвинтовка,— ідуть у двір, познімавши шапки, ніженські кушнірі да салогуби. Які тепер смирні та покірливі, що в мене воли в дворі; а піди поговори з їми в магістраті: там зараз покажуть тобі трухлий шпаргал із вислою печаттю!

— Да що ж тобі заподіяли сі добрі люде? — питає Шрам.

— Справді, що добрі! — каже, всміхнувшись, Гвинтовка.— Коли б ти почув, панотче, як сі добрі люде на городову старшину з запорожцями похваляються! Запорожці тепер з міщанами — як рідні брати; п'ють та komponують укупі, як би нашому брату яму викопати. І така завелась смілость у вражих мугирів, що їде значний козак улицею, ніхто й шапки не ламає.

— Да підожди ж, пане-брате,— каже Шрам,— а ти ж сам чия сторона?

— Отсе ще! — каже Гвинтовка.— Авжеж гетьманська.

— А чого ж ти водишся з запорожцями?

— Хто се тобі сказав?

— Хто б не сказав, а чутка така, що ти бенкетуєш із ними незгірш од міщан.

— Плюй ти, панотче, тому в вічі! Щоб отсе я, будучи паном на всю губу, не знайшов собі ліпшої компанії над запорозьку челядь!

— Так-так,— каже собі крізь зуби Шрам,— бачу вже я добре, що ти пан, хоть і не кажи.

А Гвинтовка глянув у вікно да й гукнув на свої слуги:

— Хлопці! Бийте вразьких личаків по гамаликах!* Женіть батогами з двору хамове кодрло!

— Казна-що, бгате! — каже Черевань.— Хто ж таки християнина, наче собаку, проганя од порога!

А Шрам, не витерпівши, додав:

— Так робили тільки пани ляхи та наші недоляшки. Чи не облящила й тебе твоя княгиня?

— Як отсе так? — крикне Гвинтовка.

— Так, що твої речі і звичаї годились би й звірю Єремі**.

Почервонів, як мідень, Гвинтовка.

— Батьку! — каже.— Од одного тебе я стерплю такі речі, не проливши гарячої крові! Я такий Єрема, як ти Барабаш. Єрема!.. Да нехай сатана візьме мою душу, коли не рад я повсякчас вийняти за Україну шаблю один проти десятюх!

Да й вийняв з піхви шаблю і блиснув нею на сонці; а сонце вже сідало, і тільки на сволиці крізь вікна червоніло.

— Ну, ну, угамуйсь,— каже Шрам,— хіба ж я тебе не знаю? Мало чого скажеться під гарячу минуту? Не все, кажуть, переймай, що по воді пливе.

А сам собі подумав: «І Єремі дорога була Україна; і він махав за неї шаблею: як не махати, боронячи свої маєтності?»

— І справді,— каже Гвинтовка,— припало ж мені тепер змагатись, як треба гостей шанувати. А гей, княгине! Давай лиш козакам вечеряти!.. Помиливсь ти, панотче,— каже знов до Шрама,— дуже помиливсь, сказавши, що жінка мене облящила. Тривай лиш, чи не я її окозачив. Дивись: не гайдуки, не маршалки застилають у мене стіл. Доказали ми ляхам козацької слави: княгині їх тепер служать козакам за столом і не за столом! А ти кажеш, що жінка мене облящила. Княгине, моє ти золото! Чи ти спиш, чи не чуєш? Вечеряти козакам пора!

Так вигукував осаул полковий Гвинтовка: хотів притьмом довести перед Шрамом, що в нього жінка — все одно, що службька, хоть би вона була сто раз княгиня. І так, як

* Г а м а л и к — потилиця.

** Князю Єремі Вишневецькому.

мертве нехотя устає на чарівницький поклик з домовини, так тая княгиня, мов не своїми ногами, увійшла до світлиці на грізний поклик свого чоловіка. І так, як молода рабиня у старого, сивобородого турчина служить, і тремтить, і низько поклоняється, так і та нещаслива княгиня, догоджаючи своєму чоловікові, низько вклонилась гостям і почала застилати стіл білою скатертю. А руки ж то білі, ніжні, засукані по-хазяйськи по лікоть, здаються чистішими од скатерті і ніжнішими од миткалевих рукавів — сіяють крізь вечірню тінь, як свіжий сніг ранком надворі. Чи на те ж вони виховані, випестовані, щоб, покинувши високі князькі замки, застилати стіл козакові?

— Не честь, не слава хіба козакам, — каже господар, глядя на неї, — що в їх такії слуги? Сестро, небого, прошу ж до гурту. Сідайте да й не клопочіть у мене в господі ні про що, як пани над панами. Вам usługуватиме горда польська пані, високоіменитая княгиня!

А Череваниха каже:

— Ридван наш так налякав твою господиню, що коли б їй — у добрий час мовити — чого не сталось із переполоху. Може б, ізмити її свяченою водою, да нехай би наділа сорочку пазухою назад?

— Е, сестро! — одвітує Гвинтовка. — Мій голос підніме її і з домовини. Не вважай, що вона така смутна сьогодні: скажу тільки слово, так зараз розвеселиться, да ще й через шаблю поскаче. Наші козачки танцювали ж колись під лядську дудку.

Хто б то зміг розказати, що на ту пору діялось на серці в бідної княгині! Мабуть, привикла вже небога до такого глуму; уже й не плаче й не здихає. Слухає теє гордованне од свого чоловіка, так мов не про неї й річ; тільки часом здригнеться од його грізного голосу, як струна на бандурі.

— Боржій, боржій, жінко! — покрикує на неї Гвинтовка. — Докажи, що твоя висока порода на якесь-таки лихо тобі здалася. Давай нам якої-небудь настойки чи запіканки, тільки такої, щоб і старе помолодшало.

Принесла княгиня й запіканки, почала гостей шанувати. Мусила перше випити чарку сама, і тоді вже стала гостей обносити.

— Пийте тепер безпечно, дорогії гості, — каже господар, — ляшка вас не отруїть.

— А од їх роду — не во гнів твоїй жінці — се іноді й станеться, — каже Шрам. — Може б, і батько Хмельницький пожив ще на світі, якби не сватався із ляхами.

— Бач, моє золото, які твої земляки! — каже Гвинтовка. — Хвали Бога милосердного, що я тебе слобонив од їх.

Хоть, може, мої липові світлиці й не те, що княженецької замки, так хоть поживеш між православними християнами; усе-таки не так смердітимеш лядським духом, як позовуть на суд перед Бога!

— Та чи по-нашому ж вона молиться? — шепнула Череваниха братові.

— Отак, сестро! — одвітує той голосно. — Невже ж ти думаєш, що я мав би кателичку за жінку? Уже не знаю, що там у неї в душі сидить, а вона в мене і до церкви ходить, і хреститься по-нашому. Перехрестись, моє золото!

Княгиня перехрестилась, як дитина, і що то! Бачся, нічого не заважають слова, а Леся, да й сама Череваниха, насилу змогли дивитись без сліз на ту нещасливу невісту. Так, як бідний горобчик попадеться у руки хлоп'ятам та й не знає, за що над ним знущаються, а тії йому виспівують, як жиди Христа мучили *, крутять да підкидають угору; так ся безталанна княгиня попалась тепер між козаки; і що там тії князі, сенатори да великі пани нарobili, про що вона й не відала, за все тепер одвічає.

Тільки ото що посідали за стіл і Шрам поблагословив страву, як ось хтось одсунув знадвору кватирку і гукнув на всю світлицю:

— Пугу!

Шрам з серця аж ложку покинув, а господар замішавсь-замішавсь да й сам не знає, що йому робити. Як ось ізнов:

— Пугу! Чи ти спиш, пане князю, чи вже так завеличавсь, що не хочеш пустити доброго чоловіка і в хату?

— Просимо, просимо, пане добродію! — каже Гвинтовка. — І сини, й хата перед тобою настіж.

— А собаки ж у вас не кусаються?

— От славно! А нащо ж співають:

Запорозький козак
Не боїться собак?..

— А кішки в вас не дряпаються?

— Бог з тобою, добродію!

— Тепер чортзна-як стало на Україні! — каже, усе-таки за вікном, голос. — Наш брат не у всякі двері й сунься.

— Коли не у всякі, — каже Гвинтовка, — так у мої і опівночі можна.

— Пане Матвію! — озався тоді до його Шрам. — Так отсе ти так не братаєшся з запорожцями?

* Дітвора наша од старих баб перейняла, що ніби горобці, літаючи кругом розп'ятого Христа, цвірінькали: «Ж и в - ж и в!» А жиди, чуючи, що Він ще не вмер, знову Його мучили. За се дітвора й досі немилосердна на горобців і, як попаде в руки, то всяк мучить, виколоє очі і вивертає ноги, приговорюючи: «А що, ж и в-ж и в? Оце тобі ж и в!»

— Е, добродію мій! — каже, зачервонівшись з сорому, Гвинтовка. — Запорожець запорожцеві не пара. Се батько Пугач, старець, або дід кошовий. Із ким, із ким, а з їм ладити треба. Тепер на Україні усе так перевернулось, переплуталось і перемішалось, що навпростець нікуди не пройдеш. Утремо ми запорожцям носа, як колись візьме наша, а тепер поки що треба гладити за шерстю. Вони-бо в царя велике пошанованнє мають і, чого хочуть, усе одержують.

— Не їздить же нам, пане-брате, із тобою одним шляхом, — каже понуро Шрам.

Як ось увійшов до світлиці батько Пугач, старий, довгусий дідуган, із своїм чурою. У простих сімрягах, а сорочки чорні, як сопуха. Да господареві, мабуть, на сей час було байдуже, що не одягнені гості: забувши і своє панство, зустрів батька Пугача з таким привітаннєм, мов той у найдорожчих кармазинах.

— Прошу ж, — каже, — за стіл до громади.

— Не сяду! — каже Пугач, стоя серед світлиці.

— Чому ж не сядеш?

— Тому, що в тебе добрим людям така честь, як собакам.

— Про яких се ти добрих людей говориш?

— Та хоч би й про тих, що за віз хворосту платять по дві пари волів. Та ось вони й самі йдуть до твого вельможного панства. Без мене ти їм не дав і приступу.

Увійшли міщане в світлицю да й стоять у порога.

— Ну, скажи, — каже батько Пугач, — за що ти в їх воли забрав?

— Щоб не рубали гаю, от за що!

— Та вони ж, коли хочеш знати, не в твоєму гаю рубали, а в городовому!

— У городовому, батьку! У городовому, пане! — загули міщане, кланяючись то Пугачеві, то Гвинтовці.

— От славно! — каже Гвинтовка. — З якого ж се часу моя займанщина стала городовим гаєм?

— Та це, пане, — одвітують, — по-твойому вона твоя, а по нашим магістратським записям вона наша Біг зна з якого ще часу. Ще скоро батько Хмельницький вигнав ляхів та недоляшків з України, то зараз і дав нам привілей осягти під город поля, гаї і сіножаті, які самі улюбимо. Ще й досі є знаки, що позначили наші бурмистрове.

— Та се то ми знаємо, — каже Гвинтовка, — що ви того тільки й пасли, як би вхопити щонайкращий шматок із козацької здобичі! Козакам було тоді не до займанщин: козаки тоді бились із ляхами понад Случчю, понад Горин-

ню⁹⁹ да топились по багнах, а ви з своїми пикатими бурмистрами давай викрокувати щонайкращі поля та сіножаті! Се то ми знаємо! Так, отже, ні! Козацький бунчук переважить бурмистерську патерицю! Пан полковник сам давав мені бунчука, щоб я його рукою займав собі займанщину, скільки за день конем об'їду. Цілий день не вставав я з своїми з коня, і тепер нехай ніхто не говорить, що се [не] моє добро!

— Послухай, пане князю, ти мене, старого Пугача,— каже поважно січовий дід.— Старий Пугач ні для кого в світі душею не покривить. Нехай міщане дечим і поживились од козаків у польську заверюху, та вже ж і козаки почали тепер нагинати їм шиї справді по-шляхетськи. Засівши в їх магістрати, в ратуші, старшина козацька орудує їх війтами, бурмистрами і райцями, як чортяка грішними душами. Коли тобі полковник дав займанщину, то нехай воно так і буде; тільки ж не обижай добрих людей, верни їм їх воли.

Помовчав трохи Гвинтовка да, глянувши на Шрама, й каже:

— Ні, нехай шукають їх у бурмистрів, що поробили в моїх гаях прикмети; а я докажу їм, що я в своєму добрі пан. Треба сим безшабельним гевалам * збити трохи пихи.

— Ох, швидко сі гевали зроблять вас гамаліками! — сказав тоді батько Пугач.— Не допоможуть вам ні шаблі, ні бунчуки! Дурні ви, дурні з своєю пихою, та й не каєтесь! Дітки мої! — обернувся до міщан.— Плюйте ви й на його гординю, й на його здирство! Ми вернем вам ваше добро десятирицею.

— О, спасибі ж тобі, батьку, що хоч ти за нас уступився! — кажуть міщане.— Просимо ж до нас на вечерю. Не погордуй уступити до нашої простацької господи. Прощай, пане князю. Прийде й на нашу юлицю празник.

— Потривай, пане добродію,— каже Гвинтовка,— я не хочу сперечатись із тобою через личаків. Нехай беруть воли к нечистій матері, а ти оставайсь вечеряти.

— Не до вечері тепер нашому брату,— одвітовав Пугач.— Будуть хутко наші сюди під Ніжень. Ось їдуть уже царські бояре; ми їх до Переяслава не пустимо. Гарний город і Ніжень для чорної ради. Дак не до вечері вже нам тепер.

І, не дожидаючись одповіді, насунув шапку да й потяг із хати. Міщане за ним.

А Гвинтовка оставсь тепер перед Шрамом ні в сих ні в тих. Бачить, що вже Шрам розкусив його. Отже ще таки

* Г е в а л — хам, мужик.

хотів замазати щілку то козацькими восклицаннями — на се був дуже здатен, — то лестивими привітаннями; да вже Шрама нічим не розважив. Насупивши брови, сидів старий за вечерею, а другі гості, бачивши, що він такий похмурний, і собі сиділи мовчки.

Узяла Гвинтовку досада; напавсь на бідолашну княгиню. А княгиня, не сідаючи за стіл, усе ходила слідом за дівчатами, що подавали до столу страви. Жодна страва не прийшлась йому до смаку: усе не так, усе йому на лядський лад приправлено. Давай коренити ляхів і всі їх звичаї.

А бідна княгиня, бачучи, як він розлютовавсь, аж тремтить уся, що та билина од вітру. Порядкує і сама не знає, що, куди і до чого; далі якось зачепила рукавом срібну ковнуку, повну вишнівки, да й розлила по всій скатерті.

А Гвинтовці, мабуть, аби найти приключку.

— Чортова кров! — крикне так, що аж вікна затремтіли, да й пхнув од столу княгиню. Бідна так і брязнула об землю.

— Гей! Черті! — крикне Гвинтовка на свої слуги. — Візьміть ік бісовій матері сю лядську погань!

Вибігли дівчата з кімнати, підняли да й повели з світлиці свою панію.

Черевань поглядував на Шрама, що то він тепер скаже; а Шрам сидить понурий, буцім нічого й не бачить. Не сказав нічого й Черевань, і всі мовчки скінчили вечерю.

Шрам по вечері сказав тільки господареві, що завтра рано на зорі поїде в Батурин, а Петра оставляє, яко недугуючого, одпочивати у його в хуторі. З тим і порозходились на спочинок.

XI

Уставши вранці, пішов Петро у станю, а на стані вже панотцевого коня й немає: ще до світу махнув старий у нову дорогу; десь його й сон не взяв.

Тяжко було на серці моєму Петрові. Одна думка усюди його проводжала: жалковав на своє нещасливе кохання. Ось бо спершу нудив світом, що горда дівчина на його байдуже; далі скільки-то перегоріло у його в серці огню од того неказанного жалю, що інший перед його очима взяв да й веде її до вінця; а тепер ще нове горе: знає, що вона його любить щиро, да треба розізнатись навіки. А Боже мій милий! Як би то й назвати теє щастє, щоб жити з нею в парі, як голуб із голубкою!

Так-то вже тому бідному козакові любощі очі затуманили, що, здавалось, тільки там, де вона, і сонце сіяє, і Божий мир красен, а без неї усюди тьма і пустиня.

Інший то, може б, не вважив, що панотець не благословить і що вже вона заручена другому; махнув би, може, з нею в дикі степи, на Хорольські хутори, да й насміявсь би над лихою долею. А Петрові й думку таку було страшно допустити у голову. Він добрий був син і щирий козак; лучче йому з нудьги загинути, ніж панотця навик преогорчити і золоту свою славу гряззю закаляти. У його інша була думка: умислив собі, після панотцевої смерті, йти на Запорожжє да, поробивши власним коштом човни, з охочими козаками турецькі городи плюндровати і жизнь свою по-лицарськи, на полі чи на морі, за християнську віру положити. А поки що уложив собі од Лесі якомога одбігати і на самоті перемагати тії нещасні любові. Тим-то й тепер, походивши, посумовавши по стані, не схотів вертатись у будинок, щоб не зустрітись із своєю несудженою дружиною, а пішов своїм звичаєм блукати по пуці, чи не розжене свого смутку.

Взявши на ліву руку од дороги, пішов узенькою стежечкою, і як не звертав свої думки то на панотця, де то він обертається, то на тривогу по Україні, а серце знай своє шепче. Вже час немалий іде він пущею, коли ж виходить на лощину, гляне — кінець лощини із-за дерева димок. Сонце вже піднялось геть-то, так дим унизу поміж деревом синій, а вгорі наче золотий серпанок. Дивиться Петро, аж і огорожа, і хатка мріє оддалекі. Вже він хотів звернути набік, щоб не тривожити дурно чужих собак; коли ж гляне — іде супротив нього од хати середнього віку чоловік, у козацькій жупанині, а його під руку веде молода чорнява дівка. А чоловікові тому, мабуть, і не треба чужої підмоги; однімає од неї руку да й каже:

— Та ну, Настусю, к нечистій матері! Що ти мене ведеш, мов п'яницю з шинку? Я сьогодні хочу пограти конем по полю, а ти мене водиш, наче дитину. Геть, кажу, оступись!

Як же здивовавсь Петро, пізнавши Кирила Тура! (бо се він самий і був). І, дивне діло! Так йому зрадив, наче рідному братові; а що недавно бились на смерть, про те йому й байдуже.

І Кирило Тур зрадовавсь; привітавсь так, як із давнім приятелем.

— Поздоровляю,— каже,— по ліках! Ну, не думав я, щоб після такої руки ще ти дививсь на Божий мир. Та й сам я — мовити правду — не хотів би більш підійматись на ноги. Бог знає, чи трапиться вдруге так гарно вкласти спати.

— Не знать що ви говорите, братику! — каже йому дівчина, дивлячись люб'язненько йому в вічі і ще таки держачи його за руку.

— Мовчи, бабо! — сказав Кирило Тур. — Ваш брат у сьому не тямить сили. Вам жизнь іздається казнає-чим. Хата, піч, подушки — ото вам і все щастє. А козакові поле не поле, море не море, щоб ізнайти долю. Козацька доля в Бога на колінах. Туди і рветься наша душа, коли хочеш знати... Та чи з тобою ж про сі речі вести розмову? Я вже, братику, — обернувся Кирило Тур ізнов до Петра, — покидав зовсім сей світ, набитий бабами та всякими химерами, уже був і ногу поставив на поріг, щоб іти в далеку дорогу, так що ж? Учепились за мене добрі люде і таки вернули назад. Думають, куди яке добре діло зробили, що не дали вмерти! Їм здається, що й нема вже в Бога нічого кращого над оцю мізерну жизнь; а от, у кого товку є хоть за шеляг, то всякому скаже, що вона не стоїть ніякогісінького жалю!

— Скажи ж мені, — перебив його мізкованне Петро, — як отсе ти опинивсь на сім боці?

— А так, — каже, — що взяли добрі люде та й давай няньчити, сповивати, купати, наповати усякими зіллями, а далі й сюди з собою завезли. Дуже тут мене треба! І куди ж утрапили? Якраз у хату до моєї матері! Тут уже баби як попали мене в свої лапи, то от, як бач, ніяким побитом не одкараскаюсь. Притьмом кажуть, що я нездужаю; а я так нездужаю, що ведмедя б за ухо вдержав. Коли б не Божий Чоловік, то довелось би з нудьги пропасти між плаксивим бабством. Той, спасибі йому, розважить-таки інколи душу козацькою піснею та й на Божий мир дивиться по-людськи.

— А побратим же твій де? — спитав Петро.

— Побратимові, — каже, — моєму тепер доволі діла. Хочемо задати перцю городовій старшині, так шатається тепер по всіх усюдах, наче ткацький човник по основі. Нап'яли братчики вам добру основу; витчуть вам таку сорочку, що ні руками, ні ногами не повернете.

— Слухай, брате, — каже Петро, — коли казати, то кажи ясно, а не загадками.

— Кажи йому ясно! — засміявшись, мовив запорожець. — Який тепер чорт скаже тобі що-небудь ясно, коли звідусюди нахмарило? Виясниться вам хіба тоді, як заторохтить грім та забліскає блискавиця. А вже до сього недалеко. Казав побратим, що вже над Остром, у Романовського Куті, наші і кош заложили. Сьогодні, тривай, чи і сам Іван Мартинович не прибуде з отаманнем; а к завтрьому ік ранку щоб і бояре царськії не над'їхали. Чорний люд збирається під Ніжень, як сарана. Кажуть, у Ніжені під раду великий урожай на кармазини...

У Петра од таких речей аж мороз пішов поза шкурою. Перш усього подумав він про свого панотця і вже хотів був

бігти до хутора, щоб його сповістити, да згадав, що панотець у дорозі. Друга його думка була про Лесю: боявсь, щоб як-небудь і їй у козацьких чварах не досталось, а ще більш боявсь, щоб Кирило Тур, під сей каламутний час, удруге не вкрав її, так як у Києві. Що ж тут чинити?.. «Заведу про неї річ із запорожцем!» Да й натякнув про Лесю.

— Ге-ге-ге! — каже, зареготовавши запорожець. — Невже ти ще й досі не викинув з голови тії дурниці? Мені здавалось, досить пустити чоловікові з піввідра крові, щоб одумавсь, аж, мабуть, ні! Мабуть, вас няньки вже змалечку загодують такою кашею, щоб і з сивим волосом не переставав чоловік липнути до баб!

— А ти, вразкий приди́усе, — каже, сміючись Петро, — невже б то занедбав дівчину, що бивсь за неї, мов скажений?

— Пху! — аж плюнув з серця запорожець. — Став би я тепер думати про таку пакость! Один тому час, що чоловік іскрутиться. Тепер давай мені хоч копу таких дівчат, то їй-богу, — от велике слово «ї й - б о г у» — усіх оддам за люльку тютюну!

Полегшало в козака на душі.

— Ну, куди ж, — каже, — отсе ти ідеш?

— Та от бач, Божий Чоловік звелів мені проходжуватись по пуші, а баби мої... се сестра моя, коли хоч знати, а там у хаті ще й мати є... так баби мої не ймуть віри, що я одужав. Та вже я їм сьогодні докажу, що пора їм од мене одчепитись: осідлаю коня та проїду по полю так, щоб аж ворогам було тяжко, як мовляв Черевань. А що пак Черевань?

— Тут із нами у Гвинтовки, — каже Петро.

— Дак ми з тобою сусіде, — сказав запорожець. — Ну, братику, будемо ж тепер жити мирно, коли тільки проживе тепер [мирно] хоч одна душа на Україні. А поки що ходімо лиш у хату та поснідаймо.

Петро на те ізозволивсь. А в хаті вже поралась коло печі стара мати: пекла млинці на сніданне.

— От і моя ненька старенька, — сказав Кирило Тур, да й каже матері: — Коли хоч, нене, знати, що се за козак, так се той самий, що разом нас із ним нашігбвано під Києвом.

А Петрові шепче на ухо:

— Я не скажу їм, що не який враг і нашіговав мене, як не ти; а то дивитимуться на тебе бісом. Сі баби ніяк не збагнуть, що сьогодні можна з чоловіком рубатись на всі заставки, а завтра гуляти вкупі по-братерськи. Не знать як дивляться на Божий світ. Сказано — баби.

Стара неня була радесенька, що в сина трапивсь знакомий гість, і зараз почала його трактовати. Миттю подала на

стіл гарячих млинчиків, сала кусок положила на кружечку і мисочку сметани поставила; ще й пляшку перчаківки достала з полиці.

— От як мене втішив на старість Господь милосердний! — каже до гостя. — Не думала я вже бачити довіку свого синка, свого ясного сокола!

І обняла Турову голову, і поцілівала його в чуприну.

— Годі, годі, мамо! — каже запорожець. — Ти б, здається, тільки й робила, що няньчилась із мною. Я вже й так боюсь, щоб через тебе товариство мене не одцуралось. Скажуть: «Йди собі геть: нам таких маміїв не треба!»

— А ти ще таки не перестав думати про ту прокляту Січ? — сказала мати.

— Паніматко! — крикне запорожець. — Не давай волі язичку, коли хоч, щоб я прожив у тебе в хаті ще хоч півдня! Як можна узивати проклятим славне Запорожжє!

— Щоб воно тобі запалось! — каже крізь сльози матери. — Узяло воно в мене, наче сира земля, чоловіка — не знала я щастя замолоду; а тепер візьме ще й сина — не дознаю я щастя й при старості літ!

— Ну, що ти вдієш із сими бабами! — каже, засміявшись, Кирило Тур. — У їх щастєм зоветься чортзна-що! Ну, давай лиш нам, нене, по чарці, то, може, повеселишаємо. Тепер Січ буде недалечко: у Романовського Куті. Правда, й туди вашому брату все одно — дзусь! Так я сам іноді до вас навідаюсь та часом ще і гостинця привезу.

— Не треба мені кращого гостинця, як ти сам, сину мій коханий! — каже мати.

— Чому не Маруся! — одвітує Кирило Тур. — Так не для баб же создав Господь козака. Є в його що-небудь краще робити, ніж сидіти отут та втирати млинчики. А млинці важні! Нічого сказати, важні млинці!

Тільки що се сказав, як ось під вікном затупотять коні, а хтось у вікно по-запорозьки:

— Пугу! Пугу!

Жінки обидві так і затремтіли. Уже їм не впервинку було се низове пуганне, тільки ж ніколи не було їм так страшно.

— Ох, моя матюanko! — крикне Кирилова сестра. — Чого ж се мене такий страх ошиб? Хто се такий, мій братику? А запорожець їй понуро:

— Се вже, сестро, приїхали по мою душу.

— Ох, лишечко! — заквилила мати. — Що ж оце ти сказав, мій синочку?

— А ось, — каже, — добрі молодці самі тобі розкажуть, коли ще не догадалась.

Як ось двері одчинились, і лізе в хату, тяжко переступаючи через поріг, батько Пугач, а за ним його чура.

— А здоров, вражий сину! — так привітав кошовий дід Кирила Тура. — Як ся собі маєш? Добрих послав тобі Господь гостей, та чим-то їх уконтентуєш! Прощайсь лишень, дияволів сину, з матір'ю та з сестрою, бо вже недовго рясст топтатимеш!

— Батечки мої, голубчики! — крикне, злякавшись, Кирилова мати. — Що ж оце ви з ним хочете робити? Не зоставляйте мене сиротою на старості, не однімайте в мене мого світу, мого сонця!

А батько Пугач на неї й не дивиться да знов до Кирила Тура:

— А що, вражий сину! Зоп'явсь уже на ноги? Одпас уже товсту мармизу? Поїдьмо лиш до коша на розправу. Ти думаєш, ми дурно насипали Божому Чоловікові шапку талярів? Пакосник ти паскудний! Плюгавець! Загладиш ти в нас сьогодні увесь сором, що наробив товариству! Убирайсь лиш, гаспедський сину! Сідлай коня! Тебе б треба, взявши за шию, вести до обозу на вірьовці, як собаку, та вже я честь на собі кладу: пограй уже, так тому й бути, в остатній раз на коні!

Ні живі ні мертві слухали такі речі мати й сестра Кирилова; далі, наче їм хто ніж устроїв у серце, повалились на землю, да й припали до ніг батькові Пугачеві, да плачуть же так гірко, да молять, щоб не однімав у їх остатньої радості.

— Гетьте к нечистій матері! — крикне жорстокий запорожець. — Якого біса лазите передо мною? Не я над ним суддя: все товариство з їм правуватиметься!

Тоді Кирило Тур піднявсь із-за столу да й каже веселим голосом:

— Казнає-що робиш ти, батьку! Хто ж таки лякає так жінок? Аже ж і в тебе, тривай, була мати: не вовчиця тебе на світ породила! Сідайте лиш та підкріпляйтесь, чим Бог послав, а я ось осідлаю коня, одягнусь, та й поїдемо. Мамо, сестро! Годі вам не знать чого убиватись! Хіба ви не знаєте жартів запорозьких? Наш брат і жартує так по-ведмежи, що іншого й до сліз доведе.

Не знали сердешні, чи йняти, чи не йняти віри Кирилу Турові, однак стали трошки спокійніші. Дивляться мовчки на грізного свого гостя, на батька Пугача, чи не скаже він хоть словечка м'якшого, чи не всміхнеться до них. Ні, білі його брови страшно насупились. Попустивши вниз сивий довгий ус, поглядовав він на Кирила Тура, як хижий орел на ягницю.

А Кирило Тур буцім на те й не вважає.

— Чого ж,— каже,— ви поторопіли? Батько пошутковав, а в їх уже й душі не стало. Давайте лиш млинців гарячих, а я ось пошаную гостей перчаківкою. Я вам казав, що пограю сьогодні конем по полю. Ну, приїхали за мною козаки, та й годі. А вони вже й розпустили губи. Ех, бабська натура! А ще просять — зостанься з ними жити. Що за життя козакові з такими плаксами!

Батько Пугач сів за стіл, поблагословивсь да й почав уплітати млинці. Кивнув на чуру, і чура сів коло його да й прийнявсь за сніданнє.

А Кирило Тур вийшов із хати і почав звати свистом свого коня з гаю. Кінь пасся на волі округ хати. Розумна була животина: зараз прибігла, зачувши хазяйський посвист.

Почав Кирило Тур збирати зброю да, щоб заспокоїти паніматку, що мовби то в нього на думці нема нічого смутного, ідучи мимо вікон, завів козацьку пісню повним да розлогим голосом:

Ой коню мій, коню! Заграй підо мною
Та розбий тугу мою:
Розбий, розбий тугу по темному лугу
Козакові та молодому...

Тільки не втрапив неборак вибрати добре пісню: вона ще більш завдала туги старій козацькій неньці. Покинувши дочці своє пораннє коло печі, сіла сердешна мати кінець столу да так же то гірко почала плакати, що й старе запорозьке серце трохи пом'якшало.

— Не плач, нене: дурно сльози тратиш,— сказав батько Пугач.

А Кирило, ідучи знов мимо вікна, співає свою пісню, да таким же то смутним оддавсь на сей час у хаті його голос!

Ой згадай мене, моя стара нене,
Як сядеш увечері їсти:
Десь моя дитина на чужій стороні,
Та нема од неї вісти!¹⁰⁰

Сковорода перевернулась і покотилась на долівку в Кирилової сестри. Кинулась бідна голубонька до матері, обняла да й заголосила:

— Матусю, моє серденько! А що ж ми тоді в світі робитимем, як не буде в нас Кирила?

А та, безталанна, за слізьми й світу Божого не бачить і слова не промовить.

Аж ось іде в хату Кирило Тур, удаючи з себе такого веселого молодця, що ти б сказав — він на весіллє прибравсь.

Глянувши на сей плач да обніманнє, став серед хати, здвигнув плечима, руки розставив да й каже:

— Ну що ти з сими бабами чинитимеш? І пораннє покинули! Уже правда, що тільки нагадай козі смерть! Що ж! Хіба мені самому пекти млинці для пана отамана? Годі, кажу, вам рюмати; не де в біса дінусь, вернусь іще сто раз до вас, нікчемне ви бабство!

— Ну лиш, підперізуйсь,— каже батько Пугач,— я довго ждати не буду. А ти що за чоловік? — обернувся до Петра.

Той мовчки дививсь на все, що перед ним діялось. Сказав йому своє ім'я й прізвище.

— А! — каже.— Син того навісноголового попа, що мішається не в своє діло. Ось ми вам хутко втремо носа: Іван Мартинович уже під Ніженем; навчить він вас панувати та гетьманувати!

Знайшов би Петро, як одвітовати мужиковатому січовому дідові, якби коли перше; а тепер довга хвороба охолодила йому кров, що мусив він лучче змовчати, ніж ізмагатись без пуття із завзятим дідуганом.

Скоро одягсь Кирило Тур, зараз батько Пугач із своїм чурою встав, помоливсь до образів, подяковав за хліб, за сіль да й пішов із хати.

А Кирило Тур уклонивсь матері да й каже веселенько: — Прощай, матусю! Прощай, сестро! Прощай і ти, брате! — обернувся до Петра да й пішов боржій із хати.

Матері й сестрі здалось, що бачать його уже востатнє; кинулись за ним, хотіли хоть обняти його на прощаннє. А він скочив на коня да й почав його крутити да кидати на всі боки, що ні мати, ні сестра не одважились ухопити коня за поводи або за стремена.

— Коли ж тебе, брате, ждати нам у гості? — спитала сестра.

А він їй:

Тоді я прибуду до вас у гості,
Як виросте трава на помості¹⁰¹.

Да, стиснувши коня острогами, і помчавсь од них, наче той вихор. За ним повівявсь і батько Пугач із своїм чурою. А бідолашні вернулись у хату да й заголосили, наче по мертвому.

— Не вбивайсь, паніматко,— каже тоді Петро,— може, ще все гаразд буде. Романовського Кут недалеко: Кирило, може, хутко й вернеться.

— Як виросте трава на помості,— шепче сама собі сестра Кирилова.

— Голубчику мій! — сказала Петрові стара Туриха. — Зроби ти мені, нещасливій матері, таку ласку, піди до Романовського Кута, до тих проклятих запорожців, та подивись, що вони з ним робитимуть. Ох, мабуть, він провинивсь перед товариством! А в їх нема ні крихти жалості. Піди ти, мій голубе сизий, та сповісти нас, що вони з ним чинитимуть! Хоч звіточку нам передай, чи ще він є на світі.

— Добре, — каже Петро (жаль йому було сердешної бабусі), — піду, — каже, — немов принесу вам потішну звістку.

— О, поможи тобі, Господи! — кажуть разом обидві да й випровадили його з молитвами.

XII

Урочище Романовського Кут і мала дитина показала б у тій околиці, а найбільш тепер, як усяке говорило про Івана Мартиновича (а він стояв кошем у Романовського Куті). Зробила той Кут якась річка самотека, павши у річку Остер¹⁰³, у лузі. Росли там над водою старі дуби з березами; вони й місце скрашали, і холодок запорозьким братчикам давали.

Іще оддалеки зачув Петро глухий галас, мов на ярмарку. Підійшов ближче — аж справді тут неначе ярмарок. Назбиралось люду незчисленна сила, і все то була сільська чернь мужики, що позіходились грабовати Ніжень, як приобіщав їм Брюховецький. Обідрані кругом, у чорних сорочках: мабуть, самі бурлаки да гольтяпаки, що, не маючи жодного притулку, служили тільки по броварнях, по винницях да ще по лазнях грубниками. У іншого сокира за поясом, у того коса на плечі, а другий притяг із колякою. Аж сумно стало Петрові, як розібрав, що-то воно єсть отся купа голоти.

Поміж людьми сям-там стоять бочки з пивами, ширітваси з медами та з горілкою, вози з мукою, салá, пшона і всякі припаси. Усе то настачили, усердствуючи Івану Мартиновичу, ніженські міщане за те, що каже: «Не знатимете під моєю булавою жодного козака або козацького старшини над собою паном: усі будемо рівні». (Добре він порівняв Україну!)

Ніхто ні в кого не питавсь тут, що їсти або пити: усякому була своя воля — роби що хоч, як у себе в господі. Повикопували в землі здоровенні печі, запалили огні. Тут у винницькій кадці місять тісто трое разом ногами, а там печуть цілого вола, а там у здоровенних казанах варять на таганáх да на катр'ягах кашу. Дим, наче хмара, ходить понад головами. Інші тільки те й роблять, що пораються коло бочок да потчують усякого, хто стоїть або йде мимо, а інші вже лежать повивертавшись, як у холод мухи. Безумна якась радість у всякого в очах і в рiчах. Усюди знай викрикують: «Іван Мартинович, батько наш любий!»

Зніме вгору в одній руці чарку чи ківш, а в другій шапку з голови да й репетує, що Іван Мартинович і день і ніч побивається за людським щастем.

А тут кобзарі швендяють поміж людьми, іграють на кобзах, на бандурах да співають усяких пісень. Пробираючись проміж купами, надививсь Петро усячини. Отсе тут буде юрба, що знай танцюють та сміються. Побравшись у боки, вибивають під бандуру гопака веселії злидні; а коло їх, повитягувавши шії, стоять кругом да дивляться, чудуючись, наче на вертеп абощо. А там стоять, збившись у купу, понурі голови. Потупивши очі, похилившись на киї або на косовища, старі гольтяпаки слухають кобзаря. Грає він їм, сидячи посеред, підобгавши ноги, як ляхи Україну плундровали або як батько Богдан збирав козацтво поміж людом да ставав супротив дук і шляхти. Інші, підвипивши вже добре, прегірко плакали, слухаючи пісню; тільки і між веселими, і між смутними купами одна ходила з серця до серця думка: Брюховецького величали другим Хмельницьким, що іще раз стає за Україну супротив її ворогів і дарує мирові волю.

Минаючи і тих, що скачуть, і тих, що плачуть, Петро протовплявся усе дальш, чи не вздрить червоних жупанів запорозьких. Що глибше в кут, то все був люд одягніший, були тут уже й міщане в личаках і в синіх каптанах, було й городове козацтво в блакитних да в зелених жупанах, а кармазинні шаровари або жупан запорозький хоть би один. Дійшов він і до самого коша, до віщового раднього місця. Тут скрізь було вирівняно і посипано піском гарно. Не видно було ні димних печей, ні бочок, ні возів з припасами; тільки козацькі намети кругом стояли. І сюди й туди, і вдовж і впоперек знай швендяють люде. Гомін такий, як у тих бджіл у ульні. Тепер тільки постеріг Петро, що запорожці тут не одрізнялись одежею од простої сіроми. Знати їх було хіба по довгому оселедцю з-під шапки да по шаблях і пістолях: шаблі й пістолі були в деяких дорогії.

Зупинивсь і розглядає добрих молодців, чи не вздрить Кирила Тура. Аж дивиться — іде збоку чоловік середнього росту й віку, а за їм і по боках його ціла юрба усякого люду — і запорожці, і городове козацтво, і міщане, і прості мужики-гречкосії. «Іван Мартинович! Іван Мартинович!» — знай круг його гукають. Петро й постеріг, хто се такий, і почав придивлятися, що там за Брюховецький. Що ж? Він думав, що сей пройдисвіт ізробивсь тепер таким паном, що й через губу не плюне, думав, що весь у золоті да в блаватасі; аж де тобі! Чоловічок сей був у короткій старенькій свитині, у полотняних штанях, чоботи шкапові попротоптувані — і пучки видно. Хіба по шаблі можна б догадуватися, що воно щось не просте: шабля

аж горіла од золота; да й та на йому була мов чужа. І постать, і врода в його була зовсім не гетьманська. Так наче собі чоловік простенький, тихенький. Ніхто, дивлячись на його, не подумав би, що в сій голові вертиться що-небудь, опріч думки про смачний шматок хліба да затишну хату. А як придивишся, то на виду в його щось наче ще й приязне: так би, здається, сів із ним да поготорив де про що добре да мирне. Тільки очі були якісь чудні — так і бігають то сюди, то туди і, здається, так усе й чигають ізпідтишка чоловіка. Іде, трошки згорбившись, а голову схилив набік так, наче каже: «Я ні од кого нічого не бажаю, тільки мене не чіпайте». А як у його чого поспитуються, а він одвітує, то й плечі, наче той жид, підійме, і набік одступить, що ти б сказав — він усякому дає дорогу; а сам знітиться так, мов той цуцик, ускочивши в хату.

Отакий-то був той Брюховецький, такий-то був той гадюка, що наварив нам гіркої на довгі роки!

— Дітки мої! — каже тоненьким, ницим голоском. — Чим же мені прохарчати вас, чим вас зодягти? Бачте, я й сам увесь оббивсь, як крем'ях!

— Батько ти наш, Іване Мартиновичу! — озвались запорожці. — Аби твоє здоров'є, а ми між добрими людьми не загинемо.

— Йй-богу, правда! — крикне, покриваючи всіх, один міщанин. (Хто ж той міщанин? — київський Тарас Сурмач. Наїхало до Іванця виборних з усіх городів на чорну раду.) — Йй-богу, — каже, — правду добрі молодці говорять! Та аби твоє, пане гетьмане, здоров'є, а ми тебе і хлібом, і одежею обмислимо — і тебе, і твоє товариство, не попускай тільки нас нікому ув обиду!

— Ох, Боже мій милосердний! — каже, здихнувши, Брюховецький. — Нащо ж і живе наш брат запорожець на світі, коли не на те, щоб стояти за православних християн, як за рідних братів своїх? Чи нам золото, чи нам срібло, чи нам панські будинки треба? Не про те ми, братці, гадаємо. Аби добрим людям було добре жити на Україні, а ми проживемо і в злиднях, проживемо і в землянці, на одному хлібі та воді. Сказано: «Хліб та вода — то козацька їда».

— Йй-богу, так воно й є! — кричать міщане й мужики. — Запорожець ради нас усяку нужду в Січі приймає, білої сорочки зроду не бачить: як же нам не любити, братці, добрих молодців? Як нам не волити Івана Мартиновича собі гетьманом?

А Брюховецький каже:

— Дітки мої! Господь з вами і з вашим гетьманством! У нас у Січі чи гетьман, чи отаман, чи так собі чоловік —

усе рівний товарищ, усе християнська душа. То тільки ваша городова старшина завела так, що коли не пан, то й не чоловік. Не про гетьманство наш брат запорожець думає: думає він про те, як би та як допомогти вам у вашій тяжкій долі! Серце моє болить, дивлячись на ваше убозтво. За батька Хмельницького текли по Україні медовії ріки, люд убиравсь пишно та красно, як мак у городі; а тепер достались ви таким старшинам та гетьманам, що скоро й шкуру з вас іздеруть. Над вами, мої дітки, воістину справдились святії словеса: «Хіба не багатії вас утискають? Хіба не вони тягнуть вас на суди? Хіба не вони зневажають ваше добре ім'я, узиваючи вас хамами та рабами неключимими?»

— Йй-богу, так! Йй-богу, так! — репетує кругом сірома.— Проклятії кармазини швидко видеруть у нас душу з тіла, не то що! Коли б не ти, батьку гетьмане, заступивсь за нас при лихій годині, дак хто б нас і пожалував!

А Брюховецький знов до запорожців:

— Ви знаєте, моє товариство миле, мої рідніі братчики, у яких саетах, із якими достатками прийшов я до вас у Січ. І де ж те все подівалось? Чи я пропив, чи прогайнував? Ні, не пропив я, не прогайнував, не промантачив, не проциндрив без пуття: усе спустив з рук, аби б тільки як-небудь прикрити ваші злидні. Немало пішло мого добра і по Гетьманщині. Як та бідна курка-клопотуха, що знайде зернятко — да й те оддасть своїм курчаткам, так і я все до остатнього жупана пороздавав своїм діткам. А тепер от і сам обголів так, що й пучки лізуть із чобіт — доведеться незабаром ходити так, як лапкó. Що ж? Походимо й без чобіт, аби моїм діткам було добре.

— Батьку ти наш рідний! — кричать кругом ледве не скрізь сльози.— Дак лучче ж ми збудем усе до остатнього рам'я та справимо тобі такі сап'янці, що і в царя немає кращих!

— Господь з вами, мої дітки, Господь з вами! — каже, здвигаючи плечима і одступаючи набік, ниций Іванець.— Ви, може, думаєте, що я, так як ваші нашійники, стану драти з вас шкуру, аби б тільки в мене на ногах рипали сап'янці? Не доведи мене до сього, Господи! Везли колись за мною в Січ жупани й сап'янці возами, везли золото і срібло мішками, а я все збув із рук, аби моїм діткам було добре!

— От гетьман! От батько! От коли ми діждались од Господа ласки! — гукають кругом Іванця міщане, козаки й мужики.

А він, мовби нічого й не чує, іде собі смирененько, згорбившись.

Юрба провалила тим часом мимо Петра. Хоть би й рад він був послухати, на які ще хитроці підніматиметься [ся] ниця душа, так за народом нічого було не видно й не чути.

Тільки тепер пораховав Петро, чого стоїть Брюховецький; тепер тільки постеріг, яку яму копає він городовій старшині! Окаянний пройдисвіт так усіх оманів, так по душі були темному людові ті лукаві ухвátки, ті тихі, солодкі речі, те нібито убожество, що всяк за його поліз би хоть на ніж. Аж дивно стало моєму козакові, що то чоловік зможе, як захоче! Химерний той Іванець морочив голови людській, мов не своєю силою; мов який чарівник-чорнокнижник, ходив він поміж миром, сіючи свої чари.

Загадавсь Петро, зажурилась про лиху українську долю, забув, чого й прийшов сюди, у Романовського Кут. Як ось ударили в бубни, а скрізь по віщовому місці почали гукати окличники: «У раду! У раду! У раду!»

Усі заметушились і почали тягтись туди, де бито в бубни. Боржій за всіх поспішали в раду братчики.

— Чого се б'ють у віщові бубни? — питає один братчик другого, пробираючись проміж людом.

— Хіба не знаєш? — одвітує той. — Судитимуть Кирила Тура!

Схаменувань тоді Петро і пішов боржій за двома запорожцями, не одрізняючись од їх до самого суднього місця. Пощастило йому так добре стати, що через козацькі голови усе було видно. Посеред суднього колеса стояв Кирило Тур, потупивши очі, а кругом його усе братчики. Миряне й собі перлись наперед, щоб подивитись на запорозький суд, да не таківські були низовці, щоб пропустили до суднього колеса кого не треба. Ставши плечем поуз плече, рядів у три, чи що, уперлись у землю ногами, і вже як не товпились іззаду городові козаки з міщанами й поспільством, не звузили вони ні на п'ядь порожнього посередині місця. Хто бажав що побачити або почути, то хіба через голови побачив; а багато людей, позлазивши на дуби, звідти дивились.

У першому ряду видно було Петрові Брюховецького з гетьманською булавою. Над їм військові хорунжі держали бунчук і хрещату корогов. Коло його, по праву руку, стояв військовий суддя з патерицею, а по ліву — військовий писар з каламарем за поясом, з пером за ухом і папером у руках; а далі по боках довгоусії діди січовії. Сі вже хоть за старістю жодного й уряду не держали, а на радах їх річ була попереду. Не один із їх і сам бував кошовим на віку, так тепер їх шановано й поважано, як батьків. П'ятеро їх стояло, як п'ятеро сивих, волохатих голубів, похиливши тяжкі од думок голови. Курінне отаманне і всяка старшина докінчали первий обід віщового колеса. Усі були без шапок: сказано — в судньому місці.

Розпочав суд над Кирилом Туром батько Пугач. Вийшовши з ряду, уклонивсь він на усі чотири сторони низенько, потім

іще оддав особо один поклон гетьманові, да дідам, да отаманам по поклону — і почав говорити голосно й поважно:

— Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отаманне, і ви, братчики, хоробрії товариші, і ви, православні християне! На чім держиться Запорожжє, як не на давніх, предковічних звичаях? Ніхто не скаже, коли почалось козацьке лицарство. Почалося воно ще за оних славних предків наших варягів, що морем і полем слави у всього світу добули. Отже ніхто з козацтва не покаляв тої золотої слави — ні козак Байда, що висів у Цареграді на залізному гаку, ні Самійло Кішка, що мучивсь п'ятдесят чотири годи в турецькій каторзі,— покаляв її тільки один ледащиця, один паливода, а той паливода стоїть перед вами!..

Да взяв Кирила Тура за плечі, да й повернув на всі боки.

— Дивись,— каже,— вражий сину, в вічі добрим людям, щоб була іншим наука!

— Що ж сей паскудник учинив? — став ізнов глаголати батько Пугач до громади.— Учинив він таке, що тільки пху! Не хочеться й вимовити. Знюхавсь поганий з бабами і наробив сорома товариству на всі роки. Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отаманне, і ви, братчики! Подумайте, порадьтесь і скажіте, як нам сього сорома збутись? Яку б кару ледачому пакосникові здекретувати?

Ніхто не виривавсь із словом; усі ждали, що гетьман скаже. А діди кажуть:

— Говори, батьку гетьмане; твоє слово — закон.

Брюховецький скорчивсь у три погібелі да й каже:

— Батьки мої рідні! Що ж здолаю видумати путне своїм нікчемним розумом? У ваших-то сивих, шановних головах увесь розум сидить! Ви знаєте всі стародавні звичаї і порядки — судить, як самі знаєте, а моє діло махнути булавою, да й нехай по тому буде. Недармо ж я вас вивів із Запорожжя на Україну: порядкуйте по-стародавньому, як самі знаєте; судіте і карайте, кого самі знаєте, а я свого розуму супроти вашого не покладаю. Усі ми перед вашими сивими чупринами діти і дурні.

— Ну, коли так,— кажуть діди,— то чого ж довго міркувати? До стовпа та киями!

Гетьман махнув булавою. Віщове колесо заворушилось. Раді кінець.

Горопаху Кирила Тура зв'язали вірьовками да й повели до стовпа, що стояв недалеко. Прив'язали бідаху так, щоб можна було повертатись на всі боки, ще й праву руку оставили на волі, щоб можна було бідоласі достати ківш да випити меду або горілки; бо так водилось у тих химерних низовців, що коло стовпа тут же й горілка стоятиме у діжечці і калачів

решето — раз для того, щоб, завдавши голові хмелю, не так тяжко було горопасі кінчати жизнь, а вдруге, для того, щоб охотніш козаки брались за кий. Тут-бо й кий лежав оберемок. Отсе ж усякий братчик, ідучи мимо, зупиниться коло стовпа, вип'є коряк меду чи горілки, калачем закусить, візьме кий, ударить раз виноватого по спині — да й пішов своєю дорогою. «А вже в їх таке було прокляте заведеніє, — розказують, було, старосвітські люде, — що як сім раз одважить киякою, то хліба більш не їстимеш». Рідко-рідко траплялось, що жоден братчик до ковша не доторкався, а проходив мимо, мов і не бачив нічого. То, було, простоїть бідний тімаха своє врем'я, одв'яжуть — да й прав. Тільки, щоб заслужити таку ласку в товариства, треба було козакові не знать яким бути рицарем. Правда, й Кирило Тур був у Січі не послідуший, був козак-душа, а не братчик, да й вина ж його була дуже тяжка: більшої вини й не було, здається, в запорожців над оте скаканне в гречку. Тим-то інший братчик, хоть і жаловав дуже козака, да, щоб не розплодивсь такий гріх між м о л о д и к а м и, ішов і бравсь за кий. Хіба вже, зглянувши на Кирила Тура, перемагав своє жорстоке запорозьке серце. Знаєте, чи раз же то доводилось укупі яку пригоду на диких полях терпіти або один одного з біди визволяти? Так, згадавши старовину, братчик і руку опускав, і, мов не він, од стовпа одходив.

Ще ж до того беріг Кирила Тура од лихої халепи й побратим його, Богдан Чорногор. Сей, ходячи круг стовпа, одного зупинить покірним проханням, другому попрікне про яку-небудь Кирилову послугу, а на іншого блазня то й посвариться; то такий, знаючи чорногорське завзяттє, і одійде, мов кіт од сала, хоть би й рад горілки покуштувати. Благаючи іншого отамана, аж слізьми обливався вірний Турів побратим; а в Січі великого стояло таке щире побратимство.

Як ось іде просто до стовпа батько Пугач. Сього похмурного дідугана не посмів Богдан Чорногор нічим попрікнути, а де вже на нього сваритись? Хоть же б його й бажав благати, то й язик не ворочається. Так як молодий цуцик ховається під ворота, побачивши старого сусідського бровка, так бідний чорногорець оступивсь геть, даючи дорогу жорстокому дідові. А той прийшов до стовпа, випив коряк горілки, іще й похвалив, що добра горілка, закусив калачем, узяв у руки кий.

— Повернись, — каже, — сякий-такий сину!

Сердега повернувся, а він йому так одважив києм по плечах, що аж кістки захрумтіли. Однак Кирило Тур показав себе добрим запорожцем: і не зморщивсь, і не застогнав.

— Знай, ледащо, як шанувати козацьку славу! — сказав батько Пугач, положив кий да й пішов собі геть.

Дивлячись оддалеки на запорозький прочухан, Петро по-мірковав, що не багато Кирило Тур видержить таких гостинців. Жаль йому стало нетяги; підійшов до нього, чи не дасть якого завіту сестрі да матері.

А Богдан Черногор думав, що він хоче попробувати, чи кріпкі в Тура плечі; заслонив свого побратима спиною, схопивсь за шаблюку да й каже:

— Море! Я не попущу усякому захожому знущатись із мого побро! Доволі й своїх братчиків.

— Багацько ж, мабуть, і в тебе в голові мозку! — каже Кирило Тур.— Пустити його, се добра людина: у багно тебе не втопче, як зав'язнеш, а хіба з багна витягне. Здоров був, братику! Бач, як гарно в нас трактують гостей? Се вже не гарячі млинчики, пане-брате! Вип'ємо ж по коряку меду, щоб не так було гірко.

— Пий, брате, сам, а я не буду,— каже Петро,— щоб ще ваші діди не звеліли оддячити тобі києм.

— Ну, бувайте ж здорові, братці! — каже Кирило Тур.— Вип'ю я й сам.

— Що сказати матері да сестрі? — поспитав Петро.

Згадавши про матір та про сестру, Кирило Тур похилив голову, далі й каже з пісні:

Ой которий, козаченьки, буде з вас у місці,
Поклоніться старій неньці, нещасній невісті;
Нехай плаче, нехай плаче, а вже не виплаче,
Бо над сином над Кирилом чорний ворон криче!¹⁰³

— Се таки й станеться з тобою, превражий сину! — каже, підходяючи, один січовий дід; а за ним іде ще троє.— Не вповай,— каже,— на те, що молоді тебе обходять; ми й самі тебе вкладамо, ось дай лиш випити нам по коряку горілки.

Да й узяв коряк; зачерпнув, випив, покректав да, взявшись за кий, і каже:

— Як вам здається, батьки? Я думаю, дати йому раз по голові, та й нехай пропадає ледащо!

— Ні, брате,— каже другий дід,— ніхто з нас не зазнає, щоб коли-небудь бито виноватого по голові. Голова — образ і подіб'є Боже: гріх підіймати на неї кия. Голова нічим не винна; із серця ісходять помишленія злая, убійства, прелюбодіянія, любодіянія, татьби¹⁰⁴, а голова, брате, нічим не винна.

— Дак що ж, брате,— каже третій дід,— коли того проклятого серця дубиною не достанеш? А по плечах не добити нам сього вола й обухом. А шкода пускати на світ такого гріховода: і так уже чор'знає на що переводиться славне Запорожже.

— Послухайте, батьки, моєї ради,— каже четвертий дід.— Коли Кирило Тур видержить сей прочухан, то нехай живе: такий козарлюга на що-небудь здасться.

— Здасться? — каже, ідучи мимо, батько Пугач. — На якого біса здасться такий гріхородник православному християнству? Бийте його, вразького сина! Шкода, що мені нельзя більш братись за кий, а то я мологив би його, поки б увесь цебер горілки випив. Бийте, батьки, превражого сина!

Тоді діди випивали один за одним по коряку горілки, брали кий і давали Кирилу Турові по плечах. Сили в старих руках було в їх іще доволі, що аж плечі хрумтіли. Інший давно б уже звалився із ніг, а Кирило Тур видержав усі чотири кий, не покривившись; іще, як одійшли діди, і шуткував із своїм гостем.

— Добре, — каже, — парять у нас у січовій лазні, нічого сказати! Після такої припарки не заболять уже ні плечі, ні поясниця.

— Що сказати твоїй паніматці? — питається ще раз Петро.

— А що ж їй сказати? — одвітує Кирило Тур. — Скажи, що пропав козак ні за цапову душу, от і все. А прикмету над моїм скарбом знає побратим. Одну часть оддасть він старій неньці та сестрі; другу одвезе у Київ на братство; там мене спокусив гріх, нехай же там моляться й за мою душу; а третю одвезе у Чорну Гору: нехай добрі юнаки куплять собі олив'яного бобу та чорного пшона, щоб було чим пом'янути на лицарських грецях Турову душу.

— Кріпись, побро, — каже Богдан Чорногор, — більш ніхто не зніме на тебе руки. От незабаром ударять у казани до обіду; тоді одпустять тебе, да й будеш вольний козак.

Мусив Петро подождати до обід, чи не потішить матері да сестри Кирилової доброю звісткою. Ходючи по віщовому місцю, постеріг він, що не один тільки чорногорець обороняв Кирила Тура: багато братчиків, зустріваючись із другими, брались за шаблю, мов вимовляли: «Ось тільки поквапся на горілку, то вищіджу я її з тебе хутко!» Як же вдарили в казани до обіду, тоді ціла купа запорожців кинулась до Кирила Тура; одв'язали од стовпа, обнімали і поздоровляли по бані.

— Ну вас ік нечистій матері! — каже Кирило Тур. — Коли б самі постояли в стовпа, то одпала б охота обніматись!

— А що, дияволів сину! — каже, підходячи, батько Пугач. — Смачні кий кошовії? Може, тепер плечі болять так, як у того чорта, що возив ченця в Єрусалим? На, вражий сину, приложи оце листе, так завтра мов рукою зніме. Бито й нас де за що замолоду, так знаємо ми ліки од сього лиха.

Роздягли братчики Кирила Тура, а в Петра аж мороз пішов поза шкурою, як побачив він білу його сорочку, що сестра-жалібниця шила й мережила, усю в крові; іще й попрікіпала до ран. Кирило Тур аж зуби зціпив, щоб не стогнати, як почали оддирати її од тіла. Батько Пугач сам приложив йому до спини широке якесь листя, помазавши чимсь липким.

— Ну,— каже,— тепер ходи здоров, та не скачи в гречку, а то пропадеш, як собака!

Тоді братчики з веселим гуком підняли діжки з медом та з горілкою, узяли стужку з калачами да й повели Кирила Тура до обіду.

Обідали добрі молодці на траві, під дубами, усякий курінь особе, із своїм курінним отаманом. Діди обідали в гетьманському курені; тільки батько Пугач прийшов на трапезу до Кирила Тура, і то вже була велика честь усьому куреневі. Кирило Тур уступив йому своє отаманське місто, а сам сів коло нього. Два кобзарі, сидючи навпроти їх, іграли усяких рицарських пісень і виспівували про Нечая, про Морозенка, про Перебийноса¹⁰⁵, що здобули на всьому світі несказанної слави; виспівували і про Берестецький рік, як козаки бідували да, бідуючи, серце собі гартували,— і про степи, і про Чорне море, і про неволю і каторгу турецьку, і про здобич да славу козацьку; усе поважним словом перед товариством викладавали, щоб козацька душа і за трапезою росла угору.

Поблагословив ото батько Пугач до трапези; усі взялись за святий хліб, усяк вийняв з кишені ложку (бо січовикові без ложки, що без люльки, ходити не годилось); як ось Кирило Тур, озирнувшись кругом, і каже:

— Ех! братчики! Мені памороки забито киями, а в вас, мабуть, ізроду в голові клочче. Коли ж се в світі видано, щоб випроводити гостя з коша натщесерце?

— Пане отамане! — кажуть.— Борони нас, Боже, од такої скнарості! Про якого се ти гостя глаголеш?

Коли ж тут саме і йде Богдан Черногорець із Петром.

— Ось мій гість! — каже Кирило Тур.— Се, коли хочете знати, син паволоцького попа, той самий, що, як стукнувся із мною за Києвом, то аж поле всміхнулось.

Раді були усі братчики, побачивши Шрамового сина. Давно вже вони чували про його рицарство. Інші, уставши, обіймали його, як брата, другі потіснялись, щоб було йому місце.

— Сідай біля мене, синку,— каже батько Пугач.— Ти добрий козак. І батько твій добрий козак, тільки здурів на старість. Коли б ще й йому тут не склалось лиха, бо на раді без біди не обійдетьсяя.

— Що буде, те й буде,— каже Петро,— а буде те, що Бог дасть.

— Що? Може, думаєш, ваша візьме? — крикнув грізно супротив його батько Пугач.— Чортового батька візьме! Не дурно ми вчора з Іваном Мартиновичем стрічали царських бояр, а вже стрічали ми їх не з порожніми руками. Перевернемо ми догори усю вашу старшину!

— Знаєш що, батьку! — каже йому Петро. — Шкода, що молодому старому не до ладу вчити, а я сказав би тобі гарну гуторку: не хвались та Богу молись!

— Молились, козаче, ми вже йому добре, — одвітує батько Пугач, — уже Господь усі душі привернув до нашої сторони. Підвернемо тепер ми під корито ваших полковників та гетьманів; заведемо на Україні інший порядок; не буде в нас ні пана, ні мужика, ні багатого, ні вбогого; усе буде в нас обще... Е, козаче, — каже знов ласкавим голосом, — да в тебе, бачу, нема ложки! Що то не нашого поля ягода! У вас, городових, усе не по-людськи робиться: їдять із срібних мисок, а ложки при душі катма. Зробіте йому, хлопці, хоч із бересту або з скоринки ложку, а то скаже батькові: «Там вражі запорожці голодом мене заморили». І так уже старий пеклом на нас дише.

На обід у запорожців мало подавали м'ясива, а все тільки рибу. Добрі молодці, як ченці, м'яса не любили. Посуда була вся дерев'яна: і чарки, й корякі — усе з дерева. Трапезуючи, добре тягнули братчики горілку, мед, пиво, однак ніхто не впивсь, так-то вже повтягувались.

Більш од усіх пив на сей раз Кирило Тур: хотів, мабуть, бідаха завдати собі хмелю, щоб не так боліли плечі, да й хміль не подолив його. Зробивсь тільки дуже веселий, і як устали з-за обід да як почали братчики танцювати під бандуру, він і собі пішов навприсядки; качавсь колесом і виробляв такі викрутаси, що ніхто б і не подумав, що сього козака бито недавно киями. Запорожці не навітшались із такої терпеливості.

Петро мій після обід хотів іти додому, так Кирило Тур придержав його да й каже:

— Постривай, брате, і я поїду. Після такої бані не довго покріпишся. Перед товариством сором кволитись, а дома заляжу до завтрього.

От, погаявшись іще трохи, звелів Кирило Тур осідлати двоє коней, да й поїхав з коша, шепнувши щось побратимові. Дорогою Кирило Тур точив усякі баяндраси, далі й каже:

— Приставай, брате, в запорожці. Якого тобі чорта тратити літа між тим навісноголовим городовим козацтвом?

— А що ти думаєш? — каже Петро. — Я вже й сам не раз про це мізковав.

— От люблю козака! — мовив запорожець. — Якого біса доживешся ти в городах? Города твої швидко вже догори ногами стануть.

— Що вже й споминати про се, Кирило? — каже Петро. — Сам я бачу, що біда надходить звідусюди. Однак скажи мені щиро, нехай би хто, а ти вже чого йдеш против Сомка?

— Ех, і ти ж голова! — одвітує Кирило Тур. — Хто ж против його йде? Що я вкрав у його молоду, се ще лихо не велике. Молодої йому зовсім не треба: інше готується йому весілля! Та й не одному йому. Заграють вашій городовій старшині у запорозьку сопілку так, що затанцюють нехотя. Уже що наші братчики задумують, чи добре, чи лихе, так швидше воду в Дніпрі зупиниш, ніж їх. Хоч греблі гати, хоч мости мости, вода прорветься: ні порадою, ні силою не переможеш нашого товариства. Лучче пливи, куди вода несе... Побачимо, що станеться з вашою Україною, як приймуться няньчити її такі няньки!

— Не доберу я толку в твоїх речах, — каже Петро. — Що за охота тобі мене морочити? То заговориш буцим щиро, то знов туман у вічі пустиш. Покинь хоть на часинку своє січове юродство. Я чоловік без хитрощів: чому ж би й тобі не говорити просто?

Запорожець зареготав.

— Ой, козаче, — каже, — козаче! Та хіба ж на світі єсть хоч одна проста дорога? Думаєш іти просто, а зайдеш чорт знає куди! Хотілось би чоловікові чесно положити живот за віру християнську, а лукавий підлізе та й уплутає не знать у які тенети. Хотілось би чоловікові не стояти на путі грішників, не ходити на совіт нечестивих, не сидіти на сідалищі губителів ¹⁰⁶, так що ж? Не всякому рівнятиє із Божим Чоловіком. У того й думка, й серце у законі Господньому, поучається він закону Божому день і ніч, а в такого ледачого, як я, хоч би думка і так і сяк, так серце не туди тягне...

— Куди ж тебе тягне серце? — спитав Петро. — Невже котюга знов думає про сало, дармо що натовкли вже пикою об лаву?

— Пху! — аж плюнув з досади запорожець. — Ти йому образи, а він тобі луб'є! Голодний кумі хліб на умі. Згинь ти з своїми бабами! Доволі чоловікові і без них смутку.

— Ну, а куди ж би тебе ще тягнуло серце? — каже Петро.

— Куди б воно мене тягнуло! — каже запорожець да й здихнув так важко, що Петро аж усміхнувся: думав — яка вже нова вигадка.

А Кирило Тур мов і не чує його сміху, смутно похилив голову, ніби й забув за товариша, да й почав собі читати напам'ять із Єремії (Петро, слухаючи, аж здивовався): Чрево моє, чрево моє болить мені, смущається душа моя, терзається серце моє. Не умолчу, яко глас труби услишала душа моя, вопль раті і біди. Доколі зріти імам біжущих, слішаш глас трубний? Понеже вожді людей

моїх синове буйнії суть і безумнії; мудрі суть, еже творити злая; благо же творити не познаша...¹⁰⁷ Ух! — каже, здригнувшись. — Братуку, мені не знать що показалось... Проклятий прочухан зачинає кидати мене в трясцю. Та ось і моя хата. Засну, дак усе минеться.

Приїжджають до хати, а назустріч їм вибігають мати і сестра Кирилова. Як же то зраділи сердешнії, то й розказати не можна! Одна бере за поводи коня, друга тягне запорожця з сідла, а він тільки всміхається.

— Бачте, — каже, — я вам казав, що нічого журитись! Та вже, мабуть, вас так Бог создав, щоб усе киснути.

Хочуть його обняти, а він руками їх одпихає:

— Ні вже, — каже, — сього не буде. І так братчики трохи не прогнали з куреня, що провонявсь, кажуть, бабою.

А Петру шепче:

— Тепер мені так до обнімання, як грішнику до гарячої сковороди.

Хотів Петро зараз іти додому, так Кирило запросив на чарку горілки; да й стара няня і сестра Кирилова, кланяючись, просили, щоб хоч заглянув у хату.

— Ну, паніматко! — каже Кирило Тур. — Давай же нам тепер такої горілки, щоб і сам диявол зайшов у голову! Та давай цілу боклагу; таким лицарям, як ми, пляшки й на одного мало.

Як же внесли з комори горілки, Кирило Тур, замість щоб шанувати гостя, узяв боклагу да й почав цм'улити з неї, як воду. Мати, боячись, щоб він не перепивсь, хотіла одняти боклагу, а він:

— Геть, мамо, геть! Чоловік не скотина, більш відра не вип'є.

І почав знов цм'улити, поки, знемігшись, упав без пам'яті на землю. Усі стривожились, а один Петро тільки знав, що сьому за причина. Він поміг жінкам підняти Кирила Тура з землі і положити на перину; далі попрощавсь і пішов до Гвинтовчиного хутора, міркуючи про все, що чув і бачив.

XIII

Тим часом Шрам паволоцький, занедбавши свою старість, поспішав, мов простий гонець» до Батурина. Сонце ще не вирізалось із-за левад, як переїхав він Ніжень; іще тільки деколи просвічувало крізь берези. Іще народ і до череди не вигонив. Шрам і рад, що ніхто його не бачив, бо в ту смутну годину інший опияка не побоявсь би вхопити і попового коня за поводи, питаючи, чия сторона. Як ось чує над шляхом у гаю гомін.

Одні кричать:

— На шаблях!

А другі:

— На пістолях!

— Куля лукава: кладе правого й виноватого, а з шаблею — кому Бог погобдить.

— Ні, шабля — чоловіча сила, а куля — суд Божий.

— Та ось панотець їде, — крикнули інші, — нехай він нас розсудить.

Дивиться Шрам, аж у гаю зійшлась купа люду чимала. Одні ж у кармазинах і при шаблях, а другі в синіх каптанах та сіряках, без шабель, тільки декотрі держать рушниці да коси на плечах.

— Чого отсе, — питає Шрам, — попередили ви сонце, щоб зчинити гвалт? Хіба ще мало буч по Україні?

От деякі пошарпковали його да й кажуть:

— Зібрались ми, панотче, на Божий суд; нехай Господь розсудить людську кривду.

— Яка ж, — питає, — сталася кривда і од кого?

Кажуть:

— Та от, бач, полюбив молодець дівчину, ну і дівчина не од того. Молодець же нашого міщанського роду — син нашого війта, а дівчина, бач, роду шляхетського — дочка пана Домонтовича. От і заславсь молодець до дівчини; а в сватах пішли неабиякі люде — бурмистрове та райці магістратськії. Дак що ж би ти думав, панотче? Як привітав їх пан Домонтович? Розлютувавсь, мов на свою челядь, назвав хамами, личаками. «Не діждете, — каже, — і рід ваш не діжде, щоб Домонтович оддав дочку за гевала!»

— От як розвеличалась ледача шляхта! — перехопили тут інші з синьокаптанників. — Се тії, що впрохались у батька Хмельницького на Україну! А якби не пустив, то попрпадали б з голоду в Польщі!

— Цитьте, цитьте, горлатії ворони! — озвались тут деякі з кармазинів. — Дайте й нам що-небудь вимовити. Невже ви хочете, щоб за вашого війтенка отець силовав одним-одну дочку?

— Який, — кажуть, — враг просить його силовати? Вона з дорогою душею піде!

— Чого ж се так? — одвітують кармазини. — А може, й гарбуза втелющить!

— Гарбуза? Ні, не гарбузом тут пахне, коли сама дала війтенкові каблучку.

— Годі, годі квакати! — кажуть кармазини. — Побачимо ось, чия візьме.

— Розводьте бійців! — кричать інші.

— Як же їх розводити, коли не згодились, чи на пістолях, чи на шаблях? Нехай розсудить панотець. Скажи нам, будь

ласка, панотче,— обернулись до Шрама,— як лучче дознати суда Божого, чи пістолями, чи шаблями? От брат стає за сестру, а жених за себе і за все міщанство. Коли жених поляже, нехай потішаться кармазини; як же поляже кармазин, тоді дочку нам подавай, хоч лусни! Не сховаєшся од нас ні за високими ворітьми, ні за привілеями!

— О, щоб вас Господь побив праведним громом! — каже тоді Шрам.

— За що се ти нас так проклинаєш? — каже, зумившись, громада.

— О голови, сліпіі і жорстокі! — глаголе знову Шрам.— Як збирається на небі хуртовина, то й звірюка забуде свою ярость; а ви перед самою бурею заводите криваві чвари!

І помчавсь од них неббзир.

У Борзні заїхав Шрам одпочити до сотника Білозерця. Білозерець був старосвітський сотник, ще-то з тих, що перші озвались потиху до батька Богдана: «Єдної, батьку, Україну, а ми тебе виручимо». Так знав його Шрам добре, і були вони приятелі.

Тільки що доїжджає до воріт, аж сотник виїжджає з двору. Пізнав Шрама і сам не знав, що робити од радості.

— Ну, батьку,— каже,— у саму годину завітав ти до нас у гості!

— Бачу я й сам. Бодай лучче нічого не бачити!

— Куди ж отсе?

— Да в Батурин же, до навісного діда Васюти.

— Е, уже раду рушили!

— Як?

— А так. Ось заїдьмо лиш до господи.

Заїхали, ввійшли до світлиці, сіли кінець стола. Тоді Білозерець і почав розказовати.

— Так і так,— каже.— Навісноголовий Васюта коверзовав-коверзовав, далі таке вигадав, що ледве й сам не пропав. «Присягайте мені,— каже,— на послушення гетьманське, а не присягнете, то тут вам і капут!» Наустив вражий дід піхоту да хотів так придавити у Батурині старшину, щоб і не писнула. От як у нас тепер завелось!

— Да чого доброго й ждати од такого, що полизав лядських полумисків? — каже Шрам.— Уже коли ти був раз Золотаревським, то Золотаренком ізнов не будеш! ¹⁰⁸ Ну, що ж старшина?

— А старшина,— говорить Білозерець,— почала його усовіщувати: «Побійся Бога! Чи тобі ж довго жити на світі? Нехай би молодші гетьмановали. Ей, пане полковнику! Не удавай Сомка на Москву зрадником! Держись за його, то ще й сам, і всі ми поживемо з упокоєм». Куди! Розходивсь

наш дідуган: «Скоріш у мене волосся на долоні виросте, ніж переяславський крамар буде гетьманом! За мене бояре на Москві тягнуть, за мене Брюховецький з запорожцями стоятиме. Ось я послав уже посланці до Зінькова». — «Не йми, — кажуть йому, — віри запорожцям: вони тебе учевидьки ошукують. Приїжджають до тебе з Січі задля узяття тільки подарунків. Ми тебе гетьманом, ми тебе гетьманом оберемо! А там своє на умі. Хіба не знаєш, яким вони духом на городову старшину дишуть? Се в їх обичай давній!» Де тобі! І слухати не хоче. Як ось і гонці з Зінькова. «А що?» — «Еге! — кажуть. — Прощайсь, пане полковнику, з гетьманством. Там запорожці таке провадять, що аж слухати сумно». — «А князь же що?» — «А що князь? Князь із запорожцями запанібрата, а твої подарунки прийняв у сміх, бо в його й свого доволі». Васюта й руки попустив. Тоді старшина за його, а піхота й собі потягла за старшину; та до того прийшлося, що трохи сам Васюта не наложив головою. Як ось од Сомка лист до Васюти.

— Од Сомка? — питає Шрам, здивовавшись.

— Од його самого, од Якіма Сомка.

— Із Переяслава?

— Ні, із Ічні. Сомко вже в Ічні.

— Не сподівався я, — каже Шрам, — щоб Сомко так скоро переміг себе.

— Еге! — одвітує Білозерець. — Крута година наступила. Пише до Васюти: «Во ім'я Боже, ти, пане полковнику ніженський, і всі, під його рукою будучі, послухайте мого голосу, не погубляйте отчизни. Чи вам, — каже, — лучче оставатись під рукою свинопаса Іванця, чи під лицарською рукою переяславського Сомка? Забудьмо всякі чвари. Не час нам тепер враждовати, час за козацьку честь постояти. Я, — каже, — жду в Ічні. Хто єсть вірний син своєї отчизни, збирайтесь до мого боку. Не попустимо гетьманської булави в ледачі руки...» Бачить тоді Васюта, що нікуди дітись, давай старшину до Ічні прохати, да й рушили всі з Батурина. І я отсе, дещо впорядковавши, туди ж їду. Так намовились між себе, щоб уже всіма голосами Сомка обрати і присягу йому виконати, і при йому всім стояти.

— Так чого ж гаятись? — каже Шрам. — На коней да до Ічні!

— Господи! — сказав, дивуючись, Білозерець. — Чи тебе Господь сотворив із самого заліза, чи що? Ні рани, ні літа тебе не одолівають.

А Шрам йому:

— Як треба рятувати Україну, байдуже мені і літа, й рани. Обновиться яко орля юність моя. На коня, на коня! Нічого гаятись!

— Да вгамуйсь, Бога ради! Хоть дух переведи, хоть чарку горілки випий да закуси.

Сяк-так осадив Білозерець Шрама. Шрам уже й сам тоді почувсь, що треба дати собі пільгу.

Вийхали з Борзни. Чи проїхали з десяток верст, чи ні, як назустріч гонець до Білозерця, щоб простовав уже під Ніжень.

— Військо гетьманське пішло,— каже, туди ще зранку, а Сомко-гетьман з Васютою і з іншою старшиною тож із Ічні рушили. Уся старшина присягу виконала Сомкові на послушення в ринковій церкві ічанській, да, почувши, що вже бояре під Ніженем, просто з церкви на коні, да й рушили до Ніжня.

— Заворухились наші! — каже Шрам.— Слава тобі, Боже! Ну, не тратьмо ж часу й ми.

Повернули коней на Ніженську дорогу; їдуть спішно. Вийжджають на Ічанський шлях, недалеко од Ніжня, аж глянуть — і Сомко з Васютою їде. Старшина за ним купою. Повітавшись, Шрам зараз і питає:

— А що, пане гетьмане, яково?

— Не журись, батьку,— каже Сомко,— усе буде гаразд. Уже як ми з паном Золотаренком узялись за руки, то нехай устоїть проти нас хто хоче. Лубенський, Прилуцький і Переяславський полки я виправив з Вуяхевичем під Ніжень, а Чернігівський буде туди сьогодні на ніч. Чого ж ти іще супишся?

— Ти кажеш, пане гетьмане, що з Вуяхевичем полки виправив? — питає Шрам.

— З моїм генеральним писарем,— одвітує Сомко.

— Да то-то ж! Не дав би я йому гетьманського бунчука під таку годину.

— Е, батьку! — каже Сомко.— Тобі-бо вже дуже зневірились люде.

— А ти, синку, дуже багато ймеш їм віри. Я чував про Вуяхевича дещо негарне.

— Е, годі! Ти мого Вуяхевича не знаєш. Ніхто лучче його не вмів гамовати козаків: тим я й дав на сей день йому бунчук, а не іншому.

— Похмурна, похмурна година! — каже сам собі Шрам.

— Не така ще, як тобі здається,— сказав Сомко.

— Дай, Боже! А що ти скажеш про поспільство, що купиться коло Ніжня, нехай Бог криє, наче як було на початку хмельнищини? Се все брюховці!

— Нічого не скажу. Мені більш їх жаль, ніж досадно; більш досадно, ніж страшно. Поки в мене в таборі козаки да гармати, я ні про що й гадки не маю. Ти думаєш, може, мене дуже засмутили миргородці да полтавці з зінківцями? Не засмутили вони мене, а преогорчили. Не те мені шкода, що три полки одпало, а те, що честь, правда поламана.

«О, голово ти моя золота! — подумав Шрам.— Коли б то так усі, як ти, держались честі да правди! А то на кого не зглянеш — усяке, мов звірюка, про свою тільки шкуру да про свій берліг дбає».

Уїхали в місто. Тільки що переїхали Галатовку-урочище, аж ось перегородила їм дорогу процесія: несли мертвого.

Питається Шрам:

— Кого ховають?

Кажуть:

— Війтенка.

— Що сьогодні з Домонтовичем на Божий суд ставав?

— Того самого. Не послужила фортуна горопасі. Тільки стялись на шаблях, зараз так і положив його вражий кармазин.

— Е, ні-бо! — перебив тут хтось ізбоку.— Перше Домонтовиченко влучив війтенка по лівій руці — кров так і задзюркотіла. Мій батько сам там був, дак розказував. Шарпонував та й каже: «Годі, буде з тебе!» А війтенко: «Ні, або мені, або тобі не жити на світі!» — «Дак нехай же,— каже,— Господь успокоїть твою душу»,— та й почав налягати ще більш на війтенка. Поплямував його скрізь ранами. «Ей,— каже,— годі! Пожалуй сам себе!» А той маха та й маха наосліп, аж поки дано йому так, що й покотивсь, як сніп.

— Нехай, нехай! — каже ще один, ідучи мимо.— Візьме колись і наша!

Дивиться Шрам, аж за труною того війтенка трохи не весь Ніжень піднявся; і все самі міщане: жодного в кармазинах. Дивиться Васюта, аж за міщанами сунуть і козаки ніженські; і все тільки товариство: жодного сотника ні отамана. Ідуть, утупивши очі в землю, і мов не бачать ні гетьмана, ні Васюти з старшиною. Шрам тільки похитав головою. Нічого не сказав і Сомко, дивлячись, що козаки, замість табору під містом, опинились на війтенкових похоронах, наче в свого полковника, да ще під такий великий час. А старшина тільки між собою зглядувалась. Зрозумів, мабуть, щось і Васюта; бо, скоро перейшли похорони, зараз, одклонившись гетьманові, повернув до свого двору. Старшина Ніженського полку теж роз'їхалась по дворах; а з других полків поїхали за Сомком до табору. А табор Сомків стояв під Ніженем, за Біляківськими левадами.

Доїжджають до табору, аж у таборі ще оддалеки чути гомін, галас. Приїжджають ближче, аж округи табору жодних бекетів. Козаки змішались, як у бразі гуща; той туди, той туди йде, а жодного порядку між ними немає. А тут ще почало темніти, так Сомкове військо — наче те море, що спереду ще хоч видно, як хвилі ходять, а дальш, у темноті, так уже тільки реве да бурхає.

Добравшись до свого намету, Сомко зараз звелів позвать перед себе Вуяхевича. Кинулись шукати його по табору, та не так-то його й знайти у такій мішанині. Сомко напавсь на підручників генерального писаря, сердивсь, кричав; далі бачить, що тим серцем мішанині таборовій не запобігне, розіслав старшину по всьому обозові козаків гамовати, а сам сів на коня і поїхав поміж наметами. Шрам їхав за ним, похмурний, як ніч, що надходила.

Аж ось і генерального писаря уздріли. Той давно вже їздив по табору, гамуючи козацтво, тільки од його гамовання іще гірш підіймався гомін.

— Вражі діти! — кричить. — Пічкури! Навчимо ми вас старшину шанувати! Не будете ви в нас копилити губу, як тії запорожці, що всі в їх рівні. Порівняємо ми вас так, що й не захочете. Мало чого не буває, що запорожцям усюди своя воля, що з ними старшина й гетьман запанібрата. Пожалуй! У їх нема ні вбогих, ні багатих; так на те ж вони запорожці, козаки над козаками. А ви що? Мужики! Тая ж мужва! Да ми вас, вражих дітей, батогами! Ось нехай лиш рушать раду — ми вас повернемо в земляну роботу! Дамо ми вам знати козацькую вольность!

Так вигукував військовий писар, і байдуже йому, що круг його наче море іграє. І, так як от хвилі розходяться перед байдаком, а ззаду знов, буркочучи, зливаються, так тії козаки спершу розступляться, щоб дати дорогу писарському поїзду, як же проїде, то й зачнуть іззаду вигукувати:

— Чи чуєте, що пан писар глаголе? Ми мужва! Нас батогами! Сипати вали по городах нас приставлять! Дак ми будемо працювати, а старшина одпасувати боки, орудуючи нами? І так ще мало нам зневаги? Вали сипати? Не дїждуть же вони сього! Не дїждуть, не дїждуть! — гукали ще голосніше тії, що були дальш од писарського поїзду.

А військовий писар, хоть і чув, да не озирався. Він своє козакам провадив.

— Пане писарю, — каже Сомко, перестрівши його. — Що отсе в тебе за порядок? Хїба на те я дав тобі бунчука?

А той уклонивсь, правда, низенько, да й каже:

— Та от, пане ясновельможний, яке тут лихо. Недалеко звідси табор запорозького гетьмана...

— Гетьмана! — крикне Сомко, що аж покрив увесь галас. — Хїба в тебе й опріч мене єсть гетьман? Так убирайся ж до його їздити на свинях! — і вирвав у його з рук бунчук гетьманський.

Почувши Сомків голос, зараз круг його всі замовкли.

— Гетьман, гетьман прибув! — пішло скрізь по таборові; і, скоро рознеслась така чутка, зараз деякі бурли схаменулись, подумали про свою голову. Сомко-бо жартів не любив. Щирий і незлобивий був рицар, да вже ж як і допечуть йому, то стере-

жись тоді кожен. У таборі в нього або в поході знай свою лаву — не так, як у інших. Тим-то й били сомківці неприятеля всюди, де тільки стинались. Знали, чого стоїть Сомко, усі старії, значні козаки; а військова чернь про те байдуже: їй аби воля. От під ську-то волку й підїхав Іванець із своїми запорожцями, і пішло усе, як у казані кипіти.

— А що, пане гетьмане? — каже Шрам.— Може, ще й тепер за свого писаря заступишся?

Сомко тільки махнув рукою і поїхав до свого намету.

— Дай лиш, сину, мені свого бунчука,— каже Шрам,— я ліпше од якого-небудь недоляшка в тебе попорядкую.

Сомко оддав йому мовчки.

«Бідна козацька голово! — подумав сам собі Шрам.— Отак-то завсігди доводиться нам та честь да слава! Збоку дивляться люде, дивуються, що блищить, сіяє, а в серце ніхто не загляне. Тут день і ніч мізкуєш розумом, не знаючи спочинку, а тут під боком гадюки сичать і на твою душу чигають».

Так собі мізкуючи, обійшов він з бунчуком увесь табор і всюди постановив варту, щоб ніхто вночі з табору не вештавсь, і до табору нікого без оклику не звелів пускати. Да й ні на часиночку не дав собі одпочинку. Де козаки чи кашу варили, чи круг огнища з салом на спичках сиділи, тихії речі не про що вже, як про чорну раду, ведучи, він до їх і пристане; і як спом'яне старого Хмельницького, як тоді в козаків була воля й дума єдина, то козацтво наче й протверезиться. А іншій громаді Христову притчу розкаже, схиляючи буї душі до кротості да до любові; то козаки, так як тії бджоли од кропила, погудуть та й осядуть.

І добре б воно було; може б, Шрам і до кінця козаків утихомирив; так, отже, як за тим сіятелем по ниві, так і за Шрамом паволоцьким слідом ходив диявол і всівав плівели в пшеницю. А той диявол не хто був, як полигач Брюховецького — Вуяхевич. Надувшись, мов той сич, проходив він із своїми підручниками мимо козацької купи і, бачся, нічого злого й не діє, тільки то там, то сям що-небудь блявкне, да так же то козаків гірким словом зневажає, так їм те нещасне панство да гетьманство в вічі тиче, що козаки, прислухаючись, тільки уси кусають. І як от рибалка, їздячи човном, кукольван розсипає, так той потайний зрадця Вуяхевич розсипав гіркі слова в козацькій душі.

Аж ось наступила темна, глуха ніч; і добре й зле опочило. Чи спав же то Сомко-гетьман, чи ні, а Шрам не змигнув оком і на годину. Ніхто б не розказав, ніхто й не списав би всіх його думок. З тяжкою од клопоту головою ходив він од варти до варти, частенько поглядаючи против Романовського Кута. А в Романовського Куті широкі дуби од огнищ світяться; через поле чути глухий гомін; ячать здалеку людській голоси, наче та хвиля на морі перед лихою бурею.

Розкажемо ж тепер, що діялось у дому в Гвинтовки, як отак працював наш паволоцький Шрам. Мабуть, тоді вже така година була, що й тут якось не було ладу ні між жінками, ні між чоловіками. У жіночій громаді не йшла в лад ота княгиня, жона Гвинтовчина. Одно, що вона пані великого коліна, а друге, що з діда, з прадіда вона ляшка й католичка, так уже тут як не підходить, а не потоваришиш широко.

А в чоловіків вийшло своє безладде. Череваневі було якось дивно, що Гвинтовка наче іншим чоловіком зробився. Знав він його замолоду добре. Жвавий був козак. Як, було, пустить Хмельницький по Польщі загони, то вже ніхто дальше його не пробереться; і говорять, було, козаки: «О, далеко наша Гвинтовка досягає!» І чи вже в компанії, чи що, так Гвинтовка друзяка, да й годі. Тим-то й полюбив його Черевань і сестру в його засватав. Отже й тепер він, бачся, той же, да ні: усе в його стало якось хистко, і слово його хоть і бойке, да не таке тверде й шире, як правдиво козацьке слово. Простий був чоловічина Черевань, а й йому стало розумно, що тут щось да не так.

— Як отсе, Михайле, в вас учинилось,— питається Гвинтовка в Череваня,— що ти свою Лесю заручив за гетьмана?

— А чом же, бгате,— каже Черевань,— чом нам не заручити дочки хоч би й за гетьмана? Хіба ж ми зроду з гетьманами хліба-солі не їли?

— Хто ж се говорить? — сказав Гвинтовка.— Дочка моєї сестри зуміє показати себе на всякому місці; тільки що зробили ви діло спішно, да коли б воно не вийшло смішно!

— Проти чого се ти закидаєш? — питає Черевань.

— Против того, що тепер, під сю заверюху, того й гляди, що спіткнешся...

— Нехай, бгатуку,— каже Черевань,— спотикаються наші вороги, а не пан Сомко!

— Ге-ге! — Гвинтовка йому.— Спотикались і луччі од твого Сомка. Виговський, здається, добре сидів на гетьманському столі — отже Г а д я ц ь к і п у н к т и і того зопхнули. А кажуть, що Сомко хоче теж із москалем по Гадяцьких пунктах торговатись. Коли б свого не проторговав! От Іван Мартинович ліпше видумав, що без торгу береться до гетьманства. Тим-то й цар його, кажуть, у великому пошанованню має.

— Іванцеві, бгате,— Черевань Гвинтовці,— нічого торговатись: він давно вже чортяці душу запродав, так йому тепер чи турок, чи православний — усе однаково. Ось побачиш, коли він од царя не перейде до турка!

Не ждав Гвинтовка од свого зятя такого одвіту. Нічого, однак же, не промовив. Буцім і не він, повів свого гостя огляду-

вати господарство. Там токи, повні збіжжя, там овечі кошари, там млини з ставами, там по луку ходить табун коней; усього надбав собі Гвинтовка, на всю губу був пан. Дивовавсь, розглядаючи все те, Черевань: який-то його шуряк учинивсь дука! А сам собі подумав: «У мене нема ні таких гаїв, ні таких широченних лугів, ні таких вишняків; да зате жоден міщанин київський не подивиться скоса на Хмарище; і поки стоятиме на магістраті башта з дзигарями, поти ніхто не скаже, що Черевань не по праву зайняв Хмарище. За готові лядські дукати купив я його в магістрата, і всяке знає, що за ті дукати збудовано магістратську башту».

Огледіли, вернулись. Аж ось приїхав із Ніженя сотник, Гордій Костомара.

— Що ти,— каже,— тут, пане осауле, сидючи дома, робиш? Там у місті коїться лихо!

— Яке ж там у вас лихо? — питає повагом Гвинтовка.

— Міщане,— каже,— гуляють з козаками.

— Ну, бгатику,— озвавсь Черевань,— дай, Боже, і повік такого лиха!

— Да підожди, добродію,— каже Костомара,— через що й як гуляють? Бивсь на шаблях молодий Домонтовиченко з війтенком, да Домонтовиченко війтенка й одолів.

— Ну, так і амінь йому, дурню! — каже Гвинтовка.

— Амінь? Ні, ще сьому ділу не скоро скажуть амінь. Ось слухайте лиш. Міщане повикочували на улицю бочки з пивами, з медом, з горілкою, роблять війтенкові поминки на весь хрещений мир; так козацтво поскуплювалось, як бджоли до паточки, да загуло так, що аж слухати сумно. П'ють да лають усю городову старшину.

— Ну так що ж? Нехай собі лають,— каже Гвинтовка.

— Отак!.. А се як тобі здається, що всі значні люде, що понаїжджали на раду у Ніжень, бояться носа за ворота виткнути? Козаки блукають купами по місту та буяють, як тії бугаї в череді,— хочуть двори ламати да грабовати старшину.

— А що ж ваш полковий суддя робить? — спитав Гвинтовка.

— А суддя й собі звонтнив, пане осауле. Страх хоть кого візьме. Коли б ще під сю заверюху, під сю чорну раду, якого лиха не зчинилось.

— Що буде, те й буде,— каже понуро Гвинтовка.

— І тобі отсе байдуже, добродію?

— А що ж би мені робити?

— На коня та гамовати козаків!

— Отака! Гамуй йому козаків, коли полковницький пірнач у судді!

— Да що по тому пірначеві! — каже Костомара.— Козаки судді і ухом не ведуть, а тебе і без пірнача послухають. Поїдьмо, Бога ради, поїдьмо!

— Послухають, да не тепер,— каже Гвинтовка, моргнувши якомсь чудно бровами.— Буде час, коли вони мене послухають, а тепер, коли пірнач не в мене, так я й не полковий старшина. Нехай там хоть догори ногами Ніжень перевернуть. Моя хата скраю, я нічого не знаю.

— Еге-ге! — каже потиху сотник Костомара.— Так, ма-буть, не брехня тому, що люде пронесли... Пане осауле полковий! Побійся Бога! Мені здається, що ти щось недобре на нашого пана полковника компонуєш.

— Пане Гордію сотнику! — каже, засміявшись, Гвинтовка.— Побійсь Бога. Мені здається, що ти щось недобре на нас із зятем компонуєш. Ось обід на столі, а ти розвів не знати яку розмову. Сідаймо лиш да підкріплімось, то чи не повеселішаємо.

Сів сотник Костомара обідати, да й страва йому в душу не йде. Пробовав то так, то с'як закидати оддалеки крючка, щоб вивідати, що в того Гвинтовки на думці, так той же не таківський: зараз і переверне його речі на жарти. Од'їхав назад до Ніженя ні з чим.

— Послухай, братику мій любий! — озвалась тоді Череваниха.— Як говорив ти з Костомарою, то в мене чогось наче мороз поза шкурою пішов.

— Ось лихо! — каже, обертаючи тее в жарт, Гвинтовка.— Чи не пристрів тебе, сестро, Костомара? У його, кажуть, ледачі очі: гляне на коня, завидуючи, то і коневі не минеться.

— Од пристриту, братику, я дала б собі раду; а од твоїх речей голова в мене завернулась.

— Бо не жіноче діло до них дослухатись! — сказав понуро Гвинтовка.

— У такому, братику, великому случаю, як оця рада, що громада, те й баба. Не перебивала я ваших речей козацьких за обідом; а зоставшись на самоті, не во гнів тобі скажу, що мені чогось страшно зробилось. Ми ж ізмалечку, брате, навчені закону Божого... Душа в чоловіка одна, що в козака, що в жінки: занапастивши її, другої не добудеш...

— Що то значить жити під самим Києвом! — перебив її Гвинтовка.— Зараз і видно чернечу науку. А в нас у Ніжені так жінок розумні люде учать: жіноча річ коло припичка!

Да й вийшов із світлиці.

Стало вечоріти. Вернувсь ото Петро Шраменко. Розказує й сей, що бачив у Романовського Куті. Череваниха ж із Лесею вжахнулись і поблідли на виду, да й Черевань понурив голову,

а Гвинтовка, слухаючи, тільки всміхається. Дивиться Череваниха на брата і не йме очам своїм віри: що звідусюди надіходять непотішні висті, усяке тривожиться, сумує, а йому про все байдуже, йому мов у казці кажуть про тих зрадливих запорожців да про тії чвари.

Чому же отсе,— тепер питаюся я,— чом отсе Петро і Леся не зійдуться і поговорять? То, було, таки хоть і стереглись одне одного, да все-таки й повітаються й погуторять де про що, як брат із сестрою, а тепер бояться й очей звести одне на одного. Е, шкода й питати! Єсть у них у обох якась думка, тайна, невимовна. Раді б вони ту думку задавити, як гадюку-спокусницю, а тим часом проти волі голублять її в серці. Тим-то вони й не сходяться до купи, тим бояться й очей звести одне на одного.

Засумовала дуже Череваниха, а Черевань, дивлячись на неї, й собі, мабуть, щось пораховав; смутний сидів за вечерею, смутний устав і з-за столу. Тільки княгиня не змінила своєї постави: як та плачуча береза, що клонить і в дощ, і в погоду зелені віти додола, так і вона,— чи хто сміється, чи хто плаче, у неї з серця не сходить туга.

На другий день, скоро повставали да повмивались Петро з Череванем, як ось іде козак од Гвинтовки.

— Казав пан — надівайте білі сорочки та жупани-лудани, бо сьогодні буде рада; а пані прислала вам по новій стьожці до ковніра. Уже тут і бояре царськії, і Сомко, і наш полковник з старшиною.

Здивовався Петро і звелів зараз собі коня сідлати.

А Черевань мірковав про стьожку, що княгиня прислала: «Блакитна; чом же не червона? Козак звик червону стрічку в ковнірі носити, а се вже, мабуть, польська мода. Дармо, надінемо й польську: однаково вже тепер на Україні все почалося вести[ся] по-лядськи».

Коні були вже посідлані. Сіли козаки і поїхали спішно. Василь Невольник за своїм паном.

Гвинтовка, обернувшись, тільки сказав:

— Гляди ж, сестро,— ти в мене тепер господиня,— щоб доволі було всячини на вечерю: бо я вернусь із ради не без гостей.

Виїхали на узлісся, аж людська юрма усе поле вкрила, а найбільш чернь-мужики. Мужики ж і міщане валять купами, а козацтво йде лавою під місто. А під містом розп'ято царський намет і московське військо з боярами стало. З правого боку суне з своєю стороною Брюховецький, а з лівого Сомкове військо виступає. Тільки ж за тими купами люду мало що можна було й розгледіти. Хіба по корогвах можна було розпізнати, де запорожці, а де городові. У запорожців на білих корогвах тільки червоні хрести, а в городових орли і всяке мальованне

з золотом. Гомін чинивсь по полю скрізь такий, мов підступає орда. Одне конем їде, друге піхом; той у кармазинах, а тії в личаках та в семрягах. Поперед себе звелів Гвинтовка їхати чотирьом козакам, а то б і не протовпивсь до намету.

— Дорогу, дорогу пану осаулу ніженському! — кричать козаки.

— Е, се князь наш! — гукне один у личаковому кунтуші. — Тривай лиш, недовго верховодитимеш!

А другий зупинив його:

— Не дуже, — каже, — гукай супроти сього пана: я дещо чув про його од запорожців.

— Що ж ти чув?

— Чув-таке, що не дуже гукай на його, от що!

Се ж з одного боку. А з другого, поки пробрались трохи проміж людом, чує Петро таку розмову:

— Як ти думаєш? Чия візьме?

— А чия ж, як не Івана Мартіновича!

— Е, постривай лиш! Он у Сомка, кажуть, в обозі доволі гармат і чорного проса; є чим у вічі заглянути; а він-то не таківський, щоб оддав доброхить булаву з бунчуком.

— Будуть наші й гармати, як Біг pomoже. Вже козакам давно обридло стояти в старшини в порога. Хто не в кармазинах, того й за стіл не посадять.

Проїхали ще трохи.

— Чи правда пак, — питає один бурлака в другого, — що вчора ховали вйтенка?

А той йому:

— А як же? Похорони простяглись через увесь Ніжень, од Біляківки до Козирівки. Зроду ніхто таких похорон не зазнає.

Знов зупинивсь поїзд: зустрів Гвинтовка знакового якогось пана. Той почав правити про Сомка й Іванця, як вони зустрілись у князя Гагіна¹⁰⁹. Князь іще раннім ранком зазвав козацьку старшину на пораду, і там-то було послухати, як привітав Іванець Сомка!

О, Іванець — собака! — каже, знизивши голос, Гвинтовка. — Як уїється в кого, то вже свого докаже. Як же зложили бути раді? По-нашому?

— Авжеж!

— І Сомко згодивсь?

— Згодивсь поневолі. Тільки бач: Брюховецький, по уговору, пішо і без оружжя веде свою сторону, а Сомко на конях, шатно і при оружжю. Хоче, кажуть, з гармат бити, як не по його рада станеться.

Гвинтовка тільки засміявсь.

— Нехай, — каже, — б'є на здоров'є!

Роз'їхались. Гляне Петро, аж і коваль якийсь тут вештається з молотом на плечах.

— Ти запорозька сторона, Остапе? — питає в його вівчар з цїпком.

— Щоб вони, — каже, — виздихали тобі всі до одного, тїї запорожці!

— Як! За що се?

— За що? Є за що!.. Гм! Сказано — не вір жінці, як чужому собаці!

— Йо? Щоб то оце запорожець та почав до жінок липнути?

— Еге! Ти ще не знаєш сих пройдисвітів! Се, коли хочеш знати, самі паливоди!

— Йо?

— І не йо! Учора зазвали мене до коша, буцім і добрі. «Ось там се да те треба нам перековати, а в нас такого дотепного коваля й зроду не було», — та й давай мене поштувати. Я ж там п'ю та бенкетую, а вони в мене в господі лихо коять. Вертаюсь ранком, проспавшись, аж дома вже походжено.

— Та то тобі на похмілля так іздалось, брате.

— Іздалось! — аж крикнув коваль. — А це ж як тобі здасться? Питаю в Івася: «З ким же ви, синку, без мене вечеряли?» А вона, сука, вже й перехоплює: «З Богом, скажи, Йвасю, з Богом!» А дитина, звісно, мале, лукавства не знає, поглянуло на неї та й питає: «Хіба ж, мамо, то Бог, що в червонім жупані?»

Проїхали й мимо сих. Що ближче к царському намету, то все труднійш було пробиратись. Коло намету б'ють у бубни, а тут проміж народом ходять окличники да все кричать: «Ураду! Ураду! Ураду!» Хоть народ і без окличників звідусюди мов плав пливе. А найбільш претється того мужицтва.

— Ну, вже, брате, — каже інший, — з порожніми кишеньями до жінок не вернемось!

А другий, сміючись:

— Заробимо лучче, ніж на косовиці! Бач, у яких пани кармазинах, які теляги під золотом та під сріблом понадівали! Аж хрястять! Усе наше буде!

— Та й коло крамних комор руки погіємо! Казали запорожці, що все порівну між миром подалять.

Гляне Петро, аж тут між мужиками тиснеться й Тарас Сурмач.

— І ти, — каже, — отсе супротив Сомка й панотця?

А той:

— Спасибі вельможному пану Сомкові! Спасибі й твоєму панотцеві! Ви звикли обирати гетьмана тільки козацькими голосами, а тепер і наш міщанський речник чогось на раді стобіть, — да й потяг далі.

Ось уїжджають наші у саме колесо віщове. Узяли козаки од їх коні. Тут уже були самі козаки, так зараз і дали Гвинтовці дорогу, а за Гвинтовкою й Петро з Череванем пробравсь. Інші, зустрівшись, тисли Гвинтовку за руку. Він тільки, всміхаючись, кланявсь.

Гляне Петро, аж поміж старшиною козацькою тільки де-не-де видно у комірі червону стрічку: усе повипускали голубії. Ошибло його страхом: тут щось недобре скомпоновано!

І Черевань щось помірковав. Обернувсь до Василя Невольника:

— От, бгате Василю, яка тут чудна мода завелась на стьожки! У нас червоні, а тут — дивись — усе блакитні!

А той похитав головою да тільки:

— Ох, Боже правий, Боже правий!

Пробравсь Гвинтовка у саму перву лаву, між полковники, сотники да осаули, судді полкові да обознії з хорунжими. Тут і писарі стояли з каламарями й білим папером. Посеред колеса, — а колесо одзначили таке, що з одного краю до другого ледві можна було що почути, якби перекликуватися, — так посеред колеса стояв стіл під турецьким килимом. На столі лежала булава Брюховецького з бунчуком і короговою. Сам Брюховецький стояв у голубому жупані перед своїх запорожців. Тут уже він був не той, що в Романовському Куті: позирав гордо, погетьманськи, і тільки всміхавсь, узявшись у боки.

Але ось крізь царський намет увійшов і Сомко з своєю старшиною — усі в панцирах і мисюрках, з шаблями й келепами, як до бою. У руках Сомко держить золоту булаву Богданову; над ним розпустили хорунжі і бунчукові військову корогов і бунчук. Два тимпанники стали перед його з срібними бубнами.

«Гордий, пишний і розумом високий гетьман! — подумав Петро. — Да на кого ти опираєшся, коли б ти тільки відав! Диявол давно вже одлучив од тебе вірнії душі!.. По тонкій кризі ступаєш ти на свого ворога... Жаль мені тебе, золота голово, хоть ти й перепинив мені дорогу!»

Так думав Шраменко, стоячи позад Гвинтовки. А кругом радного колеса крик і гомін такий, мов Чорне море йграє. Однак почув Сомко, як закричали йому брюховці:

— Положи й ти булаву! Положи бунчук і корогов, переяславський крамарю!

Сомко звелів ударити своїм тимпанникам у срібні бубни, Ущухнув трохи галас. Він тоді голосом чистим і поважним, мов у золоту трубу, протрубив:

— Не положу! Нехай скажуть мені мої підручники (і поглянув гордо на обидва боки). А вас, голодранців, я не знаю, звідки ви втерлись між козацьке рицарство!

Боже! Як схопитися гвалт! Інші вже совались із колеса наперед, щоб зчинити бой; бо січовики, хоть прийшли й без оруж-
жя, як сказав їм князь, да припасли по кийку під полою. Може
б, без бучі й не обійшлось, да сивії діди, батьки січовії, стоячи
перед братчиків, зупинили.

— Сійте, — кажуть, — діти, сійте, ладу ждіте!

А з боку Сомкового старий Шрам, стоячи у первій лаві,
поглянув на обидва боки, на своїї сторони старшину, да й каже:

— Бачте, діти, з ким нам довелось важитись за гетьманст-
во! Чи достойні ж сі буї вепри дніпровії, щоб трактовать з ни-
ми по-людськи? Шаблею ми з ними розправимось! Шаблею та
гарматами протверезимо сих п'яниць нікчемних!

Петро хотів би пробратись до панотця. Знав добре, що тут
без лиха не минеться, так хотів задалегідь пристати до невелич-
кої купки вірних, що стояли круг старого Шрама з червони-
ми стрічками. Да вже не можна було тепер жодним побитом
протиснутись. А круг його стоять усе тії окаянні зрадці у бла-
китних стьожках да в голубих жупанах і вже не боючись
голосно розмовляють.

— Ну, брате, — каже один, — дождали ми свого празника;
будемо панами на Україні! Нехай усяке козака знає!

— Над ким же ми пануватимем, — питає другий, — коли
всяка душа буде рівна?

— Хто тобі сказав?

— А як же? Он, бач, тепер між козацькою старшиною бов-
ваніють, наче гриби в траві, товстопикії бургомістри од міщан.
А он пороззявляли роти на раду і мужицькі виборнії.

— Ге-ге-ге! Не знаєш же ти Івана Мартиновича. Я не таке
чув, гуляючи вчора з його джурою. «Один, — каже, — тому час,
що батько в плахті. Нехай повеличаються, як поросся на орчику,
а там доволі з їх буде й греблі гатити. Буде кому панувати на
Україні і без мугирів. Івану Мартиновичу аби козацтво пригор-
нути до свого боку».

Як ось ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Вихо-
дить із царського намету боярин, князь Гагін, з думними дяка-
ми. У руках царська грамота. Його підручники несуть царську
корогов козацькому війську, кармазин, оксамит, соболі од царя
у подарунок старшині з гетьманом. Усі послі, по-московському
звичаю, з бородами, у парчевих соболевих турських шубах; на
ногах у князя гаптовані золотом, виложені жемчугом сап'янці.
Поклонились обом гетьманам і козацтву на всі чотири сторони.
Усі втихли, що чутно було, як бряжчали в бояр шаблюки на
золотих ланцюгах коло пояса. Перехрестивсь князь великим
хрестом, од лисини аж за пояс, потряс головою, щоб порівня-
лись сивії патли, підняв грамоту високо — два дяки йому руки
піддержували — і почав вичитовати царське ім'я.

Як ось, позад брюховців, сільська голота, не чуючи нічого, що читають, почала гукати:

— Івана Мартиновича волимо! Брюховецького, Брюховецького волимо!

А Сомкове козацтво задне собі, чуючи, що оглашають гетьманом Брюховецького, почало гукати:

— Сомка, Сомка гетьманом!

І по всьому полю зчинивсь галас несказаний. Тоді й передні бачать, що всі байдуже про царську грамоту, почали оглашати гетьманів — усе ближче, все ближче, аж поки дійшло до самої першої лави.

— Брюховецького!

— Сомка!

— Не діжде свиноїзд над нами гетьмановати!

— Не діжде крамар козацтвом орудовати!

— Так от же тобі!

— Візьми ж і ти од мене!

І зачепились. Хто шаблею, хто києм, хто ножакою.

— Стійте, стійте лавою! — крикне Сомко на своїх. — Даймо шаблями їм одвіт!

Хто ж виймає шаблю да горнеться до гетьманського боку, а хто, ніби з ляку, тиснеться назад, кричучи:

— Не наша сила, не наша сила! До табору! Втікаймо до табору!

А запорожці схопили Іванця за руки да вже й на стіл саджають, і булаву й бунчук до рук дають. Зіпхнули й князя з думними дяками, як поперлись.

— Гетьман, гетьман Іван Мартинович! — кричать на все горло.

— Діти! — крикне на своїх старий Шрам. — Так отсе ми потерпимо таку наругу! Спихайте Іванця к нечистій матері!

І кинулись купою до столу. Січуть, рубають низовців, саджають на сталець Сомка. А запорожці, як злії оси, не боячись нічого, з одними киями да ножаками лізуть і б'ють Сомкову сторону. Вирвали в Сомка бунчук і переломили надвоє, одняли й булаву.

Оглянеться Сомко, аж при йому тільки зо жменю старшини.

— Ей, — каже, — годі! Нема тут наших!

Старшина гляне, аж кругом самі запорожці. Іванець, махаючи булавою, кричить:

— Бийте, небожата, крамаря! Шапку червінців за добру руку!

Тоді Сомкова старшина бачить, що лихо, скупилась тісно, плечем повз плече, да назад до намету. А інші там же поклали голови. За наметом стояли їх коні. Може б, і тут не влизнули, та

московське військо, що прийшло з Гагіним, пропустивши до намету Сомка з старшиною, заступило їх од запорожців.

Тим часом Черевань усе окрикував Сомка гетьманом.

— Що се ти, вражий сину, репетуєш, стоючи між нашими? — крикнуть на його запорожці.

— А що ж, — каже, — бгатці? Я свого зятя на всякому місці оберу гетьманом.

— Еге! — закричав отаман. — Се крамарів тесть! Бийте його, кабанячу тушу!

Тут деякі поточились до Череваня, і, може б, там йому й капут був, да Василь Невольник пізнав ватажка.

— Пугу-пугу! — закричав. — Пугу, Головешка! Гаврило! Хіба не пізнав Василя Невольника? Не чіпай сього пана: він на моїх руках!

— Еге! Ось де зійшлись! — каже той, пізнавши Василя. — Угамуйтеся, братчики, — каже до своїх, — багацько нам тепер роботи й без його.

Да й поперлись до столу, б'ючи всякого, хто не з блакитною стрічкою.

А Гвинтовка тим часом, сівши на коня, проїхав сюди-туди, піднявши вгору срібний пірнач (де він його взяв, ніхто не знає); на пірначі пов'язана широка блакитна стьожка.

— Гей, — каже, — козаки, непорожні голови! Хто не забув держатись за гвинтовку, до мене! За мною! — да й поїхав з ради до табору, держачи високо над головою пірнач із блакитною стьожкою. А за ним повалило козацтво, як за маткою бджоли.

Козацтво ж просте, реєстрове собі, а старшина, значні козаки — собі. Хто оддалеки забачить срібний пірнач, так і прилучається до боку ніженського осаула. Поки переїхав поле до Сомкового табору, назбиравсь за ним такий поїзд, як і за гетьманом. Сомко ж із своєю купою на конях прибуває у табір до полку Переяславського, а Гвинтовка до полку Ніженського.

Покликне Сомко на своїх козаків:

— До шику! До лави! Пушкарі, риштуйте гармати! Піхота з пищаллю поміж гарматами, а комонник по крилах!

Поїхали генеральнії старшини з полковою старшиною по всіх полках, по всіх сотнях шиковати до бою військо. Сомко, увесь палаючи, поблискує поміж лавами своїм срібним панциром. Одна в його думка — ударити на Іванців табор, розметати, як полову, тії гайдамацькі купи, силою вирвати бунчук і булаву в харцизяки, коли не стало ні розуму, ні правди на Україні!

Іще ж не пошиковала старшина полків, іще не крикнув він р у ш а й, а вже полк Ніженський з табору й рушив.

— Е, Васюта не звик слухати старших! — каже Сомко. — Ну, дармо, нехай б'є первий, а ми підпремо його.

Коли ж прибігає сам Васюта конем:

— Біда, пане гетьмане! Отепер ми посіли!

— Що? Як?

— Отепер-то в нас кобила порох поїла! Не я вже полковник ніженський, а Гвинтовка! Дивись, як пірначем над козаками посвічує!

За Васютою біжать деякі й з старшини ніженської. Сотник Костомара кричить:

— Пропала справа! Без Ніженського полку, як без руки правиці!

Ще Сомко не наваживсь, що в таку трудну минуту чинити, як ось козаки, підскачавши до війська сторони Брюховецького, наклонили сотня за сотнею корогви да одвернули, да зараз і почали вози своїх старшин жаковати — тих, що до Сомка прихилились. А з другого крила сомківці теж заворушились.

— Якого, — кажуть, — чорта чекатимеш, поки нас візьмуть шаблею з безбулавним нашим гетьманом? — да, похапавши кожна сотня корогви, і собі рушили на поклон Брюховецькому.

Бачить тоді Сомко, що зовсім лихо, побіг з старшиною на конях до царського намету, до князя. Уходять у намет, а Іванець там од князя царські дари приймає. Круг Іванця Вуяхевич і інші значні сомківці з запорожцями.

— Га-га! — крикнув клятий на радощах. — От яка рибка в сак ускочила!

А Сомко, нічого не слухаючи, до князя:

— Що се ти, князю, дієш? Хіба на те послав тебе цар на Україну, щоб ти потакав запорозьким бунтам?

А князь стоїть, мов тороплений, бо ще й до себе не прийшов за великим гвалтом поміж військом. У Московщині він зроду такої хуги не бачив.

А Сомко:

— Нащо ж ти й військо з Москви на наш хліб привів, коли воно стоїть, не ворухнеться? Не доведе вас до добра така політика, щоб меншого на старшого підпирати? Давай мені свою воєводську палицю — я одіб'ю твоїми стрільцями голоту од табору!

Князь тільки переступав з ноги на ногу.

Як тут гукне Брюховецький:

— Властю моєю гетьманською бороню тобі, князю, втручатись у наші справи! Козаки самі собі судді: два з третім що хотія роблять. А візьміть, небожата, та вкиньте в глибку сього бунтовника!

— Так нема ніде правди? — каже Сомко. — Ні в своїх, ні в чужих?

А Іванець:

— Єсть правда, пане Сомко, і вона тебе покарала за твою гордось! Візьміть його, братчики, та забийте в кайдани!

— Пане гетьмане! — каже вірна старшина, обступивши Сомка. — Лучче нам положити усім отут голови, ніж оддати тебе ворогу на наругу!

Заплакав тоді Сомко, поглянувши на своє товариство.

— Братці мої, — каже, — миліі! Що вам битись за мою голову, коли помирає Україна! Що вам думати про мою наругу, коли наругавсь лихий мій ворог над честю й славою козацькою? Пропадай шабля, пропадай і голова! Прощай, безщасна Україно! — і кинув об землю свою шаблю.

Усі круг його теж покидали свої шаблі. Широ заплакали вірні козаки.

— Боже правосудний! — кажуть. — Нехай же наші сльози упадуть на голову нашому ворогу!

Дуже звеселився тоді Брюховецький. Зараз ізвелів Сомка, Васюту і всю їх вірну старшину взяти за сторожу, а Вуяхевичу — на Москву листи писати, що ось нібито Сомко з своїми підручниками на царя козацтво бунтує, Гадяцькії пункти ознаймує людям, радючи царського величства одступати.

А князь Гагін собі komponує, як би тих нещасних іще більш притушковати, щоб не спливла наверх неправда, що, взявши од Іванця великі подарунки, його неситій злобі потурає. Тим часом повів нового гетьмана з старшиною в соборну ніженську церкву до царської присяги. А вийшовши з церкви, гетьман запросив князя з послами до себе на обід, у двір до бурмиистра Колодія. Там міщане наготовили бучний бенкет Брюховецькому з старшиною.

XV

Одчепившись ото Черевань од запорожців, насилу оддихавсь, щоб промовити слово.

— Бгате Василю! — каже. — Давай мені боржій коня! Нехай їй біс, сій раді! От не в добру годину знесло мене з тим божевільним Шрамом!

Пішов Василь Невольник за кіньми, так куди! Заверюха кругом така, що не второпає, куди і йти. Так як скіпка на воді крутиться, попавши на чорторій, так він ворочавсь між тим ярмарком. А тут іще добре й не знає, де поставили коней Гвинтовчині козаки; так наждавсь Черевань уволю. Скрізь народ товпиться; під боки його штовхають; неборак тільки сопе!

— Де оце в нечистого мій Василь занастивсь?.. Бгатику, — каже до Петра, — не кидай же хоч ти мене!.. Ой, коли б мені добратись живому та здоровому до Хмарища! Нехай тоді радує собі хто хоче!

Як же ото огласили запорожці Брюховецького гетьманом, то зараз і порідшало трохи на раді. Перш ото Гвинтовка одвів своїх підручників; потім і другі сомківці рушили до табору. Тільки запорожці іграли круг гетьманського столу, як злії оси круг свого гнізда, да простий люд-селюки гули по всьому полю, що тії трутні.

З півгодини ще не знали селяне, що між козацтвом робиться. Як же вже рушив Брюховецький з князем до присяги у місто, тоді по всьому полю чернь загукала:

— Хвала Богу! Хвала Богу! Наша взяла! Нема тепер ні пана, ні мужика, нема ні вбогих, ні багатих! Усі поживемо в достатках!

— Що ж, братища? — кажуть інші. — Рушаймо панським добром ділитись! Повне місто тепер панства.

— Е, ще буде час у місті погуляти! — одвітують другі. — А он козацтво Сомків табор рабує. Дурна Сомкова старшина понабирала з собою самих кармазинів повні вози.

— Ну, хто куди любля! Усюди є об віщо погріти руки!

І от — одна купа сюди, а друга туди, одна сюди, а друга туди: половина люду до міста повалила, а половина чкурнула до Сомкового табору. По полю пооставались тільки гуляки, що на радощах понаймали музики да ї водяться з ними купами, танцюючи.

Чудно було Петрові да й Череваневі дивитись та тії музики та гопакі у такий смутний час, що плакати б усім треба, а не веселитись. Коли ж валить, мов тії хвилі, люд од табору; а назустріч йому купа селян од міста.

— Куди ви? — питаються.

— А ви куди?

— Ми до Сомкового табору.

— А ми до міста. Там, кажуть, є пожива!

— Е, чорта з два!

— Як?

— Так, що не пускають! Московська сторожа не пускає нашого брата на місто.

— Шкода ж і до табору! Козаки самі там пораються, а нашому брату дають оглоблею по гамалику!

— Що ж оце? Дак це нас козаки, мабуть, убрали в шори?

— Трохи чи не так, як Виговський Москву!

Як ось надбігають іще новії купи.

— Біда! — кричать. — Пропала справа! Чи чули, що кажуть запорозькі братчики?

— А що ж вони там кажуть?

— От що! Посунулись деякі з наших через городи, стали поратись коло панських дворів, дак братчики їх киями. «Убирайтесь, — кажуть, — ік нечистій матері, мужва невмивана!» —

та й виперли за місто. Наші почали були пручатись: «Ми ж тепер усі рівні!» — «Ось ми вас,— кажуть,— порівняємо батогами! Ховайтесь, вражі діти, заздалегідь по зачіпках, поки не здобулись лихої години!»

— Еге! Дак отака нам дяка! — закричали тоді привідці (у кожної купи був свій ватажок). — Стійте ж, братці! Коли ми помогли кому злізти на гетьманський стіл, дак зуміємо і з стола зопхнути! Куптесь у полки, кричіть «у р а д у!» Визвольмо Сомка та Васюту з неволі: тії за нас уступляться!

Заворушився люд, загомонів; піднявся по всьому полю галас. Тільки нічого з того не вийшло. Інші, помірковавши, кажуть:

— Ні, вже, мабуть, шкода перемішувати тісто, вийнявши з печі! Яке посадили, таке і спечеться. Буде з нас і того, що потанцювали днів зо два з запорожцями.

А другі:

— Шкода, шкода! Козацтво тепер стоятиме усі в одно, полатають нам боки, та з тим і додому вернемось. Втікаймо лучче заздалегідь!

Тим часом деякі ведуть таку розмову:

— Я собі таки піймав із воза в таборі сало! Буде жінці та дітям до пилипівки ¹¹⁰!

— А я пшоно мішок! Коли б хто поміг доперти до хутора.

— Ге! Що ваше сало та пшоно! — каже третій волоцюга. — Я он попав був жупан такий, що пари волів стоїть, та гаспедський козак дав келепом по руці так, що не рад би й шестирикю! Тепер саме в косовицю доведеться попоноситись із рукою! І чарки горілки не заробиш. От тобі й рада!

— Рушаймо, рушаймо додому, поки ще й ніг не поперебивали, мов кабанам у городі! — кажуть мужики. — Ніде правди діти, не на добре діло ми пустились! Ліпше зробили наші сусіде, що не послухали запорожців. Тепер стидно в село й очі появити: довіку будуть дражнити чорною радою!

І почав чорний люд розходитись. Замовкли й музики, затихли й скоки, і веселі гопаки по полю. Незабаром стало кожному розумно, що нічого гаразд веселитись.

Як ось почали роз'їжджатись із Ніженя й шляхта, державці, що були понаїжджали під час тієї ради. Інший привіз і жінку, й дочку. Така-то була думка, що тепер з'їхалось з усієї Гетьманщини рицарство, так чи не пошле Бог пари. Аж тут не весілле вийшло. Як почали по дворах поратись військова голота з запорожцями, то рад був інший, що з душею з міста вихопивсь. Інший же вихопивсь, а другий там і голову положив, обороняючи свою худобу і сім'ю; а дочок шляхетських і старшинських козаки собі за жінок силою інших похапали.

Кому ж пощастило улизнути за царину, тії, як од собак, мусили од запорозької голоти одбиватись. Отсе їде значний чоловік у кованому возі да й шаблю держить голу або рушницю при плечі. Слуги їдуть кінно округ воза. А за ним низовці, бхляп на міщанських конях, женуться, як шуляки. Хоть стріляй, хоть рубай, лізуть наче скажені. Боронить, боронить пана з сім'єю челядь, да як зваять одного-другого запорожці з коня, так хто оставсь — урозтіч! А вони, окаянні, коней зупиняють, у колесах спиці рубають, вози перевертають, панів із кармазину і з саєти обдирають. По полю не один віз з покаліченими кіньми валяється, не одна вдова плаче по мужові, не один бідаха, конаючи в крові, тужить, що не поліг під Берестечком. А там скрізь порозламувані скрині; одежа лежить розкидана, кривава, пороздирана; пух із перин, наче сніг, летить по вітру: усюди розбишаки шукали грошей, усе пороли, розкидали. Черевань, дивлячись, аж іздрігається. Довелось би і йому таке лихо, якби не блакитна стрічка в ковнірі.

Се ж одні так бідовали, а другі давали таки добру одсіч харцизякам. Інші догадались викидати із возів одежу: знімали з себе жупани-лудани, блаватаси й едамашки да кидали під ноги запорожцям, аби їх неситу заздрість зупинити. А запорожець підхопить, ткне під себе да знов навздогін.

— Ей, люде добрі! — кричать інші селянам, що, мов то-роплені овечки, блукають по полю. — Рятуйте нас, а то й вам те буде!

То люде й оступлять, і оступлять кругом віз, бо вже знали, що за хижеє птаство тії братчики. А як которий ув'яжеться за возом, то й самого косою або засмаленим колякою огріють, що тут і зов'ється ледащо. Інші значнії люде, старшина й шляхта, поскидавши кармазини, повдягались у семряги і між простим людом додому піхóm пробирались. Тоді-то мужики до панів, кого знали, що добрий пан, почали знов горнутись і до господи його з-під Ніженя проводжати; а пани почали рахувати, як би не зовсім попустити Україну низовцям на поталу.

Дивиться Черевань, аж і Тарас Сурмач їде возом із Ніженя. Запорожці його, у личаковім кунтуші, не займають. На возі з ним іще півдесятка міщан.

Побачивши Сурмач Череваня:

— Ге-ге! — крикне. — Отак наші поживились!

— А що там, бгате?

— Та що! Під'їхали нас братчики так, що тільки ушима стрепенули!

— Що ж вони вам, бгате?

— Та що! Зараз у бурмистра Колодія кубки, коновки срібні, ковщі, що позносили з усього міста міщане, із стола порозхватували. Став бурмистер їх докоряти, злодіяками, розбишаками

взивати, дак і самого трохи не вбили: «Не вживай козака злодієм! Тепер,— кажуть,— минулось: се моє, а се твоє,— усе тепер обще! Своє добро, а не чуже розібрали братчики по кишнях!» Отакіі! Ще ж це не все. Тут одні в бурмистра бенкетують, а там голота розповзлась по місту та давай коло крамних комор поратись. Усе з комор порозволикали. Кинулись міщане жалітись до гетьмана, дак той сміється: «Ви ж хіба,— каже,— вражі сини, не знаєте, що ми тепер усі, як рідні брати? Усе в нас тепер укупі!..» Так-то підійшли нас оmanoю січові братчики! Я оце з своїми бурмистрами зібравсь та швидш додому, щоб і в Києві в нас не похазяйствовали низові добродії.

— Бгатиі! — каже Черевань.— У прокляту годину виїхали ми з дому! Коли б у мене тут не дочка та не жінка, то й я сів би з вами та й убравсь із сього пекла.

— Рятуй же їх боржій, добродію,— каже Сурмач,— бо вже я чув, що гетьман просватав твою дочку в дядька Гвинтовки за свого писаря!

— Чорта з два просватає! — гукнув тут, як із бочки, чийсь товстий голос.

Гляне Черевань, аж їде Кирило Тур, а за ним з десяток товариства верхи.

— Чорта з два,— каже,— просватає! Уже кому що, а Череванівна моя буде. Нехай же не дурно буде мене за неї бито киями!

— Кирило! — гукнув на нього Шраменко.— Кирило Тур, чи чуєш?

А той йому, їдучи:

— Ні, не чую. Який я Тур? Хіба не бачиш, як тепер усе на світі попереверталось! Кого недавно ще звали приятелем, тепер величають ворогом; багатий став убогим, убогий багатим; жупани перевернулись на семряги, а семряги на кармазини. Увесь світ перелицьовано: як же ти хочеш, щоб тільки Тур zostався Туром? Зови мене або бугаєм абощо, тільки не Туром.

— Да годі, Бога ради! — каже Петро.— Чи тепер же до вигадок? Скажи на милость Божу, невже ти знов вернувсь до своєї думки?

— Себто про Череванівну закидаєш? — у одвіт йому Кирило Тур.— А чому ж не вернутись? Сомка твого вже біс ізливав — не бійсь, не викрутиться з запорозьких лап! Дак кому ж більш, як не Кирилу Турові, достанеться Череванівна? Може, думаєш, тобі зоставлю? Найшов дурня!

І помчавсь із своєю ватагою к Гвинтовчиному хутору.

Оставсь Петро, як остуджений. А Черевань собі стоїть, мов сон йому сниться. Тарас Сурмач давно вже од'їхав. Як ось — Василь Невольник з кінвми. Упав Петро на коня і полинув за запорожцями: як тут йому назустріч старий Шрам.

— Куди се ти мчишся, синку?

— Тату! Знов запорожці хочуть ухопити Череванівну!

— Покинь тепер усіх Череванівен, синку! — каже понуро Шрам. — Нехай хапають кого хоча. Рушай за мною; нам тут нема більш діла: заклувала ворона нашого сокола!

Нічого й казати Петрові. Поїхав за панотцем, похиливши голову, а серце, ти б сказав, надвое розрізано!

Аж ось гукає Черевань:

— Бгатику! Постривай, дай хоч подивитись на тебе.

Зупинився Шрам.

— Де се ти, бгате, був у сю заверюху?

— Що про те питати, чого не вернеш? — каже Шрам. — Прощай, нам ніколи.

— Та постривай-бо! Куди ж ви оце? Ну, бгате, от я й на раді з тобою був, бодай ніхто вже не дїждав так радувати! Що ж із того вийшло? Тільки боки потрутили та один розбишака трохи не вколошкав. Що ж мені ще звелиш чинити?

— Шкода вже тепер нашої праці, брате Михайле! — каже Шрам. — Їдь собі з Богом до Хмарища. Скажуть, мабуть, швидко й усі аминь.

— А не будеш же мене більш узивати Барабашем? — питає Черевань.

— Ні, — каже Шрам. — Барабашів тепер повна Україна.

— Їй-богу, бгате, я кричав «С о м к а!» так, що трохи не луснув! Ох, у нещасливу годину, бгате, ми виїхали з Хмарища! Як то моя Леся почує про сю раду? Подождіть же! Куди ж оце ви, бгатці!

— Куди ми їдемо, — одвітує Шрам, — там тобі не бувати.

— Та, по правді сказавши, бгате, я й не хочу. Добре й під Ніженем огрілись. Ось до якого часу блукаю не обїдавши. А бідолаха Сомко! Що-то він тепер?

— Ну, їдь же собі обїдати, — каже Шрам, — нам ніколи. Прощай!

— Прощайте й ви, бгатці! Та заїздіть, упоравшись, у Хмарище: вдаримо, може, ще раз лихом об землю.

— Ні, вже! — одвітує Шрам. — Тепер про нас хїба тільки почувеш. Прощай навіки!

Да й обнялись обоє перш із Череванем, а потім і з Василем Невольником. Петро щиро стиснув Череваня, прощаючись; а той мов догадався да й каже:

— Ой бгатику! Чи не лучче б було, якби ми не ганялись за гетьманами?

З тим і розїхались. Шрам повернув на Козелецький шлях, Черевань із Василем Невольником вернувся до своякового хутора. Василь Невольник утирав рукавом сльози.

А Брюховецький тим часом бенкетовав у Ніжені. У ту-бо нещасливу годину справді так лучилось, як мовив Галка: «Де кричать, а де співають; де кров іллють, а де горілку п'ють»¹¹¹. Коло Брюховецького сидить за столом князь Гагін із думними дяками — люде поважні, що не з гайдамаками б їм бенкетовати, так, отже, золотого того наробило, що безбожний харцизяка став їм у повазі, а щира душа мусить погибати! За золото не звонтпили ошукати свого царя, що дав їм у всьому віру; не звонтпили через того Іванця наготовити кривавих буч своїм землякам із нашим безталанним людом. Хто ж бо того не знає, скільки опісля розлито на Україні крові через Іванцеве лукавство да через неситу хтивість московських воєвод?

Гуляє князь Гагін із Брюховецьким, ісповняють червоним вином кубки, бенкетують на людське безголов'є. Скрізь, і в світлицях у Колодія, і на подвір'ї сидить поза столами городова козацька старшина з запорожцями: усе то тії, що нишком по-якшались із низовцями да, ради свого панства, запродали Сомка Іванцеві. Невірні душі! Тепер уже іншому й трунок не лізе в пельку, іншому так тяжко, як тому Юді¹¹², да вже нема вороття — треба брататися з розбишаками! А тії окаянні сидять за столами в чужих кармазинах, що де на яких і не сходяться, п'ють горілку, як воду, хваляться такими добрими вчинками, що аж мороз іде поза спиною, крик, галас зчинили несказаний. Дивується князь, поглядаючи на таку компанію, і питається в гетьмана:

— Чи в вас у Січі знай так бушують на бенкетах?
А один бурлака перебив гетьмана да й каже:

— В нас, князю, у Січі, то і норов, хто «Отче наш» знає,
Як уранці вставши, вмисться, то чарки шукає.
Чи чарки то, чи ківш буде, не глядить переміни,—
Гладко п'ють, як з лука б'ють, до ночної тіні¹¹³.

Як же почали розхапувати по кишенях міщанське добро, то князь і собі звонтпив, щоб його ще гірш, ніж на раді, не потрутили; да, скінчивши обід, зараз і попрощавсь із новим гетьманом. Брюховецький провів його аж за ворота.

Провів князя за ворота, аж тут йому назустріч двоє дідів січових — ведуть за шияку якогось сіромаху-братчика. Так як от часом двоє вовків попадуть під селом необачну свиню да, взявши з обох боків за уши, ведуть у пушу на розправу, так тії діди вели бідаху-запорожця через базар, позираючи грізно з-під сивої щетини.

— Де се ви, батьки, блукали, що й не обідали вкупі? — питає Іванець.

— Та от бач! — кажуть. — За цим ледащом і обід утеряли.

— Що ж він таке?

— Еге, що! Тут наробив такого сорому товариству, що й казати язик не ворочається. Унадивсь дияволів син до ковалихи. У Гвинтовки коло хутора коваль живе, дак він туди і внадивсь.

— Так оце ви його й піймали на гарячому вчинку?

— Зцапали, — кажуть, — пане гетьмане, як kota над салом. Уже нам давно до ушей донесено, що притьмом Олекса Сенчило скаче в гречку: «Е, постривай же, — кажемо, — гаспедський сину! Ми ж присочимо тебе!» — та вже ото й чигали його, не спускали з очей. Що ж? Тут добрі люде на раді гетьмана обирають, а він, ледачий, до ковалихи. А ми з братчиком назирцем. «Одчини!» — Не одчиняє. «Одчини!» — Не одчиняє. Ми двері вивалили, аж він, поганець, там, як той кнур у берлозі!

— Що ж ви оце думаєте з ним чинити?

— А що ж більш, як не киями? Та вже сього не так, як Кирила Тура! Сьому вже треба так боки нагріти, щоб не діждав більш рясту топтати!

Кругом запорожці, як тії гусаки, повитягували шиї; слухають, що гетьман скаже. А гетьман повів кругом якось лукаво очима.

— Ударити, — каже, — в раду.

От і почали окличники гукати по базару; а серед базару став коло стовпа довбиш да й почав бити в бубни. А братчики так, як хорти на поклик вівчаря, той звідти, той звідси, поспішали на раду. Тяглось туди й городове козацтво. Як же назбиралось їх купа чимала і зробили судне колесо, і всі діди стали в первій лаві, похиливши тяжкії од думок голови, тоді й гетьман з вельможною старшиною вийшов з бенкетного двору. От і став на своєму гетьманському місці, під бунчуком і корогвою, і вщухнули всі, слухаючи, що казатимуть старійші. Як ось, тільки що кошовий дід, батько Пугач, виступивши наперед, хотів кланятись на всі боки до радного слова, аж Іван Мартинович звелів ударити у срібні Сомкові бубни і прийняв сам таке слово:

— Панове полковники, осаули, сотники і вся старшина, і ви, братчики запорозькії, і ви, козаки городовії, а найбільш ви, мої низові дітки! До вас тепер оберну я слово, а вся рада нехай послухає й розсудить. Як захочував я вас із собою на Україну, на волю й на розкоші, так чи вже ж я зло вам мислив? Чи вже я вас думав киями замість паляниць годувати? Ох, Боже мій милий! Серця свого вколупав би я та дав своїм діткам; а тут ось сивії голови січовії знай киї та киї вимагають. І за що ж мусить погибати хоч би й оцей безталанний Олекса Сенчило? (А Олекса Сенчило стоїть посеред колеса.) За те, що трапилось, може, раз на віку, вскочити в гречку! Який же його біс утерпить,

ходючи посеред спашу? Хіба в запорожця душа з лопуцька, не хоче того, чого й людська? Добре в Січі за се карати, а тут нам через жінок швидко доведеться перевести всіх братчиків. Як вам здається, панове молодці, чи правду я кажу, чи ні?

— Святу правду, пане гетьмане! Святу правду! — загули кругом запорожці, як із бочки.

— А вам як здається, батьки? — питається в дідів.

А діди стоять, понуривши голови, та й не знають, що йому й одвітовати. Довгенько думали сивії оселедці, довгенько один на одного зглядували, киваючи головою, далі виступив знов наперед батько Пугач да й каже:

— Бачимо, бачимо, вразкий сину, — дармо, що ти гетьман, — до чого ми в тебе дожилися! Убрав еси нас у шори, як сам схотів! Вивезли ми тебе на своїх старих плечах у гетьмани, а тепер ти вже без нас думаєш Україною орудовати! Недовго ж поорудуєш! Я тобі кажу, що недовго! Коли взявсь брехати пособачи, то й пропадеш, як собака! Я тобі кажу, що пропадеш, як собака!

— Годі лиш, батьку! — крикне Брюховецький. — Чого се розпустив морду, як халяву? Та се не Січ: тут тобі гетьман не свій брат!

— От яка нам честь за нашу працю! — кажуть діди. — Тимто добре казано нам у Січі: «Ей, не слухайте, батьки, сього ледащиці: підвезе він вам москаля!» — А ми таки не пойняли віри, ми вповали, що ось немовбито Господь допоможе й на Україні завести запорозькі порядки!

— О, ви голови цвіліі! — каже Брюховецький. — Яких же тут сподіватись порядків, коли Запорозька Січ буде серед жонатого люду? Ви думаєте, що і всякому про те байдуже, так як вашим старим костям; а ми — так інше почуваємось... Не москаля я вам підвіз, а роблю все по правді, що жоден братчик на мене не пожалується. На Січі, посеред глухого степу, треба бурлакувати, а в городах, посеред миру — женитись та господарювати.

— А хіба ж ти, — озвався батько Пугач, — не казав нам, окаянний, як підмовляв нас у городи: «Ходімо, батьки, зо мною, заведемо свої порядки по всій Україні?» Хіба ти не казав, що Січ буде Січчю, а запорожці будуть судити й рядити всю Гетьманщину по своїм звичаям?

— Казав, — одвітує Брюховецький, — і як казав, так і зробив. Самі бачите, що запорожці тепер перші пани на Україні: понаставляв я їх сотниками й полковниками, судитимуть і рядитимуть вони по запорозьких звичаях усю Україну. Нема вже й тепер ні в міщанина, ні в мужика се м о є, а с е т в о є: все стало обще; козак усюди став господарем, як у себе в кишені. Чого ж вам іще хочеться? Щоб я за дурницю бив киями козака? Ні, сього не буде: я своїм діткам не ворог.

— За дурницю! — кажуть діди.— На чім держиться Січ і славне Запорожжє, те повернув ти на сміх!

— Нехай собі й держиться, коли йому так до смаку. Ми між людьми будемо жити по-людськи, а кому в нас не по нутру, той нехай іде на Січ їсти сушену рибу з сировцем.

— Ми таки й підемо, гаспедів сину! — каже батько Пугач.— Ти нас не випихай коліном. Тільки добре собі пам'ятай, що брехнею світ пройде, та назад не вернешся. Плюйте, братці, на його гетьманство! Ходімо до своїх куренів! Гей, діти, хто за нами?

Січові батьки думали, що так і висипле козацтво на їх оклик; аж козаки мовчки мовчать да один за одного тультяться.

— Хто за нами? — покликне ще раз батько Пугач.— Кому любо з нечестивим пройдисвітом у гріхах погібати, зоставайсь тут; а хто не хоче скаляти золоті слави своєї, той гайда з нами за пороги!

Тільки ж і за другим разом ніхто ані з місця.

— Так ви, бачу, усі одним миром мазані! — каже тоді батько Пугач.— Пропадайте ж, ледащиці! Щоб вас так щасте-доля покинула, як ми вас покидаємо! Пху! Плюю й на той слід, що топтав із паливодами! Плюйте й ви, батьки,— каже своїм товаришам,— а на прощанне скажем сьому Іродові¹¹⁴, чого ми йому бажаємо: воно ж йому й не минеться.

От і почали діди один за одним виходити з колеса. І зараз первий, обернувшись, плюнув на свій слід да й каже:

— Щоб же тебе побив несвітський сором, як ти нашу старість осоромив!

І другий плюнув да й каже:

— Щоб на тебе образи падали!

І третій:

— Щоб тебе пекло та морило! Щоб ти не знав ні вдень ні вночі покою!

І четвертий:

— Щоб тебе, окаянного, земля не прийняла!

І п'ятий:

— Щоб ти на страшний суд не встав!

І, вийшовши з радного колеса, забрали свої коні з чурами да й рушили до Низу.

А Іванцеві того було й треба. Посміявшись доволі з своїми розбешаками, каже:

— Ну, тепер, братчики, нам своя воля. Одбули ми дурне мужицтво, одбули міщан, одбули й старих дундуків. Тепер пийте, гуляйте і веселітесь. А мене щось на сон знемагає. Піду одпочину трохи. Петро Сердюк, проведи, брате, мене до господи.

Пішов Іванець до гетьманського двору в замок, похилившись на козака; ледві ноги волочить, що аж низове козацтво стиха глузвало.

— Підтоптавсь,— кажуть,— наш Іван Мартинович.

— Іще б не підтоптатись, стільки діла наробивши!

— Та, мабуть, і в головку на radoшах лишне закинув.

А він, клятий, ні од праці не втомився, ні од горілки не впився. Його лукавий мізок коверзує собі нову думку: як би того безталанного Сомка до посліда-години допровадити! Плу-таючи по дорозі ногами і зажмуривши очі, як кіт, Брюховецький скрізь зуби почав так против своєї думки закидати.

— Чи чував ти, братику, щоб миш одкусила коли голову чоловікові?

Засміявсь козак:

— Се, пане ясновельможний, тільки таку гуторку проложено.

— Гм! — каже Брюховецький. — Проложено! А з чогось же то її взято... Ох, ноги зовсім не несуть! Вража старість надіходить. Чи випив чоловік кубок меду, чи не випив, уже й голова й ноги хоч поодтинай.

— Се ви, пане гетьмане,— каже Петро Сердюк,— на радах так уходились.

— Ох, на радах, на радах! — мимрить Брюховецький. — Послужив я козацтву щирою душею, а як-то мені козацтво послужить!

— І, пане ясновельможний! Про що ви турбуєтесь! — сказав козак Сердюк. — Та ми за вас усі голови положимо!

— Голови! — бурчить Іванець. — Було б з мене й одної голови, якби хто зумів її положити, щоб довіку не встала.

Усміхнувсь Петро Сердюк да й думає: «Підтоптавсь, підтоптавсь пан гетьман!»

А він іде, тяжко ступаючи, справді мов п'яний; далі знов пробовкне деяке слово, і все на Сомка наворочує, чи не догадається Сердюк; а Сердюкові Петру ще таки невдогад. Як же почали вже зближатись до замкового будинку, то Брюховецький і каже:

— Чи бачиш ти, Петре, коло стані, при самій землі віконце? Там сидить у мене вельможний Сомко, що гордував колись усіма, і не було йому рівні на всьому світі. Як тобі здається се диво?

— Диво велике,— каже Петро Сердюк,— нічого сказати. Служить вам добре фортуна, пане гетьмане.

— Отже я розкажу тобі щось іще дивніше. Ось слухай лишень, братику, який мені сон сьогодні перед світом снився. Здається, йшов я п'яний додому, от до сього будинку, й при-йшов, і ліг спати, і виспавсь, і проснувсь ранком — проснувсь,

аж мені кажуть, що вночі чудо велике створилось: Сомкові миш голову одкусила! Як тобі здається, Петре? Проти чого сей сон мені приснився? Коли б ти мені сей сон одгадав, знав би я, як тобі оддячити.

Загадавсь козак, далі, помовчавши, й каже:

— Що ж, пане гетьмане? Себто проти того, щоб запорожець перекинувсь пацюком?

Обняв Іванець Петра Сердюка за сі слова. Далі, ввійшовши до світлиці, зняв з руки щирозлотий перстень да й каже:

— Оця каблучка всякого переверне в такого пацюка, що пробереться хоч скрізь дванадцятро дверей, куди треба. Візьми, надінь, ніде тебе не зупинять. Що ж ти одступаєш, наче од лихого зілля?

— Того одступаю,— каже Сердюк Петро,— що хоч низовець на всяке характерство здатен, да за таке ще зроду в нас ніхто не бравсь! Прощай, пане гетьмане! Може, з хмелем і твій сон пройде.

Оставсь Брюховецький, як остуджений.

— Е,— каже,— так, мабуть, правда сьому, що кажуть: зроду-звіку козак не був і не буде катом!— і почав ходити по світлиці!

Походив, походив.

— Чорт знає які,— каже,— забобони! Буцим не все один біс, чи задавити яку погань на раді, чи шпирнути ножем під бік у глибці!

Ще поміркував трохи, ходячи.

— Мабуть,— каже,— що не все одно!.. Чом же ось я сам не піду з ім розправитись!.. Поки Сомко був Сомком, я ставав на його сміливо, а тепер мене якийсь острах бере...

Знов почав походжати мовчки.

— Казна-як доля чоловіка ворочає! — каже собі.— Мабуть, сам лихий мені помагає... А лучче б нічого сього не було... Ой батьку Богдане! Не пізнав би ти тепер свого Іванця!.. Ворог!.. І звідки нечистий утелющив мені ворога!.. А вже тепер шкода зупинятись... Вивернеться... добре, що поборов... Два коти в одному мішку не помиряться... Чом же оце нема в мене сили до закінчання? Була сила світ на свій лад повернути, а тепер ось шпирнути ворога ножем боюсь... Що ж, як на Москві зроблять не по-нашому? Гроші грошима, бояре боярами, а цар — душа праведна...

XVII

Мізкує собі ледачий Іванець, ходючи по світлиці, аж ось увійшов вартовий:

— Якийсь чоловік має про негайне діло ясновельможного сповістити.

Дозволив гетьман позвати перед себе. Увійшло якесь опудало. На голову насунув кобеняк, тільки очі видно, а сам у широкій сямрязі; на спині чималий горб. Брюховецький сам не знав, чого злякався; так уже грішна душа його тривожила.

— Хто ти такий?

— Той, кого тобі треба.

У Йванця пішов мороз поза спиною.

— Кого ж, — каже, — мені треба?

— Тобі треба такого, щоб заворожив на впокій Гетьманщину, бо он усюди, кажуть, купляться круг панів люде та компонують, як би Сомка на волю визволити; та й ніженські міщане шепотять про Сомка, як жиди про Мусія¹¹⁵.

— Що ж ти за чоловік?

— Я чоловік собі мізерний — швець із Запорожжя, та як пошю кому чоботи, то вже других не треба буде.

— Як же ти заворозиш Гетьманщину?

— А так. Піду тільки та розкажу Сомкові твій сон; зараз усе і втихомириться.

— Дияволе! — скрикнув Брюховецький. — Звідки ти мій сон знаєш?

— Од усатого пацюка знаю.

— Буде ж тому пацюкові!

— Угамуйсь, пане гетьмане, на сю годину; лучче подумай, як од свого ворога скоріш одкараскатись, щоб через тебе та й усім нам не було — сьогодні пан, а завтра пропав.

Довгенько помовчав Брюховецький.

— Одкрий, — каже, — голову; я подивлюсь, чи не нечистий справді до мене присусіджується.

— Нечистому багацько діла й по монастирях, — одвітує той да й одкинув відлогу.

Брюховецький аж одшатнувсь:

— Кирило Тур!

— Цить, пане гетьмане! Буде й того, що ти знатимеш, хто був Сомкові катом, — каже Кирило Тур і накривсь ізнов відлогою.

— Невже ти оце візьмешся за таке діло? — питає Брюховецький.

— А чому ж? — каже. — Хіба в мене руки не людські?

— Ти ж, кажуть, був трохи свій із Сомком!

— Так, як чорт із попом. Я вже давно на його чигаю, і в Києві — сам здоров знаєш — трохи не доказав йому дружби. А наші дундуки подякували мені киями. Отака в світі правда!

— За що ж ти на його злишся?

— Я то вже знаю, за що! У мене своя приключка, а в тебе своя. Я в тебе не питаю, не питай і ти в мене. Не гай мене, пане ясновельможний, та коли хочеш, щоб я тобі подякував за

сотницький уряд, що настановив мене сотником, скажи мені тільки, як до його добратися.

— От як,— каже.— Візьми ти оцей перстень. Пропустять тебе з ним, куди схочеш.

— Гарна каблучка,— каже Кирило Тур.— Ще й сагайдак із стрілкою на печаті вирізано.

А Брюховецький:

— Се, коли хочеш знати, той самий перстень, що покійний Хмельницький зняв у сонного Барабаша. Я сам їздив із сим знаком і в Черкаси до Барабашихи. Покійний гетьман подарував мені його на пам'ятку.

— Еге! — каже Кирило Тур.— Що то з доброї руки подарунок! Так от він на добро й здався,— да й вийшов із світлиці.

Іванець сам провів його за двері, а він йому шепче:

— Лягай спати, не турбуйсь. Перед світом приснився тобі сон, перед світом і справдиться.

Пішов Кирило Тур, похилившись, у своїй відлозі з горбом. Ніхто б не пізнав тепер його молодецької ходи ні високого стану. Так собі, наче горбатий дід. Уже надворі стемніло. Ось добирається він до Сомкової глибки. Зараз у надвірніх дверей стоїть козак із ратищем. Наставив супротив Кирила Тура ратище:

— Геть!

— А се що? — каже йому потиху Кирило Тур, показуючи на руці перстень.

Скоро вздрів сторож гетьманський знак, зараз і одчинив двері. За тими дверима ще двері. Ізнов коло дверей козак... Каганчик стоїть у стіні на віконці. І той пропустив мовчки, як побачив перстень. За тими дверми ще треті двері, і третій козак при дверях сторожем. Узяв Кирило Тур у його каганчик і ключ од глибки.

— Іди,— каже,— до свого товариша. Я буду сповідати в'язня, дак, може, таке почувеш, що лучче б тобі на сей час позакладало.

А той йому:

— Та я й сам рад звідси заздальгідь убраться. Знаю добре, на яку прийшов ти сповідь.

— Ну, коли знаєш, то й лучче,— каже запорожець.— Гляди ж, не входь сюди до самого ранку. Він після сповіді засне.

— Засне після тієї сповіді всякий! — бурчав, зачиняючи двері, сторож.

Він же виходить у одні двері, а Кирило Тур входить у другі. Увійшов і зараз запер двері. Гляне, посвічуючи по глибці каганцем, аж у кутку сидить на голому ослоні Сомко. Одним залізом за поперек його взято і до стіни ланцюгом приковано, а другі кайдани на ногах замкнуті. У старій подраній сирячині, без

пояса і без сап'янців. Усе харцизяки поздирали, як узяли до в'язення; тільки вишиваної сріблом да золотом сорочки посовістились ізнімати. Вишивала ту сорочку небога Леся; і по ковніру, і по пазусі, і по ляхівках широких рукавів повиписовала голубонька сріблом, золотом і блакитним шовком усякі квітки й мережки; а Череваниха подаровала її безталанному гетьманові на пам'ятку гостювання в Хмарищі. Так отся тільки сорочка зо всього багатства йому осталась і чудно, і жалісно було б усякому дивитись, як вона у тій мізерній глибці із-під старої сріячини на гетьманові сіяла!

Постановив Кирило Тур на вікні каганчик, а сам зблизивсь до понурого в'язня. Той дивиться на його мовчки. Достав запорожець із-за халяви ножаку і показує Сомкові. Той ізвів до неба очі, охрестивсь:

— Що ж? — каже.— Роби, що тобі сказано робити.

А Кирило Тур сипким, гугнивим голосом:

— Хіба ж тобі не страшно вмирати?

— Може б, мені,— каже Сомко,— й страшно було, якби не було написано: «Не у бойтесь от убивающих тіло, души же не могущих убити...»¹¹⁶

А Тур каже:

— Та се ти так мізкуєш, поки не почув заліза за шкурою. Ось ке лиш, я трошки ризону по грудині...

— Адова утроба! — крикне тоді Сомко.— Невже тобі мало моєї крові? Ти ще хочеш навітшатись моїми муками! Бачу по твому голосу, що ти, як паскудний черв'як, живучи під землею, звик іссати кров християнську! Так упивайся ж, гадино, у моє тіло! Не почувеш ти, пакосний, як Сомко стогне!

— Добре, ей-богу, добре! — каже тоді Кирило Тур своїм голосом, ховаючи ніж на халяву.— Ей-богу! — каже.— Мені здається, що я смик, а всі люде скрипки: як поведу, так вони й грають! Не житте я на світі коротаю, а весілле справляю.

— Що се! — каже Сомко.— Невже я од нудьги починаю з марою розмовляти? Скажи, на ім'я Боже, чи справді ти Кирило Тур, чи се вже моя голова починає з печалі туманіти?

Запорожець зареготав.

— Ще й питає! А яка б же шельма, опріч Кирила Тура, пробралась до тебе через три сторожі? Тільки він один зачарує всякого так, що й сам не тямить, що робить.

— Що ж ти мені скажеш?

— А от що я тобі скажу. Давай лишень мінька на одержу та виходь із сієї пакосної ямки. Тут тільки б гадині жити, а не чоловікові. Уподобав же чорт знає що! Там тебе під Бугаєвим Дубом жде такий же дурень, як і я: паволоцький піп із попеням. Уже вертавсь у Паволоч, думав, що ти попавсь навіки чорту в зуби, так їхав рятувати паволочан. Тетеря, бач, пронюхав, що

тут коїть супротив його Шрам, да, пронюхавши, і давай тиснуть павслочан — притьмом хоче зруйновати місто; так їхав Шрам рятувати. А я послав козака навперейми. «Постривай,— кажу,— попе, ще, може, вернемо сокола з клітки!» А тут і поміж миром пустив таку поголоску, що Сомко вже на волі, так куптєсь та ждіте гасла. Ти, може, не знаєш, сидючи тут, що вже розжовав усяк харцизяку Іванця. Тепер тільки гукнеш по Україні, дак тисяча тисячу попихатиме та до тебе бігтєме. Піднімуться й тії, що не були на раді, бо на раду позлазилась до Іванця тільки сама погань з України, а добрі люде не пойняли гольтяпакам віри. Тим-то Іванець із поганцями таке лихо і вкоїв! А з Запорожжя теж тільки самі паливоди на Україну вийшли, а що zostалось доброго, те все тепер за тебе, тільки озвешся, руку потягне і допомогу дасть. Що ж ти мовчки слухаєш, мов я тобі казку кажу?

— Того слухаю мовчки,— одвітує Сомко,— що з сеї бучі пуття не буде. Багато розлив християнської крові Виговський за те нещасне панство да гетьманство; багато й Юресь погубив земляків, добиваючись того права, щоб над обома берегами гетьмановати; невже ж не уйметься плисти по Україні кров християнська ні на часину? Отсе я ще почну одного супротив другого ставити і за своє право людську кров точити! Бо Іванець з козаками стоїть тепер міцно; щоб його збити, треба хіба усю Україну надполовинити; а навіщо? Щоб не Брюховецький, а Сомко гетьмановав!

— От же ні, коли хочеш знати! — каже Кирило Тур.— Не на те, щоб Сомко гетьмановав, а на те, щоб правда узяла верх над кривдою!

— Візьме вона верх і без нас, брате Кирило. Може, се тільки на науку мирові і пустив господь Україну в руки харцизякам. Не можна, мабуть, інше, як тільки горем да бідою, довести людей до розуму.

— Так оце ти зрікаєшся свого гетьманського права? — питає Кирило Тур.

— А що ж би ти робив? Уже коли в мене були й други, й приятелі, були й полки, й гармати, да не благословив мене Бог властвовати, други мої і іскренні мої оддалече мене сташа і чуждахуся і мене мого; так чого ж мені тепер супротив своєї долі пручатись?

— Старий Шрам не так думає,— каже Кирило Тур.

— Думає і я гордо да несито, поки смерть не заглянула мені в вічі.

— Ну, дармо,— каже запорожець.— Нехай воно буде собі як хотя; тільки все ж таки у тебе в голові zostалось, думаю, доволі мозку, хоч і заглянула смерть у вічі. Нічого тобі ждять обуха в сих різницях, коли тобі одчинено настїж двері. На

лиш, надінь відлогу та ще оцей персник про запас візьми, то пройдеш скрізь огонь і воду.

— А кайдани? — спитав Сомко.

— Що нам кайдани? Я призапас такої розрив-трави, що тільки притулю, дак ік нечистому й порозпадаються. Ке лиш сюди ноги.

— Підожди, брате,— каже Сомко,— скажи перше, а ти як звідси вийдеш?

— Що тобі до мене? Іди лишень ти, а я найду собі дорогу...

— Е, ні, мій голубе! Сього не буде. Нехай той гине, на кого Господь показав перстом своїм! Чужою смертю я волі купувати не хочу.

— Смертю! — засміявшись, каже Кирило Тур.— Кажнає-що городить! Мабуть, тут од вологості в голові тобі завернулось. Може, думаєш, я тут довго сидітиму? Найшов дурня! Ще до схід сонця опинюсь на волі...

— Як же ти вирвешся звідси?

— Як? Так як Бог дасть... Мені вже про те знати. Хіба не чував ти про наших характерників, що намалює углем на стіні човен, сяде та й попливе, неначе по лиману? А Кирило Тур хіба вже дурніший од усіх, щоб і собі чого такого не видумав?

— Дивно мені,— каже Сомко,— як у тебе достає охоти жартовати, одважившись на смерть!

— Ех, пане мій милий! — одвітує Кирило Тур.— Хіба ж уся жизнь наша не жарти? Помаже по губах медом, ти думаєш: от тут-то щастє! Аж глянеш — усе одна омана! Тим-то й кидаєш її за нізащо. Та що про те балакати! Ну лиш, давай мінька на одежу.

— Ні, мій голубе сизий, сього не буде!

— Як не буде? Так оце я перед Шрамом брехуном зостанусь? А що б же ти сього не дїждав! Я тільки й радувався, що отже,— кажу,— старий буркун побачить, що й наш брат, запорожець, не зовсім ледащо; а ти в мене й послїдню радїсть однімаєш!

— Невже оце, щоб тільки оправдати Запорожже перед Шрамом? — питає Сомко.

— А то ж якого мені ще біса? — каже Кирило Тур.— Ти ще подумаєш, що в мене на умі, як там кажуть, отчизна! Що от би то визволю своєю головою Сомка — він тепер більш потрібен... Кажнає-що! Так робить тільки, хто й того не розшолопас, що своя сорочка до тіла ближче. То якби прийшлося положити голову за дітей абощо, так се було б святе діло, бо сказано: який батько дітей не жалує? А то підстав під обух голову за химеру! Ні, мій добродію, в нас на Україні таких божевільних не дуже густо! А я ж хіба виродок?

— Ох, голово ти моя мила! — каже Сомко — Ти і в темницю приніс мені утіху! Тепер мені легше буде за правду пострадати, що правда не в одного мене живе в серці і не загине вона на Україні! Попрощаймося ж, поки побачимось на тім світі! Запорожець насупивсь:

— Так ти справді хочеш зостатися у сій різниці?

— Я вже сказав, — одвітує Сомко, — що чужою смертю не куплю собі волі; а що раз сказав Сомко, того й повік не нарушить.

— Так? — питає Кирило Тур, пильно дивлячись Сомкові в вічі.

— Так! — одвітує твердо Сомко, дивлячись на його.

— Будь же проклята оця година! — каже тоді запорожець. — Хто в неї народиться або зачне яке діло, щоб не знав ні щастя, ні долі! Нехай човни топляться на морі! Нехай коні спотикаються в воротах! А як кому Бог пошле чесну смерть, нехай душа вертається до мертвого тіла! Проклята, проклята, проклята однині і довіку! Прощай, брате мій рідний! Не загаюсь і я на сім мізернім світі!

Обнялись і обидва заплакали.

Вийшов Кирило Тур із сирої глибки, скинув із себе відлогу і швиргонув сторожам.

— Натє, — каже, — вам, іродові діти, за вход і виход! Знайте, що не кат Іванців, а Кирило Тур приходив одвідати праведну душу!

Ізнов, ідучи мимо надвірнього сторожа, кинув подушку, що була в його за спиною замість горба.

— Візьми, — каже, — собако, щоб не спати на соломі, стережучи неповинну душу!

І пішов із замка. Усі по персню його пропускали.

Незабаром знайшов свого побратима. Той дожидався його з кіньми під ветхою дзвіницею. Побратим не знав, що було на думці в Кирила Тура, як оставляв він тут його з кіньми; бо Кирило Тур сказав тільки:

— Прийде до тебе чоловік і скаже: «Шукай вітру в полі!» — так саджай його на мого коня і проведи до Бугаєвого Дуба, а я вже знатиму, де з тобою злучитись.

Смутно було тепер Кирилові Туру сідати на коня, що для Сомка наготовив, ще смутніш їхати до Шрама да розказовати, що вже Сомко між козацтво не вернеться.

А Шрам, бідаха, жде не дождеться його під Бугаєвим Дубом на Бабичівці. Загледівши оддалеки двох козаків, аж не встояв на місці — скочив на коня і підбіг назустріч. Як же побачив, що Сомка немає, то й голову повисив. І питав би, і питати боїться, да вже насилу зміг промовити:

— А де ж Сомко?

— А ти справді пойняв мені віри? — каже Кирило Тур.— Отак мороч людей, то будеш запорожцем!

— Кирило! — каже Шрам.— Годі юродствовати, бо й голос тебе не слухає. Коли не вдалось, то хоть скажи чому?

— А от чому,— каже запорожець.— Сомко, коли хочеш знати, такий же дурень, як і ми з тобою. «Чужою смертю волі купувати не хочу!» Уже я йому й отчизну, уже я йому правду під ніс тикав, а він своє та й своє. Сказано — дурному хоч кіл на голові теши! З тим його й покинув — бодай лучче покинув свою голову!.. Прощай!

— Що ж ти тепер думаєш із собою чинити? — спитав Шрам.

— А що ж? Уже ж пак не те, що ти. Живий живе гадає... Оце поїдемо до превражого сина Гвинтовки та вкрадемо ще раз Череванівну. Мабуть, їй на віку написано моїх рук не минути. Махнем аж у Чорну Гору та й заживемо там, п'ючи та гуляючи. Прощайте, прощайте!

І, вклонившись низько Шрамові з сином, повернув коня і полинув із побратимом до Гвинтовчиного хутора.

Аж ось наздоганяє його Петро Шраменко.

— Чого ще оцей бабський реп'ях од мене хоче? — каже, зупинившись, Кирило Тур.

— Кирило! — каже Шраменко.— У тебе душа щира, козацька...

— А вже ж не жидівська,— каже запорожець.

— Ми ідемо з панотцем на смерть у Паволоч.

— Боже вам поможи: діло не ледаче!

— Передай од мене два слова Череванівні, передай так, як з того світу!

— Добре,— каже Кирило Тур,— передам.

А чорногорцю потиху шепче:

— Знаю наперед: яку-небудь любосну нісенітницю.

— Скажи їй, що й на тім світі її не забуду! — каже Петро.

— Добре, скажу.

— Ну, прощайте ж, братці, навіки!

— Прощай, брате,— каже запорожець,— та не забувай і нас на тім світі.

Роз'їхались. Тоді Кирило Тур засміявся да й каже:

— Як-то ми тим світом завчасу порядкуємо! А там, може, чортяки так припечуть, що й усі любощі к нечистому з голови вилетять!

XVIII

Тепер би то отсе треба нам їхати слідом за Шрамом і його сином, і все, що з ними діялось, по ряду оповідати; тільки ж якби почав я виставляти в картинах да в речах, як той Тетеря

обліг Паволоч, як хотів достати і вистинати усе місто за турбацію супротив гетьманської зверхності і як старий Шрам головою своєю одкупив полковий свій город, то б не скоро ще скінчив своє оповідання. Нехай же останеться та історія до іншого часу, а тепер скажемо коротко, що Шрам паволоцький, жалуючи згуби паволочан, сам удався до Тетері і прийняв усю вину на одного себе. І Тетеря окаянний не усумнивсь його, праведного, як бунтовника, на смерть осудити й, осудивши, повелів йому серед обозу військового голову одтяти. Так, зогнавши з світу свого ворога, удовольнивсь, дав Паволочі впокій і одійшов із військом до свого столечного міста.

Того ж року, вступаючи в осінь, о святому Сімеоні ¹¹⁷, одтято голову й Сомкові з Васютою у городі Борзні, на Гончарівці. Брюховецький доказав-таки свого, хоть після й прийняв слухну кару од гетьмана Дорошенка ¹¹⁸: пропав під киями собачою смертю.

Так-то той щирий козарлюга і піп, Іван Шрам паволоцький, і славний лицар Сомко переяславський, не врадивши нічого супротив лихої української долі, полягли од беззаконного меча шановними головами. Хоть же вони і полягли головами, хоть і вмерли лютою смертю, да не вмерла, не полягла їх слава. Буде їх слава славна поміж земляками, поміж літописами, поміж усіма розумними головами.

* * *

Тут би мені й скінчити свою історію про ту чорну раду, про ту запорозьку оману, да хочеться ще озирнутись на тих, що після тої біди остались живі на світі.

Одправивши по панотцеві похорони, поплакавши да пожурившись, Петро недовго загаєвсь у Паволочі. Думав був піти на Запорожжє і розпродав усе своє добро, да якось і звернув мислі на Київ. Опинивсь козак коло Хмарища. Звонтпив, однак, да й дуже, ізблизившись до хутора. Ворота були не причинені: не стеріг їх Василь Невольник. «Мабуть, ніхто не вернувся у Хмарище!» — подумав Петро; серце занило. Іде до хати. Квітки коло хати позасихали і позаростали бур'яном. Якось чує — наче хто співає стиха. «Боже мій! Чий же се голос?»

Біжить у хату, одчинив двері, аж так! І Леся й Череваниха обидві в пекарні.

— Боже мій милий! — крикнула Череваниха, сплеснувши руками.

А Петро як ускочив у хату, то й став у порога як укопаний. А Леся як сиділа на ослоні коло стола, то так і осталась, і з місця не зворухнеться. Да вже Череваниха почала Петра обніма-

ти; тільки вже тепер пригортала до себе з щирим серцем, як рідного сина. Петро тепер уже сміло підступив до Лесі, обняв і поцілював її, як брат сестру; а вона аж слізоньками вмилась. Довгенько з радощів не змогли до себе прийти; плакали, сміялись, розпитовали і одне одному перебивали.

Як ось у двері сунеться Черевань. Насилу переступив через поріг од радості; тільки «бгатику!» — да й кинувсь до Петра, розставивши руки; обіймає, цілує і хоче сказати щось, і все тільки «бгатику!» — да й замовкне.

Як же вже трохи вгамовались, тоді Череваниха посадила Петра на лавці і сама сіла коло його (а Леся з другого боку, і обидві держались йому за руки) да й каже:

— Ну, тепер же розкажи усе по ряду, Петрусю, щоб ми знали, як отсе тебе Бог спас од смерті. Нам сказано, що ти вже певно оддав з панотцем Богові душу.

А Черевань мостивсь, мостивсь, як би ближче було слухати; сідав і коло жінки, і коло дочки, так усе далеко і треба голову набік нагинати, щоб на Петра дивитись; далі взяв да й сів на-против його долі, підобгавши під себе ноги.

— Ну, — каже, — бгате, тепер розкажуй, а ми слухаємо.

От і почав Петро усе оповідати, як було в Паволочі. Не раз приймались усі плакати. Як же дійшло до прощання з панотцем, то Черевань так і зарюмав та одною рукою сльози втирає, а другою Петра придержує, щоб не казав дальш, поки переплаче. А про Череваниху да про Лесю що вже й казати! Усі злились у одно серце і в одну душу; і тяжко було всім, і якось радісно.

— Розкажіть же, — каже Петро, — і ви тепер, як ви викрутились од запорожця да добрались до Хмарища?

— Ні, — каже Череваниха, — хіба він викрутив нас із біди, а не ми викрутились од його. Братик мій узяв нас був добре в свої руки. Того ж дня ввечері, як була та безталанна рада, і почав зараз сватати Лесю за ледацицю Вуяхевича. Як ось смерком іде Кирило Тур, а за ним десятеро запорожців у двір. Показав братові якийсь перстень. «Оддавай, — каже, — мені Череваня з усім його кодлом». — «Нащо? Куди?» — «Звелів гетьман забрати да везти просто до Гадяча. Мабуть, Череванівні на роду написано бути гетьманшею».

— Так-так, бгатику! — каже Черевань. — Я вже думав, що справді доведеться зробитись собачим родичем.

— Стали просити, — знов веде річ Череваниха, — стали просити Кирила Тура, щоб не губив невинної душі — куди! І не дивиться. Запрягли коні в ридван, посадили Василя Невольника за погонича і помчали нас із двора. Ми плачемо. А Кирило Тур тоді: «Не плачте, курячі голови! Вам треба радуватись, а не плакати: не в Гадяч я одвезу вас, а в Хмарище».

Ми давай дяковати, а він: «Що мені з такої дяки? Тоді мені подякуєте, як на рушнику з вашою кралею стану». Ми знов так і похололи: із одного лиха да в друге! І таки справді думали, що в його ся думка в серці. Да вже як привезли нас у Хмарище, тоді вразкий запорожець сміється та й каже: «А ви справді думали, що я такий дурень, як яке Шраменя! Нехай вам цур, вражим бабам! Од вас усе лихо стає на землі! Лучче з вами зовсім не знатись! Нехай лишень зварять нам вечеряти: нам іще далека дорога».

— Куди ж се їм була далека дорога? — спитав Петро.

— У Чорну Гору, бгатику, — каже Черевань. — Додержав-таки Кирило Тур свого слова, що все хваливсь тою Чорною Горою. Я про все розпитав, бенкетуючи з ними за вечерею. Попились вразкі запорожці так, що й повивертались у садку на траві. Думав, що ще й завтра будуть у мене похмелятись; устану вранці, аж їх і слід простиг: такий народ! Так розказував Кирило Тур за вечерею: «Я, — каже, — з самого першу хотів направити братчиків на добру дорогу, щоб Сомка з гетьманства не спихали, так що ж, коли Іванцеві сам чорт помагає? Уже якими я шляхами до січової громади не заходив! Так ні, та й годі! От, — каже, — бачучи, що вже тут чортяка заварив собі кашу, що вже Сомкові і в сто голів помощи не видумаєш, махнув рукою, та, щоб не бачити того лиха і не чути про його, і хотів ото з'їхати з України. Так от же, — каже, — нечистий підсунув під ніс вашу кралу. Тепер уже співайте, — каже, — Сомкові вічну пам'ять: не сьогодні, так завтра поляже його золота голова...» Так чи піймеш ти, бгатику, віри? Як розказував про Сомка, то наче і всміхається вразкий запорожець, а сльоза в ложку тільки — кап!

— Так отсе він, — каже Петро, — і сестру, й матір покинув для тої Чорної Гори?

— Ми, бгате, в його питали: «Як же ти зоставив свою матір одну з дочкою при старості?» — «Що, — каже, — козакові матір? Наша мати — війна з бусурманами, наша сестра — гостра шаблюка! Зоставив я їм грошей, буде з їх, поки живі; а запорожця Господь сотворив не для запічка!» — Отакий химерник!

Так, розпитуючись да розмовляючи, і незчулись, як настала обідня година. Коли ж саме перед обідом шасть у хату Василь Невольник і веде за собою слідом Божого Чоловіка. Ходив старий на торг у Київ да, попавши там десь дідуся, зараз і загарбав його до Череваня: дуже кохавсь Черевань у його співах. Як же то зрадів Василь Невольник, побачивши Шраменка! То з того, то з другого боку зайде, розставить руки, здвигне плечима і, бачся, сам собі не йме віри. І Божий Чоловік зрадів: аж усміхавсь, облапуючи кругом Петра.

Ще веселіш почали тоді гомоніти. Леся щебетала як ластівочка. Після обіда Божий Чоловік іграв і співав усяких поважних пісень. А як одходив із Хмарища, Петро положив йому гаман грошей за пазуху на викуп невольника з неволі, за панотцеву душу.

— Смутно мені,— каже Божому Чоловікові,— що в світі ледащо панує, а добре за працю й за горе не має жодної нагороди!

— Не кажи так, синку,— дав одвіт Божий Чоловік,— усякому єсть своя кара і награда од Бога.

— Як же? — каже Петро.— Іванець ось вознесён, а Сомко з моїм панотцем гіркую випили.

А Божий Чоловік:

— Іванця Бог гріхом уже покарав; а праведному чоловікові якої треба в світі нагороди? Гетьманство, багатство або верх над ворогом? Діти тільки ганяються за такими цяцьками; а хто хоть раз заглянув через край світу, той іншого блага бажає... Немає, кажеш, нагороди! За що нагороди? За те, що в мене душа лучча од моїх ближніх? А се ж хіба мала милость Господня? Мала милость, що моя душа сміє і зможе таке, що іншому й не присниться?.. Інший іще скаже, що такий чоловік, як твій панотець, уганяє за славою! Химера! Слави треба мирові, а не тому, хто славен. Мир нехай навчається добру, слухаючи, як оддавали жизнь за людське благо; а славному слава у Бога!

Так проглаголавши, замовк старий, похилив голову, загадавсь. І всі задумались од його речі. Далі поклонивсь Божий Чоловік на всі сторони і пішов з хати, почепивши через плече бандуру.

А Петро і оставсь у Череваня, як у своїй сім'ї. Черевань йому став тепер за батька, а Череваниха за матір. Стали жити вкупі люб'язно да приязно.

Ну, сього вже хоть і не казати, що, зождавши півроку, чи що, почали думати й про весілле. Іще не гаразд і весна розгулялась, іще й вишенки в саду в Лесі не одцвілись, а вже Петро із Лесею і в парі.

Так-то усе те лихо минулось, мов приснилось. Яке-то воно страшне усякому здавалось! А отже, як не Божа воля, то їх і не зачепило. Се так, як-от інколи схопиться заверюха — громом гримить, вітром бурхає, світу Божого не видно, поламле старе дерево, повиворочує з коріннем дуби й берези: а чому указав Господь рости й цвісти, те й останеться, і красується весело да пишно, мов ізроду й хуртовини не бачило.

ОРИСЯ

(Ідилія)

I

Співають у пісні, що нема найкращого на вроду, як ясна зоря в погоду. Отже, хто бачив дочку покійного сотника Таволги, той би сказав, може, що вона краща й над ясную зорю в погоду, краща й над повний місяць серед ночі, краща й над саме сонце, що звеселяє й рибу в морі, і звіря в дуброві, і мак у городі.

Може, й гріх таке казати: де таки видано, щоб дівча було краще од святого сонця й місяця? Да вже, мабуть, так нас, грішних, мати на світ породила, що як споглянеш на дівочку вроду, то здасться тобі, що вже ні на землі, ні на небі нема нічого кращого.

Гарна, дуже була гарна сотниківна! Знали її по всій Україні; бо в нас на Україні скоро, було, в кого виросте дочка хороша, то вже й знають усюди. Було, чи треба кому з молодого козацтва, чи не треба чого у Війтовці, іде за сто верст, аби тільки побачити, що там за дочка в сотника Таволги, що там за Орися, що всюди про неї мов у труби трублять! Да не багато з того виходило користі. Якось не було козацтву приступу до неї з залицанням. Чи батько був дуже гордий, чи дочка дуже пишна, того не знаю, а знаю, що, було, вернеться інший крутиус із Війтовець да й ходить мов неприкаяний. Спитає його про Орисю товариш...

— Шкода, — каже, — брате, нашого повабу й залицання! Не для нас зацвіла ся квітка! Може, хто й застромить її собі за високу шапку, тільки той буде не з нашого десятка.

А товариш похитає мовчки головою да й подумає: «Отже, занастила козака!»

II

А Орися була вже не дитина, вирівнялась і викохалась, як біла тополя в леваді. Подивиться було на її старий сотник, подивиться на її пишний зріст і хорошу вроду, порадується батьківським серцем, що діждав на старість собі такої дочки, а часом і посумує: «Доспіла еси, моя ясочко, як повний колос

на ниві! Да чи знатиме женчик, яку благодать бере собі од Господа милосердного? Єсть багато людей, і статечних, і значних, що залицяються на тебе, да не хотілось би мені оддавать тебе в руки сивому дїдові: зв'ялить тебе, ревнуючи, як вітер билину в полі. Ой, не хотілось би оддавать тебе й за молодого шибайголову, що не поживе довго без степу да коня, поляже в полі буйною головою, а тебе зоставить горювать з дітоньками!»

Так собі думаючи да гадаючи, старий Таволга часом тяжко-тяжко засумує, аж сльоза покотиться йому з ока ¹.

А Орися росла собі, як та квітка в городі. Повна да хороша на виду, маяла то сям, то там по господі в старого сотника, походжала, як по меду бджілка, і всю господу звеселяла.

III

Приснився раз Орисі предивний сон. Здалось, прийшла до неї з того світу покійна паніматка, стала над нею в головах да й каже:

— Дитино моя, Орисю! Не довго вже тобі дівувати: щодень благаю Господа милосердного, щоб послав тобі вірну дружину.

Встала Орися ні смутна, ні весела, іде до панотця в світлицю, зачервонілась, як та квіточка, да й каже:

— Паноченьку! Позолили мої дівчата плаття. Нехай запряжуть нам коней; поїдемо ми до Трубайла, ² під Турову Кручу: там вода чиста, як скло, рине по камінням.

А панотець рече:

— Чого ж тобі, Орисю, так далеко їздити?

— Хіба ж то вже, паноченьку, й далеко?.. На півгодини ходи; да туди ж усе їхати лугом да левадами, що й незчуєшся, як вода заблищить і зашумить під горою.

А панотець:

— О, я вже знаю, що аби чого забажала, то вмієш випросить. Поклич же мені старого Гриву!

Поскочила Орися до дверей, недовго шукала Гриви, зараз привела його перед панотця.

А той Грива був старий, дідизний чоловік. Знав він пана сотника ще змалечку; випестив його на руках, вивчив і на коні їздить. Потім виходив з сотником у походах ледві не всю Польщу, був з ним і в Криму, був і на Чорному морі; да вже на старість не схотів би й панства, аби тільки при йому дожити віку. Старий уже був дуже дідуган той Грива; брови на очі йому понасовувались, і борода сива, до пояса.

Увійшов у світлицю, вклонився пану сотнику да й каже:

— Добридень, добродію!

А сотник йому:

— Здоров, добродію! — бо вони один одного звикли добродіями величати.

— Запряжи,— каже,— добродію, пару коней, візьми хоч той віз, що, було, сухарі в поході возим, да повези наших прачок до Трубайла.

А той йому:

— Добре, добродію, запряжемо. Чому не запрягти?

І ото зараз іде, бере двох хлопців, викочує з-під повітки віз, довгий і широкий, добре йому знакомий, що не раз у лихій годині, засівши за його, одбивавсь од ляхів або од татарви, не раз прийняв через його й нужди не мало, часом як трапиться, було, утікати із ним по корчах, по болотах, по багнах, щоб вихопиться мановцем із залоги. Викочує старий Грива той віз тепер на іншу потребу; запрягає пару коней, що вже літа погасили давно в них той огонь, що кипить у серці, паше з очей і з ніздер, і кидає коня сюди й туди, на страх жінкам і дітям, а доброму козакові на втіху. Смирні тепер тії два білі коники ходили під рукою сивого Гриви, що вже давно одвик од козацького герця.

Отже, дівчата Орисині несуть сорочки, шитії рушники, настільники і всяке добро; наклали повен віз, і самі посідали: усі в стьожках да в квітках,— Орися поміж ними,— і як мак у городі всі квітки закрашає, так вона сиділа поміж своїми дівчатами. Сивий Грива сів спереду; хлоп'ята кинулись одчиняти ворота. Виглянув у вікно пан сотник:

— Не барися ж там, Орисю!

А вона:

— Ні, паноченьку!

Лянув погонич пугою; коні заржали, почувши лугову пашу; потюпали і зникли з очей і з возом, і з погоничем, і з дівчатами.

IV

От уже й луг перед ними. І сюди зелено, і туди зелено. Було бо се саме навесні, як ще трава, свіжа да молода, тільки що вкриє землю. Скільки вгорі синього неба, стільки внизу зеленого лугу. І так як ясна зоря вночі покотиться, палаючи, по небу, так тая Орися проїжджала широким лугом з своїми дівчатами.

Аж ось — шумить, реве Трубайло за левадами. Як розступиться дерево, а сонце як заблещить саме в тім місці, де вода рине через каміння, то ти б сказав, що то не вода, а самé чисте скло, самій дорогий кришталь рине з гори і б'ється на дрібні склянки об каміння.

Над річкою Трубайлом стоїть висока круча. Вся обросла кучерявим в'язом, а коріння повисло над самою річкою.

Дикий хміль почіплявся за те коріння і колишеться кудлатими жмутками. А внизу вода рине да рине! Оце ж тая й Турова круча.

Дивляться на неї дівчата да й питаються в старого Гриви, чого вона прозвалась Туровою.

— Нащо вам знать? — каже Грива.

— Аже ж ти нащось знаєш? Так і нам скажи!

— Ой мої голуб'ята! Сказав би вам, да тільки більш не поїдете сюди на річку.

— Що ж там таке? Скажи-бо таки нам, дідусю!

Як узяли просить, не видержав старий, сів на камені над річкою да й почав глаголити:

— Колись-то давно, іще до татарського лихоліття, правив Переяславом якийсь князь. Да й був собі той князь стрілець такий, що аби зүздрів на око, то вже й його; і кохавсь він у польованні. Ото ж раз поїхав той князь на польовання да й одбивсь у пущі од своєї челяді. Іде да іде пущею, коли ж дивиться, аж на лощині пасеться стадо турів.

— А що ж то, дідусю, за тури? — спиталася Оріся.

— То, моя кришко, були дикі бики з золотими рогами; тепер уже їх ніде не зуздриш. Бачить князь тих турів; тільки не дивується на їх золотії роги, а дивується, що при них стоїть дівчина, така, що усю пущу красою освітила. Поскочив він до неї; а од неї так сяє, що й приступити не можна. Забув князь і про свою челядь, і про те, що заблудив у пущі: вхопила його за серце тая чудовна краса.

«Дівчино! — рече,— будь моєю жоною!» А вона рече: «Тоді я буду тобі жоною» як Трубайло назад вернеться». А князь їй знову: «Як не згодишся на моє прохання, то я твої тури постріляю». — «Як постріляєш мої тури, то вже більш нічого не стрілятимеш». Розсердився князь, взяв лук з плеча і почав стрілять золоторогі тури. Сунулись тії тури в пущу, так і виваляли дерево; а князь за ними знай пускає стрілку за стрілкою. Прибігли над Трубайло... а Трубайло тоді був не такий узенький як тепер,— прибігли над високу кручу і всі шубовсть у воду! Да й ні один не переплив, усі каменем лягли по дну, аж річку загатили. Сплеснула тоді дівчина руками: «Потопив еси моїх золоторогих турів, блукай же тепер по пущі по всі вічні роки!..» Отже, й блукає, кажуть, той князь до сього часу по пущі і ніяк не знайде свого Переяслава. А Переяслав був уже і в татарських руках, був і в лядських — чого вже не було з тим Переяславом? А він не знайде його та й не знайде. А дівчинині тури лежать і досі каміннями в воді, і от прислухайсь: то не вода реве, а ревуть тури глухо з-під води. Отже, кажуть, буде таке врем'я, що князь приїде на Турову кручу, повстають тури і підуть шукати собі диких пущ по Україні³.

Слухають дівчата, да аж сумно їм стало; слухає Оріся, да вже боїться й глянуть на каміння, що простяглося купою через річку. Вже їй здається, що то справді не каміння і вода шумить якомсь не так, як вода...

Засмутив зовсім дівчат старий Грива. Не знають уже, чи прать би то їм, чи додому вбиратись; сором тільки старого Гриви; поглядає-бо на них да тільки всміхається. То, було, люблять прать на самій бистрині, положивши кладку з каменя на камінь, а тепер одійшли даліше од кручі, де вода ще не дійшла до каміння і пливе тиха да чиста, хоч вигляньсь, як у дзеркало. І справді, мов у дзеркалі, видно в воді і небо, і кручу з тими кудлатими коріннями, що переплутались із хмелем, і кучеряві в'язи, що повибігали на самий край і попростягали зелені лапи над річкою.

Дивиться Оріся в воду, аж у воді на кручі щось зачервоніло; хтось ніби виїхав із пуці на сивому коні і стоїть поміж в'язами. Боїться глянуть угору, щоб справді не було там когось; боїться глянуть і на каміння: вже їй здається, що ось-ось заревуть і сунуться з річки зачаровані тури. Смикнула за рукав одну дівчину і показала в воду: дивляться дівчата, аж на Туровій кручі князь на сивому коні. Так і обомліли. Бо хто ж би сказав, що то й не князь? Увесь у кармазині, а з пояса золото аж капає.

Немало ж, видно, здивовався і козак: стоїть на коні нерухомий. Бо хто ж би й не здивувався, опинившись над такою кручею? Унизу рине вода через каміння, а над водою сидить нерухомо сивий дід на камені, а там стоять нерухомі дівчата, з пращами, з мокрими полотнищами в руках. Чи дівчата, чи, може, русалки повиходили прать сорочки підводному цареві, що живе в кришталевому будинку під водою. Оце ж, мабуть, і сам він вийшов з води погріть старії кості на сонці. Ще раз погляне козак на сивого діда, ще раз погляне на дівчат: позасукували по локоть рукава, попідтикали плаhti і мережані заповоччю подоли... Золото не сяє так на дорогих перстнях, як сяють у воді й над водою їх білі ноги. Задививсь козак і собі стоїть нерухомо; коли ж гукне на його старий Грива:

— Гей-гей, козаче! Чого се тебе занесло на кручу? Хіба хочеш пополоскати свої кармазини в Трубайлі?

І скоро промовив — зараз наче розбив які чари. Засоромились дівчата і давай бовтати полотнищами.

А козак одвітує дідові:

— Да й за те слава Богу, що хоть на кручу вибрався. Скажи, будь ласкав, дідусю, як мені виїхати ік Війтовцям?

— А чого тобі треба в Війтовцях?

— Через Війтовці,— каже,— лежить моя дорога.

— А куди ж лежить твоя дорога?

— Моя дорога — до чийогось порога, моя стежечка — до чийогось сердечка.

— Еге,— каже старий Грива,— нехай же тобі Господь у доброму ділі помагає! Отже, куди тобі виїхати. Берись униз, понад берегом; то там трохи нижче буде тобі доріжка; тією доріжкою виїдеш ти на річку. Єсть через річку й кладочки; возом не проїдеш, а конем добрий козак перехопиться.

Подякував козак за пораду, повернув коня і сховавсь поза деревом.

Як сховавсь, тоді-то вже розгулялись наші дівчата; розписали козака як на папері: які й очі, які й брови, як і говорить, як і всміхається. Та каже:

— Се твій суджений!

А та:

— Се твій.

А одна додала:

— Не змагайтесь дурно, дівчата: чи рівня ж таки вам пишній князь! Се нашій панночці суджений!

Почервоніла Оріся.

— Збожеволіла,— каже,— ти, Параско! Хіба не чула, що він сказав дідові?

І жаль їй було, сама не знає чого, що він їде свататись. М'якше од воску дівоче серце. Тане воно од козацьких очей, як од сонця...

— Що ж,— каже Параска,— що їде свататись! Судженої й конем не об'їдеш!

VI

Попрали дівчата сорочки, зложили на віз, зеленою пахучою травою прикрили, посідали й поїхали додому, свіжі да веселі; щебечуть, як ластівки. Іще далеко не доїхав віз до сотницького двора, а в дворі вже чути було, що вертаються.

— Орісю, наша панночко! — крикнули дівчата, скоро розчинились ворота.— Чий же то сивий кінь у дворі стоїть? Се ж того козака, що ми бачили, се ж твого князя, се ж твого судженого!

Гляне Оріся, а в серці наче жаром запекло. Чи вона злякалась, чи вона зраділа, сама того не знала.

Виглянув у вікно із світлиці молодий козак: їде в двір віз старими кіньми, із старим сивим погоничем; зелена трава волочиться по боках і б'ється по колесах; а із-за сивої бороди старого Гриви, із-за білої зими червоніє літо — повен віз дівчат у квітках да в намісті,— Оріся як сонце поміж ними! Виглянув, да аж руками сплеснув:

— Се ж вона, се ж вона! — і ото вже тоді почав на прямоту викладувати свою мову пану сотникові, і хто він такий, чого приїхав. Хто ж він такий, то се вже пан сотник знав давно: миргородський осауленко, отаман у своїй сотні, хорошого й багатого роду дитина. А чого приїхав? Приїхав подивитися, що там за Оріся така, що там за дочка в сотника Таволги на всю Гетьманщину; а побачивши та й себе показавши, довідаться, чи вже надбала шитих рушників у скриню... Про що журився, чого бажав пан сотник, те йому як із неба впало. Не довго думавши, позвав Орісю. Ввійшла в світлицю, червона, як калина.

— От, Орісю, тобі жених! Чи люб він тобі, чи, може, підождеш кращого?

Хоть би тобі слово промовила, хоть би тобі очима зглянула. Стоїть, сердешненька, і головку схилила.

Бачить панотець, що не діждеться од неї одвіту, — бо де ж таки, щоб дівчина сказала, що в її на мислі. Очиці хіба скажуть, а сама ні. Порахував се панотець, да й каже:

— Де вже такий козак да люб не буде! Обніміться ж да поцілуйтесь, да й Боже вас благослови!

Обняв козак Орісю, поцілував у її губоньки, що наче з самого меду зіплені, і вклонились обоє низько, до самого долу, панотцеві.

Чи багато ж наїхало дружини на весілля, чи бучно одбули гостей, чи довго гуляли — се вже не наше діло розказувати.

Бачив я Орісю саме перед весіллям; хороша була, як квіточка. Бачив я знов її через рік у Миргороді — ще стала краща замужем, і дитина в неї, як Божа зірочка. Вже я не раз думав собі, на неї дивлячись: «Се Божа слава, а не молодиця! Що, якби хто дотепний змальовав її так, як вона єсть, із маленькою дитинкою на руках! Що б то за картина була!»

ПРО ЗЛОДІЯ У СЕЛІ ГАКІВНИЦІ

Дивуються, мовляв, люде, що десь на хуторі про Тарасову смерть незгірш од городян письменних метикують, а ми дивуємось тим городянам, що, як скаже наш брат путне слово, то вони й роти пороззявляють: дивись, мовляв, простий чоловік, а говорить розумно! Коли хочете знати, добродію, то се нам навдивовижу, як там по городах люде не позабували говорити і обертатися по-людській. Початок і корінь городянства зоставсь у хуторі, то, здається, тут би треба й шукати основи всякої справи городянської, тут би шукати й праведного розуму всякої городянської установи. Ось слухайте лиш, панове добродійство, я вам дещо оповідаю, що мені на віку бачити й чути лучалося. Може, з оповідання більш дорозумується ваша городянська громада, аніж із моєї хуторянської філософії.

* * *

Згоріла в нас у селі, недалечко од мого хутора, церква. Селяне й прийшли до мене в пасіку: «Добродію, потурбуйтеся на послугу громаді, об'їдьте з нашим титарем села, чи не знайдете людей побожних, щоб допомогли церкву збудувати. Ви ж бо таки всюди бували, усяких людей знаєте, то за вашим приводом і титар наш краще справиться».

Ну, коли вам правду сказати, то в нас по хуторах люде не дуже-то звикли про церкви дбати. Байдуже нам, хуторянам, про церкву; а селяне, то ті вже кажуть: «То нам не хвала, як у селі церкви немає»,— а городяне, то аж золотом верхи побивають. Ну, коли ж хочете знати, то в нас по хуторах до зорявого неба або вранці до схід сонця на росі люде щирим серцем моляться, а інший батько дітей краще від попа навчає. Та дарма: що нам про те з селянами широко річ розводити? Треба, так і треба церкву. Чом не послухати громади? Я такої чоловік думки, що громада — всюди великий чоловік. І тоді вона була великий чоловік, як іще наші предки у житах та понад річками в дібровах Богові молилися, і тоді, як почали молитися

по-грецькій², і тоді буде великий, як поклоняться Богу духом і істиною, занедбавши Єрусалим³. Інше, мабуть, не можна у історії, бо коли б можна було, то, певно, громада іншим би робом собі пішла. Отож я так і про селян; моїх сусід, у серці своєму помислив, а їм того марно не виявив: нащо? «Добре,— кажу,— що громаді, те й бабі».

І ото зібрались ми з титарем, сіли на візок, потуркотіли. Час був такий, що люде навесні пооборювались, а косовиця ще не починалася, то мені хоч би в пасіці й треба бджоли догледіти, та в мене є такий дідок про се, а на косовицю ще до господи встигну. Весну дав Господь на той рік рясну: аж нахилиємось, ідучи попід садами; біле віття по виду займає, запашною росою кропить.

Титар — чоловік побожний і трошки притаманкуватий — каже:

— Се нас, добродію, ангели білими крильми обвівають; се вони на землю попускалися і садовину, мов лебеді, всю вкрили.

— Так, так, Петре! — кажу (а його звали Петром). Любе мені було те серце тихе та соняшне в того дідуся старенького. — Се,— кажу,— ангели людей у рай заманюють.— Та ще й додав йому з свого розуму: — Не живе,— кажу,— чоловік на світі без високої думки про якийсь мир, кращий од нашого. Ся,— кажу,— думка свята од землі його підіймає і знікчемніти не дає йому. По городах, Петре, між товариством блискучим є такі люде, що про користь та набуток байдуже, а все кудись далеко за край світа зазирають і таке людям оповідають, що хіба тільки в гарному сні присниться. Тих людей, Петре, поетами величають і до роботи ні до якої їх не змушують, і у всьому їм потурають, бо вони городянам не дають усім поживовіти.

Кивне мені Петро сивою чуприною, а сам аж голову хилить, прислухаючись до соловейка, що в тому пишному цвіті, у тій садовині запашній голосною луною розлягається: йому там ангельські співи здаються, і все собі шепче: «свят, свят, свят»,— мов той вітерець попід густими вербами.

Залюбки ми громаді прислужилися, мов де в гостях у якогось ласкавого, несказанно щедрого пана побували: трави всюди вже хвилюються; річки, стави, озера стоять уповні, ясне небо з весняними хмарками в них виглядається, дітвора весела золотим волосом на сонці тобі світить,— і свою малечу згадаєш, і на серці тобі тихо і якось смутно, і знявся б та й полетів співаючи понад землею.

Тільки вже, як вертались додому, почали ми тривожитись, як би громадського скарбу не втеряти, бо — відоме діло — городи багато таких людей порозводили, що, мов вовки, в серці тільки хижацтво мають. Заночувати в полі — страшно. А то ми знай, було, в полі ночеємо. Ну, вже ж і паша стала невільна:

почали хлопці на ночліги по толоках тільки ставати. А туди їхавши, ми, було, так приладжуємось, щоб свої коні між чужі пустити: там уже, звісно, варта чергується — не вкрадуть. У нас, бачте, по селах між хлопцями-ночліжниками давній козацький звичай. Ватага спить на обротях та на шапках, головами до купи, а один вартує. Як же який гурт убезпечиться та вкладеться увесь спати, то гляди — з іншого таборища прискочить та й поволоче, кого схоче, до Єрусалима. Воно-то, коли хочете знати, страшна забавка в хлопців той Єрусалим, а проте батьки за сонливих дітей не вступаються. «Нехай, — кажуть, — козацький звичай знає». До Єрусалима в нас їздять от як: скрутить із таволги петельку, на ноги сонному накіне, коневі до хвоста прив'яже, скочив охляп — гайда по полю! І досхочу тим герцем у чистому полі тішитися, що в бідолахи і спина, й потилиця облізе. Оце в нас зветься до Єрусалима їздити. То ми вже були безпечні, де була варта: не пропадуть наші коні між господарськими, та й до скарбу лихий чоловік не підкрадеться. А тепер уже й моторошно самим у полі стояти; бо дідусь мій, титар, і голосу гаразд не одведе, не то що. Він тільки на те мені в дорозі й здався, що як увійдемо, було, до господи, то він з тарілочкою — сивий, як голуб, борідка біленька, кучерявенька, сам тихесенький, лагідненький такий! Так тут уже господар і господиня не пожалують і останню копійку на церкву подати. От і почали ми з титарем обночувуватись уже по людських господах, — добрі люде всюди на ніч пускали.

Оце ж раз надвечір уїхали ми в село Гаківницю. Гарне село козаче. Став такий, що по тім боці тільки чути, як ячать гуси, а дітей на березі і не розгледити; верби далекі аж імла синя поняла, наче в Великому Лузі за Порогами. Церква старосвітська, що ще то ті люде будували, которі в піддашнях, та в ганках, та в балясах кохалися. Тепер тобі збудує церкву або дзвіницю — стоїть як штиль, мов швайкою в хмару коле; а що старосвітські наші церкви, то любо й поглянути. Віконця скрізь обмережені та позакруглювані, а як де, то наче квітку тобі на писанці виведе, аж жаль бере, що те старезне древо мохом проросло, вітром та дощем обкришується та трухне. Під віконцями гонтовий дах навкруги церкви і навкруги мережані, вирізувані піддашся. Тільки через ґрати ледві-ледві низові вікна мріють. Задивившись на таку церкву, загадаєшся: де то люде тії на спочивок повкладалися, що до купи під тими гонтами зеленастими збиралися!.. Отака ж була церква в тій Гаківниці, в тому селі великому козачому. Гарне село. Усе майдани та широкі узбережжя на верхів'ях того ставу величнного. Розкинулось по волі: єсть де й дітям погуляти, і дівчатам у хрещика побігати, і парубкам, лицяючись до дівчини, против місяця постояти.

От, вибрали дворик веселий з моріжком, просимось об-
ночувати. Молодичка против череди вийшла.

— Не можна,— каже,— люде добрі.

— Чом не можна?

— Так,— каже,— у нас не можна ночувати.

— Де ж нам, голубко, з кіньми подітися?

— Їдьте,— каже,— люде добрі, до злодія.

— До кого?

— До злодія. У злодія вас пустять на ніч.

Сказала та й кинулась своїх овечат займати.

Зглянулись ми з дідусем: що се за дивовижа нам така?
Скільки світу проїхали — всюди була од людей шаноба, а тут,
глянь, до злодія нас одсилають на ніч!

Проїхали ще дворів зо два; знов такий двір вибрали, що й до
водопою недалеко і веселенький, чистий, вербами з улиці по-
нахиляний. Вітаємось із дідом (дід за ворітьми сивий сидить
у старому кожушку; дитину на руках, укривши в поли, голу-
бить, коло його хлоп'ят і дівчаток купець). Просимось на ніч.

— Їдьте,— каже,— люде добрі, до злодія, а тут вас нігде не
пустять.

«Що за повітря»,— думаю собі.

— Чом же не пустять?

Не говіркий був дід, кивнув головою.

— Не пустять,— каже.— В нас нікого не пускають.

«Що ж се з нами, Господи, діється? — думаємо собі.—
Од злодіїв усю дорогу остерігалися, а тепер би то до злодія
ночувати заїхати!»

Їдемо по селу. Вже й коненята наші ржуть, озираючись, спо-
чинку бажають. Стріли молодицю з відрами, в неї питаємось.

— До злодія,— каже,— заїжджайте: там вам буде гаразд.

— Та побійся ти Бога, душе спасенна: як таки доброму
чоловікові в злодія ночувати?

А вона підтюпцем переходить нам дорогу вповні, спасибі
їй, та тільки рукою на край села махає.

— Там,— каже,— всі ночують.

Мабуть, вечерю хапалася варити — ніколи з подорожніми
розмовляти.

Що за напасть така?

— Діду Петре! — кажу до свого титаря.— Сповідайся,—
кажу,— мені, чи нема в тебе якого гріха на душі: може, втрете
женитися надумавсь?

Шуткую, а на душі якось аж сумно, що куди се ми против
ночі заїхали? Між які се ми люде заїхали, що до злодія спро-
ваджують на ніч?

Стоїмо, вже й не їдемо; стоїмо серед майдану. Аж тут ко-
сар косою против красного заходу крізь куряву, що череда

пройшла, світить. Підождали, поки надійде, жалкуємось, що отака й така річ.

А чоловік, здається, добрий, неглумливий. Осміхнувся.

— Та їдьте,— каже.— Чого ви боїтесь? Вам там буде добре. Нігде на всьому селі краще не буде.

— Де ж той злодій у вас живе?

— А отак,— каже,— на ріжку коло царини його двір. Он,— каже,— верба через усю дорогу з двора перегнулася і з другою вербою напротив ізійшлася. Ото й злодій у нас. Здвигнули ми плечима, ззиралися.

— А рушайте,— каже,— добродію!

Ну, вже коли титар не боїться в злодія ночувати, то що вже тут? Рушили, надблизились: двір гарний, зелений, на узгір'ї; у дворі хата чепурна, висока, білим причілком на улицю з-під верби, мов молодиця світлоока, дивиться. Кошари в дворі, повітки, все гарно покривано, хмелем та гарбузинням з городу повилося. Тут і колодязь під вербою коло воріт, і ворота настїж одчинені. Коні самі так і повернули. Ну, се хороша прикмета.

Уїздимо, аж сей злодій справді господар багатий. Воли стоять у загороді гарні, вивозні, такі-то, бач, що хоч яку паровицю солі через дрючок з місця рушили б *. Свиней з десятків у велике корито повлазили. Молодиця гарну корову доїть. Усю драбину на хату засіли індики. Видно зараз, що господар хороший. Роздивляємося ми, аж до нас із комори чоловік виходить, на виду чепурний такий.

— Здорові, люде добрі! — шапку против нас іздіймає.— Ночувати заїхали? Добре, ночуйте з Богом. У нас просторо.

Так любо та лагідненько до нас говорить; і молодиця з-під корови веселим оком на нас озирнулася. Діти повибігали з сїней, кучеряві такі, повновиді. Все б воно так до ладу, що й Господи, а нам якось ніяково: що куди се ми заїхали? Ще зроду в злодія не ночували; та ми звикли злодія і на селі обходити.

Ото вже я злажу з воза, а чоловік уже й коней розгнуздує.

— Не турбуйтеся,— каже,— дядьку, я вам і повипрягаю коні, і напою. Прошу вашої ласки вступити до господи.

— Та ми,— кажемо,— спасибі вам, і тут переночуємо. У нас єсть із собою й харч.

— Та що се ви, Господь з вами! У нас, як і двір стоїть, своєї харчі ніхто ще не їв. Не погордуйте, благаю,— та аж кланяється.

А чоловік статечний такий, моторний. Нам і сором відмовлятися, та як же його й покинути усе на возі?

* Як набирають сіль на соляних озерах, то накладай, як хочеш, мажу, аби парою з місця рушив. Хазяїн дрючка під колеса підкине, щоб не так-то легко рушити. От про той-то случай держать чумаки добру пару вивозних волів, що потім одну мажу на два й на три вози пересипають, у дорогу.

— Я,— каже,— все за вами і знесу, хоч воно й на дворі в нас, нехай Біг криє, ніхто чужого не зачепить.

Коли ж на порозі стоїть старий чоловік: придививсь трохи на нас із-під руки.

— Та не бійтеся,— каже,— люде добрі: тут ваша й порошина не пропаде. Уступіте, спасибі вам, до господи, а син мій упорає вам коней і сіна хорошого закине.

Познімали ми шапки, вітаємо господаря. Він двері перед нами в світлицю одчиняє; дітвора йому в поли повчіплювалась, веселенько на нас позирає.

Увійшли: світлиця простора і кімната по-старосвітській зроблена: не збоку відгороджена, а против дверей, як по старих будовах позоставалося. Образи гарні, все київської роботи,— тих суздальців нема й одного,— вишиваним рушником покривані, квітками позатикані, голубки з паперу висять, писанки перед образами; все так, як у добрих людей.

Посадив нас господар у столу, розперізуватись просить, шапки наші, пояси на кілочках повішав. А тут і скриньку з нашим скарбом син його вніс і на лаві гарненько постановив. Ми вже так як малі діти, ні до чого й не мішаємось. Зараз виніс господар із кімнати тарілку меду гарного, хліба покраяв перед нами, рушник закинув нам поза столом, достає з полиці чарку й кувбушечку полив'яну, по чарці нам наливає і сам до нас, звичайно, випив, і такий же то чоловік увічливий, що хоч куди. Та нам усе якось ніяково. Поглянемо по собі, та й годі; дідусь тільки сивенькі кучері свої пригладжує.

Випили, закусили трохи; наче й повеселішало нам, а все не йде з думки, що де ж оце нам Господь привів ночувати?

Господар по другій просить, сам припиває. Треба нам випити й по другій.

— А по третій,— каже,— за вечерю. Ось моя невістка впорається, вечеряти нам дасть.

То про се, то про те з нами говорить, і такий він чоловік приятний і розумний, що ми тільки плечима здвигаємо.

Далі я кажу:

— Пане господарю! вибачте,— кажу,— що я вас поспитаю.

— А що таке вашій ласці завгодно?

— Та тут,— кажу,— в вас люде якісь чудні; чи вони на вас ворогують, чи Бог їх знає; я вже й не знаю, як вам і сказати.

А він засміється та й каже:

— Знаю, знаю, що в вас на язиці вертиться. Ніхто не пустив вас до себе на ніч?

— Еге ж, добродію.

— Їдьте, кажуть, до злодія, так?

— Та вже ж нехай буде й так, бо й справді так говорено.

— Ге,— каже,— ото ж вони й знають, що говорять: я й справді злодій.

Ми аж стрепенулись.

— Що се ви? Господь з вами!

— Не турбуйтеся, люде добрі, годуйтеся на здоров'я, а я вам розкажу, що воно й як. Ось слухайте.

Та й почав розказувати.

— Зоставсь я,— каже,— після батька-матері у сирітстві, служив по наймах. Вже й парубок з мене, а чужі, мовляв, воли пасучи та чужі вози мажучи, не багато придбав. Нема з мене чоловіка; бурлака я в світі безрідний. «Чи так же мені й вік звікувати?» — думаю, було, собі гірко. Коли б мені хоч на пару воликів розгбрити, то б я собі с'як-так розталанив господарствечко. Так що ж? Чи заробиш якого карбованця — на подушне піде, одержинку треба про свято справити, бо господар одержі не дає про празник, тільки про будень. То — господар, не батько: йому аби грішне тіло не світилось, та й роби. А треба ж і між люде, до церкви чи на майдан до дівчат вийти. Так я собі не живу, а бідую. Що на мені, то й усього в мене. І женитись мені, як добрим людям, не приходиться. Уже й так дівчата, жартуючи, мені приспівують:

Ой гультяю, гультяю,
Чогось тебе питаю:
Нащо мене сватаєш,
Коли хати не маєш?
Збудуй свою з лободи,
А в чужую не веди⁴.

Знаєте, дівчача натура: шуткуючи, усю правду тобі виспівують; і одспівуватись нічим; стиснувши себе за серце, одійдеш, та й годі. «Боже ж мій! — думаю.— Що мені діяти на світі? Хоч би мені або вкрасти де абощо, чи не розжився б я хоч трохи?» Як почав, як почав так думати. «А що ж? украду!» От, надумавшись, приходжу до свого господаря: «Спасибі вам, пане господарю, за хліб, за сіль і за добру науку. Не хочу вже я в вас бути». — «Що ти, Дмитре? чом не хочеш?» А я, знаєте, був парубіка трудящий і тверезий, то господар мене дуже вподобав. «Так,— кажу,— роцитайте мене, піду вже я од вас». — «Куди ж ти підеш?» — «Та вже мені-то про те знати. Годі вже мені чужі воли пасти!» Ну, господарю нічого зо мною робити, роцитав мене, відпустив. Які гроші мені впадали, я в його зоставив. «Я,— кажу,— візьму їх опісля; нехай вони в вас будуть». Узяв під повіткою віжечки старенькі, змотав, свитку на плечі, саківки взяв із хлібом, пішов собі з села. Було вже надвечір. Поки ввійшов я верстов із десятка, зовсім стемніло. Назирив я в полі — огонь кладуть хлопці, ночують; вартувати не звикли, зараз і видно. Підождав, поки вкладуться спати, з тих віжечок поробив оброті. Упав навколішки, звів на небо очі. Зоряве небо миготить. Хотів молитись, та й молитви не добрав, тільки заплакав. У полі

тиша, роса блищить по зорі, коні, пасучись, пирхають. Місяць почав ізіходити; рогом у землю вперся, піднявсь угору. До мене кінська тінь досягає. Так мені здалось тоді, наче Бог надо мною змилювався, а на серці така сміливість, що і в пекло поліз би, не то що. Обійшов я коней, вибрав, котрі найкращі. Пара гарних коней пасеться, укупі спутані. «Ні,— думаю собі,— се одного господаря коні; не треба його дуже обижати». Розпутав тільки одного, а другого з другої пари випував. Хлопці хропуть; не бояться Єрусалима: ще не проучені. Понадівав я на коней оброті, сів, свиснув,— тільки зорі всміхнулися. До світу не знать де опинився. Перед світом забравсь у гущину, потриножив коні, пустив; сам припав під кущ; виспався добре; поснідав, що було в саківках; знайшов воду, напоїв коней; гайда далі. А була в мене така вдача, що їду і носом чую, куди веде дорога. Зроду, було, не заблуджу. Якраз у ярмарок утрапив. Я таки й знав, що в такому й такому містечку буває у ту пору ярмарок. Ходжу собі по базарю, коней воджу, мов справді отецький син. Вже на що наважусь, то мені все байдуже.

Отакую наш господар розвів історію. Ми з дідусем тільки зглядуємось. Вечір насупився; кукурікнули на сідалі півні. Молодиця світло внесла, низенько нам уклонилася. Господар хрест на себе положив, вечерять звелів подавати. «Боже ж мій, що се за чоловік такий?» — думаю собі; а він, прогорнувши уси, далі оповідує, і такий у його погляд тихий та веселий,— як же йому злодіякою бути? Ще против світла вирізувались морщини на чолі і уста оживилися, то мов казань у церкві нам каже.

— Ходжу я,— каже,— по тому ярмарку. Зараз жидки моїх коней назирили, що добрі коні, почали торгувати; збув я тих коней карбованців за шістдесят, бо й справді коні добрі були, зав'язав гроші в хустину, пішов собі з села, наче добре діло зробив. Сонце саме заходило, як я вийшов. Ярмарковим пилом поле затуманило. Так наче тепер стою я серед зеленого поля і дякую Бога, а сонце нижче, нижче западає, красним променем б'ючи по левадних вербах, по вітряках крилатих, по високих могилах. Мов я на Божий світ народився, мов уперше побачив, як сонечко за землю криється і Божа роса холодом по полю дише. Стрепенувсь я, мов той птах, і степом на Кримський шлях двинув. Розуму я зроду не позичав ні в кого. Обернув сяк-так свої гроші,— вернувся восени додому з паровицею солі. Тут уже й дівчата годі мені гультая приспівувати: вже в мене свій двір, своя хата. Одруживсь я, поняв собі дівчину-господарку: не погордували мною люде хороші — оддали з гарним віном. От уже ми й живемо, вже в нас і дітки; добрі люде нас знають. Тільки все мені кортить, як би ще пару воликів придбати. Думаю: «Господи! ти мене заквив од люд-

ського ока: закрий мене ще раз! Нехай я буду господарем, як і всі люде». Іноді й серед поля стану — молюся, голосно серед поля слово здійму до Бога, аж сумно мені стане і наче хто ззаду в мене всміхається. Довго так я наважувався, далі знов у серці сміливість така, одвага така... знов не боюсь нічого в світі. Добув ще пару коней під чужим селом; продав — негáдки. Що ж би ви думали? З того часу так мені й рупить ледаче діло, так і трушусь, як забачу де без нагляду коней попутаних. Покріпивсь іще з рік — іще раз Бога прошу, ще раз пішов на здобич. Погодів мені Бог і на сей раз. Почав я вже розживатися. Вже люде якось на мене чудно поглядають, і на серці часами в мене дуже погано. Було, молюся Богові: «Не карай мене, Боже, за мої гріхи, ні на мені самому, ні на дітях». І вже працюю, було, на господарстві, не жалуючи сили. Люде й бачать, що я тверезий, і трудящий, і нікого в селі волосом не чіпаю, та мені вже так здається, наче вони мене не так щиро вітають і чогось пильно мені в вічі дивляться. Вже в мене старший хлопчик підпарубочим виріс. Світлицю навпроти старої хати вибудував, і все мені йде в руку, чи бджола, чи худоба, у всьому Бог мені приспоряє, а проте наймиліш мені було крадене. Держусь-держусь, було, та й потягну що-небудь у чужих селах. Було, іноді сам оддаси старцеві сорочку, а чуже рам'я з тину знімеш; аж душу тобі тягне, як розминешся, не занявши. І вже так був роздродився на чуже добро, що крадені коні в мене у загороді по два, по три дні перестоюють, поки збуду на ярмарку. Нічого не боюсь: то мені свято, то мені Великдень⁵, як що вкраду.

Дідусь мій, титар, аж хреститься, таке слухавши. Тут і молодиця вже подає вечеряти, і син увійшов знадвору, до столу сідає; ще один син, молодик, з поля пригнався. Не соромиться він і при сем'ї свою оповідь оповідати, що вже я дуже здивувався. Скільки світу я бачив, а таке вперше на віку мені трапилось.

— Добродію! — кажу. — Як же ваша господиня? як ваші діти?

— Господиня моя, — каже, — царство їй небесне! все те знала і діти знали, та що ж? Свое рідне, своя кров. Було, плачучи, покійна Настя просить: «Чоловіченьку, голубчику! покинь ти сю ледачу ваду, себе пожалуй, нас пожалуй, людей посоромся. Вже мені парчевого очіпка надіти страшно; вже становлюся я в церкві по самому заду, і свічку поставити мені сором, і людам у вічі глянути боюся». Що ж би ви думали? Заприсягну перед нею, образ ізніму і поцілую, а піду в дорогу — не втерплю: хоч стригунця приведу додому, хоч плахту привезу, ніби купив на ярмарку. Настя, було, й пізнає одразу, що надівана плахта, у піч, було, вкине і голосом голосить. І в самого в мене серце заніє, а без кражі нема мені життя

на світі. Далі вже син почав за мною назирцем ходити, не пускає мене без себе з двору. Було, вночі не сплю, піджидаю, поки поснуть усі, скрадуюсь, то він: «А куди се ви, тату?» Я й ляжу. Прошусь, було, в його, як дитина, що мені ніщо не миле на світі, тільки й мого, як де здалека хистю засягнути. Так-то вже мені Бог дав, що й розум одняло в мене, і сором, і зовсім я пропащий чоловік зробився. Ото ж уже таюсь і перед сином, наче мені й байдуже; діло роблю, ходжу до церкви раз у раз. Угамувався син, став мені попуск попускати. Вже ж я й посивів, і унучат діждав, хвалити Бога; то й думає — нехай здоровий буде — син, що я вже схаменувся і на свою сем'ю зглянувся. А в мене думка давно засіла, страшна думка — церкву свою обікрасти.

Тут уже й сам той злодій перехрестився, і всі ми, скільки нас ні сиділо за вечерею, усі охрестилися. Зробилась тиша велика. Тільки каганчик тріскає.

— Тим я,— каже,— й до церкви вчащав, щоб роздивитись і зміркувати, як те діло вчинити. Вже й Бога не прошу, щоб мені поміг, щоб оборонив мене і закрити від людського ока. Вибрав я таку ніч, як не було старшого сина в господі. Крикнули другі півні, я вже й на цвинтарі. Якось мені й ніяково по могилках ступати; батьки, дядьки, діди мої лежать, і вже мені привиджується, що вони під тими піддашшиями ходять; волос в'яне, та, на лихо мені, сторожі захропли під дзвіницею. Живі люде — не страшно мерців. Зараз та окаянна сміливість мене взяла; підважив у церкві двері, виставив. Просто до громадської скарбовні, до церковної скриньки. Там ще стара Терещиха кубки срібні на схованку в церкву віддала,— все те я знав, де й як лежить. Набрал повну торбу. Місяць у церкву крізь ґрати зазирає, щось ніби шамкає, ступає поза престолом,— схоплять мене дрижаки, та й знов байдуже. На образи не дивлюся, в землю потупивсь, вийшов із церкви... де тоді вийшов? вискочив! Думка була двері до одвірків притулити — страшно, назад страшно обернутись; утеком через могилки до хвіртки. Холодна роса з дерева мене обсипала; мов щось мене держить за плечі, мов хтось за ноги хапає; я біжу осліп. Вже одбіг далеко геть-то і не знаю, де я. Уперше зроду з дороги збився. Став, озирнувся... та се ж я серед могилок на цвинтарі коло церкви! Місяць підбився угору, крізь липину старий гонтовий дах світом своїм мережить, у вікна б'є; з вікон хтось визирає. Кинувсь я з цвинтаря, аж хвірткою брязнув; до Бунякового гайка, до байраку, за село поспішаю: там уже в мене й ямка готова, щоб свій скарб прикопати. Так біжу, так біжу! Вже й за селом; гляну — незнакома дорога, та й зовсім нема дороги, мокра росяна трава в мене під ногами. Озирнувся навкруги — знов я коло церкви!

У вікна люде якісь мені всміхаються. Тихо, тихо якась пташка під кришею стогне, мов чия душа плаче. А сторожі хропуть під дзвіницею. Нащо їм стерегти, де сам Бог стереже?.. Знов я бігти, знов я втікати; піт з мене так і верне; ноги вже під мною трусяться. І так я, люде добрі, бігав навкруги церкви до самого світу. Сонечко вже по даховому моху красним світом грає, череда озивається; прокинулись сторожі, дивляться — церква відчинена, а я з мішком на плечах по росі бігаю, стежку навкруги церкви вибив. Узяли мене — я й руки попустив. Зійшлися люде, попа покликали. Я й признався, що отак і так, панове громадо; тепер я в вашій волі. Ну, піп тут зараз крикнув на отамана, щоб подав залізне путо, щоб мене зараз до станового відвезти; а старі громадські люде, порадившись між себе, кажуть: «Що ж нам, панотче, за користь, як ми сього чоловіка запроторимо туди, де козам роги правлять? Хіба то нам слава? А лучше ми от що вчинімо. Ось одчепіть, хлопці, од дзвонів віжки, дамо йому зараз прочухана та накинемо на його братську покуту. Нехай три роки паламарює в церкві, нехай три роки приймає до себе всякого подорожнього, страннього, нехай даремне всякого прочанина й захожого і проїжджаючого контентує, і щоб ніхто, поки й живе на світі, інше його не звав ні на ймення, ні на прізвище, як з л о д і й». — Ото ж мене вибили серед громади тими віжками від дзвонів та й пустили. Як минуло три роки моєї покути, я й кажу громаді: «Що ж, панове громадо! уже нехай буде ваша ласка: зоставте мене, поки снаги моєї, паламарювати, та й проїжджаючих нехай селяне до мене відсилають, щоб уже я один за все село ними турбувавсь». — Громада, спасибі їй, на те зозволила. Оце ж я вже охотою паламарюю в церкві, странніх приймаю, як гостей, і звать мене люде на все село злодієм.

Сказавши, низько нам обом уклонився, а ми йому вклонилися низько.

От вам, панове добродійство, оповідь, котору своїми ушима чув і чоловіка того своїми очима бачив. І тепер поїдьте в село Гаківницю, то й тепер ще знайдете той двір на ріжку коло царини з величенною вербою, а навпроти тії верби друга нахилилась, і в село наче крізь зелені ворота в'їдете. Вже вмер старий Дмитро Гарбуз, що звали злодієм, а він Гарбуз із діда й прадіда. Сина його не звать злодієнком, крий Боже! Усі поважають, бо чоловік хороший і странніх по-батьківській залюбки приймає.

Ну, а в вас, панове, у городах, що б з такого чоловіка зробили?

ГОРДОВИТА ПАРА

(Бабусине оповідання)

I

Снігом віконечко наше забило... Завірюха... Як-то нашим тепер серед шляху? Ростить скоріш, хлоп'ята, на підмогу татусеві. І матері нема щось довго з річки. Ростить, ростить, дівчаточка! Добре сидіти в теплому запічку за старими головами... А як я осталась на світі малою сиротиною — всякої нужди дознала. Яка-то, Боже мій, давня давнина, а коротенький час дівочький наче мені вчора змигнувсь... Тепер, що ні почую, забуваю, а крізь ті молодощі дивлюсь у давнину, наче крізь воду прозирну. Так, як оце ви обсіли мою куделю,— щоб були здоровенькі! — так, було, й я зимою граюсь ляльками при своїй бабусі... Дай їй, Господи, всі митарства пройти та й не зупинитись!

Древня була моя бабуся-покійничка,— ще то з тих старосвітських людей, що шведчину¹ й усякі невпокої козацькі своїми очима бачили. Тоді, діточки, на Україні велось не понашому. Що страшно, то страшно було слухати, а серце линуло голубом у ту старовину неспокоїну. Козаки були козаками, дітоньки,— одно слово: скрізь пахло волею; земля була розкішна; риби в воді, звіря в гаях — аби охота ловити; і трави були буйніші; здається, й сонце сяло краще на святому небові,— далебі, дітки! Тим-то й бабуся-покійничка, було, каже: «Не стає, не стає, моя дитино, таких дівчат і козаків на Україні, як за мого були дівування».

II

Найчастіш, було, споминає про Марусю Ковбанівну, що такої краси, каже, і світ як настав — не бувало. Я, каже, була ще підлітком, то мені її коло церкви показували здалеку. До неї й приступити, каже, було страшно: така велична. Кунтуш на їй — самі златоглави, коралі на їй — усі в дукачах. Давнього була роду козацького Маруся Ковбанівна,— то ніхто не вбереться краще її між люде. І козаки-молодики її жахались, не то що. Очима поводить — наче душу з тебе виймає: все б їй розказав, не потаїв би й гріха перед нею. Владична, справді, каже, владична була краса в Ковбанівни.

Батько її Ковбаня отаманував у Січі і все море сплавав, поринаючи на дно за дорогими тими дукатами й кораллями, — так-то люде, було, славлять. А то ще, було, кажуть, що він по той бік Дніпра у Польщі якимись козаками орудував та й у нашу сторону якомсь прибивсь. Непроступний був чоловік старий Ковбаня, — і жінка од його нічого не довідалась, хто він, і що він, і звідкіля він, і як він.

III

Така ж і дочка в його вихалась. Старий спочив уже на цвинтарі, молодою дівчиною покинув свою Марусю. Молоде ж було, а горде й потайне, крий Боже! Було, й на улиці між дівчат не вийде, тільки хіба коло криниці, як зустріне котору, трошки постоїть, словом ласкавим перекинеться. І в будень, було, дукачі носить; стане против сонця — королівна, та й годі! Вже й дівчата, було, кажуть, що в неї й вода з відер наче срібло лється. А козаки ж тоді були не наших парубків — войовники, хоробрі молодці, а боялись до неї залищатись.

Така була та Маруся Ковбанівна. Скине оком — наче до тебе заговорить, а заговорить — наче заграє. Який би то і козак був, щоб до неї з жартами, з прикладками! Такого не було й на всій Гетьманщині, здавалось.

Отак, було, розказує мені бабуся. Як ось, каже, пішла чутка поміж дівчат, що любиться Маруся з Прохором Осауленком, та й любиться певне: і в вишневім садку їх бачили против місяця, і старосвітську скиндячку Марусину пізнали в Прохора в ковнірі. Любиться. А Прохор Осауленко був козак не з величних; щира душа, себе на сміх не подасть, та й годі. Були козаки на селі против його — що волохаті туркоти против голуба. От же порай, укажи дівоцькому сердцю! Покохала Маруся Прохора — і мов та хмелина коло його в'ється. Що горда, то й горда, а він спогляне — і очиці спустить; всі вже помітили, і ото вже хвалились: «Будемо ж добре та й добре гуляти на весіллі! Нехай Господь парує, коли собі прийшлись до пари!»

IV

А багатирка була Марусина мати з діда-прадіда: у неї в світлиці під столом були закопані ще якісь пилявські гроші, то сподівались гульні на всю Гетьманщину. Прохор був собі так, небагатий козак: його панотець на осаульстві батьківщину надполовинив, щоб то од значного товариства не одрізнитись; так, отже, його Прохоркові пара випадала якраз до поправи. Чи дивувався ж хто, чи ні, як та гординя, Маруся Ковбанівна, хлопця собі принадила, — а може, хто й завидував Осауленкові, як-то він доступивсь до такої кралі, аж тут по селу грянула

інша чутка поміж молодіжжю: Прохор Осауленко до вбогої сироти Оринки Лободівни горнеться. Чи вона його як уразила в серце, та гордівниця, чи він роздумавсь, а вже проводить з юлиці Оринку до самої хати, і вона на його квітками з города середу дня кидає.

V

Що ж наша Ковбанівна?.. То була мовчазлива, а то ще гірша стала; мов малювання яке пишне, сидить, було, на лаві в матері. У неділю, було, зайдемо до старої Ковбанихи на отченаш, то й Маруся, вернувшись із церкви, увійде в світлицю та, не скидавши блават своїх і золотого дівоцького кораблика, так і сяде коло віконця. Сонечко вдарить по тих дукачах пре-пишних, по тому брузументі сутозолотому.. сяє Маруся — квітка квіткою! Ще задумається трохи; брівоньки ті якось ніби насупить, — аж чогось сум бере, на неї дивлячись: важке щось на думці в неї, а краса її грізна якась ізробилась..

А до неї — прочували ми глухо — залицявсь, через свого осаульця, сотник, старий Байдак. Удівець був і бездітний, а грошей сила, то нехай би, каже, кому-небудь після мене досталось. Одказала Маруся: «Хіба я зроду грошей не бачила?» Не зважився пан сотник і старости присилати, щоб не скеп-кувала вродлива Ковбанівна. Коли ж чуємо — по селу туркіт, туркіт. Сам сотник ридваном курить до вдовиної хати. З ним родичі поважні у ридвані. Козацтва купа комонником — пишно й гучно завітав пан сотник до Ковбанихи.

VI

Тут же ми, каже бабуся, дивуємось тому поїзду, а тут дівчата як гукнуть по селу:

Ішли дружечки у три рядочки,
Ориночка та й попереду!..²

Дівич-вечір збирає вже Орина Лободівна: хустки подавала за Прохора Осауленка. Так от що воно єсть — той сотницький поїзд: се ж наша краля хоче весілля весіллям заломити, місяця сонцем загасити! Так і єсть! Маруся, мов зоря красна, то в одну, то в другу хату до свого роду, до близьких сусід і приятелів — на дівич-вечір дружок збирати. Вся в золоті, в шовках. Там одна плахта — п а в и н е п е р о — пар двох волів чумацьких стоїла, а коралям і ціни нема. А сукня ж то з золотими усами! Вже справді так було, як співають:

Ішла дівчина через бір,
А на їй сукня в вісім піл.
Як стала сукня сіяти,³
Стала дїброва палати.³

Народ так і поринув до Ковбанишиної хати. А в Ковбаних — всі знали — в льоху стоїть дві бочки старої оковитої, що ще Ковбаня спустив у льох про весілля любої доні, та дві бочки меду, що зовуть п'яне чолó, або спотїкач,— такого, що од одного кубка спотикатимешся. Оце ж уже козацтво познімало з себе пояси і на поясах ті всі бочки витягують і ставлять на зеленому моріжку, поклавши під бочки колодязну цямрину, щоб краще було точити. Чутка така пішла (як ті люде зараз і довідались!), що стара Ковбаниха покине будиночок і дворище своє, до сотника з дочкою і з усею худобою в хутір його Піжмурки перебереться, то всі трунки на весілля добрим людам вичастує. А се, бачте, воля така Марусина була, щоб і мати не жила в нелюбому їй селі.

VII

Що ж то за весілля скоїлось, то й сказати не можна! Уся сотня гуляла три дні і три ночі; самих порохів дві мірки вистріляли. Гармати до вдовиної хати попривозили. Родичі молодої з гармат у воротях стріляли, а козацтво знов з гарматами та з самопалами молодої добувало. Сотник верхи, сивий, як голуб, у золотому жупані, в собольовій шапці з оксамитним зеленим верхом, а кінь під ним сірий, як рябець, кінь турецький,— такий кінь, що й старий на йому молодим здається. Так через гармату й перескочив!

А як до вінця їхали, то — Господе мій! — вісьмерик волів з Піжмурок пригнали, таких, що кожна пара незчисленні гроші коштує. Сотник у чумацтві кохався. Та ще привезли якогось німецького воза, довжелезного, що й у дворі не зміститься, та того воза самими киндяками й вислали, аж по люшнях, по колесах теліпається, на вїя киндяк лягає, а волам роги як те вільце, червоними та блакитними широченними стрічками ввили, вінки з дубового листу та з золотих гвоздиків на шиї волам повішали. То були пишні воли, що вола аж до землі звисають, а то — наче вві сні тобі ввиджується. Князь із молодою княгинєю сидять високо на тому возі, а навкруги свахи, дружки, світилка з мечем і музики; козацтво верхи, і спереду і ззаду. Простягся поїзд до самої церкви.

VIII

І то ж то в церкві було всім диво, що дві парі разом будуть вінчатися: Маруся Ковбанівна з сотником Байдаком, а Орина Лободівна з Осауленком Прохором. Справді, каже бабуся, як сонце погасить місяця на небі, так Маруся погасила і красою, і пихою багатою нелюбу їй пару. Хто бачив її в церкві — не всяке протовпилося, і я, каже бабуся, тільки коло церкви стояла та на ті воли дивилась, та дивом дивувала, що зроду

таких волів з такими пишними рогами не бачила... Так хто бачив, кажу, Марусю в церкві, вжахалися з її краси дивної. Біла якась вона зробилась, тільки трошки краски по щоках розливалось та губоньки аліли; та ще лучча, ще краща, ніж було як з Осауленком любиться. Очі сіяють, як зорі, — справді, кажуть, як зорі, ті очі сіяли. Згорда позирала на Осауленка і на його Орину, сироту вбогу. Та, як голубка полохлива, до свого подружжя хилилась. І Осауленкові було якось ніяково. Бог його вже знає, що в його на душі було тоді, а послі об'явилося... Нехай Господь од такого боронить всякого чоловіка хрещеного... Бодай би лучче такого й не чувати!

ІХ

Одгуляли весілля, випроводили молодих у Піжмурки. Приданкі біснувались іще з тиждень, переїжджаючи то до вдови Ковбанихи, то до сотника Байдака. Меди й наливки лились у його річку. Далі все затихло. Ковбаниха вибралась до зятя. Ще, може, минула неділя чи й друга, а там і виявилось лихо, що під те веселе бенкетування наклонулось. Тяжке, дітки мої, лихо буває з того, як яка людина вродиться горда та пишна! Нема чоловікові щастя, в кого жінка буде гординя; нема й жінці добра, коли в чоловіка невгамоване гордее серце. Осауленкові, як він ще залицявся до Марусі чи любився з нею, просто сказати, — здалось, що вона, та Маруся, краса мальована, багатирка пишна, що вона ним гордує, що вона з милості ніби тільки до його своєю вквітчану, золотом повиту голову схиляє. Бог їх знає, яке там слово між ними бовкнуло, тільки він засумував тяжко, трохи, кажуть, сам собі смерті не заподіяв, а далі — постривай же! — взяв та й прихилився до вбогої сироти, до Орини безталанної! А та собі — постривай же! — та й переказала сотникові: приїзди за рушником. «Бодай вас, мої безталанночки! — каже, було, бабуся. — Хоч би ви матіркам своїм відкрилися, хоч би одну людину ви коло себе з щирим серцем та з добрим розумом мали!.. Самі себе занастили, мовчки собі по ямі викопали!..» Ось слухайте, що сталось.

Х

Ранком восени, тільки що сонечко почало по красному рідкому листячку сіяти, дивляться люде: по селу йде наша пані сотничка, та в чому ж вона убрана? Сукні на її сукнями, а коса розплетена по вітру має і на голові вінок із сухих васильків та чорнобривців, що за сволоками по світлицях затикають. От з того хатнього зілля вона, бідолашна, вінок собі сплела і біжить, як та рибонька в'ється, до Осауленкової хати. Осауленко наче ждав її, — вийшов назустріч. Побачив — і заридав, як мала дитина. Люде обступили безталаночку божевільну,

а вона просить їх на весілля, кланяється... Що ж то були за жалощі! Краса її не змінилась, личко горить, очі сьють, та страшно було на неї дивитись.

Вийшла й нещасна Орина з хати, нічого й не каже, і чоловіка свого не впиняє, а той аж у сиру землю б'ється. Коли ж тут пан сотник їде... Похилився,— вже не той, що на весіллі був... зрозумів, якого собі щастя доскочив. Ласкавим, тихим словом почав свою молоду жінку благати, щоб додому вернулась. Вона наче й опам'яталась; схилила голову на білі руки, личко в долоні втопила,— повіз він її додому.

XI

Засумував же тяжко наш Осауленко після сього, занудив світом несказанно. З лиця спав, аж почорнів од великої туги, і все в пасіці з дідом-пасічником сидить. Воно-то й треба було його помочі, щоб на зиму бджоли установити, так коли ж він і додому не навідається, там і ночує у курені, і все — розказував опісля дід,— все мовчки плаче, а вночі встане і навкруги пасіки, мов неприкаяний, блукає. Не довго ж се проволоклося. Казали добрі люде: «Бережіть ви сього чоловіка!» Та як його вберегти? То не дитина. Він і діло робить; і нікому важкого слова не скаже, і Богу молиться, тільки знай мовчить, та сумує, та чахне, мов свічка тане.

XII

На самого Наума,⁴ — каже бабуся,— що дітей люде до дяка оддають, ідуть наші селяне через греблю до церкви, аж дивляться: на стрижні Осауленкова шапка плаває. А в його була запорозька кабардинка з кабарди,— йому в Січі подаровано, як горілку возив у Січ. Дивуються люде й жахаються: щось воно не добре віщує. Коли ж дівчата: «Гляньте, гляньте! вінок з сухих васильків та чорнобривців!» Справді, де взявся, вплив із-за осоки такий само вінок, як був на молодій сотничці. Почало бистриною шапку крутити, а тут вітрець повіяв... І сплилась шапка до купи з віночком, і попливли по стрижню в парі.

«Е, та се ж воно щось є тут негарне! — сказали старі люде.— А шукайте човна, давайте невода!» Закинули невід.— Так і єсть! Витягли їх у парі. Обнявшись, вони в воді лежали... Що-то страху було на них дивитись, що-то жалощів! Прибіг кіньми сотник, і теща з ним приїхала. Ну, вже тут і розказати не можна,— говорить, було, бабуся,— якого було плачу та лементу. Зараз їх і поховали: здобули в когось готову простору домовину. Над ставом, поміж вербами й поховали їх у одній домовині. Нехай їх уже Господь хоч на тім світі не розлучає!

ДІВОЧЕ СЕРЦЕ

(Ідилія)

I

Ой у неділю рано-пораненьку,
Ой то ж не у всі дзвони дзвонили,
Як у вдовинім дому гомоніли...¹

Єсть така пісня, і дуже жалібна вона. Було, як співає наш кобзар Архип, то й сам плаче. Отже, якби не вмер Архип, то ще б зложив, може, й жалібнішу пісню про нашу вдову, на прізвище Загірню, як у неї в дворі одного ранку гомоніли селяне, а вона сама крізь людський гомін голосила. І селяне ж були хороші! Бодай їх доброму чоловікові ніколи в себе в господі не бачити!..

Десятники з соцькими да з писарем — он хто гомонів у вдовиному дворі! Уже ж вони не з добром завітали до вдови Загірної, бо сі людці де купоку зберуться, з того місця втікай скоріше — добра не побачиш і не почувеш.

Коли б знав Ігнат-удовиченко, що й його батьківського двора не мине ся халепа всемирна, то, певне, й вітер би його в полі не випередив. А то хто ж би подумав, що одного в матері сина візьмуть у москалі?.. Вдова Загірня вбезпечилась, що в неї син одинчик, і молилась Богові тільки, щоб він послав її Ігнату хорошу пару.

Сам Ігнат був ще молодий козак — саме тільки чорний вус почав пробиватись. З паробками літати навзаводи, скакати через купалове огнище¹ або перемахати сажнями Дніпро — ото були його забавки. На юлицю ходив пісень співати, жартовав з дівчатами по-хлоп'ячи, а любощі йому ще не дуже в серце впивались. Недоліток зовсім іще був Ігнат-удовиченко, тільки що батьківський зріст і хода, і якась повага в очах, бо сказано — господар на своїй батьківщині, — от його що ніби дорослим парубком удавало. А найбільш, як іде, було, в неділю з матір'ю до церкви: вона в старосвітському кунтуші, а він у батьківській киреї — високий та рівенький собі, мов ясенюк. Ще й до того звичайний був і богобоязливий, справді йшов до церкви молитись, а не гави поміж людьми ловити; то здавався ніби вже не парубком або підпаробочим, — статечним чоловіком здавався. Отож ми хвалимо, було, його гарний зріст і батьківські звичаї — його й батько був чоловік хороший і богобоязливий, а ті харцизяки, мабуть, свою думку дбали: «Нехай, нехай доростає міри, буде з його ще краший некрут, ніж на селі козак».

Воно-то і в пісні співають:

Ой у вдови один син,
Та й той пішов під аршин...

Пісня — правда, вона тобі не скривдить ні словечка, да коли ж се таке беззаконство чинилось на Україні? Може, тоді по селах порядку ніякого не було абощо, а тепер же в нас на всяку хату по начальнику, що й чарки горілки не вип'єш без догляду... Еге! Тим-то, мабуть, і громада з великого чоловіка сталась малим, що знай стрічаєш по селу людей з паличками. Отсі-то люде, сидячи там собі і по буднях, наче в свято, без роботи в управі, балакають знечевля про всячину та й домізковались, що у вдови Загірньої суть не один син, а іменно і всеконечно — два, бо старший брат Ігнатів помер, чумакуючи, в дорозі, і про те ніде не явлено і не записано, а товариство його недавно отсе в холеру повимирало; то їх і значиться два сини у вдови Загірньої Катрі, і як старший «на діцо не состоїть» і вже годів ізо три без вісті «одсудствует» (се вже писар старший слєбізує), то й упадає некрутська черга на його, Ігната, которому, каже, сповнилось вісімнадцять літ.

Так-то вони собі там гуторять, а вдова-небога, встаючи й лягаючи, поклони б'є перед образом: що не доведи, каже, його Мати Божа до лихой години, до невірної дружини, до злої личини, а пошли йому пару до вподоби, до любої розмови, до господарювання в дому, до честі й жалоби між добрими людьми. Якби ж хто сповістив удову безталанну, що отака й така річ, може б, вона кинулась в управу, звієць полотна однесла писареві, а старшині поставила піввідра горілки, бо вони звикли там начальницьким робом бенкетувати; впоївши й випровадивши ісправника чи окружного, самі недоїдками й недопивками по-начальницькій контентуються — се вже в них діло законне. Не то в празник, да і в будень з селян збирають харчове, що ось ніби становий, чи який там нечистий, прибіжить. Той же й не думає про їх управу, маючи собі вволю де їсти й пити і руки нагрівати, і вони бали собі в управі справляють. То нехай би вдова Загірня кинулась у сей кагал з поклонами і дарунками — воно б нічого. Сам писар і записав би, і свідителів познаходив би, що іменно помер Ігнатів старший брат чумакуючи і що він суть один, як око, син у матері. А то вона собі молиться безпечне і на часточку раз по раз отцю Петрові подає, ще й молебні в його наймає, а той — звісно, піп — собі радіє, що яка-то спасенна душа ся Катря Загірня! Тим часом старшина, наговорившись да нарадившись у своїй раді лукавій, вибрала день — святу неділю, що вже іменно знає — дома Ігнат-вдовиченко. Худоба про сей случай пається в його за вишнячком у пастовничку, а сам він, гарно

вмившись і голову змивши щолоком, бо мати держала його чисто, як панську дитину, вбереться гарно до церкви і піде обруч із паніматкою слухати святого співу і читання.

Отож, іще й великий дзвін не бовкнув, а у вдовиному дворі, ти б сказав, уво всі дзвони дзвонили. Ведуть Ігната під руки до розправи, гукаючи й регочучи, наче вовка або що живцем доскочили; а мати ж то, бідна мати, за ними наче по мертвому голосить! Мій Боже милий! Хоть би ж він не такий хороший да вродливий здавався... А то трошки зблід на личеньку, то чорні брови й молодий вус наче шовком йому те свіже молоде обличчя закрасили. А очі сумні і ніби якісь горді зробились. Дві сльози, мов кришталеві іскорки, викотились та й зупинились під очима. Сором, бач, козакові заплакати — переміг свою тугу бідолаха.

Оце ж його ведуть, мов молодого князя бояре, а сусідня дівчина Оленка, теж недоліток, да тільки гарна ж на личеньку, як та зоря Господня, вирядившись до церкви у квітки і в білі пишні рукава, саме мчала повні відра од колодязя, поспішаючи матері води до порання наносити, тоді й до церкви підбігцем бігти. Як побачила ж вона його в такій громаді, то й відра в неї по землі покотились. Вона його любила, молодого, вродливого Ігната, та й рідній матері не призналась. А тепер на весь куток заголосила і до вдови Загірньої, до Катрі, на шию кинулась. Оце ж, може, й пара Ігнатова, бо й він не видержав її плачу ревного — затрусивсь увесь і захлипав: не міг себе перемогти.

Ще ж як на те дав Господь ранок тихий, ясний да любий, літній. Колос у ячмені ще не налився, то соловей виспівував остатні пісні свої — прощавсь із весною. Тут його ведуть, того Ігната; тут його мати, обнявшись із Оленкою, голосять; а соловей на вербі під гомін та плач аж лящить — співає. Золоті хмарки наче вплинь пливуть по чистому небу. Скрізь широко видно аж геть поза цариною. Вітряки на горбах понасторожували крила і сяють проти сонця, мов башти золоті. А що вже хрест на дзвіниці новий, що поставив своїм коштом Ігнатів-таки панотець, — аж сипле промінням. А тут саме й до церкви благовістувати прийшла година. Отець Петро тихою ступою вийшов із свого двору, то паламар, побачивши його із дзвіниці, й бовкнув у великого дзвона. Свято вчинили всі гуртом удові бідолашній — на всю жизнь свято!.. Як була в новому очіпку, що саме збиралась наміткою голову до церкви обвивати, так і пішла за сином до розправи.

Ховайся ж тепер, Оленко, од людей, не йди й до церкви, бо всі сусіди знали, кого ти, молода, покохала! І квітки ти свої розгубила по дорозі, підбираючи відра. Паробки, йдучи до церкви, квітки твої, сміючись, позбирали. Тепер у тебе на всім селі немає вірної душі, щоб твоє горе зрозуміла. Батько

й мати гримлять на тебе, мов ти не знать яку велику незвичайність серед людей учинила. Ота вдова хіба тебе зрозуміє і до серця пригорне, що вирвалась од тебе і побігла за сином.

Отже, вони й коло розправи — тії п'явки людськії. От вони привели вродливого вдовиченка перед пана. Не малий же й пан нагодивсь у село під сей час — не дурно ще вчора звечора курей по сідалах полохали — готовити йому вечерю. Сам окружний, Бреус Ілля Семенович, се він учора з дзвоником набіг у село. От і стоїть, у боки взявшись, саме тільки налигавсь чаю з перегінною; тепер у холодку коло розправи потягує здоровенну люльку. Мордатий він собі пан і, правду змовити, поганий; і гудзики його блискучі не красяць. Блищать тії гудзики на йому, мов жаб'ячі очі, тільки що страшно, а краси нема ніякої. Отже, не подивилась бідна вдова, що він і зростом — карапуз, і лоб йому, мабуть, іще змалку приплющено, і ноги в його чогось криві. Як прибігла, так і впала йому в ноги і обхопила ті криві ноги руками, а сама голосить:

— Паночку, лебедику! Може ж, і в вас є діти! Не губіте мого Ігнатка; дайте ж йому й мені на світі пожити!

А в його справді, в того окружного, діти були маленькі, все дочки; до церкви, таки до нас у Буртища, пані його, окружна, було їх возить повен віз. Та що ж йому про те? І як проста баба сміє свою дитину до його дітей рівняти?

— Геть! — от він що одвітував. — Ти мене повалиш! Азьміте бабу проч!

Так і вхопили стару Катрю Загірню ті прислужники, із наших-таки людей харцизяки, і одволокли геть, бо й справді на кривих ногах окружний захитався.

— Чаво табе нада? — закричав на вдову безталанну, і її вже держать під руки, не пускають. І сина держать коло неї, щоб не влизнув, бо знало все село, що його й конем не доженеш.

Вона тільки плаче, і дух їй захопило. Звісно, материн плач!

— Хто ж мене, паночку, догляне, хто мою старість допоможе? — хлипаючи, насилу промовила.

Він, хоть по-нашому й не говорить, а зрозумів її та й каже:

— Роботніка найдьош сабе, старуха. Ти вдова багатая.

І вона ж, дармо що зовсім збожеволіла од напасті, постерегла, супроти чого він їй закинув.

— Коли б я, — каже, — була багата, я б тебе, пане, озолотила! Оце ж у мене і все багатство і весь скарб, що ви в мене забрали.

А вони, окаянні, все, було, плещуть, що Катря Загірня — багатирка на все село, отож і окружного на її нацькували, що прижмом, кажуть, за душею в неї єсть гроші. Сама ходить як кукла, в церкві од неї аж світить поміж людьми, а син

у неї — мов той панич, чистий да митий, мов огірок. І хата, кажуть, у неї, як віночок. То й певен був окружний, що вона зараз капшук розв'яже.

— Пане мій, голубе мій! — благає вона окружного (а він до голуба такий був схожий, як підсвинок).— Маю два волики й корову: забери їх до господи, а мені верни мого сина, моє сонце!

Що-то проста жінка, сказано! Їй здається окружний все одно, що той татарин; а він у нас такий був, що брав самими грішми подарунки. Приїде й поїде, ніхто нічого не бачить і не знає. Розлютувався ж на Катрю за її слова дуже, аж посинів!

— Сказилась баба, што лі? — промовив, та аж мукнув, що всі злякались.— Лашадей!

Де тії коні взялися! Мабуть, нечистий їх позапрягав на ту минуту; так і вискочили перед ганок, мов із землі вирости. Тільки дзелень-дзелень-дзелень той дзвоник на дузі. Аж дві тройки вродилось їх разом. І як він з тими кривими ногами так хутко у візок упхнувся, враги його душу знають, того окружного, Бреуса того. «Пашол!» І мов чортяки його на крила підхопили. Тільки пилом занесло вдову бідолашну. Протерла очі, аж і сина вже немає — вже обидві підводи коло царини. Бігом бігти за ними, криком кричати: «Синочку! Ігнаточку!..» Шкода, вже не почує, і матері крізь ту страшенну куряву не побачить.

II

Як ізійшла вечірня зіронька та, повечерявши, старі люде спать повкладались, сільська молодіж почала через широкий став перегукуватись. Солов'ї з обох боків ставу по вербах висвистували; озвалася вода стома глосами. Зорі наче потонули в ставу і поуз берег тремтіли, розпливались іскорками та й знов у глибину поринали і тихо в глибині сяли, ти б сказав, розмовляли з небесними зорями. Ізійшлися докупи паробки з дівчатами, почали своє кохання у піснях виспівувати. Тільки й нема між ними Ігната-вдовиченка та молоденької Оленки. Далеко тепер десь Ігнат сидить, знакового голосу не чуючи; а Оленка лягла спать та й підплила гарячими слізьми в коморі. Довго вона плакала, слухаючи співи солов'їні та дівочькі пісні; серед ночі встала, тихесенько викралась із комори, тихесенько перейшла через двір, майнула білими рукавчатами на перелазі, втонула в вишневому садку, вирнула з садової темряви коло хати вдови Загірньої. Не спала бідолашна мати, почула, як Оленка у віконце стукнула, обізвалась, упустила її в хату.

— Матінко моя рідна! — каже Оленка, обхопивши її плечі.— Люблю твого Ігнатка, як свою душу. Я пропаца без його

на світі. Благослови мене, матусю, іти за ним на край світа. Нехай він не мучиться між чужими людьми самотою. Я його люблю, він мене любить — нам обом буде легше, як ми побачимось щодня хоть на часиночку.

— Голубонько Оленко! Що оце ти видумала? У тебе ж батько й мати, у тебе брати й сестри: як їх покинути?

— Нема в мене тепер ні батька, ні матері, паньматусю! Ти мені батько й мати, а твій Ігнатко вся моя родина. Не зможу я без його в світі прожити, у сиру землю піду. Чи лучче ж їм на столі мене побачити?

— Ні, моя доню, коли йти кому за Ігнатком, то лучче мені, самотій матері.

— У тебе, ненечко, худоба на руках и ба́тьківщина Ігнатова; тобі не можна всього кинути...

— Не можна, не можна,— промовила вдова плачучи,— а то б я вже й у дорозі була, я б за ним зозулею летіла.

Довго вони вдвох говорили, довго впињала вдова Загірня Оленку, лякала її світом широким, людьми чужими, пригодами несподіваними. Не злякалась нічого молода Оленка, на вічні найми себе обрекала:

— Годитиму, служитиму, ніде не загину. Бог нам допоможе, твої молитви, нене, з усякої пригоди нас визволять.

Такі слова вона промовляла, мов пісню співала. Раділо гірке материне серце, що її синові мов із-за чорної хмари сонечко присвічує. Жаль їй було тільки дитини молодої, у чужій чужині не бувалої. Боялась вона, щоб з сього не вийшло ще більшого лиха, як слідом за її сином згине й чужа дитина. Не знала, що Оленці казати, замовкла журичись. Далі ще каже:

— Ти ж подумай, моя кришечко Оленко, як тобі село покинути, коли в тебе ніякого паперу немає? Да тебе всяка судова погань заарештує, ганьбу тобі велику зробить, довіку сорому не збудешся.

— Я вже про се думала, ненечко: у мене ще з весняної доби єсть такий папір, щоб мені вільно було по людях служити. Ти знаєш, яка в мене старша сестра недобра, яка злюща. Вона мені була прачем руку перебила; а мати її дуже жалує і од панотця обороняє, так я випросила в панотця такий папір, щоб мені дома не жити. Він і лежить, той папір, за образом. І пішла б таки я з дому, та зосталась, що Ігнат близенько, щоб з Ігнатом твоїм щовечора побачитись; а тепер мене ніщо не зупинить.

І радіє і боліє душею старенька мати.

— Доню моя! — каже.— Не нарікай же на мене, як — не доведи Боже — інше воно станеться, ніж ти собі міркуєш.

— Вкупі з Ігнаточком не страшно мені ніяке горе! — скрикнула Оленка, обнімаючи і цілуючи бідолашну матір.— Нема мені життя на світі без його і не буде.

Довго вони ще розмовляли, довго прощались і плакали. Вернулась Оленка у свою комору і тихо, перед світом, любо заснула. Уві сні побачилась із своїм Ігнатком десь на чужій стороні, приголубила його, заспокоїла, мов дитину, журливе його серце заколихала.

III

Чужа стороно, далека земле холодна, неплодуча, плугом не орана, куп'ям засіяна! Прокляли б ми тебе великою клятьбою, запалась би ти навіки од нашого слова гіркого, од наших ревних сліз: та живе в тобі не одна душа спасенна, товчуться в тобі наші земляки, як той Марко по пеклу³. Нема в тобі ясного неба нашого,— вони любим, жалібливим поглядом на весь мир християнський тебе освічують. Нема в тобі нашого дерева густого, кучерявого, наших трав шовкових, наших квіток дубрівних,— вони серцем багатим тебе, убогий краю злиденний, мов пишний сад іскрашають. Не чути в тобі соловейка весняного,— вони своєю мовою солодкою твої зрадливі вітрянi пустині наповняють...

Таємнича доля судила Олені опинитись на чужій стороні хутко; мов уві сні вона у великий, пишний город перелетіла, у той-то город, де, мовляв, тільки церкви, та палати, та пани пузаті, і ні однісінької хати⁴. Зуспіли їй в наймах добрі люде, що в сьому городі неволею проживали і на Україну на короткий час, мов у вирій, завітали. Молоді люде, пан із панією, і діточок у них двоє — дві дівчинки. Звались вони скрізь по селу, де вона наймичкою в козака служила, пан Іван і пані Ганна; більш їх ніяк не звали, ані прозивали. Любили їх козаки і козачки, і кзача дiтвора дуже, що вони з простої хати у пани вийшли і всякими мовами вмiли з чужоземцями розмовляти, та й не пишались тим перед сiльською громадою і одежу нашу просту носили, і звичаї наші рідні шанували. Бачать вони наймичку в козака, молоденьку, моторну й працюовиту, розпитали, що вона за людина, довідались, що вона дитина отецька, та ради свого кохання пішла по людях служити. Порадились пан Іван з панією Ганною, видумали, як їй подать руку у її долі тяжкій. На шлях непевний молоде дівча вийшло, сподіванками тільки шлях міряло. Знали вони, що то за міра; бачили світу багато, то вжахнулись тії долі, що ждала нашу Оленку десь у далекому тумані. От гочали її до себе закликати. Панія Ганна вмiла розмовою любою, ласкавою журливе серце її собі з'єднати, мов дитину, її до себе принадила.

Тут і Ігнат Загірний, той бідолашний вдовиченко, стояв із своїм полком; і його вони до себе в хату закликали. Кохана пара, мов у батька, в матері, в їх гостювала. Понятливий був Ігнат зроду, хисткий, проворний, то його ще в москалях і не

бито; та й шанував себе козак, то вже все переймав, згнітивши серце, чого там його учено, і старший похваляв його на муштрі. Ще ж як на те, трапилось так, що старший над Ігнатом був молодесенький офіцерик. Прозивався він Кавун; і як назве було копитан Кавуновим, то він і просить, щоб його так не величав, бо я, каже, свого отецького прізвища не цураюсь. Як же дочувсь про се пан Іван од Ігната — «се ж,— каже,— наші!» — та й заговорив до його по-нашому в церкві. Офіцерик трошки спік рака, що одвик по-своєму розмовляти, бо його змалечку на столицю заслано і недавнечко, мов пташку з клітки, випущено; а проте любе йому було слово пана Івана, і зайшов він до його з церкви на отченаш. Се ж тільки для звичаю так його запросив до себе в гостину пан Іван, а тут уже й обід неділевний поспів. Багато до пана Івана козацтва зібралось. Тут і Ігнат із своєю голубкою. От розговорились, трапезуючи з офіцериком Кавуном, і нарадились, як би Олені по селах за полком не ходити, бо всякі люде між хазяїнами бувають, то щоб не дознала вона наруги за своє щире кохання; та й що з того кохання далі буде? Постановили громадою застільною так: щоб узяти добрим панам Оленку з собою до дітей за няньку, а тим часом молоденький Кавун офіцерик порадіє Ігнатові, щоб його, як моторного, зростом високого, обличчям гарного москаля, вибрано в гвардію. От Оленка і не ходитиме більш із села в село; буде вона проживати між хорошими людьми-земляками, дарма що на далекій чужині, а там уже якось доля зладнається; час і діло покажуть, як їй краще в світі прожити. Ще такі добрі люде були той пан Іван і пані Ганна, що й до батька-матері Оленчиних поїхали і їх заспокоїли, і Оленку до батька-матері привезли, і благословення їй випросили.

Звеселилась не одна душа з того благого учинку столичних наших земляків, що мов нехотя панами звались, а були душею і словом прості і чесні, мов зроду із села, із рідної хати не виходили; а не хто вже, як удова Загірня раділа. «Святе добро! — рекла вона, з радощів плачучи.— Кажуть люде, що тебе в світі немає. Ні, ти ж таки єсть на світі, тільки що рідко тебе чоловік грішними очима зуздрить!» Так вона прорекла, мов проспівала, здіймаючи до неба руки. І що то вже Оленку цілувала! Як її до матернього серця горнула! І рідна мати оступись перед нею, бо велике діло непорочна печаль в одинокому серці.

Левади рідні, голосні, співучі! Стави з шумливими вербами! Дівочі ігрища незабутні! Покидає вас вродлива дівчина, краса всього села, материна втіха, батькова осолода, веселість усіх добрих громадян. Кохання їй голубине крилля дало; знялась, полинула далеко-далеко. Нехай буде темрява в чужому краї — світить у неї в душі негасиме світло. Нехай лютують морози — у неї в серці весняні квіти процвітатимуть.

Живе наша Оленка в далекому городі — надією дише: хутко-хутко побачиться з своїм Ігнатом. А Ігната нема: не так воно легко робиться, як доброму чоловікові думається. Не переводять Ігната в гвардію. Багато було б розказувати, чом, та й нащо?

Нема мого миленького,
Нема мого сонця,
Ні з ким мені розмовляти,
Сидячи в віконця.

Оце наша річ. Сумувала б, може, Оленка й тяжко, так надія ж її, мов співоча пташка, розважала. Минуло з півроку. Що ж із дівочим серцем сталося? Певне, засохло, зав'яло... Певне, змарніла на чужині Оленка? Так би воно, здається, й мусило бути, та не так воно в Божому світі діється. Розірви зразу молоде віття, що докупи сплелися — порвеш живі листочки, зав'януть: замре з великого болю серце дівоче, перестане битись — часом і навіки. А нехай буйний вітер гойдає довго їх на сонці, дивись — і розплелися, розійшлися, красуються і хиляться туди й сюди в пишному зрості.

Нема мого миленького
Нема його тут;
Посходила по слідочках
Шавлія та рута.

Почала рута проростати й поміж сумуванням нашої Оленки. Як же се сталося? — Ось як.

Не нянькою була Оленка в панії Ганни, а рідною сестрою. Зараз почала її пані Ганна письма учити, і сама здивувалась, що то за понятлива людина та Оленка! Не минуло й місяця, а вже вона своєю рукою до Ігната лист написала. Що ж то був за лист, коли б ви прочитали! Пісня піснею. Бідолашний! Лучче б тобі його ніколи не бачити... Другий лист написала Оленка до свого любого паробка через місяць, і вже в тому листі не було пісні. Все в йому було: і кохання дівоче, тепле, святе, і жалощі рідної сестри, тільки не було пісні. Гарним письмом засіяла Оленка другий лист; усяке б здивувалось, що так недавнечко ще вона письменною стала, а отже, первий лист був квітка весняна, пахуча, красна, ненаглядна против його. Розкрилися широко в Оленки очі. Припала вона до книжок, наче до вікна високого, що з його далеко-далеко, широко-широко по світах видно. Ще ж би се нічого, а то до книжок прибавилась іще дружня розмова з земляками. Знала вона в себе в селі паробків багато. Були між ними і на вид хороші, і на слово дотепні, та не було кращого над Ігната. Бачила вона й людей статечних, і дідів сивоусих, чувала їх розмови поважні і пісні

старосвітські. Здавалось їй, що й на світі таких гарних людей немає. Перелетіла, мов на крилах, у чужу землю, озирнулась навкруги себе, освоїлась... Се ж рідна громада на чужині! Зберуться в пана Івана гості — се ж рідні селяне, тільки мов якесь інше сонце їх осіяло! Вже про те й говорити нічого, що на їх одежа українська краща од сільської — така одежа, наче вернулись ті часи давні, що було стара бабуся маленькій їй розказує... Коли в кого жупан, то сама чиста саета. Коли сорочоа з мережками, то аж очі бере! А що вже дівчата й моловдиці, то сяють у шовках та в пишних рукавах, та в намітках, біліших од снігу са)ого, та в квіаках і широченних стрічках, наче ті бразолі, маки та лілії. Нехай же б вони самою одежею очі Оленці чарували, а то ж розмова в них тиха да люба, речі дружні, щирі та розумні. Скільки чоловіків, стільки й дядьків або братів рідних. Скільки молодичь і дівчат, стільки тіаок і сестер. Всяке, здається, тільки й дивиться, як би її словом ласкавим приголубить, як би її на добро наставити. Одкривля їй світ у книжках, а ще більше у розмовах. Що не почує, як та гро)ада поміж себе розмовляє, вона й спитає в когонебудь — і ширшає, ширшає її пам'ять. Іноді і вві сні прокинеться та все думає про те, що вдень бачила й чула. Ще ж треба, що мов з усїї України сюди пісні щонайкращі позлітались. У селі, було, заспіває інший хорошу старосвітську пісню, одну і другу, а більше вже й не пам'ятає, а що хлопці, так по-московській не знааь-що іноді варнякають; а тут як заведуть, то цілісінький вечір співають. Одна гарна пісня, а друга ще гарніша; одна старосвітська, а друга ще давніша. І то їй диво було, тій Оленці, що діди сивоусі в селі, було, згадують про старовину дідову або прадідову, а тут, і без сивого уса, давні часи мов на долоні тобі покажуть. Та ще чого дозналась наша Оленка? Їй здавалось у селі, що книжки з неба падають — так їй і мати казала, а тут побачила й самих людей тих, що книжки своїм розумом komponують. Іноді, було, як прочитає «Катерину» або «Тополу»⁵, то й не йме віри, щоб се komponував той ласкавий дядько, що в чорній куч)і волохатій ходить та все її серденьком зве. Менше всіх він здавався письменним, та більше од усіх мав у голові розуму. Все, було, тільки й говорить, що про зелені левади над водою, про селян простих, про ігрища дівочі — хіба інколи згадає, як козакки лукаву шляхту товкли, і очима, що тими зорями, блисне...

V

Хутко ж ти, Оленко, між чужими людьми оговталась та й сумувати по своєму Ігнатові почала менше. Дорікаєш сама собі, як ляжеш спати, чом рідше почала його згадувати. «Чи не зледащїла се вже я поміж панами?» — іноді думаєш... Які ж

вони пани? Що вбогих сімряг і товстих сорочок не носять? Тепер ти вже й сама міркуєш, що не то пан, хто хорошу одержу на собі має, а то, хто дбає тільки про себе та про своїх родичів, а на вбогий люд хіба через плече озирнеться. Сі ж — глянь, як тебе, дівчину просту, привітали! Ти, мов пташка з Божого раю, до їх у чужу сторону залетіла. Ти їм наче садових пахощів з України з собою занесла. Зрадли всі тобі, ти б сказав, рідну родину побачили. Ні, серденько, не зледащіла ти між ними і дурно себе турбуєш доріканнями. Засипай з упокоєм: присняться тобі не ледачі поваби — не такі, як тому сняться, хто тільки манить себе, зачаровує собі серце гарними словами. Велика Україна тобі, Оленко, уві сні присниться з усіма муками людськими од Наливайка та аж до того часу, як ти в селі з Ігнатовою матусею плакала. Розкриються перед тобою тайни святії, і заб'ється серце твоє Божою правдою, наче новим, вищим коханням. Глянь, хто се по диких степах викорінює ледачу зіновать і колосисту пшеницю засіває? Се твої діти ненароженні. Зникло твоє село і старий батько з матір'ю, і любий Ігнат байдуже тобі: ти задивилась на ті криваві мозоляві руки, що в дикому степу працюють, загляділась мов на райські квітки. Пташкою понад тим степом в'єшся, і серце твоє якусь нову пісню співає. От твої сни, моя втіхо! Не зледащіла ти: не між панами ти, а між людьми опинилась.

Чого ж посходила рута по тих споминках любих, що ними тільки й жила ти? Тяжко мені вимовити, та вимовлю. Любила ти Ігната за те, що в його очі такі ласкаві, що в його ніжне слово, що на вроду і на вдачу, і на пісні, і на танці нема над його паробка в селі; за те любила, що вкупі з ним соловейка слухали, вечірніми зорями під вербою стояли, що він про твоє життя розпитував, сумував із тобою. Як же ті споминки тепер перед тобою затуманились, мов справді кучерявою рутою вкрились! Вдруге ти на світ народилась, на широкий, ясний світ. Не ті в йому смутки, не ті й радощі, що знала ти змалку. Виростають у тебе щодня крила, більшають, ширшають, дужчають, і вже з твоєї високості рідне село здається тобі маленькою крапінкою. Безталанний Ігнат! Чим же він тобі тепер здається?.. Темним, убогим, задавленим братом, та й годі. Напише до тебе чужою писарською рукою лист, прочитаєш його та й загадаєшся сумуючи. Жаль тобі Ігната, мов рідна сестра по його долі серденьком тужиш, а якось тобі дивно з ним побачитись, мов з того світу має він прийти до тебе.

Ой Оленко! Не хочеш ти сама собі признаватись, що в твоїм серці діється. Півроку минуло, як ти розлучилась із своїм коханком. Багато води втекло за сі півроку; пішли за водою і твої сільські думки, твої надії, твої молоді жадання. Не півроку — піввіку ти прожила між чужими людьми, і вони тобі

здались ріднішими од рідної матері, а всіх рідніший, всіх ближчий став тобі Павло Піддубень, молодий, гарний козак, брат панії Ганни. Дивом великим здався тобі Павло Піддубень, скоро ти його почала знати, та не заглядувалась ти на його вроду козацьку, пишну навдивовижу вроду: не вона тебе чарувала. Чарували тебе його братні речі, що він з тобою, як брат з сестрою, розмовляв і мислі твої засівав наче яркими зорями. Прийде щовечора Павло Піддубень до пана Івана, і наче для його нема тут людей, опріч тебе: все він з тобою розмовляє та співає. Голос у його тихий та гарний. Часом, бувало, й заплачеш, слухаючи його пісню; а він тебе й розважить, книжки гарні тобі читає і до книжок докладає своє розумне слово. Чого ж ти почала задумуватись після тих вечорів любих? Ти його речі до одного слова згадуєш; і вві сні вони тобі сняться, і прокинешся ранком — перше всього вони тобі на пам'ять приходять. Се ж ти вже не своєю душею живеш, Оленко: у твоєму серці та ясна душа козацька звила собі кубелечко. Тобі страшно й подумати, щоб його день або два не бачити. Як же се може статись? День у день, вечір у вечір заходить він до своїх родичів; з тобою поговорить, дітей приголубить; хоч на годинку забіжить і твою душу наче сонцем освітить. Отже, сталося. Нема Павла і день, і два — занедужав Павло! Ти, замираючи, про його болість довідуєшся. Ти сама за два дні змарніла, мов од тяжкого недуга. Соромишся ти прохати панію Ганну, щоб узяла й тебе з собою, як поведе дітей одвідувати їх любого дядька. Три дні, тиждень ти криєшся... Вже в тебе всі питають, чого ти з личенька спала. Загоришся часом на таке питання, та й замовкнеш. «Так, нічого, я, слава Богу, дужа й здорова», — більш од тебе нічого не дознались. Пильно на тебе дивиться пані Ганна: знає вона, чого тобі треба. Вона тебе ні в чому за руку не веде, вона тільки твій розум засилює, щоб сама ти свій шлях познала і, куди тобі треба, добре прямувала. Чи Ігната всім серцем любитимеш, чи кого іншого вибереш, про неї байдуже, аби ти була щаслива. Така в їх у обох думка, ні в віщо вони своєю волею по-атаманській не ввходять.

— Оленко! — каже раз ранком пані Ганна. — Пише до мене Павло Петрович, що він подужчав, просить прийти до нього з дітьми і тебе взяти з собою.

— І мене? — промовила тільки Оленка.

— Пише, що скучив, довго тебе не бачивши.

Ой пані Ганно! Чи гаразд же ти зробила, що таке слово промовила?.. Уже ж чи гаразд, чи ні, а Оленка в тебе на шії. Що за тиждень смутку в серці набралось, все те сльозами тепер розмилося.

Мов сестра сестрі, пані Ганна обтерла сльози з карих очей дівочих, пригорнула до серця, поцілувала, чогось зітхнула і нічого не сказала. Пішли до Павла Піддубня. Не йшла Оленка — на крилах летіла.

Вже давно її думки над тією кам'яницею носилися, де живе її кохання: як там у його? Що там у його? У його хаті мусить бути мов у раю.

І справді — гарно в Павла Піддубня у його затишку! Зелено-червоними плахтами стільчики покривані, шиті рушники — гостинці з України — висять на кілочках. Між ними бандура тридцятиструнна вилискує. Се його діда-запорожця бандура. Гарним малюванням стіни обвішані, і всюди наша рідна Україна вималювана. Там купальні дівчата в вінках скачуть через огонь з хлопцями — полом'я з іскрами, з димом темне дерево застиляє, під небо в'ється, а небо аж вороне од того світу, тільки далеко вбоку місяць червоний із-за левади вирізався, осіяв хмарки легенькі і по ставу золотими смугами грає. Там — козаки їдуть по кровавому полю, через костяки страшенні, а Самко Мушкет⁶ попереду, «коня удержує, до себе притягує, думає-гадає». Там під хатою кобзар на кобзі грає, а круг його старе і мале слухають, деякі плачуть, а сонечко, заходяючи, червонить білу хату і людську тінь по зеленому рясту чорними смугами кидає. Книжки лежать, папери купами: Павло Піддубень дуже тямущий чоловік, всяку старовину молодого головою зазнає... Простора в його хата, чиста. Малювання, німуючи, розмовляють проміж себе, а тиша в хаті, не чути гласу, наче в ченця в келії, тільки годинник, стоячи на столі, чикає. Кинула Оленка оком на одно, на друге малювання, дивується; мов на Україні опинилась, аж зирк! У дверях, мов жива картина, стоїть сам Павло, мовчки на неї дивлячись. Як побачила ж вона його худого, блідого, з веселим поглядом блискучим, і сама не знала, що з нею сталося: кинулась до його, як дитина, обняла і пригорнулась, а Павло обняв і поцілував її від щирого серця.

— Серденько Оленко! — питає, горнучи до себе. — Так ти мене любиш?

Вона мовчки його поцілувала.

— Моя вона! — сказав Павло, протягуючи руку до панії Ганни; а пані Ганна наче знала, що буде: вона дітей удержала, щоб не кинулись перше Оленки до коханого їх дядька. Обвисли ж вони коло його тепер, ухопившись рученятами за руки, за пояс. Оленка, сама не своя, обох дітей цілує, із великих радощів плаче. Зачарував її Павло Піддубень якимись невідомими чарами. Все на світі вона забула; в його слові, в його тихій розмові вся її душа. Умер Ігнат навіки в дівочому серці. Єсть про його споминки, є жаль, а кохання, мов пташка в вирей, одлетіло.

Таке дівоче серце, таке його кохання. Цвіте, сіяє, пахощами райськими вабить, і звідкіля йому світ світить, туди воно і повертається. Жаль було і панії Ганні бідолашного Ігната, та знала вона, що людської натури не переможеш. Нехай так буде, як мусить бути. Нехай дівоче серце само своєї долі шукає. От її розум; такий же розум і в її пана Йвана.

Не помилилась же Оленка, покохавши Павла Піддубня. Він наче ждав її з України: нікого ще не любив, любив тільки свої книжки та малювання, та голосну бандуру. З первих вечорів постеріг він, що то за сояшне, живе серце у вродливої дівчини. Радіючи душею, взявся він освітити науковим світлом ту голівку, що дивом йому здалася, що мов усі Фідії⁷ вкупі з Рафаелями⁸ її видумали, а тим часом серце його першим коханням зайнялося. Чужа вона — ся думка його зупиняла. Слова ніколи про себе їй не промовив, та серце його мовчки з дівочим серцем пойнялося. І вона йому не признавалася, що з нею діється; все він думав, що душа її живе з Ігнатом. Поти з собою козак боровся, поки аж занедужав. Тоді сестра довідалась, яке лихо сталося, почала за Оленкою пильно дивитись, довідалась, збагнула жіночим серцем і вилічила брата розмовою і розвагою.

Інше тепер стрітила Оленка Павла Піддубня, як прийшов він у кохану його сім'ю. В раю вона тепер жила і раєм його осіяла.

— Оленко, серденько! — каже Павло. — Коли ти мене вірно любиш, то у всьому мене послухаєш.

— Як батька-матері! — каже Оленка. — Ні, — більш! Ти мені й батько, й мати, ти моє все!

Дівоче слово кохане! Хто тебе чув замолоду, до самої смерті тебе не забуде.

— Поїдьмо зо мною на край світу, Оленко!

— Поїдьмо, полетимо в парі! — каже Оленка.

— У мене, хвалити Бога, є достаток; облетимо з тобою весь світ, а потім вернемось на Україну, з батьком-матір'ю побачишся, та й будемо жити в мене в дідовому хуторі.

Після сії розмови, мов тільки крильцями голуб'ята стрепенули. На завтра вже вони летіли далеко-далеко в вирій, де літо й зиму одні квітки осипаються, а другі зацвітають...

VI

А бідолашний Ігнат тим часом до столиці, мов до Божого раю, прямує. Прийшов, розпитався пана Йвана. Тяжко було пану Йвану його стрічати — мов сам йому гіркої наготовив. Чи знав же то він, як воно складеться, завозячи Оленку на

чужу сторону? І рідний брат не оборонив би Ігната од його долі.

— Де моя Оленка?

— Умерла! — от що мусили безталанному москалеві сказати, бо й справді вона для його вмерла.

Поблід Ігнат, затрусився, поник до землі, як підкошена папороть, засумував тяжко; у лазареті з місяць пролежав, а потім і не ходив більш до пана Йвана, і не питав про Оленку. Москалем він самотнім вік звікував, мов той дуб суховерхий.

Не всі тії сади цвітуть,
Що весною розвиваються...

ПОТОМКИ УКРАЇНСЬКОГО ГАЙДАМАЦТВА

ПЕРЕДНЄ СЛОВЦЕ

Слово г а й д а м а к и у ляхів було те ж саме, що р о з б и ш а к и. Гайдамаками прозвано первих козаків, що встали проти ляхів та недоляшків, а проте козаки не вважали себе за розбишак, тільки з досади почали самі себе звати гайдамаками. Відомі великі речі, на які вони підіймались, обороняючи свою волю й віру. Вони в лядської шляхти були гайдамацтвом. Страшенна боротьба козаків з ворогами закінчилась тим, що правий дніпровий бік zostався пустинею. Пустиня ся, засіяна пожарищами й людськими кістками, ще раз досталась у шляхетські руки після Андрусівської рядни, що постановили з ляхами лукаві московські бояре та дяки¹ на безголов'є того народу, що ним зросла сила розхитаного царства. Тоді лядська шляхта добирала всякого способу, аби як-небудь залюднити покинуті городища і селища. Пани манили народ у нові слободи, обітуючи людям таку волю, якої й не зазнав ніхто на Україні. Тим часом на лівому дніпровому боці, Гетьманщині, Самійлович², Мазепа³ і інші гетьмани, потоваришивши з столешніми дуками, попускали їм попуск у всяких кривдах та й самі, за їх приводом, налягали на простолюдде. Втікали селяне купами з лівого боку Дніпра на правий. Як залюднився ж правий бік — лядські пани почали знов орудувати своїми селами по-давньому. Люде переказували про панську неправду на Запорожжє. Запорожці, живучи по Дніпровому Низу, далеко від гетьманської і лядської сили, вважали себе по-давньому вольним народом, давали притулок утікачам з України і добре мстились над лядським панством. Мало не щовесни виходили в лядську Україну купи козацтва, затитали до себе селян і, звучись гайдамаками, пустошили панські добра вогнем і мечем. Так велось поти, поки цариця Катерина несподівано наслала на Січ своє військо і зневолила запорожців розтектись, куди хто втрапив⁴. Після сього гайдаматствували по лядській Україні тільки запорожці-волоцюги малими купами. Упослідіу і сі мстеці панських кривд або захиріли від старості по хуторцях, або перегинули в нападах на панів, або ж попритаювались проміж селянами від розвідок лядських команд, і зосталось

після них саме тільки ім'я г а й д а м а к а, що й досі лядський шляхтич має в розмові своїй заодно з розбишакою. Тим часом українські селяне не перестали до нашого часу співати про гайдамак те ж саме, що співали на початку козацької війни з ляхами:

Товариші гайдамаки,
Вчиніть мою волю:
Що нам треба відплатити
Українську недолю!

I

Давно вже се діялось — може, років десятків з чотири назад. Вертався я з чужини на дніпрові узбережжя, довго не бувши дома; та невесело на душі було. Дві журби пригнітали мене: одна журба, що не застану живого панотця, а друга — розлучивсь із коханою дівчиною. Все ж таки хотілось бачити рідний будинок, рідне Дніпро і тих людей, що зріс проміж ними. Оце ж остання станція. Дорога потяглась узбереж. З дніпрового корита видко вже сині горби. Се ті гори з галями та байраками понад Славутю, де крились гайдамаки, де й досі розлягаються гайдамацькі співи.

Поштар, що мене віз, був ніби по знаку мені, та, загадавшись про своє, дививсь я на його мовчки. Вродливий був парубі-яка, гарно прибраний по-поштарськи. Бриль у квітках, пояс крамбовий, люлька з сріблом. Дивлюсь на його, а він озирається на мене. І хоче ніби сказати щось і не скаже.

— А що, брате? — озвався до його. — Чи не по знаку?

— Авжеж по знаку, коли ви син крутоярівського пана, царство йому небесне!

— А ти добре знав мого панотця?

— Ото б не знати! Хіба б я дурний був, чи що? Крутоярівка ваша стоїть по сей бік над Дніпром, а наша — під горою по той. Батько мій — рибалка. Мало не щодня, було, рибу вашому панотцеві возимо.

— Чом же ти не рибалка? Чом тобі в поштарі заманулось? Замість одвітувати поштар зітхнув і понурився.

— Що ж мовчиш, брате?

Махнув рукою, ніби казав: не допоможе мені розмова! А хвилинку назад здавався веселим, як дитина. Мовчки поганяв коней. Далі обернувся до мене:

— Не знати мені вашого панотця! Та він — пером над ним земля — оборонив мою матір від каліцтва. Занедужала мати очима, та вже так, що нічого й не бачить. Так батько: «Повези її до крутоярівського пана: він помага людям». Царство йому небесне, подививсь, дав ліків, мов рукою зняло. Еге! так се ви

на своє господарство? Ну, Боже вам поможи. Одружіться та й живіть собі з Богом. У нас є панночки гарні.

— А ти жонатий?

— Ні ще.

— Чом же й досі не одружився? Пора!

Поштар зітхнув ще важче і знов погнав коней. Серце моє було чутке тоді: догадавсь, що в його болить, та мовчав, щоб не вразити.

— То-то мені зараз ви здались по знаку! — почав поштар, помовчавши. — І хочу спитати, і опіасуюсь. Інший так загне тобі, що нехай йому цур. Ну, слава ж тобі, Господи, що вернулись ви додому! Та ще коли б зараз і дружина знайшлась... От би вже потанцювали ми в Крутоярівці!

— Найди, брате, перше собі дружину.

Се слово заволокло хмарою веселий вид парубка.

— Нема в мене дружини і не буде! Туга, досада — от моє подружжє! Гей, соколи! — крикне на коні. — Розбийте хоч ви мою тугу!

Зрозуміли його коні — помчались вітром. За малу годинку вдержав їх:

— Ні, соколята! Не розбити вам туги моєї. Ось вона йде мені назустріч!

Саме тоді минали ми хуторець, що приник до степового озера. Верби обступили воду, мов дивовижу. Під вербами зроблено наметик над криницею. Вода з криниці стікала жолобком у озеро. Назустріч мені вийшла вродлива дівчина з повними відрами на коромислі. Зараз було знати, що піджидала поштаря.

Зупинивсь, підбіг до неї води напитись. Минуту хіба простояв проти неї, державшись за відро, і, може, двома тільки словами перекинувсь. Була в його очу шана якась до дівчини. Обое вони своїм видом і поставою здвигнули мені серце. Розумно мені стало, що воно є.

Як помчались ми далі, я почав знов:

— Ну, брате, знаю ж тепер, чом ти кинувсь рибальства.

— Коли ж знаєте, то й знайте, — каже понуро.

— Скажи мені, що в тебе за печаль? Не малá вона в тебе, я бачу.

— А нащо вам, добродію?

— Вподобав я твою вдачу; хотів би знати, яке в тебе на душі горе.

— Щоб було з чого глузувати? — каже, глянувши скрива.

— Ні, брате, я не такий.

Поштар споглянув на мене ще раз якось чудно і мовчки погнав коні.

— Як тебе звати? — спитав я, аби чим-небудь замутитись.

— Звуть мене Яків, а прозивають мого батька Дундук; то я по батькові — Дундученко. Ось як мене звати!

Знати було, що поштар пишався своїм родом.

— Ну, брате Якове: коли хочеш, виявлю тобі, чом я бажав знати про твій смуток.

— То й почуємо,— каже байдужливо.

— Як засумую чого.. Бува часом великий сум і нашому братові. Як тобі здається?

— Не знаю. Не пробував я бути паном.

— Ну, знай же, приятелю, що воно так. От як засумую чого, то нічим себе не розважу: хіба обернусь до якої прихильної людини і все, що в мене на душі, виявлю. Як виявлю, то й полегшає. От тим же то й допитуюсь у тебе. Шкода твоєї молодості. Ось розкажи, що там за лихо тобі склалось; може, й тобі полегшає.

За сю мову наградив мене Яків Дундученко поглядом таким, наче сонце з-за хмари визирнуло. І не зараз гордовитий дніпровик одвітував мені словом. Вже я починав думати, що шкода з ним розмовляти. Аж ось він пильно подививсь на мене, ніби міркуючи, чи я стою щирої мови про таку річ.

— Бачу,— каже,— по всьому, що ви хороша людина.

Проглаголивши таке, помовчав.

— Горе моє наче й невеличке, та узловате. Оповідати його — два слова, а перенести... нехай би хто спробував, як переносити таке горе!.. Ви в свого панотця один були син?

— Один.

— Ну, так ви знаєте, чи дорогі ви були йому на старості. Се ж то ще в вашому, панському, побуті, а в нас — іще дорожче: у нас отцеві-матері син і втіха, і підмога, і послуга. Я також один син у своїх старих, і дарма, що мої старі — люде прості, а люблять мене так, як і пани своїх дітей, коли не більш. Мій батько й мати — убогі собі люде, а віддайте їм за мене повну скриню золота, то й не віддадуть... Та й на потиранне в чужі руки не оддадуть за повну скриню золота, не то що! — Тут зупинивсь і знизив голос та й каже з притиском: — Отже, я покинув їх... покинув, таки-так, як бачите, і замість служити їм при старості, послуговую чужим людам. От моє горе, добродію! Таке горе, що там уже, може, половина серця зотліла. Та вам, здається, не так-то розумно, про що се я базікаю?

— Ні, брате Якове! Розумно воно мені та ще й геть.

— Куди вам! Коли б у вас така гадюка обвилась круг серця... Та що ж се я, дурний, плещу? Не дай, Боже, такого лиха нікому! І ворогу такого лиха не хотів би. Убогі, недужні, одинокі — а я покинув їх... Ой, коні!

І погнав поштар прудко, шукаючи собі пільги.

— Нащо ж ти кидав їх, коли тобі так важко? — спитав я трохи згодом.

— Нащо? А ви й не догадались?

— Хотілось частіщ бачитись із тією кралею?

— А правда, що краля? На весь світ краля!.. Як же б я не вмирав за нею? Та я зовсім стерявся, добродію, от що! Сам я не знаю, що роблю. Се ще не все, що я покинув старих: я їх руйную. Бачте, яка на мені одежа? Чи поштарі так ходять?.. А сорочку се вона мені вишивала, і червона стрічка від неї!.. Чи мені ж би то вбиратись, мов на весілле? Щодня мені свято, щодня ганяю мимо криниці, а моему отцю-матері хата — темниця!

— Слухай же, брате Якове: чи не лучче б тобі одружитись із сією дівчиною та жити вкупі з отцем-матір'ю, аніж так мучитись?

— Одружитись! Легко вам се казати, а спробували б ви вблагати мого старого?

— Що ж? Хіба вбога?

— Ні, вона всім багата, та не тим, чого йому треба. Байдуже йому врода її препишна, і добра вдача, і серце голубине. Воли, корови — от йому чого заманулось!

— Як же се ти казав, що батько не пустив би тебе в чужі руки за скриню золота, а не хоче твого щастя через придане? Оце він тебе так любить?

— Авжеж, любити! Дорожче йому син усього в світі. Тимто й не хоче, щоб я взяв убогу. Я вже казав йому... не сам я казав, а через матір... у самого мене і язик не повернувся б... що ми — люде молоді, робитимем, наживемо собі худобу.

— Що ж? Мені здається, ти до ладу казав.

— Еге! По-вашому, до ладу, а по його — ні! Каже матері: «Сама знаєш: ми з тобою побрались убогими і от працюємо до тридцяти вже років, не покладаючи рук, а багацько надбали? Та ж хата, що досталась від діда, той же садок під горою, ті ж самі човни на Дніпрові. Нехай викине дур з голови та візьме отецьку дочку, а не сироту; нехай візьме з плугом волів та вчиниться ратаєм, то житиме краще рибалки, та й нас при старості літ зупокоїть». От що каже мій батько! Я був і надумавсь: «Викину з голови дур! Нехай буде по його! Тільки ж така напала нудьга, що трохи не збожеволів. Пливу човном — так і кинувся б у воду. Плеще весло, а мені наче хто шепче: «Не житте тобі на світі!» Мучився, мучився, а далі думаю: «Ні, погублю я тут свою душу! Осирочу батька-матір!» Та, не сказавши нікому й слова, кинув рибальство і пішов у поштарі.

— І твої старі й досі не знають, де ти дівся?

— Мати навідується до мене. Серце сказало їй, де мене шукати.

— Чом же ти попереду з ними не порадивсь? Чом хоч матері не признавсь, що їх покидаєш?

— Тим, що коли б захотів їй сказати, що от покину вас, то вже певно не покинув би. Я свою натуру знаю. Да й тепер оце: не наймись я на всю осінь у поштарі, дак мати одвела б мене додому, як дитину. Н а н я в с ь — я к п р о д а в с ь. Тільки се й дає мені силу; а то ходив би як навіжений, з сього боку на той, а з того на сей. Мені то й тепер не легше; тільки що тоді я був би ні рибалка, ні поштар і зоставив би своїх старих без шматка хліба. Вам здається, легко носити на душі батькове та материне горе! Покинути самих на старості! Бачу, що й Господь мене покинув: нема в мене радості в серці, дарма що вбираюсь, наче молодий князь, і щодня бачу свою Настю.

— Да тобі б, Яков, одружитись уже зразу, та й годі. Тоді б старому нічого було вбиратись.

— Як се? Без батьківського благословення? Славно! Се тільки в панів так буває. Та й моя Настя, дарма, що дівчина собі вбога, а не прислав би я до неї старостів по закону, із хлібом-сіллю з отцевської хати, то хоч би як мене любила — не пустилась би на такий сором.

— Якого ж ти ждеш кінця, Якове? Батько не благословля тебе женитись, а ти без його благословення не смієш.

— Ніякого. От, буду весь вік от так поштарювати, а вона весь вік виходитиме проти мене з відрами, поки минуться наші молодіжці і станемо, як свічка.

— Ну, вже ж хоч тоді буде тобі своя воля, як умре батько?

— Нехай мене боронить Бог про се думати! Зароблятиму йому гроші поштарством, поки він жив, а прийме його Бог до себе та не поблагословить мене, вмираючи, — і тоді не оженюсь довіку!

Дуже вподобав я вдачу сього парубка. З доброго кореня вибуяла. Здоровий той народ, що в його молодіж кипить, та й не скипає.

— Ну, брате Якове, спасибі тобі за оповідання. Ніколи його не забуду.

— І вам спасибі, добродію, що не погнушались розмовляти з нашим братом. Справді, мені стало легше на душі, як розказав вам про своє горе. А то мовчу та душу серце, мов гадюку. Наші поштарі — зубоскали; з ними мушу шуткувати, сміючись на кутні, щоб не прозвали квашею; а що в мене на душі, того ніхто не знає.

— Ну, а Настя знає все?

— І десятої частини не скажу їй того, що ви від мене випитали. Знали ви, як підойти під мене! Не доведи Боже, щоб Настя знала всю мою тугу. Я перед нею веселий і щасливий. Співаю пісні, ідучи мимо. Задля неї вбираюся у хорошу одягу. Нехай думає, що й на душі в мене сіяє. Ой, коні, коні! Вже близенько!

І справді було близько. Повернули наліво попід дубами, попід липами. Ось і дома — серед рідного двора. З двора видні-сінько Дніпро з горами-крутоярами. Над Дніпром — під горою — Дундукова хата.

II

Взяли мене думки про щербату долю Якова Дундученка. «Треба йому допомогти якось небораці. Малої речі недостає моїм сусідам... Нехай же хоч вони не сумують».

Так міркував я. Душа моя бажала тоді доброго вчинку, як ліків. На другий день уранці поплив я човном до старого рибалки. Низенька хата стояла над самим Дніпром. Оселя була вбога, а проте ввічлива якась. До такої оселі прибивсь би залюбки під завірюху, як на небі верне сивими хмарами, а внизу Дніпро почорніє і запіниться.

Стара Дундучиха, з куделею за поясом, гнала з гори корову. Згадав я тугу молодого поштаря, споглянувши на сиве волосся, що вибивалось у неї з-під очіпка. У всякій морщині на її обличчі засіла важка думка про сина. І справді, ледве промовив до неї слово — зараз вона оповідувати, як вона ходить по горах, щоб дивитись на той шлях, де їздить її син від станції до станції.

— І оце б то бачиш ти що-небудь на такій далекості? — спитав я.

— Бачу я тільки, як той пил в'ється в кучері по дорозі, та й від того на серці стане легше. І як задивлюсь на ту куряву, то й забуду, що се тільки слід мого Якова: здається мені, що се його кучері в'ються по вітру.

Старий Дундук привітав мене ласкаво. На його похмуреному обличчі та ласка засіяла, наче сонце крізь хмари. Улюбив сусід-рибалка мого панотця покійного; сподівався і з сином жити в приятстві. Бачивши його ввічливість до мене, хотів я тим користуватись і зараз приступив до речі.

— А я до тебе, Харко, прийшов оце сватом.

Сиві брови старого піднялись, мов запитанне; та мовчав довгенько, далі каже:

— Як же се, добродію?

— А так-таки, озиваюсь до твого сина сватом.

— До мого волоцюги? Не стоїть він того, пане.

І Дундукове обличчє захмарилось; тяжкий сум проступив у морщинах.

— Коли б не стоїв, то й не турбував би я для його. Яков твій — парубок-друзяка.

— Ледащо він, пане, а не друзяка! Не стоїть він доброго вашого слова.

— Та не про його одного я дбаю: шкода мені твоєї і материнної старості.

— Спасибі вам, пане; тільки з вашого жалю нічого не буде.

— А може, й буде. Ти собі упиряка, а я — собі, що задумаю, те й зроблю. Хочеться мені, щоб у тебе повеселішало в хаті.

— Химерні ви, пани! — сказав, усміхнувшись. — Як же ви се зробите?

— Ось прийми мене сватом до твого Якова — то й побачиш, як.

— Кого ж ви свататимете?

— Та хоч би й Настю.

— Настю!.. Ні, вже сього не буде!

— Чом же не буде?

— Я то вже знаю, чом!

— Ну, ти від мене не відкараскаєшся, сусіде. У віщо ж се ти мене важиш, що говорити зо мною не хочеш?

— Ой пане мій любий! Що вам за охота втручатись у чужі справи? Хіба в вас мало своїх?

— Мало не мало, а твоє горе важко лягло мені на серце.

— Химерні пани! — каже знов, почухавши потилицю. — Мені байдуже, а їм важко лягло на серце.

— Ну, подумай сам. Хата твоя навпроти моїх вікон. Чи весело ж мені щодня дивитись і думати: «Бідолаха Дундук! Щоб, здається, одружити сина з Настею? І всім було б добре, і мені було б весело споглядати на його оселю».

Старий понуро хитав головою.

— Чим же Настя не пара твоєму синові? Хоч скажи, чим?

— Чим не пара! — досадливо мимрив старий і, навернувши руки на груди, потупивсь у землю.

— Та вона ж, я чув, зросла у вашій же таки хаті сиротою.

— То-то ж і є! — гримнув Дундук, стоячи в тій же поставі, а морщини його ще гірш захмарились.

— Вже ви знаєте її норіві, — казав я далі.

— Авжеж, знаємо.

— Дівчина розумна. Всі про неї се кажуть.

— Враг її не взяв, — миркнув Дундук, а потім додав нехотя: — І розумна, і вродлива, а що вже робітниця, то праведно — невисипуща. Не взяв би її враг: знайшли б ми їй пару і вирядили б заміж чесно; дак, на лихо ж собі і нам, узяла думку не кидатись нашої хати довіку.

— Що ж у тому за лихо?

— А те, що Якову нашому також заліз у голову дур — не шукати пари дальше свого порога.

— То що ж? І добре!

— Добре! Вам усе добре: ви що задумали, те і зробили; ви не своїми руками хліб заробляєте; а нашому брату хотілось би на старості літ відпочити. Нехай би Яків узяв отецьку дитину, хоч з двома парами волів, а тут ось на горі знаходиться земелька в шляхтича; продав би я свою пасіку та сяк-так і ви-торгував би; то стало б на весь вік і йому, і його дітям.

— Так ви оце і прогнали сироту з двора, що в неї немає двох пар волів?

— Борони нас, Боже, випхнути з хати сироту! Сама вона — тільки довідалась, що я сказав Якову, подяковала нам за хліб, за сіль і пішла в наймички. В одній свитині пішла, не взяла більш нічого.

— А тепер, може, й жаль вам небоги?

— Атож і не жаль! Хата без неї здається пусткою. Слідом за нею понесло і його дурну голову. Бог з ними! Нехай живуть своїм розумом, а нам, старим, коло них не п'янькати.

— Ну, Харко,— сказав я тоді,— а що, якби діти прийшли та впали тобі в ноги?

— А нічого! Що я сказав, те й мусить бути. Натерпівсь я змолоду недостатків — буде з мене!

— Ну, а коли б вашій Насті упало з неба дві пари волів з готовим плугом?

— Як би то се?

— Та хоч би й так, що я подарував би?

— Не візьму я, пане, за свого сина дівчини з дарованими волами.

— Розумно мені, се нехай буде й так. Слухай же ще. А що, якби твій Яков знайшов на шляху добрий капшук грошей? Бо й таке буває.

— Буває, пане; тільки що добра слава краща від грошей. Людської думки нічим не впиниш. Відома річ, що поштарі возять п'яних і всяких... Не дорекали б Якову, так дорекали б його дітям. Гуляючи на улиці, дівтора бовкнула б що-небудь про ті гроші; як же його слухати?

— Коли так, то я ззову громаду і перед громадою подарую тобі самому, по-сусідськи, дві пари волів у плузі, а ти клич мене на весілля.

Задумався старий.

— З вас, пане, таке станеться! — каже.— Чудний ви, бачу, пан, нехай вас Бог милує. Тільки і перед громадою не припада мені взяти таку велику худобу дарма.

— Чом же се вже?

— Тим, що не йде чоловікові в руку добро незароблене.

— Не буде воно незароблене, Харко. Є в мене для тебе служба, та й немала!

— Ануте ж, яка там служба?

— Найми мені твого Якова на три роки,— у яку роботу, се вже буде моє з ним діло. Через три роки матеме він дві парі добрих волів та ще й ту земельку, що продає шляхтич.

Ні зрадів, ні здивовався Дундук. Нижче та нижче хилив голову. Вже думав я, що й тут нічого з ним не вдію; коли ж він зглянув на мене сумовито і промовив наче не своїм голосом:

— Добре, нехай буде по-вашому.

І після сього ще ніби гірш засумував старий. Здалась йому неволею моя прихильність. Та байдуже мені було про його: я думав про стару матір, про молоду пару.

Попрощавсь я з жорстоким дідуганом, вернувся додому і зараз послав по Якова.

III

Жив у нас уже здавна садовничий Зота, на прізвище Лапко́. Довідавшись, на що мені знадобивсь Яків Дундученко, зрадів не помалу.

— Ой слава ж тобі, Господи,— каже, покладаючи на себе великого хреста,— що моєму побратимові така благодать випала!

Рідко таке слово почуєш між нашим простолюддем: стиха радіє, стиха й сумує українець. Почав я розпитувати.

— Та ми ж,— каже,— з ним побратими: задля його зрікся я й Марусі, тієї-то Дундучихи, тепер старої. Побачили б ви її дівкою! Та задля побратима зрікся. Батько в неї був багатий та гордий, а я собі парубіка вбогий. От і кажу Дундуку Харкові: «Сватай, брате, Марусю. Душа щира; шкода попустити в чужі руки».

— А Дундук багатший був за тебе?

— Ні, такий же, як і я, нетягя.

— Як же за його віддав Марусю гордий батько?

— Ге-ге! — каже Зота.— Тут, я вам скажу, таке було, що Бог його знає, як і міркувати. Бачте, побратимові моєму, Харкові-рибалці, довелось так же само, як і мені. Хоч він жив у своїй хаті і рибалка собі змалку, а все-таки гарбуза підсунули. Ходить бідолаха понад Дніпром мов окаянний, і уже такі думки зносять його: чи не лучче наліпити камінь на шию?.. Ходить, сумує; коли же дивиться — а ніч була ясна — із води лізе щось у червоному жупані. Уси — мов у грача крила, із-під шапки — оселедець, ще й за ухо закручений. «Дурень ти, дурень!» — каже до Харка, а в Харка вже й душі нема: злякався. «Чорт зна чого,— каже,— забажав еси!» Харко тільки хреститься. А той йому: «Не хрестись, дурню: я не чортяка, а такий же християнин, як і ти. Я — козак Байда, той самий, що висів ребром на гаку в Царіграді». — «Як же ти козак Байда, коли його замучено

на смерть? — пробовкнув тоді Харко. — Та й діялося ж се тоді, як ще, може, й мого пращура не було на світі?» — «Дурень ти! — каже Байда. — Хіба ти не знаєш, що в запорожців були на Низу такі тайники по комишах, що й сам дідько не знайде?» — «Та се-то я знаю». — «То-то ж, дурню!» (А все лається вразький запорожець: се вже в їх така мода.) «А се, — каже, — знаєш, що як зруйнували Січ, дак військова скарбниця провалилась у землю?» — «Ні, — каже Дундук, — про таке не чував». — «Знай же, що вона й тепер під водою, і стережуть її такі козарлюги, як я, козак Байда, як Сомко Мушкет або Морозенко і інші лицарі-невмираки. Усі добрі козаки, всі там зібрались до купи, обступили кругом свою скарбницю та й гүторять про старовину; а часом заведуть пісню таку, що весь Дніпро заколишеться. Ви, дурні, на сьому світі думаете, що то вітер понад Славутою бурхає, а то гуде запорозька пісня». — «Нащо ж вам, — каже Дундук Харко (уже й байдуже про свій страх, заслухавшись річей запорозьких), — нащо ж вам стерегти ту скарбницю?» — «А на те, — каже, — що вона знов зрине серед миру, і дасться той скарб у руки нашим правнукам, і розбагатіють вони на диво всьому світові...» Так оповідував козак Байда Харкові; а Харко слухав його, слухав та й каже: «Коли б мені знайти хоч невеличкий скарб! Не тинявсь би я понад Дніпром мов окаянный! Коли б мені хоч сто карбованців, то був би я самий щасливий чоловік на світі». Запорожець зареготався. «Дурень ти, дурень! Чорти батька зна в чому здумав шукати щастя! Баба й сама по собі — лихо, а як до баби та ще гроші — пропаде чоловік — і не схаменеться!» Стеменно так говорив запорожець, бо на те він запорожець. «Ну, та дарма, — каже, — нехай буде по-твойому». Засунув руку в кишеню. «На, — каже, — тобі сих цяцьок, забався!» Та й вииняв жменю самих червінців. При місяці горять — жар жаром.

Догадався я, слухаючи, що воно. Дундук любив часом, щоб такий чоловік, як Зота, розвішав уши.

— То й оддав, — питаю, — ті гроші Дундукові?

— Оддав. Така була в запорожця ручище, наче ківш.

— Чом же Дундук і досі вбогий?

— О, да тут, пане, історія була предивна! — каже Зота. — Я б, може, й сам не поняв віри, коли б не був на весіллі в Харка. А то я бачив своїми очима, як прибув до його під той час запорожець і яку викинув штуку.

— Ну яку ж?

— А ось яку. Брязнув Харко червінцями — батько зараз і оддав за його Марусю. Весілле було на весь мир. Тільки на другий день саме тоді, як бояре виставили на щоглі червону запаску⁵, а надворі завелись танці, звідки не взявсь запорожець на сивому коні, в червоному жупані. Пропхався в купу до

танка́ та як учистить навприсядки, то ніхто б не сказав, що се людина: вихор вихром! Довго була видна на тім місці яма, де танцював запорожець. Потім випив горілки та й каже молодому: «Послухай ти мене, дурню! Коли б я схотів, то погубив би тебе з тілом і душею, та славно ти співаєш пісень про нас, козаків,— за се тебе помилую. Жінка — так тому й бути — нехай зостанеться тобі, а гроші верни мені зараз».

— І Дундук вернув?

— Виніс із комори всі до останнього червінця і оддав запорожцеві. От чом він і досі вбогий!

— А запорожець же тоді що?

— А запорожець сховав у кишеню гроші і сів на коня. Тим часом закрутило так вітром, що всім пісок позасипав очі. Дніпро спершу почорнів, потім посівів; водою бурхало під саму хату. Люде вжахнулись; а запорожець так і кинувсь у піняві хвилі. Сивого коня його не видко було за піною; сам він спершу бовванів у кармазинах, далі й його стало не видко.

— І ти оце все бачив своїми очима?

— А як же? Я в Харка був старшим боярином.

Я добре знав, що наші українці, під веселий час, вбачають у своїй виобразні великі дива́.

Легенда про Дундукове весілля вдарила мене з іншого боку. Дундук, скільки я пам'ятав, здавна здавався нашій челяді узловатим чоловіком. Часом чуєш, було, про його, що в його закопані для схованки якісь розбишацькі гроші; іноді говорено про його нищечком, що він — химородник якийся, а іноді — що його батько роздобував хліб гайдамацтвом, та й сам він знається з розбишаками, а ті з ним дуванять свою здобич. Ще ж я чував не раз про якогось маляра-чорнокнижника, що нібито пробував колись у хаті в Дундука і змалював з його таку парсуну, що поки не згорить, поти й Дундук житиме на світі — хоч би й двісті років. Згадав я про всі такі казки, що було слухано проміж челяддю, та й думаю: чи вже ж то все плескали люде дурно? Що Дундук — чолов'яга чесний,— се річ була певна, а все ж оттой запорожець тогосвітній натякав на якісь таємності з гайдамацького побуту. Видно, то вже одружившись, занедбав Дундук давні свої звичаї. Так я собі міркував, слухаючи Лапкове чудне оповідання.

IV

На вечір прибув до мене Яков. Зрадівши, що батько подається на його залицяння, поступивсь господареві частиною свого заробітку і, мов з неволі, вирвався із поштарства.

— Ну, Якове! — кажу йому.— Забирай весла. Подивлюсь, як твій старий плакатиме з радощів.

— Не знаю, пане, хто з нас плакатиме,— каже, всміхнувшись.

— А що?

— Да те, що його карбач походить по моїй спині.

— Що се ти? Чи вже ж бо?

— Да й таки! Не спустить у нас батько синові!

— Ти ж до його вернешся з по корою!

— От тут же то він і покаже, що він — батько.

— І добре-таки він тебе пошмагає?

— Да так, щоб знав, скільки ще в старій руці сили.

— Жаль же мені тебе, брате. Се він тобі попише спину так, що не загоїться й до весілля.

— Да таки й так, пане.

— Я поїду обороню тебе.

— Як же се можна, пане?

— Я сам уведу тебе в хату і не дам ударити ні разу.

— Та що се ви, пане? Господь з вами! Хіба я не син своєму батькові?

— Дак ти не хочеш моєї оборони?

— Та й не хочу-таки, пане! Батько не вб'є мене на смерть; а горе, кажуть, тому синові, що не дасться батькові вдарити!

Я подумав собі: «Ось де Біблія робить своє діло!»

— Ну, коли не хочеш моєї оборони, то не погнівайся — поїду дивитись, як тебе батько битиме.

Нічого не сказав на се Яков. Поплили човном.

V

Ніч була зорява. Повний місяць гуляв по чистому небу, мов той козак по дніпровому степу. Як причалили, я послав Якова попереду, а сам став під вікном. Старий рибалка сидів із своєю жінкою коло каганця. Він лагодив невід; вона пряла куделю. Якась досада поривала Дундука; грізно позирав на жінку і, перестаючи робити своє діло, махав рукою. Глухо бубонів його голос. Жаль було мені Якова, що він нагодивсь у таку пору; боявсь, що батьківська наука буде аж геть жорстока. Отже й вийшло не так.

Як припав Яков батькові в ноги, старий сказав не так сердитим, як смутним голосом:

— Устань, вражий сину, устань та подивись на двері! Дверей було мені в вікно не видко.

Яков, уставши, озирнувшись і, здивувавшись, поглядав на батька й матір.

— Се твоя дурна голова наробила! — сказав Дундук.

Тим часом стара мати, обнявши синові голову, почала голосити:

— Дитино моя! Мій соколику, мій орле сизокрилий! У яку нещасливу годину народивсь ти на світ Божий! Молила я за тебе Господа, та й не вимолила! Один ти в нас, як зернятко в орісі, да й тобі, мабуть, не буде щастя.

— Бог з тобою, мамо! — каже Яков, одвівши її руки.— Чого се тобі здався таким страшним запорожець?

Слово з а п о р о ж е ц ь привело мені на пам'ять Дундукову легенду про козака Байду.

— А ти шуткуєш з ним? — озвався старий.— Правда, тепер тобі ніщо не страшно, коли не побоявсь покинути батька.

— Тато! — каже Яков.— Приніс я тобі виновату голову. Бий мене, як хочеш, тільки не вбивай словами.

— Сам ти вбив себе і свою долю! — гримнув старий.

— Ой лелечко ж, лелечко! — голосила, сплеснувши руками, Дундучиха.

— Чим я вбив її, тато? — спитав Яков.

— Чим убив! Безголовий ти хлопець! Тобі все здається іграшками. Якою силою опинивсь ти зараз на сьому боці? Ти думаєш — людською?

— А то ж якою?

Старий показав на двері.

— О Боже мій, Боже! — заголосила знов стара мати.

Недобачав я крізь віконце, що там було на дверях, і дивним здавалось мені, про що вони турбуються!

VI

— Бувайте здорові! — сказав я, увійшовши в хату.— Що се ти, Харко, так насупився? Та й твоя стара ніби чого плакала? Хіба не раді, що син вернувся?

— Та правду сказавши,— рече Дундук,— не знаємо ще, чи нам радіти, чи смутитись.

А стара стирала лавку, щоб я сів.

— Як же се так? — спитав я, сідаючи кінець стола, тимчасом як старий Дундук сів з другого боку, а син його став проти мене так, що дверей мені не було видко.— Дивуєш ти мене, Харко, своїм словом!

— Та й ти, добродію, здивував нас незгірш.

— Що ж таке?

— Да те, що не встиг я озирнутись, а ти вже й зробив з мене, що сам схотів.

— Що ж я з тебе зробив?

— Ех, добродію! Трудно мені говорити з тобою! Говорити мені з тобою — все одно, що проти вітру брати.

— Чом же?

— Да тим, що ти — добрий пан; дивишся так ласкаво, і слово твоє таке приємне; отдав би тобі, здається, душу; а як подумаєш про вас, панів, сам із собою, то й стане якось ніби сумно.

— Чи справді? Чом же се? Невже ж ти сподіваєшся від мене якої пакості?

— Від тебе, добродію? Ні, від тебе — ніякої. Ти — добрий собі пан, се вже так; і покійний твій панотець був добра людина. Може, й багацько вас таких є; та ви самі не знаєте, яким духом водитесь. Вам іноді здається, що ви робите добро собі і іншим, а ви тим часом по тонкому льоду ходите і самі не знаєте, коли провалитесь.

— Ну?

— Ну, так як подумаєш про се, то й страшно нашому братові вкупі з вами ходити, щоб і собі не провалитись. От що я тобі сказав, добродію. Вибачай за моє нерозумне слово. Я вже такий собі вдався, що кожному ріжу в вічі, що думаю.

— Чом же ти думаєш, що ми ходимо не по землі, а по тонкому льоду?

— Да тим, що я не бачив ще панського дому такого, щоб стояв твердо, як простацький.

— Ні, сусіде, дуже далеко вже ти зайшов. Наші доми стоять по дві сотні років, а сини в нас приймають по отцях чесне ім'я і достаток.

Поки ми розмовляли, стара Дундучиха розгнітила на припічку багаття і поставила сковорідку до ієшні на триніжкові.

— Побіжи,— каже,— синку, вхопи сухеньких скіпочок! Тільки ж Яков зам'явся, що йому хочеться послухати батькової розмови; а старий озвався до жінки:

— Підмаж там швидче! Не люблю, як осиплеться глина. Мені було якось ніяково додивлятись, що там на дверях... Мусив терпіти.

— Так що ж, брате,— кажу далі,— що ти скажеш проти нашого панського побуту?

— Те, що якийсь він собі непевний; говори там що хочеш. Рідко син у вас робить те саме, що робив батько, і навряд, чи зоставсь хоч один унук у тому будинкові, де звікував дід. Нема на ваших панських домах благословення Господнього. Може, я й дурний собі чоловік, та що ж, коли так воно мені здається?

— Се, брате, здається тобі так через те, що не бачив ти поблизу добрих панських сімей. У нас багацько внуків живе по предківських будинках. Маю в Бозі націю, що й мої внуки житимуть в Крутоярівці.

— Не пророкуй, ой не пророкуй, добродію! Хто знає, у яку минуту ти се говориш? — сказав Дундук та й поглянув на двері (вони від його не були закриті, а полум'є з припічка

обливало їх жовтим світом).— Ну, так от воно-то й стане нашому братові сумно, як подумаєш, що в кого в самого нема щастя, то й не дасть його й тобі. Спершу я був зрадів від твоєї ласки, та як подумав добре...

Я перебив Дундука: брала мене досада.

— Хто ж тобі сказав, що в нашому побуті нема щастя?

— Хто мені сказав? — промовив старий якимось чудно і споглянув пильно на двері.— Як же в вас буде щасте, коли — тут чоловік різно живе з жінкою, там син посердився з отцем, там брат позива брата. Та хіба ж є між вами хоч один пан, щоб обійшовсь без суду? А хто розправляється за свої уразки огнем і залізом? Усе пани. Хто не боїться зняти на чоловіка руку? Все ті ж пани.

— Постой, приятелю! Се ти говориш такому, що зроду не судивсь і не задравсь ні з ким, що в його у отецькому домі було завжди тихо, мов у раю.

— Знаємо ми сей рай! — каже Дундук, усміхнувшись.— Не раз уже довелось мені бачити, як він перевертався у пекло,— нехай тільки тебе Господь оборонить... А через що?

— Ну, через що ж?

— Все через ті гроші. Чи с'як, чи так, а вони рушать панське щастя.

— А ваш брат, простолюдець, хіба не вганя за грішми?

— І наш брат здуру часом туди ж за панами, то що ж? Достается і нашому братові. Котузі—по заслугі.

— Так по твоєму розумові, щасте держиться більше там, де нема достатків?

— Здається мені, що не в панстві, а в мужицтві воно держиться.

— Да сам же ти, Харко, не дозволяв синові одружитись з убогою. От і ступінь у панство!

— Правду речеш, добродію. Не доведи Господи нікого такий ступінь зробити! Оце ж мене узяв був смуток превеликий, і не знав я, що діяти, а тепер знаю. Договорився я з тобою до глибокої правди. Хотів еси, добродію, допомогти мені своїм достатком, та й засмутив мене, старого, а розмовою знов на простий шлях вивів.

Не розумів я, що се він каже. Коли ж він:

— А годі; жінко, глину замішувати! Якове, оступись. Нехай пан усе знає. Тільки слухайте, пане: х а т а — п о к р и ш к а ! Я дав слово додержати Дундукової таємниці.

— Тепер дивись, добродію. Ти до мене роздобривсь по-своєму, а я до тебе — по-своєму. Знай старого Дундука, який він є!

Підступив я к дверям. З-за глини, що не вся ще одпала, визирав намальований запорожець, такий самий, як можна

бачити скрізь по Україні, тільки робота малярська була не проста: фарби сіяли і двиготіли проти полом'я, мов живий козарлюга перед очима в мене грівся коло багаття.

— Се чи не козак Байда? — спитав я.

— Він самий, — каже, всміхнувшись. — Ось попробуємо, пане, чи добре моя стара спрягла їешню, а я дещо вам розкажу, не так, як люде плещуть. Ми родом з Канева, а хату сю збудовав дід мій, запорожець. Знаєте, як зруйнували Січ, то багацько тоді сіромах поверталось до свого роду. Вернувся і дід мій — нехай спочива в Господа. Тільки не схотів жити з нами, а збудовав собі оцю хату на пустині і пробував одним один. Був до нас мов чужий; мало його й бачили. Кажуть, що в його були гроші, та Бог знає, чи правда сьому. Як умер, ми сюди перебрались із Канева, та не знайшли нічого, опріч козацької зброї.

— Чого ж ви перебрались у пустиню?

— Того, що в Каневі нам було тісно. Жили ми там у сусідах — мати стара да я. Отож почали ми жити в своїй хаті. Раз, вернувшись із риболовства, гріюсь я коло сієї самої печі. Мати-покійниця варить вечерю. Аж ось закопотіло щось конем. Після діда зосталась пара злющих собак. Мовчать — не обізвались. Коли ж і йде в хату оттакий, як ви бачите на дверях, козарлюга. Не поздоровкавшись і не зглянувши на нас, скинув додолу бурку і зоставсь у червоному жупані. За поясом пістолі; шабля при йому, рушниця. «Малий! — гукне на мене (а мені вже давно за двадцять). — Засип коню вівса; а ти, стара, давай вечеряти». Не держав дід коней, а овса й сіна знайшли ми доволі під повіткою. Засипав я коню овса — а кінь добрий, лицарський; вернувся у хату, а запорожець, сидючи серед хати на бурці, упліта вечерю. «Подай, малий, горілки!» А в нас ні півчарки. «Дурню! — гукне на мене. — В глухім кінці під ворітьми!» Узяв я заступ, копнув разів зо два, аж у землі барильце. Запорожець напився нахилки, звелів подать сідло під голову і захріп на всю хату, угорнувшись у бурку.

— А ви й не знаєте, хто він такий?

— І спитати боїмось. Проспав до третіх півнів. Було се восени. Як заспівали треті півні, схопивсь, вийшов до коня, напоїв у Дніпрі, вернувся та й каже: «Добре ви зробили, що не спитали, хто я. Лучче й не знайте і не кажіть нікому». Та й поїхав.

— І не подякував?

— Куди! Дивиться так, наче він тут господар, а ми — челядь. Бачте, як сей, що на дверях, дивиться? Так і той позирав. Брови насупив, а сам ніби всміхається і ніби всякого готов назвати дурнем.

— Куди ж він поїхав?

— А як би ви думали? Просто за Дніпро. Було ще темно, і вітер з нашого берега дув міцно. Дніпро гуляв, піна так і біліє, а йому і байдуже. Кажуть, запорожці були характерники. Та не про те річ. Проїшло, може, з год. Забули ми про запорожця. Тим часом оця сама Маруся затуманила мені голову. Не така вона тоді була, як тепер ви її бачите, та й я був інший. Здурів, добродію, так, що здались мені й кози в золоті. А її батько багатир був. Ну, звісно — гарбуза дано. Як сів я звечора кінець стола, от на сьому самому місці, як засумував, схиливши голову на стіл, то й зоставсь так на всю ніч. Що так не казала мені мати — нічого не чую: у мене в голові Дніпро реве та бурхає. Не знаю, що б зо мною сталось, може б, скрутивсь до світа. Коли ж затупа і зарже кінь під вікном. Дивлюсь — передо мною запорожець. Місяць піднявсь із-за Дніпра і світив у вікно якраз на двері. Запорожець стояв з такою усмішкою, як оце намальований. «Дурень ти, дурень! — каже. — Чого сумуєш?» А я мовчу: туга в мене така на серці, що й запорожця не злякався. От він бачить, що я мовчу. «Знаю, — каже, — чого твій сум. Гарбуза підсунули, так і розкис із жалю. Дурно ти ходиш! Не знаєш, де твоя дідина закопана». — «А де ж?» — «Да там же, де була й горілка, тільки вкопни глибше».

Почувши се, я й задрижав увесь. Зараз за заступ та до воріт. Справді, кожана торба з грішми. Убіг у хату: «Батьку мій рідний!» А він тільки супиться. «І ти, — каже, — дурний, і гроші твої дурні. Буди стару, нехай козакові наготує вечеряти». Знов повечеряв мовчки, трохи заснув, а перед світом і гайда з двора.

— І знов через Дніпро?

— Ні, на сей раз берегом. Хутко й покривсь за Княжою горою. Ну, звісно — Марусин батько не той став, як побачив мене при грошах. А його саме тоді обідрали розбишаки. Наїхали вночі та й обшукали всі схованки. Сам і показував неборак: з ними не жарти! Отож я й одружився. Купив цілу бочку горілки, зварив казан меду, угонобив свою околицю так, що у всіх завернулось у голову. Аж ось, посеред самого підпїтку, як винесли надвір четвертий глек варенухи, застугоніло щось голосніщ за гопака. Дивлюсь — запорожець! Не знаю, чого я злякався: чи того, що він звелів нам не казати нікому про себе, чи чого іншого, тільки в мене й душі не стало. А запорожець на мене і не дивиться. Зліз із коня, випив варенухи, потанцював навприсядки, ще раз варенухи випив, далі взяв мене геть та й каже: «Ну, що? Добре багатим бути? Добре, тільки голова крутиться, на ногах не встбіш. Буде з тебе! Верни мені гроші!»

Тут зупинивсь Дундук і дививсь на мене так, ніби питає: що б я зробив, коли б мені таке трапилось?

— Що ж, ти й оддав? — спитав я.

— Та спершу в мене була думка — не оддавати, бо се моя дідина; тільки ж він мені таке сказав, що в мене й мороз пішов поза спиною: «Дурню! Чого дивишся на мене, мов теля на нові двері? Знаєш, чиї се гроші? Куликові! (А мого тестя Куликом прозивали.) Коли боїшся лиха, то верни; а не боїшся — зостав у себе на розживу». Як почув я се — зараз до комори та за гроші. А він і каже: «Ти думаєш, я стану ними користуватись? От яка мені з них користь! — та й швиргонув мішок у Дніпро.— Я тільки хотів тебе, дурня, розважити. Нетружені гроші до добра чоловіка не доводять». Сів на коня та просто в Дніпро, а Дніпро саме тоді розгулявся. Було вже надвечір: не видко стало запорожця. Казали люде, що втонув, не добравсь до другого берега; та Бог його знає. Так от тепер ти й знаєш, добродію, нащо мені треба було вигадати козака Байду. І досі люде плещуть, що був у мене козак Байда на весіллі. А то, певно, якийсь приятель покойного діда.

— Ну, а сей же намальований звідки в тебе взявся? — спитав я, дивуючись, як ті химерні січовики ширили проміж народом свою антишляхетську філософію.

— Звідки він узявсь,— каже Дундук,— сього ні я сам, та й ніхто в світі не скаже. Як перейшли ми в дідову хату,— дивувало нас, що в діда й двері так, як стіни, помазані крейдою. Ну, вибілені, і дарма. Почали й ми, про дідову пам'ять, білити двері. Коли ж постигла мене раз пригода: занедужала дитина. Старший був у мене син. Сиджу я вночі без світла, сумуючи, аж ось — глина луп! Зирк — у дверях запорожець. Не йму я собі віри; протер віхтем — його парсуна! Так і шпигонуло мене в серце. Аж справді — вранці дитину Бог прийняв до себе. Тим-то й тепер мені стало сумно, як одпала глина. По правді сказавши, твої, добродію, воли мене засмутили. Згадав я старовину, згадав запорозькі слова про нетружені гроші, та й назвав сам себе дурнем, так, як той козак-волоцюга.

— Чом же ти не взивав себе дурнем тоді, як твій син хотів одружитись із убогою дівчиною?

— Сам я не знаю, добродію, чого я тоді інше думав. Сам лукавий, мабуть, заморочив мені голову. Мені й на думку ні разу не спадало, щоб Настя була моєму Якову жінкою. Все думалось: у того да в того сусіда хороша дочка, і як сказав він про свою Настю — взяла мене така досада, що сам себе я не тямив. Не встиг опам'ятатись, а їх обох понесло вже з двора. Тоді я зовсім збився з панталіку. Одно в мене на умі: біда чоловікові на світі без достатку! А про те й байдуже, що сам живу трудовою копійкою. Чом же моєму синові не жити побатьківськи? Таке убожество, як наше, нікого ще не доводило до біди, а що з людьми роблять гроші — щодня про се чуємо та й своїми очима вбачаємо. «Щур же їм! — кажу.— Ще тільки

подумав про велику худобу, та вже й розігнав дітей з хати. Се ж тільки цвіт, а які будуть люде?» У таких, добродію, думках сиджу я ввечері з старою. То пориваюсь до того заробітку, що ви казали, то знов жахаюсь панської ласки, аж чую — ніби хтось третій у хаті стиха засміявся. Зирк на двері: глина обпала, а запорожець мов живий на мене дивиться! Тут уже годі про худобу дбати. Кому, як не запорожцеві, знати в йому силу? В кого в кишені бувало більш грошей і хто розсипав їх, мов полову? Не дурно ж бо то, мабуть, бувало! На науку нам те роблено, щоб не до грошей, а до чогось кращого прикладали ми душу. Тоді ж таки я й постановив собі: «Верну дітей додому! Нехай живуть, як їм Господь поможе!» Ще ж я не зібрався з думками, а ти вже своє діло й зробив. Як побачив я перед собою Якова, так і руки в мене опали. Тут щось недобре замішалось, вибачай мене, добродію. Та старий Дундук не подасться. Запорозького він роду; запорозьким духом і довіку дихатиме. Живіть пани панами, а ми собі житимемо по-простацьки.

— Хіба ж се не простацьке діло, Харко, щоб заробити худобу? Таже ж і запорожці шукали собі здобичі; і їм треба було чимсь харчуватись і в світі обертатись. Збиває тебе з толку, брате, старовина. Тоді ж так і годилось чинити, як запорожці чинили: знали вони, нащо встеляли талярами свій слід напідпитку, нащо під дорогими саєтами носили дьогтяну сорочку. Сьогодні вони тобі показували великі розкоші, а завтра — такі злидні, що де ступить, босої ноги слід пише... Ще й не таке вони робили. Було, приїдуть гуртом із Січі в Київ прощатися з світом; водяться по всьому Києву з музиками; повбиравшись у дорогі кармазини, розіллють бочку дьогтю і пійдуть навприсядки в дьогтяній калюжі; а потім прощальник веде громаду з музиками до Межигорського Спаса, скине з себе дорогу одягу, повідкидає телягї під золотом, дукати й таляри повитрушує у пісок з кишені, а сам надіне волосяну сорочку та й зачиниться в монастирі довіку. На свій час воно було добре, бо тоді панство було інше, не таке, як тепер постало. Цуралось людей, драло з них скількимога, а само тільки й знало вилежуватись у бебехах. Тепер, брате, іншими шляхами простують панські діти. Бач, я в тебе вечеряю, про твоє життя розмовляю, твої смутки силкуюсь заспокоїти. Не честь, не подоба тепер простолюдеві нас одбігати і достатків, мов якої халепи, цуратися. Та й запорожець казав тобі про нетружені гроші; а тут хіба з чим іншим, як не з заробітком я приступив до тебе?

— Правда, все правда, — казав, покручуючи вуса, старий Дундук, — а все лучче при своєму зоставатись.

— Так се ти зрекаєшся умови, Харко? — спитав я грізно.

— Якої вмови?

— А як же? Ми з тобою руками вдарили! Спитай у свого порадника-запорожця: чи він ламав хоч раз на віку своє слово?

Дундук скочив з осла, наче хто шпигонув його в серце.

— А я ж хіба своє слово ламлю? — гукнув на всю хату. — Ніхто не доказав сього Дундукові і не докаже! Інша річ опасуватись панства — а інша знов — стояти на своєму слові. Що буде, те й буде, а буде те, що Бог дасть. Давай, добродію, руку! І не думай і вво сні не покладай, щоб старий Дундук покривив душею.

— Так би й давно годилось, — сказав я, радуючись за Якова.

Тим часом стара мати обняла синові голову і пригорнула до себе.

— Жінко! — обернувся до неї старий. — Молись Богові! Молись Богові, жінко, щоб уберіг нас від недолі! Невесело в мене чогось на серці.

— Годі, годі, Харко! — сказав я. — Се тобі важко, що скрутив я тебе своїм словом. Знаю я запорозьку вдачу. Ваші діди тим і бурлакували, тим і дьогтяні сорочки носили, щоб не коритись перед панством. Лягай з Богом спати. Усе буде гаразд.

І справді, було все гаразд. Добре служив мені Яков три годи, добре господарював собі потім, а старий Дундук навіки мене вподобав. Щоб запорожець не віщував йому більш ніякого лиха, піднявся я зробити нові двері до старої хати, а його пишну парсуну взяв до себе. Залюбки дивиться на його Дундук, як завіта до мене. «Чи думав ти, козаче, що з убогої хати перейдеш у панський будинок?» — каже іноді до запорожця, наче до живого. А запорожець мовчки на його дивиться і байдуже йому про те, чи він у простій хаті, чи в панському будинкові. Дивиться згорда, ти б казав — пан над панами.

ЖИЗНЬ КУЛІША

It is interesting to notice how some minds seem, almost to create themselves, springing up under every disadvantage and working their solitary but irresistible way through a thousand obstacles.

*Wash. Irving **

Пантелеймон Куліш родивсь 1819 року, юля 27-го по старому стилю¹, у містечку Вороніжі Глуховського повіту Чернігівської губернії². Отець його був старого козацького роду. Один з його предків за царя Петра Первого³ був військовим товаришем, другий — сотенним отаманом. Дід Пантелеймонів звався вже дворянином (бо за цариці Катерини Другої⁴ значне козацтво повернено в дворяне), тільки не мав ніякого чину; отець також був безчиновний дворянин; а як за царя Миколая⁵ вийшов закон, щоб малі дворяне, которі не заслужили чину у двох колінах, приписались до якого податного стану, то й Олександр Ондрієвич Куліш мусив приписатись у козаки.

Мали Куліші у самому Вороніжі й поза Вороніжем доволі поля, гаїв і сіножатей; вважано їх багатирями. А проте самі вони дідували в пасіці і пахали з наймитами землю. Ондрій Куліш був чоловік жорстокий; не спускав нікому за спаш або за яку іншу шкоду. Через те мав у Вороніжі прізвище — Гарячий Куліш. Олександр, отець нашого писателя, зоставшись після батька малолітком, доглядав господарства за приводом матері, з меншим братом Романом, і вславивсь у Вороніжі jako невсипущий трудолюбець. Своїми руками будовав, робив вози і всяку всячину по господарству. Жонатим був перше з Криськійною, воронізькою ж таки дворянкою значного проти його роду, і мав від неї сина Миколая. Молодою вона вмерла; дуже любив її, хоч і слухав. Потім став залицятись до Катерини Гладківни. Пани Гладкі ведуть свій рід від того Гладкого, що Хмельницький стяв йому голову. Отець Катерини, Іван Гладкий, був сотником; а як знесено козацький порядок, то його перехрещено гусарським корнетом⁷: так-бо вже низько поставлено тоді козацтво!

Було троє сестер Гладковен у отця, усі три високі, чорноброві, хороші. Катерина Івановна не хотіла була йти за вдовця, та вродливий був дуже — полюбила, пішла. Життє їх було таке, як у тій пісні про запорожця, що часто на Україні співають:

* Цікаво зауважити, як деякі уми, здається, майже творять себе, піднімаючись після кожної невдачі і торуючи свій самотній, але неухильний шлях, попри тисячі перешкод. *Вашингтон Ірвінг*⁶ (англ.).— *Ред.*

— Любив мене, мамо, запорожець:
Водив мене босу на морозець;
Ой я ж того, мамо, та й байдуже:
Люблю запорожця вельми дуже.
— Ой на що ж ти, доню, уповала,
Що ти запорожця сподобала?
Чи на його коні, чи на гроші,
Чи на його вроду, що хороший?
— Ні на його коні, ні на гроші,
А на його вроду, що хороший.

Унаслідував Олександр Куліш жорстоку вдачу свого отця Ондрія. Катерина Івановна тремтіла від його голосу, а проте велько його кохала. Одно ласкаве його слово втирало їй сльози, і щасливою вона себе вважала з щасливих. Та було в неї інше горе: умирали діти; Пантелеймон був семий чи восьмий. З попередників його, братів і сестер, живий зоставсь тільки брат Тимохвій, да й той умер малолітком. Мати споминала про Тимохвія як про якесь диво між дітьми, що ні в казці сказати, ні пером написати.

Пантелеймон родивсь дуже хирявим, ледве живим; годів зо два й не говорив, а почавши говорити, протягував слова, наче співав. Отець празнував його родини так само, як описано в повісті Куліша «Другий чоловік» («Основа», 1861 р.)⁸. Всіх завертав до себе, хто їхав або йшов поуз двір, і була вся улица-майдан заставлена возами з копами.

Як умер брат Тимохвій, було йому годів з чотири. Розвивався він туго; не розумів — яке велике горе скоїлось у сем'ї, не плакав по братові. Зоставшись один, був у матері пещеною дитиною, а отця жахався і від його голосу тремтів, як і мати. Олександр Ондрієвич, будши сам тіла могучого, нехтував слабовитою дитиною і, знай, згадував про Тимохвія. Нехтування се що дальш почувалось дитиною більше і більше. Син ховався від отця, а отцеві байдуже було про сина. Рідко й бачились. Так наш писатель ріс тільки на очах у матері. Старший брат Миколай служив у Глухові в суді; додому хіба раз у год навідувався.

Поруч з двором Олександра Куліша жила сем'я покойного його брата Романа: мати з двома дочками. Він був їх опекуном і держав під таким же страхом, як і свою сем'ю. Двоє дівчат, сестри-у-первих, були нашому писателеві єдиним товариством. Леся — старша від його годами чотирма, менша — ровесниця. Лесю він дуже любив — чорнявеньку дівчину, вродливу, з карими добрими очима і лицем античним, як у Мілоської Венери⁹. Положивши книжку на її коліна, учивсь він у неї самохить азбуки і складів церковної печаті. Від неї наслухавсь він казок найкращих; не закликати було його додому, — все сидить у дядини Романихи. Часто він пророкував Лесі, що буде великим

багатирем),— тоді вбере її всю в золото. Не справдилось про-рокування: писатель наш кривавив ноги на терновій стежці, а Леся його тим часом одружилась з якимсь панком-п'яницею,— той швидко уложив її у домовину.

Мати Куліша була людина проста, неписьменна. Тоді, було, і по панських домах кажуть: «Нащо ж дівчат учити письменства? Щоб до полюбовників листи писали?» Велика вийшла з того користь нашому писателеві. Катерина Івановна уміла розмовляти тільки українською мовою і, що мала в голові, все те взяла не з книжок, а з живої народної речі. А була в неї голова неабияка. Приятель Куліша *, що взяв його семилітком, було, розказує: «Коли я схочу виобразити собі Катерину Велику, як вона, стоя серед своєї громади, вела премудрі речі, то згадую Кулішеву матір». Справді — бувало, серед гучної беседи, загориться вона якою думкою праведною, устане з свого місця і велично вийде насеред світлиці, даючи рукою якийся такий знак, що всі замовкли. І зачне вона глаголати, і всі її слухають, мов панотця в церкві. І сам Олександр Ондрієвич нахилить свою чисто сформовану кучеряву голову, а потім, шуткуючи, зачне розумом і словом своєї жінки хвалитись. Серед людей був він тихий і ласкавий; серед людей вона над ним панувала, і любо було йому давати їй перед.

Прості, невчені люде були товариством, що збиралось по дрібних дворянських світлицях у Вороніжі. Замість політики згадували вони про старовину, оповідували щоденні случаи, співали пісень українських і добре підпивали наливкою та варенухою. Не було кращого голосу ні в кого, як у Кулішевої матері; ніхто не співав таких давніх пісень, як вона; хмельницина дійшла до неї, не перепинена чужоземними співами. Вона в своєму старосвітському роді унаслідувала гладківщину аж від берестецьких років. Пісня була в неї не забавкою: вона думала піснями. Сидя за роботою, ніколи вона не вмовкала; тільки, було, зітхне, задумається — і знов співає. А серед беседи в неї було що слово, то й приказка; проміж двома чи трьома періодами речі вона, було, вставляє співний поетичний дріб'язок з народної антології. Розмова її інколи бувала дуже весела або посмішлива,— гостре мала слово; а другим разом поведе речі поважні про святощі, про людську долю, про давні давна — і дитині Пантелеймону любо було її слухати.

Милосердна вона була людина до вбогих вельми. Жіночки зо всієї округи раз по раз бігали до неї то за медом, то за воском, то за мукою і всяким іншим знадіб'єм. Не пишалась вона проти них ані крихти, простолюдно з ними обходилась, а проте була

* Петро Омелянович Чуйкевич, Київський університант.

в їх очу пані. Олександр Ондрієвич був чоловік скуповатий, давав їй гроші тільки на схованку. Сумувала, бувало, вона, що нічим гаразд людей запомагати. У неї були любимі старці, діди і бабусі беззубі, закликá, було, їх до пекарні, годує, розмовляє з ними. Так вона їх витала й проводжала, що синові-дитині здавались вони якимись людьми святими, а не злиденними. Найбільша від неї була шаноба сліпому дякові Якимові, що знав напам'ять усе церковне читання й співання; найлюбіше з ним розмовляла. «Господь умудрює сліпці», — було, говорить, дивуючись його розуму; а той їй і з Біблії, і з великої своєї пам'яті, мішаючи звичайну річ з церковною, щонеділі, зайшовши з проскурою, наговорить стільки, що вона увесь тиждень споминає да по-своєму міркує. Попів так шанувала, що не позволяла нікому що-небудь осудливе про них сказати. Як зайде, було, до неї отець Лука, то наче вся світлиця сповниться святощами. І на думку їй не приходило, що вона проти його була велика, свята істота. Смиренна була людина і богов'язна вельми.

Отець Куліша під час косовиці і медового збору забирав до себе всіх домочадців на хутір, у пасіку. То в його була, сказати б, Січ Запорозька. Там він пробував почасти один з дідом-пасічником. Понурого духу був чоловік. Їхати в хутір треба було мимо панського селища, хуторського ж таки, та пишноватого. Жила в тому хуторі Уляна Терентьовна Мужилівська. Про неї і отець, і мати споминали в хатніх розмовах з великою шанобою, яко про панію великого коліна, дуже розумну, а до того несказанно добру. Коли Катерина Івановна хотіла до чого наклонити свого мужа, то прохала сю панію: той-бо її слухав, як мала дитина. Вищого товариства була ся людина. Якась пригода загнала її в невеличкий хуторець. Деякі мебелі розкішної роботи, срібна і фарфорова утвар і малювання по стінах у світлиці, ні в кого кругом не видані, в очу дрібних панків чинили з її хутора ніби царський дворець. До того цвітники, садовина, прислуга і весь побит імпонірував усе сусідство вельми. Ся пані дітей не мала, а були в неї небіж і небога. Образ її життя і душу її поетичну змалював Куліш у своїй повісті «Історія Уляни Терентьовни»¹⁰. Там дещо й видумано, а багацько й дійсної правди. Найбільша ж правда те, що вона йому здавалась якоюсь царицею або богинею. На увесь вік свій набравсь він від неї ідеального погляду на життє людське, що не в одній речі йому й зашкодило... Кінець сеї справді дивної істоти був не такий, як у повісті. Як витіснив її невдячний небіж із веселого, щасливого гнізда, що вона так гарно окубила, небога й пішла в черниці, а сама вона притулилась у ветхому будиночку в селі Макові, ледве маючи чим пропитуватись. Приятелі, а між ними і отець Куліша, її запомагали.

Бувши університантом, писатель наш завітав до неї і знайшов її вже старенькою. Дуже йому хотілось забезпечити свою богиню певною підмогою, та сам він мусив бідувати або на хвилях моря житейського носитись; аж таки в п'ятидесятих годах спромігсь висилати їй щомісяця пенсію, і вмерла вона, не знаючи вже нужди великої, благословляючи благу його руку.

Отже ми далеко зайшли вперед у нашому оповіданні. Мусимо вернутись у Кулішів хутір під Вороніжем. Там сіножати з вітлатими березами, осиками, дубами, густі гаї сусідні, пасіка з таємничим дідом і сумна повага на всьому видовищу обіймали душу молодій дитині якимся смутком веселим. Раз чи два зазирнув Куліш у пишні, як йому здавалось, покої сусідньої панії, — і ті малювання, що там заглядів, ті меблі й утварі коштовні мріли в його виобразні дивом якимся, мов у того Скита ¹¹, що побував у Періклових ¹² Атинах; а образ Уляни Терентьовни самої і її небоги, наче яка музика, проймав усю його душу. Почуття своє високого, ізящного, культурного навпослі висловив Куліш у повісті: там багато його сердечної, його індивідуальної правди. Не скоро вже потім, як було хлопцеві літ із тринадцять, гостював він у неї по тижню й більш і тоді взнав усю велику і благу її душу. Сталась вона йому за другу матір, широко розвила йому серце і — знов скажемо — аж надто надала йому ідеальності. Сама вона через свою ідеальність попсувала собі життя, — наробила ж і йому немало шкоди... Її небога, також ідеалістка, вмерла молодою черницею. Обидві сі істоти, не зовсім йому довідомі яко малому ще тоді хлопцеві, на ту пору так осіяли йому очі, що за ясним аж надто світом недобачав він матері своєї і сестри-в-первих Лесі. Цивілізація поборолала тут просту натуру; демократична душа отрока зробилась аристократичною, — тільки не в ледачому розумі [нні] сього слова. З того ж бо ще періоду життя свого почав Куліш гордувати малою долею звичайного чоловіка і допевнятись гори над усіма рівесниками. Допомогали сьому і інші впливи.

Ще як він учивсь у дяка Ондрія, при церкві св. Миколая, то, під непогідь, zostавлено його раз днів на п'ять у школі. Дяк Ондрій оповідав його матері таке диво про хлопця: «Прокинувся я, — каже, — вночі — аж світиться. Дивлюсь у другій хаті дитина за столом пише. «Панюша! * — кликнув я. — Що се ти робиш?» І тієї ж минути світло погасло, а Панюша спить коло мене». Може, дяк се й видумав, аби піддобритись матері; тільки мати любила про се оповідати і пророкувала синові велику будучину. Вкупі з Уляною Терентьовною не допустили

* Пантелеймон.

вони взяти хлопця з повітового училища, як подумав отець, і змусили його пустити сина у гімназію¹³. Великим коштом для отецької кишені були ті гроші, що платились за квартиру у городі Новгороді-Сіверському (30 верст від містечка Вороніжа), за одягу і за книжки учевні¹⁴. Просте сільське життє Олександра Ондрієвича вимагало не багацько грошей, і здавався він багатирем між іншими панками; а тут мусив класти останній десяток карбованців і силкуватись аж надто; тільки ж не важивсь не послухати Уляни Терентьовни, і через неї-то писатель наш ухилився від повітового суду, бо туди намірявся отець прилучити його до брата.

Щодо самого сина, то він дививсь на судових паничів звисока і взивав їх к р у ч к о т в о р ц я м и. Ідеалом його дуже рано зробилась освіта та ще й артистична. З самого малку писав він крейдою по стінах (були стіни миті) церкви, коней і все, про що чув або що бачив. Отець гримав за се на його, а мати втішалась. У школі, в дяка Ондрія, поілюстрував Панюша увесь Псалтир і був за се битий, а школярі влюбили його, що він їх наділяв мальованими кіньми. Як же відвезено його в город, там він вчинився справдешнім живописцем між хлоп'ятами. Слабовитий силою, хоча здоров'я доброго, не дуже вміщувався він у їх пустоту, а все малював копії з картинок, що йому доставались у руки. Понавозить, було, того добра додому; мати радіє серцем і всю світлицю обліщить, а батько сердиться, що з сина вийде маляр, а не чиновник.

Щоб не вертатись нам до артистичної освіти нашого писателя, скажемо разом, що як перейшов він у гімназію, то подав первий свій рисунок учителеві, дак той не поняв віри, що се його робота, аж поки не побачив своїми очима, як його новий учень рисує. Не було йому в гімназії путящого наставника. Незабаром зрівнявся він із учителем, а куди йти дальш — нікому було вказати. У Київському університеті знайшов він кращого живописця. Сей учитель школив його на гіпсових антиках і довів його карандаш до високої артистичності. З поради свого наставника занехав Куліш свої фарби. Як же років через два, учителюючи вже у повітовій школі в Києві ж таки, зняв копію з олійного пейзажа та подарував своєму протекторові, пану Юзефовичеві¹⁵, дак той, так саме як учитель у гімназії, не поняв віри, що се його робота. Як пробував Куліш на заточенні в городі Тулі, губернатор Козодаєв (людина тяжко добра) пораяв йому скомпонувати альбом про царський переїзд. Описав Куліш тульську старовину й ілюстрував свій опис археологічними й іншими акварелями. Імператор Миколай звернув увагу на гарну роботу і спитав про артиста, а довідавшись, що се — Куліш, дозволив йому вернутись у столицю. Діялось року 1850-го¹⁶.

Хто знає, скільки на своєму віку писав Куліш усякої всячини, хто знає, що він без учителя опанував шість європейських язиків до читання чужоземних книжок, той зрозуміє, що до малювання кидався він тільки прихватком, та не було й нагоди до сього діла у свою пору. Куди його доля кидала, він брався за таку працю, яка була йому спідручна. Так, він учився змолоду музики на скрипці, а потім учивсь столярства і зробив своїми руками гарну скрипку, а мебелі його роботи є ще й тепер у столиці. З тим же запалом до праці брався він до хуторського господарства, до садовини, до будування. Сам собі скомпонував фасад і спорудив у хуторі будиночок такий, який, по його мислі, личить Україні. Є в одного його приятеля листи його про кузню. Живши раз у глухому степу, не мав до своєї послуги коваля і лагодивсь уже спорудити кузню, щоб самому взятись за молот. З тим же самим запалом узявся він і за варшавську службу¹⁷.

Ще раз ми самі себе випередили у своєму оповіданні — ще раз мусимо вернутись. Хто хоче знати, який був його побут у перві роки життя у Новгороді-Сіверському, читай повість його «Ф е к л у ш а»¹⁸. Се правдива автобіографія. Героїня повісті і звалась таки-так, Феклушею, тільки смерть її була інша: так десь покинулась, а не втопилась. Хто ж хоче довідатись, як тоді учено по наших повітових училищах та й по гімназіях, — читай повість «Яков Яковлевич»¹⁹. Патрет сього учителя як живий, і вся історія така була, як прописано, — тільки що не сам Куліш проживав у Якова Яковлевича, а його приятель Глотов, з котрим він дружив через те, що Глотов такий же був рисовалець, як і він сам²⁰.

Спершу Куліш учився дуже тупо і був послідуцим між товаришами. Зупиняло його те, що не розумів великоруської книжної мови. Поки, було, навчиться гладко читати урока, то вже напам'ять його знає, а проте не розумів добре того, що витвердив з книжки. Як прийшлося до іспиту, то слезивував таке, що, мовляв, не второпав би й німець. Переведено його із приготівительного класа у первий тільки за те, що гарно писав. Як же почав розуміти учевну мову, то легко став первим учнем. Нехай подивиться, хто хоче, у повість-автобіографію, як Яков Яковлевич учив арифметики. Отже Куліш умів рішати такі задачі, що їх не було списаних у учителя. А щодо граматики й правописі, то й не заглядував він дома у книжку: всьо йому відкрилось, наче він і родивсь письменним. У третьому класі гімназії, куди переведено його з повітового училища трохи чи не первим, спознався він ближче з товаришем Сердюковим — і сей товариш стався праведним його наставником. Сердюков був двома годами старший і мав

пам'ять велику. Тільки на стихах рівнявся з ним Куліш. Було, сидючи в класі, прочитають удвох баладу Жуковського²¹, і один одному скаже її напам'ять. Щодо всього іншого, то ходив Куліш до Сердюкова як до учителя, і рідко коли вони розлучались: і дома, і в гімназії все були вкупі. Для Сердюкова Куліш занедбав трохи і свого земляка Чуйкевича, що з ним ріс від семи літ і спав ув одній хаті. І Чуйкевич товаришив з Сердюковим, та, будиши в старшому класі, не так учащав до його. Здавався Кулішеві товариш Сердюков розумнішим за всіх учителів. Може, так і було. Не мала міри прихильність його до Сердюкова, споглядав він на його, як на сонце, і багацько високого і чесного впоїв у себе від його.

У четвертому класі наскочив Куліш на такого учителя алгебри, що затемняв свої викладки, аби змусити учнів до приватних у себе лекцій. Раз не зумів Куліш розрішити задачі. Учитель звелів йому стати навколішки. Куліш одказав йому: «Коли поставите мене навколішки, то закину навіки алгебру; як же сей раз мені простите — буду добрим учнем». Учитель поставив-таки навколішки, а Куліш покинув алгебру. Прийшов роковий екзамен з алгебри. Куліш одвітував директорові, що нічогосінько не знає. А був тоді директором дуже ерудитний чоловік Тимковський²². «Дарма, — каже, — що нічого не знаєте: опісля поправитесь». І поставив йому за екзамен повне число. Зате ж учителі словесності й історії не знали, як своїм учнем нахвалитись. З оповідання своєї матері написав тоді Куліш невеличку повістку «Циган» (див. альманах «Ластівка», виданий Гребінкою²³ 1841 року, стр. 362) і ілюстрував її картинками. А «Історію» Кайданова²⁴ (не було тоді кращої) вивчив усю напам'ять, і про що не спита учитель — він так і відріже тим високопарним складом, що тепер сміх тільки з його. Позадає, було, учитель словесності теми, то він усім товаришам понаписує композиції — кому прозою, кому віршами. Відома річ, що се все писалось по-великоруськи; отже повістку свою написав Куліш українською мовою, і прийняв її учитель за благо, похваляючи. Були вже тоді знані, oprіч творів Гулака-Артемівського²⁵, перші повісті Квітки²⁶. Сердюков якомсь подоставав усе те і, уносячись над ліричними стихами Гете²⁷, почитував і те з великим запалом. Куліш не розумів ще тоді німеччини, дак ухопивсь за українщину і випередив Сердюкова авторством далеко. Не завидував йому товариш, веселився його писанням, як іграшкою, і мало клав у писанні ваги. Силкувавсь тільки знати і знати.

Скоро після того попались їм у руки перві повісті Гоголя²⁸, і велика була радість із того читання. Усяке слово пам'ятали

вони — де яке сказав Гоголь. І дивна річ: по гімназії тоді ходило багацько переписаного з Пушкіна, Жуковського і інших прославлених поетів великоруських. Сам Куліш розказує в повісті «Уляна Терентьовна», з якою жадобою прислухувався він до поезії, як собі переписував, бо книжки, окрім учевних, у сей городок не заходили (та й купити було б ні за що); Сердюков читав уже Гете і Шіллера²⁹: естетичність була розвита у них аж геть; отже, як показали книжки українські, то над усім тим узяли гору. Ще ж дивнішу подамо річ. Раз Куліш, зайшовши до купця по горіхи, побачив п'ять якихся книжок. То були п'ять екземплярів збірника українських народних дум і пісень, що видав Максимович³⁰ у Москві 1834 року; якось вони у Москві zostались купцеві у товарі. Ні ранше, ні навпослі книжками він не торгував ніякими. Ніколи хлопець не чував про сю книжку, а проте зараз купив, оддавши всі свої гроші,— і стала книжка ся у його і в Сердюкова первою над усіма іншими. Заховавсь надовго Гете з Шіллером; забули вони й про Гоголя, і про самого Квітку з його «Марусею», що не раз нею плакали. Приніс Куліш книжку в гімназію — і всі товариші заслухались, як почав їм читати про Сомка Мушкета, про Коновченка, про Озівських братів, про Хмельницького й Барабаша. Поти носив і читав кожному, що почали вже від його втікати і його декламацію передражнявати. Тоді він узявсь та й вивчив напам'ять усю книжку, щоб ніколи з нею не розлучатись.

Не рівним ходом оповідання наше йметься, то розкажемо тут іще один епізод. Опісля, ходячи по селах і розмовляючи з народними кобзарями або дідами, брав Куліш тим, що зачне їм напам'ять думи казати. Здивуються, було, діди, ніколи такого дива не бачивши, а потім усю душу свою перед ним розкривають. Величним здається нашому народові його рідний епос, як стародавнім грекам, що мовляли: «божественний Омирос!»³¹. Іноді Куліш мусив ховатись або з'їжджати геть від своїх простолюдних приятелів, бо, не чувши зроду, щоб хто промовив до них таким сердечним словом, починали круг його ширити чутку, що се царський син потай панів проміж людьми ходить. Ой, коли б то царські діти знали так простолюде, як його Куліш знає! Не таких би вони собі людей до панування добирали... Раз він зайшов до багатого козака в хату і почав йому до своєї «Граматки»³² читати. Буденний день був. Четверо дорослих синів поралось надворі. Старий слухав, слухав, далі відчинив кватирку: «А годі вам, діти, поратись! Ще буде час до роботи, а такого гостя не буде». І всі прийшли, посідали на лавках і слухали гостя, що вперше і востаннє бачили. Яке б то добро можна зробити людям рід-

ним словом на Україні, коли б соцькі та десяцькі зараз про таку появу, як оце розказано, становому не доносили; а становим наказано — усякого задержувати, хто з простим людом не так, як звичайно пани або мужики, розмовляє. Що то за дух праведний людський зріс би в тому народові доброму, звичайному, шановливому, коли б усяке і вчилось у школі, і слухало церковну проповідь, і читало книжки по-своєму! Була б ся земля твержею руського духу і честю всьому великому руському, та й слов'янському, мирові!..

Отож важко здавалось Куліщевому отцеві сина у гóроді оплачувати. Тим часом оженив старшого сина, повидавав заміж небог. Зяті почали його за опекунство позивати; втерять багато грошей і достатку, даючи відчепного, бо жахавсь волокити судової, що і в «Ексцерпті прав малоросійських» названо її гіркою. Далі сказав навідріз: «Не буду більш у гімназії держати!» (Уляна Терентьовна вже зникла.) Подав писатель наш просьбу до директора про виход. Директор не відпустив його, а послав учителем до пана Красовського, предводителя дворянства глуховського. Вибувши там цілий рік, знайшов собі Куліш у Новгороді-Сіверському місце домашнього наставника панських дітей. Дано йому і квартиру, і жалування, й прислугу. Батько й мати двох паничів, що були в його на руках, добрі були люде; не за гувернера мали його, а за сем'янина. І жити б йому там з упокоєм, поки не скінчив би гімназії, — так ні! В Києві тоді тільки що споряджено університет³³; приймали у студенти не дуже туго. Задумав Куліш переступити в університет через два класи гімназії³⁴, а нікому було відраяти, бо Сердюков, попередивши його, туди ж поїхав і зробився студентом. З малими грішми полинув і він у Київ, та іспиту не видержав. Мусив знов іти у домашні наставники до одного пана; через рік вернувся у Київ, видержав іспит і став слухати лекції по словесному, а потім — по правному факультетові³⁵. Чуйкевич також був студентом. Сердюков перемістивсь у Москву, бо вважав для себе Київський університет ні за що.

В університеті Куліш спознався з особою, що великий вплив мала на його: то був професор «русской словесности», той самий Максимович Михайло. Приподобавсь йому Куліш тим збірником пісень, що записав від матері. Максимович став давати йому переписувати свій збірник пісень; як же Куліш скомпонував дві легенди про воронізьких козаків, він їх напечатав у своєму альманасі «К и е в л я н и н»³⁶. Вечорами закликав його до себе на почитанку. Читали вкупі народні пісні українські і розкладавали по розрядам. Потім стали читати Вальтер Скотта³⁷ — і оце була найбільша користь Куліщеві з того спoznання; професор звертав його увагу на закони

іскуства, а той ловив жадібно усяке його слово. Уся Україна скаже Максимовичеві спасибі за те, що вгонобляв молодий розум своєю розмовою, — не так, як інші професори, що держались проти молодого Куліша на олімпійській високості.

Тим часом жив Куліш у великій нужді. Довідавшись про се, рекомендував його Максимович інспекторові училищ Київського учебного округу Юзефовичеві Михайлові. Зглянувся сей добродій на дотепного юношу і послав його учителем на Волинь, у Луцьке дворянське училище³⁸. Там Куліш пробував сім місяців. Потім переведено його у Київ у таке ж училище³⁹. Тут Юзефович піклувався коло його навдивовижу: вистачав йому усякі книжки і рукописі, обороняв його від усякої напасті і, вже сказати, пригрів йому душу по-людськи. Року 1842 поміг йому напечатати роман «Михайло Чарнышенко»⁴⁰, а р. 1844 і 1845 дав йому спромогу об'їхати і об'їти Київську губернію. Тут-то зачерпнуті були матеріали до «Записок о Южной Руси»⁴¹.

Тоді ж спознався Куліш із польським писателем Грабовським⁴² Михайлом. Жив той у Чигиринщині, в селі Олександровці, де прийняв його у себе в домі за милого гостя. Споминав Куліш про се гостювання яко про найщасливіше своє врем'я. Пізнав у Грабовському справдешнього писателя, писателя з талантом. Народні легенди, традиції про гайдамак і всяке інше добро, що назбирав Куліш у Київщині, — всім тим любовав Грабовський яко артист і піднімав угору дух молодому писателеві. Тут же перед Кулішем відкрилися польські матеріали до історії України. Яких йому треба було книжок — вистачав Грабовський у Київ; а потім познакомив його з славним бібліоманом Свідзінським. Сей для його також не жалувал нічого і таку мав прихильність до його, що як заїхав Куліш до його у Ходорків, та не застав случаєм господаря дома, так йому подано ключ від бібліотеки і весь дім до його услуг представлено. їзючи навкруги Ходорків, Куліш, за підмогою ходорковського економа, розвивав старосвітські могили. Тоді написав він, веселий і щасливий, свою ідилію «Орися» у тому ж таки Ходоркові. А у Грабовського в домі, поїхавши до його другим літом, скомпонував Куліш поему «Україна»⁴³. Грабовський яко артист стояв вище свого товариства польського і його політичного погляду. Слухав він літніми ночами читання Кулішевого, — і так йому дещо подобалось, що, було, припинить його: «Постривайте: побіжу жінці скажу, який се гарний образ!» Деякі вийми з «України» списав він і послав був Крашевському⁴⁴ у його «Athenum», да той не зваживсь напечатати, щоб, мовляв, «nie parażić się naszej publiczności!». Скажімо тут, що Куліш як

* Не наразитись на нашу громадськість (польськ.). — Ред.

у поемі, так і всюди інде виявляв свій щирий погляд на старовину лядську. Ні Грабовського, ані Свідзінського не вражала щирість Кулішева з його помилками і часом сліпим завзяттям. Толеранції у ляхів українських тоді було більш, ніж послі. Розказував Куліш, що брат знаного митрополита Головинського, поважний пан, бачившись з ним у Свідзінського, промовив до його такі слова: «Україна ваша; на Вкраїні ви аборигени, а ми пришельці». Грабовський до самої смерті своєї кореспондував з Кулішем і був з ним у приятельстві; а тим часом відома річ, що поляки мають Куліша за найбільшого свого ворога⁴⁵, тільки ж — які поляки? — божевільні! Розумна частина поляків шанувала і повинна його шанувати, слідом Грабовського. Щоб знали, які в них були свободомисленні на обидві сторони погляди, напечатаємо тут один з багатьох листів Грабовського до Куліша, з автографа *:

«Отримав я з рук Юзефовича чотири томи Панових повістей⁴⁶, з яких усі незнайомі мені вже прочитав і, перебуваючи ще під враженням від них, сідаю писати до Пана ці кілька слів.

Насамперед мушу Панові сказати, що я давно не пишу жодних літературних листів і давно не утруднюю себе критикою; я закинув це, бо польська література, якою я колись займався надзвичайно старанно й дбайливо, зробилась тепер невимовно дурною і тривіальною. «Відколи це? І чому?» — певне, Пан запитає. З того часу, як зробилась тенденційною. Якщо Пан читає польські книжки і газети, то, певне, знає, що це таке — тенденція? Цим безуважно хваляться і тішаться. Це значить, що теперішні польські письменці в кожному своєму творінні ставлять перед собою насамперед мету ніби політичну, ніби патріотичну, демократичну etc. Панів первенствующий польський поет, чий чотиривірш Пан цитує (в «Майорі»)⁴⁷, явно належить до цієї категорії партачів. Пан, отже, бачить, що зі своєї точки зору (слухність якої мені легко було б довести) занепад польської літератури я приписую головним чином тенденційності.

Пан не сумнівається, що я Пана завжди любив як людину; я мав Пана за одного з найздібніших і найрозумніших людей, яких я зустрів у своєму житті; але зізнаюсь Панові, що як про письменника я не мав надто великих ілюзій, а бачачи, як ти щораз виразніше потопаєш у тенденційності, втрачав і рештки

* Подається в перекладі з польської мови Є. К. Нахліка.

надії. Два останні томи Панового зібрання вивели мене з омани. Я пізнав у Панові справжнього письменника, справжню поетичну натуру, митця, сповненого сили й розуму, і схиляюсь перед ним з пошаною. У моїх очах змінилося уявлення про Пана, а оскільки не сумніваєшся у моїй дружбі, то зрозумієш, що принесло це мені сердечну, найживішу радість. Важко, справді, повірити, що ця сама рука, яка писала «Чарнишенка», «Однорога», навіть «Чорну раду», здатна була написати дрібні повісті двох останніх томів. Я назвав їх дрібними, та як же вони перевищують тих перших майстерністю, такою істинною, що скажу — вічною цінністю! У своїх історичних романах Пан силкується поетизувати свій предмет; до певної міри це тобі вдається, але знати труд і муки цього поетизування, і будь-що-будь, ти зробив-таки щось художнє; в «Чорній раді» сама важливість предмету надає творові значення, але з мистецького боку він дуже слабкий; виведені в ньому персонажі дерев'яні, не розмовляють, не рухаються, не живуть, за всіх автор говорить, автор їх тягне і ними соває*.

Чим же вирізняються повісті двох інших томів? Там повно, там, справді, скрізь надлишок поезії, але поезії, що випливає з самої правди і дійсності; зображених там осіб можна відразу пізнати як таких, котрі живуть і завжди житимуть повнотою і правдою буття, що ним так наділяє своє творіння геній. «Феклуша» — це шедевр, — сцена ловлі раків, вдало названа селянкою; дві інші повісті теж гарні, тільки чимось тій першій поступаються. «Потомки гайдамаків» — повість у своєму роді так само досконала, як «Феклуша». Поетичне забарвлення, якого в ній чимало, анітрохи не шкодить правді, а характер народу — і глибоко досліджений, і правдивий, — бачить, отже, Пан, що я не тільки не маю жодної відрази до цього образу, а й навіть почуваю до нього найживішу симпатію, тим-то теж маю право сказати, що нота, додана у вступі до цієї повісті, зовсім ні до чого. Наговорив ти в ній багато неправди. Не поляки вигадали слово гайдамака — гайдамаки теж були неабиякі розбійники і грабіжники; грабували вони своїх так само, як і ляхів; ти сам зобразив пограбування Кулика і добре знаєш, що вони грабували без докору совісті навіть Церкву. Коли в політичних бунтах і в справжній громадянській війні озброєні волющюги брали живу участь і верховодили (Пан знає, що так було), —

* «Чорну раду» ми розуміємо не так, як Грабовський, тут живі люди виведені такими, якими вчинила їх історія, а не такими, якими, може, здавалось аристократові Грабовському козацтво і поспільство; він менш од Куліша збагнув і старовину записану, і ту, що задержалась в народі з давніших давен.

досить природно поляки називали ті збіговиська збіговиськами гайдамацькими; від цього ні звична роль, ані назва гайдамаків не змінювались і не ушляхетнювались. Ще більшою є фальш, ніби поляки для своєї оборони приваблювали задніпрову людність *беспримерной свободой*,— свободи були обмежені, навіть кілками на окраїнах позначені; по роках свободи населення мусило обов'язково виконувати якісь повинності. Які? Це відомо, а три дні на тиждень панщини з душі запровадили допіру уряд у повернених провінціях. Таким чином, усе, про що Пан говорить у цьому вступі, помилкове і непотрібне. Пан не є і, видно, не буде істориком, але ти — поет! Є чим утішитися!

«М а й о р» також з багатьох поглядів повість пречудова; фігура майора досконала; образи натури (які зазвичай ти влучно схоплюєш) належать до найдовершеніших, які ти будь-коли створив. Там багато чого, ні, таки справді, все добре; якщо на щось і хибує ця повість, то тільки на приправу т е н д е н ц і й н і с т ю. Щодо того, що малоросіянин вищого стану оженився на козачці,— в цьому як в окремому випадку нема нічого поганого; але зводити це в систему — смішно і не варто письменника такого значення, як Пан. Хай Пан залишить це Сирокомлі ⁴⁸! Мушу Панові сказати, що я волів би сам ожентись на козачці, ніж на баришні вашої малоросійської шляхти,— я розумію, що більше поетичності і навіть моральної краси є в дівчини з народу, ніж у незграбному і підлому типі півцивілізації; але завше буде фальшю і перебільшенням твердити, ніби треба всім класом повертатись назад до рівня звичаїв та укладу простого народу. Ця система позбавлена і ґрунту, і розуму, отже, і в зображенні її не буде правди. Щодо подружніх зв'язків, крім різниці в товариському оточенні і вихованні, треба обов'язково зважити, що такий зв'язок у суспільному світі є не тільки поєднанням самця і самички, а й взаєминами двох родин, отже, без натуральної згоди і відповідності він не обійдеться. Винятковий випадок порушення цієї гармонії нічого не шкодить; його навіть можна допустити,— але загальним він не буде ніколи і не повинен бути, тим-то перетворювати його в доктрину — це банальність і дитинство. Отже, вибраний Паном поодиноким випадком як досконало і дуже розумно мотивований не повинен був дати привід до моїх зауважень — до побажання того, аби ця тенденційність тут і там не виявляла себе, а вона таки виявляє. Щодо художньої вартості цієї повісті, то я найохочіше адресую їй заслужену похвалу. Традиції, наприклад, запорозькі, якими ти хотів оздобити річ своєї героїні, прекрасно вкладені в уста матері,— гадаю, вони почерпнуті з усного переказу і, як на мене, дуже гарні. Я ці аристократичні

оповідки вашої громади дуже люблю; гадаю, що саме вони характеризують і відрізняють український демос (народ) від будь-якого іншого; ваші поети мають у цьому багатюще джерело, я б тільки хотів, щоб вони його не псували викривленням і невластивим використанням. Вибачаюсь за всі ці зауваження, але таких щирих і таких одвертих ти не почувеш ні від кого. Мою увагу привернуло головню те, що в історичному романі ти не показав справжньої проби своїх сил і здібностей. Історичного минулого ти не здатен зрозуміти досить неупереджено, отож і подаєш його блідо. Поетизуєш його примусово, а дії і драми для постатей минулого ти не здатен створити. Але твій спостережливий розум так глибоко осягає все те, на що ти міг дивитись живими очима, що ти відтворюєш це з найбільшою вірністю і крізь найпоетичнішу призму. Якщо ти мені віриш — це твоє покликання! «Фелуша» гідна найкращих романів Діккенса⁴⁹, «Потомки заporожців» — наймальовничіших образків Ірвінга Вашингтона; як дослідник і творець характерів ти, може, глибший і поважніший від них обох.

Тепер моє особливе прохання!

Пан взяв у мене свій портрет. Якщо не кажеш мені зробити копії, то принаймні надішли зараз фотографію. Я хочу мати образ і друга, і письменника.

Змилуйся, напиши, чи не маєш жалю на мене за мої міркування.

Київ. 12 січня 1861 р.»

Друг і слуга *М. Грабовський*

Та вже ж і годі про поляків. Обернемось до українців руських. На той час, як пробував Куліш учителем у Києві, шукав спoznання з ним молоденький студент університетський Білозерський Василь⁵⁰. Спознались вони і зробились великими приятелями. До пізньої ночної години розмовляють, було, про свою Україну, та й заночує не раз у Куліша Білозерський або у Білозерського Куліш. На Різдвяні святки⁵¹ зазвав приятель Куліша в гостину до свого роду у Борзенщину. По душі прийшлась йому родина Білозерського. Знайшов там приятелів багачко, а між ними і свою дружину, ще тоді молодесеньку панночку. З того часу настав для Куліша новий період життя морального. Кипляча його вдача незримо складалась у свою стать під любим йому впливом. Слідом за тим йшло спізнання з Шевченком і Костомаровим. Перша зустріч Куліша з Шевченком була характерна. Ввіходить хтось до Куліша у полотняному пальті. «Здорові були!.. А вгадайте — хто?» — «Хто ж, як не Шевченко?» (А ніколи не бачив його і намальованого.) — «Він і є!.. Чи нема в вас чарки горілки?» і т. д. Тут уже й пішло

справдешне січове балаканнє, а далі й співи. (Шевченко мав голос пречудовий, а Куліш знає незліченну силу пісень). Почали потім їздити навкруги Києва, рисувати, рибу за Дніпром варити. Тільки Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цинізм; зносив його нориви ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку та аристократичність Кулішева, що про неї ми вже натякнули. Кохавсь Куліш у чистоті і коло своєї особи вродливої і навкруги себе, кохався у порядку як до річей, так і до часу; а ухо в його дівоче: гнилого слова ніхто не чував від нього. Можна сказати, що се зійшовся низовий курінник, січовик, із городовим козаком-кармазинником. А були, справді, вони представителі двох половин козащини. Шевченко репрезентував собою правобережню козащину, що після Андрусівського договору зосталась без старшини і опинилась під лядською кормигою, що втікала на Січ, а з Січі верталась в панські добра гайдамаками, що останніми часами вигубила вісімнадцять тисяч жидови і шляхти одним нападом в Умані і до посліду дня жадала одного — розтоптати панство панськими ж закаблуками. Куліш походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петру «Малоросійську колегію»⁵², помагало цариці Катерині писати «Наказ»⁵³ і завести на Україні училища замість старих бурс. Один учивсь історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалося і томилось у підданстві в козацького ворога ляха; другий дорозумувавсь української бувальщини від такого коліна, що спредку-віку не знало панщини, що стояло колись на узग्रаниччі поруч із лицарями Лянцкоронськими⁵⁴, Претвичами⁵⁵, Вишневецькими⁵⁶, обороняючи Полуденну Русь, Литву і Польщу, а потім волею пішло обороняти Московщину. Глибина чуття своєї народності була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш уже й тоді шукав рівноваги серця і розуму, рівноваги х о ч у і м у ш у. Енергія холодна, мовчазна, а проте неборима ні щастем, ні лихом, була і є ідеалом його. Найбільш він показав її проти ляхів, що, приязнючись з Грабовськими і Свідзінськими, року 1843 написав поему «Україна», а року 1861 поему «В е л и к і п р о в о д и». Взнавши історію літератури і освіти польської, як, може, ніхто інший з руських писателів, не схибив і на волосину від своєї мети — визволити Русь із-під лядської нахаби. Чи диво ж, що руська молодіж узяла його собі за взір, прямуючи до самостійності личної і громадської?

З Костомаровим спізнався Куліш того ж року у Юзефовича. Розмова йшла про Україну і Гетьманщину. Вдарило Костомарова, що Куліш напам'ять проказав аргумент свій із

літописі. Він разом з ним вийшов від Юзефовича і — скажемо так — учепивсь йому в полу. З того часу почали вони вкупі про Україну дбати, і лихоліття їх не розлучило. Юзефович, правлячи за попечителя науковим округом, послав Костомарова учителем у гімназію в Рівне, на Волинь, а року 1845 перевів його в Київ, а Кулішеві дав його місце в Рівному⁵⁷. Се було немале діло з руки Юзефовича; бо Куліш, не скінчивши курсу університетського⁵⁸, не мав права до того; тільки з уваги на велику дотепність Куліша можна було міністрові такий перескік через правило зробити, — і Юзефович допевнивсь привілегії для Куліша з великою енергією.

Тим часом напечатав Куліш частину свого історичного роману «Чорна рада» у часописі «Современник», що після Пушкіна видавав Плетньов⁵⁹. Той, правлячи науковим округом якийсь час при своєму ректорстві університетському, визвав Куліша у столицю і дав йому разом дві служби⁶⁰: учителя в гімназії і преподавателя русского языка студентам-іногородцям ув університеті. Полюбив Плетньов Куліша мов сина; мало не щодня бачились. Була в Плетньова дочка — молоденька дівчина тихої, люб'язної вдачі. З півтора року прожив тоді Куліш у столиці. Дівчина на його очах доросла повного дівочтва. Як з братом, вона з ним дружила, і — хто відає? — може, була б інша його доля, коли б не одно слово, яке вона пробовкнула. Знайшовши сем'ю по своїй уподобі, по своїм звичаям, думав часом Куліш, що тут йому й вік вікувати. І в отця душа йому люба, і дочка до його простим дівочим серцем лицяється, і весело йому й тепло між ними.

Так уже думку був наладив, щоб не шукати щастя на Україні; та раз, розговорившись про наші думи народні, про пишне українське слово, до панночки і каже: «Вот и вы со временем выучитесь по-украински». А вона йому: «Никогда!» Мов у серце ножем се слово йому вколело, і з того часу перестав дивитись на неї як на суджену.

І не знала небога, що в ту хвилину сталось, бо рідко коли виявляв Куліш, що його вразить. Вже як був Куліш жонатим, пішла вона за такого пана, що не жадав і не вмів шанувати її душі святої.

Звернув Куліш свої думки про сем'ю, свій ідеал, на сестру Білозерського і зимою на початку року 1847, приїхавши на Україну, одружився з нею⁶¹. І вона його мовчки гаряче любила; всім женихам, як то кажуть, гарбуза давала: мов його сподівалась, мов серце їй про любого козака віщувало.

Тут уже можна сказати: «Який ішов, таку й стрів». Обое старосвітського роду козацького, обое зросли на піснях укра-

їнських; обоє вдачі ідеальної і енергії неборимої. Тут би-то найбільшого щастя сподіватись, — та лиха доля перейшла їм дорогу з порожніми відрами... Щоб в'яснити, як воно сталось, мусимо назад вернутись.

Живши в столиці, помагав Куліш Плетньову видавати «Современник»; для його приятельки Ішимової⁶² написав у дитський журналець її («Звіздочка») «Повість об українском народѣ»⁶³; а тим часом докінчив свою «Чорну раду». Плетньов за пустоту вважав писання по-нашому, та й ні єдиної людини не мав коло себе Куліш, щоб думала інше; а проте прямував своєю дорогою і пильно дбав про українську будучину. Ще бувши у Києві, звів він до купи скількохсь приятелів; в сій-то невеличкій громаді зародилась перва думка — видавання книжок, потрібних для самопознання українського, і споруди простолюдних шкіл по панських добрах. Думка була нахилити до сього деяких панів-гуманістів і тим положити основу народній освіті на Україні. Частенько писав Куліш із столиці до Білозерського, то до Костомарова, то до інших, піддержуючи їх духа. А вони не такі були козаки, щоб їх треба було збоку підпирати. Вони осадили межі себе й Шевченка, здержуючи його завзяте бурлацтво. Раз по раз вони сходились і вели широкі розмови про всю Слов'янщину. От тоді ж то Шевченко понаписував високі свої твори «До мертвих і живих», «Шафарикові» і інші⁶⁴. Що вони проміж собою науковим способом говорили, то він вивідавав поетичними образами, і з одного сього розумно — яким високим духом київська громадка українська дихала. Обняла вона своєю думкою увесь мир слов'янський і глибоко зрозуміла, що дух українського люду більш, ніж який інший, здоліє той мир ув одно живе тіло стулити. Віра Христова і історія слов'ян була їм світом і теплом до великого подвигу. Святе Письмо всі вони добре знали і з великою шаною почитували. І стали вони твердо на такій думці, що не на дипломатію треба слов'янам уповати; що до сього діла треба нових людей і сили нової, а тією силою повинна бути чистота серця, праведна освіта, свобода простого люду і християнська самопожертва. Щоб же всьому мирові було розумно, що тут Україна не поставлена альфою і омегою⁶⁵, признали вони своїми патронами всеслов'янських апостолів Кирила і Мефодія⁶⁶ і назвали свою громаду Кирило-Мефодієвим братством⁶⁷. Найвиразнішим параграфом устави сього братства було приречено — тільки тих приймати до себе, хто був знаємий з непорочного життя і праведної освіти. Другим знов параграфом застережено — щоб у сьому ділі ніколи тим робом не ходжено, як у єзуїтів⁶⁸, що для своєї мети байдуже їм було про способи. Найкращим способом ширити

свою проповідь уважали вони усне й печатне слово й добру науку дівчат як матірок і сестер тих діятелів, що мали колись вирости серед стуманілого люду і холодного, лінивого панства. Тим-то вони постановили піклуватись, щоб на Україні постало якнайбільш письменного й тямущого жіноцтва. Не в централізоване государство заміряли вони скупити всі слов'янські народи, а в вільний союз під протекторатом російського імператора. А як імперія його доти не згідна була б притулити до себе слов'янської федерації, доки не очистилась би з ганьби кріпацтва, то установлено було — помалу-мало підготовляти і панів, і уряд до зрозуміння сеї спасенної громадської потреби за поміччю науки і намови, а простий люд — до нової кращої долі — за поміччю шкіл; розпочати ж се діло повинні були пани-гуманісти у своїх селах. Оце ж то те саме, що вславило царя Олександра II ⁶⁹ вовіки по всьому світові, підняли були на себе люде убогі й незнаемі ще за його панотця, царя Миколая. Споглянемо ж, як зрозумів Миколай Первий того благого духа, що возніс сих людей так високо.

Опасувались вони писати до свого приятеля Куліша про братство; давали тільки йому знати, що вони побчасти розмовляють громадно про всякі поважні речі. А він їм на се відписував: «Хвалитесь мені словами,— та не матиме сили ваше слово, поки ви не заходитеся коло діла. Ділом вашим нехай би була щира праця над освітою самих себе і інших. Занедбайте політику. Сам собою настане час, що від нашого слова упадуть стіни ерихонські» ⁷⁰. Розуміючи, що Куліш туди ж манівцем простує, куди вони широкий шлях прокладують, і що діло їх, як уряд не зрозуміє його, станеться для них небезпечним — змовились вони не показувати Кулішу устами і до братства його не зазивати. Так же само і Шевченка держали вони оддалік щодо братства ⁷¹.

Тим часом Куліш, добре працюючи над своєю освітою в Петербурзі, звернув на себе увагу не одного Плетньова. Незадовго перед ним умер слов'яніст Прейс ⁷², ад'юнкт Р у с с к о й А к а д е м і и. Академія, послухавшись Плетньова, наважилась послати своїм коштом Куліша за границю, щоб, вернувшись, осяг порожнє місце Прейса в Академії і порожню кафедру слов'янських літератур в університеті. Отож і поїхав Куліш зимою за границю — через Україну. Їхати йому можна б було просто до Львова, Праги і в Німещину, та бажав він побачитись із панотцем своїм, що лежав у недузї (мати його вмерла ще тоді, як він бідував у Києві); а до того була думка заручитись із сестрою Білозерського, щоб собі запевнити миле подружжя. Так і сталось. Тільки всовітувались приятелі, Куліш із Білозерським, їхати вкупі до Чехів, та й панночку, повінчавши, везти

з собою, щоб вона світу побачила, поки ще доведеться жити в столиці. Через Київ і Волинь прямували вони у Варшаву, а за ними вже лиха доля хижим яструбом гналась. Не чуючи біди, вони, дорогою упиваючись непечатаними творами Шевченковими, задумали визвати його за границю jako художника, щоб його талант іще ширше розпустив там крила. Молода Кулішиха, така ж, як і сам він, ентузіастка, віддавала на його жертву для матері України усе своє віно (три тисячі карбованців). Написали до Тараса, щоб він собі виставив пашпорт академічний, а грошима вони вже його обмислять.

Веселі і щасливі прибули всі троє в Варшаву. На той час верховодив там земляк їх Стороженко⁷³ (сенатор). Куліш унадивсь до його ходити, бо він мав його якимись великої ваги документами, що ніби в його на Україні заховані. Намісником тоді був князь Паскевич⁷⁴, також полтавець. Стороженко йому приподобавсь, між іншим, і споминками про Україну, бо любив Паскевич рідний край, та любив по-панськи — нічого для його не робив і не жертвував. Одного дня Стороженко, розговорившись із Паскевичем про козачину, і каже: «От, ваша світлость, коли хочете, у мене тепер є українець! — так уже чистої крові козак». — «Хто ж се такий?» — «От такий і такий Куліш». — «Е! так ти приведи його до мене», — каже Паскевич; а тут саме подають йому пакет із столиці. Розпечатав — глянув: «Гарний, — каже, — твій козак чистої крові! Ось його велять під арешт узяти».

Арештовано Куліша, а потім і Білозерського. Повезли їх жандарі до столиці. Куліш і досі дякує Паскевичеві, що таки зглянувсь на його і звелів везти його не на перекладному возі, а в скарбовій колясі. Допитувались у Куліша в Трейтському відділенні царської канцелярії⁷⁵, чи правда тому, що він заміряв бути гетьманом українським? Одвітував їм з усмішкою: «Спитайте перше, чи багацько в мене грошей при душі, чи великі маю добра, чи родич я або приятель вельможним панам?» Роблено виписи із його листів, перетовкковано по-своєму і казано йому одвітувати по тим виписам; постерігши підступний погляд на його речі, Куліш закипів праведним гнівом і, забувши, де він, розходивсь так, як його прадід, Гарячий Куліш, у пасіці. Треба ж тут і те спом'янути, що — як у первий раз почав йому генерал Дубельт⁷⁶ казати, яка жде його доля (щоб залякати), — перед очима Куліша пройшла його жінка кохана і її мати, котру дуже любив і поважав; у голові його закрутилось, він захитавсь і впав би, коли б не підбіг і не посадив його Писарев⁷⁷ київський, що тут же вертівсь, коло Дубельта, у фракку із зізною. Після того Дубельт почав на допросах до Куліша лащитись, і листи своєї жінки йому показувати, і царським

милосердем заспокоювати, і всячину йому по-приятельськи оповідати, аби що-небудь випитати; та Кулішеві ні в чому було признаватись, oprіч того, що він свій край любив, як свою душу, і рад би був для його добра хоч би в тачку каторжника запрягтися — не то що. Молоде серце вбачало тоді в Дубельтових рiчах не лукавство, а щирий погляд на неповинну жертву нерозумної політики, і дякувало йому щирістю.

«Цар думає, що ми вороги йому,— казав Куліш,— а ми були б йому найвірнішими слугами, аби він схотів, щоб ми помагали йому працювати на добро руському мирові». Отже шкода сліпому про живопись, а глухому про музику правити. Узяли вони таку думку, що Куліш — прехитра лисиця: все робиться по його думці, а він собі гетьманує над усіма безпечно, наче й не він; причепитись до його було ні за що. Отже таки знайшли його виноватим: як він смів написати у своїй «Повісті об українськiм народі», що сьому народові не подоба у крeпaцтві бути і що він туманіє від сього. І за те діло, котре сталося славою Олександра II, отець його осудив Куліша посадити на два місяці в кріпость, а потім заслати далеко від столиці!⁷⁸

Шуткуючи, знiс би Куліш сю кару, бо дух його раз у раз дає йому що-небудь нове до веселої праці, та важка ся кара здалась йому ради жінки і її матері. Дякував Богові, що рідна його мати лежала вже в домовині. Сидючи в кріпості, написав він собі на втіху поему⁷⁹ і вславив у тій поемі свою жінку кохану і її матір чесну. Сю поему потім спалив, бо не вважав її аж геть художньою, щоб її для сторонніх людей ховати. А як опинивсь у Тулі, працював там над іноземними язиками і написав «Повість о Борисе Годунове и Димитрии Самозванце», історичний роман «Алексей Однорог»⁸⁰ і роман з українського побиту «Искатели счастья». Сей останній роман також спалив, напечатавши з його тільки частину під назвою «Потомки гайдамак».

Тут треба б з подякою згадати професора Московського університету Ос. М. Бодяньського⁸¹. Він доставчав Кулішу в Тулу книжки з своєї бібліотеки і обсилав його своїм славним виданням — «Чтениями Общества истории и древностей». Куліш вельми хвалить сього ученого мужа за його сильний характер. Такі, мовляє, люде тихим робом своїм і щоденною науковою працею вславляють рідну Україну краще, ніж великомовні патріоти, що тільки наших супротивників дратують.

Важке було житте Куліша і його подружжя у Тулі. Губернатор Крузенштерн споглянув на його по-генеральськи. Інші люде в Тулі дивились, дурні, на його так, ніби жили не за Миколая, а за царя Бориса⁸². Ні з ким він не знався, тільки з своїм

хазяїном-ковалем, розкольниким. Той поважав його за його живе слово і залюбки ходив до його на чай. На третій вже рік приїхав у Тулу жандарський капітан Гусев і зараз прийшов до Куліша. Куліш тоді саме вернувся із Рогожного кладовища, которе любив за те, що на йому сила квіток росло. Ходили туди вони вдвох із жінкою і голубили там дітей сторожевих, а потім наривали полевих квіток і оберемками несли додому. З тих квіток плели вони гірлянди і всю свою світлицю їми завішували. Оце ж вони собі втішаються чим мога (бо дітей Господь їм не дав⁸³), аж іде жандар. Вони думали, що знов якась напасть, — коли ж жандар той заговорив до них по-людськи. Наказано йому було від родича, щоб притьмом спознався з Кулішем і йому сподобавсь. Питає: «Чим же мені, добродію, вам сподобатись?»

«Не чим іншим, — одказав йому Куліш, — як правдою. Чиніте суд по правді, безневинного обороняйте, хижаків злої волі вкорочуйте: то й буду вам приятелем, і синій ваш мундир буде у мене в очу найкращий». І що ж! Справді поробились приятелями, і багацько сталось добра в Тульщині через того Гусева. Жінка в Гусева була — свята душа: і тілом, і серцем, сказати, що прекрасна! Була й мати в Гусева — німкеня родом, розумна і благородна пані. І так сем'я та люба полюбила Кулішів, що, купивши собі дом у Тулі, притьмом хотіла задля них особний будинок у дворі постріти, та Куліші те відхилили. Аж ось і тут склалось горе: вмерла жінка Гусева з якогось за давненого недугу. Тоді Куліші перейшли жити в їх дом, і пані Кулішева діток своєї другині покійної як рідних дозирала. Незабаром після сього на місце Крузенштерна приїхав губернатором Козодоев — чоловік як чоловік. Той сам прийшов до Куліша, зазивав його до себе на обід, а далі зумів його ото й визволити, як про се уже розказано. Тяжкою здалась Кулішеві тульська неволя — дуже тяжкою через те, що й жінку його кохану на початку віку молодого захопила. Об'явив йому свободу, прийшовши до його, полковник жандарський Шварц (чоловік добрий). Як почув про се Куліш, то подякував йому за добру звістку і зараз пішов до жінки — та й не зможе їй нічого сказати. Вона злякалась, глянувши на його. «Що таке, що таке склалось?» Він узяв перо і написав: «Волю нам вернути!»

Поїхав Куліш до Петербурга і почав собі хліб заробляти працею по журналах: переводив і робив усякі компіляції з книжок німецьких, аглицьких, французьких і польських. (Одна з таких компіляцій вийшла навпослі особною книжкою під назвою «История испанской литературы, по Тикнору»⁸⁴.) А було йому заказано пером хліб заробляти. Тим часом, будши в Тулі три роки і три місяці, прожив він усе віно своєї жінки, бо там давано йому, стараннями одного про-

тектора, тільки 300 карбованців за редакторство «Губернских ведомостей»⁸⁵ — та й то не хутко. І от мусив він писати по журналах incognito, а потім помістив у «Современнику» дещо з своїх творів, підписавшись «Николай М *»⁸⁶, з таким заміром, що коли б тайна поліція присіпалась, то приятель його і земляк — душа високоблагородна — Миколай Мак...ь назвався би перед нею автором тих творів. От під таким-то гонительством гартувалась уже і так загартована душа сього козарлюги, сього лицаря-невмираки.

За стараннями того ж протектора (вмовчимо його чесне ім'я, бо так треба) дано Кулішеві службу — редактора статистичного одділення у Міністерстві государственных імуществ. Служив він там з один рік, і представлено його цареві до вищого чину. Цар Миколай з науки докладчика (nomina sunt odiosa *) написав своєю рукою: «Не производитъ» (у чин). А чин багацько тоді значив, та й тепер чимало. Іде Куліш до свого директора: «Заступіться за мене. Ви ж бачите, що служба моя добра». — «Не маю, — каже, — я права домагатись вам чину. Трейте одділення вам нашкодило, то нехай воно й заступиться за вас». Пішов він у Трейте одділення, і там йому відказують: «Нехай ваш директор про вас напише, що служба ваша добра, — тоді ми до царя представимо». Знов Куліш до директора. «Ні, — каже той, — мені не можна сього писати, коли цар написав: «Не производитъ». Бачивши тоді Куліш, яка в їх правда, покинув службу, поїхав на Україну. Казано йому опісля, що той його добродій питавсь у царського докладчика: «Нащо-бо ви чоловікові шкоду зробили?» — «Я, — каже, — не знав, що він ваш protégé!..»

На Україні загосподарював Куліш серед степів Полтавщини, між городами Лубнами, Хоролом і Пирятином. Дав йому один приятель, без плати, сто двадцять десятин пахоті, сіножаті, гаю — роби, що хочеш. Написав Куліш до Плетньова; той позичив йому п'ятсот карбованців на господарство; родич один позичив іще чотиреста. На леваді не було нічого; треба було будуватись як на пожарищі. «Баївщина» зветься те місце, жили колись там козаки Баї, старосвітські люде запорозького кодла. Літував Куліш із своєю господинею у Баївщині, а зимував у теці в Черніговщині, під Борзною, у хуторі Мотронівці. Знов удруге літував у Баївщині і хутір свій упорядкував добре. Писавши споминки про Гоголя⁸⁷ — перш в журналі «Отечественных записках», а потім у «Современнику» («Опыт биографии Гоголя»), спознавсь він з Аксаковими і Гоголевим родом. Аксаков Сергій Тимофійович⁸⁸ (отець Івана Сергійовича Аксакова⁸⁹ — «московфіла») — святого, юного серця дідусь, писав до Куліша частень-

* Імена ненависні (лат.). — Ред.

ко і надсилав нові матеріали про Гоголя. Мати Гоголева також до його писала. Листувавсь із ним ще Плетньов і інші. Готовив Куліш у Баївщині книгу свою у двох томах «Записки о жизни Гоголя»⁹⁰, спорудив там же перший том «Записок о Южной Руси» і докінчав повість «Феклуша».

На другу зиму переїхав у Київ. Там приголубили його земляки. Покійний Тарновський Василь Васильович⁹¹ приобіцяв йому кредит на всі його видання, які будуть; а ще, наперед чого, позичив йому Аксаков Сергій Тимофійович вісімсот карбованців, сам визвавшись, на напечатанне «Записок о жизни Гоголя»; сю книгу печатали тоді приятелі його в столиці. З Києва переїхав Куліш іще раз у столицю і напечатав «Записки о Южной Руси», потім «Проповеди на малороссийском языке», поперероблювавши їх з першого видання Гречулевича, а другу половину наново написавши⁹²; потім напечатав переклад «Чорної ради» з «Епілогом» у журналі «Русская беседа», а оригінал слідом за тим особно. Все, що не в журналах, було друковане коштом Василя Васильовича Тарновського — нехай вічна буде йому пам'ять!

Року 1857 прохала Куліша Гоголева мати, щоб видав «Сочинения и Письма» її славного сина⁹³. За сю працю поступила йому десятий процент чистої прибилі, як її пошitano, три тисячі карбованців, тільки щоб якнайхутчіш скінчити. Принявсь Куліш за діло і зробив його у три місяці: рукописі до ладу позводив, коментарії поробив, листи всі розібрав і впорядкував. Хто спогляне на шість здоровенних томів і зміркує, що один чоловік у такий короткий час видав більш двохсот аркушів великого в 8⁰, той зрозуміє, з якої міцної сталі виконаний наш худорлявий козак.

Свій заробіток зараз обернув Куліш на печатню⁹⁴, знайшовши такого чоловіка, щоб тим ділом орудував. Се була одна із ідеальних помилок його, се в йому буяв дух Уляни Терентьовни. Чоловік той, правда, добре працював коло печатні і підняв її вгору та разом з тим і сам виріс; почали його інші до себе переманювати; забув він, з якої безодні Куліш вирятував його, як він його создав із нічого. Совість того чоловіка (хвалити Бога, що не земляк!) була така, що одного разу він каже Кулішеві: «Я вже вам непотрібен; діло йтиме й без мене, а мені дають удвоє більш плати». Почувши таке, Куліш не докорив його ані півсловом... (Се в його глибока черта народної української вдачі. Знаходив Куліш між неписьменними людьми таких мудреців — і високо їх ставив — що, було, кажуть: «Не треба тих ледащиць карати: їх уже гріхом Бог покарав»). А від самого Куліша ми не раз такі слова чували: «Коли

мене хто зрадив або покинув, то се йому найбільша кара».) Печатня помалу-малу дійшла до упаду. Нагромадилось на їй довгу стільки, що коли б закрити її, то мусив би Куліш себе банкрутом огласити. От тут би його нехай хто побачив, як він своє плече лицарське підложив під похилену будівлю. Переводив він «Исторію Англіи» Маколея⁹⁵, аби видавець печатав його перевод у його ж печатні і оплачував житло і матеріал; а що Куліш брав за свою роботу, те роздавав робітникам... Мусив він продати свою печатню так, що замість трьох тисяч готових грошей, котрі положив на се діло, вернулось йому тільки дві тисячі карбованців, да й тих і досі не оддано. Ім'я його зосталось на печатні по умові, і дуже він про се жалкує, бо перепродано печатню у лихі руки.

Поки ж до такої біди дійшло, об'їхав Куліш із своєю жінкою мало не всю Європу, дивуючись цивілізації щасливих народів і сумуючи, що не дають лукаві люде рідну Україну так уцивілізувати. Вернувшись, написав він, у Мотронівці, повість «Майор» і напечатав у журналі «Русский вестник». Катков⁹⁶ тоді ще не одичав розумом. Думка про народну освіту була найлюбішою думкою Кулішевою. Видав він в 1857-му році «Граматику» у п'яти тисячах примірниках і, щоб її не куповано дуже в столицях, виставив ціну півкарбованця, а на Україні звелів продавати дешевше, ніж стоїла йому самому; до того, багатько тих «Граматок» пороздаровував усюди. Отже знайшлися письменні та довгоухі люде, що печатно докоряли Кулішеві за наживу з «Граматки» і інших книжок! Мовчав Куліш, бо думав, що таких людей самий гріх їх карає. Трохи згодом видав він меншу «Граматику» у восьми тисячах примірниках і розпродав її за безцінь або пороздаровував. Коли ж хто думає, що Куліш заробляв гроші для самих грошей, то нехай у тих спитає, кому він давав гроші без вороття, яко научну підмогу, по сотні і по три сотні карбованців: свого часу такі люде обізвуться. А скільки від його йшло вбогому простолюду, найпаче ж сліпим кобзарям і лірникам, то про се тільки найближчі приятелі його знають!..

Найлюбіща йому людина з простолюддя була і є хрещениця його Оленка Вовчківна, воронізька козачка, що хрестив він її, бувши ще у дяка в школі. Мати Кулішева дуже любила і стару Вовчиху, моторну говірку бабу, і її Оленку: в очу у Куліша на сій Оленці, що вже давно замужем і обсадила себе дітьми-козачатами, сіяє одсвіт матернього серця. Як колись Уляна Терентьовна, так тепер вона бере від його заемогу.

Вернімося знов до літератури. Року 1860 видав Куліш альманах «Хату»⁹⁷. Хотів був видавати під сею назвою журнал, та йому не дозволено. Тоді взявсь за се діло Білозерський

Василь і 1861 року почав видавати «О с н о в у»⁹⁸. Того ж року поїхав Куліш із Костомаровим купатись у морі; жили вони вкупі з місяць у Ніцці і в Монако, були в Генуї, потім роз'їхались: Костомаров вернувся у Петербург, а Куліш довго ще вештавсь один по Італії,— проїхав у Відень, з Відня залізницею до Дунаю, Дунаєм завертав у Турещину, з Турещини опинивсь у матері Гоголя, в Полтавщині, прожив там з місяць і восени вернувся у столицю. Був се понурий період його життя; сумував тяжко; а чого — хіба б у цілій книжці можна роз'яснити. Над Lago Maggiore * щось наче шепнуло йому стих:

Ходжу берегами — та й не нахожуся...

З цього стиха виснувалась дума про Україну, а та дума повела за собою рій дум,— і так за малий час уродились «Досвітки». Тоді саме він читав Данта⁹⁹ і його біографію. Ще з Генуї писав Куліш до любого свого приятеля і земляка Глібова Леоніда¹⁰⁰, шкодуючи, що сам не має вдачі до стиха, і раючи йому переказать по-нашому деякі сонети Дантові; а днів через п'ять уже не давали йому покою, мов бджоли коло вуха, свої власні стихи...

Розпуцу я свої думи
Та й не позбираю;
Розтеклися сумуючи
По рідному краю...

Дума являлась за думою. Раз щось сумно співало йому думу про бідолашного Солоницю (де гинули козаки 1596 р.), знов — про К у м е й к и (1637). Тоді ж манило його на Дунай, і, ще не бачивши Дунаю, написав він початок «Д у н а й с ь к о ї д у м и». Поему «Великі проводи» розпочав Куліш на пароході, плывучи Дунаєм, і томила вона його доти, поки не засів у Гоголихи, в Васильовці, всюди його тривожено або жара знемагала. Там, походжаючи, як у себе дома, попід розлогими липами та дубами понад водою, зложив він і «В е л и к і п р о в о д и», і другу поему — «Н а с т у с ю», і багацько дечого ліричного («Великі проводи» дуже попсовані цензурою). В поезії Куліша народна історична струна дзвенить такою правдою, як ні у кого з наших поетів; разом з тим чується велика недовідома сила рідного нашого слова і глибокий душевний сум, хоча з а с п і в і к «Д о с в і т к а м» одзивається якоюсь вірою і надією:

Удосвіта встав я... темно ще надворі;
Де-не-де по хатах ясне світло сяє,—
Сяє ясне світло, як на небі зорі...
Дивуюсь — радію, у серця питаю:

* Лаго-Маджоре (буквально: Велике Озеро — лат.) — озеро на півночі Італії, в передгір'ї Ломбардських Альп.— Ред.

— Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?

— Ой скоро світ буде,

Прокинуться люде,

У всяке віконце

Засіяє сонце...

Ой ударю ж зразу у струни живії:

Прокиньтесь — вставайте старі й малії..

Віщування новим серце моє б'ється —

Через край із серця рідне слово лється!..

Спогадаймо тут про одно діло Кулішеве, що треба б було десь попереду згадати, — та що в його житті все важить, тим байдуже мені було за план сього писання. Як умер Шевченко, то зайшла річ про пам'ятник, який би годилось над ним поставити; Куліш сказав: «Шкода́ того кошту і заходу. Шевченкові треба спорудити пам'ятник нерукотворний. Нехай збирається громада земляків в ім'я Тарасове, щоб взнали добре один одного, а з того — побачите, яка буде користь». Так і сталось. Почала щонеділі громада збиратись і творити малу складовину грошову на школу і інші добрі речі о імені Тарасовім. Те ж почалось у Москві; те ж і по інших городах. Незабаром огласив Куліш таку думку: що в нас на Україні ремесло по селах підупало; которі ж ремесники навчаються по городах, ті набираються поганих звичаїв і псують сільський люд, мов заразою. Через те, мовив далі, і землю пашуть не так-то добре, і весь побит простолюдний стоїть у нас низько; не всюди в хаті коло дверей залізну клямку побачиш, і столярної роботи по селах дуже мало. Тим-то, казав, годилось би нам спорудити хліборобно-ремесну безплатну школу, щоб хлоп'ят навчати добре землю оброблювати, садовину порати, коло бджоли ходити, а разом з тим плуги добрі робити і всяку хатню потрібність вистачати якнайкраще. Обернемо свою складовину на таку школу, і нехай ся школа буде зватись «Тарасовою». От то буде йому найкращий пам'ятник, душі його найлюбіщий.

Послухала громада Куліша, та що по тому? Такої школи спорудити не дозволено, ба, й поданого у Міністерство внутрешніх діл проекту не вернено. «Дарма, — каже Куліш — і гарячий, і холодний разом. — Нехай тільки буде в нас думка про се, — то й то вже немале діло. Збирайте гроші потроху. Хоч би за свого життя ми й не допевнились пам'ятника Шевченкові, — інші після нас допевняться».

Петербурзьку українську громаду складали не самі Куліші та й не кулішівці. Усяких людей нашлось туди доволі. Вбачивши те, занедбав був Куліш громаду, та близькі приятелі благали його не відвертатись: «А то, — мовляли, — на тебе дивившись, і інші відвернуться». Мусив Куліш навідуватись деколи в громаду, та нелюба вона була йому. Мовчазний сидів він кінець стола; чужа стала йому та хата...

Київську громаду ще менш він уподобав. Постеріг він там у піснях, у річах і звичаях якесь бурлацтво. Було в тій громаді людей доволі розумних, та чогось вони перед громадською черню нахилились. Постеріг Куліш, що громада ся довго не встоїть, і пішов геть від неї; яко ж і сталось... Поліція тут поліцією, а громадяне громадянами.

Про московську українську громаду, про полтавську і харківську порано ще говорити. Буде того, що праведна думка усюди заявлена, і початок народному self-help* зроблено. Зерно посаджене в народну душу; ніяка сила його і не дощукається,— і воно колись пустить корінь незримо і виявить могутню красу на сонці. Нехай же буде слава всім громадянам — і малим, і великим! Як ходитимуть колись сини їх у громаду, тоді вони своєю давню вину розумною радою загладять.

Здавна, ще з київського учительства, знано Куліша яко чоловіка грошовитого, бо не показував нікому нужди своєї,— не любив одежі недбалої, зашмарованої, подраної абощо — і часом давав там рубляку, де інші відбувались копійкою. Розказував нам Чуйкевич Петро, як він, ідучи раз по Києву, стрів старця — дідуся сивого. Розмовляючи з Чуйкевичем про поточну річ, вийняв Куліш з кишені срібного карбованця і подав дідушеві мов денежку. (А жалування брав тоді мало,— рублів до трьохсот на рік). І не було се хвастанням, бо ніхто не відходив від його без грошей, коли трапилась кому нужда. Хоч позичить у кого, а дасть. І не самим землякам роздавав гроші. Нехай обізвуться ті, що знали його в Тулі. Раз на поштової станції, між городами Орлом і Сівськом, сказано йому, що якийся фінляндець, ідучи до київського гарнізону, застряв серед дороги, бо витративсь до копійки. Пішов до його Куліш, розговоривсь, питає: «Скільки вам треба грошей, щоб доїхати до Києва?» — «Гридцять п'ять карбованців». Вийняв і дав. «А се мій адрес. Як матимете — вишлете із Києва». Не спитав, як і зовуть,— і ніколи не одержав грошей!..

Велике трудолюб'є, великі праці і розгاردіяш, високі думки і хлоп'ячу пустоту, жадобу грошей і недбалу щедрість у його можна було вважати не в один той самий тиждень, а в один той самий день. Тільки одного в йому не було: на всій Україні і деінде ніхто не бачив Куліша підпилим. Коли й випивав він з приятелями замолоду — як-то мовляють, не проливаючи,— і тоді річ його була твереза і хода тверда. Ще й надто. Розказував той же Чуйкевич, що коли хочеш Куліша послухати, як він глибоко у поважні речі входить і порадою доброю тебе піддержує, то нехай лишню чарку вип'є. По тверезу зривалось

* Самодопомога (англ.).— Ред.

іноді в Куліша таке слово, що кого-небудь вразило, і сам він, прохоловши, жалкував за свою нерозвагу; а напідпитку видається він між усіма один непитущим. Що ми вище сказали про аристократичність артисто-козацьку у Кулішевій удачі, те ще раз тут згадаємо. Коли трапляється йому пити, то питиме або що добре, або зовсім не питиме, опріч звичайної чарки горілки, яку щодня вживає. Коли задумає меблі купити, то — або дорогі купить, або сидітиме на простій лаві. Бібліотеку має таку велику і гарну, наче який пан на всю губу. Багацько через його руки перейшло грошей. Три рази на віку довелось йому бути у великих довгах, і три рази оплатився працею голови своєї. Ні разу ж при тому не підписав векселя, і давано йому на три тисячі карбованців без якої-небудь розписки.

Хоч без порядку ми оповідуємо, та зо всього, що оце сказано, буде розумно — як-то людям здавалось Кулішеве життя. Грошовитий собі чоловік — не знає нужди. А тим часом дознавав Куліш із своєю великодушною жінкою нужди, та ще й великої. Жінка ні в чому його не впинює, і чого він бажає, тим вона рада з душею своєю поступитись. Їй — аби його бачити та чути. Року 1862 виїхав Куліш на Україну, забезпечивши себе переводом «Ясторії» Маколея у видавці. Мав іще й інший заробіток перед собою. Було чим жити. Думка в його була спершу коло етнографії заходитись і все те із народу повичерпувати, що зачернув частиною у «З а п и с к и о Ю ж н о й Р у с и». Прописали вже ми, що ніхто проти його не справиться у сьому ділі, бо має він ключ до скарбів душі народної, що замкнена перед іншими. Отже бувши «действительным членом императорского Русского географического общества»¹⁰¹, по виділу етнографії, подавав просьбу, щоб йому дано лист на оборону від поліції, як буде їздить по Україні. Не просив грошей на етнографічну працю, а тільки листа просив, щоб поліцейська темнота не задержувала його між простим людом вештатись. Отже в Петербурзі злякались — і не дано йому такого листу!! Тоді він засів у себе дома між своїми книжками, а тим часом розпочав будувати хутір Піддубень коло Мотронівки. Коли ж пише до його видавець переводу Маколея, що печатня його і видавцтво геть підупали,— що сам мусить засісти за таку роботу. А тут, з другого боку, один ледачий журналіст зрікся з свого йому довгу... От тоді ж то притисла Куліша нужда велика. Повість про се бідування сам він колись напише, бо один має до того право. Ми ж скажемо тільки, що будування Піддубня було тяжким героїчним подвигом Куліша і його благословенної жінки. Удержуємось від широкого оповідання. Доволі буде сказати, що, оплачуючи тесель і столярів, Куліш годувавсь найпростішою мужичою стравою, що сам

він топив собі печі, а жінка його не один раз своїми руками страву готовила. І тими ж самими руками, що дрова носили, тоді ж, зимою, писав Куліш історію боротьби козаків із ляхами за Павлюка і Остриниці, що потім напечатано в журналах «Библиотека для чтения» і «Отечественные записки»¹⁰². Діялась років зо два, перед очима в людей, трагедія навдивовижу, і ніхто того ясно не бачив...

Подивімося ж тепер, чи дуже ся нужда погнула дух Куліша і чи вона змусила його до служби в Польщі. Знавши Мілютіна (Миколая Олексійовича)¹⁰³ ще з того часу, як пробувавсь у Петербурзі переводами *, написав він до його, що готов би взятись за учебну службу. Як сповіщено його, щоб рушав у дорогу, він прибув у Петербург восени 1864 р. Там одержав він лист із Варшави, що не старшим директором шкіль думають його назначить, а молодшим. Поїхав Куліш до Мілютіна подякувати і сказав, що не поїде на должность молодшого директора, бо не такі знані, як він, люде мають вже вищі должности. Ніяк не нахилив його Мілютін до згоди; а не хотівши втратити такого чоловіка, посовітував поїхати у Варшаву на якийсь час. «Їдьте, — каже, — може, як вас побачать та визнають, то все буде гаразд». Яко ж і сталось. Отже, видимо, що і на сей раз Куліш з'являється перед нами таким, як співають у пісні:

І вчора куліш, і сьогодні куліш...

Ніщо його не переробило і не переробить. Який був у гімназії перед учителем алгебри, таким приїхав і в Варшаву.

Про варшавське життя Куліша пірано ще оповідувати. Скажемо одно, що не того сподівався князь Черкаський, що знайшов, зазиваючи Куліша до себе директором духовних справ; не такого ж директорства допевнявся і Куліш від Черкаського. Не прослужив він із ним і півроку, як уже Куліш писав до Черкаського: що помиливсь Черкаський у йому, що не знайшов у його такої дотепності, якої сподівався; що він, Куліш, директорувати більше не хоче, а шукатиме собі іншого місця, де заслуговував би свій хліб, не сумнячись у роботі... Отже, як заговорив до його Черкаський тими словами, що зве Куліш по-своєму «поезією холодного розуму», знов піднявся

* Брат Миколая Мілютіна, Владимир, покійник, був тоді секретарем «Географического общества» і видав «Географический вестник». Куліш перевів для його багацько дечого з англійського і з німецького перевів описання експедиції професора Гофмана на Урал¹⁰⁴.

він на тяжку роботу, відпочивши. Поїхав Куліш на відпочинок за границю, а Черкаський тим часом покинувсь. І хоч сі дві людини так на себе не схожі, а не раз згадував Куліш Черкаського і жалкував за ним дуже, бо чарували його в сьому чоловікові великі здібності, велике трудолюб'є, сила волі і та поезія холодного розуму, що сам би жадав мати той холодний розум і, може б, віддав за те значну частину свого серця.

На тим скінчимо наше оповіданне — до іншого часу.

Писано року Божого 1867-го,
місяця серпня, 20-го дня

ПОЕТИЧНІ
ТВОРИ

ІЗ ЗБІРКИ «ДОСВІТКИ»

ЗАСПІВ

Удосвіта встав я... темно ще надворі...
Де-не-де по хатах ясне світло сяє,
Сяє ясне світло, як на небі зорі...
Дивуюсь, радію, у серця питаю:
«Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?»

«Ой скоро світ буде,
Прокинуться люде,
У всяке віконце
Засіяє сонце...»

Ой ударю ж зразу
У струни живії:
Прокиньтесь, вставайте,
Старії й малії!

Віщуванням новим
Серце моє б'ється,—
Через край із серця
Рідне слово ллється...

ЧТО ЕСТЬ МНѢ И ТЕБѢ, ЖЕНО?

Іоанна, гл. II, ст. 4¹.

Дорогому землякові Зінченкові

О, як тебе, Спасе, у тім слові бачу!
О, як твоє серце моїм серцем чую!
Читаю Завіт твій,— читаючи плачу,
Високо підняв ти натуру людськую,

Чужа тобі стала і рідная мати,
Зоставсь ти без роду, без хати на світі,
Щоб родом коханим серця не сковати,
Хатнім упокоєм духа не вгасити.

О, знаю я, знаю, як те серце билось,
Як той дух високий злітав над землею!..
Що дітям на лоні у матері снилось,
Чого мертві чають — обняв ти душею.

Снились дітям райські віковічні квіти;
Чають мертві житні грядущого віку..
Справдиш ти, що бачать чистим серцем діти,
Справдиш, що дорожче всього чоловіку.

Уже з раю твоїм духом
На нас повіває:
Уже знову твоє слово
Мертвих воскрешає.

Виростають, приближають
Твоє царство діти.
Ой не дурно жили й гibli
Праведники в світі!

Виростають, — твоїм слідом,
З матернього лона
Утікають розпинатись
Серед Вавілона ².

«Жено мати! що тобі я?
Ти своє вчинила,
Як, радіючи, під серцем
Дитину носила.

Минулися ті радощі,
Минулися й муки..
Не вмістити тобі в серці
Нової науки!

Спочивай, спасенна душо,
У тихій господі,
А ми будем святу правду
Сіяти в народі.

Дай нам, мати, те справдити,
Що на чистім лоні
Сниться дітям непорочним
В грішнім Вавілоні.

Дай нам, мати, доказати,
Що ми — рідні діти
Тих великих, що за правду
Гинули на світі».

ЛЮЛІ-ЛЮЛІ

Ходж́у-блудж́у по городу
Великому, великому.
Одкрив би я своє серце,
Та нікому, та нікому.

Цвіте воно, як Божий рай,
Потай миру, потай миру;
Ні любощам, ні милощам
Не йме віри, не йме віри ¹.

Ой серденько закритес,
Тихий раю, тихий раю!
Ніхто тебе не нівечить,
Бо не знає, бо не знає.

Цвіти ж собі, живи собі
Самотою, самотою;
Втішай себе солодкою
Дрімотою, дрімотою.

А щоб тебе лихі люде
Не вжахнули, не вжахнули.
Засни, серце, довічним сном...
Люлі-люлі, люлі-люлі..

ДО ДАНТА,

ПРОЧИТАВШИ ЙОГО ПОЕМУ «ПЕКЛО» ¹

Хто не знає, Данте, твого горювання,
Той і твого пекла страшного не визнає:
З твого серця вийшли ті оповідання.

В праведному серці той огонь палає,
Що палить у пеклі душі беззаконні;
В мученому серці холод побиває

Рожевії квіти, пишні, благовонні,
Що гинуть без сліду, що, мов сон, зникають,
Оставивши в серці болі невимовні.

Нехай усі люде тії болі чують;
Нехай усі землі, всі язики знають,
Як великі душі за весь мир горюють.

НАСТУСЯ

Поема

(1648)

*Івану Пилиповичу Хильчевському*¹

Як з тобою ми зустрілись
На шляху широкім,
Ти заглянув мені в душу
Своїм добрим оком

І порадив мене щиро,
Куди прямувати.
Довго йшов я, та й прибився
До рідної хати.

Не пійду я дальше хати,
Мій коханий брате;
Буду в хаті я співати,
На бандурі грати.

Ой чи в нас же в рідній хаті
Нічого згадати,
Нічим тугу розігнати,
Вгору дух підняти?

Наша хата була здавна
На всім світі славна,—
З того давна, як вітала
Короля Степана².

Убиралась наша хата
Пишними квітками;
Обливалась наша хата
Кров'ю і сльозами.

Вилітали з неї в поле
Орли за орлами;
Обгортали нашу хату
Литвини з ляхами.

Обгортали та втікали
Усіма шляхами
Перед нашими шаблями,
Довгими списами.

Нашу хату турки й німці
За морями знали;
В нашу хату з усіх земель
Подарунки слали.

Було гучно, було бучно,
Та встав брат на брата,—
Ой замовкла, похилилась
Наша рідна хата.

Ой німує, ой сумує
Наша вбога хата.
Що багатий одцурався
Убогого брата.

Задзвоніть же в німій хаті,
Бандурнії струни!
Розкривайтеся, святії
Предківські труни!

Оживи, красо дівоча,
В кобзарському серці!
Нехай серце усміхнеться —
І слізьми залететься.

Оживи, козацька славо,
У бандурних струнах,—
Нехай предки звеселяться
У забутих трунах;

Нехай мовлять живе слово
На всю Україну —
І ззовуть усю родину
У сém'ю єдину.

А ти, друже мій Іване,
Прийми мою дяку,
Що колись порадив щиро
Мене серед шляху.

За порадою твоєю,
Я прибивсь до хати,—
Годі по світу блукати,
Дороги питати!

ЗАСПІВ ДО ПОЕМИ

Нехай місяць із зорями
Дивиться у воду,
А я гляну-задивлюся
На дівочу вроду.

Любо місяцю з зорями
В воду виглядатись,—
Мені любо дівочою
Красою впиватись.

Любо місяцю з зорями
В воду поринати,—
Мені любо в дівочеє
Серце прозирати.

Нема ліпшого на небі
Над зорю в погоду,—
Нема кращого на світі
Над дівочу вроду.

Нема виду пишнішого
Над зорі в півночі,—
Нема дива дивнішого
Над серце дівоче.

ПІСНЯ ПЕРВА

I

Уродилася Настуся —
Любо подивитись,
Із личенька рум'яного
Хоч води напитись.

Уродилася Настуся —
Серце голубине.
Хто ж то її кохатиме,
Як мати дитину?

Розпуцу крилаті думки
По всій Україні,—
Нема парі статечної
Коханій дівчині!

Нема серця ласкавого
Ні тихої мови
До любого залицяння,
Дружньої розмови!

Шкода, шкода чорнобривця
По степах шукати,
Щоб з рожею садовою
Докупи зв'язати!

По Вкраїні огні горять,
Під небо сягають,
Потягнуло степи димом,
Крюки в диму грають.

Поміж балок Жовті Води
Кров'ю червоніють³;
По городах обгорілі
Дворища чорніють.

Повкладалась серед поля
Шляхта спочивати;
Походжають в пишних шатах
Козаки чубаті⁴.

II

Процвітає в саду квітка...
О траво висока!
Закрий її, сховай її
Від людського ока.

Нехай її сонце стиха
Світом обливає;
Нехай бджілка, Божа втіха,
Над нею літає.

Нехай її зорі кроплять
Чистою росою...
Недовго їй пишатися
Своею красою.

Не сховає хвилястая
Пишної квітини,—
Не заступить стара мати
Любої дитини.

III

Ой у вдови Обушихи
Сіни на помості.
Наїхали до вдівоньки
Козаченьки в гості.

Молодії до присінок
Кониченьків в'яжуть,
А старії господині
Добривечір кажуть ⁵.

«Добривечір, паніматко,
У твою світлицю!
Нехай Бог святий із неба
Назира вдовицю.

Пізнавай гостей незваних,
Чесна господине,
Що здалека завітали
До тебе в гостину.

Чи забула, паніматко,
Той веселий вечір,
Як ми з твоїм Опанасом
Вели дружні речі,

Дружні речі таємничі
Про козацьку зраду,
Що хотіли відомстити
Шляхті за неправду?

Чи забула, паніматко,
Той ранок понурий,
Як ти в військо виряджала
Воловії хури?

Обушишо-паніматко,
Сизая орлице!
Не дурно ти злила слізьми
Новую світлицю.

Тобі серце говорило
Про козацьку долю:
Виросли нові могили
По чистому полю!

Що в Кумейках, в Боровиці⁶
Задержалось сили,
Те в Сулі зеленолугій
Ляхи потопили.

Потопили полохливих,
Завзятих напали,
Постріляли, порубали,
Кіньми потоптали.

Пішла туга по Україні
Од хати до хати,
Та не вмерла з того жалю
Козацькая мати.

Вона сиріт на отецькі
Могили водила,
Як вставати-воювати —
Піснею учила.

І кривавим слідом діти
В степи простували,
Без гармат на Жовтих Водах
Ворогів стрічали.

Добували козачата
У шляхти гармати...
Помолодшала старенька
Козацькая мати.

Зазивала пишну шляхту
Під Корсунь в гостину...⁷
Про ту учту слава трубить
На всю Україну.

Паніматко Обушихо,
Сизая орлице!
Знай же й ти про славу учту
У своїй світлиці.

Ой твого ми Опанаса
Добре поминали:
Пишну шляхту, як тих раків,
Руками побрали.

Привітай же нас, як мати,
Чесна господине:
Ми з Корсуня простували
До тебе в гостину».

Гучно, гучно у світлиці
 Батьки розмовляють.
 Любо їх сини Настусю
 В піддашші вітають:

«Ой дівчино, дай нам, серце,
 Водиці напитись.
 Годі згагою у полі
 Козакам томитись!

Нехай шляхту добивають
 Яструби дзьобаті;
 Наша втіха— карі очі,
 Чорні бровенята».

Хилить вітер, хилить буйний
 В дуброві квітину,—
 Ваблять речі молодії
 Вродливу дівчину.

Ісхилиються в дуброві
 Верхи із верхами,—
 Іззираються в розмові
 Очі із очами.

То заграє, то заніє
 Серце голубине...
 Стережися, Настусенько,
 Лихої години!

Схаменися, не дивися
 На козацьку вроду;
 Іди лучче з мосту кинься
 У холодну воду.

Там до суду плавать будеш
 Тихими ночами,
 І козацтво необачне
 Вабити речами.

Там, русалкою, сміятись
 Будеш із кохання,
 А тут, щиро покохавши,
 Зв'янеш в безталанні.

Шкода квітку од лихої
Бурі закривати:
Мусить буря з неї пишне
Листя обірвати.

Процвітайте ж і зникайте
Квітками, дівчата:
На те родить вас, сердешних,
У болістях мати.

Процвітайте, не впиняйте
Серденько кохати.
На те вами, що зорями,
Любується мати.

Процвітайте і нам дайте
Ваших чар напитись:
Тільки й щастя на сім світі,
Що на вас дивитись.

ПІСНЯ ДРУГА

I

Ой давно була —
В непам'ять пішла —
Нещаслива година,
Що козацькою
Кров'ю святою
Червоніла Україна.

Ой били ляхи
Наших козаків
Од Дністра до Стариці,
По всіх городах,
Селах, хуторах
Голосили вдовиці⁸.

Ой була, була
Глибока Сула
Нашим трупом загічена.
Польщі служили,
Шляхті годили —
Там за все нам заплачено.

II

Покидали наші
Волові хури,
Манівцями та тернами
По домах сипнули.

Покидали в лозах
Спіжові гармати,
У безлюдний степ московський
Мусили втікати.

Покидали в багнах
Воронії коні;
Слали свити через багна,
Втікали 'д погоні.

III

Тільки Дмитро Гуня⁹
На Сулі зостався,
Між Сулою і Славутом
Валом обкопався.

Бився Дмитро Гуня
П'ять неділь з ляхами.
Не загине його слава
Поміж козаками¹⁰

Бився Гуня, бився,
Силами знемігся;
Похиливши короговки,
З Потоцьким¹¹ мирився.

Сумно наші, сумно
По домах вертались,
Що брати їх над Сулою
Спати повкладались.

IV

І ти, Опанасе,
Хоробрий Обуше,
Серед бою кривавого
Оддав Богу душу.

«Помираю, браття,
За рідну Україну,—
Ой, пригледьте вдову мою
І малу дитину.

Ой Морозе, друже,
Мій названий брате!
Назирај орлиним оком
Сирітську хату.

Не попусти шляхті
Над нею глумитись,
А я буду на тім світі
Богові молитись.

Щоб ізнов воскресла
Козацькая сила
І шляхетським клятим трупом
Дніпро загатила.

Маєш сина, брате,
Я — дочку єдину;
Як дійдуть літ, іспаруй їх
У добру годину.

Нехай кров Морозів
З моєю зіллється;
Звеселиться на тім світі
Гірке моє серце».

V

Десять рік минуло
Після того бою,
Як Опанас над Сулою
Поліг головою.

Щиро на тім світі
Богу він молився,
А старий Мороз із сином
По комишах крився.

Неволею нашим
Ляхи мир давали;
Розпустивши по домівках,
По одинцю брали.

Брали, закидали
У замкові глибки;
Не ставало в них кайданів,
Забивали в дибки.

Ой дубові дибки,
Залізні кайдани!
По степах ви, по комишах
Наших розганяли.

Розлітались різно
Орли сизокрилі,
Молодих орлят на здобич
Налітати вчили.

Добре ж вони, добре
Вимахали крила,
Поки знову Україна
Бунтом закипіла.

Добре ж вони, добре
По степах шугали,—
Розпорошене козацтво
Докупи скликали.

Триста коней з дому
З Гунею втікало¹²;
Три тисячі до Богдана
У Січ прибувало.

Дві сотні з Морозом
По Дніпру спускалось;
Дві тисячі з Турецчини
До Січі верталось.

Вернувсь Гуня з поля,
А Мороз із моря,—
Розлилася по Україні
Козацькая воля.

VI

«Ой ти, славний Гуне,
Друже мій єдиний!
Дав нам Господь обнятися
На вольній Україні.

Добре послужила
Нам старая сила:
Утікала від нас шляхта,
Штани погубила ¹³.

А тепер, мій друже,
Прошу тебе дуже:
Ідьмо — синові моєму
Знайдемо подружжє.

Кажуть, в Обушихи
Дочка — як калина.
Ой то ж синові моєму
Названа дружина.

Попаруєм діток,
Молодих орляток,
Та й засядем по пасіках
На весь літ остаток.

Нехай свіжим цвітом
Земля процвітає,
А ми будем молитвами
Добувати раю.

Нехай рід наш родить,
Ворогам на лихо,
А ми собі, дідуючи,
Повмираєм тихо.

І будем дивитись
Із Божого раю,
Як наш рід лукаву шляхту
Під корінь рубає».

VII

Добре діди сиві
Між себе рядили,
Щасну долю молодим судили;
У святу неділю,
В обідню годину,
В Обушихи за столом сиділи.

За столом сиділи,
Покріпляли сили
Із синами, гостями молодими.

Сини мовчазливі,
Батьки говірливі,
Мов голуби сиві-буркотливі.

«Обушихо-нене!
Сідай біля мене,—
Обізветься Гуня довгоусий,—
Як ти горювала,
Дочку згодувала,—
Про все ти нам розказати мушиш.

Од твоєї хати
Неситої шляхти
Не змогли ми, нене, одганяти:
З малими синами
Лугами, тернами
Од напасти мусили втікати.

Диво дивне стало —
Недобитки встали
Та й задали ляхам прочухана;
А ще нам дивніше,
Що вдовина криша
Десять рік напасти не дознала.

Ой хоч од напасти,
Кажуть, не пропасти,
Та не дай нікому знати її, Боже!
А то ж то вдовиці,
Мавши у світлиці
Любу доню, що в городі рожу!»

VIII

«Козаченьки, батьки мої,
Крилатії орли мої!
Козаченьки-небожата,
Молоді мої орлята!
Так судила Божа воля,
Щоб давила нас недоля,
Щоб шляхетська своя воля
Гнала нас із хати, з поля,
Наш достаток забирала,
Наш насущний заїдала,
Наших діток-малодіток
З доброго пуття збивала.

Та не всіх же хижа сила
Людоїдством застрашила,
Не всім очі засліпила.
Не всім серце задавила.
Не задавить тому серця,
Чий рід з давності ведеться,
Хто, як пташка, з клітки рветься,
Чия кров лилась і летється
За українське щастя-долю,
За святу народню волю...»
Пильно слухав сивий Гуня,
З Морозом ззирався;
Добрим словом більш, ніж медом
Солодким, впивався.
А моторна господиня
Кухлів доливає,
Медову кипучу силу
Словом заправляє.

ІХ

«Од Прип'яті до Синюхи
Вславили себе Обухи¹⁴,
Та й не злотом рабованим,
Не гонором купованим,
Не гербами-клейнодами,
А своїми пригодами.
Вони в полі воювали
І в неволі бідували;
Вони в муках жартували,
Жартом серце гартували.
Що ми чули, не забули,—
Тим же слідом прямували.
Була буря — хилилися,
Було лихо — молилися,
Було горе — горювали,
Та правдоньку шанували.
В кого срібло, в кого злото
Та шляхетськії клейноди,
А в нас правда, права воля —
Найлюбіша в світі доля.
Згине срібло, згине злото,
Занедбаються клейноди,
Тільки правда на Україні
По вік вічний не загине,
Тільки правда, права воля

Буде всім жадана доля...»
Похитали головами
Сивими старі:
«Ой слухайте та навчайтесь,
Діти молодії!
Так нам прадіди мовляли,
Од пращурів чувши,—
Не глухе в нас було серце,
Не глухі уші».

Х

«Що змогли, ляхи з нас драли,
Худібоньку забирали,
Наші бджоли піддирали ¹⁵.
Наші ниви продавали,
Біднили нас постоями,
Харчуванням, напоями ¹⁶.
Де нас люде шанували,
Там вони з нас глузували,
По-шляхетській гордували,
По-збоєцькій жартували
Як ви в полі стали лука,—
Стала дома жінкам мука
Як ви в полі стали орця ¹⁷,—
Не бачили жінки сонця.
Ой не знали ж ми одради,
Опріч предківської правди.
Ой не мали ж поради,
Ні науки, опріч правди:
Мов свята небесна сила,
Вона серце нам живила,
Як на світі жити — вчила,
Од напасти боронила,
Була буря — хилилися,
Було лихо — молилися.
Хилилися, та й не впали;
Молилися — волі ждали.
Ой дождались — ізорнули
З того пекла, де тонули.
Ой що нас по-вовчій рвали,—
Вовчим слідом повтікали.
Ой що кров живую ссали,—
Власних скарбів одбігали.
Що над нами насміхались,—
Самі слізьми обливались ¹⁸.

Все ж то правда поробила,
Наша предківська сила,
З давніх-давен завіщана,
Награда нам обіщана
Замість срібла, замість злата,
Замість гонору-клейнодів...»
Стрепенулись діди сиві

Од живого слова:
Розогріла старе серце
Гарячая мова:
«Так, паньматко, рідна сестро,
Дякуєм за мову!
Вип'ємо ж за нашу правду,
Народну основу!
Наливай нам кухлі повні
Медом п'яним чоблом ¹⁹;
Нехай в серце радість ллється
З твоїм любим словом!»

XI

«Козаченьки, батьки мої,
Крилатії орли мої!
У вас очі прозірливі,—
А в нас душі покірливі.
У вас рада серед поля,—
А в нас дома — ваша воля.
Ви б'єтєся — ми чуємо,
По домівках бідуємо,
Бідуємо, працюємо,
Малих діток доглядаєм,—
Доглядаєм, в чисте серце
Правду, воленьку вливаєм,
Доглядаєм, годуємо,
Підмогу вам готуємо».
«Золоті у тебе уста! —
Ще Гуня оззався.—
Знав Обух, де в світі щастя,
Як з тобою брався.
І щаслива, певне, буде
Повік того доля,
Кому судиться подружжям
Люба твоя доня».
А у доні горить личко,
Що в лузі калина:
Перед нею — Морозенко,

Гарний, як картина.
«Ой закрий же мене, нене,
Нехай він не знає,
Як серденько трепечеться,
Мліє-омліває!»

ХІІ

«Козаченьки-небожата,
Молоді мої орлята!
Поки вирости в вас крила,
Рідна мати вас учила,—
Ой учила, наставляла,
Правих предків споминала.
Що ви чули, не забули,—
Тим же слідом полинули.
Козакуйте ж, процвітайте,
Та й нам слави уділяйте.
Козакуйте ж, прославляйтесь,
На нас лобо оглядайтесь.
Як до нас ви завітали,—
Мов з могили ми устали.
Як до нас ви налетіли,—
Наче світ нам освітили.
Ой світить же по світлиці
Бідолашній удовиці;
Медом кухлі ісповняйте,
Її мужа споминайте
Пийте пиво, їжте страву,
Споминайте його славу.
Ой наш рід ведеться здавна;
Наша слава здавна славна;
Наша правда здавна права,—
Чиста, славна наша слава!»

ПІСНЯ ТРЕТЯ

I

Ой брязнули на дворі цимбали;
Озвалися у сінях бояри;
Заспівали дружки у світлиці;
Забилося серце у вдовиці.
Голубонька з голубничка лине:
Розлучають з матір'ю дитину,—

Розлучають, віночком вінчають,
Пишно, гучно поїздом рушають,
Не морська кучерява хвиля
Із світлиці Настусю вхопила,—
Ухопили весільні гості...
Жалься, Боже, її молодості!
Взяли, взяли, мов із саду квітку,
Завертіли у білу намітку.
Наміточко, серпанок тоненький!
Жалься, Боже, старенької неньки,
Що з дочкою ще не нажилася,—
Слізеньками гірко облилася,
Що дочкою ще не навтішалась,—
Сиротою у хаті зосталась
Чує, чує материне серце,
Яка доля доні доведеться
На хвилину щастя, на хвилину,—
Сумування буде до загину,
На хвилину з милим обнімання,—
Довгі роки горя-горювання.
Чує серце, чує — не вміє сказати...
Веселися, мати, утішайся зятем!
Славний Морозенко на всю Україну
Ізнайшов у тебе у хаті дружину.
Бився Морозенко за народну волю,—
Дякуй, мати, Богу за щасливу долю!
Бився Морозенко, козакам на диво,—
Дякуй, мати, Богу, поки будеш жива!

II

Простяглись, пішли далеко
Луки за лугами;
Красується зеленими
Річка берегами.

Ще недавно по тій річці
Застави стояли,
По заставах орандарі
Мито з людей брали²⁰.

Ще недавно берегами
Стояли будинки;
В тих будинках погибали
Наші українки:

Од схід сонця до півночі
Тонку пряжу пряли,
Пряли, ткали та шляхетські
Скрині наповняли.

Ще недавно діди сиві
Млинів доглядали
Та з унуків розмір брали,
Панові зсипали.

Ще недавно по три корчми
Стояло на милі
І щоглами одзначались
Високі могили ²¹.

Взялись димом гостроверхі
Шляхетські будинки;
Виглядають із-за печиц
Білії хатинки.

По дворищах будинкових
Пасуться телята;
На рушники та на хустки
Білять біль дівчата:

«Беле наша тоненькая
Як ми тебе витчем,
Пов'яжемо білі руки
Своїм чорнобривцям.

Беле наша тоненькая!
Люба наша праця!
Годі, годі клятій шляхті
Із дівчат знущаться!» ²²

Нема застав, нема мита!
Везіть, люде, жито;
Сипте розмір не на шляхту —
На свою громаду.

Понастромлюйте на щогли
Голови рандарські,
Нехай з вітром розмовляють
Про порядки панські!

Повходила кров у землю, —
Земля пишним цвітом

Іскрасила усі трави,
Де шляхту побито.

Закричали страшним криком
Всі луги й діброви
Та й замовкли,— ведуть люде
Тихії розмови,

Як по-Божому, святому
Жити на Вкраїні,
Осягати під левади
Вольні займанщини.

Заняв Гуня займанщину,
Заняв Мороз другу,
Та й осіли пасіками
Край темного лугу.

А святую батьківщину
Оддав Мороз сину,
Нехай веде в стару хату
Любую дружину.

Ой дознала стара хата
Од рандарства лиха,
Та не кинула оселі
Мати Морозиха.

Любо вітами старими
Груші хату вкрили,
Що діди й баби на спомин
Унукам садили,

«Утішайся ж молодими,
Мати Морозихо!
А ми будем дідувати
По пасіках тихо,

Будем собі дідувати,
Господа благати,
Щоб одвів усяке горе
Од твоєї хати.

Поки в церкву переробим
Костьольні руїни,
Нехай Богу будуть храмом
Пасіки-пустині.

А про свято ми до тебе
У хату заглянем,
Як жили ми, горювали —
За кухлем спом'янем»²³.

III

Що ж було за добре, що ж було за любо
У старій, дідизній Морозовій хаті,
Як серцем-душею раділа-дивилась
На молоду пару Морозиха-мати!

Що ж було за щастя, що ж була за втіха
Обушисі-тещі, вдові одинокій,
Як зрана в неділю приїде одвідать
Родину єдину, доню яснооку!

Посідають любо за столом дубовим.
Стара господиня ставить кінву меду.
Широку, квітчасту козацьку-лицарську
Зачиняє Гуня з Морозом беседу.

Гарні-ненаглядні діди сивоусі,
Мов голубів пара, сивих-волохатих,
Буркочуть-говорять, мов у дзвони дзвонять.
Ззирається мовчки із матір'ю мати.

Гарні, наче в срібних образи віночках,
Батьки військовії на покуті сяють.
Поважне обличчя, святії розмови,
І очі, мов зорі, тихо, любо грають.

IV

Голубко Настусю,
Не кажи матусі,
Яке горе твоє серце чує...
Чує воно, ніє,
Та сказати не вміє,
Що йому недоленька готує:

Хай мати не знає,
Що вже в тихім раю
Під квітками шелестить гадюка;
Хай вона забуде,
Як тобі буде
Неминуча, невимовна мука,—

Невимовна мука —
Із милим розлука;
Розставання — серця розривання;
Розмова ночами
З німими стінами ²⁴;
На постелі — в домовині спання.

V

Діди сиві, говірливі,
Голубоньки буркотливі!
Буркочете, говорите,—
Яке ж лихо ви творите!
Живе слово ви сієте,—
Яке ж лихо тим дієте!
Коло жінки Морозенко
Не сідає вже близенько;
Не дивиться Морозенко
В очі карії пильненько;
Із ослона зривається,
За рушницю хапається;
Обтирає він рушницю,
Заглядає в ладівницю,
Чи всі кулі, всі набой...
Озирне ясную зброю,
Сяде мовчки, крутить уса,
Не спогляне на Настусю,
Понуриться, вийде з хати,
Стане свистом коня звати:
«Ой коню мій Бусурмене!
Нудьга тобі жити в мене,
По леваді походжати,
З річки воду попивати.
Годі, коню, смутно ржати,
Підковами землю рвати!
Тобі нудно на отаві,—
Мені нудно жить без слави.
Ой без слави козацької,
Без заслуги лицарської;
Що без слави серце мляве,
Без заслуги серцю туга.
Тобі тісно у леваді,—
Мені душно жити в хаті.
Ой пора нам погуляти,
До козацтва завітати.
Розплету я тобі гриву —

Всім козаченькам на диво;
Уберу я тебе, коню,
В щирозлоту, ясну зброю.
На степах ми виростали,
Понад морем грасували,
В орла крил ми позичали,
В моря сили здобували.
Прилинули на Україну,
Будем битись до загину!
Не загине наша слава:
Доб'ємося до Варшави ²⁵,
А в Варшаві нашу славу
Ми посадимо на лаві,
Нехай шляхту вона судить,
Наших предків з гробу будить
І, призвавши перед пани,
Поскидає з них кайдани,—
Поскидає з них кайдани
І залічить в душах рани.
Люба жінко! Рідна мати!
Годі жити з вами в хаті!
Треба шляхту добивати,
Предкам рани заживляти.
Нехай предки сплять без болю
На кривавім ріднім полю,
Нехай слава проводить
Чисті душі їх до раю.
Наша слава, наша правда
Нехай буде їм награда
За ті муки, що терпіли
Од колиски до могили!»

VI

«Ой що ж се ти, милий,
Думаєш-гадаєш?
Мабуть, мене, молоденьку,
Покинути маєш? ²⁶

Коня обнімаєш,
За гриву хапаєш;
Кличу тебе серденьтком —
Ти недочуваєш.

Моє серденьтко,
Кохання єдине!

На край світа за тобою
Пташкою долину.

Ой рубайся-бийся,
Боем веселися.

А на мене, молоденьку,
Хоч раз озирнися.

Будеш кров ворожу
Із піском мішати²⁷,—

А я буду хустиною
Тобі піт втирати.

Будеш серед бою
Згагою томитись,—

Я подам тобі з криниці
Водиці напитись».

VII

Навернулась в Морозенка
Теплая сльозина,—
Пригорнулася до його
Вірная дружина.

Пригорнулася... «Розступися,
Наша мати-земле!
Я дознала в світі щастя,—
Буде, буде з мене!

Лучче мені заціпити,
В домовині тліти,
Ніж кохання, мою душу,
Із рук упустити!»

VIII

Ой не сокіл з високості
Низенько спустився,—
Морозенко в карі чі
Любо задивився:

«Ой чи вам же, оченята,
Слізьми заливатись?
Лучче ж маю гречкосієм
На весь вік остатись!

Занедбаю для вас славу,
Завзяття лицарське,
Величайся, кому любо,
У піснях кобзарських;

А я з милою зостанусь,
Мов у тихім раю,
І коня на круторогі
Воли проміняю!»

ІХ

Молодосте-чарівнице!
Хто тебе не знає?
Чого ж серце замирає,
Як тебе згадає?

Тепле, тепле кубелечко
Ти йому звивала,
В Божім раї квіти рвала,
Його чарувала.

Зачароване, заснуло,—
Сни чудовні снились...
Чом же вони не справились,
Як очі відкрились?

Не для тебе, Морозенку,
Воли круторогі!
Нехай орють, гречку сіють
Брати твої вбогі.

А ти будеш Україну
Орати списками
І по полю сіять волю
Вражими тілами.

Будеш сіять, поки ляжеш
В полі спочивати.
Буде битись в сиру землю
Старенькая мати ²⁸.

Розірветься з болю-жалю
Серце голубине;
Заспіває-зарідає
Уся Україна ²⁹.

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГА ДО ПОЕМИ

БРАТУ ТАРАСОВІ
НА ТОЙ СВІТ

У пахарській хаті
Україна мати
Обох нас родила;
У чистому полі
На одному лоні
Обох нас пестила;
Однакові пісні
Обом нам співала,
На єдине діло
Обох споряджала.
Розійшлись ми різно
Дітьми молодими,
Зустрілися пізно
Між людьми чужими.
Вкупі працювати
Брат із братом брався;
Що одна в нас мати,
Ти не догадався.
Братався з чужими,
Радився з чужими,
Гордував словами
Щирими моїми.
І на той світ вибравсь
Із сем'ї чужої...
Зоставсь я без тебе
Круглим сиротою.

Що ж мені чинити?
Як у світі жити,
Щоб душі живої
Не занепастити?
Чи мені по тобі
Сумом сумувати,
Чи твоєю роботою
Взяти докінчати?

Докінчаю, брате,
Не загину марне,—
Втішу Україну,
Матір безталанну.

Усміхнеться, брате,
Заплакана Мати ³⁰,
І любо їй буде
Дітей спогадати:
«Різно, діти, різно
В світі пробували,
Та єдину душу
Удвох вони мали.
Різно, діти, різно
По світу блудили,
Та на одно діло
Душу положили».

ВЕЛИКІ ПРОВОДИ

Поема

(1648)

...esta vita noiosa
Non era degna di si gentil cosa.

Dante *

БЛАГИЙ МАТЕРІ СЛАВНОГО СИНА
МАР'І ІВАНОВНІ ГОГОЛЬ

Як на мене шуря-буря
З півночі схопилась,—
Твоя хата, блага мати,
Мені відчинилась.

Як на мене хиже птаство
Важко налітало,—
Ти мене, благая мати,
Орлом величала.

Не орел я, стара нене,—
Голуб полохливий,
Яструбами зацьований,
Совами ночними.

Під твою сховавсь я кришу
В завірюху злую;
Твоїм духом теплим дишу,
Твоїм серцем чую.

Ой ти вмiла заспокоїть
Лякане серденько,—
Буркочу тобі тихенько,
Моя рідна ненько.

ПІСНЯ ПЕРВА

I

Ой чого, чого
В славнім Гадячі
В усі дзвони задзвонено?

* ...це марне життя
Не варте такого благородного існування!
Данте (італ.).— Ред.

Ой чого, чого
Усі могилки
Корогвами закрашено?
Попи співають,
Свічки палають,
Козаки шабельками лискають.

Ой кого, кого
Пишним поїздом
У почёті привезено,
Вороного коня,
В сріблі-золоті,
За труною приведено?
Пани й панята,
Дуки, княжата
З'їхались труну проводжати.

Ой хто ж бо то, хто
На сиру землю
Пав у чорнім оксамиті?
Тяжко старому
Зоставатися
Сиротою на світі!
Є кому меди
І вина пити,
Нікому очей веселити.

II

Годі тобі, годі,
Пане Рарожинський,
У сиру землю биться:
Ще ж бо ти на світі,
У похилих літах,
Не зовсім одиниця.

Не заливай, батьку,
Примерклого ока
Гіркими сльозами:
Єсть у тебе втіха —
Дочка ясноока
З чорними бровами.

Ой вона від жалю,
Як степова квітка
Під россою, схилилась.

А на її красу,
На пишну уроду
Вся молодіж задивилась.

Схилилась над братом,
У чорних серпанках,
Як верба над водою;
Усім взяла очі,
Усім взяла серце
Молодою красою.

Ш

Під страшну негоду,
Через Жовту Воду
Не знайшли пани броду;
Помер молоденький
Панич Рарожинський,
Повернувши з походу.

Не низьким поклоном
Низове гультяйство
Паненя привітало:
Воно йому в груди
З довгої пищалі
Подарунок послало.

Чи то стени й балки,
Глибокі байраки
Красним маком процвітають:
Чи то хмельнищане²,
Втікачі-панщане
Червону кров розливають?

Застукав Хмельницький
Гетьмана Калину³
Із Потоцьким під Стебловим,—
Дякують панове
По костьолах Богу,
Хто вернувся здоровим.

Ой уже ж Хмельницький
На всю Україну
Зичним голосом гукає:
«Гей, хто не хоче
Шляхті догоджати,
Хай до мене прибуває!»

Гудуть хлібороби,
Як весняні бджоли:
«Ой що маємо чинити?
Чи нам манівцями
За Дніпро втікати,
Чи ще шляхті послужити?»

Уже ж ми служили,
Уже ж ми й робили,
Та що маєм за послугу?
Запродало панство
Наше тіло й душі
Орандарям у наругу!»⁴

IV

Ой у Лубнях крутоярих,
У високім замку,
Сидить пишний князь Ярема⁵
На тисовім ганку⁶.

Насупився князь Ярема,
Все листи читає.
«Враже хлопство! Хамське кодло!» —
Раз по раз гукає.

«Наряджайте драгонію,
Лаштуйте гармати!
На всіх шляхах, перевозах
Поставити чати!

Усі стежки по яругах
Поперетинати,
А піймавши утікачів,
На палі вбивати!

На розпуттях шибениці
Ставити по полю.
Щоб завчасу вгамувати
Ледачу сваволю!»

V

Кличе пишний князь Ярема
Перед себе Голку,—
Молодого отамана
Панцерного полку.

«Пане Голко! ти вірністю
Своє ім'я вславив:
Тим я тебе серед шляхти
Високо поставив.

Хоч родився ти від козака,
Та шляхетну душу
В твоїх речах і учинках
Шанувати мушу;

Бо не дурно ти зо мною
З'їздив чужі краї:
Розумнішої людини
Над тебе не маю.

Вірний Голко! тепер тая
Година настала,
Щоб твоя душа шляхетна
Сонцем засіяла.

Занедужав Рарожинський,
Поховавши сина,
А тим часом закипає
Бунтом ⁷ Україна.

Гадячане перші встануть:
Завзятії люде!
Як не впиним того хлопства,
То щось лихе буде!

Оце ж мушу сусідові
Допомогу дати
І тебе послать у Гадяч
Рейментарювати.

Честь велика! Уся шляхта
Завидує збоку.
А за вірність дамо тобі
Награду високу:

Дамо тобі крулевщизну
У Липовім Броді,
І будеш ти, з ласки сейму,
Шляхтич на загороді» ⁸.

Уклонився пан отаман,
Засіяли очі:

«Я більшої, ясний князю,
Милості не хочу.

Аби мені панам своїм
Добре догодити
І від них ласкаве слово
Собі заслужити».

VI

Чого ж се ти, Голко,
Чого ж се ти, друже,
Одійшов од князя
Та й зажуривсь дуже?

Чи ти зажурився,
Чи ти загадався,—
Хто ж би то по тобі
Дорозумовався?

Глибокий колодязь,—
Тільки дно блищиться:
Твоя думка глибше
У серці таїться.

Глибокий колодязь,
Води не достати:
Тебе не збагнув би
Ні батько, ні мати.

Глибокий колодязь,
Не сягне ключина:
Тебе не збагнула б
І вірна дружина.

З панами ти виріс,
Панам сподобався
І рідного батька
Змалку відцурався.

Панським тебе мати
Личком наділила,
Бо в панських будинках
Тобою ходила.

Уродила мати —
Як намалювала ⁹,

Бо в панських будинках
Вона пробувала.

Чого ж тебе серцем
Козаки шанують?..
Козацьку натуру
Вони в тобі чують.

Як заграєш в полі
На воронім коні,—
За тобою, Голко,
Козаченьки роєм!

Як виїдеш збройно
Граничить границі ¹⁰,—
Вони за тобою —
Що вольнії птиці!

Вірно Голка, вірно
Своєму пану служить...
Чого ж його серце
Потай усіх тужить?

З веселої учти
Голка утікає,
І панська шаноба
Його не втішає.

Ой б'є-розбиває
Щука-риба ряску:
Не вважає Голка
На дівочу ласку ¹¹.

Летить орел в небо,
Розпустивши крила:
З козаками Голці
Розмова не мила.

По синьому морю
Лебідь поринає:
Не простацьку Голка
Думку собі має...

VII

Пішла-повилася
З Лубень крутоярих

Дорога розлога... ¹²
Обняла козацьку
Безоднюю душу
Велика тривога.

«Де ти живеш, славо,
Праведне лицарство,
Де тебе шукати?
Ой ще ж тебе, славо,
На світ не явили
Високі палати.

Ой чи то ж то слава
Велика заслуга,
Щоб свій рід відняти?
Чи то слава славна
На Божому суді,
Щоб люд рятувати?

Ой із'їздив-звідав
Я чужії землі,
Розуму набрався;
Ой бачив я славу
Понад синім морем —
Я в їй закохався.

Ой шумлять байраки.
Луки Низовії
Буйними вітрами:
Ой настало врем'я,
Настала година
Розмовлять з панами.

Ой буде розмова ¹³
У чистому полі
Довгими списками:
Гей, пишнее панство,
Шляхетне лицарство!
Розквітайтеся з нами!

Ой буде розмова,
Гарматная рада ¹⁴
Огнем, порохами;
Напишемо листи,
Вічні договори
Гострими шаблями!»

Їде Голка чистим полем
 На воронім коні;
 За ним повчок панцерників
 У ясенькій зброї;

За ним слуги молодії,
 Вози скарбовії;
 Під білими попонами
 Коні дорогії.

Блищить шабля козацькая
 Від срібла та злата;
 Зрядив його пан ласкавий
 Як рідного брата.

Горять в полі, против сонця,
 Сукні-єдамашки:
 «Не забувай, вірний слуго,
 Княжецької ласки».

«Не забуду, не забуду!
 Хіба жив не буду!
 Ой я вам, вельможне панство,
 За все вдячен буду:

І за те, що панські очі
 Й панські брови маю;
 І за те, що свого батька
 Змалку відбігаю;

І за те, що моя мати
 Пішла за водою,
 Породивши паненятко
 В лузі над Сулою;

І за те, що ви достатком
 Мене наділили.
 Награбивши, наздиравши
 З рідної України.

Ой Яремо, пишний князю!
 Не дивись звисока:
 Не засліпиш сріблом-злотом
 Козацького ока!

Було мене в чужі землі
З собою не брати,
Коли хотів з мене слугу,
Дворянина мати.

Було мене не пускати
На тайні розмови
До тих людей, що по світу
Ширять розум новий.

Ой ти, князю, в езуїтів
Учивсь панувати.
А я учивсь у тих людей
Братів рятувати.

Заковані брати мої
В шляхетські статути...
Пора, пора поскидати
Невольникам пути!»¹⁵

ПІСНЯ ДРУГА

I

Серед гаю, під горою,
Старий дуб стоїть;
З-під кореня того дуба
Криниця дзюрчить.

Дзюрчить-біжить криниченька,
Наповня ставок.
Над тим ставком нахилився
Вишневий садок.

Похилая хатиночка
З садка визира.
В тій хатинці проживає
Бабуся стара.

Сама собі як мізинець,
Кругом гай шумить
Полягла трава висока:
Нікому косить.

Чий же то в траві високій
Протоптаний слід?

Носять діти-унучата
Бабусі обід.

Бабувати вона ходить
До добрих людей,
А зимою у запічку
Вовну в них пряде.

Там дівтора з повитухи
Не зводить очей,
Слухаючи пісень її
Та старих річей.

Як водиця із-під дуба
У ставок біжить,
Так бабуся з маленькими
Дітьми бубонить.

А весна-красна настане —
Вона знов у гай,
Знов до дуба підгірнього,
Бо там її рай.

То не квітки між травою,
То — думки її:
Як спогляне, то й згадає
Радощі свої:

«Цвіте ясний, цвіте красний!
Не довго цвітеш;
На хвилину, милий Боже,
Щастя нам даєш.

Ой сон-траво і ти, зоре!
Густіше бриніть,
Де дружина моя вірна
Під явором спить.

А ти, водо дзюркотлива!
Течи із ставка
У Сулу зеленолугу...
Там моя дочка.

Русалкою покутує
Розум молодий,
Що не втекла, необачна,
Лихої біди.

Передай їм, дзюркотонько,
Плач довічний мій,
Матерніми слізоньками
Личко їй обмий.

Козаченьку-безбатченку!
Ти — крадений цвіт...
Цвіти ж собі і красуйся
На весь Божий світ.

Ой, як я тебе не бачу,
На серці печаль;
А побачу твою вроду —
Візьме серце жаль:

На послугу, на утіху
Панству уродивсь,
І від роду козачого
Навіки одбивсь».

II

Ой блиснула грімниченька,
Густу хмару розриваючи:
Засіяли козаченьки,
Дубровою проїжджаючи.

Попереду пан отаман
Показує їм доріженьку.
Кінь вороний, сам молодий ¹⁶, —
Чого ж клонить він голівоньку?

То не маки процвітали,
Густу траву іскрашаючи:
То козаки луку вкрили,
Кониченьків попасаючи.

Ой не журись, бабусенько,
Що ти в світі одинокая:
Єсть у тебе, стара нене,
Родинонька ясноокая.

Ой не голуб затуркотав,
У віконце добиваючись:
Загомнів козаченько,
Любим словом озиваючись.

«Куди їду — не проїду
Похилої хати:
У тій хаті пробуває
Моя рідна мати.

Пробуває одинока
Сирота-бабуся.
Вона мені — рідний батько
І рідна матуся.

Ой ти мене, бабусенько,
В колисці хитала;
Над малою дитиною
В будинках співала.

Ти зо мною розмовляла
Тихо вечорами,
Мою душу наповняла
Щирими словами.

Спали речі чарівничі
У душі хлоп'ячій,
Прокинулись, розвинулись
У думці козачій.

Над хвилястими морями
Живуть, мамо, люде;
Зміркували, зраховали,
Що з козака буде.

Тії люде, моя нене,
Твою річ святую
Розжеврили в душі моїй,
Як іскру живую.

Не турбуйся, моя рідна,
Що я в пана вдався:
Знала доля, на що козак
Панам сподобався.

Ой у тебе кругом хати
Тихая дуброва,
А у Лузі Великому
Гучная розмова.

Ой у тебе по садочку
Метелики грають,
А із Лугу Великого
Орли вилинають.

Вилинули сизі орли
В Корсунь на Україну,
Оживили-воскресили
Козацькую силу.

Козаченько-безбатченко
Шляхті прислужився,
Що, границі граничивши,
Він у славу вбився.

Ой викине він ту славу ¹⁷
Корогвою в полі,
Ззиваючи невольників
До вольної волі.

Буде панству з його слави
Вічний упоминок:
Повтікають-позбігають
З високих будинок.

Благослови, рідна нене,
Старими руками,
Щоб вороги в полі мліли
Перед козаками.

Благослови, бабусенько,
Святим своїм словом,
Щоб до тебе я вернувся
Із війни здоровим.

Не хочу я на Україні
Паном панувати
І пихою безталанним
Жалю завдавати.

Я підкину підвалину
Під твою хатину
І введу в неї убогу,
Молоду дружину.

Заспіває-засіє
Гай навкруги хати,

І доживеш з нами віку,
Як рідная мати.

IV

У старого дуба
Холодна водиця
Стиха корінь підмиває:
Про Жовтїї Води
І про Корсунщину
Повитуха мовчки знає.

Коли б не дїтвора
Малими ногами
В траві стежку протоптала,
То пташки співучі
І бджілки гудючі
Новину б їй розказали.

Про Жовтїї Води
І про Корсунщину
Шепче вітер по дібровах.
Не з однієї буди
Повтікали люди ¹⁸,
Не один пустує бровар.

Про Жовтїї Води
І про Корсунщину
Дітям сни чудні сняться:
По всій Україні
Всяке зрозуміло,
Що час на ляхів підняться.

Ой заходить сонце
За холодну хмару,
А небо огнем падає;
Старенька бабуся,
Здіймаючи руки,
Щирим серцем промовляє:

«І благословляю,
І Бога благаю,
Щоб фортуна в полі вам служила,
Щоб несите панство
І хижє рандарство ¹⁹
Козацькая сила одоліла.

Як же будеш, синку,
У чистому полі
За панами конем уганяти,
Не раджу я, синку,
Тобі кров людськую
Річеньками марне проливати.

Нехай побиває
Вороженьків наших
Всьогосвітня позбра,
Що по всьому світу,
По всіх добрих людях
Ходить із двора́ до двора ²⁰.

Буде з тебе слави —
Предківську землю
Унучатам повертати;
Буде з тебе слави —
Вельможнеє панство
З України позганяти ²¹.

Ой нехай же тебе
Божий Син намножить ²²
За твою козачу вдачу!
Може, доживу я,
Що на Україні
Людську воленьку побачу.

Може, доживу я,
Що в старенькій хаті
Загучать скрипки й цимбали
І звичаєм добрим
Ти діток згодуєш,
Як ми своїх годували.

Коли ж не побачу
Козацького війська
Під білою корогвою ²³,
То надію теплу
Понесу у серці
В домовину із собою.

Коли ж не хитати
Мені правнучати,
Як тебе колись хитала,

То й то мені радість,
Що я тебе в військо
На ворогів проводжала!»

ПІСНЯ ТРЕТЯ

I

Вельможний рід Рарожинських ²⁴
Початку не має:
Як розжився, збагатився —
Ніхто не зазнає.

Може, ще тоді, як Каїн
Завидував брату,
Судила їм сліпа доля
Здобичу багату.

Може, предки умочали
В людській крові руки... ²⁵
Забули те, занедбали
Вельможні унуки.

Паненятами рождались,
Панами вмирали;
З високої високості ²⁶
На люд позирали ²⁷.

І хилилась уся шляхта
Під панську руку,
Оддавала дітей своїх
У двірську науку.

Тим дворянством пишаючись,
Училася шляхта,
Як достатком та гонором
Переважить брата ²⁸;

Як підданську нахилати
Шию під кормигу;
Як саджати бунтовників
У темну хурдигу.

Царювали Рарожинські
В шляхетській громаді,

Старші в війську, самовладні
На сеймовій раді ²⁹.

І із роду в рід привикли
Себе поважати:
«Кому робить, кому служить,
А нам — панувати.

Сам Господь нам указує
Владичну роботу:
Хилить під нас братів-шляхту
І хамську темноту.

З ким зотнемся на границі —
Він нам помагає,
Із роду в рід Рарожинських
Добра розширяє.

Так судилося на небі,
Щоб роди старинні
Уставляли суд і правду
По всій Україні.

Ой як з давніх було часів,
Так повинно й бути ³⁰.
Не здоліє того ладу
Ніхто повернути».

II

Ой правду мовляли
Вельможні панове,
Нехиблену правду,
Поки не гукнули
Луги і дуброви
Про козацьку зраду.

Закрутилась круто
Зелена хмелина,
Звившись на тичину ³¹;
Огласило хлопство
Шляхту брехунами
На всю Україну.

«Шкода казнодіям
З високих амбонів
Простолюддя дурити!

Ой годі нам, браття,
Шляхетському Богу
Ладанами курити! ³²

Ой зберімось, браття,
У чистому полі
На спасенну науку.
Станьмо одностайно,
Подаймо брат брату
У тяжкій пригоді руку».

«І вже ідуть різно,
І вже гудуть грізно
Чорні хмари з громами.
Насупилось небо,
Сяють лискавиці
Усіма сторонами ³³.

І вже не одного
Розчачнуло громом
Кучерявого дуба...
Втікайте, панове,
В Польщу з України:
Буде вам велика згуба!

У Гадячі славнім
На Йвана Купала ³⁴
Громова стріла впала:
У панський будинок
Людська поголоска
Новину страшну примчала.

У Гадячі славнім
Посеред базару
Красне полон'я палає:
Ой то козак Голка
Із панцерним полком
Навкруги людей збирає.

У Гадячі славнім,
На велике свято,
Костьоли мовчать-пустують:
Ой посеред ринку
Козаки охочі
На возі воза риштують ³⁵.

Чого притаїлись
Попи із жидами
У склепах з мертвяками? ³⁶
Ой високо має,
На сонечку сяє
Корогов між козаками.

«Ой ви, козаченьки ³⁷,
Ви, хижацькі слуги,
І ви, вбогі гречкосії!
Ой годі вам, браття,
Неситому панству
Хилить під кормигу шиї.

Ой, хапайте, браття,
Хто кий, хто дрючину ³⁸
На вельможную спину,
Вирятуймо, браття,
З тяжкої неволі
Свою рідну Україну.

Ой годі вам, браття,
Жито засівати
По шляхетському полю.
Гей, зорімо, браття,
Свою предківщину
Та засіймо святу волю».

III

Оце Голка серед ринку
З возів покликає.
Любо корогов княжецька
Над козаком грає.

Червоною китайкою
Пишно вози вкриті.
Стоять мовчки гадячане,
Мов у землю вриті.

Давно, давно таких річей
Не чула Україна:
До землі всіх прихилила
Лихая година.

Поглядає брат на брата,
А батько на сина:

Чи вже справді підніметься ³⁹
Уся Україна?

Чи вже справді розкуються
Невольникам руки
І визволять батьків сини,
А дідів унуки?

«Розкуються, розкуються,
Тільки всі вставайте,
На шляхетські хитрі речі
Й грізбу не вважайте.

Розкується, покидає
Кайдани Вкраїна,
Аби у всіх була воля
І дума єдина ⁴⁰.

Розкується, і довіку
Вже того не буде,
Щоб на пана працювали
Неволею люде ⁴¹.

Брати мої, починайте
Великеє діло:
Ставши в лави, підступайте
Під панський мур сміло.

Не вважайте, що глибоко
Він у землю врився:
Хто б устояв против миру,
Ще той не родився.

Предки ваші неволею
Той мур мурували ⁴²,—
По цеглині розібрати
Вам завітували.

Не страшна смерть, хто надії
На долю не має,
Кого ворог, як той ворон,
Клює-заїдає.

Слава тому, хто поляже
За вбогого брата
І унукам перекаже
Вставати на ката.

А проте прошу вас, браття,
Ладу мого ждати
І порядком, по-рицарській
Під мур підступати.

Може, шляхта схаменеться
І попросить згоди:
Не бороніть,— хай втікає
За дніпрові води.

Хай втікає та накаже
Вельможним панятам,
Щоб не важились буяти
По убогим хатам.

Низько стоять хати наші,
Вгору дух палає,—
Не минеться напаснику,
Хто нас насідає!»⁴³

IV

В обідню годину
На Йвана Купала
Сумно, сумно в Рарожинських
У будинку стало.

Старий Рарожинський
На ліжку конає,
Його дочка-одиначка
З жалю омліває.

З великого роду
Одна зостається...
Зупинились в очах сльози,
Серденько не б'ється.

Чорна потороча
Молитви читає,
За дукати болящому
Гріхи відпускає.

Що пан ні накоїв
З молодого віку,
Довгополий відпускає
Однині й довіку.

Чи то, як козацтво
По тюрмах конало,
А козачки неволею
Постіль панам слали ⁴⁴;

Чи то, як панове
Гамували бунти
І під шляхту позаймали
Козацькії ґрунти ⁴⁵.

Чи то, як з Потоцьким
Сільський люд карали,
Від Ніженя до Києва
На палі саджали ⁴⁶,—

За все довгополий
Панові прощає
І до раю панську душу
З миром одпускає.

V

В обідню годину
На Йвана Купала
Сумно, сумно в Рарожинських
На подвір'ї стало.

Радить шляхта раду,
Ставши кругом ганку;
Викликає на пораду
Вельможну панянку:

«Ой що нам, вельможна
Панночко, чинити?
Не здієм проти хлопства
Замку боронити.

Повтікали з замку
Козаки надвірні ⁴⁷,
Малолюдком zostалися
Слуги ващі вірні.

Хоч же нас і обмаль,
Та все ж чиста шляхта,—
Умирати ми готові
За пана і брата!

Чесне панібратство
Дорожче нам плати,—
За ваш гонор і здоров'я
Раді ми вмирати!

Шляхетською кров'ю
Вали позливаєм,
Благородним нашим трупом
Рови зарівняєм.

Нехай по всіх землях,
Де пани панують,
Про шляхетську нашу зацність
Вельможні чують.

Батьки й діди наші
Рід ваш підпирали,
Вони з вами хліб-сіль їли
І меди пивали;

З вашого достатку
Брали щедрі дари:
Через вас вони від сейму
Крулевщизни мали.

Нехай же вбачає
Вся вельможна шляхта,
Як стоять дворяне вірні
За пана і брата!»

VI

Ой крикнуль лебедонька
Крилом воду розбиваючи;
Озвалася ясна панна,
Згорда руку простягаючи:

«Ой славнії браття шляхто,
Наші слуги незаплатнії!
Не вважайте на мій смуток,
На мої очі заплакані.

За хмарами дощовими
Горить-сяє ясне сонечко;
Ой від жалю великого
Розпалалось моє сердечко.

Одна, одна, як зернятко,
З мого роду я зосталася;
Найвищя, найкращя
Мені доленька досталася.

Сідлай мені, пан конюший,
Коня мого довгогривого:
Поведу я вірну шляхту
На козака бунтовливого.

Ударимо вступним боем,
Усі купою поляжемо:
Як стояти за свій гонор —
Вікам дальшим перекажемо!»⁴⁸

VII

Похилились в темнім лузі
Калинові віти:
Заплакала вірна шляхта,
Як малії діти⁴⁹.

«Панно наша, доле наша,
Красо всього краю!
Не на землі б тобі жити,
А в Божому раю.

Ой веди ж нас, ясне зоре,
У чертог⁵⁰ преславний,
Де сіяють перед Богом
Твої предки славні.

А щоб ворог не втішався
По нашому згоні,
Справим твому панотцеві
Пишні похорони.

Як порине у твій замок
Каламутна річка,—
Горітиме в темнім склепі
Восковая свічка.

Як кинеться хиже хлопство
Пити панські вина,—
Злетить вгору увесь замок,
Як легка перина.

Із льохів, будинків, стаєнь,
Із хлопського трупа
На дворищі Рарожинських
Стане чорна купа.

Хай уп'ються гайдамаки
Винами-медами,—
Заростуть їх хижі кості
Терном-бур'янами.

Ой про нашу чесну славу
Буде мир гриміти,
А про зраду їх лукаву —
З гадом гад шипіти.

Ой про шляхту у світлицях
Проречуть гетьмани,
А про хлопство у темницях —
Ланцюги й кайдани».

ПІСНЯ ЧЕТВЕРТА

I

Ой загули талимбаси мідяні ⁵¹,
Ой заржали кониченьки вороні;
Стара брама усміхнулася ⁵²,
Що ворота одімкнулися.

Ой злинула лебідонька із гнізда;
Грає конем Рарожинська молода:
Білі шати, золотії береги ⁵³,
Сиплють іскрами каміння дорогі.

«Ой іду я, іду до шлюбу,
На вашу, воріженьки, згубу!
Ой заграно мені і забубнено ⁵⁴,
Тільки мене не полюблено,

А сама я женихів своїх люблю —
У серденьку, як у пеклі, потоплю.
Горить-кипить гірке серденько моє...
Ой усім вам, женишеньки, місце е!»

II

Ой в Гадячі, серед ринку,
Ревнули гармати...

«Не нам, шляхто моя вірна,
Від хлопства втікати!»

Ой лискає в чорних хмарах
Зубчаста грімниця⁵³;
Хто ж то в'ється між димами,
Як біла орлиця?

«Дозволь, батьку, із жупана,
Срібний гудзь зірвати!
Ой не візьмуть чарівницю
Козацькі гармати⁵⁶.

Ой у тебе, отамане,
Замовна рушниця:
Наші кулі одвертає
Панна-чарівниця.

Ой ти знаєш, отамане,
Всяке характерство⁵⁷:
Шкода, шкода товариства,
Любого братерства!»

Окрилася шляхта димом,
Рушниці грим'ають;
Гадячане, як снопики⁵⁸,
По землі лягають.

Окрилася шляхта димом,
Крізь дим огонь сяє;
Лискавкою між лавами
Панночка літає.

Ой не важся, пане Голко,
Панну зустрічати:
Зачарує семип'ядну⁵⁹ —
Не втрапиш стріляти.

Ой не важся, пане Голко,
Панну наїжджати:
Зачарує гостру шаблю —
Не влучиш рубати.

Ой не важся чарівниці
У вічі заглянуть:
Обомліють бистрі ноги,
Рученьки зав'януть.

Прорубався пан отаман
До панни близенько,—
Заблищали карі очі,
Тьохнуло серденько...

«Гей козаки-товариші
Панцерного полку!
Оступіте у три лави
Отамана Голку.

Розвертайте по-лицарській
За лавою лаву:
Розточимо з усіх боків
На панів облаву.

Чи ж то слава — на капусту
Зсікти жменю шляхти!⁶⁰
О лучче нам їх руками,
Як курей, забрати».

Ой закинув пан отаман
Що рибалка сітку:
Ускочила Рарожинська,
Як пташка у клітку.

Трепечуться у неводі
Карасі червоні;
Ні до втеку гордій шляхті,
Ні до оборони.

Ой наш Голка за морями
Характерства вчився;
Ой хто б його переважив,
Ще той не родився.

Та не гаразд, пане Голко,
Не гаразд ти робиш,
Що з поклоном низесеньким
Панну з коня зводиш.

Коли б тобі, отамане,
Та не занедбати
Підкинути підвалину
Під бабину хату!⁶¹

Коли б тебе чарівниця
Не зачарувала
І завзяття козацького
Не загальмувала.

III

Западає низько
Червонеє сонце
У пили та в тумани.
«Ой стійте, не риньте
У шляхетський замок,
Брати мої гадячане!

Ой злетів пугач
На високу браму,
Та як пугу, та пугу!⁶²
Ой чує, чує
Козацькеє серце
Якусь великую тугу.

Ой не дурно, браття,
Вийхала шляхта
На останній грець з козаками:
Мабуть, начинила
Склепи будинкові
І підкопи порохами».

Не слухають хлопці
І батьки старії,
Ринуть на здобич велику.
Ой багато люду,
Бідолах убогих,
Укоротить собі віку!

Виводять хлоп'ята
Коней у наряді,
Виносять панські риштунки,
А сірома вбога,
Будники, дейнеки
П'ють коштовні трунки.

Ой запало сонце
В пилі та в тумани,—
Хмари полوم'ям палають:
Ой уостанне
П'яні бідолахи
Веселих пісень співають!

Ой місяцю маю!
 Не світи з-за гаю,
 Нехай ясно серед ночі
 Купало палає.

Нехай кругом грища
 Темна ніч насупить;
 Нехай кожне приголубить,
 Кого вірно любить.

Ой заховав місяць
 Молодії роги;
 Потемніли стежки в полі
 І биті дороги.

Купальні дівчата
 Через огонь скачуть,
 А матірки із батьками
 По убитих плачуть.

Співають дівчата,
 Як у дзвони дзвонять ⁶³,
 А понурії панове
 Побитих хоронять.

Чорна потороча ⁶⁴
 До панів побралась.
 Кому печаль, кому горе —
 Поторочі радість.

Укрила ніч темна
 Кривавії жнива.
 Кому печаль, кому горе —
 Чорному пожива.

Стиха чорний, стиха
 Сповідает панство,
 За людську кров обігує
 Небеснеє царство.

Стиха чорний, стиха
 Хлопство навчає,—
 Ой хто сіє головами,
 А він зажинає.

Не для тебе, Голко,
Молодецькі жарти:
Взявши мушкет, коло панни
Додержуєш варти.

То не голуб сизий
Круг голубки ходить:
Пан отаман із панянки
І очей не зводить.

Бережися, Голко,
Дівочої речі,
Щоб панянка не влестила
Твого серця грече.

Бережися, Голко,
Дівочої вроди,
Щоб не випустив ти панства
За дніпрові води.

Не вберігся Голка
Краси молодої,
Сідлав панам потай ради
Воронії коні.

Не вберігся Голка
Тихої розмови:
Наготовив панам зброю
У темній дуброві.

Крикнув опівночі
Півень *к у к у р і к у!*
Не побачать гадячане
Сіроми довіку ⁶⁵.

Крикнув пугач *п у г у!*
Земля застогнала,
Заревла її утроба,
Огнем запалала.

Панській будинки
Під небом літають,
А панове із Гадяча
У Лубні втікають ⁶⁶.

Обернулось грище
На страшну тривогу,
Присвічує красний півень
Втікачам дорогу.

Чи ясно, чи темно —
Жваво втеком чешуть,
Тільки коні воронії
Підковами крешуть ⁶⁷.

ПІСНЯ П'ЯТА

I

Блиснула зоря;
Біліють поля
Під холодним туманом.
Чого зібрались
Старі дейнеки
У дуброві за станом?

Блиснула зоря,
Біліють поля,
Почина небо сіяти.
«Ой не гаразд нам,
Старим головам,
Молодого послухати.

Ой наш отаман
Високо літа,
Та сідає низенько:
Що як віск розтав,
За слово оддав
Рарожинській серденько.

Ой чи на те ж брати наші
Під небо літали,
Щоб глянути із-за хмари,
Як пани втікали?⁶⁸

Ой чи на те їх по полю
Жують сіроманці,
Щоб наш Голка прислужився
Вродливій панянці?

Усе поле, всі дуброви
Вороння обсіло,
Розношує наші кості,
Клює наше тіло;

А панове, з ласки Голки,
В Лубнях бенкетують
Та з Яремою на Гадяч
Потуги готують.

Нехай же їх привітає
Із шибениць шляхта...
Викопаймо вражих дуків
Із могил проклятих!⁶⁹

Отаману молодому
Тепер панна сниться:
Любо буде на слуг її,
Вставши, подивиться!

Хай слухають шибеники,
Як вороння криче,
Як удова по мужеві,
Син по батьку плаче.

А на Голку-верховеда
Зберім чорну раду,—
Хай зупинить красним словом
Людський жаль-досаду!

Чи так легко заплакані
Очі утирати,
Як панянци потай ради
Коника сидлати!

Чи так любо зрадникові
У стовба стояти,
Ой як любо ясну панну
На сідло саджати?»

II

На дейнеках босоногих
Кармазини сяють;
Шабельками шляхетськими
Будинки лискають.

Не бояться завзятії
Панцерного полку;
Бубнять в бубни, визивають
На чорний суд Голку.

Вийшов Голка серед ради,
Вклонився низенько.
Коло його панцерники
Лавами близенько.

«Брати мої рідні,
Шановна громадо!
Маєте ви козацьке завзяття,
Та не тим завзяттям —
Силою сліпою —
Визволяться усі ваші браття.

Брати мої любі!
Тоді слобониться
Від панів неситих Україна,
Як в усіх убогих
І в усіх заможних
Буде воля і дума єдина.

Бачите ви добре,
Як пани лукаві
На погибель вас у замок заманили.
Не йняли ви віри
Мойму характерству,
Та й багато люду марне погубили.

Моє ж характерство
Не на те здалося,
Щоб людську кров дурно розливати:
Навчивсь я науки,
Щоб людей від муки,
Не гнівлячи Бога, визволяти.

Ви чорную раду
На мене зозвали —
Стою перед вами, в вашій волі,
Не те мені страшно,—
Страшно, що без мене
Не буде вам у походах щастя-долі.

Знайте, браття, підкопана
Уся Україна —

Від Гадяча до Глухова,
З Лубень до Любліна.

Підкопалися панове
Під люд необачний
З того часу, як постригся
В ченці Сагайдачний ⁷⁰.

Під церкви з будинків панських
Прокопані ходи —
На упадок і погибель
Темному народу.

Підійметесь, розіллете
Кривавії ріки,
А прийде час — провалитесь
В страшну тьму навіки.

Не про те нам треба, браття,
Ой не про те дбати,
Щоб шляхетським білим трупом
Поле устилати ⁷¹.

Треба пильно тих лукавих
Ходів дозирати,
Що йдуть з палат та до церков,
З церков у палати.

Як освітим денним світом
Тії темні ходи,
Тоді тільки буде користь
Із Жовтої Води, —

Буде колись з Солониці,
З Альти ⁷², з Корсунщини:
Не запряжуть у кормигу
Пани України!

Не моя ж се, чесне браття,
Не моя наука:
Іде вона од Ісуса —
Від діда до внука.

Що хотіте, те й чиніте, —
Я у вашій волі,
Тільки прошу — не згубіте
Української долі!»

III

Зашуміли в лузі
Дуби кучеряві.
Загукали гадячане
На дейнецькі лави:

«Ой ви, волоцюги,
Розбишацькі діти!
Гей, лучче б вам по комишах
Низових сидіти ⁷³;

Лучче б доглядати
Муравського шляху ⁷⁴
Та московському купецтву
Завдавати жаху ⁷⁵;

Лучче б вам з лихими
Жити ушкалами ⁷⁶,
Аніж раду радувати
З нами, козаками!

Буде з вас, що наших
Батьків підманили ⁷⁷,
На кривавій Солониці
Голодом морили.

Буде з вас, що шляхту
Дурно драгували
І з лукавим Острянином
В степи повтікали ⁷⁸.

Не слухайте, браття,
Хижого бурлацтва;
Хай пан Голка порядкує
У нашім козацтві.

Молодий він сокіл,
Та жваво літає:
Де спуститься — вражу шляхту
За чуби хапає.

Візьми, Голко, стягу
І бунчук у руки,—
Визволь, визволь хліборобів
Із панської муки.

Займай, пане Голко,
Шляхетські коні,—
Визволь, визволь Україну
З тяжкої неволі»⁷⁹.

IV

Добре було б, добре
Жити на сім світі,
Коли б можна було діла
Одного глядіти.

Була б з нас громаді
Праведна послуга...
А то вкралась козакові
У серденько туга.

Між козацтвом Голка
Мов по пущі блудить
І коника вороного
Під собою нудить⁸⁰.

Ой чи тобі, Голко,
Отаманувати,
Чи до Лубень крутоярих
Дорогу верстати.

Та впасти до ніжок
Панні молоденькій,
Розпороти білі груди,
Показать серденько?

«Ой глянь, панно, в серце,
Чим воно палає,—
Що другого, панно, Голки
У світі немає...»

Марне слово, марне,
Чужая дружино!
Ой хто в панстві уродився —
Що тому Вкраїна?⁸¹

Марне твоє, Голко,
Серденько палає:
Хто родився недоляшком,
Той ляхом сконає.

«Ой серце гаряче,
Огненна душа!
Чим же я вас погасити,
Де втопити мушу?

Погашу я серце
Панськими сльозами,
Утоплю огненну душу
У боях з ляхами⁸².

Погашу я серце
Працею тяжкою,
Затоплю огненну душу
Дякою людською.

Вороги лихі,
Ви сліпі люде:
Не знаєте, яка користь
З мене миру буде.

Не на те піднявсь я,
Щоб кров розливати:
Я піднявсь, щоб темноті
Очі осіяти.

Прокинься, Україно!
Вже сонечко сходить...
Годі, годі недолюдкам
Миром верховодити!»⁸³

ПІСНЯ ШОСТА

I

Ой усяке на сім світі
Про своє гадає:
Хто про долю України
Та про славу дбає,

А хто з брата у захисті
По дві шкури лупить,
А як інший, то й прилюдне,
Що попаде, цупить.

Величалися дейнеки
Будинковим лупом;

Поставляли шибениці
З викопаним трупом.

І, попившись, сумували,
Що жиди з кагалу
До приходу панцерників
Усі повтікали.

«Чорти батька зна,— мовляли,—
Що тепер чинити!
Як і царство небесне
В Бога заслужити!

А киньмося лишень, браття,
По склепах церковних:
Там багато на шляхетстві
Перстенів коштовних.

Та й якого ката будуть
Пани там лежати
І страшного того суду
Мов у просі ждати?

Ге! замкнуто!.. Колякою
Під двері підперто!
Мабуть, страшно запорозьких
Гайдамак і мертвим.

А кете лиш, підкотіте
Під церкву гармату:
Вона зараз нам одчинить
Мертвецькую хату».

«Гвалт! рятуйте!» — із-за дверей
Жиди закричали.
«Отака ловись, панове!» —
Та й зареготали.

Регочуться гайдабури,
Гармату риштують,
Від радощів під собою
І землі не чують.

«Отепер-то, пани-браття,
Дождались ми панства,
Ще й у Бога заслужимо
Небесного царства!

Отепер-то полатаєм
Свої драні боки:
Постоли будуть сап'яні,
Шовкові волокни!»⁸¹

Ой торохнула-ревнула
Мідяна гармата,—
Захиталась, відчинилась
Мертвецькая хата.

Повалило з хати димом,
Мов у гуті з груби;
Мов голова Одамова,—
Вищирила зуби.

Посипалась цегла, вапна:
Двері, мов у пекло,
Роззявились, розширились...
«А що, жиди? Тепло

Натопили ми вам хату?
Не так, як, бувало,
Ми в холодних ваших корчмах
На лавах конали!»

Мовчать жиди, анітелень,
Нігде не озвались;
Тільки ветхі домовини
Скрізь порозкривались.

Виглядають жовті кості —
Чи вже наступила
Та година страшенная,
Що душу томила,—

Душу вбогу, задавлену
Ізмалечку панством,
У вічну тьму заманену
Хитрим якимсь царством?»⁸²

Сумно стало гайдамакам,
Сумно між гробами,
Мов мерці до них озвались
Мертвими устами.

«Люде добрі! ось дивітесь:
 Жидівська намітка!
 Утікала та й втерjala
 Чортова жидівка⁸⁶.

Гляньте, в дверцях зав'язнула!
 Сі дверці на хори.
 Ой там вони, вражі сини,
 Ой там людомори!»

Стрепенулись, поринули
 В церкву гайдабури,—
 Застогнали, заплакали
 Церковнії мури.

Притаїлась із жидами
 Ходачкова шляхта⁸⁷.
 Коло батьків та матірок
 Діти — як циплята.

Притаїлись попи й дяки,
 Що панству служили
 І по-панській неписьменну
 Простоту дурили.

«Ага! ого! — загукали
 На їх гайдамаки.—
 Так ви усі сюди збіглись,
 Державські⁸⁸ собаки!

Добре, жиди! добре, шляхто!
 Добре, довгополі!
 Будуть жнива в нас рясніші,
 Ніж на панськiм полі.

І за се вам дякуємо,
 Що ви свої тлумки
 І скриньки всі позносили
 Нам на подарунки.

А що, жиди: чи важче вам
 Золото втеряти,
 Чи свої погані душі
 До чортяк послати?

Бачте, до чого доводять
Ваші кляті карби ⁸⁹,
Що самі нам позносили
Незлічені скарби!

А ти, шляхто ходачкова,
Пани окономи,
Людські п'явки безсердечні,
Дрібні грошолови!

Ви з жидами накладали ⁹⁰,
Їх робом ходили,
То з пархами й поляжете
У одній могилі.

А за те, що в вас жидівська
Удача ледача,
Домовиною вам буде
Утроба собача.

А що ж вам, бровкі кудлаті ⁹¹,
Маємо сказати?
Ви самі в церквах привикли
Людей поучати.

А виходь лиш, поторочо,
На амбон високий,—
Чи й до слова, як до їжі,
В тебе рот широкий?»

Не злякалась потороча,
Стала на амбоні:
Казать казань поторочі
Ніхто не боронить.

Отця й Сина мугікнула,
Ще й Духа Святого ⁹²:
«Ой слухайте, пани шляхто,
Пророчого слова!

Розкувалось хижє хлопство,
За гріхи шляхетські,—
Нехай справлять уостаннє
Великдень збоєцький ⁹³.

Ой викує на їх шляхта
Сталевії узди,—
Ой не вийде хамське кодло
До суду із нужди!

Ой викує на їх шляхта
Залізні кайдани,—
Махатиме хамське кодло
До суду ціпами!»

Ой як грюкне оружина
Із довгого дула⁹⁴,—
У широкий рот попівський⁹⁵
Засвистала куля.

Застогнали живі люде
І в склепу шкелети;
Заблищали списи, шаблі,
Загули мушкети.

III

Хто ж то в церкву увалився
Із панцерним полком?
«Стійте, стійте, людодіди!» —
Крикне грізно Голка.

Ой труситься в темнім борі
Звір від рику лева:
«Чого тобі, отамане,
Чого від нас треба?

Ой се наша здобиченька!
Наш се заробіток!
Наша вдача! наше щастя!
Козацький пожиток!»

«Огляньтеся, навіжені!
Триста самопалів
Плече з плечем... Моргну усом —
Ляжете снопами!

Ви на раді мали волю,
А я — після ради:
Моє слово має силу
Цілої громади.

Хто звелів вам, хто дозволив
У церкві буяти?
Чи таким же, як ви, людям
Церкву руйнувати?

Зруйнувавши, наробите
Мусору та пилу
Та й ляжете собаками
В собачу могилу.

І тому, хто ёї словом
Умів руйнувати,
Не дали у три дні нову
Церкву збудувати.

На крові його будують
Капища нечисті.
А по світу ходить-тужить
Дух його пречистий.

Збудується церква нова,
Під небо знесеться,
Як істини вічне слово
На весь мир проллється;

Як забудуть братів браття
Мужиками звати;
Як у всіх нас на Україні
Одна буде мати».

Ой не впинить душі Голка,
Річ, як повідь, рине...
Хто ж то її зрозуміє
На всій Україні?

Понурились гайдабури
В землю головою,
Почухали потилицю,
Махнули рукою:

«Втім, отаман, твоя воля,—
Хай мур застається,
А що шляхті та жидові,
То вже не минеться!»

«Не дозволю кров людськую
Марне розливати!

Хай втікають, куди знають,
До польської шляхти.

А добро, що наздирали
З убогого люду,
На потреби військовії
Обернене буде».

«Еге-ге! так отакої
Вмієш ти співати?
А бодай же більш нікому
Сього не чувати!

Хіба ж тільки в Бога й світу,
Що в твоїм віконці?
Ще ж не згасло галаганом
Козацькеє сонце!⁹⁶

Зоставайся ж із жидами
Та з мотлохом панським,
А ми будем промишляти
Звичаєм козацьким.

Зоставайся, добром нашим,
Як жид, розживайся,
Та з-за Дніпра, із-за Богу⁹⁷
Гостей сподівайся!»

IV

Позаймали гайдамаки
Усі балки і байраки,
Всі дороги степовії
І всі стежки луговії.
Від Лубень до Кременчука
Була шляхті й жидам мука.
Ні пробитись, ні прокрастись,
Ані в грубі заховатись.
Що ні пшавля, ні рупниця
Против них не помічниця;
Що ні сукні, ні шкатули
Від хижацтва не влизнули.

Обернули гайдабури
Панські хати в кучугури⁹⁸;
Пожар кров'ю поливали⁹⁹,

Панські трунки попивали,
В панські гуслі вигравали,
У сап'янцях танцювали,
Закаблуки відбивали.

Позаймали волоцюги
Всі провалля і яруги.
Де могили, де прикмети,
Там чатують їх бекети.
На кониках вигравають,
Шабельками повертають ¹⁰⁰,
Панцерників проклинають,—
Хмельницького виглядають.

V

Уже ж чорна галич
Із усього світу
На Україну позліталась;
Де було бурлацтво,—
Лугарі, дейнеки,
На поживу, на гульню збиралось.

Вброни з грачами
По звалищах грують,
А по пустках вовки завивають;
Кречети з орлами
По шляхах шумують ¹⁰¹,
Шибеникам очі виїдають.

Не стало бурлацтву ¹⁰²
Шляхетського лупу;
Всі будинки вже поруйнували;
Здирали одержу
По склепах із трупу,
В тогосвітніх шатах походжали.

Оце вам, панове,
Пізняя наука,
Що ви людським потом кубків доливали:
Се вас побудила
Пекельная мука —
Упирами з гробів повставали!

Пийте, упиряки,
Живу кров шляхетську,—

Суду вам за те не буде:
Про вашу одвагу,
Силу молодецьку
Співатимуть із роду в рід люде.

Тільки посумують,
Слухавши тих співів,
В пізні часи, рідний брат із братом:
Що їх прашур тихий,
Богобоязливий
Стався шляхті безсердечним катом.

Може, тільки двоє
На всю Україну,
Задзвонивши сумно у бандурні струни,
Оплачуть «срамотню
Давнюю годину»,
Як ви розбивали келепами труни ¹⁰³.

ПІСНЯ СЬОМА

Ой у Лубнях крутоярих,
У високім замку,
Сидить пишний князь Ярема
На тисовім ганку.

Не читає князь Ярема
Листів іздалека:
Перетяв усі дороги
І стежки дейнека ¹⁰⁴.

Ой приходять до Яреми
За вістями вісті:
Повтікало драгонії
Тисяча і двісті ¹⁰⁵.

Повтікали, поскидали
Шапочки рогаті,
Та наділи козацькі
Кучми волохаті.

Широкая околиця
І вершок низенький ¹⁰⁶
Плавле-тоне в помийниці,
Як гнілі опеньки.

Похилиста шапка-кучма
Із верхом червоним
Скаче, крутиться, басує
На воронім коню.

Годі тобі, пишний князю,
Ловити рарогів ¹⁰⁷:
Пора тобі вибиратись
В далеку дорогу.

Годі соболя держати
На срібнім ланцюзі ¹⁰⁸:
Ой уже ж твоя княгиня
У великій тузі ¹⁰⁹.

Годі, князю, за границі
З Москвою змагатись ¹¹⁰:
Пора з Лубень зо всім кодлом
В Польщу вигребатись ¹¹¹.

Мав ти, князю, із дороги
Ченців завертати ¹¹²:
Прийшлось тобі у козацтва
Дороги питатись:

«Ой козаки! як до Польщі
Втрапити з обозом?
Що по Дніпру ви палите
Усі перевози?»

В Кременчуці, у Черкасах,
У Каневі, в Ржищах
Стоїте ви залогами
В старих таборищах» ¹¹³.

«Нащо тобі, пишний князю,
Дороги питати?
Лучче тобі манівцями
З Лубень простувати ¹¹⁴.

Ой до тебе, пишний князю,
Збіглась уся шляхта:
Червоніє навкруг тебе,
Як червчата плахта.

А між тими втікачами
Рарожинська панна,

Ясноока чарівниця,
На весь Гадяч славна.

Вміла вона від козацтва
Вночі утікати,
То зуміє й тобі, князю,
Дорогу вказати.

А ми тебе зустрінемо.
Не раз і не двічі,
Та заглянем гарматами
Тобі, князю, в вічі ¹¹⁵.

Веди, князю, за собою
Коней табунами,
Щоб було чим поділитись
На прощання з нами.

Бери вина, меди й пиво
У бочках дубових,
Щоб було чим привітати
Козаків рейстрових.

Бери шати дорогії,
Сукні-едамашки,
Щоб було чим запобігти
Козацької ласки.

Бери, князю, срібні кубки,
З золотом шкатули,
Щоб ми твого провждання
Довго не забули:

Проводжали ми Ярему
З Лубень до Прилуки,—
Добре, добре нагрівали
Коло його руки!

Проводжали ми Ярему
За води дніпрові,—
Поміняли своє рам'я
На жупани нові.

Проводжали-рахували:
Чи його пускати,
Чи в таборі до гармати
Його прикувати?»

Ой настала твоя, князю,
Остання година:
Збунтувалась навкруг тебе
Уся Україна.

II

Не бугай не круторогий
В огарі гуляє;
Князь Ярема крізь козацтво
Дорогу верстає.

Ой не мед п'янієє чобло ¹¹⁶
Бочку розриває:
Князь Ярема із шляхтою
Хлопство розганяє.

Ой не пиво на продиво ¹¹⁷,
Іграючи, кисне:
Князь Ярема із шляхтою
Гайдамацтво тисне ¹¹⁸.

Бережися, пишний князю,
Дніпрової води:
Не стинайся з козаченьком
Княжецької вроди!

Козак Голка по Вкраїні
Шуляком шугає;
Де крутнеться — горде панство
Як птаство втікає.

Козак Голка зшива сотні
На живую руку:
Породила його мати
На панську муку!

Ой де стане — земля тане —
Підкопи рикають;
Куди гляне — трава в'яне —
Вороги зникають ¹¹⁹.

III

«Ой ви хлопство тупориле,
Безумнії глави!

Невдогад вам, як ми, панство,
Добуваєм слави.

Єсть у мене у обозі
Голений хавтурник ¹²⁰;
Ой він мені у напастях
Великий заступник ¹²¹.

Вивіз я його із Риму,
Від Отця Святого;
Ой він знає, як скрутити
Голку молодого.

Бо на сповіді спасенній
Панночка сказала ¹²²,
Кого серденьком дівочим
Щиро покохала.

Покохала необачна
Ворога лихого
Браттів-шляхти, віри, церкви
І Отця Святого.

Покохала бідолашна
Та й захорувала
І в недузі від прелата
Тайни не сховала.

Так Господь нам посилає
Поміч несподійну,
Що ми служим костьолові
І папіжу вірно.

Ось побачите, що зможе
Права віра в Бога:
Утікати нам pomoже
Козацька залого.

А як Бог дасть, що з обозом
Дніпро перебудем,
То ще й Голку на розправу
У руки добудем.

Його кров'ю гарячою
Змиєм гріх дівочий
І виставим шибеника
Перед ваші очі!»

«Чи то справді, пани-браття,
 Чи уві сні сниться,
 Що наш Голка перед князем
 У шанцях тісниться?»

Чи то справді, пани-браття —
 Не ймем очам віри,—
 Що наш Голка у наметі
 Плаче над папіром?

Малесеньке, тонесеньке,
 Пописане криво,
 Та з отаманом хоробрим
 Чинить таке диво!

Ой панове! се ж писала
 Панна-чарівниця!¹²³
 Як нам Голку відходити,
 Що князя боїться?»

«Отамання сивоусе!
 Ви вік звікували,
 Та гіршого над всі горя —
 Любощів не взнали.

Отамання сивоусе!
 Ви вік звікували,
 Солодшого над всі щастя —
 Любощів не взнали¹²⁴.

Ой риштуйте ви гармати,
 Мортири бомбові,
 Тільки дайте мені глянуть
 На чорнії брови.

Ой стріляйте і рубайте
 З ранку до півночі,—
 Дайте, дайте мені глянуть
 У любії очі.

Ой велика серцю радість
 Ворога зломити,
 А ще більша, а ще вища —
 Щиро полюбити.

Ой велика душі мука
Із світом прощатись,
А ще більше, а ще гірше —
Дружини зрікатись.

Отамання сивоусе!
Чинить мою волю:
Гей, поставляйте ви чати
По чистому полю.

Нехай густо зачатують
Битую дорогу,
Щоб ніхто не зміг чинити
Князеві тривогу.

Хай Ярема з упокоєм
Дніпро перебуде,
Ні одного скарбового
Воза не позбуде.

Хай втікає із нащадком
В добрую годину:
Не вертатись йому з Польщі
До нас на Україну!»

Ой вволили старі волю
Голки молодого,
Не зосмілились промовить
Отаману й слова.

V

Ходить Голка над водою —
Тяжко серце б'ється;
Його ворог, його лютий
З радощів сміється.

Ходить Голка та сумує
Серцем самотнім;
Його ворог опинився
За Дніпром широким.

Позирає на сей берег,
Потирає руки:
«Завдам, завдам козакові
Страшенної муки!» ¹²⁵

Ой не радуйсь, пишний князю,
Що закинув удку:
Ходить Голка та голубить
Високою думку:

«Кличеш мене, моя зоре,
На тайну розмову,—
Не почую я довіку
Коханого слова!

Ой оглухну, занімію,
Згніту свою душу,
Серце льодом заморожу,
Мовчки вмерти мушу.

Дорога ти мені й рідна,
Серденько дівчино,
А дорожча і рідніша
Мати Україна.

Не почую... бо не зможу
Серця зупинити,
Не побачу... не здолію
Я без тебе жити.

Ой широко, ой глибоко
Думкою займаю,
А ще ширшу, а ще глибшу
Я надію маю.

Де посіяти, зростити
Благодатну волю,
Як не в нас на Україні,
На кривавім полі!

Ой засію я надії
І думи високі
У козацькій, у лицарській
Натурі широкій¹²⁶.

Ой нехай мої надії
Будуть мої діти:
У серденьку гарячому
Любо їх носити.

Розпинались добрі люде,
Щоб у раї жити,

А мені — аби не зникли
Мої діти з світу.

Ой то рай мій, вічне царство,
Награда від Бога!
Не бажаю я від його
Кращого нічого»¹²⁷.

ПІСНЯ ВОСЬМА

I

Брат на брата гострить шаблю,
Наступає боєм,—
Величає його панство
Витязем, героєм.

Брат від брата утікає,
Криється в хатині,—
Узиває його панство
Хамом на Україні.

Чиє ж діло перед Богом
Праведне, високе?
Кого любо озирає
Небеснеє око?

Ой чи тих, що після праці
Гуляють з панами,
Ой чи тих, кого за працю
Вінчають тернами?

Нехай своїх вихваляють
Панове з трибуни,
А про наших заіграють
Бандурнії струни.

Нехай своїм кукли ставлять
Царі та княжата,
А про наших бідолашних
Заплачуть дівчата.

Ой не довго тобі, Голко,
Отаманувати,
Характерством чужоземним
Ворогів ганяти.

Ой не довго тобі, Голко,
Голубить надію,
Що Україна вже не піде
В лиху різноцію.

Рано, рано ти, мій орле,
Піднявсь воювати,
Необачних, безталанних
Розуму навчати.

Сієш, сієш по Україні
Ярюю пшеницю,—
Лиха доля родить-плодить
Нікчемну метлицю.

Сієш правду, сієш розум
І світ передвічний,—
Байдуже! їх потороча
Тягне в морок вічний ¹²⁸.

Довго, довго Україна
Сліпа й глуха буде:
Засліпили, заглушили
Лукавії люде.

Ой закрийтесь, ясні очі,
Лягай, серце, спати:
Ще нам Спаса не родила
Пречистая мати.

Нарядили попи в ризи
Премудрость всемирну,
Дурять-манять люд сердешний,
Як малу дитину ¹²⁹.

II

Ой з-за Дніпра та з-за Богу
Хмара наступає:
Пан Хмельницький Кривоноса
В поход виряджає:

«Іди, іди, Кривоносе,
Тою стороною,
А я піду понадгір'ю
Слідом за тобою.

Іди, іди, Кривоносе,
Та влови Ярему.
Як уловиш, дуже вгодиш
Серденьку моему.

Ще ж, мій друже, є там Голка;
Сієє красою
І прославивсь на Україні
Нарівні зо мною.

Ой як зможеш йому, друже,
Вкоротити віку, —
Не забуду я послуги
Твоєї довіку»¹³⁰.

III

Ой з-за Дніпра та з-за Богу
Хмара наступає:
Грачів клібча й чорних галок
На сей бік стягає¹³¹.

Чи то грачі, чи то галич,
Чи хижі дейнеки
Розпускають по Україні
Загони далекі?

«Ой не довго будеш, Голко,
Верховодить військом!
Втікай, втікай, вражий сину,
Із шляхтою нишком.

Ой умів ти гарну здобич
У нас віднімати;
Зумій тепер, вражий сину,
Проти нас стояти!»

IV

Чого, чого в Кривоноса
Набік ніс скривився?
Не застав в Лубнях Яреми —
За чуба схопився.

Чого в дейнек босоногих
Потомлені коні?

Не настигли — ударились
Руками об поли.

Не настигли вони князя
На битій дорозі,
Перечули через люде,
Що вже на тім боці.

«Кривоносе, старий батьку!
Стягуй свою силу,
Рятуй, рятуй від зрадника
Україну милу!

Уже ж Голка, потай війська,
З князем накладає,
Усю шляхту, вже жидівство
В Польщу випускає.

Ой удармо, Кривоносе,
На панцерні лави,
Хай ледащо не каляє
Козацької слави.

Ой не бійтесь, пани браття,
Чужоземських шанців,
Ой удармо, розженімо
Гадячан-поганців!»

V

Ой не встиг же козак Голка ¹³²
На коника сісти,
Стали його панцерників
На капусту сікти.

Ой не встиг же козак Голка
На коника впасти,
Стали гадячан голнних
Як снопики класти.

Ой як стисне козак Голка
Коня острогами;
Оступили його ланці
З голими шаблями.

Оступили, мов колоссям,
Шаблями укрили.

Не зломити гайдабурам
Лицарської сили!¹³³

Повернувся лицар Голка
На правую руку;
Куди гляне, туди гряде,
Всюду повно трупу¹³⁴.

Ой не взяти вам лицаря
Голими руками¹³⁵.
Уже ж ваша гайдамацька
Тече кров ріками.

«Кривоносе, орле хижий!
Налітай близенько,
Чи не влучиш довгим списом
У саме серденько».

«Ой велике характерство!
Нам його не вбити¹³⁶.
Треба, браття, срібним гудзьком
Рушницю набити»¹³⁷.

Чи то колос серед ниви
Під вітром схилився,
Чи то Голка уродливий
З коня покотився?

Покотився,— кінь вороний
Понад Дніпром грає.
З того боку князь Ярема
Любо позирає.

Покотився,— довгогривий
По пісочку скаче;
На тім боці Рарожинська
Тяжко-важко плаче.

VI

Не вважали гайдабури
На козацьку вроду,
Рвали тіло по кусочку,
Кидали у воду¹³⁸.

«Оце тобі, чарівнице,
Ті карії очі,

Що ти любо цілувала
Темненької ночі!

Оце тобі, чарівнице,
Тее личко панське,
Що ти йому зопсувала
Завзяття козацьке!

Оце тобі, чарівнице,
Серце те лукаве,
Що ти всім нам убавила
Козацької слави!»

VII

Тихо Дніпро-Славутиця,
Тихо в море ллється,
На тім боці Рарожинська
В сиру землю б'ється:

«Красо моя! з золотими
Шати берегами!
Як же мені в світі жити
Поміж ворогами?

Красо моя, пишна вродо!
На що ти здалася?
Що я марне кателицтва
І панства зріклася?

Чи на те ж я побачила
Серед ночі сонце,
Щоб дивитись на світ Божий
У панське віконце?

Чи на те ж мені відкрились
Тасмниці темні
В тому серці гарячому,
В тій душі огненній?

Ой серденько гарячее,
Огненная душо!
Під водою у Слауті
Найти я вас мушу!»

VIII

Ой злинула лебедиця
З берега крутого —
Поринати та шукати
Погляду ясного.

Ой злинула лебедиця
Із скелі крутої —
Поринати та шукати
Розмови любові.

Чи то ж біла лебедиця
В'ється між лугами:
Чи то тонуть з золотими
Шати берегами?

«Ой панове, вірна шляхто!
Кидайтесь у воду,
Вирятуйте чорні брови
І пишную вроду».

«Товариші гайдамаки!
Хто з вас добре плавле?
На тих шатах повно злата,
Дорогого камня.

Мабуть, щиро чарівниця
Голку покохала,
Що ті шати дорогії
Щодня надівала».

Шкода, шкода вірній шляхті
Плавати човнами.
Потонула пишна врода
З чорними бровами.

Шкода хижому дейнецтву
Невід розкидати:
Не покажуться довіку
Дорогії шати.

IX

Ні шляхетське, ні дейнецьке
Не побачить око
Дорогого і святого
У Дніпрі глибокім.

Не про вас, панове, дбає
Чистий Дух з духами,
Як на землю посилає
Диво між дивами.

Не на те вас, темні люде,
Породила мати,
Щоб дніпрові таємниці
Серцем прозирати.

Прозирають у Славу¹³⁹
З устя до вершини
Неспанілі, несклопілі
Діти України.

І поки дивитись будуть
У дніпрові води,
Поти будуть серцем чути
Давнії пригоди.

Ой багато у Славу^{ті}
Дивного, святого;
Найдивніше — щире серце
Голки молодого.

Розтерзане, кривавее,
Б'ється під водою
І всю воду ісповняє
Думою святою.

Ой багато у Славу^{ті}
Красоти таїться,
А найкраща — Рарожинська,
Панна-чарівниця.

Щиро серце до теплого
Лона пригортає
І дівочою сльозою
Рани заживляє.

Любо серцю кривавому
Під водою битись
І на сей світ крізь ту душу
Кохану дивитись.

А на Йвана на Купала
З води панна рине

І обходить, в білих шатах,
Усю Україну.

«Ой ти мене, Україно,
Кохання навчила:
Кого стріну над Славутом,
Дам у серце силу.

Перебуде всяку муку,
Перебуде горе
І квітками засіє,
Як весною поле.

Ой ти мене, Україно,
Навчила любити:
В кого серце кривавее,
Мушу ісцїлити.

Перестане кров гаряча
Серце обливати;
Заспокою, приголублю,
Як дитину мати».

І багато безталанних
Панна зустрічала
І у серце зілїющї
Чари проливала.

І моє криваве серце
Скропила сльозою,—
Напоїла зілїющою,
Живою водою.

Обновилась, яко брля,
Юность мого серця;
Розпустила душа крила,
Пїсня лїється, лїється...

ІЗ ЗБІРКИ «ХУТОРНА ПОЕЗІЯ»

Се вси вы огонь раждизаете и укрьпляете пламень:
ходите свѣтом огня вашего, егоже разжегосте.

Исаи, гл. I, ст. 11

Но якоже отстоит небо от земли, тако отстоит путь
мой от путей ваших и помышленія ваши от мысли
моея.

Исаи, гл. IV, ст. 9

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЄ

Се аз посылаю вы, якого агнцы посреди волков.

Луки, X, 3¹

Се даю вам власть наступати на змію, і на скорпію,
і на всяку силу вражію.

Луки, X, 19²

Не бойся, малое стадо.

Луки, XII, 32³

I

Рік 1847-й становить епоху в житні України, прозваної Малоросією. Сим нещасливим роком розпочинається період гоніння нашого рідного слова в нашім ріднім краї.

Ще годів за три чи за чотири до сієї сумної епохи українська пісня й неписана словесність народу українського натхнули молоді уми в Києві спасенною думкою — видвигнути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам її піднятись із занепаду, а тим самим нівечила і її добробут.

Серед сієї благодатної молодіжї з'явився Шевченко, з голосним плачем своїм по нещасливій долі земляцькій, і заспівав перед небожатами:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?...⁴

Спів сей був для неї воістину гуком воскресної труби архангела⁵. Коли говорено коли-небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився полум'яний язик, то се було тоді в Києві.

Треба се знати, що кийвська молодіж, про котру мова, була глибоко просвічена Святим Письмом; що се була молодіж високої чистоти духовної і що апостольство любові до ближнього доходило в ній до ентузіазму.

Вдохновляючись чудесами християнської проповіді серед спідленого Римського царства ⁶, вона завіт Учителя благого — «Возлюби ближнього твого, як сам себе любиш» ⁷ — виповняла перш усього, як і подобає, на тих, хто має найперше право зватися нашими ближніми. Се були добрі діти своїх отців і матірок, добрі брати своїх братів та сестер, добрі щирі друзі своїх друзів, незлобиві терпеливці ворогів своїх і вельми прихильні приятелі темного народу. Носячи в серці рай любові і благоволення, гаряче жадали вони розлити сі божественні дари всюди, де ступнем ступали і з речами оберталися.

Із сього благословенного навіки повабу виникла їх думка — проповідати серед просвіщених панів українських визволення народу з кріпацтва дорогою просвіти, разом і християнської, і наукової. Яко царі в своїх добрах, українські пани мали тоді волю й силу мужика нівечити; то ще більше мали волі й сили шукати серед мужиків людей дотепних, здатних, воздібних і таких людей підіймати наукою до моральної і соціальної рівності з собою, а масу поки що зоставляти на попечення видвигненим таким робом із неволі чоловіколюбцям і на роботу б́дуущини.

Оце ж перш усього хотіли благочестиві юноші київські натхнути духом своєї любові і благоволення луччих людей у панських сім'ях, злучених з ними високими інтересами науки й поезії, а вкупі з сими людьми осіяти новим світом і тих, що справді сиділи «во тмѣ и сѣни смертнѣй».

Велике се було передвзягте, а проте комуна, сполучена таким задумом, була не більша жмені щирих душ, що не схотіла розійтись різно від того, хто не мав де глави підклонити: бо «куди, мовляли, ми підемо? глаголи живота вічного імаши». Учителем київської купки послідувателів проповідника глаголів живота вічного був сам він. Усі-бо вони були рівні між себе, і тільки той бував між ними первим, хто бував усім їм слугою.

Тільки на Шевченка взирало не зв'язане нічим, опріч дружи, братте як на якийся небесний світильник, і се був погляд праведний. Озираючись назад, можемо сказати без кошуництва про його великого, хоть і пригашеного дечим, духа: «Он бѣ свѣтильник горѣя и свѣтъя» ⁸. Шевченко з'явився посеред нас як видиме оправданне нашого натхнення звиш. (Не інако ми про себе, ба і в християнським смиренні своїм, думали. Скажу більш: коли б ми так не думали, то й не знялись би вгору до великого задуму видвигнути рідну націю з духовного занепаду, а українського крепака з неволі духовної і соціальної.)

Пора сказати й про те, що ми твердо пам'ятали слово св. Павла ⁹: «Братте мое, не бувайте діти розумом. Бувайте дітьми серцем, а розумом — дорослі». Нечесте миру сього і сліпе деспотство наших Пілатів ¹⁰-ігемонів, наших злочестивих

книжників і страшних своєю потугою фарисеїв ми знали ¹¹. Тим і не було між нами ніякого писаного статуту, договору або хоть конспекту нашої спасенної роботи. Девізом нашого проповідання сталося: «Буваймо невловимі, як воздух».

Так провадили ми наше діло, в благодатній тихості, до року 1845-го. Восени 1845-го року я розлучивсь із київськими апостолами народної свободи і переїхав на службу в столицю.

Щаслива доля звела мене близько з найкращою, може, людиною, яка була тоді в російськiм Вавілоні, з близьким другом Пушкіна, Плетньовим. Не минуло тоді ще й десяти літ од смерті Пушкіна. Ще пахло ним усюди по тому гóроді, котрий хоть би й запався, то житиме вічно в його животворящому слові; а нігде так виразно і так любо не пахло Пушкіним, як у господі його найближчого друга. Хіба в небесному царстві було б мені так добре, як було коло сього теплого, чистого, ясного, коло сього високого і простого серця. Та не про Плетньова мова моя.

Не маючи від нього ніякої тайни, я докомпоновував «Чорну раду» і вельми часто посилав листи до українського апостольства. Був я в сих листах «невловимим, як воздух»: бо й сам Плетньов остерігав мене. Був-бо се чоловік чистий, як голуб, і мудрий, як змія. Раз я сказав йому: «Петре Олександровичу! (Звичайно, не по-нашому.) От ви були наставником великого князя-наслідника. Чом ви не зробили з нього такого чоловіка, як самі, щоб у нас колись царював такий толерант, як ви?» Вислухавши се наївне питання, аж розсердивсь на мене ісповідник Пушкіна (так можна його величати). «Ах ви, мечтателі! — гірко промовив, зчервонівши од благородного гніва. — Ви й сього не знаєте, що, тимчасом як я годину чи дві з ним бесідував, під дверима стояв уже десяток чортів, і він од мене переходив до них у лабеті!»

Мавши порадника, що розмовляв зо мною як батько з сином про всяку столичну всячину, був я в своїх листах справді невловимим, як воздух; та вони дихали восторгами євангельського блаженства, котрих лукавий мир опáсується, і, як тепер бачу, були ще далекі від тієї зміїної мудрості, котру великий серцевідець заповідав людям чистим і тихим, як голуб. На мою біду, довідався я або, лучче сказати, догадався із кореспонденції, що моє київське браттє щось компонує собі інше, ширше і небезпечніше од нашої первохристиянської комуні. Гаряча моя прихильність до них давала мені право їм дорікати і присвоювати собі ніби якусь над ними зверхність. Пишучи в Київ у таким гарячим тоні, я виявлював себе аж надто виразно перед людським нечестєм чи то законним беззаконством.

Листи мої сього найщасливішого періоду моєї життя, опинившись навпослі у премудрого генерала Дубельта, на котрому

ввійжджав ще премудріший граф Орлов¹², привели їх обох до інквізиційно розумного домислу: що я п'явся до гетьманування на Україні, що я був альфа й омега знакомитого товариства святих братів Кирила і Мефодія, котре мої кияне без мене собі скомпонували. Ще, на біду собі, жартуючи старосвітчиною, іноді я підписувавсь рукою власною. Шкода було правителям російського розуму доводити, що сі слова були те саме, що й тапу ргоргіа*: вони зробили з них «рукою властною», а власть підрозумівалась тут, мовляли, гетьманська. Та про се була мова в мене дальше.

II

На початку року 1847-го гостював я на Україні, переїздом за границю, і треба знов тут сказати, що не було, може, тоді й на всій Україні такого щасливого чоловіка, як я. Бо, не згадуючи ні про що інше, доволі було для великого мого щастя й того, що їхав я простісінько до учителя і друга Пушкіна В. А. Жуковського і мав у пазусі лист од Плетньова, котрий починався словами: «Посилаю до вас другого себе»**; а в Жуковського жив тоді Гоголь.

Бувши таким щасливим, я застав і своїх любих киян також вельми щасливими, а найщасливішим був між ними Шевченко. Він-бо тогді й сам у собі чув, і всі, як одно серце, чули, що подає яко поет надії грандіозні. Тогді вже його муза запротестувала з усією енергією своєю против ледарства сильних миру сього, і се була причина, що нові його твори були мені зовсім не знані. Ніхто-бо не смів посилати до мене на столицю такого дива, як його плачі та пророкування. І розумно кожному, що мені, повненому гарною душею Плетньова, вони здались мовби якимся одкриттем з неба. І до мого переїзду на столицю душа моя була повна того вповання, котрому — леле! — судила доля сповнитись іще вельми нескоро. Тепер пророчий плач і пророче взивання кобзаря кобзарів українських зробили мені сі вповання такими, неначе я осязав їх.

Нехай знають, кому се треба знати, що, піклуючись коло свободи українського крeпaцтвa, мали ми на думці не одно те, щоб тільки вирвати крeпaкa у пaнa з рук. Сьогa з нaс було мaлo aбo, лyччe cкaзaти, cе в нaс було ділo oстaннє. Пpогpаmoю нa шoгo oсвoбoджeння крeпaків слyжили слoвa Ізбaвитeля: «И yрaзyм'єтe иcтинy, и иcтинa cвoбoдит вь»¹³.

Зaдaчa нaшa, пpавдa щo, бyлa cуб'єктивнa: диктyвaлa нaм її нaшa cаmoнaдійнa юнoсть; a пpотe мaлa вoнa пiд coбoю гpyнт

* Власноручно (лат.).— Ред.

** Дивись архів III одділення. Там засіли всі мої папери й рукописі, які в мене нагромадились до 1847-го року.

глибокий. Недаремно-бо написав один ветхозавітник: що душа чоловіча більш іноді скаже, ніж семеро блюстителів, що сидять на високому місці, наблюдаючи. А божественного слова про істину, котра робить чоловіка свободним, ніхто не назове суб'єктивним або мечтательним.

Ми знали, що в Англії не право і не декрет, а культура знищила крпацтво, і допевнялись перш усього, щоб українські пани вкусили од божественної чаші знання так благоговійно, як се робили ми, та щоб і вони, вкусивши, так само виділи, яко благ Господь, та й сповнились його благостю до крпака по-нашому. Віруючи в слово величайшого із освободителів: «Ищите прежде царствія Божія и правды его, а сія вся приложатся вам»¹⁴, — ми не сумнились, що за сим первим і найважнішим фактом свободи української постануть уже інші факти, аж до останніх своїх наслідків, які тільки можливі для України.

Чи не станеться за нашого ще живота, чи геть іще не скоро — про се ми не дбали, знаючи, що у Господа «тысяща лѣтъ — яко день един». Ми, по апостольському слову, вважали себе за неключимих рабів свого спасенного задуму і коли б що вдіяли, то вважали б, що вдіяли тільки тим, що мусили вдіяти. Отже дарма, що ми смирались перед великим покликком на жатву Христову, котрої всюди так много, ми підлягли очарованню християнської любові так само, як і перві послідувателі науки Христової. Про те, що й тепер ще нам здається можливим тільки в далекій будучині, ми помишляли в серці своїм так, наче воно сповниться дуже скоро. Слова: «близ есмь, при дверех» наче хто промовляв над нами; так билось наше серце солодкими сподіваннями. Знали-бо ми, що не погибає в Бога ні один добрий учинок і що наша сійба на великій ниві жизни «даст плод свой во время свое». Та не в тому була сама сила, щоб видвинути із занепаду рідну націю, а в тому, щоб намножилось тямущих і великодушних людей на Вкраїні.

Так думало браттє моє в Києві. Так думав я, далеко від них, у «пишному і бідному городі» Пушкіна¹⁵.

Хто се все тонким чуттєм обійме і серцем зрозуміє, той зрозуміє й те, як я зрадив, почувши на Вкраїні високі ноти національної кобзи. Молоді наші мрії, здавалось мені, знайшли своє оправданне; царство вищого розуму, царство спасенних задумів мовби вже наступало. І воно так було справді, коли не забуватимем, що і Христове жаданне: «Да приидет царствіе твое» — сповняється не хутко. Справді, наші молоді мрії знайшли в Шевченкові благословенне оправданне, знайшли заруку своєї будучини.

Сам Шевченко зробивсь не тим, яким я його покинув, їдучи з України. Се вже був не кобзар, а національний пророк.

Восторженому щастем, наукою і поезією, мені здавалось, мовби перед нами сталося те, чого дознав на собі ветхозавітний посел Господень, — те, що змалював нам, по його слову, такий же великий, як і сам Шевченко, геній слова:

И он к устам моим приник,
И вырвал грешный мой язык,
И празднословный и лукавый,
И жало мудрыя змеи
В уста замершие мои
Вложил десницею кровавой.
И он мне грудь рассек мечом,
И сердце трепетное вынул,
И угль, пылающий огнем,
Во грудь отверстую водвинул.
Как труп в пустыне я лежал,
И Божий глас ко мне воззвал:
«Встань, пророк, и виждь, и внемли,
Исполнись волею моей!
И, обходя моря и земли,
Глаголом жги сердца людей»¹⁶.

Київська інтелігенція, лучче сказати, плодюча її частина, обгортала українського барда глибоким почитанням. Для мене ж сяєво духа його було чимся надприродним...

III

Під сей незабутній час поставила мене доля близько коло однієї землячки¹⁷. Се була людина хуторна, мало свідомо в світі і його широкій добрій і злющій житні, мало учена, мало тямуща в рідному слові (бо московщина вкупі з францущиною прибивали його к землі) і велико розумна тим розумом, котрий натхнув непорочні уста промовити: «В мірѣ скорбни будете, но дерзайте: яко аз побѣдих мір»¹⁸, — велико здібна до розуміння такого, що буває втаєне од премудрих і розумних, — велико чуйна до краси і сили рідного, прибитого вже к самій землі слова. Я став читати їй напам'ять (бо всі ми знали їх як «Отче наш»¹⁹) Шевченкові плачі та пророкування. Нове творчество поета освітило й осіяло її душу так, мов небесне обітванне чогось грядучого в перевазі світу над темрявою, правди над олжею, любові над ненавистю.

Не забуду довіку тих сліз, якими вона плакала, слухаючи сі поегичні плачі, сі побідительні пророкування. Сповнилося тут зрушаюче нас бажання не знаного ще кобзаря у прелюдії до його дум:

Одну сльозу з очей карих —
І пан над панами...²⁰

Се не були ті сльози, про котрі давній якийся кобзар промовив:

Жіночі сльози дурні — як вода тече.

Се були сльози воскресення в нову, вічну народну жизнь. Глибоко почула українка великі скорботи поета, великі його задуми і зараз почала міркувати, як би спокутувати гріх щербатої Тарасової долі. Ентузіастка рідного слова носила в німій душі своїй чоловічню ідею сього великого слова. Недовго думавши, вона тут же предложила до послуги кобзареві-перебенді усе, що мала, усю свою худобу, увесь свій скарб. Зреклась для нього навіть і того, чого найважче зрікатись жінчині. Один із ветхозавітних премудрих людей, догледжуючись до таємниць природи людської, покликнув так: «Забудет ли невѣста красоту свою, двѣа — монисты персей?» Отже, неможня річ для сіонської дщери²¹ сталася можливою для дщери української.

Була вона саме тоді невістою, чи «молодою княгинею», і предложила тому, хто оце пише, обернути все її віно на те, щоб Шевченко прожив за границею три годи; а віном її були жемчуги, коралі, намиста, сережки й персні, що переховувались у роду ще, може, з часів Великої Руїни²² польської, да три тисячі рублів готовими грошима. Правда, що «молодий князь»²³ був собі на всю губу пан, і байдуже було йому про те віно.

Зоставалось тільки нахилити поета до прийому такого приносу. У сьому дражливому ділі спустились до мене.

Саме того часу деякі панувиті земляки вистарали у міністра для Шевченка місце професора живописі при всеучилищі Св. Владимира²⁴. Любо прийняв Шевченко вітанне моє з такою переміною його козацького побуту. Нічого так не хотілось тімасі, як зачепитись за життє в Києві, і вже мечтав про якусь живописну академію на Вкраїні, про якесь царство пластики української. Бо він тоді більше дбав про пластику, ніж про саму поезію. Ще й сам не знав, куди і як далеко сягне його ієреміївське пророкуванне²⁵. Більше знали се або чули душею ми, ніж Великий Кобзар наш.

Веселючись укупі з ним ясними перспективами українського духу, почав я жалкувати, що він у Києві яко артист буде самітником і що самітність не дасть йому розвинути художницького смаку до повної повні.

«Не по чім і б'є, як не по голові!» — відказав Тарас, насупившись, і міцно стукнув по якійся товстелезній книзі своїм кулаком, дужим, як у гладіатора.

Тоді я сказав йому просто, що коли б він здобув собі художницький пашпорт за границю, то гроші будуть видаватись йому видавцем, як із царського скарбу, три годи, а скарбівничим буду

сам я, нехай тільки дасть слово не допитуватись, звідкіля сі гроші взялися.

Почувши се, Шевченко зрадів, як дитина, простодушно і поетично. Любо мені було, що се його й не здивувало. Зараз почав міркувати, як роздобути художницький пашпорт. Були тогді в нас між панами такі люде, що й тут підложили б свої руки під Великого Кобзаря. Справа була не морокувата.

Вельми щасливий і восторжений, яким ще не бував ніколи, виїхав Тарас із Києва в Черніговщину, щоб позбирати докупи свої, як він звав, шпаргали. Бо, тулячись по Україні козаком-артистом, покинув не одному панськiм дому свої рукописі.

Чи так мені здавалось у моєму власному сяєві щастя, чи й справді так речі стояли, наші пани — беручи їх огулом — були тогді якось більше схожі на люде, ніж опісля, як розпочалась українська мартирологія. Поетові жилось між ними незгірш, дарма що вони рідко подекуди розуміли, що воно таке за проява! Оце ж, кочуючи тепер, уже зимою, від куреня до куреня і від будинку до будинку, Шевченко спинивсь на весіллі в тієї самої українки, що пожертвувала своє віно на коханне духу його між духами вольними, не запечатаними сіма печатями, як ми на Україні.

Скоротали ж тогді ми з Тарасом не один веселий день і вечір на любих розмовах і співах. Та найбільш мені пам'ятна вечорина в одного нежонатого пана, поблизу хутора «молодої княгині».

Був він також собі поет з природи ²⁶. Ще до появу Шевченка в літературі писав сей хуторний проява українські пісні, взором звичайних жіночих, та й козачих, і в інші з них улив стільки душі, що співались вони або читались у рукописі геть широко по Україні між панами, а деякі чував я й між простацтвом. Так само, як у Харківщині проявилась рідна поезія за приводом Гулака-Артемовського, а в Полтавщині за приводом Котляревського, так і в Черніговщині, не знать і звідкіля, повінуло тогді по тихих хуторах поетичним надихом, і козакуватий сусід нашої «молодої княгині» був самостайним органом нового почуття нації.

Беручи сю людину в цілості, мушу сказати, що був се чоловігя з великим природним даром; та, на біду собі, з Ніжинської гоголівської гімназії шурхнув у військове товариство, в кирасири, здається ²⁷, а добре там загартувавшись, чи то, мовляв, той «привикнувши до служби», устряв, доматорствуючи на господарстві, між таких приятелів, про котрих сам говорив по часту: «великий недурень випити!»

Випити й сам він був недурень, та зсовувався з глузду в картах: бо програвав тисячу за тисячею і з багатого пана зробивсь убогим панком ²⁸. Нешасливе закохання з сестрою нашої

«молодої княгині»²⁹, котру не схотіли оддати за п'яного картовника, ще частіш почало штовхати горопаху в Сціллу — п'янство, то в Харібду³⁰ — картовництво.

Як гостювали ми в нього з Шевченком, тоді ще він не спився і не звівся, а тільки вельми сумував на тему:

Мимо двір, де живе мила,
Я проїхав двічі,
Та й не бачив голубоньки
Я своєї в вічі...³¹

Се ж його були й вірші. Любив їх співати, дзвонячи в кобзу, і тяжко було слухати бідолаху: бо я знав, що там у нього на душі діється. Сумувати про невилазні довги тогді ще йому не доводилось; а хоть він і любив справляти в себе широкі бенкети, хоть і любив кулікати, так що рідко бував і тверезим, та без карт йому худоби стало б до смерті і не довелось би з такою чулою, як у нього, душею, помирати в своєї сестри на ласкавому хлібі³².

Оце ж і тепер було в хуторного поета бучно і гучно. Зібралось до нього доволі «великих недурнів випити», тих, що робили з нього другого Тимона Афінського³³. Річ знана, що й Шевченко справджував на собі слова київського літописця: «Русі єсть веселіє пити»³⁴ і недаремно написав ув одному шинку на стіні вуголем такий експромт:

Вип'єш перву — стрепенешся;
Вип'єш другу — схаменешся;
Вип'єш третю — в очах сясє,
Дума думу поганяє³⁵.

Та, вернувшись на Україну 1847-го року, знайшов я його, можна сказати, непитуцим. Так і в сей пам'ятний мені вечір Кобзар наш був глухий на поклики свого «родича по вдохновенню» і давнього товариша по царці.

Державсь він осторонь од тієї світлиці, де приятелі нового Тимона Афінського голосно реготали, весело гукали і підспівували під господарську кобзу. Засівши з тверезими кругом каміна, він бесідував із ними тверезо й поважно про науку і літературу³⁶. Дивуючись і радіючи серцем, постеріг я в нім тогді велику здібність до поетичного критицизму, що ним до такого високого ступеня владав єдиний російський поет Пушкін, взором недосяжного в премудро поетичнім критицизмі батька нових поетів Шекспіра³⁷.

Розмовляв Шевченко широко про свою поему «Іван Гус»³⁸, почитуючи гарною дикцією своєю деякі місця, і жалкував, що, писавши, не спромігся проштудіювати гаразд усіх обставин часу і самої особи чеського пророка германської Реформації³⁹. Раз по раз у сій розмові поривав наш Кобзар очі за ту межу,

що відмежовує імперію од народів свободних, і я один розумів усі слова його. А розколихавши духа, перейшов од розмови до народних пісень, як се бувало в нього щоразу, скоро його серце заб'ється гаряче з радощів, з великого гніва на недолуків або з великої туги.

IV

Чарівничою силою свого слова і голосу розгорнув передо мною Шевченко широку сцену життя людського, і по сій сцені, здавалось мені, проходила, мовби драмована, історія житні обох поетів поруч, великого, що саме розправляє проти сонця крила, і малого, що вже сідав на хуторне сідало.

Нещасливий коханець учився в Ніжині, вкупі з Гоголем, сидячи з ним на одній лавці⁴⁰. Щедра українська природа надала йому не самий тільки дар поезії і музики. Між многими здібностями своїми до великих і малих річей дивував він мене більш усього своїм комізмом, своїм юмором і вмінням поставити на сцену кожную людину, про яку оповідував так, мов її бачиш своїми очима і чуєш власними ушима: чи то був москаль, чи то лях, чи то піп, купець, мужик, жид, циган, чи то дівча, чи стара баба, чи мала дитина. Оповідання ж його були не просте балаканне: се були такі зрозумовані всякими обставинами сцени, які рідко доводиться вбачати на театрі. Тут він виявлював розум проникливий, чувство глибоке, всеодолювачий комізм і могуту сатиру.

Хоть, може, хто й здивується, та я скажу, що се в нас був би другий Гоголь, ще, може, до того Гоголь український, коли б у нього була така дорога, як у Гоголя, і такі приятелі. Треба додати й се, що худобу свою проциндрив сей дорогий чоловік не на одних картах та широких учтах, по старосвітському звичаю гостинності. Був він вельми милосердий до вбогих і без усякої міри великодушний до своїх другів. Багацько святого добра було в сій нещасливій людині, і все те з'їла ледача панська жизнь, та жизнь, котру нам не дали справити на луччий шлях, та сама жизнь, котру так весело і так гірко малював Гоголь, а змалювавши, промовляв: «Скучно на сім світі, панове!»⁴¹

Поруч із поетом, що вже втонув по шию

В том омуте, где с вами я
Купаюсь, милые друзья...⁴²

ні, в гіршому, далеко в гіршому того, в котрім тонув та й потонув-таки Пушкін, — поруч із ним, тімахою, бачив я перед очима душі моєї другого поета, раянше сонце поезії, що тільки ще крайцем своїм видвинулось на чермнуючимся небі і сипнуло

проміннем по росяних травах. Ще не підбилося воно вгору; не зазирнуло у гидку безодню пансько-рабівського і християно-ідольського побуту; просвічувало тільки крізь ті сльози, що зросили поетичні береги прозаїчної безодні, і немовби обливало кров'ю золоті корони драконів, що назирають з висока сю мракобісну безодню, наслідне достоянне своє.

Слухав я Шевченка одним ухом; слухав, бо не міг не чути, його товариша другим; то радів, то сумував, то знов радів і думав:

«Ти, чадо попсованого привілеями панства, втратило еси навіки возмогу кращого життя духовного. Ти ж, представителю свіжої своєю поетичністю маси, тебе ще спасемо гуртом от мертвячого подиху тієї среди, що без бою побиває в людині «сокровенного чоловіка серця». Сохрани тільки непідлеглу волю духа свого, не піддайся тим, що й самим благоговенням своїм понижують високу природу поета до низьких ідеалів своїх, то зробишся, зробишся певно звільною першої величини і возсіяєш на кругозорі України, Росії, Польщі, цілої Слов'янщини, та й усього культурного світу».

Справді, Шевченко був того вечора, так би сказати, у найвищій порі преображення свого. І жених великої почитательки його таланту задивився на нього, заслухався його пророчих річей, його чарівничих пісень і не хапавсь до «молодої княгині». Завдячений поетові, що він квітками душі своєї уквітчав його щасте, не знав він, як висловити свою дяку, і замість дяки просив його до себе «старшим боярином».

Залюбки прийняв Шевченко його прохання, ба, може, й з таємною одрадою. Не мав Кобзар наш нікого нижчого від себе на Україні, та не мав же нікого й вищого. Братавсь охоче із останнім перебендею-старцем, а проте дядьком не вважав і найпершого пана. Тепер, нашого часу, поставити упоетизованого мужичого сина шафером серед українського панства було б ділом звичайним. Тридцять же і п'ять літ назад се була пречудна диковина. Хуторний поет шаферував уже раз у тому домі і бажав шаферувати ще раз. На виразнім, хоть і бахусоватім виду його зажеврїла обиди, і він дав сьому чувству волю при первій нагоді; а гості його здвигнули без соромá плечима. Не знаю, чи догледівсь до сього Шевченко: бо «молодий князь» повіз до своєї «молодої княгині» свого «старшого боярина» зараз.

V

Там знали Шевченка по його творах та по його любій — то жартовливій, то поважній або сумній — розмові. Ніхто ще не знав, що він предивний, може, найлуччий співака народних

пісень на всій Україні обох дніпрових берегів, і сам я не думав, що почую в його піснях щось іще не чути ба і в гостині в хуторного поета, де, правду сказати, п'яні гості приглушували голоси тверезих.

Новий його талант виявився того ж таки вечора. Тоді між українським панством рідко ще хто вмів розмовляти рідною мовою, і сам Шевченко говорив у гостях у панів мало не все по-російськи. Хіба знаходив дуже спочутну собі людину між земляками, що відчалили вже від рідного берега і вплили глибоко в московщину. Тоді забував про всяке інше ухо, і з чужоземного бесідника робивсь українським златоустом.

Такою людиною сталась йому того вечора, та й до кінця весілля, молода княгиня. Почав з нею розмовляти по-нашому і, на велику радість, побачив, що в своїй розмові не шпетила вона рідного слова. Тоді Шевченко заходивсь екзаменувати її з рідних пісень. Репертуар «молодої княгині» виявився значним і звеселив «старшого боярина» ще більше; а як показала вона йому голос і самий текст пісень, котрих він у неї допитувався, він похвалив чи подякував їй по-своєму: сам почав їй співати і се зробив так просто, як сказав про себе один з його рідних братів поетів:

Ich singe wie der Vogel singt *.

Позакладавши назад руки, почав ходити по залі, мов по гаю, і заспівав:

Ой ізійди, зійди
Ти, зіронько та вечірняя:
Ой виїди, виїди,
Дівчинонько моя вірная...⁴³

Доволі було тогді гостей у тім поважнім здавна дому. Гули вони по всіх кутках, мов ті шмелі; щebetали, мов горобці. Як же почули Шевченкове співанне, ушухли всі так, наче зостався він один під вечірнім небом, викликаючи дівчиноньку свою вірною.

Як у ту пору своєї життя співав Шевченко, а й надто як він співав у той вечір, такого або рівного йому співу не чув я ні в Україні, ні по столицях. Порвались разом усі розмови і між старими, і між молодими. Посходились із усіх світлиць гості до зали, мов до якої церкви. Пісню за піснею співав наш соловей, справді, мов у темному лузі, серед червоної калини, а не в зимньому захисті серед народу. І, скоро вмовкав, зараз його благали ще заспівати, а він співав і співав, людям на втіху, а собі самому ще й на більшу. Ти б казав, звеселився поет гіркого плачу і докору, що знайшов *modus vivendi* ** з очужилими

* Я співаю, як птах співає⁴⁴ (нім.).— Ред.

** Спосіб життя (лат.).— Ред.

земляками, що знайшов *modus* животворящої розмови з тими людьми на Україні, до котрих покликів у своїм посланні до мертвих і живих і ненароджених:

Умийтеся, образ Божий
Багном не скверніте;
Не дурите дітей своїх,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать... ⁴⁵

Душа поета, об'явившись посеред чужого щастя своїм щастем, обернула весілля поклонниці його великого таланту в національну оперу, яку, може, ще не скоро чутимуть на Україні. І всіх більш розкошувала нею щаслива своїм таємничим подвигом «молода княгиня»...

Прощаючись із Шевченком, вона подарувала йому на спомин ще один дорогий клейнот, найдорожчий з усього добра, яке мала коли: свою вінчальну квітку. Сим задушевним подарунком вона, в мислях своїх, знаменувала на нім, і вітала його грядуще величчє, котрого так гаряче жаждала для щастя України.

Тут кінчається весілля і розпочинається похорон. Провозвіснику і першому герою справдешньої свободи української, не такої, якої допевнялись козаки, готовилось те саме поприще, до котрого довоювались завзяті вороги завзятих його предків:

Wyzwanie przyszle mu szpieg nieznamomy,
Walkę z nim stoczy sąd krzywoprzysięzny;
A placem boju będzie doł kryjomy,
A wyrok o nim wyda wróg potężny *.

VI

Приїхавши на початку року 1847-го в Київ, дочувсь я глухо, що моє во Христі браттє zorganizувало у якесь товариство Кирила та Мефодія, скомпонувало собі статут і навіть має свою цеху — з литого заліза персні, на котрих сіяють літери К. М. Один з сих послідувателів чи поклонників святих братів слов'янських лагодивсь їхати в Слов'янщину, щоб у чеській Празі і по других центрах слов'янського народовідання повиучувати слов'янські мови, а вернувшись, шукати собі протовпу до кафедри в котрому з українських всеучилищ. Я хоть і прямував з листом Плетньова до Жуковського, та не для того, щоб заісти в Німеччині. Недавно перед тим умер академік славіст Прейс, а про Срезневського ⁴⁶, що його заступив опісля, ще не

* Виклик надішле йому шпигун невідомий,
У боротьбу з ним вступить суд клятвопорушний;
А полем бою буде прихована яма,
А вирок винесе йому ворог могутній (польськ.).— *Ред.*

було мови. Академія наук послала мене доповнити моє слов'яновідання, з тим, щоб вернувшись, бути мені разом і ад'юнктом академії, і професором університету. Змовились ми з сим братчиком ⁴⁷ їхати за границю вкупі. От я й приступив до нього з короткими гужами: чи сьому ж бо таки правда?

Безпечно засміявшись, відказав мені братчик: що се була в них, на якийся час, хлоп'яча забавка, та вони, схаменувшись, той статут давно спалили, а персні позакидали в воду.

Була ж се в них заготовлена про мене і про Шевченка відповідь, на случай, коли б ми довідались як-небудь про їх політичне общество. В статуті, як опісля вже стало мені відомо, між іншими премудрими задумами було сказано, що українці сполучать усю Слов'янщину в одну федерацію, під протекцією всеросійського імператора, а коли б всеросійський імператор на се не зволив, то будуть промишляти об собі як-небудь інше.

Обох нас не прийнято в тайне політичне общество задля того, що ми й самі по собі працюватимемо для слов'янської і української свободи, а тим часом, на случай ігемонського гонення, до нас ніхто не причепиться.

Се була ведмежа послуга. Дружнє благородство погубило обох нас.

Втішаючись великими своїми подвигами в будущині, не вважали кияне на малі речі і розмовляли про свої таємничі задуми так, голосно, що за дверима все було чути. Якийся Петров ⁴⁸, підслухавши щось дивне, знайшов собі дорогу до товариства; почав серед нього глаголити ще голосніше про волю України, про московську тісноту і таке інше. Українські політики зараз прийняли його між свої члени, а він, мавши в руках деякі ознаки тайного політичного общества, подав їх пану Юзефовичеві Михайлові ⁴⁹, що правив тогді за попечителя Київського учебного округа.

Як у сьому ділі справлявся пан Юзефович, нехай про се розкаже хто інший. Сам я нічого не бачив і казав би тільки казане; дознавши ж з раннього молоду великого добродійства від сього чоловіка, вельми був би рад, коли б воно було все так, як сам пан Юзефович мені про свою позицію у сій справі разів зо два оповідував.

Виїхали ми з добрим, і справді вельми добрим, братчиком благополучно з Києва в Варшаву, та й почали там довбаться у старосвітській польщизні, за підмогою і порадою благородного труженика науки Вацлава Александра Мацейовського ⁵⁰. Пишемо ми собі та виписуємо з книжок усяку всячину удвох на одному столі, піджидаючи звістки од Шевченка, і невдогад мені, що в шухлядку того стола заложено страшенну міну. Сією міною був статут общества святих братів Кирила та Ме-

фодія, що братчик мій, з якимись великодушними мріями, пер у Слов'янщину, не натякнувши мені про се ні півсловечком.

Між іншими людьми в Варшаві спізнались ми з сенатором Стороженком, що був тогді правою рукою покорителя Варшави, князя варшавського графа Паскевича Ериванського. Сей земляк великого полководця і сатрапа піддобрювався йому тим жартовливим українським балаканням, котре ще й за російських цариць не одного нашого земляка «выводило в люде». Був-бо Паскевич також наш патріот щодо анекдотів, борщу, вареників і інших українських ласощів. Раз йому й каже первий його міністр, докладуючи до підпису всякі папери: «Світлійший князю! От ви кохаєтесь у тутешніх наших земляках, що вони гаразд про нашу Україну балакають; а я вам покажу не такого земляка,— щирої козацької породи, земляка чистокровного, що від нього так і несе низовим вітром, Січчю-Матір'ю і Великим Лугом Батьком». — «Чи справді?» — питає сатрап, підписуючи комусь там волю або каторгу, жизнь або смерть. «Не шуткую, ваша світлость. Сей вам розкаже і розмаже не про запорозькі звичаї, та й про всі запорозькі думки». — «Рад, рад його послухати; привези, братець, його до мене».

Саме під сю любу розмову двох патріотів українських подають сатрапові пакет із столиці. Розпечатав, позирнув і засміявся: «Хорош, братец, земляк-то твій! Велика его арестовать по высочайшему повелению».

Так скінчилися наші варшавські студії...

.....

VII

У Третньому одділенні собственной його імператорського величества Канцелярії аж ногами з досади затупотіли, як я сказав, що зроду вперше бачу знаменитий статут, а чув про нього отак і так. «Что, вы нас за мальчишек считаете?» — гукнули на мене Дубельт і Орлов. А вони обоє справді були мальчишки, по-нашому хлоп'ята, під сивим усом, тільки що лиха московська доля звеліла їм правити дорослими, та ще як! без усякого закону. «Праведникам бо закон не лежит», або «дурням закон не писан». Хто ж вони були — чи праведники, чи дурні — нехай скаже історія.

Варшавський братчик мій, котрого вхоплено і привезено слідом за мною, вислебізував їм усе, як од мене таїлись і про що таїлись, навіть із самою назвою общества. Шкода! Десять раз приводили нас під солдатськими штитами перед пілатівський трибунал; десять раз перепитували, гадали, міркували. Бідний хлопець, бачивши, що заподіяв мені й Шевченкові таке

лихо, котрого не бажав би й ворогові, упав навколішки перед сими праведними чи премудрими правителями імперії і плачучи благав, щоб не карали нас за чужу провину. «Какъв хитрец-то! — говорила, споглянувши на мене, сивоуса дівора.— Чужими руками жар загребает!»

«Молодой человек! — промовив з імператорською повагою Орлов до плачущого бідолахи, справді ще дуже молодого хлопця.— Это вам делает честь, что вы так великодушно оправдываете приятеля».

А потім каже до Дубельта: «По моему докладу, его величеству благоугодно было освободить благородного юношу от заключения в крепость. Отправьте его в Петрозаводск; рекомендуйте губернатору как отличного молодого человека, и чтоб дал ему хорошее место».

Як бачимо, ся дівора не була собі і без благородства. Вона таки про нього чувала. Та хто ж сього не знає, що й між членами святої інквізиції бували благородні люде?

Тим часом листи мої з столиці до киян покладали докладчики перед верховними беззаконними судьями, і чого в мене по тим листам допитувались, те я мусив тут же, відказавши, писати. У мене питали: «Для чего вы подписывались рукою в л а с т н о ю, как малороссийские гетьманы?» — «Что означают в ваших письмах слова: не разговоры, а дела должны поглощать наше время?» — «Как понимать фразу: тогда от ваших слов, как от труб, падут стены иерихонские?» і т. д., і т. д. За тридцять п'ять літ усякого лиха і всякої турботи я вже й позабував багацько з хлоп'ячої їх іграшки.

Пам'ятаю, однако ж, добре, як подано мені раз виписку з моїх листів, щоб я на неї відписався. Прочитавши, я сказав: «От п'осі мої слова, а дальш написано чиюсь видумку». І, як справді в автографі моїм не знайшлося фальшованої приписки, я, з великої досади, забув, що сиджу в левовій пельці, і почав здорово лаяти своїх суддів. «Хіба ж причинен цар у тому, що ви коїте?» — гукав я на весь розбишацький вертеп. «Та ж не йому, а вам із сього користь, щоб ми були винуваті. Як ваше лукаве серце поверне справою, так він, бідаха, і задекретує. На вас і на ваших дітях лежатиме пролита по його декрету кров неповинна, і коли не ви, то ваше кодло за неї покутуватиме».

Полякались, далєбі що так, ниці герої сліпого деспотства, почувши слово правди-матері, і, мов шкільна пустота, почали передо мною оправдуватись — чим би ви думали? — помилкою!

Та не на користь мені вийшла вся моя правда. Не знаходячи ні в мене самого, ні в інших паперах, котрих тогді понавожено возами з України, ніякого сліду мого бунтовництва чи «заго-

вора», як вони величали сю мізерну справу, і чуючи од усіх, що я не знав, як і зветься те общество, котрого, не обинуючись, і Дубельт, і Орлов величали мене главою, розумні люде аж скреготали зубами з жалю, що я, мовляли, «всех водил за нос, и остался чист».

Дубельт усе мені торочив про якусь «казнь», а коли б я, мовляв, признавсь, то «его императорское величество, общій наш благодетель, мог бы вас и помиловать, по великому, всему свету известному своему мягкосердию».

Скільки я не впевняв його, що мені ні в чім признаватись, він позирав на мене скрива, всміхаючись, і питав: «Ну, за кого, право, считаете вы нас?»

Замість, щоб сказати просто, за кого їх обох щитаю, я говорив йому, як дитині: «Поміркуйте самі. От ви мене вважаєте за якогось гетьмана; ви думаете, що товариші мої готові ринуться у полон'є по моему наказу; ви думаете, що вони дадут зняти з себе шкуру, а мого гетьманування не виявлять; вам здається, що по всій Україні наготовлені вже полковники та сотники, що тільки подай гасло, то і вродиться козацьке військо. Та ви б же попередю довідались, які мої фінанси, і який мій рід, і популярність на Україні. Таж таких великих річей не можна чинити чоловікові вбогому і зовсім не значному та нігде не знаному. Я свою жизнь просидів у чотирьох стінах, над книжками, мов той чернець у монастирі». А він мені, покрутивши здоровенного сивого вуса, відказує: «Можно сидеть в четырех стенах и взволновать все государство. Мы видим ясно, к чему вы стремились: опрокинуть все кверху дном, уничтожить существующий порядок вещей. И для кого же? Для мужиков! Это у вас люди? Посмотрите на этого фонарщика (показуючи мені в вікно). Вы думаете, это человек? Это зверь, который умеет только есть, спать», а далі сказав іще такі глаголи, котрих не напечатала б і казенна друкарня.

От і говори до гори!

Ще знайшли були зачіпку. На одній рукописі моїй про козацький побут нарисував я олівцем стяту козацьку чубату голову; під нею турецька шаблюка; на ній степовий орел видовбує очі; на небосклоні степова могила; з-за могили серпом підбився місяць. Кожному розумно, що се образ козацької боротьби з ворогом християнства. Мої судді зробили з нього образ Росії, що видовбує Україні очі. Так-то на злодію шапка горить! Коли б уже мені заманулось такої емблеми, то змалював би я собі двоглавого або хоть укорованого орла. А коли вже емблемувати Росію без корони, таку Росію, яку собою ізображають Орлови та Дубельти, то, замість орла, треба малювати сову-полуношницю, що сліпує вдень і пасеться вночі.

«Глубокомыслие» інквізиторів моїх і тут не вдіяло нічого.

Ну, що ж? Гетьман, гетьман, а чортимає в нього ні булави, ні бунчука, ні яких інших клейнодів; навіть і універсалів з його підписом не знайдено; тільки й є що та нещасна рука власна, да й там нема того «твердо», котре сі письменники нав'язували гетьманам. Чухаючи потилицю, таку ж розумну, як і саме чоло, мусили високі інквізитори спуститись на нижчий лад. Прийнялись критикувати мою книжечку «Повість об українском народі», що я торік напечатав.

Се була компіляція тих шкочливих для нашого розуму видумок, що наші літописці видумували про ляхів, да тих, що наші кобзарі складували про жидів, на піджогу або на втіху козакам-п'яницям, да тих, що розкидано по апокрифах давніх ніби сказаній і по фальшованих ще за наших прапрудідів історичних документах. Се була одна з тих утопічних і фантастичних праць, без критики, з яких позшивана в нас уся історія боротьби Польщі з Москвою. Козаки в ній виступали яко нація, а все те, що становить націю, ігнорувалось або відкидалось до суперечного табору. Усіх козацьких ворогів помальовано тут людодіями, а самих козаків праведними мучениками і благородними патріотами. Коли треба було скарати автора за те, що він поперекручував історію так, як її й досі перекручують, то скарати хіба реготом. Ні, мій ареопаг слухав читання сієї нісенітниць з таким поважним чолом, з яким, певно, вислуховував усячину той коняка, що Геліогабал⁵¹ настановив старшим над римським сенатом.

«Повість об українском народі» написав я для пані Ішимової, що вчила дочку Плетньова і видавала журнал для дітей, «Звездочку». Се було зроблено прихватком, *par complaisance** для доброї до мене, чужоземця, особи, і всього 200 примірників одпечатала вона на мої подарунки знакомим людям. У продажу сієї книжечки я навіть і не пускав. Премудрий мій ареопаг зробив з неї прокламацію. «Се ж ваша цензура дозволила печатати,— казав я своїм любим критикам.— Що ж ви тепер мені погрожуєте?» Та, мабуть, критика одну має вдачу і в журнальних кагалах, і в таких синедріонах, як Третє одділенне.

Про мою нісенітницю написано такий доклад, мов новий Катіліна⁵² грюкав у ворота нового Риму, і я сам бачив, як гарно-прегарно, мов гравіруючи пропись, переписував сю ціцеронівщину⁵³ — не писар, ні! — чиновник генеральського рангу, чоловік сам по собі добрящий, як і гишпанець Торквемада⁵⁴. Ми вдвох її і зчитували, щоб храни Боже, не було якого пропуску в премудрім творі.

* З люб'язністю (франц.).— Ред.

Я вже сказав, що мудреці Третього одділення були собі не без благородства. Тепер скажу, що були вони й не без чесності, та й не без мозку. Вони такі розчовпали і розшолопали, що олімпійському громовержцеві⁵⁵ не личить ляскати блискавицею над жменею соломи: бо й справді ся дітська повість була жменею соломи без зерна. Правила вона про такий український на́рід, якого ніколи не було на світі. От і зосмілилась всеподданіше ходатайствувати в царя, що доволі вже я попомучивсь за три місяці пілатівського істязання в Третьому одділенні, а тепер зробити б уже мені таку превелику милість, щоб я жив собі, засланий на край світу, на волі, яка там засланим буває, та вже хоть би нехай перестало обливатись кров'ю те молоде серце, від котрого мене одорвано і котре на вазі в праведного Бога важило більш, ніж усі інквізитори з їх верховника́ми.

Се ж я перекладаю той доклад на свою мову: бо ніяка пам'ять не вдержала б хитросплетеного слова того, що за нього Третьє одділенне платило ще дорожче своїм артистам, ніж за чудовну каліграфію.

Пишучи історичне оповідання, не годиться мені вмовчати, що Дубельт не все бував страшною гісною. Спершу він так мене був злякав, що я трохи не впав: бо в очах у мене позеленіло, і передо мною, мов живі, з'явилися дві дорогі мені особи, дивлячись на мою казнь за самозванне гетьманство. І впав би таки, та пан Миколай Писарев, київський мій літературний добродій, а тепер інквізитор, піддержав мене і гукнув, щоб дано мені води. Як же побачив Дубельт, що я вмю й лягаюсь, тоді почав зо мною розмовляти про всячину, як батько з сином, а дорогі мені листи, котрі йому подавано, приносив, не розпечатуючи, сам, своєю кривавою персоною, туди, де я сидів, мов який тигр, за залізною ґратою, дивлячись, як блищать крізь неї солдатські багнети. Ще й надто: сидючи довго зо мною по ночам, сам на сам, у своїм інквізиторськiм кабінеті за столом, давав мені читати листи своєї жінки, розмовляв зо мною як добрий сем'янин і лестив моє серце найкращими речами. Він таки й справді думав, що я новий Павлюк, чи Наливайко, чи який інший герой честі і свободи, про котрих письменні наші земляки понатуркували всяких дурниць не тільки в українські, та і в московські голови. На мою біду, один з киян затявся сказати Дубельтові та Орлову хоть одно слово, відказавши, з історичного одуру, котрим нас і досі дурманяць: «Ви можете мене четвертувати, колесувати, тягти з мене жили, трощити мої кості, здирати з мене живого шкуру, та не допитаєтесь у мене ні єдиного слова». Бачивши по сьому, що в Росії зчиняється таке, яке змалював у Польщі, по видуманому Кониському, Гоголь⁵⁶, на вґонобу лінивому до історичного досліду розуму,

Дубельт, як я бачив і тогді, почав мене шанувати, як шанує єхидний ще єхиднішого. Бо так і зосталось премудре правительство при своїй думці: що я, заколотивши миром, зумів позагрібати жар чужими руками. Років з п'ять назад у «Вестнику Европы» напечатано, ніби я з іншими українцями скомпоновав був у Києві слов'янське общество Кирила та Мефодія⁵⁷. Ради історичної правди я написав вельми просто і смирно, що сю честь приписано мені не по правді, і послав напечатати. Цензор вичеркнув моє заявленне червоним чорнилом з коректурного аркуша і сим робом не дозволив мені зложити з себе сан, котрим облекло мене Третє одділенне*. Оце ж я гетьманую собі аж і досі на Вкраїні, так само, як гетьманував, по милості Дубельта, року 1847-го.

Ласкавий до мене Дубельт зоставляв мене й nadalьше під своєю благотворною ласкою: бо й опісля писав до мене в заточенне стрічок по десять своєю безсмертною в історії російської слави рукою. Тим-то я й знав, із великої його до мене прихильності, що було про мене доложено його величеству, вповаючи, що він яко особа всемилостива не відмовить так велико мене помилувати. Як же доклад вернувся до Дубельта, він показав і прочитав мені написані на ньому царські слова, мовби вмиваючи передо мною руки: «Третье отделение слабо рассматривало книгу Кулиша. На два месяца в крепость, а потом в отдаленные губернии, с запрещением служить по Министерству народного просвещения».

IX

Нехай же тепер підслужливі столичні газетники не замилюють мовчущим людям очей, відписуючи літературним конгресистам у Європу, що ніби в Росії ніколи не карано за літературні твори. Мене скарано за напечатане з дозволу цензури, скарано вельми жорстоко за хлоп'ячу книжечку; і Шевченка ще з більшою дикостю скарано за те, що, вхопивши його серед шляху під Києвом, знайшли в нього «шпаргали», котрі він гарненько позбирав до купи, щоб добре в Києві перегледіти та й розібрати, що годиться, а що й не годиться печатати.

Коли б Шевченка пущено хоть на три роки туди, де люде живуть на волі,— може б, він багацько дечого поперероблював у своїх рукописах. Бо, певно, ми б не були з ним там лежнями і свій час тратили б не на саме балаканне. Певно, серед людей, не згнічених цензурою, догледілись би ми з ним історичної правди і коли б що писали, то не все написане в старовину чернечим пером або співане кобзарським голосом уважали б

* Заявленне се напечатала була в коректурі московська «Газета Гатцука», що тільки з 1882 року визволилась із-під попередньої цензури.

за святу правду, як роблять люде, догоджаючи тим, котрі шуплять ще менше їх самих.

Тепер же, як що пописалось у Шевченка під надихом фальшованої історичної традиції, так воно й залякло навіки, і, може, ще гірше правди коле очі Великому Кобзареві по тім боці Ахерона⁵⁸. Позираючи на ту волову шкуру, що на ній списує диявол людські гріхи, бідолаха Тарас міг би сказати імущому вуші на слуханне: «Твоя од твоїх тобі приношу і за себе самого, і за всіх земляків моїх. Їж на здоров'є та згадуй мене поки світу сонця. Бо й твої золоті казюки, що взяли собі за девіз: *apres moi le deluge* *, і ті, кощунствуючи поза плечима в свого бога, поробили пословицями такі мої слова:

Од молдаванина до фінна,
На всіх язиках все мовчить:
Бо благоденствує...»⁵⁹

Не мовчатиме ж воно вічно; қолись-таки та заговорить. Добре ж, коли б заговорило мовою інтелігенції. А от біда, як дика сила деспотства та викличе з пекла дику силу рабства! Тоді і в нашій бідолашній Україні справдиться ієреміївське пророкуванне Шевченка:

...Заговорить
І Дніпро, і гори,
І потече сторіками
Кров у Чорне море
Синів ваших, і не буде
Кому помагати:
Одцурається брат брата
І дитини мати...⁶⁰

Правителям імперії 1847-го року здавалось ділом дрібним запроторити в російську преісподню мужичу дитину, що писала вірші не знати якою мовою. Тепер ся мужича дитина стоїть поруч дитини панської, поруч Пушкіна. І як усе чесне, усе благородне і високе умом в Росії іде слідом за Пушкіним, так усе, що єсть істинно людського на Україні, іде за стягом Шевченка. Тим часом обидва вони змалювали неоднако передовиків і велетнів руського духу, спасителів імперії серед хуртовини, создателів її становища в Європі і головних підромошників могутності вже й тепер, дарма що притиснутої, преси,— Петра Первого і Катерину Вторую. Бо Шевченко, начитавшись псевдоісториків, так возглаголав про них:

Се той Первий, що розпинав
Нашу Україну,
А Вторая dokonала
Вдову сиротину...⁶¹

* Після мене — хоч потоп (франц.).— Ред.

Обидва поети обдаровані великими дарами природи, Шевченко ще більшими, ніж Пушкін. Хто ж із них прозирнув глибше в історичну правду, чи панська, чи мужича дитина? Хто з них був компетентний возглаголити про такі великі речі: чи той, що мав нагоду допомогти природний дар свій широким обертанням у житті, культурі і науці, чи той, хто сієї нагоди не мав? Певно, що перевага тут буде в Пушкіна, а не в Шевченка ⁶².

Коли б судді Шевченкові знали своє стійло і не мішались у такі речі, котрих їм не дано розуміти,— крізь те серце, що засвітилося спасенною думкою «спокутувати гріх щербатої Тарасової долі», крізь те праведне серце не пройшов би гострий меч; Шевченко дорогою науки з'єднався б із Пушкіним (бо правда одна, нема двох правд), і те руське єдинство, котрого допевняються і такі розумні люде, як Петро з Катериною, і такі «олухи царя небесного», як Дубельт з Орловим, се спасенне для нашої будущини руське єдинство покрепилося би Шевченком іще більш, ніж самим Пушкіним.

Оце ж тепер і вбачайте, чого накоїла сивоуса дівтора! Не пишу я своєї автобіографії, ані своїх мемуарів. Я виставляю науці історичні факти ранше, ніж вона про них довідається з запертних поки що архівів. Бо життя не жде, не хоче ждати, і живий живе гадає. Недавно сказав великий історик Момзен ⁶³ у Берліні, що правителі народів приводять народи зовсім не до того, до чого привести силкуються. І справді ж бо, народи живуть по закону Божому, по закону природи, і вся правительська мудрість тільки в тому й єсть, щоб сього закону не ламати,— скажемо лучче: щоб об сей закон не розбитись.

Тим же то й наш мізерний, знівечений і незгідний нарід український має таке велике право на свою життя, як і найменша травинка на свою. Ба і найменшій на землі травинці дала природа таку велику потугу в житті, що хоть би всі деспоти, від самого Німрода ⁶⁴ почавши, працювали над тим, щоб її на світі не було,— не здоліли б сього вдіяти.

Що постало на Україні після 1847-го року — се ми всі знаємо. Знаємо і незабутній у літописях прісвіти царський декрет 18 мая 1876-го року ⁶⁵ про нашу рідну мову.

Нам тепер на Україні так добре, як тому Палієві ⁶⁶ в сибірних пустинях,— що каже дума:

А як прийшов пан Палій додому,
Та й сів у наметі,
На бандурі вигравас:
Лихо жити в світі!
Той, душу заклавши,
Свиту, бач, гаптує.
А той по Сибіру,
Мов у Лузі, дубує.

Як за часів Палієвих були земляки, що навіть і «праведного царя» підводили засилати добрих його слуг на Сибір, аби собі безпечно гацтувати золотом свиту, так і тепер не переводяться добродії, що роблять нам Сибір із нашої домівки. Оце ж ми, робом Семена Палія, і виграваємо собі на кобзі про своє велике лихо, про свою гірку тісноту.

Нехай земляки не здивують, чуючи тони сумно-понури. Бо ні Велика Руїна, ні козацькі усобиці, ні запорозька гайдямаччина,— сі три глибокі ступені до морального тартару⁶⁷,— не завели нас у таку темряву, як наше рабівське безголів'є, що настало після безголової Гетьманщини. Співаємо собі по хуторах не про те, що веселить серце, бо веселитись йому на Україні нічим, а про те, що його вражає, мов ножем крає.

Одну одраду чує хуторянин, спускаючись мислю своєю з темного ступеня ще до темнішого, у безодню національної погібелі,— ту одраду, що він знає тепер, де ми опинились, і не доймає вже віри ні лукавим у своїй тупості книжникам, ні єхидним у своїй святості фарисеям:

Ой буде світ, буде,
Прокинуться люде!
У всяке віконце
Засіяє сонце...

Тепер ми вже гидуємо тьмою, що возлюбили були паче світу. Се наша одрада, єдина одрада.

ДО КОБЗИ

Кругом тіснота і неволя,
Народ закований мовчить...¹

Шевченко

Кобзо, моя непорочна утіхо!
Чом ти мовчиш? Задзвони мені стиха,
Голосом правди святої дзвони,
Нашу тісноту гірку спом'яни.

Може, чиє ще не спідлене серце
Важко заб'ється, до серця озветься,
Як на бандурі струна до струни.

Хто не здохне озватись ділами,
Хай обізветься німими сльозами;
Ти ж своє слово дзвони-промовляй,
Душам братерським заснуть не давай.

Хай недовірки твої туманіють,
Хай вороги твої з жалю німіють;
Ти рідну сém'ю до купи зживай.

Гей, хто на сум благородний багатий,
Сходьтєся мовчки до рідної хати,
Та посідаймо по голих лавках,
Та посумуймо по мертвих братах.

Темно надворі, зоря не зоріє,
Вітер холодний од Півночі віє,
Квилять вовки по степах-облогах.

Кобзо! ти наша одрада єдина...
Поки із мертвих воскресне Україна,
Поки дождеться живої весни,
Ти нам про нашу тісноту дзвони.

Стиха дзвони, нехай мучене серце
Важко заб'ється, до серця озветься,
Як на бандурі струна до струни.

ПСАЛТИРНА ПСАЛЬМА ¹

Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово.
Може, викую я з його
До старого плуга
Новий леміш і чересло,
І в тяжкі упруги,
Може, зорю переліг той,
А на перелозі
Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози... ²

Шевченко

Народе мій, ясирнику татарський,
Невольнику турецький найдорожчий!

Народе мій, ехидний панський слуго
І польської герою темний слави!

Народе мій, недоуку латинський,
Товаришу московської темноти!

Почез еси в літописях чернечих,
Не згадують воювники про тебе.

Їдять тебе твої сусіде мовчки
І за твоє невольництво не платять.

Пропало вже й єхидство в тебе в серці,
Герой же ти хіба над жидовою.

Не учишся ні в греків, ні в латинів,
Темнотою і москаля соромиш.

* *
*

Народе мій! що нам тепер почати?
Невже вівки будеш спати й спати?

Народе мій! прокинься на хвилину
Та подивись по-людськи на Україну.

Народе мій! зорім очима поле,
Нехай на нім не корениться горе.

Ми думками те поле заволочим,
Од Вісли до Кубані слізьми змочим...

А що ж ми там для правнуків посієм,
Коли й шептять одно 'дному не смієм?

ДО СТАРОЇ БАБИ

Како речете, яко мы мудри есмы, и
закон Господен с нами есть? истинно
всуе бысть трость лживая книжником¹.

Иеремии, VIII, 8

Старенька бабо, ти між нами, дїтьми,
Премудрою здавалась, як Мінерва².

Не тим еси заважила в нас много,
Що прожила на світі літ чимало,

А тим, що, із беззубими водившись,
Старовини, мов реп'яхів, набралась.

Непережоване ловила ти обіруч
І нам, малим, у запічок носила;

А ми, темнота, світу не видавши,
Няли тобі, як Соломону³, віри.

Прийшла черга і нам про давні давна
Новим пічкурникам оповідати.

Поткнулись ми з твоїми реп'яхами,
Та в них один хіба верблюд смакує.

Шкода малих магнатами лякати,
Що кров людську, мов упиряки, ссали.

Регочеться дівтора із рандарства,
Що козаків держало під патинком,

А по церквах «на славній Україні»,
Мов по шинках, бряжчало талярами.

Не йме вже віри і кобзарським співам,
Що в них себе п'яниці прославляли,

Порізавши людей трудящих, чесних,
Або в ясир попродавши татарам.

* *
*

Нам сором, а тобі, стара, байдуже:
Ти все своє дрібній темноті плещеш.

Плеши, бо світ не перебуде дурнів,
Котрі таких казок охочі слухать.

Туманити людей ти й не хотіла б,
Та се така твоя брехлива правда.

ДО ШЕКСПІРА,

ЗАХОДИВШИСЬ КОЛО УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ
ЙОГО ТВОРІВ

Видите, яко вси ослѣпоша,
не разумѣша смыслити¹.

Исаи, LVI, 10

Шекспіре, батьку наш, усім народам рідний!
Чи чуєш, як зове тебе народ незгідний,

Приблуда степовий, наслідник розбишацький,
Шо й досі чествує свій путь і дух козацький?

Світило творчества, Гомере новосвіту!
Прийми нас під свою опіку знакомиту:

Дай у твоїм храму нам варварства позбутись,
На кращі почуття і задуми здобутись.

Нехай нас укротить душа твоя велика,
Нехай покине нас козацька воля дика,

Що кров'ю тішилась, хвалилась пожарами,
Туманила людей брехливими вістями,

Піснями славила безумне гайдамацтво,
Кляла культурників, як людоджерне панство.

З культурників найбільший воєвода:
Ти — пишний цвіт і плід великого народа.

Дай очі правнукам хижацьким просвітити,
Твій розум праведний сліпим благовістити.

ДО РІДНОГО НАРОДУ,

ПОДАЮЧИ ЙОМУ УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД
ШЕКСПІРОВИХ ТВОРІВ

Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Предків наших, тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину!
Оттака-то слава наша,
Слава України!¹

Шевченко

Постыдитесь стыдънием от похваления
вашего, от поношения пред Господем².

Иеремии, XII, 13

Не поминайте первых и ветхих не по-
мышляйте. Се аз творю новая, яже нынѣ
возсіяют и увѣсте я: и сотворю в пу-
стыни путь, и в безводнѣи рѣки³.

Исаии, XLIII, 13

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбишак великих!

Єдиний скарб у тебе — рідна мова,
Заклятий для сусідського хижацтва:
Вона твого життя міцна основа,
Певніша над усі скарбі й багатства.

Се голос луччих предків з домовини,
Тих душ святих, що марно погибали
У злигоднях Великої Руїни,
Котру старці твоїм тріумфом звали.

О варваре! покинь тріумфувати
Та зчервоній од соромá тяжкого:
Що всі сусіде мають що назвати,
А ти с в о ї м не назовеш нічого.

Що захопив еси серед руїни,
Забрав усе великий твій добродій;
Жене тебе неволя з України,
І з рідним словом тулишся мов злодій.

На ж зеркало всесвітнє, визирайся,
Збагни, який ти азіат мізерний,
Своїм розбоєм лютим не пишайся,
Забудь навіки путь хижацтва скверний
І до сем'ї культурників вертайся.

НА СПОВІДІ

Но правдой он привлек сердца,
Но нравы укротил наукой...¹

Пушкин

И славных лет передо мною
Являлись вечные следы...

Пушкин

Множество же премудрых спасение миру,
и царь премудр утверждение людем.

Прем. Солом., XXVI, 6

Я не палю на капищах кадила,
Не чаю від покійників чудес,
Що чернь важкими шатами окрила
І низвела на торжище з небес.

Не стукаюсь я до царя й цариці
У чотирнадцять золотих воріт:
Про мене, до їх пишної столиці
Позаростав би вже травою й слід.

Я атеїст, що знає тільки Бога,
А чорта і святих не признає...
Ні, не лякайся, душе моя убога:
І черті, і святі про тебе є.

Я демагог, мовляв, що тільки й дбає,
Як царську силу силою зломить...
Душе моя! де цар умом сіяє,
Ти, мов раба, готова там служити.

Згадай, який хаос розбушувався
Після того, хто не злякався гріха
Скрутить ченця, що з жиру біснувався,
Боярина, стрільця і козака².

Вонюча грязь півсвіту затопила,
І темрява кругом нас обняла,
А дика воля миром колотила,
Як буря човном без стерна й весла.

Тоді між нас явилася цариця,
Супруга божевільного царя³,
Як ангел, гарна, хитра, як лисиця,
Як демон, злюща, мудра, як змія.

Перед святими небо відчинила,
Лукавників лукавством обійшла
І, що премудро лютих злюк душила,
Звеліла нам не пам'ятати зла.

Оце ж, душе, такі твої святії,
Котрих ти чествуєш і любиш, а чорти
Пекельні,— о світе злочестивий!
О світе пакосний! їх повен ти.

Ти, мов свиня, гризеш і рвеш коріння
У дуба, що тебе годує жолудьми,
Не дбаючи, ким наше покоління,
Якими убезпечене людьми!

Ти б їх, у святості твоїй мерзенній,
З гріхами їх, на царство не пустив,
Не дав сіяти їм у вік той темний,
Що сам себе ти мучив і душив.

Дознався б ти, хто з ким обнявся тайно,
І хто підлизам села дарував,

І хто ляхву куйовдив православно,
І хто ножі свячені підсилав...

Згрібають всюди грязь хлоп'ята вчені
Та вгонобляють твій ледачий смак,
А кобзарі видумують с в я ч е н і ⁴,
Оправдуючи предків-розбишак.

Наука, із невдячності осліпши,
З нетямою по-братськи обнялась,
І, мов п'яний п'яного з шинку вівши,
В одній калюжі з нею уляглась...

Спокойся ж ти, душе моя убога!
Твоєї не соромлюсь наготи.
Хоть атеїст я, тільки ж знаю Бога,
І є святі у мене і чорти.

КЛЮЧ РОЗУМІННЯ

Щогла твоя преклонися, не распустил
вѣтрил, не воздвигнет знаменія ¹.

Исаи, XXXIII, 23

А чванитесь, що ви Польщу
Колись завалили...

Правда ваша: Польща впала
Та й вас роздавила ².

Шевченко

Горе вам, законником, яко взясте ключ
разумѣнія: сами не внидоете и входящым
возбраните ³.

Луки, XI, 52

Од Лиману до Есмáні ⁴,
Од Волги до Вісли
Над народом безталанним
Вороги нависли.

Вороги... Хто ж нам ворог
І хто наші друзі
З того часу, як ми крились
У Великім Лузі?

Ворог турчин і татарин,
Ворог лях і німець,
І москаль, що нашу славу
Обернув унівець.

І погане, й християне,
Жиди й католики —
Всюди наша ворожнета,
Як є світ великий.

І в чужій землі, і дома
Кожне з нас глузує,
Заїдає наш насущний,
Серед нас панує.

Хоть нікого ми не любим,
Та ба! що робити?
Мусимо всім заволокам,
Ба й катам годити.

І чужі ми чужениці
В рідній Україні,
Як пташина без гніздечка
На німій руїні...

* *
*

Ой чом же се, братце, чом воно так сталось,
Що край ми широкий, любий осягли,
Та в спаку неволя нам одна досталась,
А наше надбанне чужаки взяли?

Ми ж колись хвалились перед королями,
Що від нас і турчин, і весь світ дрижить!
А тепер москаль нас голими руками,
Мов п'яниць мізерних, за чуба держить.

Марна наша слава, підле величання!
Прокляття небесне впало на той шлях,
На давній козацький, де гетьманування
Втратив над козацтвом гордий, пишний лях:

Дніпро висихає, піском засипає
Дзеркало широке предківських церков,
Де п'яне гультайство триста літ співає
Про своє хижацтво, про руїну й кров.

Не мечем було нам Польщу воювати:
Розумом, талантом, словом тим святим,

Предковічним скарбом, що в нас ні одняти,
Ні вкрасти не вдасться деспотам тупим.

Чи в ляха ж для слова не було свободи
Або для таланта людськості, любови?
Розуму б русина й езуїт не вшкодив,
Коли він не зникнув посеред Москви.

Хто мечем воює, од меча і згине ⁵:
Праведний завіт сей, сей спасенний луч,
Втаїли від тебе, утікацький сине,
Ті, що в тебе вкрали розуміння ключ.

Самі не ввійшовши, іншим воспретили
Ввійти у спасенний гуманізма храм
І пекельну злобу в душах загнітили
На лихо ляхові, Русі й москалям.

ГІМН ЄДИНОМУ ЦАРЕВІ

Он между нами жил
Средь племени ему чужого; злобы
В душе своей к нам не питал он; мы
Его любили...¹

Пушкин

Ти наш, дарма що між бояр кудластих
На світ родивсь, як між ведмедів диких.
Без тебе нам прийшлося би всім пропасти,
Без подвигів і праць твоїх великих.

Ми «праведним царем» тебе прозвали
Ще аж тогді, як наші людодіди
З Мазепою та шведом накладали,
Не чуючи Полтавської побіди.

Коли попи хоть в тім не помилились,
Що всі святі та праведнії душі
На небесах рядочками осілись
І простягли до нас носи та уші,

Та певно й там, де вже ані печали
Не відають, мовляв, ні воздыхання,
Вони тебе старшим своїм обрали,
Щоб ти впиняв попівське глумування:

Що до небес драбину приставляють
Із молитов та приносів нечистих
І в Божий рай паливод посилають,
Старих блудниць та іноків басистих.

Молю ж тебе, зопхни з небес драбину,
Щоб сторчака летіли головами
На тих святош, що збовтали Україну
У розбовток своїми молитвами.

Патроне наш, заступнику небесний!
Одкрий нам путь в високі високості,
Справдешній путь, щоб грішний люд, та чесний,
Навідувавсь до тебе з пекла в гості.

Тогді з небес нам розум возсіяє
Замість тих хмар, що стелються туманом,
І грішний мир святих тих розпізнає,
Що на землі живуть самим обманом.

Не розбовтком, їйцем здоровим буде
Замолена, затуркана Україна;
Настануть в ній твого покрою люде,
І випаде у тебе з рук дубина.

На небесах твій дух возвеселиться,
Весь Руський Світ, мов сонце, осіяє,
І славная Олегова столиця²
Премудрого П е т р е н к а привітає.

І совершить над нею він крещенне,
Крещенне духом правди і свободи,
І ввійдуть з нею в приятне общенне
Прославлені культурою народи.

ДО ШЕВЧЕНКА

O pieśni gminnal ty stoisz na strazy
Narodowego pamiatek kościoła,
Z archanielskimi skrzydłami i głosem
Ty czasem miewasz i broń archanioła.
*Mickiewicz **

Тарасе, спогадай, як ти за нами
Хотів летіть у вирей по морозу^{1**},

* Народна піснє! Ти стоїш на чатах
Народного храму пам'яті,
З архангельськими крилами і голосом,
Ти часом маєш і меч архангела².
Мицкевич (польськ.).— Ред.

** Зимою нещасливого року 1847-го.

Де вольна мати з вольними синами
І дочками пахучу щипле розу,

Любові цвіт, знаменування миле
Блаженного життя на високостях,
Лестивий цвіт, як щастє легкокриле,
Як сни про вірну дружбу в молодостях.

Втішаються, свободою щасливі;
Блищать над ними небеса безхмарні;
Сіяють у сріблі та в золоті ниви;
Понад пашнею китяхі янтарні.

Знудившись життям своїм мертвецьким,
Жадали ми у вирей полетіти,
Де мертвий камінь під різцем мистецьким
Встає живий, щоб віковічно жити;

Де полотно пензльоване співає
Очам про всі дива краси таємні,
І вищу ліпоту небес являє,
І тартара страшилища підземні;

Де нас музика до небес возносить
І хори ангельські дає нам чути...
Восхійщене серденько смерті просить —
На крилах у Гармонії заснути.

Мій рідний брате, перед нами море
Всесвітньої науки одкривалось:
Втопили б ми у нім неволі горе
І в воскресеніє свободи обмивались.

Втопили б ми в тім морі всю мороку,
Яка нам змалку голови морочить,
І тягне нас од Заходу к Востоку,
І азіатство вічне нам пророчить.

Лиха нам доля, брате, не судила
Свої сніги на рози проміняти
І душу, що неволя придавила,
В зіцлюючих нуртах волі обновляти.

За нами темрява півночня вгналась,
У всеоружжі деспотства сліпого,

І люба мрія, як міраж, розпалась
Від подиху московства навісного.

Ще не було Овідія ³ й не буде,
Яким ти ставсь над мертвенним Аралом ⁴:
Таких пекельних нот не чули люде,
Які на серці в тебе звірство брало.

Ти десять літ з душею розлучався,
Співав, мов соловей в кошечих лапах,
Живий твій розум скристалізувався,
Твій дух поник на каторжних етапах...

Заголосили по тобі харити ⁵
І Україну сонну розбудили,
Устала мати: «Діти мої, діти!
Тепер навіки ми посиротіли.

Ой лелечко, мій дріб'язок убогий!
Москва 'б вас буде потирати руки;
Поставить очі проти вас, як роги;
Чого не знав дід, знатимуть унуки».

«Ні! — обізвешся з-над Дніпра, кобзарю,—
Світ не побачить Батія нового.
Переп'ят встане на тебе, москалю,
Моє святе, моє пророче слово.

О слово рідне! ти стоїш на чаті
Предковікових пам'яток святині,
В ясній, блискучій херувимській шаті,
Як меч огненний, в нашій Україні.

Грішив я тяжко, яко син народу
І вихованець олухів письменних,
Що, в нас укравши, вкинули у воду
Ключ розуміння, задумів спасенних.

Та, що скував я меч сей обоюдний,
Тим од гніва Премудрості спасуся,
Воскресну чистий у Великдень судний
І о спасенні людським звеселюся».

НА НЕЗАБУДЬ РОКУ 1847

И уразумѣте истину,
и истина свободит вы.

Іоанна, VIII, 33

Не ховайте, не топчіте
Святого закона;
Не зовіте преподобним
Лютого Нерона ¹.

Шевченко

Скажіте нам, світильники народів
У темряві науки і природи,
Ви, що догледілись таємних ходів
Народної неволі і свободи:

Чи нам годиться проклинати
Сліпого демона тісноти?
Чи мовчки спину підставляти,
Щоб катував нас до охоти?

Коли ми вік попереділи
І, чуючи, що вже світає,
Віконце миру відчинили,
Нехай на небо позирає,—

Який пророк ветхозавітний,
Який апостол благодати,
Який Мінос ², мудрець всесвітній,
Звелів за се в темницю брати?

Де право те, чи на Сінаї ³,
Чи на Голгофі ⁴ оглашалось,
Щоб рідне слово в ріднім краї
Розлукою з людьми каралось?

Якому богові угодно
Од серця серце одривати
І з москалями всенародно
На край імперії туряти?

Тобі, о боже біснуватий ⁵,
В тісних, мов та неволя, штанях
Що вчив народ марширувати
І парив у холодних банях!

Свободи ворог, ворог життя,
Ти був великий душоубець,

Катюга розуму в отчизні,
На сході сонця мраколюбець.

Нехай раби про тебе трублять
Брехню у труби золотії:
Їх черті в пеклі приголублять,
Порадники катюг лихії.

Твоя сліпа і дика сила
Була докором Катерині:
Вона кривавих злюк душила ⁶,
А ти розводив на Україні.

Коли мої уста мовчуці
Заговорили сповні серця,
Нехай в поля, луги і пуці
Моя клятьба перенесеться,

Щоб наші вбогі недоріки
Своїх братів письменних знали,
Як часто вавілонські ріки
Вони сльозами доповняли;

Щоб знало лякане простацтво,
Як всяка праведна сльозина
Приближує свободи царство
По словесі Марії Сина ⁷.

ДО ПЕКЕЛЬНОГО НАПЛОДУ

Вы отца нашего діавола есте, и похоти
отца нашего хочете творити. Он чело-
вѣкоубійца бѣ искони... ¹

Іоанна, VIII, 44

Нема в вас між людьми «серденька дорогого»,
Ні брата, ні сестри, ні жінки, ні дитини:
Ви любите себе, себе і більш нікого,
О кодло кам'яне єхидної єхидни ²!

Ви любите себе з утіхами своїми,—
Куманне потайне з мамоною неправди,
Перешепти ночні із ницаками злими,
За зраду ближнього од деспота награди.

І в браті, і в сестрі, і в жінці, і в дитині
Ви любите свого хижацтва підпомогу;
Щоб широко ваш рід осівся на Україні,
Муруєте церкви та молитесь Богу.

Хто ви і звідкіля? хто предок ваш нечистий,
Що породив на світ таку гидку гидоту?
Чи вже ж вам праотця создав той дух пречистий,
Що сонцем розуму освічує темноту?

Ні, предок ваш сидить в таємній преісподній,
Де злість його кипить і полом'єм палає,
Куди весь рід людський, в тісноті безисходній,
Героїв правоти даремно посилає.

Навік одділено, до дня суда страшного,
Лукавих од святих безоднею розлуки,
Як темряву густу від сяєва ясного,
Як правду від олжи, як нєтям од науки.

І не доступиться ніхто з великодушних
В той тартар смертяний, що пліндруваннем дише,
Звідкіль до нас летять рої панів бездушних,
А право зверхності сам Вельзевул³ їм пише.

Співаємо, що смерть уже згубила жало,
І трубимо, що ад втеряв свою побіду...
Ні, наше торжество ще й досі не настало,
Сошествія во ад не бачимо і сліду.

Розвєрста день і ніч пекельная утроба
Ригає засів свій на ваше брачне ложе,
І плодиться од вас та людожерна злоба,
Котрої подолить дух благоді не зможе.

«Осанна! — кричите в душі своїй лукавій.—
Ти, що господствуєш в глибокій преісподній!
Гряди во тьмі до нас, пекельний царю слави,
І внівець обертай благі діла Господні!»

Ні, темряво густа! тобі нас не окрити...
Не вічно буде лжа в'язати людям руки:
Почезнуть, яко дим, дияволові діти:
Воскресне правди Бог у сяєві науки.

БОЖИЙ СУД

Głucho wszędzie, cicho wszędzie...
Co to będzie, co to będzie?

*Mickiewicz **

Про зелені сади,
Про пахущі цвіти
Ми, бувало, під кобзу співаєм;
А тепер мовчимо,
Мов сном вічним спимо:
Ні охоти, ні гласу не маєм,

Коли ж чує від нас
Хто сумний, тихий глас,—
В наших співах грізне щось таїться.
Мов на кришах сичі
Завивають вночі,
Мов голосить Мінервина птиця ¹.

Хто кого не злюбив,
Хто кому зло зробив,
Віщі струни на те не вважають:
Мов ворожу ходу,
Вони чують біду,
Серце сумом і жалем сповняють.

О, великий нам жаль
І на серці печаль!
Тяжко, важко Україна сумує,
Що темноти повки
Облягли двір царський,
А просвічена правда німує...

Заговорить вона
І до самого дна
Переверне лукаву споруду...
А поки до війни,
Ти нам, кобзо, дзвони
Та приближуй день Божого суду.

О, настане страшний!
І мов дзвін голосний,
Заговорить наш край велелюдний.

* Глухо всюди, тихо всюди...
Що то буде, що то буде? ²

Мицкевич (польськ.).— Ред.

Од кінця до кінця
Стрепенуться серця
І покинуть свій сон безпробудний.

Хто кого не злюбив,
Хто кому зло зробив,
Зрозуміє багатий і вбогий,
І огонь правоти
Осіє хати,
І церкви, і царські чертоги.

МОЛИТВА

*Присвячена докторові Пулюєві¹,
на спомин зорявої ночі на Вкраїні в хуторі*

Ничто! но Ты во мне сияешь
Величеством Твоих доброт:
Во мне Себя изображаешь,
Как солнце в малой капле вод².

Державин

Всевишній! я Тобі молюся,
Молекул космосу Твого...
Де ти, хто ти,— даремно б'юся,
Ні, не збагну вовік сього!

Вовік науці не обняти
Всього, що Ти створив еси...
Даремно розум наш крилатий
Шукає краю небесі!

Знемігшися, на ту пилінку
Спускаєшся, що ми звемо
Вселенною,— що на хвилинку
Її в імперії рвемо.

І тут безодня животвору,
І тут премудрість без кінця...
Однаково горі і долу
Сіє світ Твого лиця.

Молюсь, не дай мені з розпуки
Зректися розуму мого:
Нехай не гасне світ науки
В проміннях сяєва Твого.

Нехай мій дух, в земній юдолі,
Не знижується до звірят;
З Твоєї пресвятої волі
Нехай ввіки буде свят!

ЕПЛОГ

Сей же есть суд, яко свѣт приїде в мір,
и возлюбиша человѣцы паче тму, неже
свѣт: бѣша бо их дѣла зла. Всяк бо
дѣлаяй злая, ненавидит свѣта и не при-
ходит к свѣту, да не обличатся дѣла его,
яко лукава суть¹.

Іоанна, III, 19, 20

Так муза хуторна незнана,
Во ім'я Бога всеблагого,
І до ляха озвалась пана,
І до слуги його лихого,

І до того, хто ситу лапу
Ссав у берлозі сотні років,
Хто проклинав святого папу
Серед своїх святих пророків,

Котрі «антихриста» цурались,
Свого соперника в обмані,
І лучче демона вмудрялись
Держать хрещений мир в тумані.

Брати! забудьмо давні чвари
Та засвітимо світло вкупі,
Щоб хижак не пирували,
Як звір вночі на людським трупі.

У них одна пекельна рада,
Дарма що, рвучи нас, гризуться:
Щоб не довідалась громада,
Звідкіль їх ласощі беруться;

Щоб не обурилась темнота,
Засліплені розкривши очі:
Чого на мир така тіснота
І тьма удень, мов серед ночі.

Шкода мечем нам воювати:
Бо дика сила силу дику

Єхидно стане викликати
Серед торжественного крику

За віру, за царя й Росію,
Аж поки знов на сотню років
Запре в ярмо народу шию,
Помучивши його пророків.

Ні, світла, світла, більш нічого!
Сим визволим сліпого брата:
Не буде суєсловить Бога,
Не стане вихваляти ката.

ЗАЗИВНИЙ ЛИСТ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Духа не угашайте.

Апостол Павел

Живий живе гадає.

Пословиця

Der freie Mensch denkt an nichts weniger
als an den Tod, und freie Weisheit ist
nicht ein Nachsinnen über das Sterben,
sondern über das Leben... Man muss die
Handlungen der Menschen weder beklagen,
noch belachen, sondern begreifen.

*Spinosa **

I

Як панувала колись Польща, нашим предкам здавалось, ніби Русь від Карпат аж до Путивля єсть неділима часть Речі Посполитої Польської і нібито, не державшись із ляхом за руки, не можна русинові пробувати на світі.

Щиро прихилились наші предки до ляхів, щиро аж надто. Найповажніші доми в Червоній Русі ², на Покутті ³, на Подолі, на Волині і Білорущині і по обидва боки Дніпра на Україні нехтували навіть стару віру грецьку, щоб не різнитись ні в чім із польськими панамі. Приподоблюючись до приятелів-ляхів, робились римськими католиками, кальвинцями, лютеранами ⁴, новокрещенцями, аріанами ⁵. Через приятельство з панамі-ляхами руська інтелігенція сталась польською. Рідна мова, мова великих предків, пійшла в неї у занедбанне. Писали і роз-

* Вільна людина щонайменше думає про смерть, і вільна мудрість полягає в роздумах не про смерть, а про життя... Дії людини треба не оскаржувати, не висміювати, а осмислювати. *Спіноза* ¹ (нім.).— *Ред.*

мовляли у поважних бесідах по-польськи і хіба тільки лаялись по-руськи. От так-то самохіть полячилась наша вельможна, гоноровита Русь, позираючи чужим оком на шляхту нижчу, як і на всяку іншу руську дрібноту.

Тим часом рущина жила своїм природним життям у руському простолюдді і давала ознаку своєї самобутності незліченими піснями, що дивують етнографа своєю красою і силою. Та, цвітучи собі і дико буяючи, не робила рущина прогресу — не робила через те, що не мала пуття перед собою, ані честі й поваги за собою. У церковні школи її не прийнято; з церковної амбони нею не говорено; судове писарство її нехтувало; розмова про широку світову жизнь і політику її цуралась; друкована словесність нею погорджувала. Всюди панувала або мертва мова, котру викохано штучно по старосвітських чернечих писарнях, або ж та польщизна, котру прийнято в нас між людьми поважними і для громадського життя, і для розмови в рідних сем'ях.

Се ж усе сталося тим, що й наші руські пани, і наші руські «владики», звичайно кривні тих же панів, не виробили просвіти в своїм народі і поривали очі на чужу. Над школою, над церковною амбонаю, над судовою трибуною і над літературою царював той же передсуд, що й над самим побутом руським. Варязька Русь⁶ так стерялась у татарському ярмі, а по татарах у перелюбках з Литвою та з Ляхвою, що їй здавалось, ніби тільки й світу, що в польському вікні.

Правда, що в польське вікно свobodно ринув світ гуманізма звідусіль, де його ще не пригашували давняшні просвітителі Європи. Та приплатилась наша Русь вельми дорого за те, що позирала на європейську культуру у чуже, а не в своє власне вікно. Наслідком братання з панами-ляхами було те, що як розбуялась у Польській Речі Посполитій соціальна усобиця під кінець XVI століття, — руське церковне поспільство зреклось єдиності з руською церковною аристократією, а під його ревнивим надихом занедбане культурниками поспільство мирське стало взивати ляхами не тільки руських латинців і прозелітів чесько-німецького нововірства, да і таких панів, що мурували йому церкви, споруджували монастирі, підпирали своєю повагою церковні братства і, держачись із дисидентами за руки, стояли на сеймах опіром против політичної системи єдиності віри в Польщі.

Сим робом соціальні усобиці в Речі Посполитій Польській прийняли зловіщу назву боротьби козаків із л я х а м и, дарма що козаки боролись із вельможними представителями Русі — Острозькими, Вишневецькими, Сангúшками⁷, Четвертинськими⁸, Корецькими⁹ і т. д., і т. д.

У цій погибельній для обох націй боротьбі руських панів піддержали польські пани, а руських козаків — пани московські,

думні люде царя Алексія Михайловича¹⁰. І сим-то дивним судом вворуженої сили древня варяго-руська аристократія втерляла територію, котру осягла була правом оборони від хижого азіатства. От як страшенно приплатились наші вельможні предки за те, що не вхопили своєї національної тропи, що не второпали єдиності своєї в рідних традиціях і в рідному слові з Руссю простолюдною.

II

Занедбана своїми церковними і мирськими панами рущина зоставила багато свого самоцвіту в польській словесності і, прийнявши в себе доволі польщизни, перейшла під московське панування такою ж просторікою, якою була й під польським. Послі Великої Руїни, що знівечила всю роботу європейської культури на обох берегах Дніпра,— під захистом міцної своєю суцільністю Москви, по залюднених наново городищах і селищах постала так звана по-письменськи Мала Росія, а по-народному Україна.

Тут ізнов глибоко закоренилась і буйно проросла та самоцвітна мова, котру, за панування Польщі, не вважав за велику річ ніхто: ні королівська рада, ні панські сейми, ні схоластична тогочасна інтелігенція, як польська, так і наша руська. Розлилась вона далеко поза край України обох боків Дніпра, сягнула аж у Курщину і Вороніщину, аж до Волги, Дону, Кубані. І такий рзлив просторікуватої, занедбаної високими властями і не запоможеної печатним словом рущині пророкував їй новий процвіт, нову красу і силу.

Справді, куди не заносилась наша весела або смутна пісня, наша поважна дума або жартовлива приспівка,— всюди по великому Руському Світові слухано її з уподобою і переймано залюбки. У великих дуків царя Петра Первого за трапезою дзвонили в кобзу і співали сліпі козаки, а при дворі цариці Анни Івановни¹¹ в царському штаті знаходимо кобзаря українського. Тільки ж бо наші пани, що постали на Вкраїні з нових народних дуків, дбали не про те, як би рідну мову підняти до научної чи хоть громадянської поваги, а про те, як би приподобитись до своїх приятелів, панів московських.

Тогді ще було рано давати вагу такому ділу, як простолюдне слово, випечатане найкращою печаттю своєю по сільських піснях. Наш тільки вік знає, чого стоїть сей орган національного самопочуття. Так само, як за панування польського, нехтувано нею вдруге задля мови московського панства, помазаного чужоземщиною. З ним-бо наші пани своїчилились і єдинились; з ним у царській службі і в придворних церемоніях товаришували; до московських дуків яко людей могучих лестились; до їх моди і до їх звичаїв приспособлювались.

Через таку похіпливість опадав укупі з пустоцвітом і найкращий цвіт нашого народу. Столична примана тягла до себе українських дуків мовби яким магнітом. Коли б московське панство ходило не до «православної» церкви, а до католицького костелу чи до протестантського збору,— не подивилась би наша аристократія на стародавні руські церкви свої і, певно, ради нового добродія свого, москаля, сталась би чужо-вірною.

Сим робом наслідде незазваної старосвітчини, наша кохана мова, зосталась упослідженою вдруге. Держались-бо в нас її по Україні тільки знехтувані столицями доматори, люде малої науки, узенького кругозору, панки, підпанки, полупанки, міщане, козаки та посполита чернь, хлібороби. Уся ж інтелігенція, все, що п'ялось на світові високості, усе багате, пишне, вельможне, усе, освічене якою Бог послав наукою, прихилилось розумом і серцем до великорущині.

Як бачимо, сталось із нами те ж саме під московським пануванням, що було під польським. Самохіть наші мирські і духовні пани, глави поспільства, зреклися рідної русині своєї. Старі передсуди на користь мови господарної і тогочасна байдушність про закони природи в житні нації робили те, що ніхто і не догадувавсь, який великий скарб лишали в простолюдній масі ті наші люде, що п'ялись на «російський Гелікон»¹² або поучали з церковної амбони рідних братів чужою мовою. Так само, як і в поєднанні з Польщею, нікому було в нас запровадити народну мову в школу, нікому звести на церковну амбону, нікому посадити її на судовій трибуні. Соромились розмовляти нею серед людей великосвітніх; погорджували тисячолітнім предківським словом у печатнях.

III

Так наші восточні сусіде самою перевагою власті, сили, достатку позбавили нас у свою чергу національного верховіття і впосліділи той елемент національної житні, котрий у людей наукових уважається за найперший. Не роблячи нам ніякого насильства, вони вичеркнули нас із книги живих націй, а давню нашу національну давнину присвоїли собі яко річ, про котру, за нашим мовчаннем, ніхто інший не озивався.

Були ми довго наче мертві, були нерухомі в летаргічному сні років із півтора ста послі того, як наш Богдан запрбдав нас разом у двоє рук¹³, а його alter ego * хотів запродати ще і в трейті¹⁴. Із сього летаргу пробудила нас рідна мова, як то правду сказав великий лях¹⁵:

* Друге я (лат.).— Ред.

...Dźwięk mowy rodzinnej mie ocuci *,

По якомусь таємничому закону воскресення замерших народностей у Полтавщині, у Харківщині і, як бачимо, навіть у Черніговщині, мов на тій кобзі струна до струни, озвались один по одному люде чужі й далекі між себе і без лишніх орацій провозгласили нову націю між націями, во ім'я рідного слова і самостійного світогляду.

Велике се діло розпочав простодушно, без особливого задуму, Котляревський, і розпочав так радикально, мов соціальний реформатор. Постягував з Олімпу богів і богинь з полубогами, а з високих постаментів поспускав на долівку широковславних героїв, що можновладці брали собі за взір, і все те олімпійське та боготворене по великих містах панство повернув у мужицьку простоту. З уподобою прийняли письменні люде «перелицьовану Енеїду» величного римлянина¹⁶ — бо побачили в ній своє поспільство, побачили, хоть і з вівороту, та все ж таки не сліпуючи так, як сліпували, захилившись за чужомовні книжки.

Сам Котляревський не знав добре, що він творить. Він покорявся невідомому велінню народного духа; був тільки знаряддєм українського світогляду. Чуючи ж, по своїй поетичній природі, що сміхотворна «Енеїда» торкнула не всі струни в душі у земляків, змалював Котляревський життя народне ідилічно в своїй опереті «Наталка Полтавка». Тут уже критика вбачає начерк літератури поважнішої.

Не хутко спроможеться яка б не була початкова громада на змалювання себе писаним словом. Се-бо вже висока стадія розумової культури. Нашим отцям здавалось порожньою забавкою те, що написав Котляревський. Умер він у своїй рідній Полтаві, а з ним наче загинула і його проба пера серед неспокою життя громадського. Отже з малої і одрубаної собі речі судилось народитись такому, що зрослося із нашою долею навіки, чого не мусимо забути, чого не занепасть ні панський егоїзм, ні государна політика: народилась українська література.

IV

Література ся сталась демократною не тільки по волі, а таки й по неволі. Появилась вона на Божий світ не до панської вподоби, а до вподоби і науки тих, котрі не бажають, щоб темні брати їм служили, а бажають самі темним братам послужити.

Прямуючи до такої мети робом великого Учителя¹⁷, літературні робітники наші не щадили ні своїх сил, ні своїх достатків,

* ...Звук мови рідної мене пробудить (польськ.).— Ред.

аби посіяти серед народної темноти і бідноти таких проповідників науки, котрі при нагоді могли із приниженої до землі маси викликати до свого гурту природних, рукою Божою засіяних «чад премудрості» і вкупі з ними утворити націю самочутну, саморозуміючу, на своїй дорозі видючу, про свою будущину дбайливу.

Не шкодив сей великий задум нікому, опріч тих, що вважають мир за знярядде свого егоїзму, — опріч тих, що, доп'явшись до високих титулів та великих гонорів, забезпечують долю свою діточкам своїм і діточкам діточок своїх яким би то не було робом. Не то що не шкодив нічому і нікому, а приспоряв великому Руському Світові велику будущину. Ним-бо малося, на підмогу спільному добробутові, видвигнути з народної залежі животворну силу, котра тепер існує собі, німуючи, сліпуючи, бідуючи або гайнуючи.

Отже знайшлися в Росії такі правителі, що позирали скрива на етнографічну Україну, розпростерту широко серед Руського Світу, ніби вона своєю мовою робить якийся перекир царському господарюванню. Стали сі люде, сі політичні homunculi *, міркувати, яким би робом зупинити розцвіт української мови, і привели царське правительство до неможливого діла — до угашення духа.

Тут починається нова повість про ізбиенне младенців...

Було в Росії таке, що букварі і початкові шкільні книжечки дозволялось печатати по-жмудськи, по-самоїдськи, по-тунгуськи, тільки заборонено по-українськи.

Було таке, що збирати грошові жертви можна було на всяку учту і на всяку світову пустоту; постав тільки заказ українцям складатись хоть по вдовиній лепті на наукову запомогу землякам своїм.

Було таке, що не боронено видавати всякі газети і журнали людям порожнім, ради редакторської наживи з людського недосвіду і легкодумства; українським же народодлюбцям забороняли сповіщати рідний край про все, чим би освітилась його темрява.

Було таке, що Боже слово перекладувалось і зирянською, і комліцькою мовою, тільки невільно було перекладувати його мовою українською.

Постало нарешті уже й таке, що навіть у повістях, писаних великорущинію, цензура поправляла и з б а там, де в рукописі стояло х а т а; вписувала б а р и н там, де автор писав п а н, і т. д.; а коли чумак заспіває в автора:

* Гомункули (лат.).— Ред.

то цензура вичеркувала чумацьке співаннє яко українське*.

V

Як нам назвати ту безліч усяких мук, що в нас приймали мученики й мучениці за своє рідне слово? Чи то була римська неронівщина¹⁸, чи гишпанська торквемадовщина? Чи то була дальновидна правительственна мудрість, що знайде собі оправданнє у віках грядущих; чи то була така необачність, що скритикує її й мала дитина?

Як її не називаймо, а підлягати їй, мов безсловесні звірята, не мусимо. Бо коли ми дивуємось, як се наші предки так необачно збігли піною з кипучої української життя, то нехай же хоть нас наші потомки не докорюють марним шумуванням.

Тільки легкодухам здається, що наша сила ніщо супротив тієї сили, котра рине на нас із високостів государної власті, мов яка Ніагара, гримлячи, крушачи, сліплючи і туманячи. Аж два царювання сплямовано гашенням нашого духа¹⁹. І хіба ж його вгашено? Хіба ж ми злились ув одну націю із «православним» Московським царством? Не тільки не злились, а стали від нього, через те насильство, ще дальше, ніж були колись від Польського католицького королівства.

Через те насильство і тиранство ми тільки зрозуміли розумом і побачили очима, скільки ми втратили неоплатимої сили, піддобрюючись москалеві.

Ми вже не маємо своїх церковних ієрархів. Задля государної московської політики вони нас ізрадили так само, як ізрадили колись задля політики польської.

Не маємо вже і своїх сановників: бо й сі відбігли нас тим же робом, що й наші Острозькі, Вишневецькі і т. д.

Не маємо ні свого українського трибуналу, ані свого звичаєвого права.

Не маємо ні такої церкви, котра підлягала б суду громадської совісті, ні такої школи, котра виховувала б наших дітей згідно з духом нації.

Не маємо навіть рідної преси, котра б не давала національній мові миршавіти під напливом чужої і освіжала б духа народного серед нашого безголів'я.

* Знаменитий декрет про українщину стався 18 мая 1876 року. До цієї дати у «Газеті Гатцука» надруковано половину мого оповідання про український побут²⁰ і дозволено в ній панові зватись паном, хаті — хатою і т. д. У другій же половині того ж самого оповідання цензор звелів редакторів печатати вже барин, изба і т. д. і не дозволив чумакам співати про воли, вози, про ярма і занози.

Одно тільки наше зосталось при нас — живе українське слово. І тому задекретовано згинуті. Побалакають, мовляти, ще трохи сим жаргоном хлібороби, зійде він тільки на те, щоб розмовляти про вози, воли, ярма, пуги, налігачі, і, не оперте ні об церкву, ні об школу і пресу, зникне собі, мов той недобрід, що йому не судилося й на світі жити...

VI

Отже воно не зникне вже через те саме, що його тиснуть і гонять. Наше слово загартоване в устах Олегів, Святославів, Володимирів²¹ іще тогді, як Москва й не наклонулась. Загартували ми його і в устах того рицарства, до котрого слалась із зазивами вся Європа, воюючи з ворогами віри Христової або свободи релігійної.

То ж воно служило в боротьбі сили мускульної з мускульною. Тепер наступив для нього час боротьби духа з духом. Як не всліджують нас ті люде, що озиваються представителями Москви, а мусять признатись, що український дух виступив на своє діло житні героїчно.

Московське царство давно вже почало зватись Всеросійським. Двадцять язиків, за приводом Наполеона, розбилось об його потугу²². Історія його діяній стала печататись десятками томів, голосних, мов горлаті гармати. Пишаючись перевагою над бойовими силами Сходу і Заходу, московський самодержець став зупинити політичні бурі в Європі, мов той Нептун у Вергілія, одним погуком: «Quos ego!» * А московська мова обрїла для себе такий невмирущий брган, як поет Пушкін. Велична зробилась Москва не однією стихійною силою. Здавалось би, нам подобало втонуті у тому величчі, зникнути в блискавичному сяєві всеросійської слави, стопитись ув один метал із Москвою серед страшеного огню, котрим вона палила землю і воду, перекуватись у щось неодмінне вівіки під залізним ціпом тієї баби Яги, що в нашій казці кує москалів на мідяному току, покрепляючи силу решетами картечі.

Москва виросла якимся дивом перед очима в історії. Про нас, що помогли їй знятись од землі аж під небо, ніхто й не згадував, прославляючи її царів та героїв. Нас мовби ніколи не було й на світі...

Аж ось, саме під ту велику годину, як засіяла повним світом невмируща слава Пушкіна, найкраща слава, якою може величатись нація,— у нас на Україні, серед забутих степових могил, мужицька мова піднялась ізнічев'я до високості всенародного жалю, плачу, піднялась до погорджування великою гординою і до погрожування великій потузі.

* Я вас!²³ (лат.).— Ред.

То правда, що в нових кобзарських співах було багацько сліпого буяння, як і в геройських подвигах тих варягів, що руйнували Болгарщину²⁴ і Візантію²⁵,— як і в гайдамацькім завзятті тих козаків, що розбивали по Чорному морі християнське купецтво заодно з бесурменським, а дома пліндрували руські свої городі татарським робом. Тільки ж бо слов'янська інтелігенція не занедбала піснотворчого генія через його недосвід. Широко від Петербурга до сербського Білграда, а від сербського Білграда до чеської Праги розлилась наша нова пісня, і навіть чужомовна Європа довідувалась через переклади, у чому сила не торканих ще струн української кобзи.

Сила була в пророкуванні нової боротьби, боротьби за народне право вже не мечем і огнем, а духом і правдою. Заговорило понад Дніпром німе камінне; озвались голосно бур'януваті городища, і все живе почуло, що гаряча предківська кров кипіла і бушувала не даремно.

Вхоплено й замчано Кобзаря на край світу, між азіатську дичу²⁶; придавлено його й примучено на тілі, ослаблено його й скалічено на душі; а голосна пісня його через те ще поголоснішала на широкому світі. Усе недодумане і недосвідоме з неї почезло; зосталось тільки саме сяєво...

Так у великих проповідників людської віри, що вони сходили з громохмарної гори у юдоль повсякденщини, чи з'являлись посеред степової рівняви з блискучими своїми снами і таємничими призовами, никне марою те, чим вони рівня приземкуватим людям, і сяє неугасимим вівіки світлом те, чим вони вищі над похилу до землі людську природу. Так наслідде предківської слави чиститься в непроглядних століттях, мов у водах мовчазної Лети²⁷, і зостається нам від неї саме героїство духа, що підіймає серце на благодатні задуми і на великі подвиги.

VII

Оце ж не сумуймо про мізерну долю нашого українського народу; не журімось про те сирітство, у якому зостававсь і зостається він без первоцвіту свого громадянства і своєї древньої церкви. Знаючи з історичного досвіду, як уставали нації, повержені незгодою або дикою силою в прах, уповаймо духом бодрим, що в нашій давнині затаїлася сила невмируща і що ми тією силою дійдемо колись до того зросту, який сама природа нам на роду написала.

Не загине те слово, що дало животворящу заповогу аж двом літературам. Велике воно по своїй природі; а велике слово слідкує про величче того народу, що зачав його в глибині свого духа.

Так, ми не малий на́рід, дарма що нас не добачають наші сусіде у своїм величанні. Не малий уже тим, що докіль стояли ми за Польщу, під п'ятою в ляха ізвивалась Москва; а як почали стояти за Москву, стала тогді Польща пищати під п'ятою в москаля.

Не малий і тим, що, давши Польщі і Москві архиєреїв, вельмож і писателів, не пошились ми в чужоземщину слідом за своїми спокушеними главами.

Найбільше ж величче української нації явне з того, що, зоставшись без церковного, політичного, воїнського і наукового передовництва, спромоглась вона видати з себе самобутню літературу і затривожила не помалу силóміцних єдинителів Русі.

Пам'ятне-бо нам слово московського оракула: що польське повстанне єсть ніщо, як порівняти його з повстаннем літературної України. Там, рече, відпала б, може, під лихий час, невеличка провінція від імперії; а тут мужицька мова, ставши літературною, розколе імперію на самій серцевині. Так промовила, віщуючи про нас, московська піфія²⁸, і се нам не малий прогностик, що ми, літературною пропагандою, утворимо собі, скоро чи нескоро, таку церковну ієрархію, котра величатиметься чимсь кращим, ніж цяцьковані митри, і таке вельможество, котре пишатиметься чимсь достойнішим, ніж предківське надбанне, і таку інтелігенцію, котра буде розумна малоученим людям, як батьки і матірки розумні дітям своїм.

Благодатна земля, що зродила вже стілько багатого жнива, лежить облогом перед нами. Зачаровано сей облїг іще тогді, як боролись наші руські козаки з нашими руськими панами, зачаровано й за́клято: щоб на сьому облозі поламавсь усякий плуг, котрий не сам на́рід-абориген собі викує.

Оце ж почали ми його кувати, сього чудовного плуга, з того часу, як постягали богів з Олімпу, а полубогів із мраморяних постаментів та поробили громадянами. Дарма, що нас так тяжко тіснять і пригнічують необачні госуларники. Ми і в тісноті, і в при́гнеті куємо та й куємо собі словесні лемеші та чересла помалу. І прийде той час, що пахатимемо предківське займище без цензурного дозволу.

А щоб роса не вибивала нам очей, поки зійде наше сонце, сонце духовної свободи,— треба нам, братте-земляки, заложити літературний кіш у вбезпеченому високою цивілізацією місті.

Шкода нам звати москаля дядьком. Дякуючи нам і за оружну, і за моральну підпомогу, він хоче загладити наше обличче серед народів; хоче, щоб ми забули, хто ми і яке наше національне право; хоче, щоб ми не мали ні пуття, ні честі, ні поваги на світі.

Оце ж, проповідуючи істину яко істочник свободи, мусимо ходити робом тих, котрим великий Учитель роду людського наказав: що коли гнатимуть їх ув одному місті, нехай утікають до другого. Певно ж бо знайдеться в культурному світі притулок, звідкіля у всю Руську землю ізійде віщанне наше, на пробуд сонних і на воскресенне мертвих.

Розпочинаю се спасенне діло книжкою, котру назвав «Хуторною поезією» на ознаку того, що коли б ні в однім городі і ні в однім селі не знайшлося уже живого зерна до засіву національної ниви, то рука Божа знайде ще його в хуторах і широко позасіває навіть і жидівське поле на Україні, не тільки те, що підлягає нашим перевертням.

VIII

Виставмо, миле братте, на високостях науки і літератури наше національне знамено. Не побачить на ньому плями ні один край, oprіч хіба тієї Московщини, що слухає цькування своїх погибельних політиків, своїх сліпих книжників і фарицеїв. Чистий стоятиме сей стяг у сяєві гуманітарності. Не стягує він людей на криваве діло, на гарбанне чужої предківщини, на топтанне під ноги чужої святині. Стягує він українську розпуджену сем'ю до наслідування предківського надбання — рідного слова, до наслідування правом науки і словесності.

Сим не зупиняймося, миле братте, що таке велике передвзяте розпочинаємо малими силами. Усе велике на землі постало з малого і все потужне з малосильного. Не зупиняймося й моральним занепадом наших українців.

Понурились вони тепер у землю німуючи, мов ті воли під'яремні. Прийде ж той час, що вони випростаються і з «німого язика» зробляться віщателями національної правди. Перелічать вони себе всюди: і на рідній, і на чужій землі, і по селах, і по городях, і по степах, і по морях. Прокинуться і в столиці, що стоїть на людських кістках, викована з самого заліза. Відгукнеться ними й страшений Сибір, перемеряний нашими ногами. Заб'ється українське серце навіть і в іншого перевертня, мов у того «ляха-потурнака, ключника галерського, недовірка христянського». Плодюща наша полуденно-руська земля. Насищала вона своїми дітьми двоє великих царств, та ще й тепер інші з них живі в чужоюдній утробі, мов той пророк у символічному китовім череві²⁹. Звергне їх чужа національність на проповідь рідної, української.

До гурту ж, небожата, і великі, й малі! До гурту, паненята з мужичатами! До гурту рятувати святе наслідде — слово! Воно-бо — скарбіння нашого духа. Воно — великий завіт незазнаної нашої предківщини. Воно — правдиве пророкування нашої б'удущини.

Мусимо, любі земляки, заходитись укупі всі живі коло тієї праці, що започали наші предки варяги й козаки. Вони робили своє національне діло, буяючи яко люде віку темного; а ми робитимем своє, розмишляючи яко люде, освічені наукою; вони — мечем та кулаччєм, а ми — пером та лагодою. Нехай царі царюють, а великі пани панують. Общі причини привели їх до страшної переваги; общі причини вкажуть і розумну міру їх перевазі. Не хитаймо високих стольців; не зневажаймо і великих заслуг давніх государників. Нехай старий завіт історії стоїть перед нами в своїй повазі. Новий виробить і нове вино, і нові міхи по винотоках.

ІХ

От на таких-то основинах треба нам працювати в тих благословенних землях, де нам мислячою головою не стоїть із довбнею безголовий цензор і за плечима в проповідника Христової свободи не притаївся поработитель-кат.

Усе те зле й лихе, що заподіяла нам колись нещаслива ляхва, а тепер останніми часами необачна Москва, сталось через політичну темряву, — через те, що політика не питала дороги в науки, а наука не опиралась на єдину філософію, достойну свого імені, — на філософію природовідання. Дійшовши, з прогресом кругосвітньої наукової праці, тієї правди, що безкрай і безмірний космос, у величезних і найменших творивах Божих, дає нам закон громадянського життя і розумового прямування, кладемо її в основину нашого проповідання української національності і духовної свободи. Закинене серед чужої нам громадянщини, серед чужоплемінного і чужоядного натовпу, слово наше ховалось тільки по невмирущих піснях да в тайниках наших сімей, — у тайниках, недоступних політичній інспекції. Викликаємо його тепер з останнього сховища на ширшу просторонь. Досі перепроваджено його в нас тільки через віковічні книги Святого Письма. Наступила черга перепровадити його через поетичні твори великих народів і через філософічну, оперту на природовідання, науку.

Який не єсть малий собі спочатку наш видавничий захід, як не трудно робити на одшибі те діло, котре народи свободні роблять у себе дома, та, не маючи іншого способу проповідання нашої загнаної і забитої правди, мусимо вважати своє видавництво — не з гордошів, а з гіркого жалю — і за народну школу, котру нам заборонено дома, і за церковну амбону, котрої наше духовенство нам не соблюло і не вповажило.

Спогадаймо, братте, про ту годину бідолашну, як під колотнечу за «духовні хліби» замикали і пустошили церкви по руських наших городах не тільки іновірці, а й самі ті, що називались

«благочестивими» владиками. Занедбане, а часом і розпуджене поспільство виходило тогді в поле і під чистим небом слухало церковної науки, на яку спромагались убогі і гонимі благовістувателі. Ми живемо під однаковим гонительством. Коли ж спасенні душі, у своїй науковій темноті, переховали свято віру предків своїх, як тогді найкраще можна було її зрозуміти, то, маючи в руках такі могуті знаряддя до проповідання істини, як наука і література, ми тим паче можемо переховати предківський завіт національної свободи і свободної совісті.

Нехай же наша сила в нашій немоці совершається. Нехай з нашого серця рине та велика потуга, що нашим польовим благовістувателям не дала підклонитись під замикателів і пустошителів святих церков. Коли завзяті люде меча і полем'я були нашими предками по кипучій крові, то безбоязнені люде Христової правди — сіль української землі³⁰, тихий світ народу українського, герої християнської любові і самоотверження — були нашими правдивими предками по негасимому духові.

Пам'ятаймо, рідне братте, апостольське слово, що поставили ми девізом до сього «Зазивного листу»: «Духа не угашайте!» Не гасімо його самі в собі; тогді ніхто його не вгасить і в нашому народові. Нехай наших гасителів поб'є всьогосвітній сором, а наше знамено нехай сіяє своєю чистотою і правотою вовіки.

Гірка і мов уже безвиходна наша доля, що й казати!.. Споглянувши, який страшений розплодився на Україні тиск чужомовного, нам ворожого панства, яке зрадливе сидить у нас на апостольських сідалищах архієрейство і як починовничено в нас навіть людей науки; споглянувши на ту жмільку людей, котрих можна у нас назвати оком, ухом і серцем України, тільки зітхнеш, промовивши з Шевченком:

Обідрана сиротою
Понад Дніпром плаче...
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить,—
Тільки ворог, що сміється...³¹

Та нема такої безодні, з котрої б не викарабкалась нація моральною перевагою над стихійною силою, над силою незапрацьованого чесно багатства і над силою власті, не оправданої філософією природи.

Поки що втішатимемось хоть тим, що чуємо в собі доволі снаги на протест перед всьогосвітньою інтелігенцією за сліпе і тиранське вбивання нашого національного духа.

ІЗ ЗБІРКИ «ДЗВІН»

ЗАСПІВ

У дзвона дзвоню я, до церкви скликаю,
До церкви вселенської правди...
У щирих душ, чистих, високих, шукаю
Проти гайдамацтва поради.

Зберімось, порадьмось, що маєм робити
З ордою, що нас облягає,
Тіснить, не дає нам культурі служити,
Руїнної слави жадає.

Порадьмося вічем, як правда свободним,
Руїнні гріхи з себе змиймо,
І духом незлобним, умом благородним
Культурі спасенній служимо.

ПОДВИЖНИКИ СВОБОДИ

Були колись царі, що Русь їх трепетала,
Трепечучи, як рідний дух любила:
Бо в правді їх своє прибіжище вбачала
Від злюк, що наплодила дика сила.

Сих славно дерзосних подвижників свободи
Ми звикли змалку деспотами звати...
Ми поновлення прав священної природи
З приземистої визираєм хати.

Надія марна. Поки світить сонце,
Раби землі д'землі хилитись будуть
І крізь вузьке, низьке, засліплене віконце
Широкопогляду на речі не здобудуть.

Не в низині мізерній дух великий
Над усіма малими виростає
І з високості всі земні царства й язики,
Мов з-під небес, умом і серцем назирає.

Ні! не з нетягами товаришує воля,
Що ми в своїх усобицях шукали;
Не з торжищ гомінких, не з потового поля
Хтось осяйний нам принесе скрижалі.

З гори високої, посеред бур ясної,
Ждемо і чаємо спасенної свободи,
Верховності ума божественно благої ¹
І поновлення прав священної природи.

ПЕТРО ДА КАТЕРИНА

Не люблять земляки Петра да Катерини:
Се не по їх нутру і розуму царі:
Надполовинили вони, бач, України
І в рабство вольну чернь козацьку завдали.

Моє земляцтво! ви самі свій нарід їли,
До кореня ту чернь згризали козаки:
Оце ж ви перш усіх її й закрєпостили ¹,
Самі ж були з дідів і предків крепаки.

Коли не Батию з-під батога служили,
Дак ляму литвину невольницьку тягли ²,
Про «душманів»-ляхів одно 'дного душили
І рідний край в ясир татарам оддали.

Утікши ж під Москву, московськими руками
Правдивих земляків зсилали на Сибір,
Письменну братію в старці порозганяли,
Зробили мовчазну руїну з братських шкіл ³.

Потомки паліїв, руїників кривавих! ⁴
Не любі вам праві строїтелі землі,
Що пам'ять нам своїх діяній величавих,
Як праці й мужності завіт, передали.

І вам, пани ляхи, царі ці не до густу,
Що в Польщі вас вони ловили за чуби,
Що шаткували вас мечами на канусту,
Не давши басувать, спинатись на диби.

Сказали «від коша» пройдосі єзуїту,
Що Русь роздратував і Польщу підпалив,
А ласих ваших пань голубив потай світу,
Перелюбками в рай до Єзуса ⁵ манив.

Не любите ви їх: бо ваша панська раса
Не підновляється в городі від козла,
Що бурса возвела в прелати з свинопаса
І вам у прадіди incognito * дала ⁶.

Ви ж пагонці-вовчки на дереві Росії,
Жорстокий атавізм татарської Москви,
Під «ігом Спасовим» воляки тугошії,
Кипчацькі Мамаї ⁷ від ніг до голови!

Созданне двох царів, роботу душ великих,
Ви хочете в хаос руйнний обернуть,
Широкий руський світ оддать на волю диким
І перегордить йому культурню путь.

Ми, збувшись козаків, що нас колись давили,
У жертву просвіті себе принесемо
І вам, котрих лихі гординці породили,
Росію обернуть унівещь не дамо.

Ні деспотство Петра, ні гречка Катерини ⁸,
Ні дикі слуги їх, мов серце в козака,
Не наробили нам такого зла й руїни,
Як принесли добра їх розум і рука.

Коли б не їх труда, не подвиги їх духа,
Кругом нас був би знов німий козацький степ,
Крутилась би знов Русь, як ув окропі муха,
А з царства б ізробивсь розбійницький вертеп.

На горе ватажкам козацьким безголовим,
Не стерпіли вони домової орди,
Як би хотілося писакам суєсловим,
І визволили мир з великої біди.

Щасливі воїни, великі економи,
Цінителі ума в панах і в мужиках,
Були вони царі не потерти з соломи,
А жита спілого в тугих, важких снопах.

На працю визвали нові в народі сили,
Спасли культурний світ од лютих розбишак,
З московських пустирів Америку зробили
І землю обпили на руських кораблях ⁹.

* Таємно, не відкриваючи свого імені (італ.).— Ред.

І завіщали нам своє велике діло:
Щоб кожен з нас царем у мислях був своїх,
Щоб серце в нас огнем на чесний труд горіло
І не лякалося недолюджів лихих.

ДВОЄ ПРЕДКІВ

Ми знали двох святих, великих серед Русі.
Не тим були святі, щоб знай поклони клали,
А тим, що повсякчас і на воді й на суші
Про наше варварство наслідне міркували.

Великі ж тим були, що, сидя на престолі,
Науку і талант над значність прекладали.
Мов той ратай, зерно насущне сіє в полі,
Так школами вони все царство засівали.

І, школи сіючи, на диких не дивились,
Що звали новину в науці недовірством,
З дурними бунтами хоробрим серцем бились,
Боролись день у день із нашим древнім звірством.

Тепер ми всі царі, що землю осягнули
Під вічне скипетро науки да культури
І неба глибину до плям ясних збагнули,—
Не підкопається ніхто під наші мури.

Нас тисячі сидять на віковічних тронах
У всеоружії великої потуги,
В сіяючих серед недомислу коронах,
В коронах чесної, вселенської заслуги.

І позираючи на предків сих великих,
Що перше нас колись над Руссю царювали,
Смиряймо й мужиків, і можновладців диких:
Бо предки н а м свій ум державний завіщали.

Нехай хитається земля в нас під ногами
І пекло полон'єм реве на нас ревучим,—
Борітесь робом їх з єдиними умами,
Клевет не боючись, похвал собі не ждучи.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІДЕАЛ

Як налягло на Русь татарське лихоліття,
Зісталось в Києві немовби тільки сміття.

На Клязьму й на Москву позабігали люде
І визирали, хто з киян туди прибуде.

І всі, що руської єдиності жадали,
На Клязьму й на Москву помалу прибували.

І засвітився світ по застумах московських,
І надив буйтурів до себе запорозьких.

І, покидаючи свою руїну дикість,
Вбачали під Петром імперії великість.

Імперія — се власть була над ворогами,
Над ханом, турчином, Литвою і ляхами.

Боявсь про Чигирин султан і споминати,
Давай на Буджаки ¹ необзир утікати.

Ляхва з литовцями не раз укупі бита,
Під плахтою в жінок ховала езуїта.

І що б там ні було гіркого на Україні,
А густо забуяв наш нарід на руїні.

Де нас десятками за Паліїв лічили,
Там міліонами край рідний ми осіли.

* *
*

Навчили ми Ляхву латину занедбати,
Польщизною листи й літописи писати ².

Так само й москалю живу вказали мову ³
І привели його ід пушкінському слову.

Собі ж добро своє найкраще приховали:
Про рай, свій рідний край, з Тарасом заспівали.

Та пісня по Урал і Волгу розлилася,—
Стара в ній рущина з новою понялася.

Тепер Боянська Русь ⁴ козацтво занедбала,
Руїним полом'єм хвалитись перестала.

І буде знов її той дух животворити,
Що із Ляхви й Москви умів людей зробити,—

Той дух, що всю Ляхву одвадив од латини,
Статарену Москву — од нагинання спини.

* * *

Колись до Києва тягли народи многи,—
Од Волхова, Карпат, Тмуторокані⁵, Волги.

Свобода їх узлом в'язала побратимським,
Як средиземний мир під славним царством
Римським.

Уставши з попелів козацької руїни,
Кликнімо до синів слов'янської родини:

Озвітеся, брати, з восходу і з заходу
До неприязного всім деспотам народу.

Під себе ми своїх сусід не підгортали,
Над гегемонію свободу прекладали.

Без езуїта лях, москаль без бюрократа
Зустріне серед нас приятеля і брата.

Топімо ж у Дніпрі ненависть братню дику,
Спорудьмо втрьох одну імперію велику,

І духом трьох братів освячений диктатор,
Нехай дає нам лад свободи імператор.

НІМЕЦЬКА НАУКА-РОЗЛУКА

Divide et impera *

Як Гречі¹ та Булгаріни² пропали,
На їх місця Пихни³ у нас постали.

З цензурою-кумою обнялися,
Тіснити Русь Дніпрову завзялися.

Бо Русь Дніпрова ще тогді постала,
Як про Москву Європа й не чувала,—

Як ще вона татариним дивилась,
Звичаїв у монгола й фінна вчилась.

* Поділяй і володарюй (лат.). — Ред.

Сього гріха Москва нам не прощає,
Над нас киргиз, колмиків прекладає.

Сі рівноправні у Москви народи
Достойні слова рідного свободи.

А ми... що ми таке?.. народ без мови.
Не дав Бог мови в нас ні козакові,

Ні тим, хто над козацтво дике знявся,
Будити сонних земляків завзявся,—

Хто правоти святим огнем палає,
На діло жизні розум викликає.

Не в Києві їх мова, не в Полтаві,
Не на Сулі, та Росі, та Росаві⁴...

В Москві, в Казані, в Дерпті⁵, в Петербурсі
Учитись мусять, мов латини в бурсі.

Як звать самих себе, як розмовляти,
Як земляків на розум наставляти...

У Київській землі, у Древній Русі
По-древньому нехай джеркочуть гуси,

Телята мекають, воли рикають,
А люде мову рідну забувають.

Її криничини, її живі джерела —
Там, де живе чухна, мордва, корела,

Де весь і меря, перм і чудь з Москвою
Злились під Золотою татарвою.

Бо там німота школи закладала,
Скрижалі жизні москалям писала

І в тих скрижаліх прописала правду —
Завіту предків староруських зраду.

У тих скрижаліх подала науку —
Нової Русі з древньою розлуку.

Закинув німець мрежі й там ловецькі,
Де помиливсь одважний розум шведський⁶...

Бо divide в старих римлян учився,
У силу й славу хитрощами вбився.

Найбільша ж слава жде в Москві єхиду,
Аби не дав себе спослідить жиду.

ДО ТАРАСА ЗА РІЧКУ АХЕРОН

Недоспів твій доспівую, мій брате...
Наслідде дороге, клейнотами багате,
Лишив еси мені в твоїй тридцятострунній,
В твоїй поезії високій, многодумній,
Дуброві запашній, широкопумній.

Тарасе! попроси там Аполлона,
Нехай зупинить він легкий каюк Харона¹,
Щоб довго не возив на той бік Ахерона
Народу без пуття, без честі і закона,
Що з вовчого на світ приходить лона.

Нехай по сонних берегах блукає,
Про ледарство своє ледаче споминає,
На предків і батьків за брехні нарікає,
Тяжкі гріхи свої й паскудство споминає
І суду сто століттів дожидає!

Кому ж я передам, коханий брате,
Твоє добро святе, над всі скарби багате?
Собакам, чи вовкам, чи людям безголовим,
Тим язикам лихим, калікам кривомовим,
Письменникам сліпим і пустословим?

ОСТАННЬОМУ КОБЗАРЕВІ КОЗАЦЬКОМУ

Слава не поляже...¹

Шевченко

Не поляже, кажеш, слава?
Отже, вмре-поляже,
І унуки те забудуть,
Що дідам розкаже².

Занедбають по-тверезу,
Що по-п'яну снилось,

Ніби воля з панським правом
На Україні билась.

Ні! з порядком господарським
Бились гайдамаки³,
Через лінощі — нетяги,
Через хміль — бурлаки.

Не герої правди й волі
В комиші ховались
Да з татарами братались,
З турками єднались⁴.

Утікали в нетрі слуги,
Що в панів прокralись⁵,
І, влизнувши з рук у ката,
Гетьманами звались⁶.

Павлюківці й хмельничане,
Хижаки-п'яниці,
Дерли шкуру з України,
Як жиди з телиці.

А зідравши шкуру, м'ясом
З турчином ділились⁷,
Поки всі поля кістками
Білими покрились.

Не поляже, кажеш, слава...
Ні, кобзарю, брате!
Прокляла своє козацтво
Україна-мати⁸.

Заробітком розбишацьким
Гордувати стала
І поеми гайдамацькі
Брехнями назвала.

Все ж бо в них було омана:
Воля, честь, лицарство,
За що світом колотило
Без пуття козацтво.

Воля — нищить землю панську,
Честь — людей дурити,
А лицарство — християнську
Кров річками лити.

НА ПЕРЕЛОЗІ

Може, зорю переліг той.
А на перелозі
Я посию мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне,
І вицдять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої¹.

Шевченко

На перелозі сіяли ми сльози,
Щоб виростали ножі обоюдні;
Тепер надію покладаймо в Бозі,
Що вже почезли ті жалі безумні.

Тепер в нас пахне щирим руським духом,
А не ляхвою і не татарвою,
Що гріла нас під нашим же кожухом
І надихали думкою лихою.

Пустине дика, краю ти мій рідний!
Покинь співати про своє козацтво,
Безчесно славить дух його ехидний,
В ім'я прогресу вихвалють хижацтво.

Посіймо правду на тім перелозі,
Що ми зорали без пуття списками;
Згадаймо, як лилися ревні сльози
По тих, що через козаків пропали.

Не ріки, море сліз не розлилося,
Огненне море, — можна б утопити.
В тім морі все, що з Січі піднялося
Гарячу кров із християн точити².

Козацька слава широко сягала
По ворохібнях розбишацтва диких;
Голота корчми здобиччю сповняла,
Казилось пекло з радощів великих.

Да вже казитись чортівня не буде:
Заглухла в пекло січова дорога,
Розчовпали добро і лихо люде,
І схаменулась Україна вбога.

Посіймо ж правду в нас на перелозі
Замість ножів кривавих обоюдних
І покладаймо сю надію в Бозі,
Що вже не вернемось до справ безумних.

ЗАБУЛИ МИ

Забули ми козацьку колотнечу,
Забули дику славу розбишак,
Забули з Римом боротьбу чернечу¹,
Забули й лицарів тих невмирак,
Що ворогів козацьких дивували,
По дев'ять раз із мертвих уставали.

Та не забули древніх Боянів²,
Що струни їх живі самі дзвонили,
Що наших дивних буйтурів-князів
У нашім серці й душі воскресили.
Ми знов їх словом віщим живемо
І поновлення старини ждемо.

Олеги, Ігорі, Мстислави³, Брячислави!
Чи то ж ви спали, як земля тряслась
І Древня Русь до Вісли й до Варшави,
Мов бурний дух руїнний, пронеслась?
Чи то ж ви спали та й не ликували,
Як ми за Русь на душмана вставали?

Ні! в и в крові козацькій ожили,
Ми в а ш и м духом ворога зломили
І славу древню Руської Землі
Знов сяєвом буй-турнім освітили.
Не нам, не нам, в а м вічна похвала,
Що наша кров за руський край текла.

Ми з рідним словом на сторожі стали
Проти Ляхви й хороброї Литви.
Хоч би й доценту землю зруйновали
Нам вороги, не зникнем з неї ми.
Нехай аакають вельможні з москалями,
Як цвенькали та пшикали з ляхами;

Ми ж позчищаєм чужомовну гич
І переорем ще раз рідне поле,
Що облогом лежало довгу ніч,—

Століття темне, та й вродило горе:
Вродило нам терни та бодяки,
Чужої мови виродки-книжки.

Науко-нене! викуй ти нам плуга
І ним сама орати поможи;
Та вже нехай не сіє нам наруга
Над розумом криваві ті ножі,
Що про лихих п'янюг п'яниця темний
Співав колись у темряві корчемній.

ДО МАЗЕПИ

ПРОЧИТАВШИ ЙОГО БІОГРАФІЮ¹

I

Мазепо, зраднику² з прапращурів кривавих,
З варягів, що хреста брат брату цілували
І, по своїх клятьбах та присягах лукавих,
У братню кров живу того хреста вмочали!
Твої інстинкти злі повсюдно пантрували,
Де пахло ницістю та хижим дармоїдством:
До Польщі, до Москви, до Шведчини втрапляли,
І торгував еси неситим дармоїдством,
По давніх зрадниках улюбленим наслідством.

II

Ти був у нас колись народним ідеалом³;
Про тебе книжники між себе знай шептали
І те, що ти зорав своїм письменським ралом,
Під засів смут нових в народі поновляли.
Архівних таємниць, мов одкровення, ждали,
Щоб їх друковано земляцтву до науки...⁴
І се вже списує історії скрижалі
Сліпуючи, Стара і нам дає у руки,
Щоб знали, як ти жив і міркував, унуки.

III

І бачимо в тому курзу-верзу Старої,
Наперекір її шанобі до козацтва,
Які були колись народності герої,
Твої прихильники, ублюдку можновладства!
Вбачаємо полки п'яного тунеядства,

Готові кров живу з братів своїх точити
Під стягом вольності й ненависті до панства,
Чужою працею, чужим надбаннем жити,
Товкти жінок, дітей і мертву чашу пити.

ЯКЕ НАМ ДІЛО ДО ТОГО?

Was geht das uns an?
Das geht uns gar nicht an.

Пісенька

Яке нам діло до того,
Що дикий злока козакує?
Аби не руйнував добра мого,
А ближнього нехай собі руйнує,
Яке нам діло до того?

Яке нам діло до того,
Кого хто хвалить-прославляє?
Аби не підманив синка мого,
А всіх нехай із глузду позбиває.
Яке нам діло до того?

Яке нам діло до того,
Хто кров та пожарища любить?
Аби не запалив житла мого,
А цілий світ нехай собі погубить.
Яке нам діло до того?

СВИНЯ ТА ЦУЦИК

(Байка)

«Рох, рох! плям, плям! Щодня я, любий брате, сита:
Полови й висівок зісталось півкорита».

«Гав, гав! цяв, цяв! А я, знай, сестро, хочу їсти,
Да хліба не дають: нема з мене користи».

«Рох, рох! плям, плям! Дарма що сита походжаю,
На що ні набреду, усе перевертаю».

* Яке нам до того діло?
Нам нема ніякого діла до того (нім.).— *Ред.*

Гав, гав! цяв, цяв! А я з нудьги та з голоднечи
Гризу що попаду, мов костур той старечий».

«Рох, рох! Поезія.. про що вона свиняці?
Ще й хуторна, мовляв. Се забавка собаці».

«Гав, гав! За вітром щось мені її не чути.
Не знюхаю. Тут щось дурне повинне бути».

«Рох, рох! Ось крашанка. Ну се вже інше діло.
Я проковтну її, і не жувавши, сміло».

«Ковтай, а я брехну, що се йїде гадюче.
Про мене слава йде, що я щеня гавкуче».

Ми, цуцики, свиней поважних дуже любим,
Про славу свинську їх аж скиглимо да трубим.

Нехай у пущі вовк, ведмідь і заєць знає,
Яка свинота в нас розкішна походжає!»

ЩИГЛИК

В крамній коморі Щиглик щebetав
Свої щиглячі пісеньки любенько,
Про нього весь базар казав,
Що так співає тільки Соловейко.

Скрутився Щиглик мій
І в кліточці своїй

Робив себе царем співання.
Ніхто ж того з співочих птиць не знав,
Ніхто в високім хорі не чував
Мізерної пташини щebetання.

* * *

Химерний Щиглику! коли тобі
Базарний люд воздав хвалу не по заслuzі,
Дак се тебе твої базарні друзі
Вимірювали по самих собі.

«ПРЕЖНІЙ»

Я пре ж н і й в а м д о г о д ж у в а в с л о в а м и ,
Порожніми, як розум ваш козацький,
Пишався розбишацькими ділами
І прославляв пожежі гайдамацькі.

Апостола, мабуть, ви не читали,
Що, ставши мужем, занедбав хлоп'яче,
Ви голову письменством напихали,
А серце в вас осталося козаче.

Від повні серця вашого говорять
Уста, проречист на величання
Кривавого самосуду, і творять
Великі подвиги із руйновання.

Раби письменницьких авторитетів,
Ви темну Русь морочите розбоєм,
Брехаку хвалите над всіх поетів,
А харцизяку славите героєм.

Од вашої козацької культури
Перевернувся би догори ногами
Культурний світ, і дикі гайдабури
Усю Європу вкрили б облогами.

Од вашого розбійного письмацтва,
З його кумирами, як ніч п'яними,
Європа стала б Січчю азіатства,
Порогами вовік непрохідними.

ПЕРЕД ГОГОЛЕВИМ ЧЕСТЕНЕМ

И славен буду я, доколь в подлунном мире
Жив будет хоть один пиит!

Пушкин

Пророк пророкові приносить оправданне,
Мудрець премудрого вітає по заслугі:
Так і поезії божественне дихання
Вшановує поет, і муза другій музі
Заявлює вінком високе почитання.

Земляче Гоголю! Що ж над тобою склалось?
Хто чесно привітав твій честень мармуровий

Там, де твоя тиха колиска колихалась,
Де відбував єси твій іскус науковий
І світозарная зоря твоя займалась?

Кругом твого стовпа зібрались мертві душі,
Ті, що не встиг єси пером живописати:
Пани, попи, жиди, педанти довговуші,
Та й заходилися гуртом тебе вітати,
Мов председателя казенної палати.

Тарасе-брате! Де твоя тридцятострунна?
Нехай би земляка достойно привітала,
Нехай би голосно вона зарокотала,
Мов хвиля на морі кипить широкошумна,
Щоб осоромилась дрібнота слабоумна.

ТИТАНИ

I

Титани на Зевеса розізлились...¹
Не Бріарей² із Енкеладом³ гори
На гори навертали да казились,
Що він пороздавав богам престоли
В імперії надоблачній, а музам
Звелів сим велетням, мов карапузам,
Недоросткам людським, невдахам,
Казати «від коша геть!» бідолахам.

II

Ні, наські се були титани, рідні.
Хіба ж у нас нема їх?.. Мов ті греки,
Попередили ми народи, бідні
На глузд, і летимо, орли-лелеки,
Крізь темряву густу літератури,
Під спів п'яниць та брязканне бандури.
У нас також є велетні-титани,
Людського нетяму да сну гетьмани.

III

О! є вони, є в нас! І легіоном
Їх звати мусимо: бо не коряться
Перед ума і совісті законом,

На вічну правду і любов яряться;
Під хмари гори книг понавертали,
Немовби небо штурмом штурмовали,
Щоб злісти на Олімп д' Зевесу лжею
Та й раювати з рідною семнею.

IV

Родина їх, мовляли, вся на небі...
Нема й догадки в головах письменних,
Що товпиться вона в гидкім Еребі ⁴,
Як товпилась на бенкетах корчемних.
Там їх Косинський ⁵, Наливай, Павлюга ⁶,
Острянин, утікач та волоцюга,
Хміль із Виговським, Мартинець, Мазепа,
Герої вічності, окраса неба.

V

Розсердився ж Зевес на богохульних
Титанів божевільного письменства
І громом возгримів, у хмарах бурних,
З чертогів непохибного главенства.
І полились на святощі природи
Чистительні та животворні води,
І гори книг безрозумних підмили,
І в сонній Леті дурощі втопили.

VI

Очистилась природа, мов воскресла
Ув образі поезії святої.
По нивах крутять музи перевесла
Під жниво, що зросло на перегної.
Скирти — мов зорі золотом сіяють;
Воли в возах розкішних ремигають,
Важке колоссе об колеса б'ється,
Мов яблуня під яблуками гнеться.

VII

О, благ Зевес! Рекли тогді народи,
Побачивши новий народ в пустині:
Із перегною щедрої природи
Він сотворив нам брата на Україні,
Товарища у подвигах культури,

Робітника в садах літератури,
Ученика дотепного в науках,
Борця за правду в благородних муках.

ДО РІДНОГО НАРОДУ,

ПОДАЮЧИ ЙОМУ ПЕРЕКЛАД ШЕКСПІРОВИХ ТВОРІВ *

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди в письменах, звітах предків диких,
Ти, що постав еси з безумної одваги
Гірких п'яниць, сіпак і розбишак великих!

Єдиний в тебе скарб — прапращурівське слово...
Закляв його Боян від кражі чужоюдства.
Одно воно твого життя міцна основа,
Певніща над усі потуги і багатства.

Се голос праведний до тебе з домовини,
Промова душ святих, що марно погубили
В страшених злигоднях двоїстої Руїни...
Останню козаки твоїм тріумфом звали.

О варваре сліпий! покинь тріумфувати,
Потупся, зчервоній од сорома тяжкого,
Бо мають всі твої сусіде що назвати
Своїм, а ти своїм не назовеш нічого.

Що не здобув еси мечем серед Руїни,
Все взяв у тебе з рук премудро твій добродій:
Шукаєш помацки десь іншої України
І з материзною ховаєшся, мов злодій.

На ж дзеркало, — воно всевітнє, — визирайся.
І зрозумій, який ти азіат мізерний,
Розбоєм по світах широких не пишайся,
Забудь свій манівець, козацький пролаз темний,
І на культурну путь Владимирську вертайся.

ГОМЕР І ШЕКСПІР

I

Бувало так на світі, що й Гомера
Унівець повертали, і Шекспіра.
Ревла тогді гарматами Мегера¹,
Мовчала мовчки тихострунна ліра.

* Передруковано поправнище з «Хуторної поезії».

Хмельницький-злюка, езуїт Тетеря
Та Дорошенко, вихрювата гиря,
Хотіли нас під турка підобгати
Чи то ляху в підданство знов оддати.

II

Тоді Кромвель³ між англами з'явився,
В завязтті рівня козакам-сіпакам;
З Шекспіра глумом він гірким глумився,
А в нас Гомер з Бояном гайдакама
В шинках на запалку люльок згодився
Або на дещо інше по «балакама».
Опрігсь Хміль злющий, вмер Кромвель побожний,
Підняв знов голову народ вельможний.

III

Над ним безсудна шабля не блискає;
Козак не п'є горілки разом з кров'ю
І паненят Орді не поставляє;
Про греків ми говоримо з любов'ю,
І кожен з нас Гомера ввічі знає:
Бо надписсю блищить він золотую
В розкішних дуків по бібліотеках,
Недужнього їх розуму аптеках.

IV

А що, коли б живий Гомер придибав
До іншого високого порога,
Чи то Шекспір, прокинувшись, нагибав
Небитий шлях до панського чертога?
О! лучче б сніг на голову їм випав
Посеред літа спекою палкого,
Аніж з гістьми такими розмовляти
І розум свій обом їм показати.

V

Бувало справді се, що і Гомера
Унівець повертали, і Шекспіра.
Як, з пекла вирвавшись, ревла Мегера,
Тоді мовчала тихострунна ліра.
Що ж повертає внівець їх тепера?
Невже завихрена в Парижі гиря
Та забавки поезії легкої,
Як той пузир, і як пузир пустої?

ДО БОГДАНА

Богдане, зраднику і патріарху зради!
Цураєшся й на тім, як на сім світі правди.

На лоні в Сатани з Іудою ехидним
Сидиш ти, псе, мов брат-ехида з братом рідним.

Бо змалку в Мокрського лукавити навчався
І єзуїтської правдивості набрався¹.

Вподобали тебе писаки суєслові
І їх читателі, буяки безголові.

Що Польщу догори ногами й Русь поставив,
По всіх шинках ножі та пожарі прославив.

Коли б єси до нас, пекельнику, вернувся,
Увесь би мотлох знов по Русі стрепенувся.

Гострили б скрізь ножі на громадян заможних
І славословили б тебе в піснях безбожних.

А вчена татарва, без домислу писаки,
В ім'я народності, брехали б, як собаки.

Да вже не вернеться до нас лиха година:
Устала з попелів руїна-Україна.

Москва нас підняла потужною рукою,—
Не знюхаються вже паливоди з ордою.

На брехні ж татарви ученої-сліпої
Озвалася струна поезії святої.

Як гайдамак-писак почезне міркуванне,
Постане у віках грядущих дивуванне:

Що над таким добром письменство працювало,
Правдивих земляків собаками цькувало!

ПОБРАТИМИ

I

Був на світі один запорожець,
Несказанно принадливий хлопець:
Надив він до себе всіх міщанок.

Як у кобзу, бувало, заграє,
Як про Січ та про Луг заспіває,
Серце мре і в попадь, і в панянок.

II

Був на світі один козарлюга,
Несказанно лихий волоцюга:
Волочився по всій Україні.
Драв панів і міщан з жидовою,
Накладав із бідою-ордою,
Відмикав без ключа всякі скрині.

III

Як пристарівся ж той запорожець,
Несказанно принадливий хлопець,
Забажав свою душу спасати.
Тоді вчив молодих покаяння,
А старих о гріхах воздыхання,
Заходивсь ба й печеру копати.

IV

Як пристарівся ж той козарлюга,
Несказанно лихий волоцюга,
Став ще більш увесь мир обдирати,
Щоб своїму побратиму старому,
В прибежан-воздыханців святому,
Ту печеру сріблом осіяти.

КОЗАЦЬКИЙ ЖАЛЬ

Та все пани, та все дуки!

Позасідали наші поля, луги й луки.

Козацька пісня

Мої поля, мої луги ви й луки!
Моя ви батьківщино й материзно!
Позасідали вас лукаві дуки,
Пішло моє святе наслідде різно.

Від Німєня¹ скрізь до самих Порогів
Голосить наша рідна пісня, тужить:
Пани хорти заводять да рароги,
А козарлюга їм ледачим служить.

Заводимо хорти ми та рароги:
Се правда, необачний козарлюго;
А ти втівав од пана за Пороги,
Кривоприсяжний рукодайний слуго.

Де був еси, як тридцять три побіди
Зробив гетьман із нами над хижацтвом?
Твої п'яні затяжці-дармоїди
Якшались-паювались із поганством.

Де був еси, як шляхта з Конецпольським²
Німі степи народом осадила
І рицарством хоробрим русько-польським
Все Дике Полє³ перегородила?

Ти до татар прохався у підданство...
Не прийняли паливоду татаре.
По селах скрізь пустошив господарство,
По городах підпалював пожари.

І допаливсь до того, вразкий сину,
Що мусив душу чорту заложити:
Проводирем орді на Україну,
У «Землю Християнськую», служити.

Купавсь в крові з татариним по шию
Та гравсь кривоприсяжним договором:
Обманював то Польщу, то Росію,
То сонне потурнацтво над Босфором⁴.

Тепер квили, як пугач на могилі,
Ойойкай, мов той жид у синагозі:
Нема татар, що славою окрили
Твоє ім'я в розбійницькім обозі!

ЯКА ПАНІ, ТАКІ Й САНИ

Ой колись ми воювали,
Та більше не будем,
Того щастя й тої долі
Повік не забудем.

Козацька пісня

Попоб'ю тебе по шапці
Та й погладжу по головці:
Попоплачеш на Граматці,
Звеселишся на Часловці¹,

На Псалтирі ж златострунній
Будеш Господа хвалити,
Що поміг в науці трудній
Мистецем тебе зробити.

І, як в церкві, серед миру,
Язиком затарабаниш
Да й тямущу макотиру
Туркотаннем затуamaniш.

І затуркаєш хрещених,
Мов той турок на галері:
З піснословій-бо священних
Зробиш белбасні химери.

Під зичне твое читання
Одоле всіх дрімота
І потомить мир куняння,
Як на панщині робота.

Тільки піп розбудить сонних,
Мов дітвору батько вранці,
Як печерських преподобних
Спогадає наостанці.

І, як ринуть люде з церкви
Та надворі загукають,
Здасться іншому, що мертві
З кладовища утікають.

І, відбувши свій відбуток,
Християне православні,
Щоб не слаб з нудьги жолудок,
Спогадають звичай давній:

Зайдуть в шинк до жида Юдки,
Що стоїть навпроти церкви,
Та й заходяться на сутки
Коло любої всім жертви.

«О, та й дяк же в нас ротатий!
(Тут розумний заговорить):
Не давав мені й куняти:
Так, неначе в дзвона дзвонить.

Коли б Січ не зруйновала
Світ великий Катерина³,

Там голота б обібрала
На писарство скурвисина.

А з писарство й на гетьманство
Виліз би, на бочці ставши,
На жидів, унітів, панство
Гольгяпак п'яних піднявши.

Мов колись у Жаботині ⁴,
Почалась би знов облава
І по всій би Україні
Розлилась козацька слава.

Знов би наші заспівали:
Що за добре на Вкраїні ⁵
Їж і пий, що інші дбали,
Спи у панській жупанині.

Хоч сходи-зникай півсвіта,
Не було б ніде так жити:
Що душа без праці сита,
Тільки й знай панів душити.

То-то ми розкошували!
І до суду вже не будем;
Та козацтва й його слави
По вік вічний не забудем.

Гей, козацтво-гайдамацтво,
Славлені ножі свячені!
Коли б вирізати панство,
Рай настав би вбогій черні.

Знов би ми були на волі,
Воювали-пліндрували
І червону кров у полі
З золотим піском мішали ⁶.

Знов би плач був і в Любліні,
І вві Львові, і в Варшаві ⁷,
І по всій би Україні
Дивувались нашій славі.

І тремтів би від нас німець,
І трусивсь би москалюга ⁸,
І готовий мав би хлібець
По всім світі козарлюга.

Мов барвистими маками,
Нами б корчми процвітали,
Не шклянками б, коряками
Мед п'яне чоло кружляли.

Та шкода старої волі
Визирати-сподіватись:
Тому щастю і тій долі
По вік вічний не вертатись!»

ЗЕМЛЯЦТВО

Тогда какой-то злобный гений
Стал часто навещать меня¹.

Пушкин

Мене сей злобний геній навіщає
Усякий раз, як я на Україну,
Де дурень дурня в пекло поганяє²,
З Німеччини чи Польщі оком кину.
Я проклинаю ту сумну, гірку годину.

О! скільки вас гине там мільонів
У багнищі беспутства та омани,
Перевертнів, сіпак, хамелеонів,
Які були й прославлені гетьмани,
Жорстокої орди п'яниць жорстокі хани!

Єхидну німець видумав культуру,
Паскудно лях дружить із езуїтом,
Жерцем релігійного сумбуру,
Сатиром³ ласих баб і дуросвітом,
Но проти вас їх тьма здається світом.

Враги прогресу, зрадники свободи,
Наслідники руїтника монгола,
Тупі скопці, казителі природи⁴,
Серед скарбів землі голото гола!
Хіба ж не луччі 'д вас князь Бісмарк⁵ і Лойола^{6?}

СЛОВО ПРАВДИ *

Я не проречистий на красне слово,
У мене річ не святкова, щоденна:

* Надруковано поправниц із «Хуторної поезії».

Щодня на мене гримала сурово
Сердита доля, мачуха злиденна.

Я кривсь од неї між людьми чужими,
Наймавсь до злющих у тяжку роботу,
Я брязкотів кайданами важкими
І добре знаю варварську тісноту.

На мій первоцвіт вдарили морози,
Заціпило мені від холоднечі,
Не докотившись застигали сльози,
В сумне стогнання обертались речі.

А все-таки в моїм немудрім слові
Була якась недовідома сила:
Бо з правдою було воно у змові,
Що рідна мати промовляти вчила.

І не злюбили царедворці ниці
Мене за правду, що навчила мати,
Глумились глумом, мучили в темниці
І похвалялись на хресті розп'яти.

Я втік од них і в пустирі осівся,
Я між звірят вселився безсловесних.
Риканням їх мій дух не веселився,
Як і словами столичан безчесних.

Одним один душею між чудовищ
Я поучавсь творенням рук Господніх;
Цураючись невольницьких соборищ,
Шукаючи одради в помислах свободних.

Я забував свою лиху годину,
Не згадував про голоднечу ранню
І позирав на рідну Україну,
Як на свою матусю безталанну.

Умерла ти, матусенько Вкраїно,
Серед козачини, серед незгоди;
В крові й руїні цвіт найкращий згинув
Твоєї благодатної природи.

Умерла ти в своїй красі розкішній,
Заплющила очиці, склала руки.
Побив мороз і твій первоцвіт пишній,
Дознала й ти від лиходіїв муки.

Умерла... Може ж, на твоїй могилі
Цвіте калина, солов'ї співають?
Ні! всюди мертво, тільки в домовині
Тебе потомки-черви роз'їдають.

Умерла ти в своїй красі розкішній,
Погасли очі, знемоглися руки.
Гидке робацтво — ввесь твій плід величний,
Твої синове, дочки, внуки й внуки.

Таке твоє наслідницьке потомство,
Твоя святая пам'ять, вічна слава,—
Мізерне, як єхидне віроломство,
Гидке, як зрада підступна, лукава.

Вони в тобі взяли починок життя,
Тебе й гризуть, аж покіль догризуться
До тих останків, що у материзні
Ні на що вже нікому не здадуться.

Тоді почезнуть, як мара нікчемна,
Без образу, без назви, без ознаки,
Жидівське сміття, підла грязь корчемна,
Саможері, сіпаки-гайдамаки.

Ти ж, паньматусю, перед Богом вічним,
Мов перед сонцем раняшня росина,
Засяєш знову духом предковичним,
Безсмертна мати бідолахи сина.

Воскреснеш, нене, встанеш з домовини.
Тебе я словом правди привітаю,
І розіллється слава України
По всій вселенній од краю до краю.

ПАТРІОТЦІ

Аще вы пребудете во словеси моем, воин-
тину ученицы мои будете, и уразумѣете
истину, и истина свободит вы.

Іоанна, гл. VIII, 31, 32

I

В кому я не кохавсь, кому не поклонявся?
До кого розумом і серцем не хилився?
Чи раз же то в гидку ступав небачно грязь?
Чи раз, мов голубок, у западенці бився?

Хто братнім голосом чи сестриним озвавсь,
Щоб серцем я воскрес і духом звеселився?
Кому те дорогим було, що я вважав
За найдорожчий дар, який од Бога мав?

II

(Дар над усе святе святити щиру правду
І рідну сторону за чужину вважать,
Що так пишається, вихвалюючи зраду...)
Кого ж родиною мені на світі звать —
Серед людей чужих — на пільгу, на відряду?
І в кім життя мого найбільша благодать?
Чи не в тобі, нова патріотизму жрице,
Уроди, грації, принадності царице?

III

Ні! ще той вік старий лукавства не скінчивсь,
Що в нашім рідному народі проявився,
Як в школах правди він у єзуїта вчивсь,
А вивчившись, його мечем духовним бився
І з учня-бурсака смиренного зробивсь
Єхидним козаком під найдою з Полісся...
Косинський-єретик в нещасний оний час
Зробивсь причинком зла, та й досі томить нас.

IV

Усе, що Поссевін ¹, да Скарга ², і Пізон
З тим сонмом, що Христос назвав би легіоном ³,
Преподали панам і шляхті, як закон,
Прославивши себе «Ісусовим Законом» ⁴,
Пани з підпанками вдихнули в міліон,—
І се, нові жиди під новим Єрихоном,
У труби трублячи, дух руський підняли,
В печі руками жар чужими загребли.

V

І збагатилась Русь добром панів да шляхти,
І пропила в шинках всю здобич військову,
Як нічим же було братів татар наймати,
Втікала від ляхів так званих під Москву.
І стала там себе героєм виставляти,
Що за святі церкви рубав у пень ляхву...
Так панству школене попівство відплатило,
Що єзуїт нових з бурсацтва нарбило.

VI

Так чашу випивши «гірку», мовляв, до дна *,
 Віддячило панам бурсацтво за науку,—
 І звеселився отець всіх брехень, Сатана,
 Що викинув таку панам римлянам штуку...
 Но почувається і досі в нас вона,
 І терпимо в душі давняшну шкільну муку
 Від псованих іще за Скарги бурсаків,
 Потомства ницаків, попів і козаків.

VII

В зерно народності кукіль вони всівають,
 Одбившись од князів, од старорущини,
 В козацтві над усе розбої вихваляють **,
 А винуваті в них за все про все пани.
 Куди ведуть сліпих сліпі, самі не знають;
 Довідатись про те хіба що в Сатани:
 Бо в нього предки їх покуту відбувають,
 Потомків день у день достойних визирають.

VIII

Так! почувається і досі в нас вона,
 Позичена в попів-латинників наука.
 Юртується в книжках молодіж нависна,
 І справді нам воно — нудьга, духовна мука...
 Як Поссевінам тим да Скаргам Сатана
 Удрав колись, така і нам від нього мука.
 Ми покутуємо за предківські гріхи,
 Убравшись по вуші в письменські реп'яхи.

IX

О ти, моя нова патріотизму жрице!
 Ти, що курзу-верзу хвалити піднялась!
 Уроди, грації, принадності царице!
 Коли б еси над тим перебрехом знялась,
 Котрим письменство в нас щороку багатиться,
 І зневажати лжу козацьку завзялась,—
 Подав би я тобі з дарів найкращий дар,
 Яким Господь мене вщасливив,— правди жар.

* «Гірка шкільна чаша» — вираз бурсацький могилинських часів.

** Навіть історик Руської церкви, митрополит Макарій⁵, пише про козацтво, яко про воїнство православної, робом тупого Соловйова⁶ і сліпого Костомари.

ПОБОЯНЩИНА

I

Колись Боян, співець потужний,
 Дзвонив у струни золоті,
 Мов соколів десяток дружний
 Пускав з-під хмар на лебеді,
 Не соколи, персти бистрії
 Пускав на струни він живії
 І рокотом про старину
 Звав Русь хоробру на войну¹.

II

Бояне, невмируща тене!
 Позич і нам твоїх живих,
 Нехай почує древнє плем'є
 Знов поклик до боїв нових,
 Та не мечі вже харалужні,
 Прославить сили духа дружні
 І занедбає давнину,
 Сліпий кривавий суд — войну.

III

Тепер, Бояне, вже не «в полі
 Незнаємому» летимо²
 Орлами хижими і долі
 Собі від сліз людських ждемо.
 Тепер сльозу ми з серця роним,
 Як у натхненні струни дзвоним
 Про Божу правду між людьми,
 Про визвіл просвіти зі тьми.

IV

Гомере наш! Нам не судилось
 Тебе почути крізь бої:
 Німує поле, що багрилось
 Під славлені пісні твої. !!
 Но духа, тене невмируща,
 Не згасить старина мовчуца,
 Ні душогубниця-війна,
 Ні воля деспота дурна.

V

Ти слово нам тисячолітне
 Через младенці переслав
 І немовлят святе наслідде
 Проречистим завітував.
 Ти справді з уст німих і сущих
 Втворив хвалу віків грядущих³:
 Бо ще той Ірод не родивсь,
 Щоб смертю розуму хваливсь.

VI

Палай же, невсипущий духу,
 В живуцім слові Боянів!
 Як перебув еси потугу
 Татар, ляхів і козаків,
 Переживеш і лихолітте,
 Се дев'ятнадцяте столітте,
 Що Русь тіснить свій рідний рід,
 Біду з усіх найгіршу бід!

VII

Палай, наш староруський духу,
 Окрасо древніх буйтурів,
 І здобувай нам славу другу,
 Що красить розуму царів.
 Як на поган ми поборали
 І християн обороняли,
 Так побораймо й за уми,
 Щоб не тонули в рабській тьмі.

ДО ТАРАСОВЦІВ

Не вернеться сподівані,
 Не вернеться воля!¹

Шевченко

Patroclus, Ajax, or Protesilaus,—
 All heroes who, if living still, would slay us.

*Byron **

Чого ви пиндитесь в темноті,
 Мов ті жаби в болоті,
 Потієте в своїм багні,
 В Сізіфовій² роботі?

* Патрокл, Аякс чи Протесілай³ — ось герої, які, поки житимемо, будуть пригнічувати нас. Байрон⁴ (англ.).— Ред.

Із вашої літератури,
Сліпучої дури,
Як ми колись просвітимось,
Сміятимуться кури.

Про що вона, ся гич, письменним?
Про що і людям темним?
Хіба запалювать люльки
Балакунам корчемним?

Та вже нема таких «балаків»,
Які були за козаків,
Що пліндрували жидову,
Не милували й письменників.

Коли б на п'яний плач бандури
Воскресли гайдабури,
Списали б вам вони хвалу
На вашій власній шкурі.

ВЕЛЬМОЖНІЙ ПОКОЗАЦИНІ

I

Істе, п'єте, спите і — любите Україну...
Як не любить її, безсудницю, коли
За те, за те одно, що вмiли гнути спину
Перед ледачими людьми, як і самі,
Діди, батьки да й ви з синками та дочками
Постали значними людьми або й панками? ¹

II

Клену той вік лихий, годину ту гидку
І всіх, хто потурав, почавши 'д Наливая,
Товаришу татар, сіпаці-козаку,
Загони розпускать од Волги до Дуная!
І друки, й письменна повсюдно він палив,
Боiana, солов'я старовини, згубив.

III

Збентежив ба й ім'я велике наше, славне;
Порозганяв од нас панів і тих князів,
Що кожен царство нам наслідне православне

Не так, як хижаки, вбезпечити б зумів.
Козак зробив панів литвою да ляхами,
Козак їх розлучив на віки вічні з нами!

IV

І дав нам гид за них, утікачів-злодюг,
Що здобич бойову не пакували — рвали,
Пускали нетямки великі добра з рук,
Бо пустками вони, руйновищем стояли.
І потягло те все до Клязьми та Москви:
Бо сам був bellua, був звір без голови*.

V

Тепер москаль ваш пан. Тепер ви, як воляки,
Гей цоб! цабе! цоб, цоб! у нього під ярмом,
А ні, то, мов лихі на ланцюзі собаки,
Заслужете харч брехливим язиком.
Отак судилося козацтву панувати:
Або вдень працювать, або вночі брехати.

ПРИСВЯТ

УСИХ МОЇХ ТВОРІВ ЗЕМЛЯКАМ-КОЗАКОНАМ

I

Пройдисвіти-купці, сіпаки-англичане,
Загнали Байрона великого шукать
Гіркої смерті там, де злющі мусульмане
І досі не дають з руїни греку встать¹.
Аакувата Русь, францужені зиряне,
Навчившись порохом, не з лука вже, стрілять,
Загнали Пушкіна під пістолетне дуло²,—
І в Азію воно письменних відопхнуло.

II

Що з ними сталося після його стиха,
Клейнота розуму, проводника свободи!
Цензура, мрець-вампір, несита відюха,
Стидовище і гвалт розумної природи,

* Bellua sine capite (чудовище без голови, безголовий звірюка): слово Адама Киселя, писане ex officio (за посадою, з обов'язку, лат.— Е. Н.) королеві ще за десяток років до хмельнищини.

Недоумків лихих порадиця лиха,
Дала нам розуму і серця в воєводи
Одрідде навісне Педрила-боюна^{3*}, —
І руський світ окрив туманом Сатана.

III

А ви що коїте, ви, що свого Богдана
У моці б возвели, коли б завзятий лях
Од Вісли до Сули не дав вам прочухана
І злюку не спалив на вітролетень-прах?⁴
Що коїте в и, грязь і смітте послі хана,
Що вас героями прославив по світах?
Ви ледве на 'дного небреху спромоглися,
Да гнати і того кагалом завзялися.

IV

Загнали ви його між дикі бугаї
Та між лихих людей, ще й над буй-тура дикших.
Мов чужоядників-шершнів густі рої,
Вони кругом гудуть, культуру погубивши,
І по чужих полях кругом б'ють баглаї,
Над кримські чамбули й над гайдамацтво гірші.
Но сей недобиток безумних бугаїв
В а с кормить словом так, як хлібом їх кормив.

V

Прийдіте, ось вам дар благий про нужду вашу.
Не серджусь я на вас, як і на дикий скот.
Прийдіте, дайте й вас, як бугаїв, погладжу:
Бо їх дрович дурний, як і вони, народ,
А ви березову їдали, певно, кашу,
Як ще вам п'ять було або й п'ятнадцять год,
І за батьків дурних та за дяків безумних
Бичачі ставите лоби проти розумних.

СТОЮ ОДИН

Стою один серед німих волів-биків
На давнім ревищі великої пустині,
Серед яловику, корів і бугаїв
Да їх різвих телят, надії України.

* Педрило — ментор Байронового Дон-Жуана⁵.

Стою і думаю: про що Господь мені
Тут жити повелів між стадом без'язиким,
Між тварями, що вік вікують свій у тьмі
І пам'ятні вікам одним завзяттем диким?

Скажи мені хоч ти, о Музонько моя,
Моя єдина, що до мене прихилилась:
Чого ся Ігорів прославлених сім'я¹
Понуриш вахлаєм, недолюдком зробилась?

Що цар-співець, Давид², вселенною прозвав,
Того ми зайняли під займища шестину:
Невже ж стрітельський наш дух якимсь пропав,
Той дух, що так боровсь за Древнію Русь єдину?

Ні! вічне твориво великих сил його,
Завітне твориво слуг щирих, вірних трону,
Безсмертні в душі в нас усі до одного,
Хто Мономахову переховав корону,—

Всі — й дяк, і писарець, і дука, й рядовик —
У вічних наслідках перед престолом правди:
Бо, скільки переніс турботи кожен вік,
На стільки нам з того прибавилось одради.

Хвалімо ж Господа за всі його дари
І за потужний міч, і за святе терпіння:
Однаково пішли всі доблесті землі
На возвеличення народу й іскушення.

Оце ж блажен еси, коли за твій глагол,
За істину тебе лихі возненавидять,—
Коли й тума-Москва рече, що ти хахол,
Коли за подвиги твої тебе зобидять.

Блажен еси, коли, тобі на ганьбу й жаль,
Свої в тобі свого лукаво не признали
І плещуть, буцім ти перевертень-москаль
І помисли твої спасенні повмирали.

Благословляй-хвали Всевишнього й за те,
Що не мовчиш один між стадом без'язиким.
Да не смущається твій дух і знай росте
Над темними людьми і над письменством диким.

ПІОНЕР

I

Я не поет і не історик, ні!
Я — піонер з сокирою важкою:
Терен колючий в рідній стороні
Вирубую трудящою рукою.
Не раз кроплю свою роботу й кров'ю,
Да весело так поратись мені.

II

З великого насліддя по князях
Зробили козаки нам дике поле,
Все в бодяках, тернах да в чагарях,
Кому на радощі, кому на горе.
Насліднє поле без устанку коле
Правицю у тяжких її трудах.

III

Нехай сумують інші, не сумуй,
Робітнику безплатний, піонере.
І кожного на подвиг свій готуй,
Кому твою дорогу Праця стеле.
Коли ж орда про тебе брехні меле,
Ти на дурну дурноту мовчки плюй.

З ПІДГІР'Я

На Підгір'ї криниця —
Свіжа, люба водиця.

Без устанку по піску
Дзюркотить у холодку.

Животворний струмочку,
Втіхо мого домочку!

Біжи-лийся з Підгір'я
На ті любі поділля,

Що степами розляглись,
Понад морем простяглись,

До потомків витязьких
Однодумців боянських.

Під їх села підмийся,
Круг садочків обвийся:

Що се, братте, ви спите,
Мовчки сумно мовчите?

Гей, прокиньтесь-вставайте,
Про Підгір'є згадайте!

Мертве з мертвих ожило,
Прапор слова підняло.

Гей, хто чує, озвися,
Серцем 'д серцю горнися!

Нумо слово рятувать,
Славу предків поновлять!

Задзвонімо у струни,
На лжу й кривду перуни ¹!

Затрубімо й у роги,—
Никніть, злюки вороги!

Покидайте, дракони,
Беззаконні закони!

Дика сило, не буай,
Наше людське право знай!

ДУМА ПРО КУРКУ З КУРЧАТАМИ,

НА СПОМИН ПРО ДОРНБАХ¹ ПІД ВІДНЕМ
ТА ПРО ГЕНЕРАЛА ДУВЕЛЬТА І ГРАФА ОРЛОВА

ЗАСПІВ ДО ДУМИ

I

Відрадощі життя, кому ви судились?
Чи тим, що в високих палатах родились?
Чи тим, що в низеньких вікують хатках? ²
Чи тим, що їх доля в жінках та в дітках?
Чи тим, що від роду людського відбились
І понад землею парять в небесах?

Чи, може, тим злокам, що з родом людським
Держаться жаданнем неситим своїм?

II

Жаданнем достатків, з достатками влади
Або задоволю неситої страсти.
Панує в їх серці себелюбу гріх:
Бо гублять байдужно людей ради втіх,—
Байдужно жартують з своєї напасти *:
Бідасі турбота — напаснику сміх.
Він г у б и т ь і любить ремесство своє,
Людей то купує, то сам продає.

III

Озвітеся ж, струни, в серцях тих високих,
Що в мир уселили поети й пророки,—
В серцях, що й багатство і гордую власть,
Потугу тиранства (недолюдків часть) ³
І всі титулами закриті пороки,
Драконські закони, безумну напасть —
Зневажать і пустять, мов смітте земне,
За вітром, як царство насильства мине! ⁴

IV

А ви, що судилось вам жити-тужити,
Ви, що не вдалось вам семнею зажити,—
Кого присудили безславно конать,
Славутицю рідну слізьми доливать
І в странній, незнаній могилі зотліти,—
Нехай вас окриє тиха благодать:
Що в серці живому живі живете
І в співі тихому відряду п'єте!

ДУМА САМА

Горе мені в світі жити...
Що маю робити?
Посаджу я куріпочку,
Щоб вивела діти.

Пісенька

I

На землю злізла ніч ⁶, мовляв той пан Гулак...
Ні, саме злазила по золотій драбині,
По хмарах осяйних, і кожен свійський птах
Сусідивсь до людей в солом'яній хатині.

* Факт автобіографічний, року 1847 ⁵, не до печатної промови.

Драбина ж золота горіла, мов той жар,
Що в полі жевріє під попелом сіреньким,
Або — як мовчазний далеко десь пожар,
Що має по небу серпанком червоненьким.

Озвались по низах болотяні ставки,
І вуші залюбки до співу прислухались,
Що в мочарах жаби, мов у селі дівки,
Одні заводили, а другі відкликались:

«Ой був у нас кум, кум, ой був да попотонув!
Був гарний чоловік, горілки не цурався.
Ой нумо плакати по кумові, нум, нум!»⁷ —
І по ставках той плач луною розлягався.

Зуздівши в небесах драбину золоту
І пісню жаб'ячу почувши сумовиту,
Куріпочка ряба на купу хворосту
Кудахає-летить і сем'ю домовиту

Скликає: «Годі вже гребтись вам по гноях
Та черв'ячків шукать і казявок блискучих:
Ось вечір настає, все небо ув огнях:
Проміннем сонце б'є у сизокрилі тучи»⁸.

Ми — кури, знайте се, не люде нависні,
Що саме ввечері гуляти починають,
Справляють бенкети да зборища дурні,
Пива та горілки до півночі кружають:

А вранці, як у нас усі вже на ногах
І кожна пташечка носочок набиває,
Отара ся лежить, хропе в пуховиках,
Про любе сонечко не думає, не дбає.

Ми — кури, в нас не та дурна, мерзенна путь.
Нехай не пиндяться, що і вони двоногі:
Попившись уночі, не знать про що верзуть;
Одно приправлює, а друге носить роги».

І курчина сім'я, почувши мудру річ,
На купу хворосту сокочучи стрибає
І з кудкудахтаннем, на всю темненьку ніч,
За матір'ю гуртом на сідало злітає.

На сідалі ж давно громади вже нема,
Що гомінкий базар на горищі справляла:

Спустів сей закуток, як варварська тюрма
На задньому дворі страшного трибунала.

Огледівши кругом спустошені жердки,
Куріпочка моя голівкою хитає:
«Ой, слухайте, мої дрібненькі діточки!
(Вона курчат своїх на розум наставляє.)

Як стане кликати у сїни вас коли
Тоненький голосок товстої куховарки,
Давайте драла, мов од оводні воли,
Або від кішки миш, або пес од ломаки.

Хоч силле хитра вам товпига і крупи,
А в неї повсякчас лихе в умі таїться:
З курчатами борщі да з потрохом супи...
Таке паскудство їй і серед ночі сниться.

Казала я півням і курам-кумонькам,
Щоб закликальниці, мов кобця, стереглися;
Ні, всі стерялися, зрадивши тим крупам!
Я бачила в вікно, як на жару пряглися.

Оце б тепер півні на сідалі рядком
З курми й курчатками любенько ночували
І, кукуріканне почавши ще смерком,
Ув-обляги вночі і вдосвіта співали.

А кури прабабські казали б казочки,
І ви б сюсюкали про всячину на світі:
Де золотенькі, де червоні казявки,
Де мухи й черв'ячки у кого на приміті;

Як грушку хто знайшов м'якісіньку в саду,
І хто в кого відняв, і хто її додзьобав,
І хто проміж собак попавсь був у біду,
І хто в піску лежать на сонечку вподобав.

Сюсюкаючи так, поснули б залюбки,
І їм, немов котка, співали б соловейки,
А на зорі б усіх збудили голубки,
Озвавшись до самиць, буркітники раненькі.

І знов би день настав, день курячих утіх,
Найкращих, які дав Господь нам на подвір'ї:
Кудахкать, сокорить, здіймати дикий сміх,
Гребтись у кізяках, куйовдитись у пір'ї.

Тепер лежи, мовчи і думай: «Хто мене
Із'їсть: чи ситий піп, чи ліберал голодний,
Чи вчений прихвостень, чи паненя дурне,
Чи в ризі бакаляр, чи жевчик новомодний?»

В Дорнбасі на горі на всіх про всіх трахтир.
Хто має в кашпуці, приходь, жери хоч трісни.
Не дурно той мовляв: «Кому веселий пир,
А бідній курці смерть... Ох Царю мій небесний!» —

Зітхнула куронька і під крило носок
Ховає: бо давно поснули вже курчата,—
І скрекотять жаби, мов тисяча дівок
Регоче на селі під великодні свята.

II

На небі зоряво, і золотим серпом
Підбився молодик угору понад хмарки.
Збираються в Дорнбах, хто пішки, хто возком,
Продихатись в гаях: бо день був дуже шпаркий.

Приходять у трахтир, між іншими людьми,
Два студіозуси⁹, не вельми грошовиті,
І радяться йдучи: «Коли б то знали ми,
Чого недорого тут можна попоїсти?»

Один був астроном, і небо добре знав,
І зорі так лічив, мов той вівчар отару,
А другий був поет великий і літав
Аж надто високо понад людьми за хмару.

Тим ув обох бідах в кишені аж гуло.
Не так-то густо дощ із рогу золотого
Їх покропляв, і в них часами не було
Чим живота напхать голодного, пустого.

Оце ж прийшли, і вже їх пишний, дивний вид
Очарував, мов той гусарин уродливий
Дівчат-моргух, або п'яницю хитрий жид,
Або на сповіді панянку ксьондз лестивий...

«Як любо миготить Полярниця-звізда!
(Промовив астроном, стискаючи за руку
Поета.) Ох, коли б!.. та що? Про се шкода
Химерити. Не йде воно в мою науку.

Завидую тобі: ти властен, як поет,
Плести курзу-верзу, чи гоже, чи й негоже;
А ми танцюємо по небу менуєт
Та й падаємо сторч у нетям... Боже, Боже!»

Зареготавсь поет: «Не знаю, хто з нас двох
Дурніший, брате мій і друже мій єдиний:
Чи той, хто рифмами зітхає «охохох!»,
Чи той хто на небо дереться без драбини...

Га!.. слухай! Чуєш, як у темній гущині
Голосить, тьохкає і стогне соловейко?
Неначе в кобзаря по дикій старині,
По славі без пуття щемить дурне серденько.

Хоч я й поет, а ні! мені не до смаку
Стогнання се пусте, мов плач по кумі жаби
Або ті жалощі по злюці козаку,
Що чуємо, було, ми від сліпої баби.

А все-таки... охох! Хоч і гірка й трудна
Нам жизнь судилася з тобою, любий брате,
Да не схотіли б ми убогого зерна
На величезний міх полови проміняти.

Дивись, от і тепер голодні ми й жадні,
А як у серці в нас, як у душі простірно!
Владики життя ми вселенської одні,
І нам, немов царям, у світі все покірно».

«Простірно, брате, в нас також і в животі
(Промовив астроном, зом'явши в жмені чуба.)
Дивись: он та яга живе у тісноті
І серцем, і умом, а розплилась, мов груба».

«А в неї чоловік (додав тогді поет,
Зирнувши на двоїх, що за столом сиділи
Та жерли півники) так висох, як шкелет,
Що мов його на жарт у гуньку нарядили».

«Се (каже астроном) бідаха так яга
Зсушила на сухар, ся відьма черевата.
З такою бабою й Самсонова ¹⁰ снага
Чи й Геркулесова ¹¹ послужить не багатом».

Шуткують, а яга, мов добрий пес-британ,
Вминала півника і пивом запивала.
«Потоншає тепер у сухаря гаман:
Їж, відьмо, досхочу, аби не скавучала!

Бо хатню моркву раз у раз йому скребе,—
Се найпевніща річ,— опудало ротате.
На неї дивлячись, не знаю, як тебе,
Мене ж взяла страшна охота їсти, брате.

Чи чуєш? Се кістки в зубах так хрупостять
У британа... А що? звелімо й ми подати
Такого ж півника. Заплатим гривень п'ять,
А більш не візьмуть з нас в такій простацькій хаті».

«Да що ж? іще дзвенить у кашпуці срібло;
Вечеряти ж усмак годиться й нам, поетам;
Да й вам, небесникам, не вельми б то було
Приємно лазити голодним по планетам...

Агов! ходи сюди! Чи чуєш, хлопче? Sie! ^{18*}
Подай і нам таке печене, як тій пані;
Та зараз подавай, негайно принеси:
Бо мусимо прийти додому ще зарані,

Щоб нам Hausmeister'y Sperrgeld'a ** не платить» ¹³.
«Gleich, meine Herrer, gleich! ***— і зникнув довго-
в'язий.

Ждуть студіозуси, підтягує живіт...
Боржій би в Кракові постигли polskie zrazy ****.

А мусять ждати: бо і їх noblesse oblige *****...
«Ех, друже, брате мій! Недобре тут нам жити!
(Глаголе астроном.) Мені — коли б куліш
Або хоч галушки, то й був би я тим ситий.

А то дивись, яким зробивсь тепер сухар,
Як скорчивсь їжаком, про свій почувши Zahten *****! ¹⁴
Мабуть, не дешево заправив господар,
Дарма що не доріс до золотих Bierhallen *****! ¹⁵

III

Тимчасом як вони сумують натощак,
А зорі на небі з блакиту виринають,
І місяць геть підбивсь, і, попоївши всмак,
Британ із сухарем додому поспішають,—

* Ви! (нім.) — Ред.

** Швейцару гроші (нім.) — Ред.

*** Зараз, мої панове, зараз! (нім.) — Ред.

**** Польські зрази (польськ.) — Ред.

***** Шляхетність зобов'язує (франц.) — Ред.

***** Розрахуйтеся зі мною (нім.) — Ред.

***** Пивниць (нім.) — Ред.

На сідало тихе чиясь рука жорстока
Сягає помацьки і курицю хапає...
«Кирр! кирр! кудах!» Шкода! в пекарні сторчака
Летить із-під ножа; кров горло заливає.

Премудра куронька — як муха в кип'ячі...
Облазить пір'ячко рябеньке-зозулясте...
І на синії вже в палаючій печі
Голісінька лежить. Не знать, якої й масти.

Помазують її не маслечком, сальцем,
І, трохи вжаривши, мукою посипають,
Засмагла на жару, і трохи не сирцем
З салатою гостям голодним посилають.

А вже рука жорстка по сідалу шарах!
Летять із-під ножа курчатка чепурненькі,
Що цілий день греблись в городі по грядках
І бока в ямочці лежали коло неньки.

Бо саме притягнув жидів страшенний гурт,
Лихих п'явок, що кров живцем з народу ссали,—
Тих, що почули вже в Росії свій капут
І мов у другий раз з Єгипту утікали¹⁶.

Народ сей ізбранный, мов пацюків стада,
Набіг на люд сільський, п'яний та необачний.
Безощадна, вовік ненаситна орда
Зробила шлях новий на Львів той бідолашний.

І ось уже вона пробралась у Дорнбах,
Щоб студіозусам вечерю попсувати,
Щоб заглушити жаб співочих на ставках
І всю поезію з околиці прогнати.

Дарма, жерить собі і гламайте курчат,
Наскочите ви тут якраз на фараона,
Здере він так із вас, що лучче б поросят
Вам їсти в мужика проти свого закона.

Московські кербелі не так-то вже важкі
Про Handel* заказний в вас будуть у кишені¹⁷.
Дознаєте й самі, який то жаль гіркий —
Ні за що, ні про що платити грошей жмені.

Джеркоче жидова, не чуючи біди,
В Дорнбасі на горі, під літню ніч тепленьку,
І поніміло все... не мовкнеш тільки ти,
О царю всіх пташат співочих, соловейку!

* Торгівля, гендель (євр.).—Ред.

Ти, мов поезії зіцлююча вода,
Дзюркочеш голосно, у срібні дзвони дзвониш,
І як би не гнела бідашного біда,
Хоч на часок її від серденька прогониш.

Не слухай їх, нехай гарчать жиди; дзвони
І голосом твоїм чудовним нас угору
Над меркантильним сим ізчадцем Сатани
Вознось і підіймай аж під небесну зорю!

Заслухавшись тебе, забули жидову
Святі подвижники голодної науки
І, як в лестивім сні, бідахи наяву
Втопили у твоїх піснях душевні муки.

Аж ось насилу пре крухмалене мурло
Премудру курку їм, а жидові — курчаток,
І, мовби чарами, в трахтир перенесло
З калитки хирної останній їх нащадок.

Гукнувши «Zahlen!», всі три гульдени якраз,
Faisant bonne mine *, вони сіпаці заплатили
І, покріпившись так, на виспрений Парнас¹⁸,
На п'ятий поверх свій якмога поспішили.

Бо не було вже в них Sperrgeld'a в капшуці —
Hausmeister'u, що їм відчинить, заплатити,
А й гірш би ще, коли б гаусмейстерській дочці,
Що любить з обома принадно говорити.

На небі чистому сіяють зіроньки
І душу вбогую і око звеселяють,
А на землі в траві — блискучі черв'ячки,
І сині іскорки проміж дерев літають.

Не чути жидови... Співають солов'ї,
А по ставках жаби все нум та нум голосять
І по людських серцях воздушній струї
Тиху, зіцлюючу гармонію розносять.

О жизне, Божества пречиста похвало!
Блажен, хто на тебе, як на святу,зирає,
Хто в сяєві твоїм усяке топить зло
І в тебе на грудях младенцем засипає.

Блажен... А як же тим, кого жорстка рука
Хапає з сідала домового тихого,
Хапає помацьки та й душить простака,
Хоч той йому ніже не заподіяв злого?

* Роблячи хорошу міну (при поганій грі; франц.). — Ред.

Невже ж бо всім таким загубленим капут,
Мов курці тій дурній, що сідало вважала
За цитадель якусь? Невже ж бо їм ні тут,
Ні там десь високо не буде трибунала?

Ні! буде, буде суд на всіх безбожних злюк,
Що похапали нас із домівок затишних:
Окриє соромом нелюдським гаспедюк
Потомство у своїх докорах віковішних ¹⁹.

ПОСПІВ ДО ДУМИ

Так муза хуторна серед людей чужих,
Жартуючи, сумні перебирає струни,
З розмаю віщого по парках городських,
По гульбищах гучних плете вінки на труни.

Обходить пам'яттю ряди забутих трун
Тих друзів, що лягли за всенародне діло,
І доторкається злегесенька до струн,
Щоб сльози не лились, щоб серце не боліло.

О друзі! о борці за істину святу!
Почуйте голос мій із-під землі сирої:
Я вашу чистоту і духа правоту *
Приношу, як трофей, у пантеон героїв.

ДУМА-КАЗКА ПРО ДІДА Й БАБУ, ПРО КУРОЧКУ РЯБЕНЬКУ Й НАДІВКУ ЗОЛОТЕНЬКУ

ЧОЛОМ І РАЛЕЦЬ МОЇЙ ЗНАНІЙ

Як в омряці ночнім народного життя
Заднитесь день ясний духовної свободи,
Найперш усіх тогді прокинеться дитя
Пещене матері розумної, Природи.

По золотих дворцях і мазанках-хатках
Побудить нас воно, байдужну челядь, сонну,
І розсилає всіх, кому що до лиця,
На працю праведну, роботу чисту й чорну.

Царі й плугатарі однаково її,
Дитину ту чуйну, кукібливу, шанують,

* Сердце чисто созижди во мнѣ, Боже, и дух прав обнови во утробѣ моей.
Псалом, L, 12¹.

І що ні повелить, ніхто не скаже «Ні!»,
Боятися погляду і нехотя працюють.

Бо матері своїй, розумній і грізній,
Всю правду виявить, а та не вибачає
І ділом розум свій покаже мовчазний:
Бідою й голодом недбах вона карає.

Так чинить Ж е н щ и н а. Так чиниш, Знана, й ти.
Ти рано встала в нас і челядь побудила,
Щоб кожен працював умом до моготи,
Кому духовна та свобода люба й мила.

Розбуркала й мене, старенького, да ні:
На працю ломову, голубко, не годжуся,
Від тебе ж я ральцем, коли даси мені
Потішить лінощі старечі, відкуплюся.

Ось на ралець тобі Куріпочку приніс.
Вона знесе колись їечко золотеньке,
Знесе Надібочку, незнану між гульвіс:
Замкнене царство в ній, гарненьке, хоч маленьке.

Замкнене, поки хтось великий Божий дар
Оберне на користь земляцтву — рідне слово...
Тоді розгорнеться і зажахтить, як жар,
Олжи страшилище і правди сила нова.

КАЗКА САМА

Блаженні нищі духом, яко тѣх єсть
царствіє небесное.

Матфея, гл. V, 3²

Був собі дід та баба, і збудовали собі
хатку на льоду.

Казочка

Колись був Дід собі та Баба, і зробили —
Не вам се кажучи — хатину на льоду...
Що нажили колись худоби, все підбили
Під себе ницаки, загнавши їх в біду.

На втіху, Курочку рябеньку, зозулясту
Старі самітники розгорили собі
І вже не думали топтати більше рясту,
А підклонитися всевласниці судьбі.

За море, в вирей, край розкішний, пречудовний,
Задумали плисти по кризі по весні.
Там хліба й усього їм був достаток повний,
Мовляв, як на умі голодній тій кумі³.

Тим часом Курочку сусіде не злюбили,
Що гарно так старим сокоче й сокорить,
Оскубли і в перо вороняче зрядили,
Щоб з неї сміх людський на попрядках зробить.

Дурні були собі, дарма що в школі вчилися
І знали люде їх далеко по торгах,
Друковане й ручне письмо читать навчилися,
Виводили й гласи в церквах по криласах.

Тим і надумались обідранці покинуть
Село, що виперло із ґрунту їх на лід,
І «за Дунай, мовляв, бистренькою заплинуть»⁴,
Щоб збутись там лихих письменників-сусід.

Настала ж провесінь, і воду скрізь пустило...
Понад затонами зібралося село.
Що кригу з хаткою від берега відбило,
І дивно й смішно се невігласам було.

А Дід із сінечок низесенько вклонився.
Світила лисина, як місяць-перекрій⁵.
«Прощай, громадонько, коли я з ким сварився⁶:
За статок трудовий чи за масток мій»⁷.

«Шкода прощатися: вони тебе не чують...
(За Дідом стоючи, старенька прорекла.)
Вони з нас, бідолах, іще й тепер глузують,
Як утікаємо з худібоньки й села...

Не кланяйся-бо лихим!» — «Так, Бабо, гріх казати.
Лихі чи не лихі, а в омряці вони.
Рятуй їх, Господи, рятуй, Пречиста Мати,
З лукавих пазурів ехиди Сатани!»

«Ще й молитесь за них, за нашу ворожнету!
Ми їм ненавидні...» — «Оце ж то й мучить їх.
Бо давня правда се, всьому відома світу:
Ненавиден той нам, хто нас підвів під гріх.

Тим, Бабо, любимо — кому добро зробили,
І ненавидимо — кому зробили зло;
Коли б же ні, ми все в запомин би пустили,
І раю в серці в нас, і пекла б не було...»

«Гай-гай, невігласе, старенький мій Степане!
Того ж сталося так, що вдавсь еси благий,
А про благого всяк, хто тільки в вічі гляне,
Вже й думає, що він — звиняй за се — д у р н и й ⁸.

Похиле дерево еси, мій друже любий:
Тим на тебе й козли скакали й барани ⁹,
Аж покіль довели до льодової згуби...
Худоби ж у тебе — сорочка, да штани,

Да хата-покришка від дощук, від снігу ¹⁰,
Що хутко нікого їй буде покривать:
Розтопить сонечко наш ґрунт останній — кригу,
Тоді вже прийдеться, ох! — раків годувать» ¹¹.

«Ти, Бабо, Курочку забула зозулясту,
Її Господь, як нас, від нападу хранить.
Хоч і не будемо топтати більше рясту ¹²,
Та нам вона якось pomoже в світі жить...

У світі; світу ж ми не тільки, Бабо, маєм,
Що у вікні, мовляв: його там більш геть-геть,
Куди ми й думкою з землі не досягаєм,
Куди нас приведе хіба спасенна смерть».

Зітхнула Баба й хрест на себе положила ¹³.
«На те (рече) я йшла, щоб нам укупі жить,
А раз душа кого від серця полюбила,
Дак буде поки й тьху вірнесенько любить» ¹⁴.

Пливуть і гуторять, а кригу, мов руками ¹⁵,
З хатиною вода тихесенько несе.
Востаннє рідними лугами й берегами
Дід очі приятні пасе й не напасе ¹⁶.

«О рідна земле, ти, де мати нас вродила!
Яка ти осяйна й на сонці, й в тумані!
Хоч би який талай нам доленька судила,
Тужити будемо по рідній стороні».

Так Дід із Бабою, немов душа єдина,
Одно подумали і мовчки прорекли,

Тоді як рідна мати їх безсудна Україна ¹⁷
Зникала в синяві і в димчастій імлі.

Пливуть вони Дніпром, затонами крутими,
Сокоче Курочка на криші, сокорить,
Мов сипле думками веселими-ясними:
Байдуже їй, чи рік, чи день у світі жить.

Тим часом береги ззирались із лугами,
Увзаєм надили дівчачі їх пісні,
А заливні луки — з крутими берегами ¹⁸,
Мов серце з серденьком коханим навесні.

Аж ось... Чи се не ти стоїш, Єрусалиме ¹⁹,
Блискучий на весь світ по горах тих святих?
Чи, може, ти се встав по лонгобардах ²⁰, Риме,
У пишних мармурах, у главах золотих?

Чи се їм ті казки, старим нетягам, снились,
Що чули від бабусь колись по запічках?
Чи справді Золоті ворота прочинились
Туди, де сплять святі печерники в гробах? ²¹

Невже се Київ, наш єдиний християнський
Престол, де споминки й над золото блищать,—
Той, що піймався був у руки ляхопанські,
І мусила Русь кров за нього проливать?

«О любі пращури, що давнину зазнали
Прапращурську! коли б тепер ви ожили!
Ви б тих німих руїн і сліду не впізнали,
Що кров'ю ще й самі і слізьми облили...»

Такі слова, чудні, мов споминки пророчі,
Із серця ув обох живим ключем лились,
Як всі дива, що їх неситі жерли очі,
З тим, що в душі у них таїлося, злились ²².

О! якби любо їм було тепер допхатись
До берега, коли б у бідолах було
В запасі про случай на кризі коло хати
Яке попихачне знарядде чи весло!

Тут приместись би їм хоч сміттєчком до брами,
Що від гріхів тяжких не одного спасла ²³,
І в Господі почить з дідами та з бабами —
Куди їх крига мов руками принесла ²⁴.

Ні! так не суджено, а суджено за море
Славутою-Дніпром та за Дунай плисти.
І хоч би ще яке бідах спіткало горе,
Без марного жалю тихцем перенести.

То сон приснився їм і зник з очей, чудовний,
І кригу з хаткою ждуть інші ще дива.
Лягло упоперék Славути стадо чорне
Турів страшних... Реве рогата голова...

Реве одна, а там і друга, і десята...
І крутить вирвою, мов те пекельне дно...
Се ж, мабуть, водяна могила Переп'ята,
Що кличе степову до себе вже давно ²⁵.

Чувала поклик той по запічках дітвора,—
Не наша, школена по-чужоземській геть...
Здавалось, діялось недавнечко се, вчора:
Так швидко рід людський косар той косить, смерть ²⁶.

Но смерті Дід благий (чи дурень) не боїться.
«Душа моя (рече) у Господа в руках.
Нехай собі реве підводний тур, яриться,—
Ми, Бабо, так, як те козацтво на чайках,

Через хребет його перепливем на кризі
І погуляємо по дивних тих світах,
Що людям явлені у віковичній книзі
Словами-зорями в безкраїх небесах».

І се Дід з Бабою на той Лиман спадають,
Що на йому було невольники гіркі
Дніпру-Славутиці низесенько вклоняють,
З Босфору женучи галери-байдаки ²⁷.

Все знає дурень Дід, хоч в школах і не вчився,
Як ті, що Курочку в вороняче перо
Зрядили... Він на світ по-своєму дивився
І за розумне зло платив дурним добром.

Дурним-благим, мовляв наш нарід необачний,
Що золото таке чи перло загубив,
Як вітер грунт його, на радощі дивачні,
Ту хатку з кригою від берега одбив.

Переказом він знав, та ще й читав по зорях,
Що діялось колись... Йому не то Лиман

Знакомий був,— він знав аж ген по той бік моря
Ще й зорявий туман — небесний океан.

«Грай, моречко, (рече) і хвилею, й вітрами,
Неси у вирей нас, в розкішний тихий край,
Де вже не діляться надбаннем з ворогами!
Пливи од письмаків, хатиночко, втікай!»

І море слухає дурного, стиха грає,
І в вирей, тихий край, старесеньких несе,
І мов руками їх на хвилі підіймає,
І очі ними Дід пасе й не напасе.

То золотом вони червоним загоряться,
То блаватасами здалека заблищать,
То мов кармазином червоного багрянця
Аж очі заберуть, то перлами киплять.

Господень дух з небес легенько подихає
(Здається Дідові, та й Бабі вже тепер)
І кригу догори незримо підіймає...
«О Боже! хоч би так я, пливучи, й умер!»

(Промовив Дід благий чи дурень той письмацький.)
— «О Боженьку! коли б ти нас обох прийняв
У твій пресвітлий рай, у вертоград едемський²⁸,
Що Син возлюблений твій нам обітував!»

(Старесенька собі за Дідом промовляє).
І Всемогущий, що так життя і людьми,
Як тихим ходом зір небесних управляє,
Чи в морі рибою, чи у степах звірми,

Вволив їх воленьку: безсмертними зробились,
Се єсть померли, як ми звикли говорити,—
Померли, чи на світ удруге народились,
І чують, як між них рябенька сокорить,

І бачать, як кругом безкрає море грає,
Як хвиля з хвилею навзаводи біжить,
Червоне сонечко вже спочиває сідає,
Кармазин і блават в очу в них миготить,

І ніч... Ні! ночі там ніколи не буває,
Де Бог, Бог сонців, їх на лоно взяв к собі.
Там сонце наново по заході сіяє,
А зорі миготять із ним у боротьбі,

У боротьбі-танці, небеснім хороводі ²⁹;
Під співи янголят і всіх небесних сил,
Чого й не снилося сьогосвітній природі,
Що в душі тільки ми очима духа зрим,—

Що в душі віщий сон предивно виявляє,
Як нас крилі несуть, фантазійні крилі,
Кудись, де мертве все й забуте оживає,
Що тут жило колись чи снилось на землі.

Туди й вони пливуть по морю віковичнім,
По морю справді вже без краю й без кінця.
Нема там берегів, як временам тим вічним,
Що в тих витає дух животвору Отця.

Пливуть у времена, в століття незчисленні
На довгі тисячі, на сотні тисяч літ.
В того ж бо, хто звелів з'явитися вселеннім,
Тисячоліттю й дню однакий дан завіт.

Однакий дан завіт у нього й міріадам,
І нам, що з хором їх навіки зіллємось,
Що вже не вернемось к жалям, нудьгам, досадам
І життя чистою в'ємось-причастимось.

Велике із дрібним постане в нас укупі,
Як се і Господу присуще, Богу сил:
Бо й в душі нашому, і в бездиханнім трупі
Та ж сама життя суть, що й в сяєві світил.

Чи ми труждалися, чи чесно забавлялись,
Чи мужами були блаженні, чи дітьми,
Чи духом з низини угору підбивались,—
Все те зістанеться за нашими тіньми.

Дитиною сей світ покинув Дід убогий,
І в нього цяцею Куріпочка була:
Оце ж її і в ті незримі нам чертоги
Господня благодать з землі перенесла.

Як діти яблучком гуляються в господі
В Пречистой, що нам се певно подали
Ті, що колись були обмерли по природі
І з світу другого нам звістку принесли ³⁰,

Так Дід із Бабою о Бозі забавлялись
Земною втіхою, що в них була одна,

І душі чисті їх Куріпкою втішались,
Що вкупі з ними глум ворожий приняла.

І, як на небі зір і зірочок без ліку,
Що й око нічне ще їх не обняло,
Так ув обителях Господніх чоловіку
Блаженних чистих душ кругом видно було.

І все, до чого що на світі прямувало
У величі ума³¹ чи в серця правоті,
Все, що чужі краї прозвали ідеалом,
Сіяло перед ним в небесній красоті.

Чи царством правив хто, чи бідкався із сем'єю,
Чи хто велике тут, чи хто мале робив,
Стояло там воно перед його душею,
Що веселився добром, яке тут возлюбив.

І все утеряне в земній плачу юдолі,
Таке, що серденьку довіку не забудь,
Цвіло-блищало там квітками в Божім полі,
Немов плачущому вони встилили путь.

Таке незабутнє і в Діда в серці нило,
І нагиало та й Бабусю до землі:
Через недолюдків вона не породила
Потіхи старощів, первоцвіту сем'ї.

Аж се! у Господа любови з благого серця,
Де вічно гарне все і все ніжне живе,
Мов чисте янголя до Дідуса сміється
І Бабу мамою, матусенькою зве.

Не треба ж там було людей про се питати,
Де з душами Господь всезнанням поділивсь,
І хто сподобився такої благодати,
Тому здавалося, що там він і родивсь.

«Мій синочку! се ж ти! (став янголя Дід звати.)
Ходи, на рученьках тебе подержу я!»—
«Моя дитинонько! (заголосила мати)
Тепер ми вкупці всі, Господня ми сім'я.

Споглянь, яку тобі ми цяцю там придбали.
Де не схотів еси на світі з нами жить:
На кризі мазанку через моря примчали,
На ній Куріпочка рябенька сокорить».

Ніяким дивом там святі не дивували,
Де всяких див було в них вічне джерело.
Там душі праведні так тихо ликували,
Як тисячі світил по небесах текло.

Узяв синка свого на руки Дід блаженський
І Бабі квіточку Господню передав.
Мов сонечко, сміявсь до них обох маленький
І рученятами до криги тріпотав.

А крига, мов зоря, на небесах блищала,
Мов сто комет-планет докупоньки зійшлось,
І сяєвом царські корони потемняла:
Лід, глина, дерево — все сяєвом взялось.

Куріпочка ж ряба звесь рай обсокотала,
Щоб знали праведні, яке воно добро:
Знесла-бо золоте їечко й ясувала,
Що ціле царствечко в Надібці тій було.

Знялись тогді пісні пречисті херувимські,
І розгорнулося їечко золоте,
І все, що грецький мир знав гарне, як і римський,
Воскресло тут. Було се царствечко святе ³².

Ніхто спасенної Надібочки такої
В Господньому раю не ждав, не сподівавсь,
Та дивом сим, як ми серед грязі земної,
У серці чистому ніже не дивувавсь.

Бо в царствечку тому все праведне творилось,
Чого втворити в нас пророки не змогли,
Що розумам ясним з давен давнезних снілось,
Про що і кров лилась, і сліз річки текли.

Возвеселивсь благий, як царствечко побачив,
З великих радощів сердега заридав:
Згорнув їечко знов, мов уголле гаряче,
І золоту синку Надібку передав.

ЧОЛОМ ДОЗЕМНИЙ
МОЙ ЖЕ ТАКИ ЗНАНІЙ

I

Я знав тебе маленькою, різвою,
І буде вже тому з півсотні літ.
Ми бачили багацько див з тобою,
Ми бачили і знали добре світ,

Боролись ми не раз, не два з судьбою,
І в боротьбі осипався наш цвіт.
Од світу ми прегордого відбились,
Да в старощах ще краще полюбились³³.

II

Скажи, коли б вернувсь ізнов той день,
Як бачились уперве ми з тобою,
Чи знов би ти співала тих пісень,
Що по світах летять, було, за мною?
Чи знов би ти, зачувши «дзень-дзелень»,
На мурозі лягала головою
І слухала музику тих копит,
Що до твоїх несли мене воріт?

III

О! Знаю, що коли б еси і з раю,
Конця й вінця усіх земних розлук,
Почула, що доріженьку верстаю
До тебе крізь дими пекельних мук,
І серденьком на силах знемагаю,
І падає знеможений мій дух,—
Позичила б ти крил у серафима
І ринулась к мені світ за очима.

IV

І в морок зла зі світу чистоти
Метнулась би одним одна душею...
Перемогла б нечисту силу ти
Пречистою потугою своєю,—
І, в парі, ми в чудовні висоти
Знялись би знов понад життя грязею,
І після всіх тривог і завірух
Були б один блаженно тихий дух.

ДУМА ПРО ТАТАРИНА Й ОРАПА

I

За Волгою в степах жив-пробував татарин,
На прізвище в татар він звався Карамза.
З татарина того зробивсь царський боярин:
Бо воїн добрий був, ушкуйників гроза.

Переродилися ж у росіян татаре,
І рід новий постав дворян Карамзіних ¹,
І занедбав своїх татарських предків свари
За чамбули й стада в аулах степових.

І не вбачав собі в гординцях-неотесах
Проводирів ума і доблесті взорців,
І закохавсь в нових громадських інтересах
Під скіпетром царів, єдиності творців.

І, думкою про них спасенною натхненний,
На ворохібини сторонні не вважав,
Дививсь оддалеки на той народ непевний,
Що півнем з предків гал бадьоривсь-виступав:

І з вірного того царям великим роду
Високий розумом у мир один прийшов,
Що нашу дивну всім завидникам природу
Збагнув і руський світ у темряві знайшов.

І славного вовік дванадцятого року,
Як з галом двадесять язик на нас йшло,
У нас Карамзіну, бувальщини пророку,
Що буде з ворогом, закрите не було.

Знайшовши руський світ, він руський світ грядущий
Очима зрячими крізь темряву вбачав,
Цареві доброму, на працю невсипущий,
Умами правити й серцями помагав.

І книгу-біблію російського завіту,
Що пращур правнуку здавен завітував,
Під небувалу ще тривогу кругосвіту
На поученне він перед царем гортав ².

І поучався цар, в царях благословенний,
Глаголючи: «Тобі хвала, не нам, не нам,—
Тобі, що правдою царюєш у вселенній,
Що дав закон усім грядущим племенам!»

Списавши біблію російського завіту,
Підняв нас високо угору Карамзін:
Прибавилось в серцях ладу, в умах — совіту,
У царства і в царя зробився дух один.

І воспарив тогді орел наш двоєглавий ³,
Орел обох Росій, народів хижих страх,
І возжадали ми під його крильми слави —
Владичтва мирного на суші й на морях.

В тім краї, де весна про зиму не чувала,
 Як про песковий степ не знають люде в нас,
 Де ніч із днем палким у рівновазі стала,
 Де самосій росте банан і онанас,—

Жив дикий цар чи князь, губатий, кучерявий,
 Обличчєм сутемний, як пам'яткова мідь.
 Здобув за живота такої тільки слави,
 Що був страшний, як лев, і дужий, як ведмідь.

Не допомгла ж йому його ведмежа сила,
 Як на його напер такий, як він, орап:
 Хуртовина його до кореня зломила,
 З потужного царя зробивсь мізерний раб.

Розпродано його з дітворою й жінками
 По тих оплаканих невольницьких торгах,
 І розтеклись вони крамарськими шляхами:
 Було їх, бідолах, на суші й на морях.

Одно з запроданих в неволеньку царяток
 На забавку собі купив наш цар Петро,
 Обороняючи по предках свій достаток...
 (Любив народну честь над золото й срібло.)

Як виноградина, чіпляючись на дубі,
 Щасливе й приязне росло орапеня,
 І виросло мале в царській походній службі,
 Що зскакувало вже й на дикого коня.

Оддав же мудрий цар його в чужу науку,
 Надав йому ім'я велике — Ганнібал⁴,
 І перейняв орап усю військову штуку,
 І був у нього син — преславний адмірал⁵.

І заревли тогді гармати джерелаті
 По тих слізьми колись доповнених морях,
 Що доповняла їх плачуща гірко мати,—
 Нагнав і на Босфор, і на Єгипет страх⁶.

З царського пестуна, нового Ганнібала,
 Прищеплений процвів рід Пушкіних старий⁷,
 І древня слава їх новою засіяла
 Над всі правителі, над всі богатири.

Подякував унук, та й знов унук за діда,
Що в царстві дано їм притулок захисний,
Де захищає цар од дикого сусіда
Народ, мов той чабан — од вовка статок свій.

І все те, що душа у предках перезнала,
Все, що пережила здавен кипуща кров,
Чого орапська та родина дознавала,—
Напасть і торжество, ненависть і любов,—

Нам Пушкін виспівав на лад архікультурний,
І руську восхвалив над всі царства судьбу *,
І викував новий язик літературний,
Мов бубон-тулумбас, мов золоту трубу.

Левиний острах той і та ведмежа сила,
Що ними вславився між дикарів дикар,—
Все те наука в нім і жизнь переробила;
Царює він у нас, потужний слова цар.

III

Як лився руський дзвін, дзвінкий на всю вселенну,
Не жалували ми ні злата, ні срібла,
Аби скликати ним до купи оглашенну
Науки гласом Русь до спільного добра.

В казан, що клетотів помішаним металом,
Ми вергали які таланти здобули,
І жертва ся була єдиності началом,
І жертву сю ми всі від серця принесли.

Все переплавлює велика житні сила:
Татарина й ляха, орапа й козака.
Із множества племен єдине сотворила,
На диво всім вікам, Всевишнього рука.

Татарин і орап між нас переродились,
Зробились честю нам і славою вовік...
Анахтема ж усім, що думкою відбились
Від нас, так, як той Хміль ⁸, той кат-головосік!

Не мало постинав шляхетськими мечами
Прихильних до Москви полковницьких голів ⁹,

* Пушкін писав, що коли б йому суджено народитись удруге на світ, він би хотів народитись чоловіком руським над усі інші національності.

Задумавши нову Руйну з козаками,
І на Москву дививсь, як хижий вовк на хлів.

Анахтема і тим, що по слідам зрадливим
Губили на Москві правдивих земляків,
І язиком своїм, диявольськи лестивим,
Туманили й самих державників-мужів!

До наших днів лихі пронози не вгавають
Хулу на праведне земляцтво возверзати;
До наших днів мужі-державники не знають,
Де смуги клевета, де правди благодать.

О дзвоне голосний! скликай всі душі чисті
В громаду вічову: нехай науки світ
Освітить розуми! нехай дух тьми нечистий
Не вносить клевети в братерський наш совіт!

ДУМА-ПЕРЕСТОРОГА,

ВЕЛЬМИ НА ПОТОМНІ ЧАСИ ПОТРІБНА¹

I

В жидівським городі, що грішми брязкотів
Із ранньої пори та й до глухої ночі,
У давню давнину пророк убогий жив
І не засліплени мамоною мав очі.
В своїх приятелів і навіть ворогів
На призначчі він був як чоловік робочий.
Із року в рік щодень труждався та співав,
Над працю й спів святий веселощів не знав.

II

Увечері ж, як скрізь народ відпочивав,
Посівши на низьких із вулицю порогах,
Тимчасом як багач у багача гуляв
Та винами впивавсь у дорогих чертогах,—
Пророк по зборищах убогих прохождав,
Мов по безпастирних овчарнях-синагогах,
І серцем батьківським над людьми вболівав,
Що розум їх туман великий окривав.

III

На праведний глагол глухі вони були,
А прислухалися до співів каламутних,
Котрими серце їх сліпі вожді вели
По предківських слідах, кривавих і безпутних.

Розбої предківські великі похвали
Піратством на морях і боєм сухопутним
Стяжали в тих сліпих, та промовних вождів
І чарували слуг обідранців-жидів.

IV

«О братте! (Вопіяв обідранцям пророк
Серед їх дикої вечірньої розмови.)
Піратство на морях — се не хвала,— порок,
А здобич бойова — на се закон суровий
Від Бога дано всім, в кого здоровий товк
У голові живе, а в серці — ужас крові.
Лукаві погудки сліпі вожді гудуть
І до погибелі вас, неуків, ведуть.

V

Дивітесь, он палат на сонечку верхи
Блищать, цяцьковані вінками да квітками.
Вам кажуть, ніби ви за предківські гріхи
Не породилися панами-дукачами.
Бо предки дукачам zostавили шляхи
До втеків крадькома з великими скарбами.
Було б усіх панів списками зупинить
І панських немовлят в крові батьків топить.

VI

Тепер би ви самі жили в таких домах,
Пивами, винами, медами б упивались:
Уся б земля була в тих жилавих руках,
Котрими мужики з панами розправлялись.
А то раюєте хіба в одних шинках,
Що по панах новим панам подоставались.
Останню денежку шинкарці несете,
Не горілки — свій піт кривавий там п'єте.

VII

І слухаєте ви, повішавши носи,
Кобзарську проповідь, безрозумну науку.
Яряться в вас серця, мов людожерні пси.
Тих часів, як панам ви завдавали муку
І присудили їм — чи то лезвом коси,

Чи списом і ножем — із душами розлуку,—
І робом предківським горланите пісні
Про пожарі та кров гукання навісні.

VIII

Доволі вже було руїникам хвали
Од ваших кобзарів, що знизу закипає,
А зверху, піною блазенської хули,
Їх пісня, мов з горшка щербатого, збігає ².
Так ваші пращурі васальськими ревли
Биками лютими; да пам'ять не зазнає,
Щоб виревли вони народові добро,
Щоб тихо й весело в низьких хатах було.

IX

Не слухайте ви їх, вождів своїх сліпих,
Одріддя книжників, насіння фарисеїв,
Що ніби гордий Рим воїтелів святих
Скрутив неволею, понівечив євреїв ³.
Рим гамував самих нашійників людських,
Обороняв од злюк побожних назореїв ⁴
І хлібом запоміг пустий, голодний край,
Що здобичі чигав, не дбав про урожай.

X

Колись давно сей край був — мов едемський рай.
Стояли в нім скирти по гумнах ожередом,
Сторицею зерно родило про случай,
І поголоска йшла, що молоком та медом
Текла його земля... О Боже! не прощай
Тому, хто ввередив ехидним увередом
Нам духа,— хто підняв нас на дурну войну ⁵,
Щоб звеселити тьми владику, Сатану.

XI

Наука в нас була з давняшніх літ мала,—
І ту він знівечив, догоджуючи аду.
Безумна помста нас у темряву ввела,
Як ми почаділи від кров'яного чаду
На пожарах, де вся письменність полягла.
І дав нам демон тьми за подвиги в нагороду
Руйновище пусте да голоднечу й мір,
Юдоль одчаяння, німої смерті пир.

XII

Тоді ж то гордий Рим, забувши всю біду,
Що ми йому не раз ув осліпі чинили,
Як на його свою природжену орду
З чужою дичею про шарпанне водили,
Не захотів воздять нам по заслугі мзду
Так, як би ми йому, коли б змогли, зробили:
Одняв у нас із рук посвячені ножі,—
І ми тепер їмо з біди сласні коржі ⁶.

XIII

А що завидні вам розкоші дукачів,
Людських, мовляв, п'явок, ненаситних драконів
(Як чуєте ви се від тих сліпих вождів,
Від голосних клепал і пустодзвонних дзвонів),
Марнуйте всяку річ, хто б спідтишка не вчив.
Се воля жизняних непохибних законів,
Щоб сила силою із віка в вік була
І в висотах добра, і в преісподніх зла.

XIV

Нехай вони й п'явки, нехай вони й вовки,
Прожерливі леви, ненаситні дракони,—
Коли ви надитесь гідкі свої шинки
Ледачим промінять на пишні вавілоні ⁷,
Як учать книжники, байдужні на людські
І на божественні вселенські закони,
Дак я вам просту путь до того покажу
І правду голосну не боячись скажу.

XV

Ледарювати ви не мислите вгорі,
Ви царства Божого внизу спасенні діти...
(Так титулюють вас ті, що в теплі й добрі
Сидять і хочуть вас панами поробити,—
Панами не в своєму, в сусідському дворі,
А свій двір наглухо, як серце, зачинити.)
Ви правди хочете, громадського добра:
Не лізьте ж із ножем до панського двора.

XVI

Не крадьтесь із огнем пекельницьким до тих,
Що не дають, мовляв, голоті панувати:
Бо не впадає діл і подвигів благих
Дорогою гріха та звірства совершати.

Нехай карає Бог недолюдків лихих,
А вам хто право дав переступи карати?
Скаравши безсудно, ти будеш гірший кат,
Ніж той, хто дослуживсь гріхами до палат.

XVII

Коли ж хто вгору знявсь таким ясним умом,
Що й кесареві путь зумів би показати,
Над свяченим його століттями судом
Не надься потопом кривавим панувати.
Через руїну лжа, слідом за мужиком,
Гадюкою вповзе в цяцьковані палати,
І будуть з мужиків ті ж самі знов пани,
Клеврети духа тьми, знарядде Сатани.

XVIII

Се бачимо й тепер. Як уляглась війна,
Що вдарили були на кесаря ми здуру,
Постала в нас тогді велика новина:
Не одного підняв угору гайдабуру
Великодушний Рим, аби луна дурна
Не баламутила завидливу натуру,
Що ніби в кесаря той тільки римлянин,
Чий батько римський був ізроду гражданин.

XIX

І поробилися вельможними такі,
Що й підписатися без писаря не вміли,
Бо по батьках були мізерні лушники,
Що знали тільки лук, да сагайдак, да стріли,
В походах нюхали, де пахнуть горілки:
Туди, мов сарана, Господень гнів, летіли,
Палили без пуття і гумна, і стоги,
Всього статечного запеклі вороги.

XX

Оце ж вони й живуть,— вони чи, все одно,
Унуки їх, у тих цяцькованих палатах
І байдуже їм, що засліплене вікно
Не сяє сяєвом в низьких мужичих хатах.
Таке ж із вас самих постане в нас багно,
Як будете ходять у здертих з панства шатах,—
Як із своїх низеньких да сутемрявих хат
З ножами доб'єтесь до золотих палат.

XXI

Ні, миле браттє, ні! Се не дорога вам:
Се балка та грузька, в котрій пани тонули,
Що, затемнивши світ авгурством⁸ мужикам,
Самі з їх темряви і досі не зорнули.
Гей, не звіряйтеся письменним ницакам!
Вони вже раз дурних у невилазну пхнули⁹.
Чим хоч єхидство зви, як хоч ножа святи —
Кривавим манівцем до щастя не дойти.

XXII

Воно в вас, мов той скарб, у схові по хатах,
Хоч би от ветхості лягала хата й бока.
Талан і доленьку ви держите в руках,
Під вічним назиром всевидящого ока.
Робіть по правді всім — і тим, що у свитках,
І тим, що на свитки поглядують звисока,—
По правді, так, як вам Учитель повелів,
Що на хресті, мов тать, за праведність висів.

XXIII

По правді й щирості... Який се талісман!
Яке се двигало про вбогих і багатих!
Яке світило вдень на морі під туман,
Вночі під темряву для кораблів крилатих!
Ви більше маєте, ніж сулить вам обман¹⁰,
Підштовхуючи вас на дукачів пузатих.
Знаряддем простим сим ви світ покорите,
І свій убогий край навік збагатите.

XXIV

Непевна доля й тих, що мов цвіти цвітуть,
Коли з їх процвіту не буде миру плоду.
Поникнуть до землі, погибне вся їх путь¹¹
Через їх ледарство, собі і людям шкоду.
Не в золотій писі земної жинзі суть,
А в праці праведній, у послузі народу,
В тій послузі святій, що б з неї всім було —
І вбогим землякам, і дукачам — добро.

ДУМА ПРО НАЙВИЩИЙ ДАР

Летіло дві душі на крилах уповання,
На крилах віри в жизнь всемирного добра...
Упившись нектаром святого закохання,
Ся пара чистих душ вінок із роз несла.

Рече одна одній: «Оце ми покидаєм
І топимо людські в запомині дари.
Незримо мирові над миром пролітаєм...
Байдужні нам царства, байдужні нам царі,

Байдужна слава їх і все, що рідна мова
У струнах золотих вікам передала...
І навіть всі пісні, що муза суєслова
Ними у серденьку моє восторг лила.

Один вінок любови, святого закохання,
Що ним, було, одно 'дного вінчали ми,
Нехай зістанеться, як дар завітування,
У достойніщій людини на землі,—

Дар уловлять серця в ту любосну науку,
Що нас понад людьми з тобою вознесла,—
Що підіймала нас над всяке горе й муку
І нам ще на землі познати рай дала.

Бо інше все — мана: єдино на потребу —
Любити ближнього, як любиш сам себе...
Ти ближній з ближніх мій, підняв мене ти к небу:
Більш, ніж саму себе, любила я тебе.

І се ж то й є воно, про що працюють люде,
Про що художества й наук вони дійшли,
Про що турбуються, як з нами дальше буде,
І хочуть осягти усі кінці землі.

Я в серденьку моїм вселенню носила,
Я між людьми тебе як світ у тьмі знайшла,
Тебе мого ума царем настановила
І з роз тобі вінок на голову сплела.

Благословенні сі квітки неув'ядаючі
Мені Господь любови незримо показав.
«Нехай вони (рече) про всі віки грядущі
Благоухають, щоб ваш мир одраду мав,—

В печалях, і в трудах, і в клопотах щоденних,
Що ними 'дно' дного знай люде бременять
Задля химер своїх чи баришів злиденних,
Покіль я призову к собі їх душі всп'ять».

І кожному, як нам, достойним в любій парі,
Дає він вічних роз пахущих на вінок,
І кожна пара так, блаженная, верстає
Дорогу до його блаженних домівок.

І, покидаючи обителі людськії
І все, що розами в душі моїй цвіло,
Бажаю, щоб знов хтось знав радощі святії,
Як серденьку мойму даровано було.

Скажи ж мені, моє розумне закохання,—
Ти взнав юдольний мир, ти добре взнав людей:
Кому нам передать сей дар очарування,
Сю честь, чеснішу всіх заслужених честей?

Нехай і той чи та, уквітчана, шукає,
Як я тебе колись шукала між людьми,
І сим вінком його на радощі вінчає,
Як звінчані були колись на щастє ми.

Рівен сей дар тому, щоб мертвих воскрешати
Або безсмертний дух серед людей рождає,
Тим над усі честі повинен він стояти:
Любов-бо в серце влить — се Божа благодать».

«Воістину! (Рече спарований до неї.)
Ба й ті, що струнами рокочуть, як Боян.
Поставили його над всякі апогеї:
Се цар людських сердець, самодержавний пан.

Над всі дари сей дар, над всі честі панує...
Тим, розовий вінок прийнявши з Божих рук,
Нехай блаженная душа його шанує,
Клейнод запомину гірких житейських мук,

І в Господа про те самого поспитає,
Кому сю благодать з дарів найвищий дар
У спадок передать між людьми подобає,
Одраду між одрад, священний жизні жар?

Благаймо: «Господи! немногим із немногих
Ти дарував талан — любити без кінця,

Любов'ю вознестись понад з вір'ят двоногих
І возлетить людьми до тебе, до Отця.

Вкажи нам, хто з людей живих правдиво стоїть
Прийняти вищу честь, яка на світі є,
І рани в серденьку святим натхненнем гоїть
Тому, кому любов і душу віддає?»

«Ні! я не доступлюсь туди, де херувими
Серед освічених світилами палат
І в хорі сил святих крилаті серафими
Співають-вопіють: «Свят, Господи, свят, свят»¹.

Я никну перед ним і землю забуваю,
І навіть наш вінок міняє наче цвіт...
І слізьми все, чим я щаслива, виливаю,
І тільки слізоньки від мене має світ.

Я на землі жила кохання тихим раєм...
Її покинувши, не мусимо забуть.
Тепер до Бога ми, блаженні, возлітаєм:
Наставмо ж і людей на благодатну путь.

Жадаю, щоб іще чиясь душа дознала
Любовних святощів, що ними я жила,
Найкращого з людей вінком сим уквітчала
І дар поезії в поеті обрела...

Вінчаючи його коханням на натхненне,
Нехай у парі з ним восторги чисті п'є,
І духа істини з Отцем її обценне
Грядущим по її слідам передає!»

Рече спарований: «О тихосвітна зоре!
В тобі від юних літ Господь живий живе:
Пролий же на земних братів любові море,
Що й з-під небес тебе між бідолашних зве.

Скажи ж тепер мені: кому сей чудотворний
Вінок із роз, кому достойно подаси?
Хто з-міждо чад землі, у темряві тлетворній,
Так серцем праведен, як праведна еси?»

І слъози ронючи, мов росу благотворну,
Вона йому: «Згадай про торжище сумне,
Де ядовиту лжу, гадюку-злюку чорну,
Дрочили язика против тебе й мене,

Дівчина ж отроча від гурту відрознилась,
І погляд кинула на гадину грізний,
І нам, незнаємим, незнаєма вклонилась.
Сіяв архістратиг в тій дівчині малій.

На голову страшну без страху наступила
П'ятою голою, в потузі чистоти,—
І вмовкли язики, і вирости в нас крила,
Щоб над безоднею клевет нас вознести.

Вона ж живих людей одна правдиво стоїть
Прийняти вищу честь, яка на світі є,
І рани в серденьку натхненнем чистим гоїть
Тому, кому любов і душу віддає.

Нехай же святощів душа її дознає
І розами вовік пахущими цвіте,
Найкращого з людей вінком сим увінчає
І дар поезії в поеті обрїте!»

НА ЧУЖІЙ ЧУЖИНІ

І тебе вже оце не побачу, мій краю коханий,
Не побачу степів тих розкішних, гаїв тих співучих,
І поляжу без слави в могилі німій і нікому не знаній,
І забудуть мене на Славуті-Дніпрі, на порогах ревучих.
Не забудеш мене, поки віку твого, моя нене Вкраїно,
Поки мова твоя голосна у піснях, як срібло чисте, дзвонить:
На що глянеш, усюди згадаєш твого бідолашного сина;
Туподумство людське, моя нене, від тебе його не заслонить.

ОДВІДИНИ

I

Тимчасом як недомисел земляцький
Юртується в письменницьких кагалах,
Мов ті сейми в землі погібній¹ лядській,
Кохається в руїнних ідеалах
І строїть світ на темряви началах,
Я в тихій зачиняюся хатині,
Не дбаю, що там пишуть по журналах,
І, притаївшись на чужій чужині,
Ширяю думками по рідній Україні.

II

До мене Муза, в образі любові,
Од берегів дніпрових прибуває
І пишними нетязі-козакові
Картинами хатину зукрашає,
Піснями заволоку розважає
І кобзу строїть на високі тони...
І дух його понурий воскресає
І возвишається над міліони,
Що серцем хиляться під грішницькі закони.

III

О Музо, божество сердець правдивих!
Нехай лукавство світ порабоцає
І фарисеїв свято-нечестивих
На високості слави підіймає:
Наш дух на тебе в тузі уповає,
Сумних сиріт живуцая кринице!
Мов олень на істочники жадає,
До тебе лине, розуму царице,
Любові й чистоти свята, небесна жрице!

ДО КОБЗИ ТА ДО МУЗИ

Моя ти втіхо, кобзо тихострунна!
Одна ти в мене із утіх зісталась,
Як жизнь важка, гірка, великотрудна,
До вічного спочивища добралась.

Заграй мені, мов той Еол¹ воздушний,
Озвись, голубко, забуркукай стиха,
Ачей козак, нетяга прямодушний,
Позбудеться хоч на часину лиха².

Жене його із краю в край, тімаху,
Людське лукавство да єхидство кляте.
Завидує він степовому птаху,
Не маючи й могили, щоб іспасти³.

Заграй же згорда голосом величним,
На сором злокам, що тебе плямують,
Запримай на лихих докором вічним —
Нехай тебе віки грядущі чують.

А ти, моє надиханне спасенне,
Моя ти Музо в образі любові!
Покинь бідаху на життє злиденне,
Йди собі на береги дніпрові...

Там люде в темряві сидять глибокій,
Ти їх освітиш сяєвом небесним,
Я ж тут од мук спочину, одинокий,
Дознаю щастя прахом безсловесним.

РАЙ

Приветствую тебя, пустынный уголок ¹.

Пушкин

I

Вітаю глуш твою, куточку мій затишний,
Де я ховаюсь од лихих людей,
Що гайдамаками осли «город пишний»,
Хвалителями гидосних страстей,
Через котрі наш край ув Азію подався,
Пустинею ума і людськості зістався.

II

Я тут — мов у раю... Кругом живуть панки,
Такі байдужні до самопознання,
Як їх хатурники, їх судді й мужики...
Благословенний край розумовання!
Погляну з захисту — воли, воли й воли,
Безмовні, як і їх батьки й діди були.

III

Я тут — новий Адам: свій тихий рай обходжу
І всім скотам даю іменованне,
Скотам і гадам, щоб в которого знаходжу,
На споминку, на вічне пам'ятанне,
Що пробував колись в цім краї чоловік
І між німих звірят прожив блаженний вік.

IV

Як праотець Адам, ходжу я тут за плугом,
В поту лица свій хліб насущний їм,

І нікого мені назвати братом, другом

Або слугою нелихим своїм.

А все ж ми з Євою щасливіші над звірята,

Над всі воли, осли, телята, поросята.

V

Як праотець Адам, я знаю зв'ягу хатню

Із Каїном без честі й без ума,

Та, молячись, дивлюсь на Єву благодатню,

І не подужає мене ворожа тьма.

Сміюсь на хуторі і з темного хижацтва,

І з велемудрого письменства-гайдамацтва.

VI

Благословен Господь за всі його дари!

Благословен: сподобив мене раю...

Працюю від зорі до пізньої пори

І на погану погань не вважаю,

В затишному раю «я води Лети п'ю»²

Да тихострунну настроюю мою.

КОЗАРЛЮЗІ ЛОБОДІ¹

ПОСИЛАЮЧИ ЙОМУ «БАЙДУ»²

На мене скрива, мов вовки з байрака,

Дивились-позирали мудреці,

Що в мене думка з ними не однака:

Вони-бо знані на всю Русь кравці.

По викройці викроюють готовій

Історію, романи, ба й стихи;

То як же хуторному простакові

Вбачати їх письменницькі гріхи?

Ти ж, не мудруючи з ними лукаво,

До мене, як до брата, пригорнувся,

Піхотою прибув на хутір браво,

Гостинців гарних я в тебе здобувсь.

За них оце дешевого гостинця

Тобі, мій друже козарлюго, шлю.

Нехай тобі він хоч про те згодиться,

Щоб знав, яку гірку я часом п'ю.

Хотів би голос по світах пустити,—
Мій голос буря-хуртовина рве.
Хотів би правду людям говорити,—
Ведмедем дуросвітщина реве.

Чортма на світі правди, от що горе!
Її, мовляв той старець, «не зіськать»...³
Хіба піти з нудьги на Чорне море,
Щоб на гаках по-байдинській сконать⁴.

ПОКОБЗАРЩИНА

Не слайте кобзаря словами золотими,
Повісьте ви над ним його тридцятострунну,
Нехай між липами пахущими, густими
Із вітерцем веде розмову тиходумну,
Нехай Еол її тихесенько гойдає,
Як із сестрою брат, про нього розмовляє,
Обнявшись, шепче їй і душу розважає.

І, хлиплючи, вона про все йому розкаже:
Якого щастя з ним і горя вдвох дознали,
Як ополчалося на них єхидство враже,
Як мерли обойко і знову воскресали.
І буде він її тихесенько гойдати,
Як із сестрою брат, про нього розмовляти,
Обнявшись, плакати і тугу розганяти.

Не слайте кобзаря піснями голосними:
Дзвенить йому хвалу його тридцятиструнна.
Колись він заблищить між душами ясними,
І зникне вся хула ворожа, нерозумна.
І буде дух його із віку в вік сіяти,
Серця зцілющою водою покропляти,
І рани гоїти, і сльози обтирати.

КАВЕРЗНИКАМ

Як на Сибір колись ви засилали
Правдивих земляків московськими руками,
Так і мене сюди запакували,
Щоб я бесідував з одними мужиками,
Щоб картами п'яними забавлявся,
З підпанками тупими тільки знався.

Шкода і злості вашої, і праці:
Я розмовляю тут із богом Аполлоном,
Не дурників-панків, а муз і грацій
Збираю в хуторі моєї ліри дзвоном.
З талантами всесвітніми тут знаюсь,
З Гомером і Шекспіром обіймаюсь.

МЕТАМОРФОЗА

Нечисто в них воображення,
Не понимает нас оно ¹.

Пушкин

Дорогу темряву мою
Ти райським світом освітила:
Бо душу чистую твою
Пречиста сила появила.

Дорогу темряву мою
Ще гущим туманом окрила;
Бо душу чистую твою
Нечиста сила помрачила.

Як серденьком твоїм ясним,
Мов сонце, дух мій осіяла,
Над всяким творивом земним
Ти в мене божеством стояла.

Як розумом чужим, тупим,
Мене на розум наставляла,
Дитям отця брехні сліпим
В моїм умі і в серці стала.

АБАДОННА ¹

Аминь, аминь глаголю вам, яко вся
отпустятся согрѣшения сыном
человѣческим, и хуления, елика аще
восхулят: а иже восхулить на Духа
Святого, не имать отпущения вовек,
но повинен есть вѣчному суду ².

Марка, гл. III, 28, 29

Я вас намалював, недовірки святині,
Хулители ключа живого Гіпокрени ³.
Чудовищем гидким довіку на Україні
Стояти буде образ ваш мерзенний.

І дітям матірки віддалеки на нього,
Як на пекельний лик, показувати будуть,
На зневажателя натхнення пресвятого,
І діти Абадонну не забудуть.

І, як в німих віках потоне Україна,
Над нею чудищем гидким стояти буде
Моя гидотою безсмертна картина,
Щоб гидували вами вічно люде.

ПРАВЕДНЕ ПАНУВАННЯ

Голубко Музо! Годі сумовати
Да плакатись над сліпотою черні,
Що золотом вцяцьковує палати —
Од світу правди сховища мізерні.

Обіймемось та підемо в левади,
В поля, в лути, в гаї широкошумні,
Чи не розвіємо тяжкої там досади
На узурпації, на захвати безумні.

Глянь-подивись, який в нас «пишний город»,
І скільки в нім окраси дорогої!
Дихання нашого не труїть смород,
І деспот мислі не гніте живої.

Піснями тут ми з Богом розмовляєм,
Вселенна серцю нашому відкрита,
І області ми ширші осягаєм,
Ніж та бідота, золотом окрита.

ПОЕТОВІ

Поет, не дорожи любовию народної¹.

Пушкін

Кобзарю! не дивись ні на хвалу темноти,
Ні на письменницьку огуду за пісні,
І ласки не шукай ні в дуків, ні в голоти:
Дзвони собі, співай в святій самотині.

Не ярмарку тебе гучному зрозуміти
Серед своїх тривога або пустих утіх.
Нехай турбуються чи граються, мов діти:
Ти на високий лад не перестроїш їх.

Їх небеса — базар, їх божество — мамона...
Купують, продають, міняють крам на крам,
І буквою свого житейського закона
Готові зруйнувать духовний правди храм.

Готові, і не раз на торжищах великих
«Розпни, розпни його!» — вигукує тиран;
Но не смущається твій дух од криків диких:
Ти — невмирущий цар, ти й над царями пан².

ЦАРСЬКА ГРАМАТА

Сын мой еси ты: аз днесь родих тя¹.

Псалом, II, 7

Я — цар і буду ще предовго царювати,—
Аж поки кращого над мене вродить мати.

Той області нові широкі осягне
І сяєвом своїм затуманить мене.

Блаженний відойду к Создателю Адама,
Возляжу в правоті на лоні Авраама²

І веселитимусь тим вічно з ним удвох,
Що кращого царя над мене дав вам Бог.

Царюючи ж тепер над вірними серцями,
Самодержавствую прихильними умами.

І се тебе моїм наказним огласив,
Найбільшою між них повагою окрив.

Повага та — мого достоїнства частина:
Ти не наказний мій, возлюблена дитина.

І будеш у мене дитиною вовік:
Такий-бо з мене вдавсь на світі чоловік,

Я глибоко в душі й любов таю й ненависть;
Осуджує ж мене мізерна тільки зависть.

СУМ І РОЗВАГА

Кобзо! Давно ми з тобою по світу блукаєм,
Добре та й добре обоє сей світ лихий знаєм.
Знаєм, яка тут буває холодна весна,

Як побиває первоцвіт морозом вона.
О мій первоцвіте любий! Мої ви надії!
Кобзо! Де ділись усі мовчазні твої мрії?
Рано порвалась твоя найдорожча струна.

Тим-то, голубко, про світ сей невесело дзвониш,
Дзвониш перебовком, стиха, мов мертвих хорониш.
Що за важенні ти мислі наводиш на ум!
Скільки у тебе гірких, ще не співаних дум!
Годі ж бо, сестро, тужити, моя жалібнице!
Годі квилить-проквільяти, ясна соколице,
Мовби почула єси смертоносний самум!

Глянь-подивися: «Розкрились високі могили»:
Знаємо вже, «кого в них» і як положили...
В раду зібравшись, козацькі потомки гудуть,
Творють над грішними предками праведний суд.
Кропить гаряча сльоза незагоєні рани,
Топить, як віск, беззаконно-тиранські кайдани,
Вказує житні новий, не невольницький путь.

Кобзо-орлице! Заклич-задзвони з високості,
Щоб на твій поклик старі позросталися кості
І неповинно пролітая кров ожила,
І Боянами-орлами земля процвіла.
Чарами слова розмай, мов ту хмару, недолю.
Слово нам верне і силу давнезну, і волю,
І не один в нас лавровий вінок обов'є круг чола.

МУЗА

Музо, безхитросна, проста дівчино стидлива,
Вбога селяночко, співом та сміхом щаслива!

Ти до мене, сироти, як сестра, пригорнулась,
На починання блага в тихім серці почулась.

Вдвох ми з тобою обходимо всю Україну,
Словом спасенним вітаємо добру людину.

І де слова наші в душу святу западають,
Там віковічно пахуці квітки процвітають.

Раєм Господнім на мучене серденько віють,
І животворні, великі надії в нім сіють.

ТРИ ПОЕТИ

Як літнім ранком зчервоніють хмари
Над сонечком, що весело встає,
І пан старий, надівши окуляри,
Провізію з комори видає,
А ранок у гаю і в полі творить чари,—

Тоді вся дробина клекоче і сокоче,
І сокорить, і кахкає, й пищить,
А по сусідах лаянне жіноче
Та дітський крик аж ув ушах лящить
І глушить коськанне ночліжне парубоче...

Під сей гармидер, гук і птаства джеркотанне,
І гавканне собак, і хлопців реготанне,
Поети, мов боги, ні на що не вважають
І пісню зорнюю про дольній світ співають.

Один поет в саду, проміж квіток росистих,
Співає, як восток горить у водах чистих,
Як вітерки туман у кучері звивають
І медом під селом гречки благоухають.

Другий поет іде в долину до криниці —
Відерцем зачерпнуть погожої водиці,
І про віночок свій, про любові співає ¹,—
Мов з раю спів його до серця долітає.

А третій думами сягає аж за море,
Співає про войну, про всьогосвітнє горе...
Душа його кипить, рокочуть грізно струни
І сиплють на земних богів своїх перуни.

* * *

*

Квітки з сльозами,
Сльози з квітками
Не розлучаються, сестро, ніколи.

Скроплюють сльози,
Пишнії рози,
Свої розкішні, величні престоли.

Благоухають,
Землю скропляють
Пишні престоли праведних сліз — рози.

Їм же відрада,
Вища награда —
Чисті, да щирі, да праведні сльози.

ЛІЛІЯ

I

Цілюються з тобою всі, ліліє,
Хто світ побачив у твоїй ограді,—
Метелики легкі, жуки важкії,
Піддаючися красоти принаді.
Я ж, мов чужий в принаднім вертограді,
Віддалеки дивлюсь на цілуванне
І мовчки віддаюсь моїй досаді;
Яке безрозумне надуживанне
Святих любові прав і житні занедбанне!

II

Ціпкими лапками стебло тоненьке,
Хибке, твій стан високий обіймають;
Твоє, як сніг уранішній, біленьке
Лице жорсткими вусами торкають
І поцілунками п'ють-випивають
Кадило райське — запашне диханне,
Що ним уста твої благоухають.
Яке безрозумне надуживанне
Святих любові прав і житні занедбанне!

III

Дивлюсь оддалеки... Так від земного
Земля бере своє, бере байдужно.
Вона не знає вищого, святого,
І нівечить лілію благодушно.
Метелики й казюки всякі дружно
Пречисту душу з неї випивають,
Смакуючи в її красі бездушно...
Чий ж розумні, чесні очі знають,
Про що такі квітки цвітуть-благоухають?

ТРОЄ СХОТІНОК

Одной картини я желал быть вечно зритель¹.

Пушкин

Я не хотів би ні царських палат,
Ні вертоградів пишно-прохолодних,
Аби у мене був з душею добрий лад,
Щоб не насилував я мислей благородних.

Я не хотів би світових утіх,
Що забавляють олухів великих,
Аби у мене був веселий в серці сміх
Серед моїх книжок, моїх палатів тихих.

Цураюсь я багатства, висоти
І популярності, ума отрути,
Аби Мадонною, о сонце доброти
Сіяла ти мені в мої хмарні минути!

ЗАВОРОЖЕНА КРИНИЦЯ

Вертоград моєї сестри...

Пушкин

У сестри моєї тихо
Процвітає сад в ограді.
Кінамон, моя утіха,
Нард, алое в любім саді.

Там квітки, як в Божім раю,
Що на Тигрі да Євфраті,
Зорями в траві зоряють,
Тонуть-плавлють в ароматі.

Там гранати наливнії,
Солодощів дивних повнії...
Гудуть бджоли золотії,
Мов з Едему тихі дзвони.

Серед саду-винограду
В кринах схована криниця...
Мойму серцю на відраду
Заворожена водиця.

Заворожена й заклята,
Щоб не знали лодє ходу:

Бо призначено для брата
Чисту воду-прохолоду ¹.

Вітре тихий від заходу!
Вволи волю мого серця:
Повінь чарами на воду,
Нехай ллється, нехай ллється.

Вітре буйний аквілоне!
Подми чарами, крилатий,
На ті нарди, кінамони,
Нехай каплють аромати.

ШУКАННЄ-ВИКЛИКАННЄ

Ще любо дивляться на мене карі очі,
І біла рученька в моїй руці тремтить,
І від речей моїх серед німої ночі ¹
Дівоче серденько і мліє, і болить.
Дівчино-горлице! Шкода твого кохання,
Шкода ночей без сну, зітхання-сумування,
Живу я розумом, а серце тихо спить.

Минули любові; душа моя жадає
Кохання іншого... Глянь, крале, на орла,
Як вітром на його від Півночі бурхає,
А він дзвенить пером ², Зевесова стріла ³.
То дух мій, горличко, то розум мій буяє...
Кого ж він по світах шукає-викликає?
Орлицю сміливу, крилатшу над орла.

ДО МАРУСІ В ***

I

Марусенько! моя голубко сизокрила!
Як повно у тебе в тім серденьку добра!
Коли б змогла еси, ти б крилечками вкрила
Обидва береги Славутиці-Дніпра,—
Ти, перш усіх, мене б од злюк тих захистила,
Що недолюблюють правдивого пера,
Що подвизаються, воюють за свободу
І вкинули б мене серед Славути в воду.

II

О! не хапайсь, молю, до подвигів великих.
Не та се сторона, де б можна їх творить...
У боротьбі святій серед інстинктів диких
Даремно серця жар в тобі перегорить.
Пройми ним і натхни хоч всі земні язики,
А трупа мертвого тобі не воскресить.
Нехай свої мерці самі мерці хоронять,
Що по живому вже давно у дзвони дзвонять.

III

Вернімось, любонько, до вічних ідеалів,
Згадаймо, що й один атом не пропаде
З того, що втворено у самому началі,
З котрого й рід, і дух народний наш іде.
Перечитаймо знов божественні скрижалі;
Читанне пильне нас до правди доведе,
І будем правдою ума і серця жити,
Грядуще сяєво у темряві носити.

IV

Отечество ж собі ґрунтуймо в ріднім слові:
Воно, одно воно від пагуби втече,
Піддержить націю на предківській основі,—
Хитатимуть її політики вотще;
Переживе воно дурне вбиванне мови,
Народам і вікам всю правду прорече...
Голубоньки! *в и* нам у злигоднях надія,
Мов благовісниця, неув'ядна лілія.

V

На лоні вашому, пречистому й ніжному,
Возродиться-зросте наш староруський дух
І не підключиться він духові новому,
Тонами вищими сповнить народний слух,
Не буде вже зерна давати за полову
І літнього тепла за зимогрій-кожух.
Народна наша в *в а с* ув області природа,
І серця правота, і розуму свобода.

ЧУДО

Очима стрілись ми, і ти мені сказала,
Що я вінок ношу, письменства сюзерен,
Схилила голову з покорою васала
І не постерегла, що то не лавр — терен.

Так! Хитрі книжники й лукаві фарисеї
Розмножили своє потомство без числа,
І доленьки зізда письменської моєї
Мене в синедріон, на суд їх привела.

На раді розумів, у пиндженні жорстоких,
Присуджено мені носити сей терен,
Щоб ним жахав мужів, талантами високих.
І сивих юношей, і любомудрих жен.

Но ти вклонилася і чудо сотворила,
Якого не творив ніхто ще на землі...
Глянь! Лаврами мене незрима сила вкрила,
Глянь! Демони терен в геєнну понесли.

Чи чуєш? З-під землі щось глухо завиває...
Се плаче, з скрежетом зубів, синедріон:
Тепер носить йому вінок сей припадає,
Що в пинді присудив мені його закон.

ВИДІННЕ

Я помню чудное мгновенье:
Передо мной явилась ты,
Как мимолетное виденье,
Как гений чистой красоты ¹.
Пушкин

I

Я згадую той день і час благословенний,
Як дух твій молодий мене з землі підняв
І побут хуторний, захмарений, буденний,
Огнем твоїх очей живущих осіяв.
Що та вода в казках живуца і зцілюца?
Жизнь у тебе в очах, блаженна-невмируца.

II

Так! Жив я на землі, і ти з небес прийшла,
На крилах юності до старощів спустилась;

Ти з раю пахощів з собою принесла.
І світом божества душа твоя світилась...
Ні, не мечта свята — небесний херувим;
Бо дух мій загорівсь огнем твоїм живим.

III

Воскрес я, і земля тепер мені тісна...
Ти зникла, і тебе не між людьми шукаю.
Прокинувсь духом я від життя, як од сна,
Мов олень до води, до божества жадаю².
Всім серцем вірую в істочник биття,
Де в Бозі зачалась душа свята твоя.

СОЛОВЕЙКО

I

Його ніколи на полі не чути,
А сад щодня мов чарами сповняє.
Про те одно й живе, щоб бути
Утіхою душ, що споминає
Про тихий рай в тихі свої минути,
Як серце в любих мріях оддыхає.

II

Легесенький, малесенький, боїться
Буйного вітру на широкім полі.
Нехай буяє з вітром інша птиця,
Ненаситна в своїм жаданню волі;
Він никне, мовкне, знітившись таїться,
Як серце кволе в нещасливій долі.

III

Затихне вітер, сонечко засяє,
Солодким духом рози подихають...
Поетом він з гніздечка вилітає,—
Пісні хвалу їх пишну вихваляють.
Душа про давнє щастє споминає,
І райські мрії серденько сповняють.

АНАХОРЕТ

ВЗОРОМ АРАБЩИНИ

Тихо да мирно живу я з людьми: бо не знаюсь.
Я тільки з ними щоденним добром поділяюсь.

Викопав їм я колодизь в житейській пустині,
Щоб між запеклих сердець-каменюк на Вкраїні

Добрій душі самотній від згаги не вмерти,
І надписав на нім: «Благотвори і по смерті».

НЕВИДИМИЙ СПІВЕЦЬ

Як сонечко зійде ясне, мов над раєм,
Над садом моїм,
В саду невидимий співець заспіває,
Святий херувим.

Співає він, грає всіма голосами
Про ту красоту,
Що землю сповняє, і море, і дивну
Небес висоту.

Співає, нам серце трудне розважає,
Що втратило рай:
«Не втратив той раю, кому я співаю
Про сад і про гай,

Про сушу і води, розкоші природи,
Про все, чим цвіли
Великі й дрібненькі племіння й народи
На лоні землі.

Не втратив той раю, кого підіймаю
Над горе й біду,
І сяєвом вічним його просвіщає,
Господню звізду».

* * *

*

Благословляю час той, і годину,
І ту ясну невимовну хвилину,
Як я, об'їхавши світ-Україну,
Тебе побачив, над людей людину.

В тобі з душею понялась урода
І з серцем тихим — розуму свобода...
Пещене чадо рідного народа!
Пишається тобою вся природа.

До тебе я, прибуду, прибудився,
На тебе я, мов на святу, дивився,
Твоїм умом і серцем просвітився,
Немов на світ удруге народився.

Благословен же час той і година
І ти, ясна, незабутна хвилино,
Як світ мені широкий — Україна —
В тобі з'явився, над людей людино!

ПРЕМУДРІСТЬ

Но в законъ Господни воля его,
и в законъ его поучится день и ноць¹.

Псалом, 1, 2

I

Я в школі аж у трьох дяків учивсь,
Закіль навчивсь читання да писання;
Тогді вже в світ, мов пташеня, пустивсь,
Що пробує широкого літання.
Та, лишенько! В неволі опинивсь,
Бурлацького дознавши бідування.
З Неволею за брата жив Обман,
Над усіма письменними гетьман.

II

Премудрості вони учили вдвох,
Да не тії, що день і ніч в законі
Своїм велить нам поучатись Бог
При тихому гусель священних дзвоні.
Златий телець був Богом ув обох,
Мов істукан Деїрський в Вавілоні...
Премудрий той у них, що й над отця
Й над матір чтить бездушного тельця.

III

Но я... о, ні! йому не поклонявсь,
Я гордував лукавим Вавілоном;
Премудрості єхидної цуравсь
І любих струн втішався тихим дзвоном.

І над Обман і над Неволю знявся:
Бо знехтував би й їх потужним троном,
В святім труді й розумній нищеті
Я не коривсь безбожній суеті.

ХМАРИ

Снова тучи надо мною
Собралися в вышине...¹

Пушкин

Изведи из темницы душу мою
исповѣдатися имени твоему².

Псалом, СХLІ, 8

Знов захмарилось високе,
І велике, і страшне...
Кволе, в світі самоті
Знов запитує мене:

«Чи ти встоїш проти доли
В гордих старощах твоїх?
Чи — не буде вже ніколи
Днів мені тихих, ясних?»

Серце кволе, тихомирне!
Ми з тобою знаєм світ,
Твориво тиранства хирне
Від Німвродових ще літ.

У неправдах зачинають,
У болізнях вагонять,
Беззаконство породжають³, —
Правда, совість, розум сплять.

Утомившись боротьбою
З натовпом тупим, сліпим,
Розквитались ми з судьбою,
Горді в самоті стоїм.

Хоч захмарилось високе,
В и щ е хмари злетимо...
Серце в світі самоті!
Ми над громом стоїмо.

У н и з у огнем він грає
І торохкає-гримить.

А над нами той витає,
Хто сказав: «Да буде світ!»

Як снаги ж у нас не стане
Крізь хуртовину пройти,
Кодло людське, окаянне,
Мов темницю, кинеш ти.

В тій темниці, садинок,
Вже зрелось ти суєти,
Лишь же, горде, у високе
Небо правди й краси.

НЯНЬЧИНА ПІСНЯ

I

Евтерпо ¹! Ти одна ще не втікаєш
Із наших тихих сіл і хуторів:
З дівчатами в нас вєсну прославляєш,
Розважаєш удів, жінок, бабів
І по шинках чумацтво споминаєш,
А часом і гетьманців-козаків.
Що ж найлюбіше нам — над колицьками
Дітвору-немовлят заспіваєш котьками.

II

В котках-піснях ти їм голубиши
Серденько матернім тим почуттєм,
Що з Мельпоменою ²-сестрою любиши
Звіздою ставити над всім життєм...
О Музо муз! Довіку ти не згубиши
Своєї рівноправності з «царем»,
Як розум наш гомерівці прозвали,
Без дев'ятьох сестер ваги йому не знали.

III

Благаєм же тебе дітву гойдати
Так, щоб вона у стовбур не пішла,—
Йй, разом з серцем, розум колихати,
Приспівуючи й нам той вік добра,
Що дев'ятьох до нас колись принадить
З багатством, кращим золота й срібла,—
Той вік, що дасть і нам на ріднім полі
Втішатись, як брати, спасенним жнивом волі.

ПОЕЗІЇ, ЩО НЕ ВВІЙШЛИ ДО ЗБІРОК

ЗАСПІВ

Кобзо, моя непорочна утіхо!
Чом ти мовчиш? Задзвони мені стиха,
Голосом предків святих задзвони,
Давні пригоди мені спом'яни.
Може, чиє неспанілеє серце
Тяжко заб'ється, до серця озветься,
Як на бандурі струна до струни.

Хто не зуміє озватись річами,
Хай обізветься дрібними слізами:
Ти ж свої речі дзвони-промовляй,
Душам братерським заснуть не давай.
Хай недовірки твої каменіють,
Хай вороги твої з жалю німіють,—
Ти рідну сém'ю до купи зивай.

Гей, хто на горе, на лати багатий!
Сходьтєся мовчки до вбогої хати,
Мовчки сідайте в мене по лавкáх,
Мовчки сумуйте по вбогих братах.
Темно надворі, зоря не зоріє,
Вітер холодний од півночі віє,
Квилять вовки по степах-облогах.

Кобзо! ти наша утіха єдина...
Поки прокинеться сонна Вкраїна,
Поки дождеться своєї весни,
Ти нам по хатах убогих дзвони.
Стиха дзвони, нехай братнеє серце
Важко заб'ється, до серця озветься,
Як на бандурі струна до струни.

ПРИСВЯТ

ОПРАВНОГО В ЗОЛОТО ПРИМІРНИКА

Подарую золотую
Писанку дружині,
Що кохала мене вірно
При лихій годині;

Що кохала, не питала,
Чи панського роду,
Оддала за серце серце
І пишную вроду.

Про ту вроду я співаю,
На бандурі граю,
А серденько, як золотого,
В скарбовні ховаю.

Ой ховаю, добре знаю —
З ним буду багатий
І в мальованій палаті,
І в убогій хаті.

СЛОВ'ЯНСЬКА ОДА

ВІДГУК НА ПАНСЛАВІСТИЧНЕ ГУКАННЯ¹ ПО ЄВРОПІ
РОСІЙСЬКОГО АРХІСТРАТИГА СКОВЕЛЄВА²

Славянские ль ручьи сольются в русском море,
Оно ль иссякнет — вот вопрос!³

Пушкин

Обманщице, кого ти не лестила,
Кому м'яких не слала ти перин?
Ще мало ти людей занастила,
Що вірили обіцянкам твоїм!..

«Святою» ти себе провозгласила
І небеса під себе осягла,
А на землі твоя нечиста сила
Слов'янську кров сторіками лила.

Обняти світ залізними руками
Силкуєшся, щоб людському уму
Спорудити з продажними попами
Вселенську безвиходну тюрму.

І всіх слов'ян скликаєш воєдино:
«Зливайтесь: я — море, ви — руч'ї!..»

Корітеся і нахилийте спину,
Хилітеся під присуди мої.

У мене ви дознаєте впокою,
Як праведні у Бога за дверми:
У багнищі, стоячою водою,
Гнистимете з московськими людьми.

А як на вас коли, в лиху годину,
Воздвигне враг безощадну войну,
То виріже вас тільки половину,
А там прийду і вас обороню...»

Да славиться народ-освободитель!
Да шествує вослід йому біда!
Да буде він вовіки побідитель!
Да ллється кров слов'янська, як вода!

ДИВЛЮСЬ НА СРІБНИЙ ВОЛОС ТВІЙ, КОХАНА

Дивлюсь на срібний волос твій, Кохана,
І думаю: «Се промовна літопись,—
Про мене, нещасливого тирана,
Незабутна, нагадувальна пропись».

Нагадує мені безсонні ночі,
Що ти не спала, тяжко сумовала,
Крізь темряву непевну карі очі
В чужі, незнані землі посилала.

Чого я сновидав понад морями?
Чого допитувався по країнах¹,
І дослуховувався проміж панами,
І дозирава по темрявих хатинах?

Яка мені з того блукання слава?
Який із досвіду спасенний вжиток?
На мене песька піднялась орава,
Що ледве не добралась і до литок.

А волосу твого срібло блискуче
Мені видючі сліпить-коле очі,
І мов жоло безошадне гадюче
Я в серці чую вдень і серед ночі.

ДО ГАННИ БАРВІНОК

I

Як на тихій зорі удосвіта проснусь,
То зараз думками по всіх світах ширяю
І геніям добра всесвітнього молюсь,
Що нашим душам путь показують до раю.
Тоді я перш тебе, Кохана, спогадаю,
Що слізьми іноді солодкими заллюсь
Над вимислом твоїм ніжнім і поетичним¹,
Одради джерелом живим і віковичним.

II

О, ні! з тобою ми, пречиста, не помрем:
Зіставим дві душі у любій Материзні.
Світитимуть вони спарованим огнем
Народу темному, безбатченку в Отчизні.
У рідній мові нас поставлять во главизні.
Ми з кожним наро́дом потомків оживем
І без кінця добро, всього дорожче, волю,
З ним розсвіатимем по предківському полю.

III

Ми не «ножі на нім посієм обоюдні»²,
Дракона пам'ятку зубастого сумну:
Посієм правду в сій пустині многолюдній
І серця, й розуму, сусідам приязну.
На спомин про свою страшну старовину,
Що списом і мечем творила суд безсудний,
Поставимо помник труда нерукотворний,
Поезії новий істочник животворний.

IV

Нехай із нього п'ють усі земні язики
Та згадують, яка була колись орда,
Що з краю рідного зробила Поле Дике
Від моря по самі московські города.
Не вернеться до нас вовіки та біда:
Бо серденько твоє ніжне, святе, велике
Поставило в своїм потомстві вічні мури,
Охрану спільної науки і культури.

V

Так, ми на те у наш убогий мир прийшли,
Щоб мову з мів людських, скалічену, забвенну,
З народних уст узять і в перло возвести,
Нехай живе й цвіте вона про всю Вселенну

І розів'є колись ту силу сокровенну,
Що на той світ заніс від нас, Бояне, ти!
Потомки древнього слов'янського народу,
За слова стоїмо і розуму свободу.

VI

Нехай стидом тяжким потомства суд окриє
І деспота, що нас, мов Калігула³, гнав,
І тих, хто за його тиранство всій Росії
Погибелі, з її порядками, бажав,—
Бажав погибелі, забувши, що піймав
Був лях нас у свої лабети погубнії,
Москва ж нас узяла під широченні крила
І в душманів з лабет східних слобонила.

СОКРОВИЩЕ БЛАГИХ

Царю Небесный утѣшителю, душе исти-
ны... сокровище благих и жизни пода-
телю! приди и вселися в ны...

Ураняшня молитва

...et qui sait si le jour n'est pas proche,
où l'Europe après les cataclysmes d'armes
à feu et des revolutions sociales, ne vi-
endra pas, fatiguée, trompée, dégoûtée et
ruiinée par les excès de sa civilisation,
demander le repos et la verité à la Russie
dans les grands secrets de ce monde mo-
ral ét chretien dont aujourd'hui elle seule
est la sanctuaire.

*Prince W. Mechtcherski **

Чого, скажіть нам, ви, німці та французи,
Так прислухаєтесь до руцини, до нас?
Чого вас простий спів нешколеної Музи
Дивує, мов з небес почутий серцем глас?

* ...і хто знає, чи не близько вже той день, коли Європа після воєнних катаклізмів, битв і соціальних революцій прийде, стомлена, самозагублена, ненависна, зруйнована внаслідок катаклізмів цивілізації, питати відповіді та істини у Русі, у великих таємницях цього морального християнського світу, який на сьогодні тільки один є священний. *Князь В. Мещерський*¹ (франц.).—Ред.

Колись таке саме почуто в Галілеї²
Та в римських займищах, що море облягли,
Забравши під ярмо потужності своєї
Благословенную середину землі.

Там, в тихих застумах розкішної Природи,
Безсмертний дух людський над горде право знявсь,
Споглянув звисока на всі царства й народи,
Сокровищем благих єдиним-вічним ставсь.

І знехтував чужі, ненавидні закони,
Що й серце думали, і розум нахилить
Під видумки, що їх не знали міліони,
Привикши у своїх звичаях древніх жить.

І слобонивсь од всіх передсудів гордині,
І завитав до нас в природній простоті,
І ми вклонилися йому серед пустині
В смиренні розуму і серця в чистоті.

Вселився в нас тогді дух правди, утішитель,
І звали ми його «сокровище благих»,
І був він чистоти сердець у нас хранитель
Од похоті очес і всяких скверн земних.

І ми, спромігшись так на дух наш самостайний,
На руський дух, що сам свою верстає путь,
Освячували ним престол самодержавний
І злюкам не дали себе д' землі пригнути.

І правив нами той неспорений диктатор,
Що правдою жахав пронозистих підлиз:
Повелівав у нас природний імператор*:
На трон він по хребтах нахилених не ліз.

Ви ж, в гордощах своїх, сього не мали духа,
Що звали б, так, як ми, сокровищем благих.
Вас гнула до землі сухих сердець засуха:
Бо творите самі собі богів земних.

Тим від сього собі бажаєте ви мира,
І царства, й панства, що Христос уничижив,
Тим, вільні й рівні, ви шукаєте кумира,
Щоб до землі чолом вам голови хилив.

Чи золотий телець, чи демагог, чи деспот —
Годити й кланятись ви мусите комусь.

* Владар, імператор (лат.).— Ред.

У вас і той, кому все дано на перероб,
З чим серце родиться, про горьній світ³ забувсь⁴.

Безгрішний папа ваш зробивсь царем од мира
Гріховного сього, Христу наперекір...
Зневажив заповідь «не сотвори кумира»
І сотворив з себе самого вам кумир.

Тим прислухаєтесь ви, німці та французи,
З своїх столиць-клоак безвиходних до нас,
Мов справді в голосі самоучної Музи
Ви серцем чуєте небесний тихий глас.

* *
*

I

Чому тебе нема між нами
З твоїм волоссем золотим,
З твоїми ніжними очами
І серцем чистим, приязним?
Чому? чому?.. О! розійшлися
Ми по світу і завзялися
Людей на розум наставлять
І ветху правду поновлять,—
Ту, що нам предки завіщали
Переказом своїм глухим...
В переказі огонь, і дим,
І кров, і муки споминали...
«Всього того дознали ми,
А ви... ви будьте вже людьми».

II

І ми були людьми святими,
Любили щиро земляків;
Жертвами й працями своїми
Лякали диких ворогів,—
Лякали, і вони дровичись,
Мов скот у дрік, і тупо злились,
І нам кували кайдани,
Щоб надто не були страшні...
«Що з тих жертв і праць щоденних
(Мовляли) буде, як вони
Нам дужі зробляться й страшні
Серед голів злиденно-темних?
Поробимо з буяк рабів
Або грошобребів панів!»

І повелів нам надихати
Спасенним розумом наш мир,
Щоб знав, що — Бог, а що — кумир.

VI

На небі правди ти витаєш,
Лжа не подужала тебе,
І в Царство Боже управляєш
Орало ц о б, а не ц а б е...
Чому ж нема тебе між нами
З твоїми ніжними очами
І з ореолом золотим,
І з серцем чистим, приятним?
Хоч уві сні нам об'явися:
Чи ти все той же, що й бував,
Як нас у пару парував
І духом віщим веселився...
О! звесели ж тим духом нас,
Коли твій жертовник не згас!
Р[оку] Б[ожого] 1890,
місяця грудня 1 дня,
з Ганниної Пустині

СЛАВЛЕНІ ТРИДНІ

I

Пишавсь Єрусалим своїм великим храмом,
Жилищем Господа, вертепом суєвірства,
І весь його сповнив святофальшивим крамом,
Сокровищем сердець, надбаннем лицемірства.
Ти ж, негодуючи на козні дуросвітства,
Не пощадив своїх прапращурів святині,
По славних двох царях блискучого наслідства:
Храм пишний зруйнував і на його руїні
Нам обіцяв новий спорудити у тридні.

II

Минув день первий, день безрозумно кривавий
І довгий: бо годин столітніх мав десяток.
На звалищах німих сів шуляк двоєглавий
І крильми осінив язичества нащадок.
День другий настає — правдивості упадок,
Шахрайства темного святе коронуванне:
Дає народові у тьмі гріхів порядок
Не розум, а сердець безрозумних буянне,
Над королями пап лукавих пануванне.

III

Минув і другий день, мов руйнування маврів ¹,
День інквізиції да крестових походів,
Міноса римського, неситих мінотаврів ²,
Дивовища віків грядущих і народів...
Настав день третій, день нових неправди ходів,
Брехні під маскою високої культури...
Учителю благий! чи ти нам не нашкодив,
Що зруйнував еси коштовні древні мури
І в темряві погріб скарби літератури?

IV

Хіба ж не бачиш, як, в ім'я твоє свяченне,
Попівство брехнями прислужується аду
І трубить, ніби ми, недоумство хрещене,
По-твоєму в воді штимо Господню правду;
Хто ж не пізнав тебе, чортякам ув одраду,
Ті міліонами повинні погибати,
На ганьбу розуму, а серцю на досаду,
Создатель-бо небес таких не хоче знати,
Як прийде, під твоїм ім'ям, людей карати.

V

Коли б еси з твоїм високим ідеалом
І над римлянами, й над греками не знявся,
Людський би розум наш, з його старим началом
Культурним, до чогось статечного добрався,
І ти б з наукою своєю заховався
Під сінями його, тихий, незнаний странник,
І кров'ю б на хресті з ребра не обливався,
Народу Божого ізбранного ізгнанник,
Огня, меча і мук невимовних посланник!

VI

О Спасе, скривджений спасенниками злими!
Покинь ти всі твої храми й усі каплиці,
З жертвами пишними, щедротами царськими
І навіть лептою смиренною вдовиці.
Вселись у храм новий, в твій храм нерукотворний,
Що в три дні ти создав на древній тій руїні,
Руйнуючи до тла жидівський торг позорний,
Який ми бачимо тепер в нас на Україні,
Де в церкві кряче піп, душею ворон чорний.

ПЕРЕСПІВИ
ТА ПЕРЕКЛАДИ

ІЗ ПСАЛТИРЯ

ПСАЛЬМА І

Блажен муж, иже не иде
не совѣт нечестивых.

Блаженний, хто туди не ходить,
де раду радять нечестиві,
хто стежку грішників минає,
серед злоріків не сідає;

а прихиляється до Бога,
всім серцем, до його закону¹,
про заповідь його святую
і день і ніч собі міркує.

І буде він — як добре древо,
посаджене коло криниці,
що в пору плодом процвітає
і лист його не опадає:

Що він ні робить, що ні творить —
Господь йому допомагає.

*

Не так, не так ледачим буде:
почезнуть, як пилина в полі;
як вітер пил з землі змітає,
так слід їх марно погибає.

Отож не встоять нечестиві
проти благих людей на суді,
і сила грішних панувати
у раді праведних не буде.
Господь-бо праведних дорогу
із неба бачить-назирає,
а путь ледачий нечестивих
на віки вічні погибає.

ПСАЛЬМА VIII

Господи Господь наш, яко
чудно имя твоє.

Господи, наш милий Боже,
що за дивна твоя слава!

Ти своє величчє з неба
на всю землю розпросторив.

Ти устами немовляток,
їх молочними устами

сотворив потужну силу
ворогам твоїм на пострах:

ти смиряєш супостата,
не даєш йому піднятись.

*

Як погляну я на небо,
що втворив єси руками,

на той місяць, на ті зорі,
що звелів ти їм світити,—

я питаю: «Що таке той
чоловік, щоб тобі знати?

Що таке син чоловічий,
щоб тобі про його дбати?

Хоч малим ти його вмалив
проти ангелів небесних,

славою його уславив,
шаною його звеличив,

над усім його поставив,
що рука твоя втворила,

що зробив єси премудро —
все оддав йому під ноги,

вівці, і воли, й звірята,
які в полі пробувають,

піднебесне птаство й рибу
і всю твар, що в морі плаває?»

Господи: наш милий Боже,
що за дивна твоя слава!

ПСАЛЬМА XIII

Доколя Господи забудеш
меня до конца.

Доколя, Господи, забудеш
мене в напасті до конца
і одвертатимеш од мене
святу красу твого лиця?

Доколя вбогою душею
і серцем хирявим моїм,
на радість ворогу, я буду
молитися стінам німим?

Почуй мій голос, глянь на мене,
незрячі очі просвіти,
не дай мені в гріхах сконати,
навік заснути в темноті.

Не дай, щоб вороги хвалились,
вбачаючи мою біду,
щоб злющі люде веселились,
як захитаюсь та впаду!

В тобі моя надія, Боже,
твоею ласкою спасусь,
твоя рука мені pomoже,
твоїм добром возвеселюсь.

ПСАЛЬМА XIV

Рече безумен в сердць своем: нїсть
Бога.

Рече безумний в своїм сердці¹:
«Немає Бога». Розопсіли
і омерзились в починаннях,
ніхто не творить благостині.

Приникне Бог на землю з неба:
чи є ще хоч одна людина,
щоб Божу волю шанувала
і Божу правду розуміла.

Всі одвернулися од правди,
всі зледащили, розопсіли,
нема благого ні одного,
ніхто не творить благостині.

Настане час — познають злющі,
що жруть народ, мов хліб щоденний,
познають Бога, що забули
серед своїх утіх злиденних.

Стривожаться великим страхом —
де страху не було й немає,
Господь-бо грішників лякає,
на поміч правим помагає.

Кого ви жерли, пригнітали,
той вас поборе, осоромить:
Господь над ним простягне руку —
і горду силу вашу зломить.

Хто дасть Ізраїлю спасення?
Хто од Сіону нам допоможе?
Рятуй, рятуй нас із неволі,
возвесели народ свій, Боже!

ПСАЛЬМА XV

Господи, хто обитаєт
в жилищі твоєм.

Господи, хто буде жити
у твоєму домі?
Хто осяде на твоєму
Сіоні святому?

Той, хто ходить непорочен,
робить щиру правду,
хто добро у серці мислить
убоному брату,

хто нікому, підлестившись,
зла не замишляє,

хто сусідові докором
серця не вражає,

хто ледачих ненавидить,
добрих поважає,
обіцявшись, забожившись,
слова не ламає,

хто, грошима запомігши,
лихви не приймає:
отакий ніколи в світі
смутку не дізнає.

ПСАЛЬМА LXIII

Аще во истину убо правду
глаголете.

Чи справді ви, громадські люде,
добра бажаєте народу?

Чи щирим серцем на судищах
міркуєте про Божу правду?

Ні, ваше діло — беззаконне,
неправда — ваших рук робота.

Родились ви на світ зрадливі,
з утроби вийшли криводушні.

Гадюча в серці в вас отрута,
отрута гаспеда лихого,

що затуляє собі уші,
не чує знахарського слова¹.

*

О Боже! Потрощи їм зуби,
криваві щелепи левині;
а вороги мої буяють,
гірким докором дорікають.

Я попів їм, як хліб насущний,
питтє сльозами доповняю,
од гніву Божого хилюся,
од пересердя погибаю.

Підняв ти був мене угору,
тепер покинув мене в тузі;
тим дні мої, мов тінь, зникають,
я сохну, мов покоси в лузі.

Ти ж, Господи, вовік перебудеш,
ім'я твоє із роду в роди.
Ой змилуйся ж бо над Сіоном,
понагороджуй його шкоди!

Твої раби камінне рідне
і прах сіонський возлюбили,—
ой дай, щоб силу твою люди
і славу всі царі узділи!

Як ізбудуєш знов Сіону
і ласку нам свою покажеш,
приникнеш до плачу людського,
невільні руки нам розв'яжеш:

напишемо про тебе в книгах,
возхвалять Бога люде нові,
що ти їх визволив з неволі,
розбив на їх руках окови.

розлий їх по землі водою;
пусти стрілами — нехай стануть,

як перетертії колосся,
нехай сліпують, як недорід,

нехай у них розносить вітер
огонь з-під казанів холодних!

Зрадіє правий одомщенням,
поміє ноги в крові грішних,

і скаже мир: «Є в світі правда,
є на землі суддя правдивий!»

ПСАЛЬМА СІІ

Господи, услыши молитву
мою.

Почуй мою молитву, Боже,
приникни до мого стогнання,
не гайся до мене озватись
під час тяжкого бідування.

Як дим, літа мої почезли;
як глина в горні, я зсихаю;
травою зв'яло моє тіло,
і хліба з'їсти забуваю.

Од тяжкого мого стогнання
прилипла кість моя до кожи.
Я мов неясить у пустині,
я мов той пугач на руїні.

Не знаю сну, сиджу, сумую,
як самотній птах на кришці;

Возхвалять Бога на Сіоні,
співатимуть в Єрусалимі,
як зійдуться царі й народи
служити Господу в святині.

Змарнів я, бившись по дорогах,
убавив молододі сили,—
не перерви ж, о вічний Боже,
мого життя на половині.

В почині ти поставив землю
і небо утвердив над нею;
вони погинуть, ти ж вівіки
пребудеш правдою твоєю.

Земля, мов риза, обветшає,
і небо, як одягу, звинеш,
а сам вівіки не дізнаєш
ні старості, ні переміни.

Нехай же займуть займанщину
сини рабів твоїх покірних;
перед лицем твоїм вівіки
нехай стоять потомки вірних.

ПСАЛЬМА СІІІ

Благослови, душе моя, Господа и вся
внутренняя моя имя святое его.

Благослови, душе моя,
святе ім'я Господнє,
і ти, утробо моя, слав
добро його безоднє.

Прощає він твої гріхи,
недуги ізціляє,
од пагуби тебе хранить,
щедротами вінчає.

Чого жадаєш, він дає
на добрую потребу;
ти молодієш, як орел,
звиваючись під небо.

Обиженим дає він суд
і правду проти злющих;
подав Мойсеєві закон
про всі роди грядущі¹.

Благий Господь, не хутко нам
на гнів його підняти;
він милосердний, до кінця
не буде нас карати.

Не по гріхам дає Господь,
не по людським заслугам:
як небо високо стоїть,
так щедрить своїм слугам.

Як захід за степи й моря
од сходу оддалився,
так оддалив гріхи од нас,
на нас не прогнівився.

Як батько жалує дітей
І щедрить їх дарами,
так щедрі руки розпростер
благий Господь над нами.

Бо знає, як постали ми
і звідкілья взялися,
що той же попіл, той же прах,
та вгору піднялися.

Бо чоловік, як та трава,
що в полі зеленіє:
промчитья буря понад ним
і прах його розвіє.

А Божа милість з віку в вік
на добрих і правдивих,

що заповідь його повнять
посеред нечестивих.

Господь на небі свій престол
поставив осіяний
і осягнув під царство світ,
моря і океани.

Благословіть, хваліть його,
всі ангели Господні,
Що творять волю пресвяту,
повнять його закони!

Благословіть, хваліть його,
покірні його слуги,
всі воїнства його святі,
небеснії потуги!

Благослови, хвали його,
все твориво безодне!
Благослови, душе моя,
святе ім'я Господне!

ПСАЛЬМА СІV

Благослови, душе моя, Господа.
Господи, возвеличился еси зъло.

Хвали, душе моя, величче Боже.
О Боже! Дивно ти велик і красен.

Ти світом, наче ризою, одігся,
а небо розпростер ясним наметом.

Сидиш на хмарах як на колісниці,
на крилах вітру попід небом ходиш.

Посли у тебе — бурі, хуртовини,
а слуги — полом'я, огонь жерущий.

Поставив землю на твердих основах,
і не похилиться вовіки віку.

Безоднею, мов шатою, простірно
одіг її, над горами поставив води.

Ти грізно повелиш, і води ринуть;
громами глас даси — і розіллються;

на гори зійдуть, спустяться в долини
і піймуть поля, скільки їм назначиш.

Границю визначив, і не перейдуть,
не вернуться назад покрити землю.

В долинах появив єси криниці,
і ручаї шумлять проміж горами —

звірятам польовим на водопійло,
ослятам диким на потуху згаги.

Над ними кублиться небесне птаство,
між віттям голосно воно свіргоче.

З висот своїх ти наповаєш гори
і плодом діл твоїх дивуєш землю;

ростиш скотам траву, а чоловіку
даєш зело і хліб з землі виводиш;

вином йому ти серце звеселяєш,
мастиш єлеєм, хлібом підкріпляєш.

Ти дерево пропитувати знаєш,
кедри високі на Лівані садиш.

Там любо розгніздилося дике птаство,
на кипарисі бусель там осівся.

Високі скелі — про скакучих сарен,
буйне камінне — заячий притулок.

Поставив місяць доби визначати¹,
і сонце знає в тебе певний захід.

Розкинеш темряву, і ніч настане;
у темряві лісне звіре блукає.

Леви рикають, просять собі пици,
у Господа поживи собі просять.

Засяє сонце, і нема страшених,
по кублищах своїх звіре заляже.

І вийде чоловік на своє діло,
од ранку він до вечора працює.

Багато, Боже, діл твоїх на світі,
премудро збагатив ти ними землю.

Ось море в тебе широко-просторе,
там безліч гаду, безліч риботвору.

По морю простий путь верстають судна,
кити гуляють по страшних безоднях.

Все твориво живе од тебе чає,
щоб дав йому ти їжу свого часу.

Пропитуєш ти всіх, годуєш сито;
розтулиш руку — і нема голодних;

одвернешся од них — і всі сумують;
як візьмеш дух у них, землю стануть;

пішлеш свій дух, і создадуться,
і творивом лице землі обновиш.

Да буде слава Господу вівіки!
Да веселиться він своїм созданням!

На землю гляне — і тремтить од страху,
коснеться гір — і гори задимують.

Співатиму йому допоки віку,
допоки тьху, хвалитиму на струнах.

І прийме він мою хвалебну пісню,
возвеселюсь о Господі душею.

Да позникають грішники із світу!
Хвали, душе моя, величче Боже.

ПСАЛЬМА СХХІІ

Возвеселихся о рекших мнѣ.

Возвеселився я, почувши:
«До дому Божого ходімо!»
Ізнов побачу твої брони,
твої двори, Єрусалиме.

Єрусалим — потужна твержа,
суцільні кам'яні палати;
туди возходив весь Ізраїль
ім'я Господнє прославляти.

Там на Давидових престолах
громадські мужі засідали,
судили суд по Божій правді
і миру в Господа прохали.

Ой дай нам мир в сїонських мурах
і люблю тишу у чертогах!
Для вас прошу, брати і друзі,
для дому Божого святого.

ПСАЛЬМА СХХVI

Внегда возвратити Господу
плѣн Сїон.

Коли б нам Бог судив на небі
з тяжкої вирватись неволі,
здалось би сном нам лихоліття,
зійшовся б з родом рід на волі.

Тогді б кругом уста веселі
піснями Бога прославляли,
а чужоземнії народи
великим дивом дивували.

Велике ти явив би диво,
помігши нам в тяжку годину.
Верни ж народ свій із неволі,
Як воду на суху долину.

Хто сіяв, слізьми поливавши,
нехай той жниво жне з піснями,
на ниві, сонцем осіянній,
важкими вкриється снопами.

ПСАЛЬМА СХХVII

Аще не Господь созиждет дом,
всѹе трудишася зиждущїи.

Коли не Бог поставить хату,
працюють марно будівничі;
коли не Бог заступить город,
не встережуть його стражничі.

Шкода вам рано уставати
і пізно кидати роботу:
їсте ви хліб свій потомившись,
спочине праведний в охоту.

Найкращий дар Господень — діти,
за тихий побит нагорода.
Як стрілами рука, потужна
Синами добрими господа.

Щасливий, хто собі за часу
стрілками сагайдак ісповнить;
щасливий, хто поміж синами
за ворітьми з людьми говорить ¹.

ПСАЛЬМА СХХVІІІ

Блажени всі боящіися Господа.

Блажен, хто Господа боїться
і ходить Божими путями;
щасливий будеш, звеселишся
своїми щирими трудами.

Жона в тебе — як плодовита
лоза серед твого дому;
сини — як те масличне вітте
кругом твого ситного столу.

Благословляє Господь щедро,
хто заповідь його шанує,
благословить тебе з Сіону,
твою господою обдарує.

Обгорне упокій жаданий
тебе серед Єрусалима,
і у синів твоїх побачиш
синів і дочок на колінах.

ПСАЛЬМА СХХХІІІ

Се що добро или что красно,
во еже жити братіи вкупѣ.

Що за добре, що за любо
всім братам укупі жити!
Мов Аронові ¹ пахущим
миром голову мастити.

Любо пахощі стікають
на браду, браду Арону:
так ермонські роси² кроплять
гору тучную Сіюню³.

Кроплять стиха, і не сякнуть
благодатні Божі ріки:
у благих братів достатки
не поменшають вовіки.

ПСАЛЬМА СXLVI

Хвали, душе моя, Господа.

Хвали, душе моя, Господню силу;
поки живий, хвалити Бога буду,
співатиму діла його великі,
його спасення не забуду.

Шкода вповати на князів і дуків,
надія марна на сини людській:
нема спасення у людей могутих,
один Господь моя надія.

Виходить муж із можливого владики —
і в землю він обернеться німую,
всі задуми його скінчаться, зникнуть,
обернуться в мару пустую.

Блажен, хто помочі шукає в Бога,
на Господа єдиного вповає:
один Господь, создатель всього світу,
во віки вічні силу має.

Він судить суд обиженням, голодних
годує хлібом, одчиня темниці,
сліпим очам дає на світ дивитись
і сльози утира вдовиці;

недужного він піднімає з ложа
і страннього боронить од пригоди,
а путь ледачих погубля навіки
і править світом з роду в роди.

ПЕРЕСПІВИ З ВЕЛИКОРУСЬКИХ СПІВІВ

СТАРОРУС-МАЛОРУС ДО НОВОЇ, ВЕЛИКОЇ РУСИ

Наші предки москалями вас по ляцькій моді звали,
В Азію китайську ваших славних предків одпихали,

Ви ж на займані своїй розумно господарювали,
Руську землю й руську честь од ворогів обороняли.

Наші предки з поляками руським світом тяжко колотили,
А втворити руського письменства в себе не здоліли.

Ви ж потужне руське слово в тій преславній Січі
вформували,
Що над морем за московськими порогами обмурували.

Сим потужним руським словом про наш край ви заспівали,
Наш Дніпро-Слаут і Дон Великий гарно змалювали.

Любо ми се малюванне на Україні привітали,
Ваші голосні пісні по-своєму переспівали.

Нехай руські вороги по всім широкім світі знають,
Що на руських займищах усі брати одно співають.

Буде час, коли між нами не стоятимуть Івани,
Що на добрий розум і на серце нам кують кайдани

Не гаситимуть нам духа політичним фанатизмом,
Не впинятимуть прогресу чужоюдним егоїзмом.

Тоді ми про давнє руське братство рівноправне спогадаєм.
Вкупі з вами в вільнім храмі і науки, й житні заспіваєм.

СТЕП

Теплый ветер тихо веет...¹

Фет

Від полудня теплий вітер
Стиха повіває,
Під живущою росою
Степ наш оживає.

За могилою могила
Зеленіє-мріє,
І далеко проміж ними
Битий шлях темніє.

Без кінця степ розгорнувся,
Туманом узявся...
Дух співочий із пташками
Аж під небо знявся.

СТЕП ОПІВДНІ

Спокойно небо голубое...¹

Никитин

Блакитне небо, мов дугасте море,
Безоднею самітною стоїть,
Під сонцем степ, козацьке Дике Поле,
Огнем переливаючись, жахтить.

Гарячий вітер хилить-нахиляє
Траву хвилясту стиха до землі,
І в прозірній золоченій імлі
Даль степова мов тоне-поринає.

Понад зелом-травою жар німий,
Переливаючись, пливе високо;
Розтоплюється воздух огняний,
Тіснить у грудіх дух і сліпить око.

Дивлюсь кругом: не фарбами, огнями
Картина світоіскрява горить;
Над нею любо попід небесами
Музика, мов тонке срібло, дзвенить.

То жайворонок, лірник одинокий,
Знайшов одрадну серцю вишину
І звеселяє світ шумно-широкий,
Співаючи про волю та весну.

Німує степ: йому ні на що воля.
Се немовля сонливе в сповитку:
Судилась велетню дрімлива доля
На довгому байдужньому віку.

Закутався у свої зелені шати;
Пахущі мовчки нюхає квітки;
Над ним по вітру носяться крилаті
Метелики, мов марево, легкі.

ВЕЧІР У СТЕПУ

Клубяться тучи, млея в блеске алом...¹
Фет

Вже хмари бгаються в клубки червоні;
Поля роси вечірньої жадають;
Дзеленькає дзвонком поштар, і коні
В долині куряви не підіймають.

Ні хуторця, ні хати на просторі,
Ні огнища, ні пісні чи забави...
Степ розливається, мов сонне море,
Куняє жито, задрімали трави.

З-за хмари місяць ще не визирає:
Соромиться з'явитись рано, повний.
Ось хрущ гуде понуро і зникає,
А там орлан ширяє нерухомий.

Окрились ниви сіттю золотою;
Озався перепіл, самицю звучи.
Росою обливаючись рясною,
Деруть ще стиха деркачі деручі.

Аж тускне в омряці зиркате око.
Крізь теплоту холодним подихає.
Сплив місяць понад хмарами високо
І зорями все небо засіває.

НІЧ У СТЕПУ

В погаре вечер пламенеєт...¹
Никитин

На небі пожежа західня палає.
Земля червоніє принадним рум'янцем.
Заснула вродлива, весела, щаслива,
І небо над нею темніє... стемніло.

І понад сонною красою стиха
Повіяло холодним вітерцем,

І блискавка німа, очей утіха,
Десь засвітилася і згасла. Манівцем

Простує повновидий... вище, вище,
І лампою посеред неба став,
І тихим, любим світом засіяв
Над мовчазною рівнявою степовою.

О степова картино ночі,
Сіяння неба, сну землі!
Береш ти красою очі,
Чаруєш серце й помисли мої.

Як степ розкинувся широко,
Заснув у синім тумані,
Так я в спокоюсь самотно
В чужій, сумній, незнаній стороні.

Покину палицю старечу,
Та й годі хати вже шукать!
Забуду жизні колотнечу —
І в тихій самотині ляжу спать.

Травною вітер не колише,
І в пишній, свіжій красоті
Земля, як мати, легко дише,
Голубить кволе серце сироті.

Квітки на ложе самотно
Ллють-видихають свіжий мед,
А небо зоряє високе —
Над ним золотоіскрявий намет.

ВЕСНА Й ЛІТО В СТЕПУ

Полно, степь моя,
спать беспробудно...¹

Никитин

Годі тобі, степе,
Годі твердо спати:
Перестала в тебе
Зима царювати.

Зникнув сніг, і сонце
Засвітило чудно!

Сохне-просихає
Дорога безлюдно.

Прокинься-проснися,
Умийся росою.
Пишайся-хвалися
Новою красою.

Краса в тебе — шати
Зеленопросторі —
Окрила, як мати,
Поля й косогори.

Споглянь-подивися:
Весна наступила,
Розправлює сокіл
Скреповані крила.

День понад тобою
Золотом сіяє;
Піява водиця
Сріблом закипає.

Хмари лебедями
По небу гуляють,
Холодки по грудях
В тебе пробігають.

Налинуть до тебе
Гості говорливі,
Веселі, співочі,
Ніжно-буркотливі.

Не словами з нами,
Співами говорять;
Зранку аж до ночі
Мов у дзвони дзвонять.

І настане пора дорогá-працьовита,
Що косар косаря у росі привітає,
І шелесне коса травожерна-несита,
І високе зело із низьким порівняє.

Як отаман дряплом на шабаш залопоче,
Косарі в один голос душею зіллються.
Мов труба мідяна на весь світ зарокоче,
Пісні морем широким-безкраїм поллються.

Заряснієш увесь ти копицями, степе,
І в високі стоги поскладаєш копиці;
І заржуть жеребці на просторі у тебе,
Скакуни бистроногі, летучі, як птиці.

Навтішавшись тоді і піснями, й трудами,
Оддыхай собі, степе-сподарю, досита,
І дивись крізь туман, як стадами-ключами
Журавлі линуть в вирій до нового літа.

І нехай твоя думка слідом за ключами
Журавлиними в землі далекі несеться
І жаданне спознання з братами-степами
В твоїй думці самітно-дрімливій проснеться.

СТЕПОВА СІНОЖАТЬ

Что вниз по Дону...

Кольцов

Ой по Дону, по Дону,
По крутому бережку,
Там село повіз село
Мов квітками процвіло.

Без границі й без кінця,
Від кінця та й до кінця
Зеленіє степ кругом
З предку-віку облогом.

Ой ви, степи, ви, поля!
Втіхо, розкоше моя!
Ви широко розляглись,
Аж до моря подались.

Я не сам собою д' вам
У гостину завітав:
Наготовив я припас —
Гостру кісоньку про вас.

По безкрайому степу
Здавна хочу погулять,
Силу свою молоду
Добрим людям показать.

Гей ти, косо, розгуляйся!
Ти, рученько, розмахайся!

Повінь, вітре буйненький,
На чистий вид, повненький!

А ти, траво, хвилюйся!
А ти, око, любуйся!
Золота моя коса,
Горда, пишная краса!

СТЕПОВА МОГИЛА

Чья это могила? ¹

Кольцов

Звідкіль ти, могило,
У степу взялася?
Хрещик з очерету,
Земля не зляглася.

Ні шляху, ні стежки;
В полі дико, пусто;
З нечуйвітром тирса
Забуяла густо.

Чи хтось од безвіддя
Сконав, заблудившись,
Чи ліг, утомившись,
В світі не нажившись?

Чи серце хижацьке
Когось погубило
І кров'ю живою
Пісок напоїло?

Чи мати дитину
Востанне пестила,
Гіркими обмила,
Спатки положила?

Тут сонечко гріє,
Трава зеленіє,
Колишучи тирсу,
Стиха вітер віє,

Нехай світить сонце,
Віє вітер стиха,—
Не встане, не гляне,
Не знатиме лиха.

Нехай свище буря,
Ревуть гуррикани,—
Закрились навіки,
Загоїлись рани.

УКРАЇНА

Ты знаєшь край, где все обильем дышет...¹

А. Толстой

I

Чи згадуєш, земляче, край той пишний,
Де річеньки блищать сріблом текучим,
Де, мов кармазин, червоніють вишні
І дишуть медом пасіки пахущим;
Де гарбузи в цвіту по лісах в'ються
І яблуні під яблуками гнуться?

II

Туди, туди щодень душею лину;
Там знаю liebe, затишне кубельце
І згадую квітчастую Вкраїну,
І знов цвіте, знов молодіє серце.
Отам би жити, Господа хвалити!
Да ні! шкода про се і говорити...

III

Нешасний край! в йому куточки дикі
Людей благають: «Пощадіть, не псуйте!
Ідіть собі у городи великі
І там доми під небеса муруйте,
Мене ж пустим покиньте сумовати
І людям щирим очі дивувати».

IV

Коханий край! край волі і недолі!
Сміюсь до нього, сміючися плачу.
Роблю-працюю на чужому полі
І веселюсь, що вже його не бачу.
В моїх руках понуро кобза дзвонить,
Останні мрії й радощі хоронить.

Паскудний край! край брехень і омани!
 Дурив єси сусід міражем чести...
 Тебе купили, як слонявсь ти п'яний,
 І по заслuzі гладять против шерсти.
 Рай на словах, на ділі — пекло люте...
 Коли б мені, коли б тебе забути!

ЧУМАКИ-НОЧЛІЖАНЕ

Вблизи дороги столбовой...¹

Кольцов

Понад шляхом ночліжане
 Чумаки стояли.
 Полягали, та й не спали,
 Мовчки сумовали.

Небо темне, ані місяць
 Не світив, ні зорі.
 Поле тихе да понуре,
 Як туман на морі.

Хто проїде, не видати:
 Промайне марою;
 Стогне, хлипле і голосить
 Дзвоник під дугою.

Казанок проміж возами
 Над багаттем мріє,
 В'ється вгору з димом пара,
 Вітерець не віє.

Сивий дід вусима світить,
 Таганка пильнує
 І, насупившись, унукам
 Чабака готує.

По стерні пустопаш ходять
 Сиваки да гливі,
 Ремигають круторогі,
 Нехай будуть живі.

Мовчки батько й син лежали,
Мовчки сумовали,
А чого, коли б спитати,
І самі не знали.

Так, мабуть, нас мати родить...
Коли б хто озвався
Гарним словом або зручно
За сопілку взявся!

Скільки раз ночлігував я
З чумаками в полі!
Було в нас пісень веселих
І сумних доволі.

І втішалось тихе серце
Словом благодатним,
Що спаслось від зради панства
Заповітом хатнім.

Не сплячилося насущне,
Та й не змоскаліло:
Голосне з давен-давнешних
До нас долетіло.

«А подайте глас, хлоп'ята!
Чого поніміли?
Потомились у дорозі
Чи посиротіли?»

І сопілочка до діда
Стиха промовляє...
Один голос... другий голос...
І весь кіш співає.

Оживають предки древні
З древніми словами.
Впливають з того світу
Діди за дідами.

І вливається дух віщий
В душі молодії,
І вселяються у серце
Почуття святії.

ДНІПРОВА ПОВІДЬ

Светало.— Ветер гнул упорное стекло...¹

Фет

Вже дніло. Вітерець, немов на скло тоненьке,
Наліг на дніпрову ще не рухому воду.
Старий дід, на весло опершися легеньке,
Відчалив, бурчачи на хлопчика за шкоду.

Од весел хвилечки, розбігшись дітьми всюди,
Під човном гралися і піною кипли.
Напруживсь, затремтів наш парус повногрудий,
І ми, мов лебеді, понад Дніпром летіли.

Червоним золотом, сріблом блискучим, чистим
По небу скрізь вились, перевивались хмари.
Над дніпровим руслом, над зеркалом огнистим
Серпанком тумани злегенька повівали.

Он у воді дуби по пояс, мов тритони;
Там на горбу рядком тополі зеленіють;
Тут весняні блищать попід селом затони,
І яблуні в цвіту віддаєки біліють.

Цілується з Дніпром земля в квітках пахущих;
Пташки, мов друженьки, вітають цілування;
Мов повідь, поняли пісні і села, й пущі,
І соловейко їм дає порядкуваннє.

Ось луки оксамит зелений простилають,
І золотом пісок поблискує між ними.
Ось гуси, знявшись, в очеретах сідають,
Кигикають чайки над гніздами своїми.

Зоставсь би тут навик дивитись, дихать, слухать...

ПРИВІТАННЄ З ДОНОМ

Блеща средь полей широких...¹

Пушкин

Ось він плеще, ось він ллється
Серед степу!.. Доне,
Від братів твоїх забутих
Я привіз поклони.

Поклоняються до тебе
Братте з України,
Що колись ти рятував їх
При лихій годині.

Поклоняються бідую,
Долею гіркою...
Пам'ятають, як поїв ти
Ігоря водою;

Як до себе закликав ти
Вітовта з лицарством²
Воюватись-правуватись
З степовим поганством;

Як до тебе від Батури³
Да острозьких дуків
Утікали козарлюги
З Лугів-Базавлуків⁴.

На ралець тобі давали
Злидні-бридні вбогі...
Прилітали і зникали,
Мов птахи рароги.

Ми ще й досі рарогуєм...
Дивна наша доля!
Що сумуєм та й німуєм,—
Зникла й доля, й воля.

Привітаймось, пане-брате,
Вкупі пожурімось,
В тебе з саду-винограду
Винами упиймось.

Уп'ємось, засміємося —
Серцю легше буде:
Бо забудем, що сміються
З нас ледачі люде.

ПАЛАНКА

Светло. Вспорхнула птичка...¹

Никитин

Заднілося. Вже пурхають пташата.
Устало сонечко й позолотило
Ввесь степ. Мов огняна чудовна шата
І землю, й небо сяєвом окрила.

Внизу й в надниззі гучить-співає...
Ликує жизнь... Дивлюсь — нова картина:
Тиха паланка, райська самотина,
Садами вквітчана, у річці поринає.

Обліг некошений, і на просторі,
Мов дике птаство, табуни гуляють.
Безлюдде, тиша. Тільки косогори
Широкий степ здалека озирають.

Іду в паланку — і дивуюсь дивом:
Козачка шлик насунула на брови
І скакуном летучим довгогривим
У поле ббклаг мчить важкий дубовий.

Жовтіють гумна, і хати принадні
З садовини цяцьками визирають.
Хропе козак у будці виноградній,—
Здоров'єм і рум'янцем щоки грають.

Не видно тут ні баб, задрип мізерних,
Ні тих п'яниць, що дивляться мерцями,
Ні миршавих дітей, сиріт злиденних,
Ні городських калік із мисочками.

НА ГРЕБЛІ

На гребле неровой и тряской ¹.

А. Толстой

На греблі трускій та предовгій,
Що сипано ще за татар,
Задумавшись, їду бідою...
Знемігся мій коник, пристав.

За греблю сю наші ховались,
Почувши, що в полі орда,
І цілими тут оставались:
Бо їх боронила вода.

Татарських бахматів ні бистрий
Дністро, ні Дніпро не лякав;
Один тільки стрижень багнистий
Одвагу їх дику впиняв.

Задумавшись їду... Згасає
Червоний на заході світ;

З-за хмар молодик випливає,
Село над болотом ячить.

Реп'ях наш, причепа жид, мимо
Бреде в хутрянному шлику.
Запахло водою та димом,
Завізно в млині-вешняку.

От стрижень бурчить лотоками;
От купи мішків на возах;
Кругом таганка із люльками
Сидять хлібороби в брилях.

Під возом в сопілочку хлопчик
Цвірінькає, учиться грать,
Немов у дупельці горобчик,
Що хоче й собі свірготать.

А там, в комишах на затоні,
Качки, полякавшись, кричать;
Тут путані пирскають коні,
Воли круторогі лежать.

Картина мені так знакома:
І гребля, й вози, і вешняк,
Немовби я був се вже дома,
Неначе се рідний мій шлях.

А де моя теплая хата?
Де ждуть-визирають біду?
Усюди за гріш маю свата,
Да брата нігде не знайду.

ГАДАННЄ-ВІЩУВАННЄ

Июльская ночь и тепла и ясна.

Минаев

I

Петрівочка — нічка тепленька, ясенька.
Мов жемчугом сипле зірками дрібненько.
В воді круглолиций пливе-поринає,
В саду соловейко голосить-співає,
Рибалочки плавлють з огнем під погоду,
І тихо-тихенько несе річка воду.

II

Ось пісня дівоча дзвенить-розляглася;
Огнем над водою земля зайнялася.
Вродливі на воду віночки пускають,
Човни з дівоньками під сяєвом сяють.
Пускають-гадають про щастє й пригоду,
І тихо-тихенько несе річка воду.

III

«Віночку мій любий, рясний, зелененький!
Пливи за водою, мов човник легенький;
Скажи: що за доля обом нам судилась?
Чи будемо в парі, з ким я полюбилась?»
І дивляться в воду на диво, на вроду,
І тихо-тихенько несе річка воду.

IV

«Красо моя, вродо! яка наша доля?
Чи щастє судилось обом, чи неволя?...»
З піснями і регіт, і лемент, і крики:
Кому люба втіха, кому жаль великий.
«Втону, як вінок мій, далеко від роду!..»
І тихо-тихенько несе річка воду.

V

«Світи, білолиций, ясненько-гарненько!
Пливи, мій віночку, правенько-струмненько,
Пливи, не крутисся, і вирви не бійся,
У морі, в любові, в коханні втопися!»
Жартують, віщують, про долю й пригоду,
І тихо-тихенько несе річка воду.

КОЛО КОЛОДЯЗЯ

Уже украинское солнце...

Минаев

Нагулялося по небу
Весняному сонце,
Зазирає на добраніч
У низьке віконце.

І промінечком угору
Огняним стріляє;
Хрест на церкві розтопленим
Золотом сіяє.

Закотилося-сховалось
За степи, за море;
Понад морем кров палає:
Хмара хмару боре.

Стало темно по садочках.
Тихо пил сідає,
І село у прохолоді
Ніби оживає.

Обливаючись червоним
Світом від заходу,
Із колодязя дівчата
Набирають воду.

Чорнобриві-уродливі,
Всі в квітках дівчата
Мов ясні, принадні зорі,
Грають оченята.

Щебетанне-реготанне
Віддалеки чути:
Без пісень, без жартів, сміху
Не живе й минути.

Під коромислом ступає —
Рибонькою в'ється.
Карі очі, чорні брови,—
Все в її сміється.

Чи жартує, чи сумує,
Чи хлипле, чи спорить,
І сорочка і личманне,—
Все на ній говорить.

Що в селі, що в полі сталось,
Наш колодязь знає:
Як вода дзюркоче з цебра,
Річ не замовкає.

Про кохання і про зраду,
Про тяжкі пригоди,

Про заручини щасливі,
Нужду і вигоди.

І як з милим зустрічалась,
І що говорила,
І за що поляяв батько,
За що мати біла.

Всі відрадощі й всі смутки,
Все, чим серце б'ється,
У розмовах тих вечірніх
Мов із ринви ллється.

І щасливі шебетаннем,
Мов пташки співочі,
Не вмовкають у розмові
До самої ночі.

ПАСІКА

Жарко. Природу ко сну словно клонит...

Минаев

Старий дід-сирота, ні дітей, ні дружини,
Мов чернець у скиту посеред України.

Не в скиту він сидить: бо гуде крутом нього
Від зорі до зорі голосів тихих много.

У трудах молитви совершають святії
І діяння творять неосудно благії.

Загориться зоря, стане сонечко сходить,—
Мов бджола по меду, він по пасіці ходить.

Монастир свій спасенний кругом озирає,
Молитвами його чисте серце сповняє.

Помагає старенькому внучка-сирітка.
Тихо, любо цвіте, мов дубрівня квітка.

Не скучають удвох, не бояться нічого:
Знають свій монастир да заступника Бога.

«Перекликав Господь увесь рід наш до себе,
А мене тут оставив, дитино, про тебе».

Так дідусь до малої часом промовляє
І на праведну путь сироту наставляє.

«Як знайду тобі пару, дитино кохана,
Перейду до синів, до Петра, до Степана,

Та до Насті-голубки. Вона серед літа
Залишила мене і зійшла з сього світа.

Починали тогді наші дітки бриніти,
Мов квітки процвітати, серця веселити.

Мусив Богові я пресвятому коритись
І з подружжем навек, поки жив, розлучитись.

А помру, дак побачу її з дітоньками
У раю, мов троянду проміж квітоньками».

ІЗ ЗБІРКИ «ПОЗИЧЕНА КОБЗА»

ПЕРЕСПІВИ ЧУЖОМОВНИХ СПІВІВ

ПРИСВЯТ ОД СТАРОРУСА НОВОРУСОВІ

Позичену сю кобзу присвячую подячно — не кому-небудь із-проміж моїх земляків староруських, ні! Б'ю з нею чолом перед новорусом Плетньовим Петром, перед його тихосмирною в своїй величі тінню, — тінню такою в своїй смирності принадноповажною, що великий з-проміж великих і невмирущих Пушкін не раз мовляв йому ревно від серця: «Коли б мені дано було народитись удруге, так усе моє, яке воно ні є в мене, за-недбав би, щоб вирости мені Плетньовим, а не Пушкіним, таким Плетньовим, яким його знаю».

Розумію дивне слово дивного поета й чоловіка і поклоняюсь найлюбішою мені працею моєю благій тіні, прославленій прославителем Русі ще за живота. Сей кумир поетичного поклонення в душі й правді мене незнаного, ні від одної людини, прийняв у столиці так, що я вважав його за рідного батька, — ще й надто, що не таївсь перед ним із моїм рідним словом, служачи сьому слову вже й тоді над усе інше служення, а їхавши в Німещину коштом Академії наук, подав й о м у на схованку написану вже тоді староруською мовою «Чорну раду».

СЛОВЦЕ ДО СТАРОРУСЬКИХ НАРОДОВИКІВ

НА ПОЯВ «ПОЗИЧЕНОЇ КОБЗИ»

Тим часом як, патріотизму повні,
Ви дбаєте про слово рідне нам,
Слова чужі, художливо куншттовні,
Я на користь готую землякам.

Сокровище благих, нехай вони розмають
Козацького завзяття тьму п'яну
І письменникам правдивим помагають
Бороти лжи владу, Сатану.

Вузько Русь ми звикли розуміти
І творимо її собі з казок...
Химерного письмацтва хирні діти,
Ми б узяли хоч німця на зразок.

Він рідну фальш письменницьку покинув
І прихилився до греків та римлян,
Широкою рікою правди плинув,
Простуючи в науки океан.

О кобзо! ти, що в німця позичали
Не раз, не два слов'янські главари! ¹
Зневаж, забудь усе, що нам світали
П'яні, як ніч, козацькі кобзари.

Вернись у ту старовину велику,
Як перед ми в Слов'янщині вели,
Як половців жахали силу дику
І захистом культурникам були.

Нехай твої широкодзвонні струни
Задзвонять знов, як «віщий» той дзвонив,
Що лаврами святі нам древні труни
Про всі царства, про всі віки окрив.

І вклонимось тіням великославним,
Що викликав із забуття про нас,
І зробимось в Слов'янстві рівноправним
Народом, як бували в оний час.

І подамо чужим язикам руку,
Що руський дух і в мирі, і в бою
На висоті держали, но в розлуку
Із Руссю Русь не пустимо своєю.

Хоч кинута чужим нас на поталу,
Роздерто нас безбожно на шматки,
Ми вернемось к єдиності началу,
Не пратимем природі навпаки ².

І вийдемо з політики туману,
Що розуми потуманила нам,—
Що подала ляхам нас ув оману
І вучням їх, сіпакам-козакам.

Розіб'ємо розумові кайдани,
Що москалям передала ляхва ³,
І зцілимо у м'яв'ім серці рани,
Що завдала нам дурена мужва ⁴.

Зневажимо ножі ті «обоюдні»,
Що в руки їй давав п'яний пророк ⁵,
Забудемо віки усобиць трудних
І з Заходом з'єдинимо Восток.

Дарма, що нас указами тирана
В Сибір нова, було, швиргає Русь:
Від океана та й до океана
Наш древній дух на міць нову здобувсь ⁶.

То сіяла вона зерно спасенне,
Що віщий нам завітував Боян:
Воно нам ту потугу слова верне,
Що пригнітив завидливий тиран.

Що в Галичі почує руське серце,
Владивосток далекий тим самим,
Мов голосна струна к струні, озветься,
І надихом сповниться Русь одним.

СЛОВО ДО НІМЦІВ

НА П'ЯВ «ПОЗИЧЕНОЇ КОБЗИ»

I

Довгенько нам була Німещина замкнена,
Замкнули ж нам її герої-козаки,
Наслухалась про них вістей уся вселенна,
Які вони були буйтурні хижакі,—
Як всюди писане й друковане палили,
Як християн-сусід в людській крові топили
І дбали про одно: щоб світ увесь тремтів,
Там де козак-хижак з татариним летів.

II

Чи піймуть же то нам поважні німці віри,
Що мова з мов була не в їх, а в козаків,—
Що й трубадури їх, і вславлені трувіри
Повчитись мусили б у наших земляків,
Коли б нам Польща шкіль своїх не споруджала
І змалку нам смаку письменством не псувала.
Такі мову матірню забули письменники
І лядували в нас би і попи й дяки.

III

Могила придушив у Києві нам духа;
Схоластика його засіла й у Москві.
Постала й там була письменницька засуха,
Та не подужала міцної голови:
Що в мові попусував невдаха Тредьяковський,¹
Воздвигли Ломонос², Державін і Жуковський,
А що гряде її великий властелин,
Пророкували нам Крилов³ і Карамзін.

IV

Прийшов і сотворив нове в народіх слово,
Як царство сотворив нове колись Іван⁴...
Ми спершу зиркали на Пушкіна сурово,
Що ніби по ляхах родивсь ізнов нам пан,—
Аж ні! Котляр, Гулак, ба й Квітка помилявся,
Що руський наш язик Московщині піддався:
У скелі й нам пробив криничину Пегас,—
Кастальської напивсь⁵ по-пушкінській Тарас.

V

Бурлива в Кобзаря була вода живуца,
Які були в піснях і древні буй-тури;
Но він, мов соловей, вітав нас на зорі...
Ще раз прокинулась в нас Муза невсипуща:
Як нам до Батія живії рокотали,
Так довго і після Руїни не вмовкали...
Тарас нам нагадав ті «віщі персти»,
Що на «живі складав»⁶, Бояне-батьку, ти!

VI

Оце ж уже тепер, поважні німці, знайте,
Що джерело нове живить наш руський дух...
Нам кобзи славної ласкаво позичайте,—
Не буде нам вона тонкий терзати слух.
Дозвольте взяти й нам високі ваші тони,
Ачей і в нас сердець озвуться міліони
На голос голосний великих кобзарів
І мови вашої, і розуму царів.

СПІВЕЦЬ

Was hör ich draußen vor dem Thor.

Goethe

«Що се за гук під ворітьми я чую,
І восклики на замковому мості?
Довгенько вже з гостями я бенкетую,
Та ще чогось мов ждуть шановні гості»,—

Промовив цар і слуги посилає:
«Нехай співець в царській моїй світлиці
Свою народну думу заспіває,
Як у гаю співають вольні птиці».

«Вітаю вас, високославне панство,
І вас, величні, благородні дами!
Стою, немов ізнявсь у гірне царство,
Що сяє разом сонцем і звіздами.

Хто зорі сі назвав би по іменню?
Ні, не мені титули їм складати.
Потуптесь, очі, тиходумно в землю:
Не час вам дивом дивним дивуватись».

Рече — і крильми орліми, перстами,
Потужно вдарив... задзвонили струни.
Перекликались і громи з громами,
Співали й солов'ї під їх перуни.

Зумився цар: народна пісня духа
Йому й його царятam підіймала.
З увагою розумною він слухав
Слова, що старина завітувала.

«О співче! Ти в своїх словах крилатих
Прийняв од Господа «благе даянне
І вивершений дар» нас возвишати
Над наше царюванне й пануванне.

Ідіте ж, вірні слуги, принесіте
Важкий ланцюг з скарбівні широзлотий
І на співця шанібно возложіте
Ясу царської нашої щедроти».

«Ні, царю! Я співаю так, як птиця,
Що між вітьми житло розкішне має...

Про іншу стать ланцюг той знадобиться,
Мене ж мій спів аж надто вгонобляє.

Коли ж мені дозволиш попросити
Вгоноби-шани, попрошу одної,
Щоб дано меду доброго запити,
Чола п'яного, спів перед тобою».

І кінву срібну взяв співець за вухо,
І вихилив у груди голоснії,
І, як зробилось у тій кінві сухо,
«Благословен,— рече,— сей дар огнистий!

Благословен і дом той знаменитий,
Що пращурні меди в льоху ще має!
Хто хоче в світі благодатно жити,
Нехай моє той слово пам'ятає».

ГРАФ ГАБСБУРГ

Балада (1273)

Zu Aachen in seiner Keiserpracht.
Schiller

I

Ув Ахені¹, в пишній порфірі царській,
В світлиці давлезній, у залі,
Сидів король Рудольф в потузі святій:
На трон-бо найвищий його повінчали.
І се імператор свій пир пирував.
Йому рейнський пфальцграф їду подавав,
А чеський король лив напитки перласті,
Всі ж семеро тих, що обрали його,
Як ходять планети круг сонця свого,
І сили йому підклонялись, і власті.

II

Захряснув народом високий балкон.
І товпились люде в утісі великій.
Мішавсь то грізний, то веселий тромбон
З гуканнем громади та з громом музики.
Скінчивсь-бо кривавий, погибельний час,
Огонь пожарищ на руїні погас.

Найвищого мали суддю тепер люде.
Списи не буяли по волі своїй,
Злидар не журился в хатині низенькій,
Що здобиччю завтра в харіцизника буде.

III

І взяв цісар кубок з вином золотий,
І любо споглянув на дружні він лица.
«Блискучий,— рече,— і розкішний мій пир,
І розум, і серце моє веселиться.
Одної б ще тільки розкоші мені:
Щоб груди восторгом сповнити мої
І звисока Бога хвалити навчила!
Я змалку кохавсь у кобзарських піснях
І що, яко рицар, любив у полях,
Того і цісарська душа восхотіла».

IV

Аж тут, серед сонму князів-королів,
Співець в довгій гуні широкій з'явився.
Бже волос його під сріблом побілів:
Доволі він світу видав і навчився.
«У струнах,— рече,— рокотливих-живих
Багацько веселих пісень і сумних
Про все, що буває в Господньому мирі,
Як розум шумує, як серце кипить...
Про що ж заспівати мені повелить
Великий властитель на пишному пирі?»

V

«Не нам царювати-рядити між вас,—
Рече, до гостей осміхнувшись, владика.—
Над розумом вищу признав еси власть:
Година — цариця у тебе велика.
Як в воздуху вітер крилатий шумить,
Не знає ніхто, звідкіля він летить;
Як потай нас ключ б'є, з безодняви рине,
Так пісня озветься в душі у співця,
Всеволодниця-сила, що їй ні конца,
Ні почину наш розум і серце не знає».

VI

І в струни співець голосні задзвонив,
І став подавати до дзвону словами:
«По пущі по хмизу граф-рицар гонив
Конем за бистрими звірми-сугаками.

Слідом лук і стріли везло пахоля,
Як, доброго ж він зупинивши коня,
Став стиха у лузі ступою ступати,
Почув дзвоник... Зустріч піп се простував
З дарами, і людям дяк знати давав,
Щоб кожне могло їх достойно стрічати.

VII

І рицар негайно зсідає з коня,
Смирненько свій брилик мисливий здійсмає
І, так як з ним разом його пахоля,
Святиню доземним поклоном вітає.
Нагірні ж дощі скрізь води налили,
І се — бурчаки гучно лугом текли:
Попові з дарами нема переходу.
Він ставить на землю святий сакрамент,
Розувсь із обув'я свого в один мент...
Готов у бистру босоніж ййти воду.

VIII

«Куди се, панотче?» — тут рицар спитав,
Побачивши, що він задумав чинити.
«Хапакось, мій пане, — йому відказав, —
Недужнього, докіль не вмер, причастити.
Щоб душу в скорботі від муки спасти,
Сюди навпростець я задумав пройти
Хмизами-ярами з святими дарами.
Аж греблю нагірня прорвала вода,
Тепер же навколо обходить шкода,
А босими скорше постигну ногами».

IX

«Ні, отче!» — й саджає його на коня,
Шовкові дає поводи йому в руки,
Щоб він по затонах не брів навмання
І душу спасав у скорботі від муки.
А сам до хлоп'ятка сідає в сідло,
Що панське знарядде мисливське везло,
І з серцем веселим додому вертає.
А піп, скоро діло спасенне вчинив,
Коня за повіддя шовкові привів
І графові дяку смиренно складає.

X

«Ні, чесний панотче! — промовив тут граф.—
Не смію на службу коня потребити,
Чи то в полюванні, чи то у боях,
Що ти його Спасу сподобив служити.
Коли не на власну домову користь,
На церкву обернеш красу його й хисть.
Тому-бо подав я коня бойового,
Що маю і честь, і всі блага земні,
І все, що досталось в наслідде мені,
Не інше, як тільки від нього самого».

XI

«Нехай же,— рече піп,— Господь із небес,
Що голос болящих людей своїх чує,
І тут, і там вище всещедро тебе,
Як ти його даром твоїм, ушанує!
Ти з рицарів рицар, з графів еси граф,
Боями ти славен в чужих сторонах,
Шість дочок вродливих тобі процвітає...
Нехай же,— пророчо рече,— у твій дом
Вони принесуть шість блискучих корон,
Нехай його слава вівіки сіяє!»

XII

Тоді імператор чоло похилив,
Забуде йому його пам'ять вертає...
Споглянув у вічі співцю й зрозумів,
Яким його співом старенький вітає.
В простацькій кобзарській одежі співця
Він давнього бачить свого панотця,—
І ринули сльози... Їх цісар ховає
В червчатій порфирі, і всяк догадавсь,
Який граф з дарами святими стрічавсь,
І в серці Господні судьби прославляє.

ПРОЩАННЄ З РІДНОЮ ВКРАЇНОЮ

Adieu, adieu! my native shore.

Byron

I

Прощай, мій краю, берегу рідний!
Вже ти зникаєш над синім морем;
Вітри ночні, ревучі хвилі

Разом співають із моїм горем.
Он сонце в морі тоне-сідає...
Марно за сонцем поженемося...
Прощай, ясеньке! Прощай, мій краю!
Чим же ми в п'їтми звеселимося?

II

Недовго в п'їтми нам пробувати:
Встане червоне знов ніби з раю.
І небо, й землю будем вітати,
Да не тебе вже, рідний мій краю!
Древній будинок мій занедбають;
Світлиці смертне мовчанне вкриє;
Стежки й доріжки позаростають;
Тільки в воротах пес мій завіє.

III

«Чого ти плачеш, любий мій хлоню,
Серед морської пісні гучної?
Чи ти не знаєш вітру на морі,
Чи ти злякався хвилі буйної?
Ходи до мене, малий мій пажу:
Годі тужити, годі зітхати!
Не бійсь, оглянься на барку нашу:
Сокіл-орел се ясен-крилатий».

IV

«Я не лякаюсь вітру, ні моря:
Нехай ревує реве-бушує.
Ти ж не дивуйся, князю Герольде,
Що моє серце сумом сумує.
Я ж бо покинув неньку рідненьку,
Дома покинув батька старого.
Тільки й надії мойму серденьку
На тебе, пане, на тебе й Бога.

V

Батько молився за мене ревно...
Той не заплаче, не засумує.
Мати ж старенька — знаю се певно —
З туги-печалі занедугує». —
«Годі ж бо, годі, любий мій хлоню!

Сльози вкрашають чисте обличчє...
О! Коли б я мав совість спокійну,
Плавав би й я так або ще й більше!..

VI

Вірний мій слуго! Ти ж чого сумен?
Ти чого збліднув і зажурився?
Чи про корсара став тяжкодумен,
Що так поникнув, так похилився?» —
«Ні, любий пане! Я, слава Богу,
Бачив пригоди, то й не боюся;
Тільки покинув жінку-небогу,
Того блідий став, того журюся.

VII

Жінка й хлоп'ятко при панським дворі
В затишку-холі; та як їй скаже:
«Мамо! Чи тато не втоне в морі?» —
Що бідолашна мати відкаже? —
«Годі вже, годі, вірний мій слуго!
Шкода, що кинув жінку-небогу.
Я ж, що не маю подруги й друга,
Я хіба жартом рушив в дорогу?»

VIII

Віри не йму я тузі в коханки.
Туга й зітханнє — хитра омана.
Жарти вечірні й потайні ранки
Висушать сльози, що проливалась.
Про втіхи давні я не сумую;
Про смерть на морі мені байдуже;
Тільки про те я в світі горюю,
Що сумовати ні по кім, друже!

IX

Сам я, один я в Божому світі;
В мене домівка — безкрає море:
По кому став би сльози ронити,
Як моє всім їм байдужне горе?
Пес хіба тільки скиглити зрана
Буде, да й той, поки хто нагодує...
Ласку забуде давнього пана,
А як вернувсь би, ще й пошматує.

Ти, корабелю, орле крилатий!
 Світ я з тобою весь облітаю.
 Мчи мене всюди, друже і брате,
 Та не до мого рідного краю...
 Віват вам, віват, хвилі ревучі!
 А як з очей вас колись втеряю,
 Віват, пустине, гори та кручі!
 Прощай навіки, рідний мій краю!

* *
 *

Das ist der alte Märchenwald.

*Heine*¹

Старий гай мрій, пахучий гай!
 Нанюхатись не мушу!²
 Від місяця чудовний світ
 Мені чарує душу.

Ішов я ним і як ішов,
 Вгорі заграло море:
 То соловейко заспівав
 Про любовці й про горе.

Про любовці й про горе він
 Співав, про сльози й сміхи
 І слізьми й сміхом нагадав
 Забуті вже утіхи.

Ішов я гаєм дивним тим,
 Аж ось передо мною
 Стоїть будинок замковий,
 Будований з пихою³.

Замкнені двері й вікна всі.
 Мовчанка скрізь понура.
 Здавалось, ніби тиха смерть
 Живе в тих пишних мурах.

На рундуці розлігся сфінкс⁴,
 Страшне і ласе юдо.
 Левине тіло й пазурі,
 Жіночий вид і груди.

Жіноча врода! Два білки
Про любовці казали.
Всміхалися вуста німі
І дозвіл свій давали.

Співав так любо соловей,
Що я не зміг терпіти,
Поцілував — і сам себе
Занапастив навіки.

Ожив той мармуровий вид,
Почав стогнати камінь.
Жадібно й голодно він пив
Моїх цілунків пламіль.

Диханне з мене випивав
Неситими вустами
І тіло трепетне проймав
Левиними кігтями.

Солодкі муки! Любий жаль
І втіха й біль без міри.
Щасливили мене вуста,
А кігті серце дерли.

А соловейко: «Сфінксе мій!
Ви, любовці! — співає.—
Чого серед утіх таких
Так серце замирає?

О гарний сфінксе! Розгадай
Сю загадку предивну...
Багацько розум тисяч літ
Над нею м'яв чуприну».

МІНЬЙОНА

Kennst du das Land, wo die Citronen blühn?
Gothe

I

Ти знаєш край, де скрізь цвітуть цитрони¹,
Де померанці золотом блищать,
Де вітерець з-під хмари прозірної
На мірти дише, Божа благодать?
Чи знаєш ти це все?

Туди б, туди
З тобою нам заїхати-зайти,
З тобою, дороге моє кохання,
Моїх очей і серця чарування!

II

Чи знаєш дом, що на гінких колонах
Велично спочиває пишний дах?
Сіяє там богів світлиця повна —
Їх мармурова вічна краса.
Чи знаєш ти його?

Туди б, туди
З тобою нам заїхати-зайти,
З тобою, від усіх затуло певна,
Моя родину названа і кривна!

III

Чи знаєш гору і дорогу в хмарі,
Що крізь туман її шукає мул?
Під нею глибоко, з імлюю в парі
Живе дракон, підземний чути гул.
Чи знаєш ти його?

Туди, туди
Не дай мені, мій Боженьку, зайти!
Рятуй мене, татусеньку коханий,
Забудь мій гріх, мій розум окаянний!

ДО РАДОСТІ

Freude schöner Gotterfunken.
Schiller

I

Радосте, небесна іскро!
В райську церквіцю твою,
Ніби крильми, линею бистро
У гарячому хмелю:
Ти однаково чаруєш
І, мов сем'ю, єдиниш
Всіх, у кого дух свій чуєш,
Як у Божий рай летиш.

Х о р

Обійміться, мільони!
Поцілуймо цілий світ!

Братте! певно над всі зорі
Любий наш Отець сидить.

II

Кому доля побратима
У сирітстві надала,
Кого краля полюбила,
Що трояндою цвіла,
Гей до гурту в час веселій!
Хай він буде й свинопас...
Хто ж душі не зве своєю
Ні одної — геть од нас!

Х о р

Хто на світі пробуває,
Всяк симпатії вклонись,
Всяк веде вона кудись,
Де Н е з н а є м и й витає.

III

Радощі п'ють всі тварюки
В матері-землі з грудей;
Усі добрі й усі злюки
Знають любий трунок сей.
Він дає цілунки в очі,
Нам з усіх солодші вин.
І черв'як зна солодощі
І пред Богом керубин.

Х о р

Поклонітесь, мільйони!
Де ж небесний ваш Отець?
Возлітайте понад зорі:
Там витає Бог-творець.

IV

Радістю звемо машину,
Що працює з віку в вік
І вертить світ без упину,
Занедбавши зорям лік.
Як троянду викликає
Із мізерного зерна,
Так і сонцями палає
Недоглядними вона.

Х о р

Братте! як вони літають
Весело крізь пишний мир,
Як герої путь верстають
Радісно на слави пир,
Так стелімо й ми дорогу
В нашім серці правди Богу.

V

Радість правдоньку вітає
В дзеркалі ума свого,
Хто її в добрі шукає,
Не щадить життя свого.
На горі блискучій віри
Віє стяг ясний її.
Нехай роблять лицеміри
Над собою олтарі;
Крізь провалліє вбоге ями
Радість, в хорі янголят,
Прославляє те піснями,
За що мучить нас Пілат.

Х о р

О! терпіте ж, мільйони!
Є й над зірами ще світ.
Оправдають сей завіт
Янгольські там легіони.

VI

Божества не наградити:
Гарно рівнею з ним будь.
Нехай горе й злидні в світі
Між веселими живуть.
Забуваймо помсту-злюку
І запеклому простім,
Щоб він слізьми нам за муку
Та нудьгою не платив.

Х о р

Простимо довги з процентом,
Мир-лад будь проміж людьми!
Над тим зорявим наметом
Судить Бог, як ми сами.

VII

В наших кубках золотими
Іскрами вино кипить.
Злюка зло гамує з ними,
Добрий учиться як жить.
Се ж шумує радість наша...
Братте! встаньмо за столом,
І нехай ся повна чаша
Бризне в небеса вином!
Генію добра не мертво
Віру принесімо в жертву!

Х о р

Що гімни йому співаєм
З силами його гуртом,—
Духу благ всіх возсилаєм
Жертву в небеса вином.

VIII

Бодрий дух, в журбі великий,
Поміч праведна в біді,
Присяга тверда вовіки,
В дружбі правда й на суді,
Самоповажанне в трона,
Кожному своя корона
По заслuzі, так нам жить,
Хоч би й життя наложити!
Ви ж, єхиди, ви, зрадливі,
Пагуба вам, злочестиві!

Х о р

В круг тісний з'єдинимось,
Поклонімось золотим,
Що клятьби не зречемось
Перед вічним всеблагим!

IX

Визвол з пут, із тих кайданів,
Що насильство знай кує,
Милосерде й до тиранів,
Як безвинну кров пролле.
Хто на ліженьку конає,
На останню вже пряде,

В Бозі й той надію має,
До благого в руці йде.
І нехай померші живі
Будуть в душі Божім вік...
Пиймо, братте! ми щасливі,
Що п'ємо, як чоловік:
Ми п'ємо й усім прощаєм,—
Тим і пекло погашаєм.

Х о р

О! нехай же й та година,
Що про всіх вона єдина,
Буде в Бозі сном смачним!
Братте! словом приятним
Поминаймо всіх померших —
Не судімо їх найперші!

МОЛИТВА ПРИРОДИ

Father of Light great God af Heaven.

Byron

Великий Боже, отче й творче світу!
Ти чуєш, як тебе в розпуці зву.
Чи то ж бо призовеш мене к одвіту?
Хіба ж на те грішу, про те живу?

Ой Боже отче! чи мені ж пропасти?
Ти зриш душі моєї темноту...
Ти й горобцеві не даєш упасти,—
Рятуй, создателю, мене, рятуй!

Твоїх церков ніяких я не знаю,—
Вкажи мені твою спасенну путь.
Про всемогущество твоє гадаю,
Як можу розумом своїм збагнуть.

Нехай ханжі тобі молельні строять
І звати Божим ділом їх велять,
Нехай до оглуху у дзвони дзвонять
І видумками розум туманять.

Як! щоб творця небес та в мур заперти,
Під римські й візантійські ковпаки!
Твій храм,— його стовпами не підперти,—
Розгорнуто в нім зоряві книжки.

Чи Богові ж та рід наш осудити
На вічні муки у якімсь аду?..
За те, що хтось один не зміг терпіти
Жадоби й голоду, нам всім капут?

Які щоб Святий кукобився на небі
І засилав таких людей, як сам,
Пектись да мучитись в гидкім Еребі,
Що вірують не так, як Ной¹ та Хам²!

Чи вірою ж, обпершись на незнанні,
Придбати рай чи пекло без кінця?
Чи розумом же в темряві й тумані
Дознатись задуму й мети Творця?

Ті, що між нас живуть самі про себе
І поринають гидосно в гріхах,
Ті вірою оправдяться у небі
Та й ракуватимуть собі в віках!

Ні, не в апостолах і не в пророках,—
У творивах твоїх твою правду чту...
Но я безсило, я тону в пороках,—
Рятуї! зорнути нам не в могутю.

Рятуї мене! бо ти й зізду рятуєш,
Як по світах чужих вона летить,
Ти всюди в боротьбі стихій вартуєш
І всюди по землі твій слід лежить.

Ти, що мене премудро так устроїв,
Ти чуєш глас мій, я тебе молю,
Простри твою правицю надо мною:
В твоїх законах твердо я стою.

До тебе, Боже, творче мій, взиваю!
Хто б мислив чи добро мені чи зло,
Я на твою протекцію вповаю,
Щоб так, як ти благоволив, було.

Мій прах ізнов обернеться у землю,
І дух на крилах чистих возлетить,—
Я образ твій духовний восприємлю,
Щоб, хвалючи тебе, вівки жить.

Коли ж легке дихання се в могилі
Із тілом засне віковичним сном,

Твоїй благій животворящій силі
Я й серцем покоряюсь, і умом.

І се — у смирності тобі співаю
І дякую за всі твої дари:
Бо знов життє мандрівне се, вповаю,
З тобою злучиться як світ зорі.

ВІЛЬШАНИЙ ЦАР

Wer reitet so spät durch
Nacht und Wind?

Goethe

Хто їде під вітер нічною добою?
Синка на сідельці везе під полою,
Коня острогами раз по раз торкає,
Дитину до себе в тепло пригортає.

«Чого се ти, синку, очіці ховаєш?» —
«Вільшаний цар, тату, хіба не вбачаєш?
В короні вітластій, кудлатий, патлатий,
Сягає рукою, мов хоче піймати».

«Коханий мій хлоню! ходімо зо мною,
Гулятимем гарно-прегарно з тобою,
Квітками в нас пишно лука процвітає,
Парчею матуся мене зодягає».

«Хіба твоє вухо, татуню, не чує,
Що цар той вільшаний зо мною жартує?» —
«Спокойся, дитино; нічого немає,
Се вітер у листі сухім завиває!»

«Вродливий мій хлоню! Ходімо зо мною,
Царівни гуляти там будуть з тобою, —
З тобою гуляти, вночі танцювати,
На вітті гойдати, коточка співати».

«Хіба ти не бачиш, татуню, вільхівен,
Танців і гойдання маленьких царівен?» —
«Я бачу, мій синку, в гаю на майдані
Колишуться вільхи в густому тумані».

«Люблю тебе, хлоню, за личко принадне...
Не хочеш по волі, — неволя впритягне!» —
«Татуню, татуню! Мене він хапає!
Вільшаний цар душу мою пориває!..»

Щомага став батько коня з ляку гнати,
Маленька дитина — стогнати-конати,
В домівці не радість його зустрічала,
Дитина мовчала, дитина сконала.

РИБАЛКА

Das Wasser rauscht,
das Wasser schwoll.

Gothe

Вода шумує, розлилась,
І повні повіддю всі береги й затони:
З селом веснянка понялась, —
Хати, двори, сади, левади співу повні.

Під спів широкий дівоньок
Сидить над річкою рибалочка, пильнує,
Чи плавле стиха поплавок,
Чи в вирві крутиться, чи в нуртині нуртує.

Аж ось вода під поплавком
Заколихалась й у піні розділилась...
Не срібна рибонька з пером —
Вродлива дівчина-русалочка з'явилась.

Співає стиха до його
І, мов сопілочка принадна, промовляє:
«Про що твій рід людський мого
Рибного наплоду, що в Бога день, чигає?»

Коли б ти знав, як рибонькам
Із нами в нуртині гуляти веселенько,
Віддався би й сам увесь ти нам
І гравсь би з рибками й дівчатами любенько.

Ти ж бачиш, як і сонце в нас,
І місяць з зорями шукають прохолоди,
І всі вони вертаються до вас,
Набравшись у воді між нас нової вроди.

Хіба ж тобі не дивне в нас
Розніжене в воді і викупане небо?
Та й власний образ твій не раз
І надив, і манив тебе в нурти до себе!»

Вода шумує, розлилась,
І повні повіддю всі береги й затони.
Русалка піною взялась
І лащиться до ніг його, і стиха стогне.

І стиха стогне, й обняла
Рибалоньку якась невимовна турбота.
Вода вже й ноги поняла,
І любо се йому, мов із дівчам пустота.

Горнулась до колін його,
Мов рученятами ніжними обіймала,
До лона надила свого...
Рибалка зник... вода блищала і мовчала.

* *
*

And will thou weep when I am low.
Byron

Заплачеш по мені, кохана, о! заплачеш,
Як бездиханного мене колись побачиш...
Промов же се словце, промов мені його!
Ні, ні! Мовчи: бо жаль мені жалю твого.

Ношу в душі печаль, почезли всі надії,
Холодна в серденьку тече вже кров, не гріє.
І, як поляжу, ти з великої семні
Одна зітхатимеш від серця по мені.

Оце ж мою печаль, мов хмару, пробиває
Якийся тихий світ і тугу розвиває,
Тим світом світиться ясна душа твоя,—
Крізь темряву маяк спасенний бачу я.

Світися ж, зіронько, душе благословенна!
В тобі увесь мій світ, уся моя вселенна.
Як зникну і мене покриє вічна тьма,
Заплач, а в мене сліз уже давно нема.

О, знаю! По мені гарячими заплачеш,
Мого ж плачу ти вже довіку не побачиш,
Мене за живота покрила смерті тьма,
Ні в серці радощів, ні в очах сліз нема.

Чого кипить химерна кров?
 Чого палає серце дике?
 Кипить, бунтується, горить,
 І в серці горенько велике?

Химерна кров кипить-горить:
 Бо сон мені страшний приснився.
 Примчавсь до мене ночі син
 І, хропучи, зо мною звився.

Блискучий перед нами дом!
 У гуслі там, у кобзи грали.
 Горіли факели кругом.
 І прилетіли ми до зали.

Весільне свято се було;
 Веселі всі, всі святу раді...
 Ой лелечко! серед свічок
 Моя кохана на посаді.

Моя кохана... дивна річ!
 А поруч неї незнакомий...
 Стояв за ними я німий,
 Стояв німий і нерухомий,

Музика дух мені гнете,
 Веселий гомін з ніг валяє...
 Вона щаслива женихом,
 І він їй рученьку стискає.

Налив червоного вина,
 Надпив — шанує молодую.
 Се ж не вино пила вона,
 Ой леле! кров мою живую.

І гарне яблочко взяла,
 І подала, щоб він розрізав...
 То ж він не яблочко ножем,
 Ой леле! серце моє різав.

І сміло він її обняв,
 Поцілував, — затрепетала,

Почервонівши... Лелю ж мій!
То смерть мене поцілувала.

Мов оливо, тоді язик
Зробивсь у мене преважений.
Зашурхало... почавсь танець;
Поперед всіх двойко блаженних.

Стою, німую, труп німий,
А все несеться, все сміється...
Він на вушко шепнув щось їй,—
Почервоніла, та без серця.

* *
*

Unterm weißem Baume sitzend.
Heine

Ти сидиш під білим дровом,
Вітер сумно в полі виє,
Угорі німують хмари,
І туманом небо криє.

І вбачаєш гай і поле;
Помертвіло, все чорніє,
І в тобі зима й круг тебе,
І холодне серце ніє.

Коли се — летить на тебе
Біле клоччє... Ти сумуєш,
І на зимні завірюхи
Серце кволе вже готуєш.

То ж не сніг, не завірюха...
З ляком серденько радіє:
Весняні квітки пахуці
Яблуня на тебе сіє.

Що за страшно любі чари!
Сніг у цвіт перевернувся.
Ти кохання знов жадаєш,
Хирний дух твій знов проснувся.

СКАРБ

Arm am Beutel, krank am Herzen...

Gothe

Був я вбогий, серцем хирний
Порав знай сусідське поле.
Вбожество — велике горе,
Гроші — от воно добро!
Щоб скінчити вік невірний,
Я пішов до чорта в гості,
Підписався jeho Моґсі *
Віддять душу за срібло.

Став круги я з ним кружати,
Полом'єм вони палали,
В полом'ї кістки трещали ¹:
Се було в нас залятте.
Кинувсь я тоді копати
І здобув грошви чимало...
Стільки й око не вбачало
За все нуждене житте.

Ніч була бурлива, темна,
Аж дивлюсь — блиснула зірка...
Ще зірок за нею кілька...
Тут і півень заспівав.
Зникнула мара підземна;
Бачу в пана я беседу;
П'ють, їдять, і кубок меду
Пан мені сам наливав.

Огрядний собі, нівроку,
І веселий був панюга;
У гостях в його прислуга,
Посеред музик та скоку,
Попиває добрий мед.
Тут нам їсти, тут нам пити,
В свято хороше ходити,
Праця ж нам не в уверед!

Пий і ти: се житні сила,
Скарбувати ж добра воля
І з чужого вміє поля:
Плуг, сокира, заступ, вила —

* Його милості (польськ.).— Ред.

От і все в нас залягте!
Хто сю правду зрозуміє,
Працювати добре вміє,—
Щасне матиме житте.

ПРЯХА

Als ich still und ruhig spann...

Gothe

Пряла прялочка моя,
Не переставала,
Аж прийшов до мене гість,—
Рватись нитка стала.

Уродливий, молодий,
А як заговорить,
Слово гарне, приязне,
Мов у дзвона дзвонить.

Пряла кужіль я тонкий,
Не переставала,
Тепер прядиво моє
Нехтувати стала.

Як прийшла зима, нема
Основи ні вмоку:
Пробалакали ми вдвох
Цілого півроку.

Як прийшла весна красна,
Нічого білити;
Стали люде про мене
На селі дзвонити.

Не біжу тепер бігцем
Вранці до криниці,
І кивають на мене
Гожі молодиці.

Пряла вдень я й уночі,
Тепер перестала:
Про куделицю мою
Славонька постала.

ВІДДАЛЕКИ

We scenes of my childhood, whose
loved recollection.

Byron

Ви, сцени літ малих, що люба пам'ять ваша
Здається з тим, що є, контрастом нам гірким,
Де засвітилася душа в науці наша
І дружба снилась нам коротким сном своїм!

Коротким: бо була аж надто романтична
В химерних розумах байдужних пустунів,
Но споминка про все зосталась в мене вічна,
Що в серці мав тоді, що потім загубив.

Знов пориває дух до згір'їв тих принадних,
До затишних долин, нагірних бурчаків
І навіть — до світлиць, принукою досадних,
Що розум юний з них на волю рвавсь-летів.

Здається, знов дзвонка віддалеки я чую,
Здається, знов сиджу на тій могилі я,
Де надвечір, було, годинами німую...
Туди задумана душа летить моя.

Знов бачу сцену, де я в драмі подвизався,
Героєм правоти здавався сам собі,
Плесканнем зрителів завзятим упивався
І згорда покорявся завидливій судьбі.

Чи то преображавсь у бідолаху Ліра ¹,
Що й царство дві дочки і розум одняли,—
І так мене хвала ровесників лестила,
Що вже собі здавався я Гарриком новим ².

О сни хлоп'ячих літ! По вас я знов сумую;
Не в'януть споминки у пам'яті про вас:
У глибині душі самотної вас чую:
Світ ваших радощів у мовчазній не згас.

Коли б на Іду ³ ви тоді мене носили,
Як зачне віщувать судьба мені сумне,
Щоб давні радощі у темряві світили,
Як хмари громові обстануть круг мене!

Коли ж би і мені, як інкому, судилось
Дознати по світах некаятних забав,
Хвалою б серце вам святою загорілось:
«О радощі! Такі я тільки змалку знав!»

МЕРТВЕЦЬКИЙ ТАНОК

Der Thürmer der schaut zu Mitten de Nasht.

Gothe

I

Із башти своєї стражник озирає
Серед ночі тихе, німе кладовище,
А місяць на небі, мов сонце, сіяє,
Освічував пишно мертвецьке жилище.
Аж ось ворухнеться мовчуца могила,
Одна, друга й третя... Якась дивна сила
Мерців на весілле нічне підняла.

II

Жінки й чоловіки, старе й молоде,
Багате й убоге, ченці і миряне
В танок у довгезних сорочках іде,
Забувши, що гарне було і погане,
Що в пинді між людьми на світі пишалося
І що, в своїх злиднях, од миру ховалося,
Усіх їх змішала, зрівняла земля.

III

Уперше побачив танок сей стражник,
Однак не злякався, а зареготався:
Бо з малку малого до мертвих привик.
А все-таки дивом таким дивувався,
Що й мертві без дуру в землі не лежали,
Нічною добою до гурту встрявали.
Зотліє, а втіхи йому ще кортять!

IV

Міркує, а білі й руді кістяки
Об кістку кістками навзаєм бряжчали.
Що на вечорницях дівки й парубки,
Вони те в мертвецькім танку витворяли.
А далі струснули із себе й манатте...
На іншому ветхе, гниле тільки шматте,
Стида в танцюристих ніже не було.

V

Вбачивши ж лукавий, як мудрий стражник
Мерцями своїми старими втішався,
До вуха нетязі любенько приник:

«Твій рід, мов бджолиний, вночі розгулявся,
Дивись, і нове вже скидає манатте...
Не струхло в могилі, не рветься на шматте.
Воно б тобі, друже, про дещо здалось».

VI

Слухняний на раду ночну куцака,
У хвіртку пробравсь він крізь крату залізну
І нову сорочку в старого дядя
Потіг... Ласий здавна був на даровизну...
Аж ось «кукуріку» півні заспівали,—
Мерці, похапавши манатте, втікали.
Стражник ледве хвіртку залізну замкнув.

VII

Замкнув, да zostався під хвірткою дядя,
«Сорочку, злодюго, верни!» — репетує,—
І ламлеться в крати залізні кістяк.
Стражник заховався, оглухнув, не чує.
Він рад би сорочку дякові й подати,
Да страшно: боїться — не видержать крати
І впусять у башту мерця кістяка.

VIII

Лютує-бушує під кратами дядя,
Зубами залізо гризе мов стальними:
Бо мусить в сорочці лежати кістяк,
Який би ні був він голяк між живими...
Аж ось і півночні півні заспівали,—
Всі чари почезли, всі мари пропали,
І в друзки розсипавсь зубатий кістяк.

ПОКОРА

Und ich war in Arkadien geboren.

Schiller

І я родивсь у любій Україні,
Природа радощі послать мені клялась,
Мені, ще немовляточку-дитині...
І я родивсь у любій Україні,
Весна ж моя гіркими облилась.

Весна нам раз красна,— не буде більше;
Моя давно вже, о! давно вже одвіла.
Мовчуций бог... о, плачте, братте, гірше!..
Мовчуций бог світив знай тихше, тихше
Та й зник, мов сон, мов сну туман-імла.

І се — стою на темному вже мості
Твоїму, о вічності! Возьми назад свою
Обіцянку, що доля прийде в гості
До мене... Ні! тобі я й молодощів
І радощів недоцвіт оддаю.

Перед престол ясний твій вوسیлаю
Мою печаль, мій жаль, закрите божество!
На сю планету прилетіла з раю
Благая вість, що в тебе у звичаю
Блюсти закон і правди торжество.

Тут, кажуть нам, злих страхіття великі,
А добрих радощі неізреченні ждуть;
Розкриєш тут ізвиви серця дикі
І загадки судьби про вічні віки
З'ясуєш, щоб нам горенько забудь.

Знов буде тут вигнанцям україна,
А терновим вінкам злиденницьким кінець.
Тут правдонька, Всевишнього дитина,
Мого життя туги важкі вхопила,
Щоб схаменувся, хто її отець.

«Нагороджу тебе я в другій житні,—
Оддай мені твої дні красні весняні...
Нічого більш я не скажу тобі...»
Повірів я, мовляв, грядущій житні,
Оддав їй дні веселі весняні.

«Оддай мені й Лавуроньку¹ кохану,
Красу всіх дівоньок і молодичь оддай.
Воздам тобі восторгами за рану
В раю...» І я, мов окаянну,
Прогнав її із серденька за рай.

«Вона довги платити буде мертвим,—
Наш гордий світ гуртом зареготавсь,—
Се деспоти надією по смерті
Лестять наш ум, що, як ми будем мертві,
Дак оживе наш прах чи глина й грязь».

Без сорома ехиди глузували:
«Злякавсь еси святих, тим що старі, казок.

А чим сей світ боги твої спасали?
Чим ветху сю будівлю підпирали?
У нужді розум наш веде до вигадок.

Що вічність? Ти її зробив із праху
І під покривалом ховаєш у гробах.
Се нашого тінь велетенська страху,
Що змалечку лякає горопаху
У совісті химерних дзеркалах.

А що ти звеш безсмертем, пане-брате?
Чи збреханий портрет живих, як ти, людей,
Чи мумію, дитя жерців ушате,
Бальзамними надіями багате,
Що оживе знов пестуном страстей?

З твоїх надій зотлінне кепкувало,
Що істина тобі за радощі дала...
Шість тисяч літ усе в землі мовчало
І мертве ще ніколи не вставало
Одержати нагороду за діла...»

Я бачив, як у вічність врем'я лине
І як природа, мов той труп, нага лежить;
Ніхто не встав ніколи з домовини...
І все-таки, небесні Божі сили,
Я вірував у ваш благий завіт.

Ти, вічносте! всі радощі віддав я
Тобі і се — лежу, повергшись ниць
Перед судом твоїм, о всеблагая!
А натовпу наругу занедбав я,
І жду твоїх спасенних обітниць.

Рече ж тоді з небес незримий геній;
«Однаково люблю я всіх моїх діток
І доказ їм любові дав моєї:
Надію й радість, дві лілеї,
Красу моїх улюблених квіток.

Хто з них одну на втіху вибирає,
До другого з сих двох не поривайся чуд.
Хто вірує, нічого не жадає,
Наука се стара, як світ зазнає.
Історія — се всьогосвітній суд.

Надіявсь ти — оце твоя й награда;
І вірував — оце ж і рай життя твого.
Минулася нудьга твоя й досада.
Хто миг один (скажи пророкам ада)
Занапастив, не верне й вік його».

ПІСНЯ

Fill the goblet again! for I never before...

Вурон

Дзвонімо ще в кубки, в ковші золотії,
В прапрадідні дзвони гучні-голоснії!
Гей пиймо, не лиймо! Вино не вода:
Веселощі серця губити шкода!

Всього скоштував я, і щастя і горя,
В принадах і в бурях житейського моря.
То рай Божий снився мені навесні,
То в пеклі тонув я, в жалю глибині.

Були в мене друзі, та все лицеміри,
Що правди в них менше, ніж в кубочку піни;
У тебе ж вся правда, червоне вино!
Ти правдою славне й за Ноя було.

Жіноче коханне хтось інший одмінить,
У тебе ж, мій кубку, нема переміни.
Не має жаль міри, не має й ваги,
За кубком же дружні й самі вороги.

Як зникнуть з коханням літа молодії,
Ми дзвонимо в кубки, в ковші золотії,
І серцем веселим вітаємо знов
Давнезних знакомих — і дружбу, й любов.

Як скриньку Пандори ¹ колись відчинили,
І лиха й турботи у світ напустили,
Під напливом горя й усякого зла
Єдина відрада нам в кубку була.

Нехай же довіку він дзвонить, блискучий,
З душі проганяє насуплені тучі...
Сумні чи веселі, ми всяк помремо;
Втішаймося ж кубком, покіль живемо.

Нехай золотий ківш блищить і на небі
В руках у богині, веселої Геби ²!
Нехай він на милість гріхи нам простить,
А вічная правда сумних веселить!

* * *

*

Ach, ich sehne mich nach Thränen.

Heine

Ох! бажаю сліз любові —
І солодких і гірких,

І бажаю, і боюся,
Що дознаю ще раз їх.

Знов-бо та солодка мука,
Те гірке коханне знов
Труїть і небесно мучить
У недужнім серці кров.

КОРІНХОВСЬКА МОЛОДА КНЯГИНЯ

Nach Corinthus von Ather gezogen.

Göthe

I

До Корінфа ¹ з Афін молодецька принада
Грека в гості вродливого тягом тягла:
Там поважна сім'я сьому гостеві рада,
Хоч незнаному ще в ній нікому була,
Бо давно по приятству батьки там з батьками
Обіцялись навзаєм, щоб бути сватами,
Хлопчика-синка
Вже за жениха
Про дочку-недоліточку мали.

II

Та чи гарно ж свати молодця привітають,
Коли ласку не купить в їх дорого він?
Бо в язицтві ще й досі з своїми — се знають,—
А їх в церкву Христову скликає вже дзвін.
Де ж ся віра нова почала коренитись,
Не годиться кохатися там і любитись.
Часто за любов
Проливають кров,
Коли батькові хто не кориться.

III

Вже давно там ув обляги всі спочивали;
І дочка вже і батько на сон одійшли,
Тільки неньчині рученьки ще не вгавали,—
Найлюбіше далекого гостя 'бняли...
У світличку його прослучайну прохала
І вином, і наїдками там шанувала.
Все кінець стола
Ставляла вона,
Потім доброї ночі бажала.

IV

Тільки ж він про напитки й наїдки байдужен
І, простігшись на ліжку, трохи не заснув...

Не здіймавши одежі й обув'я, лежав у дрімоті,
Як дверима щось рипнуло стиха й у гості
До його мара
В світлоньку ввійшла,—
Дівча в свіжій весні-молодості.

V

Лампа світить, і личко дівоче чудовне
Під накинутим білим покривалом він,
Задивований, остраху любого повне,
Бачить в ляці й рум'янці стидливо живім...
Золотими мережками сукня вся сяє,
Око чорне брильєнтами в темряві грає...
З ляку рученя,
Мовби янголя,
І біленьке й ніжне підіймає.

VI

«Так чужа я в дому цім,— вона промовляє,—
Що про гостя мені не сказав ще ніхто...
В моїй келійці мати мене замикає,
Стереже, мов хурдигу, дівоче гніздо...
Мені сором і гостя, й себе тут самої...
Не турбуйся вставати, лежи в упокої
На постелі сій,
Названій моїй,
Я ж піду звідси геть із пристоем».

VII

«Ні, зостанься, моя ти вродлива дівчино! —
Відказав наш корінфець, схопившись боржій.—
Ось дари від богині Церери² на диво,
Їх подав нам сам Бахус у ласці своїй.
Ти ж мені принесла дар прегарний Амура³,
Що виспівує-славить найкраща бандура...
Серце! не лякайся,
Подивись-глянь,
Яка люба в богів сих натура».

VIII

«Не касайсь! Оддалік мене стій у розмові!
Я веселощі марні відкинула геть
І останнє вже слово дала женихові,
Що на небі живе, переваживши смерть.
У недужній химері матуся звеліла,
Щоб натура дівоча до Бога летіла
І на небесі,

В чистоті й красі,
З себе Богові жертву зробила.

ІХ

І вся древніх богів світозарна громада
Покидає сумний, тихий, мертвий сей дом;
Щастє жині, мовляли, й любові одрада
Тепер вірного жде під кривавим хрестом.
Під хрестом не овен і телець, а людина
Мусить жертвою бути Господнього Сина...
Як і світ настав,
Грек ще не чував,
Щоб така нас постигла година».

Х

І він чує, питає і слова не вронить...
Його дух на людський перекір устає.
Хто в кутку цім тихому йому заборонить
Встать горою за право природнє своє?
«Се ж моя молодая княгиня кохана
У неволеньку в примус безбожницький впала!
Коли будеш моя,
Тебе визволю я:
Ще нас дітьми Венера ⁴ звінчала!»

ХІ

«Ні, мене не 'ддадуть за тебе, добра душе,
Віддадуть за тебе хіба меншу сестру;
Я ж у келійці тихій зав'янути мушу...
Ох! у неї в руках спогадай, що я вмру
І, вмиравши, тебе одного споминати
Буду, покіль хоч іскру життя в серці мати,
І в землі сирій
На святий впокій
Тебе, серденько, буду чекати».

ХІІ

«Ні, огнем сим ясним пресвятим присягаю,
Що нам добрий давно засвітив Гіменей ⁵:
Моїх радощів жині в тобі не втеряю:
Я в безсмертних богів не безсилок-пігмей!
Поведу молоду до отецького дому,
Не подав свого права в наругу нікому!
Їж зо мною і пий:
Се наш брачний пир;
Присвятім його богу живому!»

XIII

«Ні, ой ні! — відказала. — Чуже се надбанне;
Не даруй, мій несуджений, дару любви:
Подаруй мені, друже, на вічне прощання
Один кучер пахущий, густий з голови!
Не про мене житте між людьми тихомирне;
Дбати буду про інше коханнечко вірне:
Притулю його
До серця мого,
Нехай гоїть він серденько хирне».

XIV

Тут непевна година духів продзвонила,
І тоді тільки в серці їй стало гаразд,
І вона чашу повну вина нахилила
До блідих своїх уст і пила її враз...
Враз вино випивала небога червоне
З чаші повної, мов яке зілле снотворне...
А з наїдків тих,
Що давав жених,
Не взяло дівча й крихти опорне.

XV

І вони вже міняються знаками віри:
Золотий ланцюжок женихові вона,
А жених їй дарує ту чашу, що міри
Не питали батьки, випивали до дна.
Із срібла її зроблено дивно кунштотно:
«Як вина в ній бувало з давен давніх повно,
Так боги обом
Сповнять щастєм дом»,—
Говорили сват свату любовно.

XVI

Подала ж і вона йому чашу винову,—
Пив і він так жадібно, хуменько хилив,
І любові він просить у неї!.. Ох! слову
Не звіряв він, як тяжко любов'ю болів!..
І благає... вона мовчазна відхиляє
Його любовці. Він же ще й надто благає
І в плачу німім
Серденьком палким
Аж до ліжка її припадає.

XVII

Приступила вона та й припала до нього:
«Як тяжка мені, серденько, мука твоя!

Та злякаєшся, знітишся й сам ти від того,
Що втаїла від тебе, що вмовчала я,
Сніжно-біле у мене й білесеньке тіло,
Та в снігу в холоднечі воно зацімло.
Се бездушний лід,
Жалю мертвий слід,
Що ним серденько боліло».

XVIII

І вхопив він її міцно й жарко руками,
І любові потуга її пройняла.
«Уповай же від мене зогрітись; хоч з ями
Тебе б щира любов у мерців одняла!..»
І диханням вони, й цілуванням мінялись,
І в любові, як в морі глибокім, купались,
«Чи горіш ти тепер?
Чи й твій дух умер,
Як мерці, що богів відцурались?»

XIX

І любов із любов'ю докупи злилися,
І їх сльози мішались в восторзі небес,
Жадно п'є вона з уст його полом'є життя
І в другому одно тільки чує себе.
Жар любові його гріє тіло коханий,
Оживає в холодному житті тумані.
Но в душі в її
Вже немає тії
Житті, що нею ми богоравні.

XX

Тим часом невсипуща стара господиня
Тиха йшла мимо їх незамкнених дверей.
Зупиняється, слухає довго: святиня
Сну ночного предивно скверниться в людей!
Пречудне щось в дому гість у них виробляє:
Мов п'яненький з п'яненьким тихцем розмовляє...
Ні, тут інше щось
У дому зчалось:
Се безумний з безумною грає!

XXI

Нерухомо старенька стоїть під дверима:
Бо годиться їй перше впевнитись у тім.
Він кленеться... се чує своїми вухима...
Заклинає її у чомусь всім святим...

Заклинає й лестить їй,— з досадою чує...
«Стій!» — «Іду: бо вже ранок нам півень віщує». —
«Ну, іди... прощай!
Тільки обіщай
Завтра знов...» І цілує, цілує.

XXII

Тут поважна матрона не стерпіла більше,
Відчиняє світличку, що звуть про случай:
Чи в цьому ж то дому наймишки щонайгірші —
Служать вдень і вночі молодим паничам?
Відчиняє світличку... «О Боже мій правий!..»
Світить лампою... Ні! се жартує лукавий...
Се ж її дитя
У його в кігтях!
«От якої набрались ми слави!»

XXIII

Тут жених в першій страсі був кинувсь окрити
Молоду свою шарфом її ж від яги;
Да схотіла за себе сама говорити,—
Знявсь на ліжкові образ трохи не нагий.
Знявсь на ліжкові образ — статуя прегарна,
І промовив до совісті й віри тирана:
«Матінко моя!
Се дочка твоя,
Що знайшла жениха свого й пана.

XXIV

Зопсувала еси мені гарну нічку,
Сполохнула із теплого місця мене...
Чи на те ж я прокинулась, щоб мені віку
Молодого погибеллю втішити тебе?
Ще й того вам обом показалося мало,
Що в мертвецьке мене вбрали ви одягайло.
Мало вам того,
Що життя мого
Всю красу воно в гробі сховало.

XXV

Но з тяжкої тісноти мене слобонили
Власні думки; попи ж ваші гнітом важким
Вашу славу і чесне ім'я погубили,
Ваш закон, ваш завіт — все зробили пустим.
І ні сіль, ні вода там сердець не остудять,
Де одно одного молоді вірно люблять.

І сира земля
Не приб'є чуття,
Що нас люде без розуму гублять.

XXVI

Мій коханий тоді ще моїм об'явився,
Як стояв тут Венерин всерадосний храм.
Чи годиться ж, щоб слова хто чесного зрікся
Через те, що чужим присягнув божествам?
То фальшива присяга, й нема в світі бога,
Щоб її не зневажив, як смітте в порога.
Мати поклялась
І клятьби зреклась,
Мов немає нічого святого.

XXVII

І з могили б устала я права шукати
На кохання вільне з моїм дорогим,
Щоб єдиного милого серцю обняти,
Кров'ю серця навзаєм упитись із ним.
Коли ж інше судилось і нам не далось
Те, що в світі із світом самим почалося,
Так тому і бути!
Щоб любов забудь,
Помирати обом нам прийшлося...

XXVIII

Ой мій гарний! не мусиш на світі вже жити:
Зв'яв еси і поникнув на місці сьому.
Ланцюжок мій ти будеш і вмерши носити,
Твою кучер з собою на той світ возьму.
Придивися до неї, мій хлоню вродливий:
Завтра будеш уже не чорнявий ти, сивий...
Там же десь ізнов
Гратиме в нас кров,
Оживем і вродливі, й щасливі...

XXIX

«Слухай, нене! одно ще до тебе благанне:
Полом'яний обом нам костер намости,
Відомкни мою хатку лякливу востанне
І коханків з огнем на спочинок пусти!
Як зажевріють іскри та попіл під нами,
Ми полинем далеко кудись із димами,
І тіла нові,
В сяєві любові
Будуть жити з старими богами».

ПРИМІТКИ

Творча спадщина П. Куліша велика й багатогранна. Впродовж свого довгого життєвого шляху він виступав як поет, прозаїк, драматург, перекладач, літературний критик та історик літератури, публіцист, фольклорист, етнограф, історіософ, мовознавець, педагог. Писав українською та російською мовами. За життя його твори друкувалися на сторінках журналів, газет, альманахів, виходили окремими виданнями (див.: *Кирилюк Є.* Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього.— К., 1929). Частина творів П. Куліша підписана псевдонімами: Євгеній Горницький, Петро Забоцень, Іродчук, Панько Казюка, Козак Белебень, Ничипор Кулиш, Ломус, Макаров, Панько Нєбрєха, Необачний, Николай М*, Опанас Прач, Павло Ратай, Дєнис Федорєнко, Панько Хуторний, Хуторянин, Данило Юс та ін. (див.: *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.).— К., 1969.— С. 491).

По смерті письменника були зроблені спроби випустити в світ багатомне видання його літературного доробку, зокрема: *Сочинения и Письма: Т. 1—5 / Изд. А. М. Кулиш. Под ред. И. Каманина.*— К., 1908—1910 (передбачалося 20 томів); *Твори: Т. 1—6 / Вид. товариства «Просвіта».*— Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка під зарядом К. Бєднарського, 1908—1911 (упорядник, автор передмови, приміток і видавець Ю. Романчук); *Твори: Т. 1—4.*— Видавництво «Українське слово» в Берліні, 1922—1923 (кожний том зі вступом і поясненнями Б. Лєпкого); *Твори: Т. 1, 3, 6—X.*— К.: ДВУ, 1930—1931 (це видання, яке здійснювалося під керівництвом О. Дорошкевича, за участю Є. Кирилюка, В. Петрова, П. Филипovichа та ін., було розраховане на 25 томів з додатковим). З радянських видань найповнішим є останнє: *Твори: В 2-х т.*— К.: Дніпро, 1989 (упорядкував і склав примітки М. Л. Гончарук; автор передмови М. Г. Жулинський).

До нашого видання ввійшли кращі художні твори П. Куліша, написані українською мовою. Частина з них передруковується в радянський час уперше («Потомки українського гайдамацтва», «Жизнь Куліша», «Дума про курку з курчатами...», «Дума-казка про Діда й Бабу, про Курочку рябенку і Надібку золотеньку», «Дума-пересторога, вельми на потімні часи потрібна» та ін.). Дібрані тексти покликані відбити жанрове розмаїття літературного доробку письменника, його творчу еволюцію. Том перший містить прозові твори, ліричні та ліро-епічні тексти з поетичних збірок, вірші, що не ввійшли до них, зразки поетичних переспівів та перекладів; том другий — поеми і драми.

Принцип розташування матеріалу жанрово-хронологічний. Тексти подаються за прижиттєвими авторизованими та іншими авторитетними виданнями, автографами за сучасним правописом із збереженням характерних діалектних лексичних, фразеологічних і частково морфологічних та фонетичних особливостей мови П. Куліша. Відповідно до сучасних правописних норм закінчення *-и* замінено на *-і* в іменниках жіночого роду в родовому, давальному та місцевому відмінках однини: не *души, покірности, речи, старости, а душі, покірності, речі, старості*; в іменниках чоловічого, жіночого і серед-

ного роду в називному та місцевому відмінках множини: не *гроши, очи, на двері, про святощі*, а *гроші, очі, на двері, про святощі*.

В іменниках чоловічого роду кінцеве *-р* в називному відмінку однини подається за твердою вимовою: *дикар, кобзар, цар* замість *дикарь, кобзарь, царь*.

За сучасними нормами оформлено написання іменників іншомовного походження: не *автобіографія, антологія, гімназія, губернія, диссидент, журналіст, інтелігенція, легіон, міністр, міраж, мірияди, океян, олімпійський, патріотизм, період, пістолет, поліція, преса, привілеія, філософія, цивілізація, а автобіографія, антологія, гімназія, губернія, дисидент, журналіст, інтелігенція, легіон, міністр, міраж, мірияди, океан, олімпійський, патріотизм; період, пістолет, поліція, преса, привілеія, філософія, цивілізація*; власних імен і назв: не *Булгарин, Виргилій, Вітоєт, Карамзін, Пушкін, Библия, Євхрат, Россія, Сібір*, а *Булгарін, Вергілій, Вітоєт, Карамзін, Пушкін, Біблія, Євфрат, Росія, Сибір*.

У займенниках і прикметниках довгої форми *и* замінено на *і*: не *молодій, іншій*, а *молоді, інші*; таке ж виправлення зроблено і в займеннику *тиєї (тієї)*.

У прикметниках і прислівниках вищого та найвищого ступенів сполучення *-йш* і букву *-ш* замінено відповідно на *-іш* і *-ч*: не *гарнійший, ріднійший, теплійше, найдорожчий*, а *арнійший, рідніший, тепліше, найдорожчий*.

У прикметниках твердої групи пом'якшений суфікс замінено на твердий: не *народній, поетичній, демократичній, чужоземній, руській*, а *народний, поетичний, демократичний, чужоземний, руський*. За сучасним правописом подається написання прикметників *ляцький (лядський), шляхецький (шляхетський)*.

Прикметники і прислівники *богатий (багато) і гарячий* замінено на *багатий (багато), гарячий*.

Осучаснено написання дієслів у зворотній формі на зразок *веселятця, дасця, достанеся, дієтця, знаєця, пораютьця, спитця* (*веселяться, дасться, достанешся, діється, знається, пораються, спиться*).

У дієсловах третьої особи множини другої дієвідміни шиплячі, якими закінчується корінь, подаються за твердою вимовою: *блищать, мовчать* замість *блищять, мовчять*.

Таке ж виправлення зроблено й у словах *границя (граница), мовчязний (мовчазний)*.

У дієсловах першої особи однини другої дієвідміни, корінь яких закінчується на *-д*, замість *-ж* пишеться *-дж*: не *хожу, гожуся, а ходжу, годжуся*; таке ж виправлення здійснено у словах *походжати, бджілка, дзеркало, суджений*; у дієсловах типу *гримати, збиратись -і* замінено на *-и*: *гримати, збиратись*.

За сучасним правописом подається написання слів із ненаголошеними *е, и, і*: не *дзвинить, дзвінить, здіймати, звідкі, зіма, кешеня, кізяки, маріво, мизерний, міні, нависний, невмірака, обідві, осіяти, по-українські, призвище, сидіти, скількі, тільки, тривога, хиба, а дзвенить, здійсмати, звідки, зима, кишеня, кізяки, марево, мізерний, мені, нависний, невмірака, обидві, осіяти, по-українськи, призвище, сидіти, скільки, тільки, тривога, хиба*.

Пом'якшено кореневе *-л* перед приголосними: не *барилце, білш, культура, началник, пилнує, салце, а барильце, більш, культура, начальник, пильнує, сальце*. Не зберігається вставне *н* всередині слова: не *мнякісінький*, а *м'якісінький*.

За сучасним правописом поставлено апостроф: *пам'ять, пір'я*. Тверду вимову у словах типу *рятувати*, а також у прізвищі *Бруховецький* замінено м'якою: *рятувати, Бруховецький*.

Осучаснено такі форми слів, як *запорозці (запорожці), ізъзісьть (із'ість), коршма (корчма), крест (хрест), кріз (крізь), курьці (курці), лилея (лілея), на сусі (на суші), одні (одні), пасішник (пасічник), ризза (риза), статешній (статечний), філя (хвіля)*.

Тексти старослов'янською мовою подаються без літери ъ після кінцевого твердого приголосного.

Без змін залишаються характерні для мови творів П. Куліша форми: *і що б там ні було, звідки ні, куди ні; прапір, працури, стьонжка; козащина, хмельнищина; найпевніший, виразніший, любіще, частіш; по-пушкінській; говоре; дієслівні форми на -ова (бенкетовати, розказовати, дяковати), форми власних імен (Ондрієвич, Терентьовна, Тимохвій). Не уніфікуються паралельні форми: братик — братік, вирей — вирій, заверюха — завірюха, Запорожжя — Запорожже, рицар — рицар, річей — речей, сем'я — сім'я, сидячи — сидючи, тільки — тільки.*

Зберігається авторське написання слів *Бог, Господь, Божа Матір, Аллах* і похідних від них, а також назв релігійних свят з великої букви. Слова на означення осіб різних національностей (*лях, москаль, турчин* та ін.) подаються з малої літери.

У найхарактерніших випадках зберігаються авторські наголоси.

Оскільки відновлений в сучасному українському правописі звук г, який П. Куліш позначав буквами Г, Q або буквосполученням *кг*, поки що не реалізується відповідною літерою у видавничій і друкарській практиці, він передається літерою *г*.

Діалектні особливості в поетичних творах зберігаються максимально.

Авторські посторінкові виноски позначаються у тексті зірочками і подаються посторінково беззастережно, переклади іншомовних слів та виразів, зроблені упорядником, — з ремаркою *Ред.* Коментовані імена, назви, вирази та історичні події позначаються суцільною нумерацією в межах твору.

У примітках кожний твір супроводжується текстологічним і реальним коментарем. Зокрема вказується наявність автографа, існування різних редакцій, найістотніші варіанти, по можливості дата й історія написання, відомості про першодрук, основні прижиттєві публікації, за яким джерелом друкується текст. Подаються розгорнуті авторські примітки до власних творів.

Малозрозумілі сучасному читачеві слова та вирази пояснюються у словнику в кінці кожного тому.

ПРОЗОВІ ТВОРИ

ЧОРНА РАДА

Хроніка 1663 року

Задум написати роман з історії України XVII ст., згодом названий «Чорною радою», виник у Куліша ще на початку 1843 року. У 1842 р. він створив свій перший історичний роман — «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» і на початку наступного року видав його. 25 січня 1843 р. Куліш надіслав примірник цього роману М. Погодіну — редакторові журналу «Москвитянин», у якому було надруковане Кулішеве оповідання «Коваль Захарко» (1843.— Ч. 1.— № 1). Є підстави вважати, що М. Погодіну роман сподобався, бо в листі до нього від 2 березня цього ж року Куліш пише: «Ваше одобрение столько уверило меня в бесполезности моих занятий, что я осмеливаюсь приступить со временем и к другому роману, если почувствую себя достаточно к тому подготовленным» (Листи П. Куліша до М. Погодіна // П. О. Куліш (Матеріали і розвідки).— Ч. 1. Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка.— Львів, 1929.— Т. 22.— С. 7).

Куліш інтенсивно читав твори М. Гоголя, О. Пушкіна, В. Шекспіра, В. Скотта, вивчав історіографічні праці, літописи, і поступово бажання написати новий історичний роман переросло в художній задум. У листі до М. Юзефовича від 27 квітня 1843 р. молодий письменник зазначив: «Ідея нового романа [...] родилась у меня ясно именно в то время, когда я испу-

галися, щоб не умереть от боли в груди. Мир, представлявший мне дотолє мрачным скопищем людских недостатков, вдруг при одной мысли о смерти явился в моей душе со всем тем, что только она находит в нем поэтического, — и это явление неожиданно озарило для меня художественным колоритом песколько страниц и а ш е й истории» (Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу // Киевская старина.— 1899.— Т. 64.— Кн. 2.— С. 188—189).

Того ж дня Куліш написав листа і до М. Погодіна, в якому, зокрема, зазначав: «Я забеременел новым романом и, нося его в своей душе, чувствую особенный аппетит к некоторым книгам, без которых мое чадо или вовсе не созреет в моем уме, или же родится с какими-нибудь неприятными недостатками [...]. Итак, покорнейше прошу Вас, милостивый государь, не поставит себя в тягость сделать с книжною лавкою такую сделку, чтобы она прислала мне (в счет имеющих выручиться за мою книгу денег) следующие книги: 1) «Polska do połowy XVII wieku przez Maciejewskiego»; 2) «История Малороссии» Маркевича; 3) «История Малой России» Бантыш-Каменского; 4) «O wojnach Chmielnickiego» и 5) «Устное повествование бывшего запорожца Коржа». Сверх того, надеюсь, что Вы не откажете сообщить мне свои малороссийские летописи, которые, под этот час, когда железо еще горячо, «стали бы мне в великой пригоде» (П. О. Куліш (Матеріали і розвідки).— Ч. 1.— С. 10—11).

У листі до М. Погодіна від 15 жовтня 1843 р. Куліш знову відзначив: «Уже с год сидит у меня в голове роман, почти совсем готовый, но я не хочу писать его, во-первых, потому, что в Киеве большой книги печатать не стоит, а во-вторых, потому, что хотелось бы глубже изучить историческую эпоху, а материалов для изучения нет (Вы, например, поманили только меня своим письмом да и замолчали). Если б кто купил его на наличные деньги, то я, пожалуй, написал бы».

У цьому ж листі Куліш повідомив першу назву майбутнього роману: «Имя моего романа: «Сотник Шрамко и его сыновья» (Шрамко значит — Balafgré *), — картина того чудного и загадочного времени, которое наступило по смерти Богдана Хмельницкого. На сцене будут действовать Брюховецкий и Сомко. Пришлите, Бога ради, хоть теперь своих материалов. Этим романом, кажется, я нечто сделаю для истории Малороссии» (Там же.— С. 11, 12).

У листі до М. Юзефовича від 10 грудня 1843 р. Куліш теж ділиться своїм чітким задумом нового історичного роману, якого, однак, ще не починав писати: «План романа давно у меня готов, эпоха представляется уже ясно воображению с своим особенным колоритом и характеры уже заданы, но боюсь писать, чтоб после не раскаиваться, да и где я его подену?» (Киевская старина.— 1899.— Т. 64.— Кн. 2.— С. 196—197).

Писати роман Куліш почав десь на рубежі 1843—1844 рр. У листі до М. Погодіна від 4 лютого 1844 р. він повідомляв, що «роман под заглавием «Сотник Шрамко» пишется, многое другое затевается, но все что пишу, складываю в портфель и ни строчки нигде не печатаю. Сочинения мои ни мало не потеряют, если пролежат у меня 10 лет» (П. О. Куліш (Матеріали і розвідки).— Ч. 1.— С. 14). Цікаво, що тут Куліш ніби передбачив долю «Чорної ради», яка справді після арешту автора в 1847 р. пролежала десять років у портфелі і побачила світ тільки в 1857 р.!

Куліш працював над «Чорною радою» впродовж 1844—1845 рр. і в першій половині 1846 р. У зв'язку з цим він просив І. Срезневського у листі від 13 березня 1845 р., посланому з Києва до Харкова: «В третьей книжке первой части «Зап[орожской] ст[арины]» на стр. 151 Вы говорите, что о бороде Сагайдачного есть предание. Я теперь пишу роман, в котором оно нашло бы себе приличное место.

* Той, хто має шрам на обличчі (франц.).— Ред.

[...] Да не знаете ли еще чего-нибудь о Сомке, Васюте и Брюховецком? Не знаете ли какого-нибудь предания или песни? Вот была бы для меня драгоценная находка!» (Листи П. Куліша до Ізм. Срезневського // Літературний архів: Двомісячник літературознавства.— Х., 1930.— Кн. 1-2.— С. 201—202).

А в листі до І. Срезневського від 21 вересня 1845 р. Куліш повідомляв: «Черная рада» моя приближается к концу» — і питає поради: «Хорошо ли я делаю, обременяя ее страницы множеством примечаний (разумеется, не таких пошлых, как в «Михайле Чарнышенке»)? Не будут ли оне подобны засохшим комам грязи, облепившей колеса чумацкой мажи? Что ж делать, когда в тексте все не потовпиться или когда иной может подумать, что человек бреше, а тут сама шира правда?» (Там же.— С. 203).

У листі до нього ж від 10 грудня 1845 р., посланому вже з Петербурга до Харкова, Куліш знов-таки зазначив: «Черную раду» свою я оканчиваю» — і в записці, вкладеній у той же лист, поінформував про це й М. Костомарова: «Черная рада» близка к концу. «А жоны козацькіи стали жонами шляхетскими» (Там же.— С. 204, 205).

Більш детально свою інтенсивну роботу над романом Куліш описав у листі до І. Срезневського від 10 січня 1846 р.:

«Первую главу своего романа я местами исправил и значительно усилил примечаниями, вторую почти всю уничтожил. Шрамко, выехав из Паволочи, не встречает теперь никаких ляхов и достигает Хмарища только в обстановках местными очерками и некоторыми разговорами, необходимыми для первого подмалевка его характера. Оные же ляшки, торча на первых страницах и не принимая никакого участия в дальнейших событиях романа, вредили гармонии впечатлений, какие нужно поселить в воображении читателя. В пятой главе я уничтожил сравнения с нынешними женщинами [...]. Две следующие главы я послал в «Москвитянин» [...]. Потом Вы будете читать продолжение «Черной рады» в трех первых нумерах «Современника» на 846 год. Это составит второй том. А третий том, заключающий в себе окончательное развитие идеи романа и значение каждого характера, не будет напечатан нигде. Если цензура его общиплет, то я совсем не буду его печатать или привезу к Вам в Харьков: у Вас, кажется, цензор — добрый человек» (Там же.— С. 205).

Про ці «три томи» роману є згадка і в листі Куліша до М. Погодіна від 17 січня 1846 р.: «Паны» мои, как называете Вы «Черную раду», окончены накануне Нового года. Впрочем, тут не одни паны, а пополам с мужиками, и из этого-то вся и беда вышла! Я боюсь, чтоб цензура не обрезала третьего тома, где весьма очевидны становятся главные мои идеи. Что же Вы посоветуете мне делать с этим романом? Я думал уступить его какому-нибудь книгопродавцу за тысячу рублей серебром» (П. О. Куліш (Матеріали і розвідки).— Ч. 1.— С. 16—17).

Втім, Куліш послішив сповістити М. Погодіна про завершення роману — очевидно, хотів наперед домовитись про його видання, хоча робота над романом тривала. «Посылаю Вам,— писав автор О. Бодянському з Петербурга в Москву 23 травня 1846 р.,— начало Летописи Самовидца; следующие тетрадки Вы получите немедленно, как только начнется ее печатание. Я должен удержать их на некоторое время у себя, пока еще моя «Черная рада» лежит у меня в брульоне: иногда понадобится заглянуть в этот источник» (Письма П. А. Куліша к О. М. Бодянскому // Киевская старина.— 1897.— Т. 58.— Кн. 9.— С. 398—399).

«Чорна рада» була завершена 31 серпня 1846 р., про що Куліш повідомив О. Бодянському у листі від 1 вересня 1846 р.: «Вчера был достопамятный день совершенного окончания первого на украинском языке исторического романа «Черная рада», который к Вашим услугам» (Там же.— С. 408).

Разом з тим письменник продовжував удосконалювати текст роману. «Да еще хочу поработать в Вашем архиве для своей «Черной рады»,— зазна-

чав він у листі до О. Бодяньського від 16 вересня 1846 р.— Хочеться мне, щоб то был не вымысел, а истина, до чего уже я достиг значительно» (Киевская старина.— 1897.— Т. 59.— Кн. 10.— С. 28).

Якою мовою Куліш писав «Чорну раду»? В «Воспоминаниях о Николае Ивановиче Костомарове» він зазначив: «Чорну раду» «в Києве начал я писать на языке Пушкина, а в Петербурге написал на языке Шевченка» (Новь.— 1885.— Т. 4.— № 13.— С. 66).

Задум написати «Чорну раду» українською мовою виник у Куліша на початку 1846 р. В листі до І. Срезневського від 7 березня 1846 р. він пояснював це так: «Роман не знаю как скоро издам. Впрочем, я не спешу. Может быть, я его совсем переделаю. Между прочим, хочу написать «Черную раду» по-украински. Ведь я украинским языком гораздо лучше владею, нежели русским,— разумеется, в прозе. Стихи — не наше дело. Что Вы на это скажете? Есть люди, которые почти бранят меня за это намерение. А мне русский язык кажется иностранным» (Літературний архів.— X., 1930.— Кн. 1-2.— С. 209).

Подібну думку він висловив і в листі до І. Срезневського від 21 квітня 1846 р.: «Я написал уже две трети «Черной рады» по-украински. Что Вы на это скажете? Русский язык меня не удовлетворяет, особенно когда герои мои разговаривают. Я страдаю за каждую фразу. А здесь приволье» (Там же.— С. 210).

Куліш вирішив створити історичний роман українською мовою не тільки тому, що він нею володів краще, ніж російською, чи тому, що хотів зробити мову персонажів природною. Письменник насамперед свідомо ставив перед собою мету — зробити українську народну мову літературною. У листі до О. Бодяньського від 23 травня 1846 р. він підкреслював: «Задача в том, чтобы украинский язык поднять на степень литературного. [...] Я написал «Черную раду» по-украински и помещу в альманахе несколько глав. Страшно думать, что народ, так деятельно участвовавший в событиях рода человеческого, не в состоянии был рассказать о своей жизни в историческом романе!» (Киевская старина.— 1897.— Т. 58.— Кн. 9.— С. 399).

У 1846 р. Куліш створив два тексти «Чорної ради» — український і російський.

28 січня 1845 р. Куліш надіслав перші п'ять глав роману, написані російською мовою, редакторові журналу «Современник» П. Плетньову (з рекомендацією М. Юзефовича, помічника куратора Київської шкільної округи; див.: *Петров В. П.* Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість.— К., 1929.— С. 436). Надіслані глави автор подав як початок свого нового історичного роману під назвою «Черная рада». Про це є згадка в листі П. Плетньова до Я. Грота від 21 лютого 1845 р.: «Некто Пантелеймон Кулиш из Киева, автор исторического, очень интересного романа (особенно по многочисленности фактов для истории Малороссии) «Михайло Чарнышенко», прислал мне пять глав из нового своего, еще не напечатанного романа «Черная рада». Его письмо и сочинение препровождены мне Юзефовичем, который рекомендует мне его как человека и с талантом, и с благими намерениями» (Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетневым.— Спб., 1896.— Т. 2.— С. 404).

Отриманий фрагмент П. Плетньов опублікував в «Современнике» (1845.— Т. 37.— Кн. 6; Т. 38) під назвою «Пять глав из нового романа П. Кулиша «Черная рада» з приміткою до назви твору: «Так называлось собрание малороссийского народа 1663 года для избрания гетмана».

За текстологічними спостереженнями Є. П. Кирилюка, «у цілому ці п'ять розділів відповідають двом розділам останньої редакції» (*Кирилюк Є.* Перший український роман «Чорна рада» // *Куліш П.* Твори.— Т. 3. Чорна рада. Хроніка 1663 року.— Х.— К., 1931.— С. 194), хоча, варто зауважити, дія в них починається з історичного вступу («Глава I, служащая вступлением»), опису Паволочі на Київщині і пригод Петра в цьому містечку (глава II), історичних

та етнографічних екскурсів — тобто всього того, що автор через рік зняв (див. цитований вище лист Куліша до І. Срезневського від 10 січня 1846 р.).

В «Современнике» (1846.— Т. 41.— Кн. 1) був надрукований ще один уривок з роману — «Киевские богомольцы в XVII столетии» з такою примітною редакцією: «Предлагаемая статья заимствована из романа «Черная рада», которого пять глав помещены в XXXVII и XXXVIII т. «Современника». Впрочем, она представляет как бы отдельное сочинение. Автор смотрит на дело романиста серьезно и для своих рассказов изучает исторические источники и памятники так же прилежно, как бы и для самой истории Украины. Поэтому изображенная здесь картина, хотя представлена и в драматической форме, но основана на строгом изучении старины украинской» (С. 62). Оpubлікований уривок «Відповідає 4, 5, 6 і 7 розділам останньої редакції» (Кирилюк Є. Перший український роман «Чорна рада». — С. 194). Уточнено: відповідає сюжетно, бо між цим уривком і відповідними главами першодруку є певні стильові відмінності, зокрема, в першодруці жвавіше, стисліше й поетичніше подано опис Києва.

Один з фрагментів «Чорної ради» Куліш надіслав М. Погодіну, зазначивши в супровідному листі від 24 листопада 1845 р.: «...посылаю Вам отрывок из моего романа, замечательный в том отношении, что представляет картину старинных украинских обычаев, основанную на прилежном изучении старины. Покорнейше прошу Вас не выпускать ни одного примечания. Пусть меня упрекают в педантизме, но я имею свои резоны ...» (П. О. Куліш (Матеріали і розвідки). — Ч. 1. — С. 16). Перші глави «Чорної ради», як і текст роману «Михайло Чарнышенко», Куліш споряджав історичними, етнографічними та фольклористичними примітками, від чого, однак, він відмовився, на користь художності, вже в завершеному варіанті першої редакції.

Надісланий М. Погодіну уривок був надрукований у редактованому ним журналі «Москвитянин» (1846.— Ч. 1.— № 1) під назвою «Козацкие паны. Отрывок из неизданного романа П. Кулиша «Черная рада». Оpubлікований текст нагадує главу III останньої редакції, де він відшліфований і скорочений.

У журналі «Москвитянин» (1846.— Ч. 3.— № 5) уперше побачив світ іще один фрагмент роману — «Один день из жизни запорожца Кирила Тура. Отрывок из романа «Черная рада», який нагадує XI і XII глави останньої редакції.

Повністю ж «Чорну раду» Куліш збирався опублікувати в редактованому О. Бодянським журналі «Чтения Императорского общества любителей истории и древностей российских при Московском университете», причому він мав на меті випустити в світ насамперед український текст роману, про що писав О. Бодянському в листі від 21 серпня 1846 р.: «...если хотите, я напечатаю в Вашем журнале и свою «Черную раду» на украинском языке. Для славян она должна быть интересна как по языку, так и по изображению нравов и обычаев украинских» (Киевская старина.— 1897.— Т. 58.— Кн. 9.— С. 404).

У «Чтениях...» публікувалися історичні матеріали і дослідження, але Куліш, як видно з його листа до І. Срезневського від 24 серпня 1846 р., сподівався ось на що: «Бодянский откроет в журнале общества новый отдел для современных произведений славянских писателей, и я пошло ему свои предания, а потом и «Черную раду» на украинском языке» (Літературний архів.— 1930.— Кн. 1-2.— С. 212).

У листі до О. Бодянського від 8 жовтня 1846 р. Куліш запитував: «Мне нужно знать, открыли ли Вы в Вашем журнале новый отдел и может ли «Черная рада» быть напечатана в нем вся вдруг и немедленно по приезде моем в Москву, т. е. около 15 ноября? [...] Не могу далее переносить, что после повестей Основьяненка мы, малороссияне, совсем уснули со своею литературою» (Киевская старина.— 1897.— Т. 59.— Кн. 10.— С. 28—29).

У жовтні того ж року в Куліша з'явився намір видати «Чорну раду» окремою книжкою, про що він повідомляв О. Бодянського в листі від 18 жовт-

ня 1846 р.: «Может ли поступить в печать «Черная рада» к тому времени, как я приеду в Москву? В противном случае я хочу печатать ее на свой счет и потому заблаговременно должен обратиться к цензору» (Там же.— С. 31).

В іншому листі до О. Бодяньського, теж від 18 жовтня 1846 р., Куліш, однак, відмовився від попереднього наміру: «В цензуру «Черную раду» отдавать теперь уже некогда. Не лучше ли будет, если я поручу ее Вам для назначения в «Чтениях»? У цьому ж листі він шукав шляхів і для публікації російського тексту «Черної ради»: «Экземпляр русской «Черной рады», совершенно готовый к печати, я оставил у Плетнева. Если бы Вы нашли охотника купить право первого издания за 1000 руб. сер[ебром], наличными деньгами, то пусть обратится к Петру Александровичу» (Там же).

Через кілька днів Куліш знову повертається до думки про окреме видання роману: «Раду» постараюсь поскорее доставить цензору,— зазначав він у листі до О. Бодяньського від 22 жовтня 1846 р.— Не можете ли Вы мне сказать, во сколько времени могут у Вас, в Москве, напечатать ее?» (Там же.— С. 32—33).

Такий поспіх у пошуках можливості видати «Чорну раду» пояснюється тим, що навесні наступного, 1847 року Куліш за відрядженням Петербурзької Академії наук мав виїхати у західно- та південнослов'янські країни для вивчення слов'янської історії, мов і культур. 7 листопада 1846 р. Куліш інформував О. Бодяньського про свій остаточний намір: «Я уже писал к Вам, что украинскую «Черную раду» напечатая у Вас. Что касается до русской, то оставлю до возвращения из заграницы» (Там же.— С. 34).

Тим часом справа з виданням роману посувалася повільно. Куліш залишив О. Бодяньському український примірник «Черної ради» і поїхав на Україну, де 24 січня 1847 р. відбулося його весілля з О. Білозерською. У листі від 13 лютого 1847 р., відправленому з Мотронівки Борзенського повіту на Чернігівщині, Куліш просив О. Бодяньського: «Коли читали «Чорну раду», то напишіте. Може, по-Вашому, треба які словця підправити. То напишіте які, і якби Ви підправили, то я, може, й скажу: «добре, переправте». Я чоловік погідливий» (Там же.— С. 39).

Наприкінці березня 1847 р. Куліш, який разом з дружиною виїхав у наукове відрядження, був заарештований у Варшаві за підозрою в участі у Кирило-Мефодіївському братстві. Письменника було засуджено на адміністративне заслання в Тулу і позбавлено права друкуватись. 1 вересня 1847 р. в Петербурзі, перед від'їздом на заслання, Куліш написав О. Бодяньському листа, якого передав адресатові брат Кулішевої дружини В. М. Білозерський. Куліш просив О. Бодяньського повернути йому в Тулу «Чорну раду» через В. Білозерського: «Прошу Вас вручить ему «Черную раду» для доставления мне. [...] Я не теряю надежды, что мне опять позволят печатать...» (Там же.— С. 42).

У Тулі Куліш звернувся за дозволом на публікацію «Черної ради» до генерала Л. В. Дубельта, одного з шефів Третього відділу: «...осмеливаюсь покорнейше просить Вас исходатайствовать мне в с о ч а й ш е е разрешение печатать мои сочинения. [...] я желал бы показать всем, что мой идеал воз-можной на земле справедливости, здравомыслия и практической любви к человеку заключается в Русском правительстве, что на старое время русское вообще и в особенности на украинское я смотрю с ужасом и жалостью и что, по моему мнению, для России теперь только наступило время полного развития прекрасной государственной жизни, начатой Петром Великим. «Черная рада» моя, вновь исправленная и местами переделанная, представляет как нельзя яснее всю беспорядочность украинской старины и, будучи основана на долгом изучении исторических источников, докажет всем рассудительным людям, что старина наша похожа на страшную ночную сказку и что светлый день спокойной жизни настал для Малороссии только в новейшее время. Если б я был так счастлив, чтобы правительство возвратило мне свою доверенность позволением печатать, я бы выступил на новое литератур-

ное поприще с этим романом» (цит. за: Пантелеймон Куліш: Збірник праць комісії для видавання пам'яток новітнього письменства.— К., 1927.— С. 45). Однак Третій відділ не задовольнив прохання засланого письменника.

Так у 40-х роках Кулішеві не пощастило опублікувати «Чорну раду» повністю.

Куліша звільнили з заслання наприкінці 1850 р., але друкуватись йому було ще заборонено. У першій половині 50-х років, у добу миколаївської реакції, він писав твори російською мовою і публікував їх без підпису або під псевдонімом *Николай М**. Водночас працював над текстом «Чорної ради», не втрачаючи надії колись-таки видати роман. У 1855—1856 рр., коли новий цар Олександр II взяв курс на певну лібералізацію суспільного життя, Куліш, сподіваючись, що незабаром йому повернуть право на публікації, почав готувати «Чорну раду» до друку. Він заново відредагував текст роману, про що листовно інформував М. Білозерського: «Теперь я брею и стригу своего «романа», чтобы можна было проскользнуть мимо швейцара, а там, внутри палат, люди помягче. Сказано: «не так пан, як панчата» (цит. за: *Шенрок В. П. А. Кулиш: Биографический очерк // Киевская старина.— 1901.— Т. 73.— Кн. 6.— С. 349; В. Шенрок не зазначає дати написання цього листа, але зі змісту останнього видно, що він написаний на початку царювання Олександра II, до виходу в світ підготовлених Кулішем «Записок о жизни Николая Васильевича Гоголя», які з'явилися друком на початку 1856 р.).*

У листі до В. Тарновського-батька від 7 березня 1856 р. письменник відзначив: «Теперь-то самое время для печатания «Черной рады», которое, пожалуй, опять изменится» (Письма Кулиша к В. В. Тарновскому // Киевская старина.— 1898.— Т. 61.— Кн. 4.— С. 116).

На початку квітня 1856 р. Кулішеві нарешті дозволили друкуватись. Він негайно ж повідомляє «приятную новость» В. Тарновському в листі від 6 квітня 1856 р.: «...мне наконец разрешено печатать мои сочинения по рассмотрению оных в «обыкновенной цензуре» [...]. Сегодня же посылаю в Москву «Черную раду» и надеюсь, что Аксаковы упрелят цензора бросить для нее все» (Там же.— С. 119).

З листа Куліша до Г. Галагана від 20 липня 1856 р. видно, що «Чорна рада» на той час була передана в цензурне відомство (див.: Частная переписка Г. П. Галагана. 3. Письма П. А. Кулиша // Киевская старина.— 1899.— Т. 66.— Кн. 9.— С. 342).

Про подальшу долю роману є згадки в листах Куліша до В. Тарновського —

від 28 вересня 1856 р.: «... «Черная рада» до сих пор не пропущена: фон Крузе не смеет пропустить ее. Надобно дожидаться перемены нескольких лиц, пугающих правительство Малороссию; тогда только «Черная рада» может быть напечатана безопасно для цензора и для автора» (Киевская старина.— 1898.— Т. 61.— Кн. 4.— С. 121);

від 24 жовтня 1856 р.: «О «Черной раде» идет дело с главным правлением цензуры. Очень обнадеживают. Земляки, прочитавши ее, пришли в неописанный восторг, т. е. те земляки, которые прикосновенны к сему правлению; а предисловие повторяют тирадами наизусть. Не давайте Вашего списка никому: в нем многое сказано не так, как следует» (Там же.— С. 124);

від 20 листопада 1856 р.: «Что день, то новые события с «Черною радюю». Последние две недели я почти каждый день бывал у кого-нибудь из цензоров и цензурных чиновников или у сильных земли, каковы князь Вяземский, князь Щербатов, граф Толстой, князь Оболенский, то с визитом, то с запискою, то с просьбою, то с жалобою, то с косвенным внушением; а тут разразилась в цензурном мире одна и другая буря, и все это как будто для того, чтоб не дать явиться на свет моему бедному произведению. Восстал против провинциальных очерков Салтыкова граф Панин и был уничтожен решением государя: «читал с удовольствием». Восстал против стихотворений Некрасова князь Долгорукий и чуть не низверг «Современника» и цензора

Бскетова с высоты их величия. В эту бурю я должен был без устали направлять свой парус, сообразно с дующими в него ветрами. Наконец в пользу «Черной рады» образовалась сильная партия и решилась пасть или победить. Чуть ли не дойдет дело и до высокого порога; но, кажется,— без того обойдется. А между тем денег у меня нет» (Там же.— С. 124—125).

Цензурний дозвіл на видання «Чорної ради» було дано 25 листопада 1856 р.

Куліш з радістю повідомив це В. Тарновському в листі від 26 листопада 1856 р.: «Да не смущается сердце Ваше: «Черная рада» пропущена, и в то время, когда Вы будете читать эти строки, станки Якобсона будут действовать со всевозможною для них поспешностью. Я образовал здесь малороссийскую типографию, из которой сперва наборщики бежали, говоря, что набирать эту тарарашину — все равно, что набирать по-гречески, но теперь так искусились, что после второй корректуры можно подписывать: п е ч а т а т ь ». І далі: «Всего больше я обязан обер-прокурору Святейшего Синода * за «Черную раду». Он не усумнился поручиться своею репутациею за чистоту моих намерений. Цензором моим был Лажечников, что для меня очень приятно. Русский романист подал руку малороссийскому!» (Киевская старина.— 1898.— Т. 61.— Кн. 4.— С. 125—126).

Отримавши цензурний дозвіл на видання «Чорної ради», Куліш, однак, не міг скористатися з нього. Повідомляючи М. Юзефовича в листі від 2 грудня 1856 р. про те, що «Чорна рада» «вже печатається», він бідкався, що нема грошей (див.: Киевская старина.— 1899.— Т. 64.— Кн. 3.— С. 313).

Гроші на видання першого українського роману Кулішеві надіслали М. Юзефович (за це Куліш дякує йому в листі від 19 січня 1857 р.— Там же), В. Тарновський (спочатку 1000 крб. сріблом — див. лист Куліша до нього від 27 березня 1856 р.: Киевская старина.— 1898.— Т. 61.— Кн. 4.— С. 117; згодом — 500 крб.— див. лист Куліша до нього від 24 грудня 1856 р.: Киевская старина.— 1898.— Т. 63.— Кн. 12.— С. 362) і Г. Галаган (60 крб.— див. лист Куліша до нього 9 лютого 1857 р.: Киевская старина.— 1899.— Т. 66.— Кн. 9.— С. 348).

Куліш планував видати український текст «Чорної ради» окремою книжкою з власною передмовою «О духовном соединении Южной Руси с Северною. Предисловие к «Черной раде». Та цензура пропустила спершу текст роману, а передмову ще розглядала. Щоб не гаяти часу, письменник вирішив надрукувати спочатку роман, а потім приверстати до нього передмову. В листі до Г. Галагана від 9 лютого 1857 р. він повідомляв: «Чорна рада» напечатана вже вся, а предисловіє цензура ще придержує. І хочеться, і мати не веліла — оттак і тій цензурі!» (Киевская старина.— 1899.— Т. 66.— Кн. 9.— С. 348).

Не дочекавшись цензурного дозволу на видання передмови, Куліш випустив у світ роман без неї: Чорна рада, хроніка 1663 року / Написав П. Куліш.— Спб.: В типографии Ал. Якобсона, 1857. Сталося це на початку року. В листі до Г. Галагана від 30 березня 1857 р. автор роману писав: «Оце ж, я думаю, Ви вже получили «Чорну раду» (Там же).

Ще наприкінці 1855 р. С. Т. Аксаков, один з ініціаторів видання журналу «Русская беседа», що мав виходити з 1856 р., запропонував Кулішеві опублікувати на сторінках цього часопису російський текст «Чорної ради». У листі до В. Тарновського від 1 січня 1856 р. Куліш писав: «Старик Аксаков просит прислать ему русскую «Черную раду» немедленно. Я говорил с ним давно об этом и для того приготовлен чистый экземпляр, кот[орый] теперь нах[одится] у Мих[аила] Влад[имировича] (Юзефовича.— С. Н.). Усерднейше прошу Вас взять его и завтра же отправить в Москву [...] Константину Сергеевичу Аксакову [...]. Они гуртом проведут рукопись к государю, и русская «Черная рада», будучи напечатана в «Русской беседе» (журнал Хомякова

* Йдеться про графа Олександра Петровича Толстого, який перебував на посаді обер-прокурора Святого Синоду в 1856—1862 рр.

и других), проложит верный путь малороссийской. Повредить же она не может. Ведь это не перевод, а как бы самостоятельное произведение» (Киевская старина.— 1898.— Т. 61.— Кн. 4.— С. 111—112).

Куліш передав «Русской беседе» не «Чорну раду», а повість «Феклуша». «Я дал им повесть и обещал напечатать у них перевод «Черной рады», если будет издан подлинник. А ведь есть надежда, что он будет издан!» — писав він у листі до В. Тарновського від 7 березня 1856 р. (Там же.— С. 115).

Але ще до того, як Куліш вдруге отримав значну суму грошей від В. Тарновського, він, аби якось поправити своє скрутне фінансове становище, домовився про публікацію російського тексту «Чорної ради» в «Русской беседе». У листі до В. Тарновського від 24 грудня 1856 р. письменник пояснював: «Не хотілось мені друкувати скоро переводу «Чорної ради», да пришлось круто. Продав я його у «Руськую бесіду» (Киевская старина.— 1898.— Т. 63.— Кн. 12.— С. 362).

Над удосконаленням російського тексту «Чорної ради» Куліш працював навесні 1857 р. У листі до Г. Галагана від 28 квітня 1857 р. він писав: «От я тепер морочусь над «Черною радю» для «Руської бесіди». Розкажи москалеві по-московськи, що се в нас слово ніжне, мальовниче, голосне як пісня! Хочеш повіять запашною садовоною, а йому несе квашеною капустою,— і сам бачиш, що воно зовсім не те, да не знаєш, як до його заговорити, щоб зрозумів він тебе!» (Киевская старина.— 1899.— Т. 66.— Кн. 9.— С. 352).

Російський текст роману під назвою «Черная рада, хроника 1663 года» вперше був опублікований у журналі: Русская беседа.— М., 1857.— Кн. 6-7. Потім він був випущений у світ окремою відбиткою з цього журналу: Черная рада, хроника 1663 года / Сочинение П. А. Кулиша.— М., 1857. Журнальний першодрук і відбитка роману завершувалися авторською післямовою «Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпilog к «Черной раде».

Треба спростувати думку Є. П. Кирилюка про те, ніби до українського варіанта «Чорної ради» була інша передмова, відмінна від епілогу до російського видання (див.: Кирилюк Є. Перший український роман «Чорна рада» // Куліш П. Твори.— Х.— К., 1931.— Т. 3.— С. 221—222). Припущення вченого ґрунтувалося на таких рядках в листі Куліша до дружини, О. Куліш-Білозерської: «Книжки мої понапечатувані, да одна без хвоста, а друга без голови, то й жду: не хочу так випускати. Хвіст головне правління пропустило, да щось цензор загаявся у Москві з підписом, а голову іще оглядають, чи не кусатиметься. Голова же сія єсть предисловіє к «Чорній раді» (цит. за: Шенрок В. П. А. Кулиш: Биографический очерк // Киевская старина.— 1901.— Т. 73.— Кн. 6.— С. 369).

Є. П. Кирилюк прокоментував цей уривок так: «Під «одною» слід розуміти російську «Чорну раду», під «другою» — українську. Одна, тобто російська, «без хвоста», без «епілога» (Кирилюк Є. Перший український роман «Чорна рада».— С. 221).

Але це не так. «Одна без хвоста» — то другий том «Записок о Южной Руси» без Кулішевого доповнення до «Универсала гетмана Остряницы с замечаниями М. А. Грабовского», а «друга без голови» — це «Чорна рада» без передмови (згодом опублікованої як епілог до російського видання). У цьому переконуємось, читаючи лист Куліша до В. Тарновського від 19 січня 1857 р.: «А знаєте, що робиться з предисловієм до «Чорної ради» — перенесли його аж у совіщательний комітет головного правління цензури. Поділились голоси: одні репетують, що притьмом треба розрішити, не вичеркуючи нічого, а другі: «Ой ні! поміркуйте, що з сього буде!» А комітет той засідає раз у місяць, та ще поки через канцелярське митарство проведуть, то наждемось уволю. І стаття Грабовського про Остряницю із моім хвостом ніяк не пролізе. Уже й князю Вяземському я читав, і той сказав, що добре; а все-таки опасуються неказенної, не устряловської історії; а затим і другий том «Записок о Ю[жной] Р[уси]» не виходить» (Киевская старина.— 1898.— Т. 63.— Кн. 12.— С. 364—365).

Що «Епілог к «Черной раде» — це та сама передмова, яка планувалась до українського видання, засвідчив сам Куліш у листі до сестер Марії та Олександри Милорадовичівен від 19 липня 1857 р.: «...мое предисловие до «Черной рады» [...] печатается в «Русский бесіди», без усякої переміни» (цит. за: *Дорошкевич О.* Куліш і Милорадовичівна. Листи.— К., 1927.— С. 74).

В «Епілоге к «Черной раде» Куліш вказав, зокрема, на різницю між українським та російським текстами роману: «Черная рада» написана мною сперва на южнорусском, или малороссийском языке. Здесь напечатан вольный перевод этого сочинения. В переводе есть места, которых нет в подлиннике, а в подлиннике осталось многое, не вошедшее в перевод. Это произошло как от различия духа обеих словесностей, так и от того, что, сочиняя подлинник, я стоял на иной точке воззрения, а в переводе я смотрел на предмет как человек известной литературной среды. Там я по возможности подчинялся тону и вкусу наших народных рапсодов и рассказчиков; здесь я оставался писателем установившегося литературного вкуса. Думаю, что от этого подлинник и перевод, изображая одно и то же, представляют, по тону и духу, два различные произведения» (Русская беседа.— 1857.— Кн. 7.— С. 123; перший абзац, який починається цими словами, відокремлений від подальшого тексту епілогу пропуском рядка; виходячи з цього, а головне — із змісту цього абзаца, можна вважати, що автор дописав його спеціально для публікації епілогу в «Русской беседе»).

За словами Є. П. Кирилюка, «порівняння російської й української «Черної ради» [...] доводить нам, що це дуже одмінні редакції, що російський текст є переробкою не останньої редакції, а якоїсь ранішої. Маємо в ній деякі сцени цілком перенесені з сорокових років» (*Кирилюк Є.* Перший український роман «Чорна рада».— С. 223).

Російська редакція «Черної ради» порівняно з українською має такі основні відмінності:

кожній главі російського тексту роману передує епіграф — з української народної думи, пісні чи оповідання, із спогадів колишнього запорозького козака М. Л. Коржа, записаних і виданих істориком А. О. Скальковським (1842), з «Літопису Самовидця» або з поезії Т. Шевченка (підписано: «Анонім»);

російський текст споряджено численними посторінковими примітками — письменник пояснив козацькі вислови, історичну лексику, українізми (бровар, гаман, городовые козаки, громада, грубник, державцы, жолнер, клейноды, козацкое солнце, комиссары, староста, схованка, характерство, хустка, чайки, чура та ін.), народні звичаї та обряди, подав стислі географічно-історичні довідки про Річ Посполиту, міста Павлолоч, Корсунь, Пилявці, Збараж, прокоментував з посиланням на історичні джерела та наукові видання («Літопис Самовидця», універсали гетьмана Остряниці й договірні статті Б. Хмельницького, «Историю Малой России» Д. Бантиша-Каменського, перший том «Записок о Южной Руси») окремі слова автора і персонажів;

у главі третій української «Черної ради» Куліш обмежився згадкою про розмову Петра Шраменка з Череванихою та її дочкою Лесею, що відбулася в пекарні, тоді як у цій же главі російської редакції він подав і сцену вітання Петра з Лесею, і саму розмову; детальніше змальовано в російському тексті і сцену молитви Шрама в церкві на Подолі (глава п'ята);

орієнтуючись на російського читача, Куліш в «Черной раде» вдався до ширших етнографічних описів (наприклад, Череваневого хутора в главі першій, Києва в главі четвертій, прочитувавши в останньому випадку книгу українського письменника першої половини XVII ст., киево-печерського монаха А. Кальнофойського «Feraturgema»), до докладніших історичних пояснень (у главі п'ятій подав детальнішу інформацію про С. Кішку і навів рядки з народної думи про цього героя, у главі чотирнадцятій прочитував уривок з листа князя Гагіна цареві, в якому сповіщалося, що Брюховецький «хоть и не учен, да умен и ужесть как вороват и исправен. Посадивши его на границах, можно спать в Москве без торопливости»);

у російському тексті більше місця автор приділив розкриттю психологічного стану персонажів (Петра у главі восьмій, Гвинтовки у главі десятій, Брюховецького наприкінці глави шістнадцятої);

в українській редакції відсутні окремі фрази персонажів, наявні в російській; за допомогою усіх цих скорочень автор прагнув досягти в українській «Чорній раді» якомога динамічнішого розгортання художньої дії;

натомість у російській редакції, на відміну від української, нема перших двох абзаців глави шостої, у яких висловлено почуття національної туги за колишньою князівською і гетьманською величчю і славою, — ці рядки призначалися для українського читача;

у російській «Чорній раді» авторські роздуми розлогіші, завдяки чому виразніше відчувається особистість письменника — тогочасного українського інтелігента, який здобув освіту в російськомовних навчальних закладах, формувався в умовах пануючої російської культури і разом з тим засвоїв рідну мову, вивчив українську історію, етнографію, усну народну творчість; у стилі російських історичних романістів Куліш частіше говорить від власного імені («Какие думы, какие чувства занимали душу моего козака, не берусь рассказывать...» і т. п.);

у главі вісімнадцятій автор змінив ідеологічні акценти. В українському тексті він опоетизував рідну старовину, наголосивши на благородстві історичних діянь «щирого козарлюги і попа, Івана Шрама Паволоцького, і славного рицаря Сомка Переяславського», які «не вдавивши нічого супротив лихої української долі, полягли од беззаконного меча шановними головами. Хоть же вони і полягли головами, хоть і вмерли лютою смертю, — підкреслив Куліш, — да не вмерла, не полягла їх слава. Буде їх слава славна поміж земляками, поміж літописами, поміж усіма розумними головами». У російському тексті письменник, навпаки, розвінчує уславлену старовину: «Почти в то же время казнили в Борзне Сомка и Васюту. Их приверженцы сосланы в ссылку. Брюховецкий был всемогущ; Украина приуныла; все трепетало новой старшины козацкой; запорожцы везде распоряжались чужою собственностью, как своею. Такова-то была та хваленая, поэтическая и героическая старина, о которой иные так простодушно вздыхают!».

Останнє речення Куліш, очевидно, призначав спеціально для прискіпливих читачів із Третього відділу. Адже в 1847 р. співробітники цього відділу, ознайомившись з уривками «Чорної ради», опублікованими в журналах «Москвитянин» і «Современник», звинуватили автора в тому, що в романі «мимоходом говорится о набегах малороссиян как о важных войнах, о наездах казаков как бы о рыцарстве, словом, у Кулиша и здесь малороссийские казаки представляются в преувеличенной славе» (Кирило-Мефодіївське товариство: В 3-х т. — К., 1990. — Т. 2. — С. 44).

А у висновку Третього відділу про справу П. Куліша було записано, що він у своїх листах «везде выражал чрезмерную любовь к родине, Малороссии, ложные понятия о ее прежней будто бы славе и заботился о восстановлении ее литературы и народности».

Напечатанные им сочинения: «Повесть об украинском народе», «Украина» и «Михайло Чарнышенко» исполнены тех же мыслей. В этих сочинениях он с восторгом описывал дух прежнего казачества, наезды гайдамаков изображал в виде рыцарства, представлял историю малороссиян едва ли не знаменитее всех историй, славу этого народа называл всемирною, приводил песни украинские, в которых выражается любовь к вольности, намекая, что этот дух не простыл и доселе также в малороссиянах ...» (Там же. — С. 80).

Усе ж таки в епіграфі до глави вісімнадцятої, вибраному, як зазначив автор, з народної думи, звучить уславлення козацької історії:

Полягла козацька молодецька голова,
Як од вітру на степу трава;
Слава не вмере, не поляже —
Рицарство козацьке всякому розкаже.

Утретє російський текст роману за доглядом автора було передруковано у вид.: Повести П. А. Кулиша: В 4-х т. Т. 1. Черная рада.— СПб.: В типографии П. А. Кулиша, 1860.— 357 с. Порівняно з двома попередніми, у цьому виданні майже скрізь виправлено «малороссияне» на «украинцы», «Малороссия» на «Украина», змінено підписи під деякими епіграфами: замість «старинная песня» — «песня Мазепы», «Аноним» — «Шевченко».

У 1889 р. редакція львівської газети «Діло», яку очолював І. Белей, звернулася до Кулиша з проханням дозволити перевидати «Чорну раду». Кошти, одержані від продажу цього видання, мали поправити фінансове становище «Діла». До Кулиша з листом, очевидно, звернувся знайомий з ним особисто Олександр Барвінський, український громадський діяч, історик і видавець, бо саме йому Кулиш писав 12 грудня 1889 р.: «Добре чините, що не даєте занепасти руському органу «Ділу». Веселимось і ми, що наше малоруське браташче по тім боці політичної границі рідного краю подвизається в прояву національності своєї. Оце ж, вволюючи Вашу волю, позволяю на передрук моєї «Чорної ради». Коли схочете, поправте всюди в ній глаголи на *-ити* замість *-ить*, як я колись писав, державшись черніговщини, а не полтавщини, києвщини і галицької рущини» (цит. за: Барвінський О. Спомини з мого життя: У 2-х т.— Львів, 1912.— Ч. 1.— С. 320—321). Подібна вказівка міститься й у листі Кулиша від 4 січня 1890 р. до В. Шухевича (?; точний адресат невідомий, бо зберігся тільки уривок листа): «Пану Ол. Барвінському перекажіте, спасибі Вам, щоб попередправляв усі глаголи в «Чорній радї» на *-ати, -ити, -оти, -уги, -яти*» (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України (далі — ЛНБ), ф. 11, № 3598).

Невдовзі видання побачило світ: Чорна рада: Хроніка 1663 року / Написав П. Кулиш.— Видане друге.— У Львові. Накладом редакції «Діла»: З друкарні «Товариства імені Шевченка» під зар'ядом] К. Беднарського, 1890.— 239 с. (У надзаголовку: Літературний додаток до «Діла». Бібліотека найзнаменитших повістей під редакцією Івана Белея. Том XXXVI).

У другому виданні «Чорної ради» редактори врахували вищенаведене прохання автора (слід зауважити, що й у першодруку роману переважали дієслівні форми на *-ати, -яти, -ити, -оти, -уги*). Були зроблені й деякі інші незначні зміни. Словесну нумерацію глав (Глава перша, Глава друга і т. д.) замінено на цифрову: I, II і т. д.; замість слова «бискупи» надруковано «єпископи» (глава I); були змінені й деякі граматичні форми слів: *усилбувались* — *усілювались* (глава I), *поціловавсь* — *поцілувавсь* (глава II), *догадається* — *догадуваться* (глава XII) тощо.

У виданні 1857 р. наприкінці тексту роману Кулиш подав власні пояснення слів (російською мовою) — «Слова із «Чорної ради», которі не всяке чувало або читало». У львівському виданні цього словника нема, а натомість деякі рідковживані слова пояснюються посторінково.

Подаємо найхарактерніші пояснення слів, зроблені Кулишем до першого видання «Чорної ради»:

Верзьяканне — нескладная болтовня

Веремій — *крутить веремія* — делать быстрые атаки

Гамалик — задняя часть шеи

Гевал — хам, мужик

Ділование — забор

Збагнути — постигнуть до глубины, до *багна* проникнуть

Зуповний — полный, совершенный

Кажанок — короткий, легкий кожух

Кляк — граничный знак на дереве или граничный столб

Кодло — племя, род

Кореніти — бранить, перебирать бранью все до корней

Кормйга — ярмо, иго

Куна — темница или место ареста, хотя бы и снаружи здания. Куною карали иногда, приковывая руку к стене у колокольни для позора.

Кштальт — манер, форма

Лудани — *жупани-лудани* — из блестящей материи жупаны или жупаны, расшитые золотом. Нестор упоминает об *епанчах*, или *жупанах-лудах*.

Мисюрка — железная шапка с кольчатой сеткою, которая накидывалась на лицо, шею и плечи.

Міто — мыт, денежный сбор в казну на дорогах, мостах и переправах
Мономахія — рукопашный бой, битва поединками, как у Гомера в «Илиаде»

Напутіти — наставить на путь

Обори — веревочки или ремни у лаптей

Обушок — чекан; иначе по-малороссийски — келеп, келепок, келепец

Ознаймова́ти — объявлять во всеуслышание

Опента́ти — опутать, отуманить голову

Предся — пред сим бывшая

Проманта́чить — промотать

Пронбза — проныра и вместе пройдоха

Проца́не — богомольцы. Следовало бы говорить *процане*, от слова *проца*, которое происходит от слова *просить*

Псяюха — псиное ухо

Пятро — этаж

Радова́ти — быть на раде, держать совет

Ріпка — кубок-*ріпка* напоминал своею формою репу

Ря́м'є — рубище; от слова *рамо*, *рамена* — плечи

Салогуб — мещанин, торговец, в бранном смысле

Самота́ — уединение. Употребляется в форме — *на самоті*, т. е. с глазу на глаз

Сисюрка — то же, что и мисюрка

Сбу́ха — сажа, а также и дымоволок, или труба

Сту́жка — плетеная кадушка или коробка

Та́ця — поднос

Тяляги — латы из железных или серебряных дощечек, нашитых на бархате, сукне или коже; то, что у великороссиян *куяки*

Тря́мки — перекладины под потолком

Ушу́ли — столбы в заборе

Чупринді́р — здоровяк с большим чубом, или *чуприною*

Ша́тно — в парадных одеждах, *шата* — одежда

Ширі́твас — срез, невысокая кадь

Збереглося кілька автографів роману. Найбільш ранній автограф «Чорної ради»: Чернігівський історичний музей, Ад $\frac{225-32}{1933}$. Роман складається з двох частин, текст українською мовою. Зазначено місце й дату написання: «Спб., 2.05 1846».

Авторизований список «Чорної ради»: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України (далі — ІЛ), ф. 18, № 31. Це товстий зошит у твердій обкладинці, на якій чорним чорнилом товстими буквами виведено: «Чорна рада. 1846». На титульному аркуші зазначено назву: «Чорна рада, або Несчастлива старосвіщина. Написав П. Куліш, року Божого 1846. Часть перша» (арк. 2 — тут і далі — бібліотечної нумерації). У кінці «глави ІХ», що за сюжетом відповідає «главі восьмій» першодруку, є авторський запис чорнилом: «Кінець першої частини» (арк. 81). На наступному аркуші (82) назва: «Чорна рада, або Несчастлива старосвіщина. Написав П. Куліш, року Божого 1846. Часть друга».

У кінці «глави ХІІ», що за сюжетом відповідає «главі одинадцятій» першодруку, — авторський запис олівцем (закреслений): «Здесь конец второй части» (арк. 108).

Ці помітки Куліща розкривають його згадки в деяких листах про «три томи» «Чорної ради». Пізніше автор відмовився від поділу роману на частини.

Увесь текст «Чорної ради» в цьому зошиті складається з двадцяти глав. Рукопис з численними виправленнями (закресленнями, вставками тощо), зробленими рукою Куліша.

Роман закінчувався наступним абзацом (його закреслено): «Отже, я й скінчив, любі мої земляки, свою історію, розумному на науку. Похилиться, може, од смутних думок і не одна, так, як моя, голова, проходячи по тій нещасливій старосвітчині: що скільки-то було в нас на Україні добрих і розумних людей, та як то все те нінащо обернулось через безладде, що не зуміли, як заповідав батько Хмельницький, усі одно стояти!» (арк. 155).

Цей рукопис Куліш передав на збереження О. Бодянському, написавши на першому після обкладинки аркуші: «Книжка ця нехай буде у тебе, любий мій друже Осипе Максимовичу, щоб часом не згинув у мене і чистий противень її, як трапиться пожежа абощо. Вона, може, довго ще не надрукується, так жаль такої праці, як пропаде, мов порошина з дула. Сидячи отгучеки, я її виправив, скоротив де треба, переписав собі гарненько, а цей противень нехай буде в тебе хоч і довіку. П. Куліш». Очевидно, цей напис зроблено автором під час тульського заслання або в першій половині 50-х років. Вислів «як трапиться пожежа абощо» слід розуміти, гадаємо, не в буквальному, а в ширшому смислі: Куліш, певне, остерігався несподіваного обшуку, конфіскації рукописів тощо.

На звороті першої обкладинки цього зошита наклеєно бібліотечний знак: «Из библиотеки О. М. Бодянского № 38».

Автограф української «Чорної ради»: Центральна наукова бібліотека імені В. І. Вернадського АН України (далі — ЦНБ), ф. 1, № 28533 — містить глави I—XV і початок XVI. Глава XVI починається реченням: «Виїхали на узліссє, аж людська юрма усе поле вкрила, а найбільш чорнь-мужики» — тобто фактично з середини «глави чотирнадцятої» першодруку.

Рукопис з виправленнями. Перший розділ названо словами: «Глава перша», а далі перехід на цифрову нумерацію: «Глава II» і т. д.

На титульній сторінці рукопису позначка автора олівцем: **МВ**. Первоначальное название «Чорна рада, або Нещаслива старосвітчина». На с. 5 (за нумерацією Куліша) назва: «Чорна рада», а підзаголовок «або Нещаслива старосвітчина» закреслено чорнилом.

На звороті титульного аркуша є авторський дарчий напис червоним чорнилом: «Миколаю Даниловичу Білозерцю-Білозерському од московського безталанного чумака, Куліша Панька. Р[оку] Б[ожого] 1855, февр[аля] 18». В автографі є ще один дарчий напис автора, оригінально оформлений: починаючи із с. 5, на кожній із непарних сторінок (7, 9, 11 і т. д. по с. 49 включно) внизу по одному слову чорнилом написано: «Сей рукопис, глаголений «Чорна рада», дарован Миколаю Даниловичу Білозерцю-Білозерському од безталанного московського чумака Куліша Панька у ознаку високого пошановання, року Божого 1855-го, февраля 18-го дня».

Автограф російського тексту роману під назвою на титульній сторінці «Черная рада, или Малороссия в 1663 году. Исторический роман П. Кулиша»: ЦНБ, ф. 1, № 28534. Рукопис з виправленнями, містить дев'ять глав, наприкінці «Глави IX» напис: «Конец первой части» (його закреслено). До глав дібрано епіграфи (усі закреслено).

Після титульного аркуша поміщено «Несколько предварительных слов от автора»: «Когда были напечатаны в журналах — лет десять тому назад — отрывки из этого романа, я получил от критики упрек, что представил в нем одну только черную сторону старинных малороссиян. Считаю долгом сказать, в свое оправдание, что у меня не было намерения ни скрашивать, ни чернить то, что отжило свое время. Разрабатывая малороссийскую старину, я искал в ней исторического смысла и поэзии. Не моя вина, если смысл и поэзия избранной мною эпохи заключаются в том, что критика назвала черною стороною. Действительно, вторая половина XVII века в Малороссии, начиная со смерти Богдана Хмельницкого, представляет печальную борьбу со злом,

представляет целый народ как бы в потемках пробирающийся на прямую дорогу, то уклоняясь от нее игрою политических страстей, то снова открывая истинный путь, по которому дружно идут теперь соединенные племена северных и южных русов. Конечно, на моей палитре лежало много мрачных красок, но, что я взял их из источника верного, ссылаюсь на Летопись Самовидца. Автор ее был не только современник «Черной рады», не только малороссианин, но и козак, и при всем том изобразил козачество таким, каким благосклонный читатель найдет его в предлагаемой книге».

В основу «Чорної ради» лягли історичні події, описані насамперед у «Літопису Самовидця» та «Летописи гадячского полковника Григория Грабянки». Подаємо ці фрагменти.

З Літопису Самовидця:

РОКУ 1663

Зараз по весні заводиться на новое лихо, чоґо за иних гетманов не бивало, тоест чорной ради. А то зараз фортеліов заживает Бруховецкій и докучает его царскому величеству, о той раді просячи, жеби кого зволил его царское величество на тую раду послати. И так на жадання запорожцов и тих полков, которіе ся привязались до Бруховецкого, висилает его царское величество околничого князя Великогагина и столника Кирила Юсифовича Хлопова, о которых зближенню взявши відомость, Бруховецкій зараз, вишовши з Гадячого, простует ку Батурина, переймаючи тых посланих от его царского величества, а своіх розсилает по всіх полках с писмами, жеби усе посполство стягалося под Ніжин у раду и Ніжин рабовати. На которій писма, що живо, рушили з домов не тилко козацтво, але усе посполство купами, а не полками. А гетман Сомко, козаков значних с полковниками скупивши, притягл под Ніжин, где и полковник ніжинскій увесь полк свой скупил зо всего Севера, бо то один полк бил и Стародубовщина. Але тое собрання Сомково нінащо обернулося, поневаж юже Бруховецкій ліпшую ласку з запорожцами міл у его царского величества, а то за стараніем епископа Мефтодія, которого Бруховецкій запобігл подарунками и обетницами розними, яко то люде звикли дарами уводитися. И так з другой стороны міста Бруховецкій, зейшовшия з околничим Великогагином, з котрим немало люду военного от царского величества было, подступили под місто войска немаліе, а наибольшей посполства. Где москва, не бавячися в полю, увойшла уся у город Ніжин и стали по господах в обох містах — старом и новом. И постоявши килка дней у которих началних людеі, тоест в околничого, запрошоній Сомко гетман и Бруховецкій з старшинами, оповіли оним о зволенію его царского величества, же по жаданію и прошенію усіх козаков зезволил быти чорной раді на обраня одного совершенного гетмана. Чому любо Сомко, яко уже маючій гетманство от подручних собі полковников и сотников и козаков, подтвержденное присягою ново у Ичні, суперечали тоей раді. Але же болшая била купа при Бруховецкому зо всіх полков, мусіли на тое позволить, и сподіваючись того доказати, же при нему старшина стоїт. И так зложили час раді юня «17», зараз уступивши в пост Петров, на которую раду так постановили были, жебы в тую раду іти пішо, без всякого оружья. І за містом розбито намет великій, на тое присланный от его царского величества, при котором наміті и войско московское стало з оружьем задля унимання своеволі, але тое мало що помогло. Як вдарено в бубни на раду, Бруховецкій, ведлуг постанови, пішо войско припровадил ку намету своей стороны на тую раду, и Сомко не зозволился: и сам и усі козаки, при нему будучіе, яко люди достатніе, на конях добрых, шатно и при орюжю, як до воїни, тоей интенціі будучи, же ежели би не ведлуг мысли оных рада становитися бы міла, то межи собою битву міги, бо при таборі Сомковым и гармат было немало. Але тое нічого не помогло, поневаж запорожці, ласкою его царского величества упевнени, и скоро тая рада стала и боярин вишол з намету и почал читати грамоту и указ его царского величества, не дано того скончити, ані слухаючи писма царского величества, зараз крик стался з обох сторон о гетманство: одни кричат «Бруховецкого гетманом», а другіе кричат «Сомка гетманом» и на столец обоіх сажают. А далі и межи собою узя-

ли битися і бунчук Сомков зламали, заледво Сомко видрался през намет царський і допал коня і інная старшина, а інших позабивано до килка чоловіка. И так сторона Сомкова мусіла уступати до табору свого, а сторона Бруховецького на сталецьсадили Бруховецького, зопхнувши князя, і гетманом окрикнули, давши оному булаву і бунчук в руки; що заледви і нескоро той галас ускромився. Але того часу князь Великогагин не потвержал гетманства Бруховецькому, бо і до себе прийти не могл за великим шумом межи народом. И так Бруховецькій з тими знаками поїшов до свого табору, где стоял над Остром у Куті Романовского. А Сомко вехал до свого табору, юже не маючи бунчука ані булави, бо тое запорожци видрали оному. Зачим войско почало Сомково собою тривожити, отступаючи Сомка, любо Сомко послал с тим до князя, же на той раді з войском своїм не перестает і Бруховецького гетманом не приймуєт, і ежели знову не будет рада і жеби Бруховецькій положил знаки войсковіє, то отходит з своїм войском ку Переясловлю и знову до его царского величества слати, же гвалтом гетманство дано Бруховецькому, которого войско не приймуєт. Що видячи князь тое розервання і обавляючися, жеби с того не вросло що злого, знову на третій день тую раду складаєт і приказуєт Бруховецькому, жеби в тую раду пришовши, знаки войсковіє положил, жеби уся старшина уступила до ради до намету, а чернь войско, жеби гетмана настановляли, кого улюблят. Чому барзо Бруховецькій сперечался, яже видячи, же князь почал на Сомкову руку схилитися, которому старшина порадила, жеби не будучи спротивним задля ненарушення ласки его царского величества, тилко ж жеби не йдучи ку намету, где войско стояло московское, але межи своїми войсками тую учинили раду, на що і Бруховецькій позволився. Але несталоє наших людей тое помішала, бо козаки стороны Сомковой, отступивши своей старшини, похававши корогви каждая сотня, и до табору Бруховецького прийшли и поклонилися, отвернувши, зараз напали вози своїх старших жаковати. Що видячи Сомко с полковниками своїми и инною старшиною, впавши на коні, прибігли до намету царского до князя, сподіваючися помочи і оборони своему здоровю, которых зараз князь зо всім отослал в замок ніжинский. Того ж часу усе у них поотбірано — коні, ринштунки, сукні, і самих за сторожу дано. А Бруховецькій зо всім войском пришов к намету царскому, которому юже князь здавал з своїх рук булаву и бунчук, подтверждаючи гетманство, и попровадил в соборную церковь святого Николая, где присягу виконал Бруховецькій зо всім войском. И вийшовши з церкви, того ж дня своїх полковников понастановлял з тих людей, которіє з ним вишли з Запорожжа, по усіх городах, а Ніжинский полк на три полки розділил. При котором настановливано полковников много козаков значних чернь позабивала, которое забойство три дни тривало. Хочай якого значного козака забили или чоловіка, то тое в жарт повернено, а старшина козаки значніє, яко змогучи, крилися, где хто могл, жупани кармазиновіє на сермяги миняли. И так тое забойство третьего дня почало ускромлятися и заказ стал, жеби юже правом доходил, хто на кого яку кривду мієт. Тих зась полковников, которіє у замку ніжинском зоставали у вязеню, усе пожаковали, и в домах мало що зостало.

Того ж дня, як тая рада стала, місто Ічня, в котором рада была, и церковь тая, в которой Сомкові присягали на послушенство гетманское, усе згоріло дознаку тоей же години, як Сомка взято до вязення.

Гетман Бруховецькій, одержавши цале гетманство, вислал послов до царского величества болшей ста чоловіка, дякуючи за уряд гетманства, же одержал, и на Сомка з его полковниками, которіє сидят в ніжинском замку, нікоторіє річи змисливши об їх незичливости ку царскому величеству, чого и не было. Также і епископ Мефтодій протопопу послал при тих же посланних, от себе стараючися о їх згубі. Чому царское величество повіривши, здал їх на суд войсковій, которых потратити, а инних живити, толко ж у силку зослати в Москву.

Рушивши гетман Бруховецькій от Ніжина, ропустил новопоставлених полковников, тих которіє з ним з Запорожжа вишли, по усіх столечних городах, придавши каждому полковникові по сто чоловіка козаков, котрим по усіх

полках жупани давано. А з млинов сами розміри брали и куди хотіли оборочали, людем зась незносную кривду чинили, а злеща значним. Бо били межи ними которій служил у якого человека значного, то юже свое зомщовали на господарях, ежели которого якого часу за який проступок побил, albo злаял, як всяково в двори бывае.

Того ж літа, под час тоей ради, у Паволочи перше бил полковником Іван Попович, а напотом стал священником. А же оному чинили укоризну жиди и инніе, знову хотячи ся привернути до Кіева, узялся за полковництво и жидов казал усіх вибити. Только ж оному не дано помочи с Кіева и Сомка узято, на которого міл надію. И так прийшло войско от Тетери гетмана, и оній, не хотячи міста згубити, здався, которого страчено, бо тіе посланци от того паволоцкого попа до Бруховецкого удалиси о помоч, але оній ничего не дал помочи Паволочи, а рушивши спод Ніжина под Переясловле, и там стоял з войском у Креста, на которого татаре приходили, але нічого не вскурала. И за другим разом татаре того ж літа вийшли, але козаки оных добре громили, нагнали у Дніпру у Веремієвці, где їх много потонуло, и нічого жадного ясиру не унесли. Гетман Бруховецкій, спод Переясловля рушивши, потягнул под Кременчук того ж літа под осень, где ставши, місто Кременчук спалил. Але стоявши немало, зоставил замок вщілости, а с козаками уступил до Гадячого, а то для того, же узял відомость, же король полскій Ян Казімір, над сподівання, на Україну простует на Браславле.

Тоей же осени, о пущенні филипова посту, присланный был от его царского величества дяк Бачмаков тайних діл в Батурин до гетмана Бруховецкого, где по розних постановленіях до присяги приводил гетмана и козаков в Батурині. Але наступованне кролевское иніе пакта помішало, бо король его милость зближил ку Дніпру и переправлятися стал у Стайках, которому городки почали ся здавати: Воронки, Боришполь, Барышовка, и инніе до Остра. И у городі Острі король стал зимовати, а войска по розних городах коло Ніжина, бо усі городи поздавалися королеві, опроч самих Переясловля, Ніжина и Чернігова.

Вступаючи в осень, о святом Семейні, того літа за позволеніем его царского величества казал гетман Бруховецкій постинати гетмана Сомка и Васюту, полковника ніжинского, и полковника черніговского, и полковника перееяловского, и полковника лубенского, асаулов и инних полковников заслано на Москву, которих на Сібір заслано немало старшини козацкой, а которіе позостали, то на піхоту запорожскую давали жупани, барзо притуга великая на людей значних была (Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 89—93).

З «Літопису Г. Грабянки»:

Після перемоги Я. Сомка над військом Ю. Хмельницького влітку 1662 р. «видящи все малороссійское воинство, яко Яким Сомко вождь естъ храбр и в дѣлах воинских искусен, найпаче же, яко не щадячи своего здравія, за честь и славу его царского величества, при своемъ щастію, вѣрно и мужественно побояет, хотяху вси единодушно совершенним его гетманом устроити; но епископ Мефодій, завистлив сый суци, больше тоей чести желал Васютѣ, неже Сомковѣ, тѣм и князя о том попремногу моляше, даби, елико возмогл, в получении цѣлого гетманства Сомковѣ дѣлал пренятіе. О якої коварной еписковой злобѣ Сомко, человекъ простодушен суци, весьма бѣ неизвѣстен; но в подлежащих себѣ воинских дѣлѣх, упраждняючися, поїде ратію на оную страну Днѣпра, откуда, немало користей взявши и оставивши в Каневѣ полковником Лизогуба, в цѣлости в дом возвратися. (...)

Сія на Украинѣ, на Запорожжѣ же различная, но вся нравом их свойственная содѣвахуся повожденія, — ибо по всеому обыкновенію, собравшиися в раду, самоволно Бруховецкого украинским огласили гетманом и о нем, ублажаючи его, даже до самого лица царского величества писаху. А на сей сторонѣ Днѣпра, по челобиттію Мефодія епископа и Василя Васюты, полковника нѣжинского, царское величество повелѣ кого хотя з-межи себе волними голосами избрати на гетманство. Под якое время и Бруховецкій з Запорожжя, в нѣсколико сот

конних запорожцов, до Гадяча вийшов, — которого Ромодановській благопріятно пріявши, поручи ему Украинкою по Ромен владѣти. Полковник же нѣжинскій Василій Васкута, також и себѣ желаючи гетманства и отступивши от Ромна, чрез тих же запорожцов оного искаше. Чесо ради, завидящи болшой от его Сомковой повазѣ, паче начат нанѣ к царскому величеству враждебно клеветати, тѣм для ненаститного властолюбія, оба на Москвѣ в подозрѣннїи zostали. А Бруховецкій, имущи при себѣ много запорожцов, лукаво о чорную раду непрестанно печашеся; писа же и до царского величества, о тоє просящи, надежден, яко егда оная собереться, то запорожци там бунти начавши, Сомка и Васкуту убіют, а его насилно произведут на гетманство, якож послѣжде и собится, ибо когда по царского величества указу околничій князь Гагин и столник Кирил Осипович Хлопов, избранія ради нового гетмана, к Нѣжину путь воспріяша, тогда Бруховецкій з Гадяча в Батурин к ним поспѣшивши и там их доволно учредивши, призрителних оних ко себѣ устрои. И тогожде времени послал своих запорожцов во вся украинскіє гради, совѣтуя повелѣваючи, даби все послодство сходилося в Нѣжин, акиби град инїй расхищати, чесога дѣля не точію козаки, но и мужики всѣми силами онамо плѣжаху. Где такожде и Сомко гетман, повинующїеся царского пресвѣтлого величества указу, з подручными себѣ знаменитѣйшими лицами козацкими, приспѣл и воздавши, якоже подобаше, княжескому достоинству почестѣ, поручи себе и всѣх ему принадлежацих полковников и сотников в милость и неотъемлемое царского величества призрѣніе, общезаючи и вперед вѣрность своєю и прочїих ему поручних цѣло, тщателно и ненарушимо сохранили. Таковому искусному Сомковому привѣтствію, аще и чудяшешя князь отчасти, обаче не зѣло ему внемаше, ибо прежде уже, дарами уведен от Бруховецкого суци, начат о Сомку и его союзниках тайно промишляти. Сомко же, аще и вѣдяше, яко на чорной радѣ не без бунтов имать быти, и сего ради часть о том князя упоминаше. Обаче князь, имущи при себѣ воинства великороссийского озобишно, о том не брешаше, но поставивши на мѣст царского величества средѣ обоза, повелѣл воинном государевым вооруженним окрест стати, даби не начались между людьми малороссійскими яковіе либо бунти; козаком же и чернѣ заповѣдал всѣм тамо прїйти безъоружним. Сим по повеленію его исполнившимся, егда точію начатся грамота царского величества читати, тогда абіе, не дожидая конца, начатся вопль и клич велїй з обох сторон, овим Бруховецкого гетмана нарицающим, овим же Сомка на тоє достоинство производящим. Таже запорожцѣ, сведши тамо бой немалїй, бунчук Сомков сломиша и его самого вмалѣ не убиша, аще не би чрез царскїй намет угонзнувши, конем утек; от чернѣ же многое множество того времени смертно поразиша, много и смерти предаша. Но не у той безчинной радѣ конец, ибо запорожцѣ ж, не удоволившися Сомковим бѣгством, самого князя потрудили и тако Бруховецкого, на столецъ возведши, гетманом огласили. Аще же Сомке послѣжде и посилал до князя з виговором, яко имать до лица царского величества писати, что запорожцѣ, насилем ему знаменія войсківія видравши, Бруховецкому вручиша; обаче не токмо ничто же успѣв, но и на гнѣв еще своею акиби дерхостю князя возбуди, ибо князь, заповѣдавши абіе бунчук и булаву до намету царского Бруховецкому принести, повелѣл з Васютою, купно и с их единомисленники, тамо прїйти. Онама же, немедленно по указу приспѣвшимци, того ж времени конѣ, оружіе и одежду им поотбирано; таже и самих, з людьми их, також пообдиранними, за караул взято. А Бруховецкому, таможде на вѣрность царскому величеству поприсягну, князь сам з своих рук вторичею бунчук и булаву поручи. При которого на гетманство постановленню, многих знаменитих козаков чернѣ избивши, имѣнія их разграби; таже и Сомков обоз, под караулом у князя сущого, запорожская голота расхити. Яковое их безчиніе, по науценія Бруховецкого творившоеся, чрез нѣсколко дней триваючи, толико возможе, яко уже ни в домах людских, чесому либо бѣ уцѣлїти возможно. Чесога ради многіе, паче же знаменитѣйшіе людиє, оставивши своя жилища и премѣнивши добрая одѣнія в рубища, страха дѣля, идѣже можаху, бѣднѣ кряхуся; а прочіе жители во градах и весех, между чаяніем смерти

и надеждою живота перебувающіє, от печали унінієм измождени, тайнѣ в себѣ помишляху, куда таковое его неситное крове хотѣніє превзидет, или кое по нем тим бѣдствіям имать быти оконченіє, ожидаху. Таковое Бруховецкій своего гетманства душегубное положивши основаніє, в року 1664, ко прежднему безчинію приложи еще злѣе согрѣшити, ибо вѣдуци Сомка и Васюту лиц быти на себе тяжких, тѣм запобѣгаючи, да некогда в достоинстве том ему будут препятієм, повелѣ Сомка, вземши з-под караулу княжого, да з ним полковников: нѣжинского, чернѣговского и лубенского, з старшиною их полковою, — мечем посѣщи, инних же полковников, возложивши на их ложную клевету, на Москву посла, а прочіим всѣм знаменитим козакам шуби и жупани — пѣхоте запорожской повелѣ даяти, провіянт же и фураж сами, у кого точію похотѣли, аще и над потребу, взимали; к тому и новопоставленному от себе полковником по сотнѣ запорожцов придавши, указал всѣх избобилно кормити и одѣвати. Яковие по станціям расположившия, таковіє озлобленія людем творяху, яко подумати им, что не гетман их тамо постави, но нѣкій ненаситній кривд людских тиранин.

Сичевая бяху бѣдной Украины бѣдствія, сичевое невинних мужей, паче же Якима Сомка и Василя Васюти, смерти преданіє! С которых Сомко бысть воин храбрій и смѣлій, уроди, возраста и красоты зѣло дивной, всего же паче царскому величеству слуга найвѣрнѣйшій и в исполненіи воли его государской найохотнѣйшій. Обаче и в таком радѣтелствѣ злоба преможе, ибо язиковим промислом и немилостію, якоже више речеса, от служки Хмелниченкового, завистливого Бруховецкого, мечем в вію усѣчен, скончася. Каков же муж сей красотою и возрастом баше, отсюду можно есть разумѣти, яко егда татарину их посѣщи повелѣно, тогда он, прочіих усѣкнувши, прійде со обнаженным мечем и к Сомковѣ, которого увидѣвши, начат со удивленієм, купно же и жалостію, вопрошати: «И сего ли сѣщи подобает?» Егда услыша, яко и ему всяческо умрѣти предлежит, возгласи: «О несмысленній и немилосердній глави! Сего челоуѣка сам Бог роди на показаніє свѣту... ви же — неразумніи — и сего не жалѣете предавати смерти!» Но ни тако что успѣ, ибо Бруховецкій, злобствуя на их попремногу, конечній извѣт даде всѣх вишеречених мужей умертвити. [...]

Не намнозѣ же прежде сего полковник паволоцкий Иван Попович, видя, яко паки ляхи на Украинѣ господствовати начаша, оставив сан полковничества и шед пріят на себе священство. Таже паки разсмотрѣв, каковіє пакости ляхи и жиди іереом творять, паки претворися и вторицею пріят полковничество и согласившися з Сомком, сегосторонним еще бывшим гетманом, многократне з ляхами брань сведши и их на главу поразивши, изгна з Украины. Толико же бѣ Попович он — муж храбр, яко аще не би Бруховецкій ускорив, Сомка з Васютою неповинно смерти преда, — то би, кромѣ всяких злоключеній, паки всю обще Украину под руку царского величества могл подчинити, ибо он, несумѣнно на Сомка надѣючися, яко его не оставит, многожди ляхом и татаром знаменитій привѣтствію их отвѣт даяше. Егда же, по смерти уже Сомковой, Тетера гетман з силами полскими и козацкими на него вооружися, тогда, донелѣже помощи от Бруховецкого надѣяшеса, крѣпко оним сопротивляшеса. Потом увидѣвши, яко весма надежди своя лишися, не хотя сущих под областію его градов и в них живущих людей погубити, изійде сам точію до Тетери гетмана небоязненно; которого таможде со всенародним жалем смерти предано. Поистиннѣ аще би сіє два союзніє мужи: Попович, глаголати, и Сомко далѣе пожили, то могли би старого Хмелницкого дѣлем слѣдствовать, понеже всегда мужественно в обученіях воинских упраздняючися, не единою ляхов, украинского господства желающих, татаров же, под видом братерства в плѣн людѣй влачащих, тако поражаху, яко отнюд им исправитися не было возможно» (Дѣйствія презѣльной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, с поляки... Трудом Григорія Грабянки... Року 1710. — К., 1854. — С. 177—184).

За словами радянського науковця, «фактичний бік справи старшинський літописець XVIII ст. (тобто Г. Грабянка. — *С. Н.*) взяв з літопису XVII ст. —

Літопису Самовидця. Але додав сюди сентенцію про те, що Сомко й Попович, сполучивши свої сили, могли б об'єднати Україну під рукою російського царя. Саме цей здогад літопису Грабянки й взяв Куліш в основу свого роману» (Окиниевич Л. Україна 1663 року та «Чорна рада» П. Куліша // Куліш П. Твори.— Х.— К., 1931.— Т. 3.— С. 179).

М. Максимович у статті «Об историческом романе г. Кулиша «Черная рада», 1857 г.» відзначив: «С большим удовольствием прочел я «Черную раду» г. Кулиша в обоих ее видах: в малороссийском подлиннике и в русском переводе». Далі учений детально зупинився на випадках довільного поводження письменника з історичними фактами:

«1. Романист назначает генерального писаря М и х а й л а В у я х е в и ч а действовать на Черной раде приверженцем прошлеца Брюховецкого и тайным предателем благородного, заслуженного Сомка. Как же можно было назначать такую низкую роль — лицу почтенному в малороссийской истории! Вуяхевич был на стороне Сомка: и потому на место его в генеральные писари поставлен был тогда Степан Гречаненко. Уже спустя лет двадцать после Черной рады Вуяхевич является опять в войсковой старшине — судьею генеральным (на место Саввы Прокоповича). В этом звании он оставался в Малороссии за наказного гетмана [...].

2. Знаменитый паволоцкий полковник, И в а н П о п о в и ч,— в романе г. Кулиша,— приходит в Киев из Павлочи, по Белгородской дороге; потом идет под Нежин, и там участвует в Черной раде, держа сторону Сомка против Брюховецкого. Но по сказанию летописей, паволоцкий полковник не был на Черной раде; а во все время оной подвизался храбро на Заднепровской Украине, против ее томителей, напрасно ожидая себе помочи из Киева от Сомка, а потом от Брюховецкого, к которому были и посланцы от него. Таким образом одно из главнейших и лучших лиц романа введено в него несогласно с историческою истиною. Романист произвольно переименовал его Старым Шрамом, придав ему еще фамилию Чепурного, как имя реестровое. Но по «Книге реестров», писанной в октябре 1649 года, он записан в Белоцерковском полку (к которому тогда причислена была Павлоча в качестве сотенного города) — под именем И в а н а П о п о в и ч а. Звался он и П о п е н к о м, как видно из польского летописца В. Коховского. Романист дает ему в жены туркеню, не имея и на то никакого основания. При торжественном въезде Богдана в Киев, 1649 года, романист помещает Поповича об руку с гетманом; но Иван Попович в ту пору был еще малым человеком; полковником паволоцким стал он спустя несколько лет (на место Ивана Кудевича-Минковского); и тогда уже поминается он в летописаньи, именно: 1657 года, в том козацком походе на поляков, который наряжен был от Богдана, под начальством генерального судьи Анто́на Ждановича (или так называемого Адамовича). После того похода, в наставшее гетманство Виговского, Попович сложил с себя полковничество и стал священником. По словам романиста, он вторично стал паволоцким полковником — по смерти своего преемника. Но это тоже выдумка. Преемник Поповича, знаменитый И в а н Б о г у н, не умирал тогда, а продолжал подвизаться в звании генерального асаула; а под исход 1663 года был он наказным гетманом Заднепровской Украины, и в этом звании давал универсалы тамошним монастырям. Доблестный Попович тогда был уже казнен заднепровским гетманом Тетерею, подобно тому, как на Восточной Украине пал жертвою Брюховецкого достопамятный Сомко, вместе с четырьмя украинскими полковниками*.

* Кроме нежинского полковника Васюты Золотаренка и черниговского Оникия Силича, были казнены еще лубенский полковник Степан Шамлицкий и перяславский Афанасий Шуровский. Передаю будущему историку эти имена, записанные в современном помянутом лубенского Мгарского монастыря.

3. Нежинського полковника Васюту (Василія Золотаренка) романист рисує стариком. А на самому ділі цей молодший брат Івана Золотаренка належав до числа молодих полковників Богданова часу, і в 1663 році взагалі не був він старим дідом!

4. Між тим, наказний гетьман Яким Сомко представлений в романі холостяком, женихом вигаданої Лесі (Александри) Черваневни. На цьому ґрунті в романі багато картин і сцен і весь характер паньї Черваневни. Но все це розуміється —

Як приємний призрак сна —

при двох строках церковного старинного помянника: «Род Ірини Якимової Сомкової гетьманової». Таке поминає можете побачити на 400 листі Синодика Межигорського, збереженого в Києво-Софійській бібліотеці. Ітак, в дійсності Яким Сомко в 1663 році був одружений на Ірині і не міг бути женихом Лесі, не міг отримати в Києві благословення на шлюб з нею від знаменитого попа-полковника.

5. Брюховецький, успішний лестью, дерзкістю і подарунками досягнувши гетьманства, при посередстві запорожців і дозволеної для нього Чорної ради, краще всіх історических осіб розуміє і відтворив романістом. Особливо удачною сценою в романі є сцена, в якій старі сечевики, так усердно допомагавши підвищенню свого Брюховецького, бачивши себе обманутими від нього, плюють з негодуванням на прошлеца. Но і в його зображенні романист не обійшовся без произвольних прикрас, яких не стояло Брюховецькому. Такого, наприклад, поручення йому від Богдана Хмельницького достати у Барабаша (6-го грудня 1647 року) ту королівську грамоту, з якої почалося визволення Малоросії від Польщі. Такого ж і називав його «єдинственного друга» із слів Богдана, і наказ Богдана сину Юрію, щоб він держався «Іванцових рад». Тут романист, очевидно, змішав свого героя з Іваном Ковалевським, генеральним асаулом, бывшим при Богдані неотлучно в останній рік життя.

6. В числі полків, переданих на сторону Брюховецького, романист іменує Зеньківський полк, з полковником Грицьком, говорячи при цьому, що на стороні Сомки залишилися тільки полки Лубенський і Гадяцький. Но Зеньківський і Гадяцький полк один і той же, тільки під двома іменами; на ту пору йому присвоєно було ім'я Зеньківського; а полковником його був не Грицько, а Василь, по родині Шиман.

Ці зауваження М. Максимовича авторів «Чорної ради» були зумовлені тим, що останній в епілозі до роману відмовив повісті Гоголя «Тарас Бульба» в історичній правді. М. Максимович так пояснив свої критичні зауваження Кулішу: «Я дуже знаю, що романист і не зобов'язаний такою строгою покірністю до зображуваної дійсності, як історик. Но якщо вже г. Куліш взагалі використав цю свободу, чому ж говорить він, що в гоголівському дивному творі мало художественної і історическої істини; а я де все це підкорився йому! і роман мій — не роман, а олицетворення історії, хроніка.»

В кінці статті автор високо оцінив «Чорну раду»: «Труду г. Куліша малоросійська література зобов'язана першим історическим романом, за що і дасть йому навісегда подобаюча честь в історії малоросійської літератури» (Максимович М. Критическі зауваження, стосуючіся до історії Малоросії. IV. Об історическом романі г. Куліша «Чорная рада», 1857 г.: Письмо к Г. П. Галагану // Русская беседа. — 1858. — № 9. — С. 13, 17—21, 27).

Подається за виданням 1890 р.

¹ Білогородський шлях — шлях на захід від Києва, через село Білогородка (тепер Києво-Святошинського району Київської області).

² Хмельницький Богдан (Зиновій) Михайлович (бл. 1595—1657) — гетьман України з 1648 р., державний діяч і полководець. У січні 1648 р. очолював повстання на Запорозькій Січі, яке покляло початок визвольної війни укра-

їнського народу 1648—1654 рр. проти польсько-шляхетського поневолення. Під керівництвом Хмельницького відбулася Переяславська рада 1654 р., на якій Україна прийняла протекторат Московської держави.

³ Та се ж паволоцький...— тобто з містечка Паволоч на Київщині (тепер село Попільнянського району Житомирської області), яке у XVII ст. було центром Паволоцького полку.

⁴ Керман — турецьке місто-фортеця у гирлі Дніпра. Відоме з VI ст. до н. е. як давньогрецьке місто Тира, на місці якого у IX ст. виникло давньоруське місто Білгород. У XIII ст. прибрало татарську назву Кара-Кермен, згодом — Акерман. З 1944 р.— місто перейменовано на Білгород-Дністровський (тепер Одеської області).

⁵ Київська братська школа — навчальний заклад, заснований 1615 р. Київським братством — національно-релігійною громадською організацією київських міщан, що виникла при Богоявленському (з 1616 р.— Братському) монастирі на Подолі. У школі викладали слов'янську, книжну українську, грецьку, латинську і польську мови, а також граматику, поезику, риторичку, філософію, арифметику, геометрію, астрономію, історію і музику. Навчалися в ній діти козацької старшини, міщан і козаків. Випускниками Київської братської школи було чимало видатних діячів XVII ст. У 1632 р. після великого мору, який спустошив і Поділ, Братську школу було об'єднано з Лаврською школою і перетворено у вищий навчальний заклад — Києво-братську (Київо-Могилянську) колегію (з 1701 р.— Київська академія).

⁶ Остриця (Остринин) Яків (? — 1641) — один з керівників селянсько-козацького повстання 1638 р. проти польсько-шляхетських загарбників та української шляхти. Очолив повстання навесні 1638 р., коли після страти Павла був обраний гетьманом нереєстрового козацтва. Після поразки повстанців під Жовнином у червні 1638 р. перейшов на Слобожанщину й оселився в Чугуєві, де був убитий козаками під час сутички з старшиною.

⁷ Уніти — уніати, прихильники та віруючі греко-католицької (уніатської) церкви, що утворилася в XVI—XVII ст. в результаті Берестейської унії 1596 р.— об'єднання православної (греко-руської) церкви України й Білорусії з католицькою, проголошеного в жовтні 1596 р. на церковному соборі в Бересті. Уніатська церква в Речі Посполитій була підпорядкована Ватикану, але зберігала грецький обряд (зокрема відзначення церковних свят за старим стилем).

⁸ Річ Посполита — офіційна назва об'єднаної польської-литовської держави з часу Люблінської унії 1569 р. до 1795 р. (третього поділу Польщі, здійсненого Пруссією, Австрією і Росією). Згідно з Люблінською унією під владою польської корони опинилися українські й білоруські землі, що були у складі Великого князівства Литовського.

⁹ ...реєстровими, чи городовими, козаками...— У 1572 р. польський уряд сформував з козаків війська для боротьби проти народних рухів на Східній Україні й охорони її південних кордонів. Прийняті на державну службу вписувалися в реєстр (звідси й назва — реєстрові козаки). Вони звільнялися від податків і повинностей, крім обов'язкової служби на власний кошт. Керувала ними козацька старшина, що обиралася на козацькій раді. Під час селянсько-козацьких повстань кінця XVI — першої половини XVII ст. реєстрові козаки переходили на бік повсталих, а в 1648 р. приєдналися до війська Б. Хмельницького. Після приєднання України до Московської держави в 1654 р. вони були приписані до сотень і полків, які розміщувалися у великих містах України, тому стали називатися городовими козаками.

¹⁰ От і виходили з Запорожжя один за одним гетьмани козацькі...— Ідеться про Запорозьку Січ — суспільно-політичну та військово-адміністративну організацію українського козацтва, що склалася в першій половині XVI ст. за Дніпровими порогами на основі козацьких поселень, які з'явилися вже наприкінці XV ст. Запорозьке козацтво відіграло видатну роль у боротьбі українського народу проти іноземної експансії та феодално-кріпосницького гніту.

¹¹ Трясило Тарас — Федорович Тарас (XVII ст.), гетьман запорозьких нереєстрових козаків. У 1630 р. очолив повстання запорожців, невдоволених тим, що уряд Речі Посполитої виписав їх з реєстру — списку, за яким козацьке військо не могло перевищувати 6 тисяч. У Переяславському бою 1630 р. селянсько-козацьке військо розгромило польський загін С. Конєцпольського, який змушений був підписати Переяславську угоду, за якою козацький реєстр збільшувався з 6 до 8 тисяч чоловік.

¹² Павлюк (Павло Михнович Бут; ? — 1638) — гетьман нереєстрових козаків, керівників селянсько-козацького повстання проти польсько-шляхетських загарбників і української шляхти. Після капітуляції повстанського війська під Боровицею (біля Черкас) Павлюка було захоплено в полон і страчено у Варшаві.

¹³ ...«розлилась козацька слава по всій Україні»... — Слова з гайдамацької пісні «Максим козак Желізняк з славного Запорожжя» (див.: Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем. — М., 1834. — С. 122).

¹⁴ Ни з — Великий Луг, лугова й степова смуга в нижній течії Дніпра, що входила до території Запорозького війська. За Д. Яворницьким, «Великий Луг починався по-теперешньому от немецкой колонии Шенвиц, у г. Александровска (тепер місто Запоріжжя. — *Е. Н.*), и тянулся левым берегом Днепра до местечка Никополя, на протяжении около 120 верст длины, при 15—20 верстах средней ширины» (*Эварницкий Д. И.* Запорозжцы в поэзии Т. Г. Шевченка. — Екатеринбург, 1912. — С. 12).

¹⁵ Двое полягло під Смоленськом... — Навесні 1654 р. московський цар Олексій Михайлович оголосив Речі Посполитій війну; впродовж 1654—1655 рр. московські війська оволоділи Могильовом, Полоцьком, Вітебськом, Смоленськом, Мінськом, Ковелем. У цьому поході брало участь і 20-тисячне українське козацьке військо, на чолі якого стояв ніжинський полковник І. Золотаренко (?—1655), вбитий при облозі Старого Бихова.

¹⁶ Виговський Іван Остапович (?—1664) — український гетьман (1657—1659), виступав проти експансіоністської політики царизму на Україні. 1658 р. в Гадячі уклав з польським урядом угоду про союз Придніпровської України з Польщею. Козацьке повстання, підтримане московським військом, позбавило І. Виговського гетьманства. У 1659 р. відступив до Польщі, де згодом був страчений.

¹⁷ ...навіженого Юрися Хмельниченка... — Йдеться про Юрія Богдановича Хмельницького (бл. 1641—1685), молодшого сина Б. Хмельницького. Був вибраний гетьманом в 1657 р., місяців за два до смерті батька. Та по смерті Б. Хмельницького І. Виговський, посилаючись на молодість Юрія, домігся проголошення гетьманом себе. Після відступу І. Виговського до Польщі Переяславська рада 1659 р. обрала гетьманом Ю. Хмельницького, який, однак, став маріонеткою в руках пропольськи настроєної козацької старшини. Капітулювавши в жовтні 1660 р. перед польською армією, підписав Слободищенський трактат, за яким Правобережна Україна переходила під владу Речі Посполитої, а польській шляхті поверталися всі маєтки. Під тиском народного невдоволення на початку 1663 р. Ю. Хмельницький відмовився від гетьманства і постригся в ченці. В 1677 і 1685 рр. був проголошений турецьким урядом «гетьманом України», але незабаром за його наказом страчений.

¹⁸ Тетеря Павло Іванович (? — бл. 1670) — переяславський полковник, з 1663 р. гетьман Правобережної України. Орієнтувався на союз з Річчю Посполитою. Брав участь у підписанні Гадяцького договору 1658 р. і Слободищенського трактату 1660 р., у поході польського війська на Лівобережну Україну в 1664 р. Під натиском народних мас у 1665 р. відмовився від гетьманства, перебрався до Польщі.

¹⁹ Блаженні милостивії, яко тії помиловані будуть...— Повчання Ісуса Христа (Євангеліє за Матвієм, гл. 5, ст. 7).

²⁰ Святоруський берег — вислів з української народної думи про турецьку неволю «Плач невольника»: «Визволь, Боже, бідного невольника: На Свято-Руський берег, На край веселий, меж народ хрещений...» (див.: Малоросійське и червонооруське народные думы и песни / [Упорядник, автор приміток і видавець П. Я. Лукашевич].— Спб., 1836.— С. 65).

²¹ Червоний — червінець, золота монета. На Україні в XVII ст. не було власних грошей (крім «чехів», які випускав для обігу на Україні російський уряд за часів гетьманування І. Самойловича — у 1672—1687 рр.). Найбільше використовувались на Україні польські й голландські червінці, а також дукати — червінці, що являли собою золоту монету, назва і форма якої були запозичені у Венеції.

²² Після Пилявців... — Мається на увазі перемога українського повстанського війська на чолі з Б. Хмельницьким над польсько-шляхетською армією у бою біля Пилявців (тепер с. Пилява Легичівського району Хмельницької області). Повстанці захопили ворожу артилерію і військовий обоз.

²³ Після... Збаража... — Йдеться про облогу польського війська в м. Збараж (тепер райцентр Тернопільської області) армією Б. Хмельницького. На допомогу обложеному вирушило 30-тисячне військо, яке під Зборовом зустрілося з полками Б. Хмельницького. Польській армії загрожувала поразка, але кримський хан Іслам-Гірей III зрадив Хмельницького, змусивши його припинити воєнні дії та укласти Зборівський договір. Згідно з цим договором зберігалися вольності Запорозького війська, встановлювався 40-тисячний козацький реєстр, оголошувалася амністія всім учасникам війни, у Київському, Чернігівському і Брацлавському воєводствах влада переходила до гетьманської адміністрації. Разом з тим польській шляхті віддавалися всі її маєтності на Україні.

²⁴ Сомко Яким Семенович (? — 1663) — наказний (тимчасовий) гетьман Лівобережної України, обраний старшинською радою 1662 р. в м. Козельці (тепер Чернігівська область). Ніжинський полковник В. Золотаренко та єпископ Методій Филімонович оскаржили це рішення перед московським урядом, який не затвердив Сомка гетьманом, звинувативши його в скликанні ради без відома і згоди Москви. Я. Сомко відстоював союз України з Московією, домагався зміцнення політичної влади козацької старшини. Запідозрений у сепаратизмі, втратив підтримку царського уряду, був позбавлений гетьманства на Чорній раді 1663 р. і пізніше страчений.

²⁵ Васюта Ніженський — Золотаренко Василь Никифорович (? — 1663), ніжинський полковник, у 1658—1663 рр., брат І. Золотаренка. Брав участь у поході українського козацького війська 1654—1655 рр. у Білорусію. 1660 р. разом з Я. Сомком очолював козацькі полки, які у складі московського війська відбивали напади польсько-шляхетських загарбників на Лівобережну Україну. Страчений за наказом гетьмана І. Брюховецького.

²⁶ Преосвященний Методій — єпископ Методій Филімонович, український церковний і політичний діяч XVII ст. Під час визвольної війни 1648—1654 рр. — протопоп у Ніжині, дотримувався московської орієнтації. У 1662—1663 рр. виступав противником Я. Сомка і підтримував кандидатуру В. Золотаренка, згодом — І. Брюховецького. Ставши гетьманом, І. Брюховецький ігнорував інтереси міщан, і це спричинило розходження між ним і єпископом. Однак наприкінці гетьманування І. Брюховецького Методій примирився з ним і підтримав його орієнтацію на Туреччину, оскільки був невдоволений планами царського уряду підкорити українську церкву Московському патріархату. Після падіння І. Брюховецького був відправлений царизмом на заслання.

²⁷ Брюховецький Іван Мартинович (? — 1668) — отаман запорозького козацтва, на Чорній раді 1663 р. в Ніжині обраний гетьманом Лівобережної України. У 1668 р. в Диканьці проти І. Брюховецького вибухнуло повстання, під час якого він був убитий.

²⁸ Не нам теє знати... Спасителю хреститись...— Рядки з поезії «Битва Чигиринська», стилізованої в жанрі української народної думи й надрукованої як фольклорний твір (Запорожская старина /Изд. И. Срезневского.— Х., 1833.— Ч. 1.— С. 91).

²⁹ Гетьманщина — назва території Лівобережної України разом з Києвом після Андрєєвського перемир'я 1667 р., яке закріпило за Річчю Посполитою Правобережну Україну і Білорусію, а за Московію — Смоленськ, Сіверську землю та Лівобережну Україну і Київ. Гетьманщина користувалася певною автономією в складі Російської держави: нею управляв гетьман, якого обирала загальна козацька рада, а згодом призначав або затверджував царський уряд. Поділялася на 10 полків (військових та адміністративно-територіальних одиниць), на території яких діяв полковий суд, що розглядав кримінальні та цивільні справи рядового козацтва, сотенної старшини і складався з представників полкової старшини. У 1781 р. царський уряд ліквідував суспільно-політичний устрій Гетьманщини, замінивши його загальнодержавним устроєм Російської імперії.

³⁰ Бахус — латинська форма імені Вахх, одного з імен давньогрецького бога рослинності, родючості, вологи, покровителя виноградарства й виноробства Діоніса.

³¹ Князь Гвинтовка.— У зображенні цього персонажа П. Куліш вдається до художньої вигадки. Згідно з актовими джерелами історичний Матвій Гвинтовка, «холоп» за походженням, був полковником загонів «голоти» І. Брюховецького, вербував у свій полк «вільних людей» на Чорну раду. Обраний гетьманом, І. Брюховецький призначив М. Гвинтовку ніжинським полковником. У 1665 р. московський уряд надав йому дворянство і наділив селом Негаївкою. Наприкінці гетьманування Брюховецького Гвинтовка розійшовся з ним, був заарештований і сидів у в'язниці в Гадячі та Ніжині. Тісно співробітничав з наступним гетьманом Лівобережної України — Д. Многогрішним, при якому обіймав чин генерального осаула. У 1672 р. разом з Д. Многогрішним був звинувачений московським урядом у таємних зв'язках з гетьманом Правобережної України П. Дорошенком, який прийняв турецьку протекцію, і засланий до Сибіру.

³² ...Вишневецькіі да Острозькіі...— старовинні українські князівські роди, належали до найбагатших магнатів у Речі Посполитій Польській.

³³ Сівер а.— У примітці до незавершеного історичного роману з XVII ст. «Брати» Куліш зазначив: «Сівером звався край, починаючи від Стародуба і Сівського та аж по Ромен, Ніжень і Остер. Сі городи на початку XVII віку були узгряничними від польської України, а Сівера тягнула до Московського царства. Столичним городом у Сівері був Нівгородок-Сіверський (Мета.— Львів, 1864.— Т. 2.— № 5.— С. 21).

³⁴ Мати Бож а — у християнстві Богоматір, Богородиця, діва Марія, Мадонна, «пресвята діва», яка, за євангельською легендою, непорочно зачала і народила Ісуса Христа.

³⁵ Єрусалим — місто в Палестині, перші згадки про яке належать до середини другого тисячоліття до н. е. Релігійний центр у християн, іудеїв і мусульман.

³⁶ ...про тих Олегів, про тих Святославів...— Ідеться про київських князів IX—XI ст., які уславились військовими походами і культуротворчою діяльністю: Олега (? — 912, за іншими даними — 922), котрий здійснив похід у Візантію і в 911 р. уклав з нею вигідний для Русі договір; Святослава Ігоровича (? — 972 або 973), який у 964—966 рр. визволив з-під хозар східнослов'янські племена в'ятчів, у 60-х роках X ст. розгромив Хозарський каганат; Святослава Ярославича (1027—1076), сина Ярослава Мудрого, одного з укладачів «Правди Ярославичів». На його замовлення в 1073 і 1076 рр. складено Ізборники Святослава.

³⁷ ...про тії ясири половецькіі...— Половці (кипчаки, кумани) — середньовічна народність тюркської групи. В другій половині XI ст.

прийшли з Південно-Західного Казахстану в причорноморські степи, витісвивши печенігів. З 1055 р. постійно нападали на Русь. Нищівних ударів їм завдали походи князя Володимира Мономаха у 1103 і 1111 рр., а остаточно розбили їх орди монгольського хана і полководця Батия (1208—1255).

³⁸ ...як уломився Батий у твої Золоті ворота.— Оголошене Батием монголо-татарське військо зруйнувало Київ у 1240 р. Золоті ворота — головна урочиста брама давнього Києва. Про будівництво Золотих воріт згадується у літопису під 1037 р. Над проїжджою частиною воріт, що прорізувала вал, було зведено надбрамну церкву Благовіщення з позолоченою банею (вірогідно, звідси і назва воріт).

³⁹ ...у той нещасливий Берестецький рік...— Йдеться про 1651 р., коли в битві між селянсько-козацькими і польськими військами поблизу міста Берестечка (тепер Волинська область) союзники козаків кримські татари, підкуплені польською шляхтою, відступили на Крим, захопивши в полон Б. Хмельницького. Через це українське військо зазнало поразки.

⁴⁰ ...прийшов до Києва Радзивілл із литвинами...— Литовський коронний гетьман Януш Радзивілл (1612—1655) у 1648—1654 рр. очолював литовське військо. Скориставшись із поразки Б. Хмельницького в Берестецькому бою 1651 р., він розбив козацький загін, посланий на північ, раптово захопив Київ, пограбував його і деякий час утримував у своїх руках.

⁴¹ Тоді ще трохи не весь Київ містився на Подолі...— Поділ історичний район Києва, один з найдавніших у місті. Розташований на правобережній низині між гирлом р. Почайни і схилами гір Старокиївської, Замкової та Хоревичі й Щеквиці. В середині XIII ст. після зруйнування верхньої частини міста під час монголо-татарської навали фактично став головним районом Києва. З XV по XIX ст. тут містився магістрат, Київське братство, Києво-Могилянська колегія (з 1701 р.— Київська академія).

⁴² Печерськ — історична місцевість у південно-східній частині Києва, розташована на узвишші. За сучасними науковими уявленнями, в кінці XII ст. в цій місцевості навколо Києво-Печерської лаври утворилося селище Печерське. в XVI—XVII ст. назване Печерським містечком.

⁴³ Старий, або Верхній, город — історична частина Києва, розташована на Київському плато. Назва виникла на противагу Нижньому місту (Подолу). Старе місто було аристократичною частиною давнього Києва, де розміщувалися двір великого князя, митрополита Русі, кам'яні собори та палати, двори найзаможніших феодалів. Після монголо-татарської навали занепало.

⁴⁴ Киселівка — історична місцевість, гора в Києві над Подолом. У 70—80-х роках XIV ст., коли Поділ став головним осередком Києва, на горі споруджено дерев'яний замок литовського воєводи, вона стала адміністративним центром міста. В 1482 р. кримський хан Менглі-Гірей спалив замок; близько 1532—1545 рр. його було відбудовано й перебудовано. Замок сполучався мостом з укріпленнями на горі Здихальниці — ці гори становили єдине ціле й мали спільну назву — Замкова гора. Киселівкою гору почали називати в середині XVII ст. (за ім'ям останнього польського воєводи Адама Кисля). У 1651 р. повсталі козаки спалили замок, де засіли польські завоєвники. Гора спустіла, її вкрили городи і баштани.

⁴⁵ Джеджелій — Джалалій Філон (XVII ст.), кропивнянський полковник, сотник Переяславського полку. В 1648 р. очолив повстання реєстрових козаків у Кам'яному Затоні на Дніпрі (поблизу Кременчука). Учасник битв під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом. Під час Берестецької битви 1651 р. був обраний наказним гетьманом.

⁴⁶ Чи давно ж ми були в вас із батьком Хмельницьким? Тоді ви з хлібом-сіллю виходили до нас назустріч...— 23 грудня 1648 р. населення Києва радо зустрічало українські

війська на чолі з Б. Хмельницьким, які поверталися після переможних боїв проти польсько-шляхетських загарбників.

⁴⁷ Барабаш Іван (? — 1648) — осавул реєстрового козацького війська, належав до угодовської частини старшинської верхівки. Навесні 1648 р. очолив загін реєстрових козаків, посланий польським гетьманом М. Потоцьким для придушення повстання в Запорозькій Січі. Скараний козаками, які 4 травня 1648 р. повстали під проводом Ф. Джалаля в Кам'яному Затоні.

⁴⁸ ...як Барабаш казав Хмельницькому: Ми дачі не даєм... Своім тілом комарів годувати? — Уривок з української народної думи «Про Хмельницького та Барабаша» (див.: Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем.— С. 37—38).

⁴⁹ ...перед Братством Сагайдачного...— Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич-Сагайдачний; ? — 1622) — гетьман українських реєстрових козаків. Народився в Галичині в сім'ї православного шляхтича, здобув освіту в знаменитій Острозькій школі. З початку XVII ст. — гетьман запорозького козацтва, уславився походами в Крим і Туреччину. Боровся проти унії, за відновлення діяльності на Україні православної ієрархії, яка після Берестейської церковної унії 1596 р. ледве животіла. У 1618 р. на чолі 20-тисячного козацького війська здійснив похід на Москву, врятувавши невелику армію польського короля Сигізмунда III від розгрому. Проте в 1620 р. відрадив до московського царя посольство з проханням прийняти козаків на службу. Очолюване П. Сагайдачним 40-тисячне козацьке військо разом з польським у 1621 р. розбило під Хотиним (тепер місто Чернівецької області) турецько-татарських загарбників.

П. Сагайдачний піклувався про розвиток української культури, вступив з усім Запорозьким військом до Київського братства (1620), забезпечивши йому політичну й матеріальну допомогу. Заповів своє майно дружині та братським школам: Київській і Львівській. Похований у Братському монастирі в Києві.

⁵⁰ ...ту високу з дзигарками дзвіницю...— Ідеться про дзвіницю, збудовану в 1756—1759 рр. за проектом архітектора С. Д. Ковніра й включену до ансамблю Братського монастиря. До наших днів не збереглася.

⁵¹ ...ту п'ятиголову, пишно, з переднього лица, розмальовану церкву...— Ідеться про церкву Богоявлення, збудовану в 1693 р. архітектором Й. Д. Старцевим у стилі українського барокко. Інтер'єри церкви розписали український художник І. Квятковський та італійський майстер А. Скотті, іконостас — роботи архітектора А. І. Меленського (1825). Входила до ансамблю Братського монастиря. До наших днів не збереглася.

⁵² ...тії високі кам'яниці по боках...— Ідеться про старий двоповерховий корпус Київської академії, збудований 1703 р., ймовірно, за проектом архітектора Й. Д. Старцева, розташований ліворуч від церкви Богоявлення, і новий корпус академії, споруджений у 1822—1825 рр. за проектом архітектора А. І. Меленського.

⁵³ Ганна Гулевичівна — Гулевичівна Єлизавета (Галшка) Василівна (1575—1642), дружина київського воєводи Степана Лозки. Відіграла значну роль у заснуванні Київського братства, монастиря і школи при ньому. В 1615 р. подарувала братству садибу на Подолі з усіма її прибутками.

⁵⁴ Біблія — стародавня пам'ятка писемності, зібрання різних за формою і змістом релігійних та світських книг, які створені у XII ст. до н. е.— II ст. н. е. Складається з двох частин: Старого Заповіту, що визнається за Святе Письмо іудаїзмом і християнством, та Нового Заповіту, що визнається тільки християнством. У Біблії містяться філософські, космологічні, міфологічні, морально-етичні й соціальні уявлення стародавніх народів Близького Сходу та Середземномор'я, зокрема міфи про походження світу й людини, про кінець світу, релігійні настанови, пророцтва, заповіді, молитви тощо.

⁵⁵ Нечай Данило (? — 1651) — брацлавський полковник у 1648—1651 рр., герой визвольної війни українського народу, відзначився у боях під

Пиливцями, Меджибожем (1649), Зборовом. Наприкінці 1649 — початку 1650 р. очолив народне повстання на Брацлавщині, Волині, Поділлі. Оспіваний у народних піснях (див.: Українские народные песни, изданные М. Максимовичем.— С. 97—100).

⁵⁶ Морозенко Станіслав (Мрозовицький Станіслав; ? — 1649) — корсунський наказний полковник. Улітку 1648 р. очолив повстанський загін, який брав участь у визволенні Поділля. Загинув під час облоги Збаража. Деякі історики й фольклористи вважають його прототипом героя української народної пісні «Ой Морозе, Морозенку» (Див.: Українские народные песни, изданные М. Максимовичем.— С. 74—76; Історичні пісні.— К., 1961.— С. 245—267). Такої думки дотримувався і П. Куліш: «...у Хмельницького було семь сподручников, приобретших такую популярность, как и Перехийнос, Нечай, Морозенко, и называвшихся *козаками* по преимуществу» (Записки о Южной Руси.— Спб., 1856.— Т. 1.— С. 273). У примітці він наводив рядки з народної пісні про Морозенка.

⁵⁷ Козак Байда — герой української народної пісні «В Цариграді на риночку» («Пісня про Байду») (див.: Українские народные песни, изданные М. Максимовичем.— С. 106—107).

⁵⁸ Кішка Самійло (? — 1602) — гетьман реєстрових козаків (1599—1602). У 70-х роках XVI ст. потрапив у турецький полон. У 1599 р. організував на турецькій галері повстання українських невільників і повернувся на батьківщину. В українській народній думі про Самійла Кішку (Кушку) співається, що він пробув «п'ятдесят чотири годи у неволі» (див.: Сборник украинских песен, издаваемый М. Максимовичем.— К., 1849.— Ч. 1.— С. 46).

⁵⁹ Пороги — Дніпрові пороги — виходи гранітів, гнейсів та інших порід Українського щита в руслі Дніпра між теперішніми Дніпропетровськом і Запоріжжям. Ці пороги мали свої народні назви: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець (Ревучий), Будило, Вовнизький, Лишний, Вільний. У порогах, які були значною перешкодою для судноплавства, існував природний козацький хід, по якому з великою небезпекою могли пропливати невеликі судна. Після збудування в 1932 р. Дніпрогесу Дніпрові пороги затоплені водами Дніпровського водосховища.

⁶⁰ Межигорський Спас — Межигірський Спасо-Преображенський православний монастир поблизу Києва. У XVI—XVII ст. був шпиталем для престарілих запорозьких козаків, які йшли в монастир «спасати душу».

⁶¹ Ісус Христос — згідно з християнським віровченням засновник християнства. Легенди в Євангелії (Новому Заповіті) оповідають, що Христос, син Божий, народився у Віфлеємі (Йорданія) від «пресвятої діви» Марії; проповідував нову релігію в Палестині, за що був розп'ятий на хресті на горі Голгофі біля Єрусалима. Своєю смертю приніс спокутну жертву за первородний гріх людей, а потім воскрес і вознісся на небо.

⁶² Михайлівська стежка — стежка, яка вела з Михайлівської гори через Хрещату долину на Печерську гору. Михайлівська гора — історична місцевість, що включала сучасну Володимирську гірку й узвишся на захід і північний захід від неї. Назва — від спорудженого тут у 1108—1113 рр. Михайлівського Золотоверхого собору.

⁶³ Чорна Гора — Чорногорія, країна на заході Балканського півострова. На той час перебувала у складі Османської імперії, проти якої чорногорський народ вів визвольну боротьбу. Донедавна союзна республіка в складі Югославії.

⁶⁴ Печерський монастир — православний монастир, заснований 1051 р. в печерах поблизу Києва. В XI ст. став центром поширення та утвердження християнства в Київській Русі. В XII ст. дістав статус «лаври» — головного великого монастиря. У XVI—XVII ст. Києво-Печерська лавра була одним з центрів боротьби проти колонізації та уніатства. Відіграла визначну роль у розвитку освіти, культури, архітектури, мистецтва і золотарства на Україні, була центром літописання та житійної літератури.

⁶⁵ ...тії муровані огради...— Йдеться про фортечні мури з бійницями та баштами, споруджені в 1698—1701 рр. паралельно до оборонних мурів, зведених навколо Києво-Печерської лаври в XII ст. і зруйнованих монголо-татарами 1240 р.

⁶⁶ ...ту височенну дзвіницю...— Мається на увазі так звана Велика дзвіниця, висота якої 96 м. Була зведена в 1731—1744 рр.

⁶⁷ ...тії церкви під золотом та під скульптурою...— Йдеться про храми Києво-Печерської лаври: Успенський собор (XI—XVIII ст.), Троїцька надбрамна церква (XII ст.), Церква Спаса на Берестові (XII—XIX ст.), Церква Миколи (XVII ст.), Всіхсвятська (XVII ст.), Хрестовоздвиженська (XVII ст.) та Аннозачатівська (XVII ст.) церкви.

⁶⁸ Велика церква, що прописана в літописях «небесі подобною»...— Йдеться про кам'яну церкву Успенія (Успенський собор), головний монастирський храм, споруджений у 1073—1078 рр. Про нього згадується в літопису «Повість минулих літ» (XII ст.) та збірці оповідань про Києво-Печерський монастир «Києва-Печерський патерик» (XIII ст.). У XVII—XVIII ст. церква реставрувалася і перебудовувалася. На її стінах були зображені історичні особи — князі, гетьмани, митрополити, царі. З давніх-давен Успенська церква була усипальницею київських князів, литовських й українських, а пізніше і російських магнатів, вищого духовництва. Тут були поховані київський воєвода Ян Вишата, князі Скиргайло, Олельковичі, магнати Вишневецькі, Тишкевичі та інші, українські церковно-політичні діячі й просвітителі Є. Плетенецький. З. Копистенський, учений і поет П. Беринда, київський митрополит, засновник Лаврської школи та Київської академії П. Могила, професор і ректор Києво-Могилянської колегії І. Гізель. На могилах князя К. І. Острозького та полководця П. О. Румянцева-Задунайського були встановлені скульптурні мармурові надробки. Успенський собор знищений 1941 р.

⁶⁹ Олелькович Симеон — київський князь XV ст. за часу литовського панування на Україні. Походив з династії Ольгердовичів, нащадків Ольгерда, великого князя литовського у 1345—1377 рр., який посадив удільним князем у Києві свого сина Володимира. Олельковичами (або Олельками) називались нащадки київського князя Олександра Володимировича (Олелька; ? — 1455), сина князя Володимира.

⁷⁰ Адамові глави — горельєфи або статуї Адама (самого чи з Євою), на саркофагах, у входах до церков тощо.

⁷¹ ...повернули наші прочане до печер...— Йдеться про так звані Ближні і Дальні печери Києво-Печерської лаври, в яких розміщувалися підземні церкви, келії для монахів, поховання.

⁷² «Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зіло дивної» (пишуть у літописах)...— П. Куліш цитує «Літопис Григорія Грабянки»: «Сомко бысть воин храбрій и смѣлій, уроди, возраста и красоти зѣло дивної...» (Дѣйствія презѣльной и от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки...— К., 1854.— С. 182).

⁷³ ...зробив би я з ним те, що покійний гетьман із Гладким.— Гладкий Матвій (? — 1652) — миргородський полковник, учасник визвольної війни 1648—1654 рр. Брав участь у битвах під Корсунем, Пилявцями і Збаражем. У Берестецькій битві 1651 р. тимчасово виконував обов'язки гетьмана. Після підписання Білоцерківського договору 1651 р. чинив опір вступові польських військ на Лівобережну Україну. Згідно з «Літописом Самовидця», страчений за наказом Б. Хмельницького, бо намагався захопити посаду гетьмана.

⁷⁴ Не добро бути чоловіку одному.— Вислів з Біблії (Книга буття.— Гл. 2.— Ст. 18): «І сказав Господь Бог: «Не добре, щоб бути чоловіку самотнім. Створю йому поміч, подібну до нього». І, за біблійною легендою, Бог під час сну Адама створив з його ребра жінку.

⁷⁵ Наливайко Северин (? — 1597) — сотник надвірної корогви (50—120 чоловік кінноти) у київського воєводи князя К. Острозького. Залишивши службу, сформував загін нереєстрових козаків й очолив антифеодальне повстання на Україні і в Білорусії 1594—1596 рр. Зазнавши поразки в Солонищському бою 1596 р. (біля Лубен), був виданий шляхті козацькою старшиною. Після катувань страчений у Варшаві.

⁷⁶ Діогенес — Діоген із Сінопа (бл. 404—323 до н. е.), давньогрецький філософ. Проповідував аскетизм. За легендою, жив у діжці.

⁷⁷ «Апостол» — церковна книга, яка містить так звані Діяння апостолів, їхні Послання та Апокаліпсис — книгу, що провіщає майбутнє людства.

⁷⁸ ...Адам був чоловік не нашого брата, та й той спіткнувся на Єву! — За біблійною легендою, Бог дозволив першим людям — Адамові і Єві — їсти плоди з будь-якого дерева раю, крім дерева пізнання добра і зла. Проте Єва, піддавшись намові хитрого змія, спожила заборонений плід і почастивала ним Адама. Розгніваний Бог прогнав їх з раю.

⁷⁹ Журба мене сушить, журба мене в'ялить, Журба мене, моя мати, скоро з ніг ізвалить. — Рядки з української народної пісні «Журба мене сушить, журба мене в'ялить...» (див.: Українские народные песни, изданные М. Максимовичем. — С. 165).

⁸⁰ Гізель Інокентій (бл. 1600—1683) — український культурний і церковний діяч німецького походження. Закінчив Києво-Могилянську колегію, навчався за кордоном. З 1645 р. — професор і ректор колегії, з 1656 р. — архимандрит Києво-Печерської лаври. Підтримував прагнення козацької старшини до автономії.

⁸¹ Могила Петро Симеонович (1597—1647) — політичний, церковний та освітній діяч України, митрополит Київський і Галицький (з 1632 р.). Орієнтувався на угоду з Польщею, але виступав проти унії. У 1631 р. заснував Лаврську школу, яка 1632 р. була об'єднана з Київською братською школою і названа Києво-Могилянською колегією.

⁸² Гадяцькі пункти — Гадяцький договір 1658 р. гетьмана І. Виговського з польським урядом, за умовами якого Придніпровська Україна мала ввійти до складу Речі Посполитої під назвою князівство Руське на правах автономії з окремою адміністрацією, армією, системою освіти, судовою владою.

⁸³ ...тих великих київських Ярославів і Мономахів. — Множинне узагальнення походить від імен видатних київських князів: Ярослава Мудрого (бл. 978—1054) — великого князя київського з 1019 р., який зміцнив Київську Русь, її міжнародне становище, остаточно утвердив на Русі християнство, сприяв розвитку культури; Володимира Мономаха (1053—1125) — великого князя київського в 1113—1125 рр., організатора вдалих походів проти половців, автора «Повчання» своїм дітям, уміщеного в Лаврентіївському списку «Повісті минулих літ».

⁸⁴ Чомусь мені, братці, горілка не п'ється: Коло мого серця мов гадина в'ється! — Рядки з української народної пісні «Журба мене сушить, журба мене в'ялить...» (див.: Українские народные песни, изданные М. Максимовичем. — С. 165).

⁸⁵ Що ти, милий, думаєш-гадаєш?.. Все на мене важким духом дишеш! — Початок української народної пісні «Що ти, милий, думаєш-гадаєш?..» (див.: Українские народные песни, изданные М. Максимовичем. — С. 142).

⁸⁶ ...Каїн убив Авеля... — За біблійною легендою, Каїн та Авель — сини Адама і Єви, перший — рільник, другий — пастух. Кожен з них приніс відповідну жертву Богові: Каїн — від плоду землі, Авель — з отари. Господь прихильніше поставився до жертвоприношення Авеля; із задрощів Каїн убив свого брата. Бог прирік Каїна на вічні блукання, а щоб ніхто не вбив братовбивцю, позначив його певним знаком.

⁸⁷ Віз — Великий Віз, Чумацький Віз — українська назва сузір'я Великої Ведмедини.

⁸⁸ Любив мене, мамо, запорожець, Водив мене босу на морозець...— рядки з української народної пісні, один з варіантів якої — «Запорожець, моя мамцю, запорожець...» — див. у вид.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом: Материалы исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским.— Спб., 1874.— Т. 5.— С. 339—340.

⁸⁹ ...слава ніколи не вмере, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже! — Заключні рядки української народної думи «Про Івана Коновченка» (див.: Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем.— С. 57).

⁹⁰ Ромодановський Григорій Григорович (? — 1682) — московський державний і військовий діяч, боярин, князь. Учасник Переяславської ради 1654 р., був воеводою московських військ на Україні в 1654—1667 рр.

⁹¹ ...щоб пропала козацька слава порошиною з дула? — Вислів з поезії І. Срезневського «Похід на поляків», стилізованої в жанрі української народної думи й опублікованої як фольклорний твір: «А що, як наше козацтво, мов у пеклі, ляхи спалять та з наших костей козацьких молодецьких пир собі на похміллі зварять?.. Пропаде, мов порошина з дула, тая козацька слава...» (Запорожская старина.— Ч. 1.— С. 103—104).

⁹² ...по розгромі ляхів, усякому було вільно займати займанщину.— Займанщина — земельна власність (грунти, луки, лісові угіддя, озера), набута правом першого зайняття вільної землі. Була поширена в малозаселених місцевостях Слобідської, Лівобережної України, Запорозької Січі. Правом займанщини широко користувалась козацька старшина.

⁹³ Кисіль Адам Григорович (1580—1653) — український магнат, брацлавський (з 1646 р.) і київський (з 1651 р.) воевода пропольської орієнтації. У 1637 р. вів переговори під Боровицею (поблизу Черкас) з очолюваними Павлюком повстанцями, умовляючи їх підкоритися Речі Посполитій.

⁹⁴ Вишневецький Єрема (Ярема, Ієремія; 1612—1651) — український магнат, володів величезним маєтком на Лівобережній Україні, мав шість тисяч надвірного війська. Проводив жорстокі екзекуції проти українських повстанців. Улітку 1649 р. отримав звання коронного гетьмана.

⁹⁵ Рангові або магістратські ґрунти...— Рангові (державні) землі належали українському уряду. В XVII—XVIII ст. він надавав їх, разом з осілим на них людом, у тимчасове володіння представникам козацької старшини, які відзначались на державній і військовій службі. Магістратські землі належали магістрату (міському самоврядуванню).

⁹⁶ Козацькі підпомічники — незаможна частина козацтва, яка була неспроможна відбувати військову службу за власний рахунок, а тому була зобов'язана постачати війську провіант, фураж, обробляти землі козаків, які перебували на військовій службі.

⁹⁷ Ой ти, старий дідуга... Гуляти раденька!..— Строфа з української народної пісні «Ой під вишнею, під черешнею» (її співає Виборний у п'єсі І. Котляревського «Наталка Полтавка» — див.: Котляревський І. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи.— К., 1982.— С. 224).

⁹⁸ Щоб ти окаменіла, як Лотова жінка...— За біблійною легендою, перед тим як знищити грішне місто Содом, Бог через своїх посланців порадив його мешканцю праведникові Лоту покинути з сім'єю оселю, не оглядаючись і не зупиняючись на околицях. Однак Лотова жінка озирнулася на Содом, що гинув під дощем із сірки й вогню, і перетворилась на соляний стовп.

⁹⁹ ...козаки тоді бились із ляхами понад Случчю, понад Горинню...— Случ, Горинь — ріки на Волині; Горинь — права притока Прип'яті; Случ — права притока Горині.

¹⁰⁰ Ой коню мій, коню! Заграй підо мною.. Та нема од неї вісти! — Строфи з української народної пісні «Ой криче, криче чорненький ворон» (Див.: Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем.— С. 146—147).

¹⁰¹ Тоді я прибуду до вас у гості, Як виросте трава на помості...— народнописенний вислів. Його варіант — «Ой тоді я, моя мамцю, приїду у гості, Як виросте травесенька в хаті на помості» — див. у вид.: Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии, в 1844 году, Н. Костомаровым // Малорусский литературный сборник / Изд. Д. Мордовцев.— Саратов, 1859.— С. 272.

¹⁰² Остер — ліва притока Десни, протікає через Ніжин.

¹⁰³ Ой котрий, козаченьки, буде з вас у місці... Бо над сином, над Кирилом чорний ворон кричє! — рядки з української народної пісні про героя визвольної війни 1648—1654 рр. Данила Нечая, полковника брацлавського. В одному з варіантів співається: «Гей, молоді козаченьки, котрий буде в місті, Поклоніться матусеньці, нещасній невісті: Нехай вона, нехай плаче, а вже не виплаче,— Ой над сином, над Нечаем чорний ворон кричє» (Історические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова.— К., 1874.— Ч. 2.— С. 57).

¹⁰⁴ ...із серця ісходять помишленія злая, убійства, прелюбодіянія, любодіянія, татьби...— Від серця виходять злі помисли, вбивства, перелюбства, розпусти, крадіжкі... (Євангеліє за Матвієм.— Гл. 15.— Ст. 19). Повчання Ісуса Христа.

¹⁰⁵ Перейий ніс — Кривоніс Максим (? — 1648), полковник Запорозького війська, прославився під час походів козаків проти Кримського ханства і султанської Туреччини в 30—40-х роках XVIII ст., у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. Оспіваний в історичній пісні «Про Перебийноса» (див.: Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем.— С. 101).

¹⁰⁶ Хотілось би чоловікові не стояти на путі грішників, не ходити на совіт нечестивих, не сидіти на сідалищі губителів...— алюзії з Псалтиря (Біблія: Книга Псалмів.— Псалом 1.— Ст. 1; див. Кулішів переклад цього псалма в нашому виданні).

¹⁰⁷ ...почав собі читати напам'ять із Єремії... Чрево мое, чрево мое болить мені.. благо же творити не познаша...— Уривок із біблійної Книги пророка Єремії (гл. 4, ст. 19—22): «Ой, утробо моя, ти утробо моя,— я тремчу! Біль серце стискає мені, і трепоче мені моє серце.. Не могу мовчати, бо вчула душа моя голос сурми, гук війни.. Аж доки я бачити прапора буду, буду чути голос сурми?.. Вони нерозумні сини й нерозважні вони,— мудрі вони, щоб чинити лихе, та не вміють чинити добра!» (український переклад подається за вид.: Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / Вид. Московського патріархата.— М., 1988.— С. 756).

¹⁰⁸ Уже коли ти був раз Золотаревський, то Золотаренком ізнов не будеш! — У червні 1659 р. В. Золотаренко отримав від польського короля «нобілітацію» на шляхетство, при цьому його прізвище було змінено на Злотаревський.

¹⁰⁹ Гагін Данило Степанович — московський окольничий, князь, представник царя на Чорній раді 1663 р. в Ніжині.

¹¹⁰ Пилипівка — піст напередодні Різдва Христового, починається після церковного свята Пилипа (з 15 листопада за ст. ст.).

¹¹¹ ...так лучилось, як мовив Галка: «Де кричать, а де співають; де кров іллють, а де горілку п'ють». — Іеремія Галка — псевдонім Миколи Івановича Костомарова (1817—1885), українського письменника, історика, літературного критика, етнографа, фольклориста і публіциста. Видав поетичні збірки «Украинские баллады Иеремии Галки» (Х., 1839) і «Ветка, малорусские стихотворения Иеремии Галки» (Х., 1840).

¹¹² Юда — Іуда Іскаріот, згідно з Євангелієм за Матвієм (гл. 26, 27) — один з 12 учнів (апостолів) Ісуса Христа, який продав свого вчителя за 30 срібників. Пізніше, побачивши Ісуса ув'язненим, Іуда розкався, повернув срібники й удавився. Образ Іуди став символом зрадництва й запроданства.

¹¹³ В нас, князю, у Січі то і норів, хто «Отче наш» знає... Гладко п'ють, як з лука б'ють, до ночної тіні.— Ці народні рядки П. Куліш наводить в «Записках о Южной Руси» (Т. 1.— С. 316—317) як «стихи на картине, представляющей запорожца-кобзаря», написані «над ковшем».

¹¹⁴ Ірод І Великий (бл. 73—4 до н. е.) — цар Іудеї. Згідно з євангельськими переказами, при звістці про народження Ісуса Христа («царя Іудейського») наказав повбивати всіх немовлят у Віфлеємі та його околицях. Ім'я Ірода стало символом тиранії і жорстокості.

¹¹⁵ ...ніженські міщане шепотять про Сомка, як жиди про Мусія.— Мусій — Мойсей (ймовірно, XIII ст. до н. е.), за біблійною легендою, пророк, який вивів єврейський народ з Єгипту і після 40 років блукань по Сінайській пустелі привів до «землі обітованої» — Палестини.

¹¹⁶ «Не убойтесь от убивающих тело, души же не могущих убити...» — Повстання Ісуса Христа (Євангеліє за Лукою, гл. 12, ст. 4).

¹¹⁷ ...о святому Сімеоні...— тобто 14 вересня за ст. ст.

¹¹⁸ Дорошенко Петро Дорофійович (1627—1698) — гетьман Правобережної України (1665—1676). У 1668 р. городові козаки на Лівобережній Україні, незадоволені прихильністю І. Брюховецького до запорожців і їхнім привілейованим становищем, запросили на Лівобережжя П. Дорошенка з військом, обіцяючи обрати його своїм гетьманом. Повстанці видали йому І. Брюховецького, «которого Дорошенко позволил забити голодъ. Итак голода тиранско забили и замордовали Вруховецкого на полъ...» (Львотпись Самовидца...— М., 1846.— С. 52). В «Львотписи Григорія Грабянки»: «...Бруховецкого табор его ж козаки разграбиша, и его самого взявши, к Дорошенку приведоша,— его же таможде чернь без всякого пощажднія боем умертви» (К., 1854.— С. 197—198).

ОРИСЯ

Ідилія

Вперше надруковано у вид.: Записки о Южной Руси / Изд. П. Кулиш.— Спб., 1857.— Т. 2.— С. 197—208. У кінці тексту зазначено: «Писано 1844, сентября 7, у Ходоркові, в Свідзінського, прочитавши шесту пісню «Одиссеї».

К. Свідзінський — польський бібліоман, жив у селі Ходорків (тепер Попільнянського району Житомирської області), мав велику бібліотеку. З ним П. Куліша познайомив його друг, польський письменник М. Грабовський (див.: Кулиш П. Воспоминание русского о польском археологе Константине Свидзинском // Русский вестник.— 1857.— Т. 11 (октябрь).— Кн. 2.— С. 229—233). У будинку К. Свідзінського П. Куліш перечитував епічну поему «Одиссея» легендарного давньогрецького поета Гомера (XII—VII ст. до н. е.) у французькому перекладі; про це є згадка в його листі до О. Бодянського від 12 січня 1849 р.: «Не сподобив мене Господь ізучити грецький язик,— читав я «Одиссею» тільки по-французьки...» (Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому // Киевская старина.— 1898.— Т. 60.— Кн. 1-2.— С. 295).

П. Куліш і раніше читав «Одиссею» і був вражений величезною подібністю давніх українських звичаїв до звичаїв античних народів гомерівської доби. Ще в «Повести о старых временах и обычаях малороссийских», написаній у січні 1844 р., він зазначив: «Старинные обычаи малороссийские во многом удивительно сходствовали с обычаями патриархальных народов, изображенных Гомером в «Одиссее», может быть потому, что и там и здесь человек был еще человеком, т. е. жил и действовал так, как внушало ему нехитрое сердце» (Кулиш П. Твори.— Х.— К., 1930.— Т. 1.— С. 177).

А в листі до О. Бодянського від 20 серпня 1848 р. писав: «Колись, було, я привнохуюсь до «Одиссеї», чим воно пахне; аж воно пахне правдиво тими гуторками, що от інколи поведе старий дід із молодшими чоловіками, сидючи на колодці в свято або коло лущника, у довгі зимні ночі»

(Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому // Киевская старина.— 1898.— Т. 60.— Кн. 1-2.— С. 294).

Перечитування шостої пісні «Одіссеї» надихнуло П. Кулиша створити на її сюжетній канві оповідання-ідилію, в якому б античний колорит був повністю замінений на український. Ось текст шостої пісні в перекладі Бориса Тена:

ПРИБУТТЯ ОДИССЕЯ ДО ФЕАКІВ

Так незламний в біді спочивав Одіссей богосвітлий,
Сном оповитий глибоким. От саме в ту пору Афіна
В землю племен феакійських прийшла, у їх місто славетне.
Здавна жили вони десь в Гіперей широкіх просторій,
Близько країни диких і буйних кіклопів, що часто
З ними до бою ставали, потужнішу маючи силу.
Тим-то відтіль Навсітой боговидий і переселив їх,
В Схерії їх обсадив, від людей промислових далеко,
Муром навколо все місто обвів і оселі поставив,
Храми богам збудував і поля поділив на ділянки.
Керою здоланий, вже відійшов він в оселю Аїда,—
Тож керував Алкіной, тямовитістю богу подібний.
В дім Алкіноя ввійшла ясноока богиня Афіна,
Про поворот Одіссея відважного дбаючи в мислях.
В спальню проникла, майстерно обладнану, де спочивала
Дівчина, вродою й станом струнким до богині подібна,—
Мужнього то Алкіноя прекрасна дочка Навсікая.
Дві біля неї служниці, красою з харитами рівні,
Спали обополі світлих дверей, зачинених міцно.

Подувам вітру вона до дівочої лине постелі,
В головах стала над нею й розмову свою починає,
Вигляд прибравши дочки мореплавця Діманта, з якою,
Бувши однолітком, змалку та дівчина подругувала.
В вигляді цьому відтак ясноока їй мовить Афіна:

«Чи породила тебе, Навсікає, недбалою мати?
Світлі одіння лежать без жодної в тебе уваги.
Близько твій шлюб, то належить самій одягнутися гарно
Й тих наділити усім, хто тебе на весілля вестиме.
Тим-то й сама між людьми набудеш ти доброї слави
Й радістю батька свого і матір поважну потішиш.
Отже, удосвіта прати білизну ми підемо разом.
Я із тобою піду помічницею, щоб якнайшвидше
Впоратись з платтям. Адже недовго тобі дівувати —
Кращі-бо з-поміж феаків тебе уже сватають люди,
Ти-бо й сама, і рід твій — найкращі у нашім народі.
Тож на світанку збуди славетного батька, хай в повіз
Мулів велить запрягти, щоб могли одвезти ви на ньому
Всяке вбрання, й пояси, й покривала усі білоткані.
Краще й для тебе самої не пішки до пралень ходити,
Надто далеко-бо їх влаштували за стінами міста».

Так оповівши їй все, пішла ясноока Афіна
Знов на Олімп, де — кажуть — свою непохитну богове
Мають оселю; ні вітер не зрушить її, не зволожить
Повітря злива, ні сніг не окриє, лиш чисте повітря
Ллється безхмарно і світле навколо прозориться саяво.
Так цілі дні там боги в утіхах проводять щасливі.
Дівчині давши пораду, туди відійшла ясноока.

Встала Еос ясношатна й збудила від сну Навсікаю,
Гарно убрану. Своїм здивована сном незвичайним,

Швидко в покої батьків побігла вона сповістити Любого батька і матір. Обоє вона дома застала: Мати з служницями вже над вогнищем хатнім сиділа й пряжу сукала пурпурну, а батька перед дверима Стрїла вона, — на нараду керманичів люду славетних Він уже йшов, видатними феаками кликаний рано. Близько до любого батька вона підійшла і сказала:

«Таточку любий, звели запрягти для мене високий Міцноколїсний віз, щоб могла одвезти я на річку Прати добротне вбрання, що у мене лежить забрудніле. Треба й тобі, що в раді буваєш між радників перших, Завжди чистому тілом, в одежі охайній ходити.

П'ятеро любих синів зростив у своїй ти оселі: Двоє — одружені, три — юнаки у квітучому віці, В вимитій чисто одежі бажають вони в хороводи Наші ходити. Про все це сама я подбати повинна». Мовила так, про жадане ж весілля ще сором було їй Батькові мовити. Сам здогадався і так відповів він:

«Доню, ні мулів тобі, ні іншого я не відмовлю, Йди собі, — зараз тобі запряжуть мої слуги високий Міцноколїсний віз, приладнають і короба зверху».

Мовивши це, служників він покликав. Слухняно зійшлися й воза для мулів на добрих колесах вони спорядили, Мулів сюди ж привели і зразу впрягли у той повіз. Дівчина світлі вбрання принесла, із комори забравши, Й складала у коробі зверху, на добре гембльованім возі; Мати ж у кошику їй поживну поставила їжу, Ласощів всяких поклала й вина налила їй до того В козячий міх. От зрештою дівчина сіла на повіз. Масла пахучого мати їй тут подала в золотому Слоїку — після купання себе і служниць намастити. Віжки блискучі й батіг у руки взяла Навсікає, Лунко хльоснула ним, і з тупотом мули побігли. Дівчину з платтям тоді повезли вони кроком невтомним, Ще й не саму — гуртом поспішали за нею служниці.

Так досягли вони всі течії повноводої річки; Пралень було там багато, і стільки води протікало В струмнях світлих, що можна вбрання найбрудніше попрати. Ставши на місці, вони із повозу випрягли мулів, Вздвож вирового потоку їх далі погнали й пустили Пастися в луках медяних. Із повозу потім обіруч Плаття вони поздіймали і в темну їх кинули воду, В ямах топтали, старанно змагаючись поміж собою.

Бруд весь одмивши, білизну вони почали полоскати І на піску розстелили уздовж узбережжя морського Там, де хвиля на сушу дрібні камінці викидає. Потім скупались самі і, до блиску намазавшись маслом, Тут же, на березі річки, обід споживать посідали, Вогу ж білизну лишили на ясному сохнуть відсонні.

Вволю поївши сама, і служебниці разом із нею, В м'яч почали вони грати, пов'язки з голів поскидавши; Перед у ігрищах білораменна вела Навсікає. Так стрїлоносна, на ловах блукавши між гір, Артеміда Високоверхий Тайгет і стрімкий Ерімонт оббігає, — Тішиться, диких полюючи вепрів і оленів бистрих; З нею там німфи гуртом польові забавляються, доньки Зевса-егідодержавця, і серцем Лето звеселилась,

Вища за всіх головою й чолом Артеміда; між ними
Легко богино впізнати, хоч всі вони рівно прекрасні,—
Так поміж юних служниць вирізнялась незаймана діва.

Врешті коли уже час настав їм додому вертатись,
Мулів вони запрягли й поскладали одержу помиту,—
Спосіб надумала знов ясноока богиня Афіна,
Як Одиссея збудить, щоб побачив він діву прекрасну
І провела б його в місто вона до людей феакійських.
Кинула м'яч у служницю вождева дочка Навсіака,
Тільки не влучила — він у вируючу хвилю потрапив.
Голосно скрикнули всі — й Одиссей богосвітлий прокинувся.

Сівши, так у душі і думках він почав міркувати:

«Горе мені! До кого, в яку я країну потрапив?

Чи непривітні і дикі тут люди, що правди не знають,
Чи доброзичливі серцем, гостинні і богобоязні?
Лагідний гомін дівочий, здається, до мене долинув.
Хто це — нимфи, що в горах живуть, на бескетах стрімчастих,
Чи при джерелах річок та встелених травами луках?
Може, нарешті я — близько оселі людей ясномовних?
Треба самому мені побачити це й дослідити».

Мовивши так, виповзає з кущів Одиссей богосвітлий,
В хащах густих відломивши рукою м'язистою гілку
З листям зеленим, щоб тіла прикрити наготу соромітну.
Вийшов він, мовби той лев, що виріс у горах і, сили
Певен своєї, крізь бурю і дощ із блиском огнистим
В хтивих очах на биків і овець поривається в полі
Й оленів диких полює,— утроба його спонукає
Навіть в обори міцні по дрібну пробиватись худобу.
Зважився так Одиссей до дівчат підійти пишнокосих,
Бувши нагим,— до цього його приневолила скрута.
Був він жахливий на вигляд, обліплений тванню морською;
В трепеті врозтіч усі по берегу порозбігались,
Лиш Алкіноєва донька одна зосталася — Афіна
Мужність їй вклала у серце і страх із суглобів прогнала.
Сміло стояла вона перед ним, Одиссей же вагався —
Краще коліна обняти прекрасної дівки чи краще,
Стоячи одаль, у неї зворушливим словом благати
Одіж йому принести і шлях показати до міста.
Так він, міркуючи, визнав нарешті, що буде найкраще,
Стоячи одаль, її зворушливим словом благати,
Але колін не торкатись і дівчину тим не гнівити.
Отже, розсудливо він і зворушливо мовив до неї:

«Хто ти — богиня чи смертна,— тебе на колінах благаю!

В разі одна ти з богинь, що простором небес володіють,
То з Артемідою тільки, великого Зевса дочкою,
Виглядом, постаттю, величчю можу тебе порівняти!
В разі ж одна ти із смертних, що нашу заселяють землю,
Тричі щасливі тоді твій батько і мати поважна,
Тричі щасливі й брати твої,— щирою радістю завжди
Їм зогрівається серце тоді, як тебе вони бачать,
Парость квітучу свою, в танку хороводного кола.
Але за всіх буде той щасливіший у серці своєму,
Хто, перевищивши інших дарами, введе тебе в дім свій.
Досі ніде-бо між смертних мої ще не бачили очі
Мужа чи жінки такої; дивлюсь я на тебе й дивуюсь.
В Делосі тільки колись, поблизу вівтаря Аполлона,
Бачив таку ж прекрасну я пальми квітучої парость.

Я там бував і багато супутників вірних зі мною,
Ідучи в путь, що на ній зазнали ми стільки нещастя.
Глянувши тільки, тоді, зачудований серцем, стояв я
Довго,— таких-бо дерев ще ніколи земля не ростила.
Так і на тебе дивлюся я з подивом, жінко, колін же
Страшно твоїх доторкнулись. Тяжке мене лихо спіткало.
Вчора, на день лиш двадцятий, умкнув я з багрового моря,
Де під поривами бур від Огігії-острова хвиля
Гнала так довго мене. Сюди ж якийсь бог мене кинув
Нині, щоб нових напастей зазнав я. Бо ще, я гадаю,
Їм не кінець, ще багато боги їх мені призначили.
Зглянься ж, владарко; тебе, перетерпівши стільки нещастя,
Першу зустрів я, з інших людей я нікого не знаю,
Хто в цьому місті живе й володіє цією землею,
Шлях до міста мені покажи й обгорнутись дай клаптем
З ряден, що ними ти одіж, сюди везучи, накривала.
Вічні боги віддадуть тобі всім, чого прагнеш душею,—
Мужа, й домівку тобі подарують, і згodu в родині
Повну; нічого немає певнішого й кращого в світі,
Тільки б у злагоді повній жили і домівку тримали
Муж із жоною, одним ворогам лиш — на заздорці злісні,
Приязним людям — на радість, найбільше ж — собі на утіху.

В відповідь білораменна сказала йому Навсікая:
«Ти ні на дурня, чужинче, ані на лукавця не схожий,
Щастям-бо всіх наділяє однаково Зевс олімпійський —
Гідних людей і поганих, вже як кого сам побажає.
Те, що тобі подає він, тобі й перетерпіти треба.
Нині до нашого міста і а нашу країну прибув ти,—
Отже, ні в одіжі ти і ні в чому нужди не зазнаєш,
Що потерпілому треба, коли допомоги він просить;
Місто тобі покажу і назву тобі ймення народу:
Городом цим і землею феаки давно володіють,
Я ж — дочка Алкіноя, відважного їх можновладця,
Має-бо він у феаків і силу, і владу велику».

Мовивши так, до служниць пишнокосих вона проказала:
«Стійте, служниці! Куди-бо тікаєте, мужа уздрівши,
Наче вважаєте ви, що він — чоловік злоумисний?
Ще не було між живущих, ще смертний такий не родився,
Хто б до країни цієї прийшов, несучи до феаків
Злу ворожнечу,— велика-бо ласка до нас у безсмертних.
Одаль від інших людей, на краю многошумного моря
Ми живемо, і чужі поміж нас не мішаються люди.
Нині ж до нас заблукав блуденник оцей бідолашний,—
Треба про нього подбати; під захистом Зевса самого
Всі подорожні і вбогі; й найменший дарунок їм любий.
Дайте ж но швидше, служниці, чужинцеві їсти і пити
Та покупайте у річці його, де од вітру затишно».

Так вона мовила, й всі одна одну вони посликали.
В затишку там Одиссея вони садовлять, де сказала
Їм Навсікая, дочка Алкіноя, відважного серцем,
Плац і хітон вони й інше кладуть біля нього одиння,
Масла рідкого йому у дзбаночку дають золотому,
Митись проводять його у хвилі потоку ясного.

Відповідає служницям на це Одиссей богосвітлий:
«Станьте-но одаль, дівчата, щоб сам міг обмити я з себе
Твані солоний намул і маслом собі намастити
Тіло,— давно-бо його запашна не торкалась олія.

Але відкрито при вас я купатись не буду, бо голим Сором мені між дівчат пишнокосих тут показатись».

Мовив він так, і пішли вони й це Навсікаї сказали.
З тіла тоді у потоці почав Одіссей богосвітлий
Твань обмивати, що спину і плечі укрила широкі,
Піну обер з голови, нанесену морем невтомним;
Начисто потім обмивсь і, до блиску намазавшись маслом,
Одїж нову надягнув, що дала йому дівчина юна.
Зевсова донька Афїна тоді Одіссея відразу
Вищим зробила на зріст і повнішим і кучері пишні,
Мовби вінок з гіацинтів, йому над чолом спорядила.
Наче тямущий митець, що золотом срібло вкриває,
Різних умінь від Гестаста й Паллади Афїни навчений,
Радує око тонкими утворами свого мистецтва,
Так воно вродою плечі й чоло йому гоже окрила.
Берегом моря пройшов він і сів віддаля, чарівною
Сяючи вроди своєї красою. Здивована дїва

З словом таким до своїх служниць пишнокосих звернулась:

«Слухайте, білораменні дівчата, що я скажу вам:
Цей чоловік не без волі богів, що живуть на Олімпі,
В землю феаків прибув богорівних. Раніше-бо справді
Він і мені таким неподобним здавався, а зараз
Схожий він став на богів, що простором небес володіють.
О, якби зволив такий чоловіком моїм називатись,
Тут оселитись схотів би й назавжди у нас залишився!
Дайте ж, служебниці, швидше чужинцеві їсти і пити».

Так говорила вона; це почувши, вони їй скорились
І Одісееві зразу поносили їсти і пити.
Жадібно світлий почав Одіссей, у нещастях незламний,
Їсти і пити, давно-бо не знав він ніякої їжі.

Білораменна ізнову намислила щось Навсікая:
Випрану одїж зібравши, на повіз її поскладала,
Мулів міцнокопитних впрягла і, зійшовши на повіз,
Так Одіссея просила і словом таким умовляла:

«Встань-бо, чужинче, ми їдем до міста,— тебе проведу я
В дім премудрого батька мого. Кажу тобі, там ми
Всіх найкращих людей феакійських побачимо разом.
Тільки-но он як зроби,— ти, здається мені, не безтямний:
Поки ітима нам путь крізь поля і оброблені ниви,
Ззаду за мулами й повозом ти із служницями разом
Швидко прирумай, а я по шляху перед вами поїду.
Згодом прибудем до міста — із муром високим навколо,
Гавань чудова обабіч його обмиває вигідно,
Вхід же до неї вузький; ставні кораблі крутобокі
Вхід стережуть той, і кожен із них стоїть під наметом.
Там же і площа з прекрасним на ній Посейдоновим храмом.
Ледве донесене, в землю там врито каміння навколо.
Снасті для чорних там суден ладнають і пристрої всякі,
Линви з лози, ще й вітрила готують, і весла стругають.
Не сагайдак-бо й не лук з тятивою в феаків на мислі,
А корабельне кермо, і весло, й кораблі рівнобокі,
В них-бо красуючись, море вони переходили сиве.
Тільки пересудів тих я уникнути хочу, щоб з мене
Хтось не сміявся, багато-бо є у народі зухвальців,—
Щоб не посмів нам услід негідник якийсь говорити:

«Що за чужинець вродливий, ставний проводжав Навсікаю?
 Де вона стріла його? Чи не буде він її чоловіком?
 Може, в розбитім човні сюди занесла його буря
 З дальніх країн, бо близьких в нас немає сусідів ніяких?
 Може, на щирі її молитви із високого неба
 Бог то зійшов і назавжди тепер він залишиться з нею?
 Краще, як ходячи десь, для себе знайде чоловіка,
 Бо між людей феакійських нікого вона не вважає
 Гідним себе, хоч до неї вже сватались люди найкращі».
 Можуть-бо так говорити, для мене ж це вийде огуда.
 Кожну й сама я знеславу, яка б отаке учинила —
 Супроти волі своїх улюблених матері й батька
 Вільно б з мужчинами зналась раніше відкритого шлюбу.
 Отже, поради моєї послухай, чужинче, і швидше
 Поміч дістанеш від батька мого і додому вернешся.
 Близько дороги ти гай там Афіни побачиш чудовий
 З чорних тополь; струмочок біжить там у луках зелених.
 Там же і батька мого ділянка із садом квітучим
 Так недалеко від міста, що голос долинути може.
 Там ти часинку посидь, почекай, поки ми аж до міста
 Встигнем доїхати і в дім до батька мого увійдемо.
 Скоро ж упевнишся ти, що ми вже дістались додому,
 Йди тоді в місто феаків і всіх по дорозі розпитуй,
 Де Алкіной проживає, мій батечко великодушний.
 Дім його легко впізнати,— до нього й дитя нерозумне
 Вкаже дорогу, ніхто-бо з феаків іще не поставив
 Дому такого собі, як дім Алкіноя, героя
 Нашого. Отже, в подвір'я і в дім увійшовши до нього,
 Швидко пройди по покоях, щоб зразу ввійти до моєї
 Матінки. Там при яскраво палаючій вогнищі, злегка
 Стан на колоду оперши, сидить вона й пряжу сукає
 Пурпурну — любо й дивитись,— за нею сидять і служниці.
 Там же до вогнища того присунуто й батькове крісло.
 Сидячи в ньому, вином він втішається, наче безсмертний.
 Крісло його обійшовши, матусі моєї коліна
 Ти обійми і проси, щоб радісний день повороту
 В край свій побачити швидше, хоч ти ще від нього й далеко.
 Щойно до тебе вона з прихильним поставиться серцем,
 Буде надія тобі побачити рідних, вернувшись
 В дім, побудований гарно, на милу свою батьківщину».
 Отже, промовивши так, блискучим бичем Навсікаю
 Хльоснула мулів, і зразу, ріки покидаючи берег,
 Швидко побігли вони із тупотом ніг дріботливим.
 Гнала їх звільна вона, щоб услід Одиссей і служниці
 Пішки встигали за нею, й батіг уживала обачно.
 Сонце зайшло вже, коли до священного гаю Афіни
 Разом дістались вони. Одиссей там лишивсь богосвітлий,
 І розпочав він дочку великого Зевса благати:
 «Вислухай, Зевса-егідодержавця дитя нездоланне!
 Зглянься хоч нині на мене, якого раніш не почула
 В час, коли в морі я гинув, землі потрясателем гнаний,
 Дай мені приязнь і ласку знайти у людей феакійських».
 Так він молився. Його почула Паллада Афіна,
 Але сама не з'явилась — боялась вона свого дядька
 Славного, що у кипучому гніві гонив Одиссея
 Богоподібного, доки в свою не вернувся він отчизну.

У сюжет «Орисі» трансформовано частково і події сьомої пісні, в якій розповідається про візит Одиссея до Алкіноя.

«Орися» була високо оцінена в рецензії М. Рігельмана на «Записки о Южной Руси» (підписаній криптонімом Н. Р.-н): «Характер «Орисі» г. Кулиша определяется самым названием и диллия. Это ряд прелестных картин самого яркого колорита, которые так и просятся на полотно. Под влиянием их воображение ваше переносится в какой-то другой счастливый век; на вас веет весенним воздухом; земля красуется всею свежестью растительности; люди наделены здоровьем и красотой; между ними царствует мир и гармония. Вы знаете, разумеется, что этого никогда не бывало, а между тем, когда художник изобразит вам отрывок этого мира волшебною кистью или поэт расскажет о нем очаровательную повесть — вы залюбуетесь и заслушаетесь, и непременно подумаете: как бы хотелось перенестись в этот волшебный край! Таково действие пейзажей Клод-Лорена и диллии г. Кулиша...» (Русская беседа.— 1857.— Т. 4.— Кн. 8.— Отд. 3.— С. 8—9).

Однак пізній Куліш критично ставився до свого ідеалізованого зображення козацької старовини. «А в «Орисі» не справдешне житте українське, а вимудроване з ідеального погляду. Тим і не хочу, щоб сю химеру товкмачено по-німецьки та ще й розмальовано», — писав він у листі до І. Пулюя від 10 лютого 1880 р. (ЗНТШ.— Т. 22.— Ч. 2.— 1930.— С. 45).

Автограф: ЦНБ, ф. I, № 3974 (чернетка з виправленнями автора). Датовано: «1844, сент. 7, Ходорков». У 1902 чи 1903 р. дружина П. Куліша О. Білозерська подарувала цей автограф українському бібліографові М. Ф. Комарову, написавши олівцем на обгортці: «Саму древню рукопись посылаю Вам на забудьте моєї неоціненної дружини». Виправлений автограф відрізняється від першодруку лексично і стилістично, розбитям на розділи (в автографі їх три), хвибує розтягненістю. При підготовці оповідання до друку П. Куліш дещо скоротив його, надав йому більше стрункості й гармонії.

Прижиттєві перевидання твору: Орися: Ідилія П. А. Куліша.— Пб.: В друкарні П. А. Куліша, 1861.— 16 с.; Руска читанка для висшої гімназії.— Львів, 1871.— Ч. 3.— С. 176—185; Орися.— К., 1882.— 16 с.; К., 1883.— 16 с.; К., 1890.— 16 с.; Взори поезії і прози.— Львів, 1894.— С. 312—327.

Подається за авторизованим виданням 1861 р. В тексті цього видання П. Куліш зробив деякі фонетичні та морфологічні виправлення: *покойний, дождати — покійний, діждати; побачить, приступить — побачити, приступити; здивовався, пораховав — здивувався, порухував; з камня — з каменя; залицянье, весілле, прохання — залицяння, весілля, прохання; чудовная, білії, вічнії, дрібнії, золоторогії, смирнії — чудовна, білі, вічні, дрібні, золоторогі, смирні.*

...аж сльоза покотиться йому з ока.— Після цих слів в автографі перекреслено уривок: «Якби не вмерла його пані, якби йому зостався хоч один син: може б, він не так укохав свою Орисю, не так би й болізнавав над її долею. А то, як згадає, що вже він їй повинен бути і за батька і матір, як згадає своїх синів ясних соколів, що всі трое як один полягли там, де небо чорніє, а земля стогне: як згадає, що душа його зостанеться на сім світі тільки от у сій тихесенькій, як та ластівочка в стрісі, дівчині,— то вже йому здається, що він її заздальегідь бачить удовою, і зараз йому так і заголосить аж до самого серця тая пісня, що

...йшла вдова долиною
З малою дитиною,
Сіла вдова оддыхати,
Дитинокки годовати;
Плаче вдова і ридає,
Що пана в її немає.
Сидить орел над скалою,
Розмовляє з удовою:
— Не плач, удово, не журися,

Ой я твого пана знаю,
Ой я твого пана знаю:
Ой я з його попас маю,
І снідаю, і обідаю,
Полуднаю й вечеряю,
Біле тіло вищипую,
Жовті кості розношую
Ой по горах, по долинах,
По зелених байраченьках»

(ЦНБ, ф. I, № 3974, арк. 2—3). Це скорочення свідчить про те, що автор прагнув домогтися в творі єдиної — ідилічної — тональності.

² Трубайло — народна назва річки Трубіж, лівій притоки Дніпра.

³ Отже, кажуть, буде таке врем'я... повстають тури і підуть шукати собі диких пущ по Україні. — Письменник і літературознавець П. Филипович так прокоментував цю легенду: «Якого походження вставлена в «Орису» легенда про турів? Гадаємо, що народного, хоч нам не доводилось зустрічати такого переказу (можливо — далекого відгомону стародавньої книжної легенди про Євстафія Плакиду) серед друкованих етнографічних матеріалів. Але наша усна словесність знає взагалі багато оповідань про турів не тільки в піснях, прислів'ях та ін., а й в місцевих назвах (див. статтю М. Сумцова «Тур в народній словесності» — «Киевская старина», 1887, кн. 1). Так само народні казки про різні обертання знають, напр [иклад], такий сюжет: водяний дід за те, що не дали йому хліба, переверта двох царенків в каміня над морем (див.: Хр. Ящуржинський, «О превращенях в малорусских сказках». — «Киевская старина», 1891, III кн.). Але легенда, що відобрає таке важливе композиційне значіння в «Орисі», не тільки цілком відповідає духові та сюжетам народної словесності. Вона зв'язана з певною місцевістю — не вигаданою, а відтвореною з справжньою точністю. Село Війтовці, що в ньому живе Орися, — справжнє село колишнього Переяславського повіту, тепер Київської округи. Етнограф В. Білий весною 1921 року обслідував цю місцевість і зібрав цікавий матеріал, що може бути побутовокоментарем до «Ориси»... Річка Трубайло (Трубеж) від Війтовців далеко, — до того місця, де круча, коло 13 верст. Добрими кіньми до Трубайла в показаному пункті можна добратися за хвилин 45 (Орися каже: «на півгодини ходи»), дорога справді лугом та левадами. Круча тепер звичайна, як на манір балки; не в'яз і не хміль, а жито та просо над нею, далі річка з очеретами, луками та левадами, а далі хутір — Капцевичева грєбля. Дід Пархім з Капцевичевої грєблі розповідав В. Білому: «То колись княз'я тут були, давно, ще й Переясла, може, не було. Так то ті княз'я на охоту ходили [...]. Так ото старі люди й розказували — я ще тоді підпаском був — що їхав князь з охоти. Аж дивиться — на цій кручі два тури стоять золоті. Дак він за ними — пострілять. А тури у воду, а князь за ними, да й погоп. То, може, й прозвали це місце Турова круча, колись так і звали. А тепер забули вже, ніхто й не знає, що тут така оказія колись виїшла»... Якого походження цей переказ, що майже цілком втратив казковий елемент (за винятком «золотих рогів» турових), характерний для легенди, вставленої в «Орису»? Чи це пізній відгомін Кулішевого твору, що міг якось прищепитись в місцях, описаних в ньому, чи відламок або навпаки первісний варіант легенди, переробленої Кулішем? Важко дати на ці запитання цілком певну відповідь, хоч можна гадати, що легенду про Турову кручу Куліш взяв з своїх етнографічних записів і вставив, як це він звичайно робив, в оповідання побутового характеру» (Филипович П. Кулішева варіація сюжету про Навзікаю // Куліш П. Твори. — Х. — К., 1930. — Т. 1. — С. 143).

Про злодія у селі Гаківниці. — Вперше надруковано в журн.: Основа. — 1861. — № 4. — С. 143—156, як «Лист IV» (передостанній) чудожньо-публіцистичного циклу «Листи з хутора». Автограф (чернетка): ЦНБ, ф. I, № 28523. Автограф датований: «10 апреля 1861 года». Підпис: «Хуторянин». Як свідчить автограф, оповідання спершу називалось «Про одного злодія у селі

Гаківниця» («одного» — закреслено). Виправлений автором автограф і друкований текст лексично і стилістично дещо відрізняються один від одного.

Подається за вид.: Листи з хутора: Лист IV. Про злодія у селі Гаківниці.— Пб.: В друкарні П. А. Куліша, 1861.

¹ ...як іще наші предки у житах та понад річками в дібровах Богові молилися...— Ідеться про язичницькі вірування та обряди.

² ...тоді, як почали молитися по-грецькій...— Ідеться про запровадження на Русі християнства за грецьким обрядом. Першу спробу хрещення Русі здійснив київський князь Аскольд у 860 р., остаточно запровадив християнство на східнослов'янських землях київський князь Володимир у 988 р.

³ ... як поклоняться Богу духом і істиною, занедбавши Єрусалим.— Алюзія з Євангелія за Іваном (гл. 4, ст. 21—24). Ісус казав до самарянки: «...повір Мені, що надходить час, коли будете поклонятись Отцеві і не на цій горі, і не в Єрусалимі. [...] справжні поклонники кланятимуться Отцеві в душі і істині, бо таких поклонників шукає Отець Собі. Бог є дух, і ті, що поклоняються Йому, повинні поклонятися в душі і істині».

⁴ Ой гультаю, гультаю... А в чужую не веди...— рядки з української народної пісні «Ой дівчино-небого!..» (див.: Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся).— К., 1974.— С. 570). Копія половини цієї пісні, зроблена П. Кулішем із рукописної збірки З. Доленги-Ходаковського: ІЛ, ф. 99, № 203, арк. 114.

⁵ Великдень — християнське весняне свято на честь воскресіння засновника християнства Ісуса Христа.

ГОРДОВИТА ПАРА

Бабусине оповідання

Вперше надруковано в журн.: Основа.— 1861.— № 11-12.— С. 49—56, під псевдонімом *Петро Забоць*. Автограф (з незначними авторськими виправленнями): ЦНБ, ф. I, № 28517.

Подається за вид.: Гордовита пара / Оповідання Петра Забоць.— Спб., 1862. Це видання ідентичне виправленому автором автографу (за винятком поділу на розділи, якого немає в автографі).

¹ Шведчина.— Ідеться про похід шведських військ під командуванням Карла XII на Україну, який завершився їхньою поразкою від російської армії Петра I у Полтавській битві 1709 р.

² Ішли дружечки у три рядочки, Ориночка та й попереду!...— Рядки з української народної весільної пісні. У дещо іншому варіанті — «Ідуть дружечки У два рядочки, А Марусенька попереду» — вони є у весільній пісні «Пливе утинка без утеняти» (див.: Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся).— К., 1974.— С. 189). Ця ж пісня з записів З. Доленги-Ходаковського була передрукована П. Лукашевичем в упорядкованому ним збірнику «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» (Спб., 1836.— С. 95—96).

³ Ішла дівчина через бір... Стала діброва палати.— Рядки з української народної великодньої пісні «Вербовая дощечка, дощечка...» (див.: Українські народні пісні в записах З. Доленги-Ходаковського.— С. 80). Зберігся текст цієї пісні, власноруч переписаний П. Кулішем із рукописної збірки З. Доленги-Ходаковського. У Кулішовому списку рядки, наведені в «Гордовитій парі», мають дещо інший варіант: «Ішла дівка через бір, А на їй сукня в дев'ять пів; Як стала сукня сіяти, Стала дубрівка палати» (Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН України, ф. 14—3, № 388, арк. 7).

⁴ На самого Наума...— Тобто 1 грудня за ст. ст.

ДІВОЧЕ СЕРЦЕ

Ідилія

Вперше надруковано в журн.: Вечерниці.— Львів, 1862.— № 39.— С. 329—332; № 40.— С. 337—339; № 41.— С. 346—348; № 42.— С. 353—355.

Подається за першодруком.

¹ Ой у неділю рано-пораненьку... Як у вдовинім дому гомоніли...— Рядки з української народної пісні, один з варіантів якої — «До вдовиного двора...» — див. у вид.: Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем.— М., 1834.— С. 157—158; Українські народні пісні в записах З. Доленги-Ходаковського.— К., 1974.— С. 655.

² ...скакати через купалове огнище...— Під час народного свята Івана Купала (в ніч з 23 на 24 червня за ст. ст.) влаштовують різні розваги, зокрема стрибають через вогнище, обливаються водою, співають купальські пісні.

³ ...товчуться в тобі наші земляки, як той Марко по пеклу.— «Товчється, як Марко по пеклу» — українська народна приказка. В ній відбито фольклорно-легендарний образ вічного страдника-мандрівця Марка, якого за гріхи не приймає земля.

⁴ ...у той-то город, де, мовляв, тільки церкви, та палати, та пани-пузаті, і ні однісінької хати.— Алюзія з поеми Т. Шевченка «Сон (У всякого своя доля...)», в якій подано образ Петербурга: «Доли-таю — То город безкрай... Церкви, та палати, Та пани пузаті, І ні однісінької хати».

⁵ «Катерина», «Тополя» — поема і балада Т. Шевченка.

⁶ Самко Мушкет — персонаж героїко-епічної стилізації І. Срезневського (в дусі народних дум) «Похід на поляків».

⁷ Фідій — давньогрецький скульптор другої — третьої чверті V ст. до н.е.

⁸ Рафаель (1483—1520) — італійський живописець та архітектор, представник Високого Відродження.

ПОТОМКИ УКРАЇНСЬКОГО ГАЙДАМАЦТВА

Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1868.— № 1.— С. 1—4; № 2.— С. 13—14; № 3.— С. 25—27; № 4.— С. 37—41.

У 1850 р. на засланні в Тулі П. Куліш написав утопічний роман «Петр Иванов Березин и его семейство, или Люди, решившиеся во что бы то ни стало быть счастливыми» і передав його для проходження цензури в III відділ. Відповідь помічника начальника III відділу генерала Л. В. Дубельта від 14 січня 1851 р. була негативною: «В этом романе вы стараетесь отыскивать в крестьянах возвышенные чувства, а в высшем сословии — одни недостатки; сравниваете эти сословия и везде отдаете предпочтение простолюдинам; по мнению действующих лиц вашего романа, крестьянин должен бы смотреть на господина презрительно з высоты своего мужичества; ...людей надлежит разделять на чернь и не чернь, по большей или меньшей темноте ума их, по большей или меньшей черноте душ их; всех нас Господь создал мужиками; только крестьянская жизнь есть жизнь людская; на домах дворянских нет господнего благословения... Словом, роман ваш исполнен коммунистических и социальных мыслей, проникнут теми новыми пагубными учениями, которые подрывают все святые основы благоустроенных обществ и от которых произошло и происходит столько бедствий в Западной Европе» (цит. за: Пантелеймон Куліш: Збірник праць Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства.— К., 1927.— С. 58—59).

П. Куліш створив другу редакцію роману під назвою «Искатели счастья», але надрукував з неї тільки окремі фрагменти як самостійні оповідання: «Пан

Мурло» (Искра.— 1859.— № 7-9); «Потомки заднепровских гайдамак» (Народное чтение.— 1860.— Кн. 2) і «Потомки українського гайдамацтва». Повністю «Искатели счастья» опубліковані після смерті автора: Ежемесячные сочинения / Литературный журнал И. Ясинского: Орган независимой мысли.— Спб., 1903.— № 4 (апр.).— С. 255—420, й окремим виданням в українському перекладі Ів. Миронця: Шукачі щастя.— К., 1930.

Подається за першодруком.

¹ ...після Андрусівської рядни, що постановили з ляхами лукаві московські бояре та дяки...— Порушивши Березневі (Переяславські) статті 1654 р., царський уряд, за спиною українського гетьмана, уклав з Польщею 1667 р. Андрусівське перемир'я — про припинення московсько-польської війни 1654—1667 рр. Укладене на тринадцять з половиною років, це перемир'я розкрало Україну на дві частини — Сіверську землю і Лівобережну Україну закріпило за Московією, а Правобережну (без Києва) — за Польщею.

² Самійлович (Самойлович) Іван Самійлович (? — 1690) — гетьман Лівобережної (1672—1687) і Правобережної (1674—1687) України. Після невдалого походу російсько-українського війська 1687 р. на Крим був звинувачений у зраді і засланий до Сибіру.

³ Мазепа Іван Степанович (1644—1709) — гетьман Лівобережної України у 1687—1708 рр. Чимало зробив для подолання наслідків Руїни (1657—1687) і піднесення суспільно-політичного життя на Лівобережжі. Активно реставрував і впроваджував феодально-кріпосницькі порядки.

⁴ ...цариця Катерина несподівано наслала на Січ своє військо і зневолила запорожців розтектись, куди хто втрапив.— У червні 1875 р. царські війська за розпорядженням імператриці Катерини II хитрістю (аби уникнути кровопролиття) зайняли Запорозьку Січ і знищили її. Одна частина запорозького козацтва заснувала в гирлі Дунаю Задунайську Січ, інша — поселилася між Південним Бугом і Дністром, де в 1788 р. було утворено Чорноморське козацьке військо. У 1792 р. воно було переселене на правий берег Кубані, на так звану Чорноморську кордонну лінію.

⁵ ...бояре виставили на щоглі червону запаску...— За народним звичаєм після шлюбної ночі виставляли напоказ червону (закривавлену) запаску як ознаку невинності молодої.

ЖИЗНЬ КУЛІША

Вперше надруковано в журн.: Правда.— 1868.— № 2.— С. 19—21; № 3.— С. 32—34; № 4.— С. 45—46; № 24.— С. 283—286; № 25.— С. 296—300; № 26.— С. 311—312; № 27.— С. 322—324; № 28.— С. 335—336, без зазначення прізвища автора. У кінці тексту вказано дату: «Писано року Божого 1867-го, місяця серпня, 20-го дня».

Є. П. Кирилюк у «Бібліографії праць П. О. Куліша та писань про нього» (К., 1929.— С. 81) включив «Жизнь Куліша» у розділ «Бібліографія писань про Куліша», зауваживши у квадратних дужках: «можливо, автобіографія». Уривки з «Жизні Куліша» як автобіографії перевидані у збірнику «Спогади про Тараса Шевченка» (К., 1982). У примітці до цієї публікації В. С. Бородин і М. М. Павлюк зазначили: «Зміст і характерні особливості мови й стилю не лишають сумніву, що це автобіографія П. О. Куліша» (с. 432).

Подається за першодруком.

¹ Пантелеймон Куліш родивсь 1819 року, юля 27-го по старому стилю...— За уточненими даними, П. Куліш народився 26 липня 1819 р. (за ст. ст.), а 27 липня був охрещений. У метричній книзі глухівського духовного правління містечка Вороніжа (Трьохсвятительської церкви) для запису народжених, повінчаних і померлих 26 липня 1819 р. занотовано: «От дворянина жителя воронежского Александра Андреева сына Кулиша и жены его Екатерины Ивановой дочери родился сын Пантелеймон. Охрещен

сега місяця 27-го числа приходским священником Илларионом Безпалым, восприемником был ему от святого крещения дворянин Евфим Симеонов сын Шкура» (див.: *Шевелів Б. Мегрики П. О. Куліша і Ганни Барвінок // Україна.*— 1928.— Кн. 2.— С. 91; *Терлецький В. А документ... забули // Друг читача.*— 1989.— № 24). Про те, що П. Куліш народився 26 липня 1819 р., пише і його училищний і гімназійний товариш М. Чалий (*Чалий М. Юные годы П. А. Кулиша // Киевская старина.*— 1897.— Т. 57.— Кн. 4-6.— С. 290).

² ...у містечку Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії.— Тепер Шосткинського району Сумської області.

³ ...за царя Петра Первого...— Російський цар Петро I перебував на престолі з 1682 по 1725 р.

⁴ ...за цариці Катерини Другої...— Імператриця Катерина II правила Росією з 1762 по 1796 р.

⁵ ...за царя Миколая...— Російський імператор Микола I правив з 1825 по 1855 р.

⁶ Ірвінг Вашингтон (1783—1859) — американський письменник, зачинатель романтизму й жанру новели в літературі США.

⁷ ...як знесено козацький порядок, то його перехрещено гусарським корнетом...— Ідеться про ліквідацію в 1781 р. суспільно-політичного устрою Гетьманщини і заміну його загально-державним устроєм Російської імперії.

⁸ ...як описано в повісті Куліша «Другий чоловік» («Основа», 1861 р.).— Повість П. Куліша «Другой человек. Из воспоминаний былого» (з присвятою М. І. Костомарову) надрукована в журн.: *Основа.*— 1861.— № 2.— С. 56—104.

⁹ Мілоська Венера — скульптура римської богині вроди й кохання Венери, знайдена на острові Мілос, що розташований у південній частині Егейського моря.

¹⁰ Образ її життя і душу її поетичну змалював Куліш у своїй повісті «Історія Ульяни Терентьовни».— «Історія Ульяны Терентьевны» — одна з повістей трилогії П. Куліша «Воспоминания детства». Вперше ця повість надрукована під псевдонімом *Николай М** у журн.: *Современник.*— 1852.— Т. 34. Передрукована у вид.: *Кулиш П. А. Повести: В 4-х т.— Спб., 1860.— Т. 3.*

¹¹ Скит (Скітес, Скіф) — за давньогрецькою міфологією, син Геракла. Покидаючи Скіфію, Геракл залишив дружині свій лук і пояс із прикріпленим до нього келихом і наказав віддати владу тому з трьох їхніх синів, хто зможе натягти тятину й оперезатись поясом. Переможцем у цьому випробуванні став Скит.

¹² Перікл (бл. 490 до н. е.— 429 до н. е.) — вождь афінської робітничої демократії. За Перікла Афіни стали великим економічним, політичним і культурним центром Греції.

¹³ ...не допустили вони взяти хлопця з повітового училища, як подумав отець, і змусили його пустити сина у гімназію.— У Новгород-Сіверському повітовому училищі П. Куліш навчався у 1831—1833 рр. За спогадами М. Чалого, «так как мальчик был несколько подготовлен дома, то он счастливо избежал «первейшего» (приготовительного) класса [...] и поступил прямо в первый класс поветового училища» (*Чалий М. Юные годы П. А. Кулиша // Киевская старина.*— 1897.— Т. 57.— Кн. 4-6.— С. 292). Закінчивши два класи училища, П. Куліш у 1833 р. поступив до третього класу Новгород-Сіверської гімназії, яка розміщувалась у тому ж будинку, що й училище (див.: *Шаніра В. С. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про П. О. Куліша // Архіви України.*— 1989.— № 5.— С. 20).

¹⁴ Великим коштом для отцевої кишені були ті гроші, що платились за квартиру у городі Новгород-Сіверському... за одягу і за книжки учевні.— За спогадами

М. Чалого, в другому класі у П. Куліша виникли труднощі з арифметикою, бо він не володів механічною пам'яттю і не міг вивчити дії з дробами. Щоб виправити становище, батько вмовив учителя Якова Яковича Ігнат'єва «принять мальчика на квартиру, предложив ему третью часть получаемого им жалованья, т. е. 116 руб. асс [игнациями] в год, да разной провизии на 100 руб. асс [игнациями]; причем установлено было: пройти с Паньком 2-ю часть арифметики, упражнять его в немецком языке и заниматься с ним рисованием» (*Чалый М. Юные годы П. А. Кулиша // Киевская старина. — 1897. — Т. 57. — Кн. 4-6. — С. 293*).

¹⁵ ...п подарував своєму протекторові, пану Юзефовичеві...— Юзефович Михайло Володимирович (1802—1889) — освітній і культурний діяч. На початку 40-х років — інспектор шкіл, помічник куратора, а в 1846—1858 рр.— куратор Київської шкільної округи. З 1857 р.— голова Київської археографічної комісії, яка під його наглядом видала кілька томів «Архива Юго-Западной России», а також інші пам'ятки з історії України. Був головою Комісії для збудування пам'ятника Б. Хмельницького в Києві. Ініціатор Емського акту 1876 р., яким значно обмежувалися публікації оригінальних творів українською мовою, заборонялося ввозити з-за кордону українські книжки і видавати українські переклади з інших мов, не дозволялися сценічні вистави і читання українською мовою.

¹⁶ Імператор Миколай звернув увагу на гарну роботу і спитав про артиста, а довідавшись, що се — Куліш, дозволив йому вернутись у столицю. Діялось року 1850-го.— Куліш був звільнений з заслання не тільки завдяки власноруч проілюстрованому альбому на честь царського приїзду. Вирішальну роль у цьому відіграли клопотання друзів і дружини, її родичів, а також якоюсь мірою і ювілейна дата — 25-річчя царювання Миколи I.

¹⁷ З тим же самим запалом узявсь він і за варшавську службу.— 1864 р. П. Куліш влаштувався у Варшаві на посаду директора духовних справ і члена Комісії для перекладу польських законів, яку обіймав по 1868 р.

¹⁸ ...читай повість його «Феклуша». — «Феклуша», одна з повістей трилогії «Воспоминания детства» П. Кулиша, вперше опублікована в журн.: Русская беседа.— 1856.— № 3; передрукована у вид.: *Кулиш П. А. Повести: В 4-х т.— Спб., 1860.— Т. 3.*

¹⁹ ...читай повість «Яков Яковлевич». — «Яков Яковлевич», одна з повістей трилогії «Воспоминания детства» П. Кулиша, вперше під псевдонімом *Николай М** і назвою в трохи іншій модифікації — «Яков Яковлич» — опублікована в журн.: Современник.— 1852.— Т. 35; під назвою «Яков Яковлевич» передрукована у вид.: *Кулиш П. А. Повести: В 4-х т.— Спб., 1860.— Т. 3.*

²⁰ ...Глотов такий же був рисовалець, як і він сам.— М. Чалый писав: «П[антелеймон] А[лександрович] с товарищем своим по классу, Семеном Глотовым, заключили союз взаимопомощи: Глотов отлично рисовал пейзажи, а Кулиш был искусный жанрист, ловко изображавший живых людей,— поэтому, не ожидая указаний со стороны преподавателя, они сами себя совершенствовали. Не посещая иногда уроков, под предлогом болезни, целую неделю, они запирались в квартире и рисовали, поправляя один другому свои работы. Плодом таких упражнений было немалое количество акварелей, ходивших по рукам между учениками» (*Чалый М. Юные годы П. А. Кулиша // Киевская старина. — 1897.— Т. 57.— Кн. 4-6.— С. 290—299*).

²¹ Жуковский Василь Андрійович (1783—1852) — російський поет, перекладач, один з основоположників російського романтизму.

²² Тимковський (Тимківський) Ілля Федорович (1773—1853) — український і російський педагог, письменник й освітній діяч. У 1825—1838 рр.— директор Новгород-Сіверської гімназії. Виступав за демократизацію освіти й виховання.

²³ Гребінка Євген Павлович (1812—1848) — український і російський письменник. У 1841 р. видав український альманах «Ластівка», куди ввійшли, крім казки П. Куліша «Циган», окремі твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Л. Боровиковського. В «Ластівці» вперше надруковано п'ять творів Т. Шевченка, який брав участь у редакційній альманаху.

²⁴ Кайданов Іван Кузьмич (?—1843) — російський педагог і письменник; професор Царськосельського ліцею. Автор підручників з історії, які використовувались у російських навчальних закладах першої половини ХІХ ст.: «Краткое начертание всемирной истории», «Начертание истории государства Российского», «Учебная книга всеобщей истории для юношества. Древняя история», «История средних веков», «Краткое начертание российской истории».

²⁵ Гулак-Артемівський Петро Петрович (1790—1865) — український поет, автор байок і балад, ректор Харківського університету.

²⁶ ...перші повісті Квітки.— Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович (1778—1843) — український і російський письменник, основоположник художньої прози в новій українській літературі. П. Куліш має на увазі його перші українські повісті й оповідання, вміщені у зб.: Малороссийские повести, рассказываемые Грыцьком Основьяненком.— М., 1834.— Кн. 1 («Салдацький патрет», «Маруся», «Мертвецький великдень»); М., 1837.— Кн. 2 («Добре роби — добре й буде», «Конотопська відьма», «От тобі і скарб»).

²⁷ Гете Йоганн Вольфганг (1749—1832) — німецький поет, мислитель доби Просвітництва, один з основоположників німецької літератури нового часу. Автор поетичних збірок «Лейпцігська книга пісень», «Західно-східний диван», численних ліричних і ліро-епічних віршів.

²⁸ ...перві повісті Гоголя...— П. Куліш має на увазі так звані українські повісті М. В. Гоголя (1809—1852), вміщені у зб.: Вечера на хуторі близ Диканьки.—1831.— Ч. 1 («Сорочинская ярмарка», «Вечер накануне Ивана Купала», «Майская ночь, или Утопленница», «Пропавшая грамота»); 1832.— Ч. 2 («Ночь перед Рождеством», «Страшная месья», «Иван Федорович Шпонька и его тетушка», «Заколдованное место»); Миргород.— 1835 (ч. 1 — «Старосветские помещики», «Тарас Бульба»; ч. 2 — «Вий», «Повесть о том, как поссорились Иван Иванович с Иваном Никифоровичем»).

²⁹ Шіллер Йоганн Крістоф Фрідріх (1759—1805) — німецький драматург, поет, теоретик мистецтва епохи Просвітництва, один з основоположників німецької літератури нового часу.

³⁰ Максимович Михайло Олександрович (1804—1873) — український і російський учений-природознавець, історик, фольклорист, письменник, в 1834—1835 рр.— перший ректор, потім професор Київського університету. П. Куліш мав на увазі його фольклорну збірку «Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем» (М., 1834; тексти українською мовою).

³¹ ...божественный Омир...— Гомер.

³² «Грама т к а» — український буквар і читанка П. Куліша, виданий у Петербурзі 1857 р. (2-е вид.— 1861).

³³ В Києві тоді тільки що споряджено університет...— Київський університет св. Володимира засновано 1834 р. у складі філософського факультету з двома відділеннями — історико-філологічним і фізико-математичним. У 1835 р. відкрито юридичний, а в 1841-му — медичний факультети.

³⁴ Задумав Куліш переступити в університет через два класи гімназії...— У 1836 р. П. Куліш, закінчивши 5-й клас, залишив навчання в гімназії. За спогадами М. Чалого, «П[антелеймон] А[лександрович] не вернувся к отцу, а стал искать кондиции у помещиков, чтобы заработать денег и поступить в университет, что у нас нередко практиковалось между бедняками, не рассчитывавшими на родительскую помощь. По тогдашним правилам воспитанник среднеучебного заведения, не окончивший полного курса, мог поступить в университет по экзамену, но не иначе, как по

истечении такого времени, какое требовалось для окончания полного курса, а так как Кулиш вышел из V класса, то он имел право поступить в университет не ранее двух лет» (*Чальи М. Юные годы П. А. Кулиша // Киевская старина.*— 1897.— Т. 57.— Кн. 4-6.— С. 294).

³⁵ ...через рік вернувся у Київ, видержав іспит і став слухати лекції по словесному, а потім—по правному факультетові.— У 1839 р. було відновлено, після тимчасового закриття, університет св. Володимира. У вересні цього ж року П. Кулиш успішно склав вступні іспити на історико-філологічне відділення філософського факультету Київського університету. Оскільки він не закінчив повного гімназичного курсу, то дістав право відвідувати лекції тільки як студент-вільнослухач. У вересні 1840 р. Міністерство народної освіти дозволило зарахувати здібного юнака повноправним студентом Київського університету. На прохання Кулиша університетська рада прийняла його на юридичний факультет.

³⁶ ...Кулиш скомпонував дві легенди про воронізьких козаків, він їх напечатав у своєму альманасі «*Киевлянини*».— Йдеться про оповідання «О том, от чего в местечке Воронежех высох Пешевцов став» і «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зеленой неделе», якими П. Кулиш дебютував в альманасі «*Киевлянини*» (1840, кн. 1), що його видав М. О. Максимович. Другий твір П. Кулиша в іншій редакції під назвою «*Приключение с козаком Бурдюгом на Зеленой неделе*» був опублікований в «*Литературной газете*» (1840, № 26).

³⁷ Скотт Вальтер (1771—1832) — англійський і шотландський письменник, засновник жанру історичного роману.

³⁸ ...послав його учителем на Волинь, у Луцьке дворянське училище.— У Луцькому повітовому дворянському училищі П. Кулиш працював учителем російської мови з 28 січня по серпень 1841 р.

³⁹ Потім переведено його у Київ у таке ж училище.— У серпні 1841 р. П. Кулиша було переведено у Києво-Печерське, а в грудні цього ж року — у Києво-Подільське дворянське училище.

⁴⁰ Рок у 1842 поміг йому напечатати роман «*Михайло Чарнишенко*»...— Роман П. Кулиша «*Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад*» вийшов окремим виданням у друкарні Київського університету. На книжці зазначено дату виходу: 1843.

⁴¹ «*Записки о Южной Руси*» — фольклорна, історіографічна та етнографічна збірка, впорядкована і видана П. Кулишем (Спб., 1856—1857). До неї ввійшли фольклорні матеріали, зібрані ним під час мандрів по Київській губернії у 1844—1845 рр., а також статті історичного, мовознавчого та етнографічного характеру. Тут уперше було надруковано поему Т. Шевченка «*Наймичка*» (без зазначення прізвища автора).

⁴² Грабовський Михайло (Міхал; 1804—1863) — польський письменник, літературний критик і публіцист, представник «української школи» в польській літературі, автор повістей з українського життя. У 1825—1850 рр. жив в Олександрівці (тепер селище міського типу Кіровоградської області), а в 1850—1862 рр.— у Києві. П. Кулиш познайомився і заприятелював з ним на початку 1840-х років.

⁴³ «*Україна*» — історична хроніка у віршах «*Україна. Од початку України до батька Хмельницького*» (К., 1843). У цій «епопеї», стилізованій під українські народні думи, Кулиш зробив спробу відтворити багатовікову історію України. Твір незавершений.

⁴⁴ Крашевський Юзеф Ігнацій (1812—1887) — польський письменник, автор численних повістей і романів, у тому числі з українського життя. Понад 20 років прожив на Україні. У 1841—1845 рр. редагував журнал «*Atheneum*».

⁴⁵ ...відома річ, що поляки мають Кулиша за найбільшого свого ворога...— У Варшаві на посаді директора духовних справ і члена Комісії для перекладу польських законів П. Кулиш сприяв русифікаторській політиці царизму (зокрема й щодо українського населення Холмщини), за що зазнав критики з боку польських й українських діячів культури.

⁴⁶ Отримав я з рук Юзефовича чотири томи Панових повістей...— Ідеться про вид: Кулиш П. А. Повести: В 4-х т.— Спб., 1860 (т. 1 — «Черная рада», т. 2 — «Алексей Однорог», т. 3 — «Воспоминания детства», т. 4 — «Майор», «Потомки заднепровских гайдамак»).

⁴⁷ Панів *первенствующий* польський поет, чий чотиривірш Пан цитує (в «*Майорі*»)...— У повісті російською мовою «Майор», уперше опублікованій у журналі «Русский вестник» (1859.— Т. 19.— № 1.— Кн. 1, 2; № 2.— Кн. 1) і передрукованій у четвертому томі «Повестей П. А. Кулиша в четырех томах» (Спб., 1860). П. Кулиш процитував в оригіналі чотиривірш Адама Міцкевича (1798—1855), якого назвав «первенствующим ныне польским поэтом». У примітці автор повісті подав прозовий переклад чотиривірша: «Если б у меня было сердце, готовое еще любить, я бы отдал его девушке из простонародного семейства, я бы сделался по духу сыном и отцом моего народа. Подвиг, стоящий жизни; жизнь, стоящая подвига!»

⁴⁸ Сирокомля Владислав (1823—1862) — польський поет. У його перекладі вийшов «Кобзар» Т. Шевченка (1863).

⁴⁹ Діккенс Чарлз (1812—1870) — англійський письменник, автор популярних реалістичних і сентиментально-гумористичних романів.

⁵⁰ Білозерський Василь Михайлович (1825—1899) — український громадський і літературний діяч, журналіст. Один з організаторів Кирило-Мефодіївського товариства, редактор українського журналу «Основа» (1861—1862). Брат дружини П. Кулиша О. М. Білозерської (Ганни Барвінок).

⁵¹ На Різдвяні святки...— Християнське свято Різдва — на честь народження Ісуса Христа — відзначається православною церквою 25 грудня за ст. ст.

⁵² «Малоросійська колегія» — центральний орган державного управління Російської держави, утворений указом Петра I 1822 р. для нагляду за діяльністю гетьмана та козацької старшини з метою обмеження автономії України. «Малоросійську колегію» було скасовано 1727 р., але поновлено 1764-го з метою остаточної ліквідації автономії України. Перебувала у місті Глухові. Припинила діяльність у 1786 р.

⁵³ «Наказ» Катерини II — філософсько-юридичний трактат, керівництво для «Комісії про уложення», виданий 1767 р. Складався з 22 глав, 655 статей державного, кримінального і громадянського права та процесу. Більше 400 статей майже дослівно запозичено Катериною II з праць «Про дух законів» французького філософа-просвітителя Ш. Л. Монтеск'є і «Злочин і кара» італійського публіциста Ч. Беккарія.

Проект «Наказу» 1766 р. був найбільш ліберальним, але комісія викреслила з нього більше половини — особливим змінам було піддано думки Катерини II про волю селян, про селянський самосуд, про звільнення селян у випадках жорстокості їх поміщиків, про відокремлення законодавчої влади від судової і про зловживання, спричинені їх змішанням. У перевиданнях «Наказ» неодноразово виправлявся в консервативний бік, але і в такому вигляді його не розсилали в місцеві канцелярії. Практичного застосування не мав. У Франції 1769 р. «Наказ» був заборонений.

⁵⁴ Лянцкоронські — родина українсько-литовських магнатів. Староста хмельницький Предслав Лянцкоронський очолював походи українських козаків 1516 р. під Акерман і 1528 р. під Очаків.

⁵⁵ Претвичі — давній український рід. Претвич Барнард — староста барський, відзначився в боротьбі проти нашествия татарської орди наприкінці 30-х — на початку 40-х років XVI ст. Претвич Іов (?—1571) — український військовий інженер і будівничий, під його керівництвом було перебудовано й розширено укріплення фортеці в Кам'янці-Подільському.

⁵⁶ Вишневецькі — рід українських магнатів Польсько-Литовської держави, який походив з княжого роду Гедимінів. Князь Михайло Васильович Вишневецький (кінець XV — початок XVI ст.) та його син Іван Михайлович (?—1543), староста на Поліссі, активно боролися проти турецько-татарської

агресії. Найбільше вславився князь Дмитро Іванович Вишневецький (?—1563), який на чолі надвірних козаків брав участь у боротьбі проти турецько-татарських загарбників. Близько 1554—1555 рр. збудував на острові Мала Хортиця замок, який згодом став Запорозькою Січчю. Під іменем Байди (в одному з варіантів — Дмитра, див.: Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова.— К., 1874.— Т. 1.— С. 151), оспіваний в українській народній пісні «В Цариграді на риночку...» (*Зварницький Д. И.* Остров Хортица на реке Днепре // Киевская старина.— 1886.— Т. 14.— Кн. 1.— С. 51; *Сергийчук В.* Байда-Вишневецький — ратник української землі // Дніпро.— 1989.— № 2.— С. 122—132).

⁵⁷ ...Кулішеві дав його місце в Рівному.— У Рівненській гімназії П. Куліш виконував обов'язки вчителя історичних наук впродовж вересня-листопада 1845 р.

⁵⁸ ...Куліш, не скінчивши курсу університетського...— У грудні 1840 р. П. Куліш був відчислений з юридичного факультету Київського університету, оскільки навчатись у вищих учбових закладах мали право тільки діти дворян, а він не зміг представити документи про своє дворянське походження (батько П. Куліша хоча й належав до козацької старшини, проте в царській адміністративній системі не мав жодного чину, а тому й не отримав документального підтвердження свого дворянства).

⁵⁹ Плетньов Петро Олександрович (1792—1866) — російський поет і критик, академік Петербурзької Академії наук (з 1841 р.), в 1840—1861 рр.— ректор Петербурзького університету, в 1838—1846 рр.— видавець і редактор журналу «Современник».

⁶⁰ ...визвав Куліша у столицю і дав йому разом дві слу ж би...— П. О. Плетньову був потрібен учитель російської мови для неросійськомовних студентів Петербурзького університету. Помічник куратора Київської шкільної округи М. В. Юзефович порекомендував йому П. Куліша, додавши до листа п'ять розділів з російського тексту «Чорної ради» — як свідчення досконалого знання своїм протеже російської мови. У листопаді 1845 р. П. Куліша було переведено на службу в Петербурзький університет і Петербурзьку П'яту гімназію.

⁶¹ Звернув Куліш свої думки про сем'ю... на сестру Білозерського і зимою на початку року 1847... одружився з нею.— 24 січня 1847 р. Куліш одружився з Олександрою Михайлівною Білозерською (з 60-х років — відома українська письменниця Ганна Барвінок).

⁶² Ішимова Александра Йосипівна (1804—1881) — російська дитяча письменниця. У 1825 р. відкрила в Петербурзі маленьку школу. Видавала два щомісячних журнали: «Звездочка» (1842—1863; для дітей старшого віку) і «Лучи» (1850—1860; для дівчат юнацького віку).

⁶³ «Повесть об украинском народе» — популярний нарис П. Куліша для дітей старшого віку, вперше надрукований у журн.: Звездочка.— Спб., 1846.— № 17-19. Перевиданий окремим виданням у Петербурзі 1846 р.

⁶⁴ От тоді ж то Шевченко понаписував високі свої твори «До мертвих і живих», «Шафарикові» і інші.— Т. Шевченко написав «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» 14 грудня 1845 р., а віршовану присвяту «Шафарикові» до поеми «Єрегія» — 22 листопада 1845 р.

⁶⁵ ...тут Україна не поставлена альфою і омегою...— тобто не зведена в абсолют («альфа» й «омега» — перша й остання літери грецького алфавіту).

⁶⁶ Кирило (бл. 827—869) і Мефодій (815—885) — брати, просвітителі слов'ян. З 863 р. жили в Моравії і Паннонії, вели боротьбу з католицизмом, проповідували православ'я, відкривали при церквах школи, перекладали слов'янською мовою грецькі церковні книги й писали оригінальні твори. Заклали основи слов'янської писемності й літератури.

⁶⁷ Кирило-Методієве братство — Кирило-Методіївське товариство, таємна політична антикріпосницька організація в Києві. Виникла в грудні 1845 — січні 1846 р. за ініціативою М. І. Гулака, М. І. Костомарова, В. М. Білозерського. В її діяльності брали участь також Г. Л. Андрузький, О. В. Маркович, О. О. Навроцький, Д. П. Пильчиков, І. Я. Посяда, М. І. Савич, Т. Г. Шевченко та ін. Програму товариства було викладено в «Книзі буття українського народу», «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Методія» і «Записці» В. М. Білозерського. «Братчики» виступали за ліквідацію кріпосного права, скасування станів, об'єднання слов'янських народів у федерацію, поширення культури і народної освіти, проповідували просвітительські ідеали та християнський гуманізм. У 1847 р. Кирило-Методіївське товариство було розгромлене.

⁶⁸ Єзуїти — члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», заснованого 1534 р. з метою боротьби проти Реформації — соціально-політичного руху проти католицької церкви, який у XVI ст. охопив ряд європейських країн, — і для зміцнення папської влади. Єзуїти були натхненниками Брестської унії 1596 р. На східноукраїнських землях орден єзуїтів припинив існування в XIX ст.

⁶⁹ Олександр II (1818—1881) — російський імператор у 1855—1881 рр., провів селянську реформу 1861 р., що скасувала кріпосне право й відкрила шлях розвитку капіталістичного способу виробництва в Росії.

⁷⁰ ...від нашого слова упадуть стіни ерихонські. — За біблійною легендою, неприступні мури палестинської фортеці Іерихон упали від звуків сурм ізраїльських воїнів.

⁷¹ Так само і Шевченка держали вони оддалік щодо братства. — На слідстві Т. Шевченка рішуче заперечив свою приналежність до Кирило-Методіївського товариства, заявивши, що нічого не знав про його існування. Слідчі не довели участі Шевченка у товаристві — поет був покараний засланням за антимонархічні, антикріпосницькі та національно-патріотичні твори.

⁷² Прейс Петро Іванович (1810—1846) — російський славіст.

⁷³ Стороженко Андрій Якович (1790—1857) — головний директор урядової Комісії внутрішніх і духовних справ у Польщі.

⁷⁴ Паскевич Іван Федорович (1782—1856) — князь варшавський, генерал-фельдмаршал. Відзначився у Вітчизняній війні 1812 р. проти французького нашествия, в взятті Парижа. Брав участь у суді над декабристами. З 1826 р. командував російськими військами в боях проти турецької і перської армій. З 1831 р. — головнокомандуючий російськими військами в Польщі, які взяли повстання проти царської експансії Варшаву. В 1849 р. під його командуванням царська армія придушила буржуазну революцію в Угорщині.

⁷⁵ Третій відділ — орган політичного нагляду і розшуку в царській Росії у 1826—1880 рр. Його виконавчим органом був окремий корпус жандармів.

⁷⁶ Дубельт Леонтій Васильович (1792—1862) — генерал-лейтенант, з 1835 р. — начальник штабу корпусу жандармів, з 1839 р. — керуючий Третім відділом і член головного управління цензури. В «Енциклопедическом словаре Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона» (Спб., 1893. — Т. 11. — С. 200) зазначено: «Добре освічений, проникливий і розумний, Дубельт, за посадою, яку обіймав, і, почасти, за зовнішністю був предметом жаху для більшості мешканців Санкт-Петербурга... Хоча майже вся діяльність Дубельта викликала доноси і на них базувалась, та особисто він до донощиків почував щире презирство і при видачі їм нагород, десятками або сотнями карбованців, дотримувався цифри три (в пам'яті 30 срібників, казав він)». Дубельт натякав на Іуду Іскаріота, який зрадив Ісуса Христа за 30 срібників.

⁷⁷ Писарев Микола Єверестович (1805—1884) — дійсний статський радник, з 1838 р. — керуючий секретною канцелярією київського генерал-губернатора, водночас був головою Археографічної комісії (1843—1848) та чиновником особливих доручень при генерал-губернаторі (з 1839 р.).

⁷⁸ ...осудив Куліша посадити на два місяці в кріпость, а потім заслати далеко від столиці! — Після допитів у петербурзьких казематах Третього відділу (квітень — травень 1847 р.) П. Куліша ув'язнили в Олексійвський рavelін — таємну в'язницю Петропавловської фортеці, розташованої в Петербурзі на Заячому острові (30 травня — 2 липня 1847 р.), звідти перевели в арештантське відділення 2-го військово-сухопутного госпіталю (2 липня — 25 серпня 1847 р.), після чого відправили на заслання в Тулу, з забороною друкуватись. До Тули Куліш прибув 9 вересня 1847 р., а виїхав з заслання не раніше 19 і не пізніше 23 грудня 1850 р.

⁷⁹ Сидючи в кріпості, написав він собі на втіху поему... — Йдеться про поему російською мовою «Евгений Онегин нашего времени». Вперше її опубліковано у вид.: Пантелеймон Куліш: Збірник праць Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства. — К., 1927.

⁸⁰ «Повесть о Борисе Годунове и Димитрии Самозванце. Чтение для молодых людей» — популярно-історичний нарис П. Куліша, написаний на засланні й виданий у Петербурзі 1857 р.

«Алексей Однорог» — соціально-історичний роман П. Куліша про вторгнення Лжедмитрія I на Сіверську Україну 1604 р. Уперше надрукований у журн.: Современник. — 1852. — Т. 36; 1853. — Т. 37; окреме вид. — Спб., 1853.

⁸¹ Бодяньський Осип Максимович (1808—1877) — український і російський філолог-славист, історик, фольклорист, письменник і перекладач. У 1842—1868 рр. (з перервою) — професор Московського університету, з 1845 р. — секретар Московського товариства історії і старожитностей російських, редактор його органу «Чтения Московского общества истории и древностей российских» (1846—1848; 1858—1877), де було опубліковано багато цінних матеріалів з історії Росії й України.

⁸² ...за царя Бориса. — Йдеться про Бориса Годунова (бл. 1552—1605), московського царя у 1598—1605 рр.

⁸³ ...бо дітей Господь їм не дав... — Арешт П. Куліша в 1847 р. викликав у його дружини Олександри такі сильні хвилювання, що в неї стався викидень, після чого вона не могла мати дітей.

⁸⁴ «История испанской литературы по Тикнору» — надрукована в журн.: Отечественные записки. — 1852. — Т. 80. — № 2; Т. 81. — № 3, 6; Т. 84. — № 7, 12; окреме вид.: Спб.: В типографии П. А. Кулиша, 1861.

Тікнор Джордж (1791—1871) — американський письменник та історик літератури, професор Бостонського університету. Його фундаментальна праця «История испанской литературы» вийшла в 1849 р.

⁸⁵ ...редакторство «Губернских ведомостей». — З жовтня 1849 р. до кінця заслання П. Куліш працював помічником редактора щотижневої газети «Тульские губернские ведомости», редагуючи її неофіційну частину.

⁸⁶ ...помістив у «Современнику» дещо з своїх творів, підписавшись «Николай М*»... — Під псевдонімом *Николай М** у журналі «Современник» надруковані повісті П. Куліша «История Ульяны Терентьевны», «Яков Яковлич», роман «Алексей Однорог», «Опыт биографии Николая Васильевича Гоголя» (1854, т. 43, 44). Виникнення цього псевдоніма пов'язане з тим, що земляк Куліша М. Я. Макаров погодився, в разі переслідування Пантелеймона Олександровича Третім відділом, визнати себе автором публікацій.

⁸⁷ ...споминай про Гоголя... — Ідеться про публікації П. Куліша «Несколько черт для биографии Николая Васильевича Гоголя» (Отечественные записки. — 1852. — Т. 81), «Выправка некоторых биографических известий о Гоголе» (Отечественные записки. — 1853. — Т. 86. — № 2), «Опыт биографии Николая Васильевича Гоголя».

⁸⁸ Аксаков Сергій Тимофійович (1791—1859) — російський письменник, виявляв глибокий інтерес до України, її історії та культури. Допомогав П. Кулішеві в роботі над «Опытном биографии Николая Васильевича

Гоголя» і «Записками о жизни Н. В. Гоголя, составленными из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем».

⁸⁹ Аксаков Иван Сергійович (1823—1886) — російський поет і публіцист, один з ідеологів слов'янофілів (40—50-ті роки ХІХ ст.), які вважали, що шлях розвитку Росії принципово відмінний від західноєвропейського, самотній. У 1858—1859 рр. редагував журнал «Русская беседа».

⁹⁰ «Записки о жизни Н. В. Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем» (т. 1-2, Спб., 1856). Видання упорядковане П. Кулішем і надруковане під псевдонімом *Николай М** з його примітками.

⁹¹ Тарновський Василь Васильович (1810—1866) — український поміщик, власник значних земельних володінь у Чернігівській, Полтавській і Київській губерніях. Літературний меценат, був знайомий, крім П. Куліша, з М. Гоголем, Т. Шевченком. Автор праць «Юридичний побут України», «Про ділимість сімейств у Малоросії» (К., 1853).

⁹² ...напечатав... «Проповеди на малороссийском языке», поперероблювавши їх з першого видання Гречулевича, а другу половину наново написавши...— Йдеться про вид: Проповеди на малоросийском языке, протоіерея Василя Гречулевича.— Изд. 2-е, исправленное.— Пб., 1857.

⁹³ Року 1857 прохала Куліша Гоголева мати, щоб видав «Сочинения и Письма» її славного сина.— На прохання матері Гоголя Марії Іванівни П. Куліш підготував до друку і видав «Сочинения и Письма Н. В. Гоголя» (т. 1-6, Спб., 1857) зі вступним словом, поясненнями українських слів і примітками.

⁹⁴ Свій заробіток зараз обернув Куліш на печатню...— Мається на увазі «Типография П. А. Кулиша», яка існувала в Петербурзі у 1857—1863 рр. Друкарнею завідував Д. Каменецький, а П. Куліш виконував редакторську роботу. В цьому видавництві вийшли: «Чорна рада» і «Грамматка» П. Куліша, «Народні оповідання» Марка Вовчка, «Кобзар» та «Букварь южнорусский» Т. Шевченка, «Українські оповідання» О. Стороженка, «Сочинения и письма Н. В. Гоголя», альманах «Хата», друкувалися український журнал «Основа» та російський революційно-демократичний сатиричний журнал «Искра» (1859).

⁹⁵ «История Англии» Маколей.— Маколей Томас Бабінгтон (1800—1859) — англійський історик, літературний критик і політичний діяч ліберальної орієнтації. Основна історична праця — «История Англии від вступу на престол Якова ІІ» (т. 1-5, 1849—1861). За редакцією П. Куліша вийшло вид: *Маколей*. Полн. собр. соч.: Т. 7. История Англии от восшествия на престол Иакова II.— Ч. 2.— Спб., 1862.

⁹⁶ Катков Михайло Никифорович (1818—1887) — російський журналіст і публіцист, з 1856 р.— редактор-видавець журналу «Русский вестник», у 50-х роках дотримувався ліберальних поглядів, захищав свободу слова, виступав за селянську реформу. На початку 60-х років, під час революційної ситуації в країні, перейшов на бік реакції, закликав до «твердої влади», спонукав уряд до розправи над революціонерами, виступав проти польського визвольного руху.

⁹⁷ «Хата» — український літературно-художній альманах, виданий П. Кулішем у Петербурзі 1860 р. В альманасі надруковано твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Є. Гребінки, Ганни Барвінок та ін.

⁹⁸ «Основа» — перший загальноукраїнський громадсько-політичний і літературно-художній журнал, виходив у 1861—1862 рр. у Петербурзі за редакцією В. Білозерського й участю П. Куліша та М. Костомарова.

⁹⁹ Дант (Данте) Аліг'єрі (1265—1321) — італійський поет доби Передвідродження, автор поеми «Комедія», яку захоплені нащадки назвали «божественною».

¹⁰⁰ Глібов Леонід Іванович (1827—1893) — український байкар, поет, журналіст.

¹⁰¹ Императорское Русское географическое общество — науково-дослідне товариство, засноване 6 серпня 1845 р. Складалося з чотирьох відділень: фізичної географії, математичної географії, статистичного та етнографічного. Організовувало дослідження, наукові подорожі, випускало в світ наукові записки, журнали, збірники праць, географічні карти та інші видання.

¹⁰² ...тоді ж, зимою, писав Куліш історію боротьби козаків із ляхами за Павлюка і Остриниці, що потім напечатано в журналах «Библиотека для чтения» і «Отечественные записки». — Йдеться про публікації: Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра в XVII столетии // Вестник Юго-Западной и Западной России. — К., 1862. — Т. 1—2. — Июль — дек.; 1863. — Т. 3. — Янв.; Борьба шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра. Глава V (1637-й год) // Библиотека для чтения. — Спб., 1863. — Сент.; Борьба шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра: VI (1637-й год и начало 1638-го) // Библиотека для чтения. — 1864. — Июль; Польско-козацкая война 1638 года // Отечественные записки. — Спб., 1864. — Кн. 9-10.

¹⁰³ Мілютін Микола Олексійович (1818—1872) — російський державний діяч, з 1859 р. — керівник усіх розробок з селянського питання, активний учасник реформи 1861 р., прихильник широкого самоуправління і самостійності селянської общини. Після придушення царизмом національно-визвольного польського повстання 1863 р. — статс-секретар у справах Польщі, добивався умиротворення польського народу шляхом ліберальної селянської реформи.

¹⁰⁴ Куліш... з німецького перевів описання експедиції професора Гофмана на Урал. — Науково-дослідна експедиція на Північний Урал і береговий хребет Пай-Хой 1847—1850 рр. була одним з перших заходів Російського географічного товариства. Учасники цієї експедиції дослідили величезний простір Уралу від північної частини Пермської губернії до Льодовитого океану. Очолив експедицію професор Санкт-Петербурзького університету геолог Ернст Карлович Гофман (1801—1871). Отримані результати він виклав у праці «Пай-Хой, або Північний Урал», за яку Географічне товариство присудило йому велику константинівську медаль.

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

ІЗ ЗБІРКИ «ДОСВІТКИ»

Поетична збірка П. Куліша «Досвітки» витримала три видання. Перше: Досвітки: Думи і поеми П. Куліша. — Пб.: В друкарні П. А. Куліша, 1862. До книжки ввійшли ліричні вірші та поеми, написані в 1861 р. й уперше надруковані, крім «Заспіву», в журналі «Основа», 1861—1862. У журнальний публікації автор подав до поем розгорнуті примітки, які не включив у жодне з видань збірки.

Примірник першого видання «Досвіток» у шагреновій темно-зеленій оправі, з золотим візерунком на ній, золотим витиском рамки і золотим краєм П. Куліш подарував своїй дружині О. М. Білозерській, власноручно написавши на першому клеєному аркуші віршовану присвяту їй. Цей примірник зберігається в ЦНБ, ф. I, № 28440 (текст вірша написано чорнилом, назва — «Присвят оправного в золото примірника» — олівцем).

Друге видання: Досвітки: Думи і поеми П. Куліша. — Изд. 2-е, дополненное, киевского книгопродавца Ф. А. Иогансона. — К., [1876]. Цензурный

дозвіл — 30 березня 1876 р. У цьому виданні були зроблені цензурні купюри в поемі «Великі проводи», а доповнене воно передмовою П. Куліша під назвою «Заздалегідне словце до другого типу»:

«На передрук моїх співів, з ласкавої прихильності до мене шановного їх видавця, дивлюсь я вже яко на пам'ятку давняшого нашого зрозуміння старовини української.

Що більш довідуватимесь про неї з аутентичних джерел, то все виразніщ стоятиме вона перед очима нашого духа поруч із тим життям, яким жили інші товариства і нації; тільки ж бо давняшнє наше зрозуміннє, яке б воно ні було собі, не втерєє через те ваги своєї.

Так, бачте, здавалось колись нашому розумові. Так почувалось колись у серці. Тим робом перейшов дух наш з одного людського віку в інший вік.

Багацько зафактованого тоді з'явилося нам тепер легендованим; та коли ми, простуючи з узенької до ширшої світової правди, мусили обпертись часом на яку й химороду, дак і сама химорода станеться уважному оку сучасника незабутнім слідом того простування; бо й на химороді постерігатиме воно те сяєво, що присвічує роду людському од віку та й до віку. 10 марта 1876 г.»

У 1897 р. П. Куліш підготував до друку нове видання «Досвіток» (див. про це «Примечания редактора» І. Каманіна у вид.: Сочинения и Письма П. А. Куліша.— К., 1908.— Т. 1.— С. 128). Вийшло воно вже після смерті письменника заходами його дружини О. М. Білозерської під назвою: Повне видання творів Пантелеймона Александровича Куліша: Досвітки. Думи та поеми.— Типом другим зуповненим.— Харків, 1899. Третє видання було доповнене такими текстами: «Передне словце» (замість «Заздалегідного словця»), «Присвят оправного в золоту примірника», друга частина «Дунайської думи» і «Приписки до «Досвіток».

«Передне словце» і «Приписки» (примітки) відбивають критичне ставлення пізнього П. Куліша до романтичного козакофільства у збірці «Досвітки» й орієнтацію письменника на загальнолюдські культуротворчі цінності. «Як трудно слобонитись від ілюзій отрочества і від того міражу козащини, котрий розпростерла перед очима в нас і московська, і українська література, вкупі з не критикованою ще й досі усною словесністю нашого простолюддя,— нехай баче розумний по цій самій книжці.

Мусимо себе заспокоїти хоть тим, що подаємо видання повне, а в цім новім виданні молодий розум, здібний до уваги, вбачатиме, як силкувався автор, уже й оного часу, 1862 року, перемогти ту недугу, которою недугує, в своєму зелепочку, література українська.

Серед непомірної деалізації, серед мізерних ілюзій, серед фанатизму національності прогляне, сподіваємось, читачеві хоть такий світ у цих «Досвітках», яким наше око вдовольняється серед удосвітньої темряви» (с. 7-8). Вірш «Народна слава» автор спорядив наступною приміткою: «Слава предків підіймає потомків на великодушні вчинки,— тільки справдешня, а не фальшована патріотичним фанатизмом слава. Українець може величатись одними степовими могилами яко доказом того, що вдержавсь із своїм словом на землі, засіяній предківськими костями; більш нічим нехай не величається перед культурним ареспагом народів» (с. 248).

У примітці до поеми «Солониця» П. Куліш зауважив: «Авторові думалось, що треба було «рятувати та визволяти Україну од ляхів та недоляшків». Ой леле! мусили всі розумні рятувати та визволяти її від козацького буяннє та дувонницького з обох боків памороченнє» (с. 249).

А ось що писав П. Куліш у «приписці» до поеми «Кумейки»: «Не жидівські оранди та дуди підіймали козацтво на культурників, а той недомисел, котрий з одного боку освячувало ізуїтство, а з другого — візантійство, найдавніші вороги свободної науки. [...] Шкода морочити самих себе і інших, буцім ми, «гинучи, свою правду крив'ю записали». Шкода проповідувати, буцімби серце «панське» (серце людей маєтних і потужних) єсть абсолютне зло, з котрим «серце українське не зживеться довіку». І зживається перед нашими очима,

не шкодячи прогресові науки й моральності, і зживатиметься тоді, як забудуть на Україні уже й імена героїв козащини, з усіма тенденціями, які ми до неї приписуємо» (с. 249—250).

Прикметною є й примітка до «Дунайської думи»: «Коли згадаємо, яка була користь із України усім культурним сусідам, то правда, що вона «як сад рясний процвітала» і не під козацьким же то бунчуком заряснила вона.

Історія колонізації українських пустинь свідкує, що хоть би й корисно було воно панам, не змогли б вони панувати так, щоб їх порядки Україну

Як сад іскрасили
І сльозами підданськими
Всі трави зросили.

Се-бо річ неможня: бо та роса випалювала б і сад, і його трави.

Що пани козацтва в «Чорне море гулять не пустили», цим докоряють і самі лихи своїм предкам. Ну, а коли б пустили? Що було б тоді? Турок утік би в Азію? Хто за те поручиться? Та нехай би і втік. Хто ж би тоді піклувався свободою розуму людського? Піклувались би або ті, що один на одного закликали турків, обороняючись од реформації, або ті, що зробили б у Турції Велику Руїну.

До ідеального погляду на козацьку бувальщину приводило нас чувство благородне — жажда прогресу; тільки ж бо через засліплену патріотизмом критику старосвітське хижацтво здавалось нам героями якоїсь колись будучої культури, котрій нібито не давали себе виявити властители неписьменного простацтва.

Інша річ боротись із тими, котрі вочевидячки заідають науку і її рідну дочку — культуру, як се виображено в думі «З-за Дунаю» і деяких інших. За сі автор не червоніє перед самим собою. Се не сфальшована патріотизмом речевистость» (с. 250—251).

Тексти подаються за зб.: Досвітки.— 1862.

Заснів.— Уперше надруковано у зб.: Досвітки.— 1862.— С. 1—2. Передруковано у зб.: Досвітки.— 1876.— С. 5—6; 1899.— С. 10—11.

Что есть мнѣ и тебѣ, жено? Иоанна, гл. II, ст. 4.— Вперше надруковано в журн.: Основа.— 1861.— С. 108—109. Вірш увійшов до трьох видань зб. «Досвітки»; 1862.— С. 31—33; 1876.— С. 35—37; 1899.— С. 41—43.

Что есть мнѣ и тебѣ, жено? Иоанна, гл. II, ст. 4.— Згідно з «Євангелієм за Іваном», Ісус Христос і його мати були запрошені на весілля. «Коли не вистачило вина, Мати Ісуса каже Йому: вина не мають. Ісус говорить їй: що Мені і Тобі, Жono? ще не прийшов час Мій». Децю пізніше Ісус сказав своїм учням наповнити шість кам'яних водоносів водою, яка й перетворилася на вино. Цим він започаткував свої чудеса і змусив учнів повірити в нього.

² Вавілон — столиця давньої рабовласницької держави Вавілонії у Межиріччі, що існувала з XIX ст. до н. е. до 539 р. до н. е. У 1792—1750 рр. до н. е. була величезною рабовласницькою деспотією. П. Куліш вживає цю власну назву в переносному значенні — як символ деспотичного самодержавства.

Люлі-люлі.— Вперше надруковано в журн.: Основа.— 1861.— № 10.— С. 22. Вірш увійшов до трьох видань зб. «Досвітки»: 1862.— С. 49—50; 1876.— С. 53; 1899.— С. 57—58.

Автограф: ЦНБ, ф. I, № 28413. Це уривок із записки П. Куліша невідомій особі — найімовірніше В. Білозерському або М. Костомарову, редакторам «Основи»: «10 октября 1861. Посылка стихотворения означала, что сам я не буду. И сегодня не могу быть, а завтра буду в 3 часа. Вчера я гулял по Киевскому проспекту перед поздним обедом (в 6 часов), и у меня сложилось следующее стихотворение» (далі йде текст вірша «Люлі-люлі»). Датується за автографом: «9. X 1861, Петербург».

¹ Цвіте воно, як Божий рай... Не йме віри, не йме віри.— Перша редакція другої строфи в автографі була іншою:

Воно в мене обложене
Не гранітом, не гранітом:
Цвіте воно, потай миру,
Пишним цвітом, пишним цвітом.

До Данта, прочитавши його поему «Пекло».— Вперше надруковано в журн.: Основа.— 1861.— № 11-12.— С. 8—9. Вірш увійшов до трьох видань зб. «Досвітки»: 1862.— С. 53; 1876.— С. 56; 1899.— С. 60.

Автограф: Інститут російської літератури ім. О. С. Пушкіна АН Росії (Пушкінський Дім), ф. 265, оп. 2, од. зб. 1374.

«Пекло» — перша частина «Божественної комедії» А. Данте.

Настуся. Поема (1648).— Вперше надруковано в журн.: Основа.— 1861.— № 10.— С. 1—24; № 11-12.— С. 1—13, з авторськими «Примечаниями к поэме «Настуся» (№ 10, с. 25—30; № 11-12, с. 13—16). Поема (без цих приміток) увійшла до трьох видань зб. «Досвітки»: 1862.— С. 86—138; 1876.— С. 87—138; 1899.— С. 89—135 (у третьому виданні знято віршовану присвяту «Івану Пилиповичу Хильчевському»).

Автограф (чернетка) вірша «Брату Тарасові на той світ», включеного до всіх видань «Настусі» під назвою «Замість епілога до поеми — Брату Тарасові на той світ»: ІІ, ф. 18, № 33. В автографі є два епіграфи до вірша, відсутні у його публікаціях: «Трудно и на одну минуту сделаться Шевченком. Основа»; «Трудно и на одну минуту прозреть слепому. Из записной книжки журналиста».

У «Приписках» до третього видання «Досвіток» автор подав таку примітку до поеми «Настуся»:

«Ся поема виображує 1648 рік. У сьому і в дальших роках татари важили вєлико у тій козацькій славі, що стала нашою неславою. Авторіві очі не бачили слона в Хмельницького кунсткамері. Українську справу поставлено тоді так: або панським добром житись, або в татарських ликах до Криму прямувати. Великодушних і праведних людей всегда і всюди бувало бмаль. Звідкіля ж було їм набратись на Україні, щоб переважити татаро-козацькі загони?

Автор тепер вбачає критичний свій поступ оного часу у тому, що вже не малював панської та жидівської наруги з благочестивої віри. Йому вже й тоді було ясно, що коли козаки так часто важились на кривавих терезах із десятками тисяч коронно-панського війська, покрепленого німецькою піхотою й інженерією, то не могли б і одного тижня втерпіти, щоб якийсь там жидрандар «на славній Україні» не дозволяв козакові й мужикові церкву одчинити, дитину охрестити або молодих одружити, як виспівували а posteriori * хмельничане, на втіху нашим сучасним історикам.

Та й без цієї сліпої хиби гіркою іронією здаються тепер такі слова:

Та не всіх нас хижа сила
Людоїдством застрашила,
Не всім очі засліпила,
Не всім серце задавила.
Не задавить тому серця,
Чий рід з давності ведеться,
Хто як пташка з клітки рветься,
Чия крив' лилась і летється
За українське щастя-долю,
За святу народну волю.

* На підставі досвіду (лат.).— Ред.

Або:
В кого срібло, в кого злото
Та шляхетськії клейноти,
А в нас правда, права воля —
Найлюбіша в світі доля... і далі.

Або:
Ой що нас по-вовчи рвали,
Вовчим слідом повтікали...
Вже ж то правда поробила,
Наша предківська сила...

Або:
Ой наш рід ведеться здавна,
Наша слава здавна славна;
Наша правда здавна права,
Чиста славна наша слава!

В одному місці автор дає козакам таке говорити: що вони попереоблюють у церкви костельні руїни. Се нагадує той фанатизм, котрим дихали, в свою чергу, протестанти, подужавши папістів і забувши, що вони ведуть свій рід від прославлених «Друзів Світа». Ми знаємо, як широко освітили людський розум благочестиві або православні церкви, попереоблювані на католицькі костьоли... Чи то під татаро-козацькою шаблею засіяло б світло ширше, ніж під римсько-шляхетською? О Кальвіне! Кальвіне! О Сервете, Сервете! «Sancta simplicitas» *, та й годі!» (с. 251—254).

І. Франко у статті «Ver parlar gentile» відзначив, що особливу поетичність селянського способу оповідання «дуже добре відчув Куліш, коли в своїй «Настусі» пробував відтворити таку «широку, квітчасту, лицарську, козацьку бесіду», хоч і дав у ній голос жінці, старій Морозисі (помилка, слід — Обушисі. — Є. Н.)» (Франко І. Збір. творів: У 50-ти т.— К., 1982.— Т. 37.— С. 10). У «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» він, називаючи кращі Кулішеві твори, знову наголосив: «...варто згадати «Настусю» задля інтересної постаті Настусиної матері» (Франко І. Збір. творів: У 50-ти т.— К., 1984.— Т. 41.— С. 288).

¹ Хильчевський Іван Пилипович (1809—1899) — колега і приятель П. Куліша по Луцькому повітовому дворянському училищу, в якому в 1842 р. працював учителем і бібліотекарем. Тривалий час підтримував з П. Кулішем дружні зв'язки, листувався. Після виходу «Истории воссоединения Руси» (1874—1877) П. Куліша між ними стався розрив — І. Хильчевський не сприйняв критичного ставлення до козаччини і звеличення культу ретрегерської місії польської шляхти та російського царизму. Тим-то письменник, готуючи до друку третє видання «Досвіток», зняв присвяту І. Хильчевському.

² Король Степан — Баторій Стефан (1533—1586) — польський король з 1576 р. і полководець. Прагнув до зміцнення королівської влади. У 1579—1582 рр. під час Лівонської війни польське військо взяло участь у боях проти Росії. С. Баторій намагався схилити до цього і запорозьких козаків, пославши на Запорозжя із спеціальною місією магната Самійла Зборовського (1582).

³ Поміж балок Жовті Води кров'ю червоніють... — «На речке Жовтих Водах козаки впервые разбили коронное шляхетское войско. Речка эта действительно протекала по степным долинам, балкам. Теперь она, говорят, иссякла» (Куліш П. Примечания к поэме «Настуся» // Основа.— 1861.— № 10.— С. 25 **). У битві під Жовтими Водами (тепер місто Дніпро-

* Свята простота (лат.).— Ред.

** Далі, подаючи авторські примітки до поем «Настуся» і «Великі проводи», опубліковані в «Основі», зазначаємо в дужках тільки номер журналу і сторінку.

петровської області), що тривала з 29 квітня по 16 травня 1648 р., селянсько-козацьке військо Б. Хмельницького разом з реєстровими козаками розгромило польсько-шляхетську армію С. Потоцького та Я. Шемберка.

⁴ Походжають в пишних шатах Козаки чубаті.— «Одеться в платъе побежденного врага считалось у козаков рыцарскою честью. Это видно и из дум народных, как, например:

Чоботи татарські істягав,
На свої козацькі ноги обував;
Одежу істягав,
На свої козацькі плечі надівав;
Бархатний шлик іздіймає,
На свою козацьку голову надіває.

Современный летописец говорит, что когда казаки-сермяжники возвращались с походу на поляков, то, одетые в добычные одежды, с высоты казались массами движущихся цветов.

Епитет чубаті взят из народной думы:

Що не видно чубатих
Не то по степах,
Не то й по лугах...» (№ 10, с. 25).

⁵ Молодії до присінок... Добривечір кажуть.— «Форма этого куплета взята из народной песни:

Приїхало до дівчини
Два козаки в гості.
Один стоїть коло сіней,
Кониченька в'яже;
Другий стоїть під віконцем,
Добривечір каже» (№ 10, с. 25).

⁶ Що в Кумейках, в Боровиці...— «Под Кумейками и под Боровицею, ниже Канева, близ Мошен, казаки были разбиты Потоцким в 1637 году. В следующем году было новое восстание и новые поражения козаков над Сулою» (№ 10, с. 26). Ідеться про повстання Павлюка (1637 р.) та Острияниці (1638 р.).

⁷ Під Корсунь в гостину...— «Угощение состояло в кровопролитной битве, которая была наперед хорошо соображена, обеспечена засадами и потому окончилась решительным поражением шляхты» (№ 10, с. 26). Після поразки авангарду у битві під Жовтими Водами польсько-шляхетська армія на чолі з М. Потоцьким і М. Калиновським відійшла під Корсунь (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкаської області), де була розбита селянсько-козацьким військом Б. Хмельницького 26 травня 1648 р.

⁸ Ой давно була... Голосили вдовиці.— «В I-й и II-й строфах дело идет о первых козацких войнах и потом о поражении козаков в 1638 году, когда гетман Остриянин бежал с кономником в московские степи» (№ 10, с. 26).

⁹ Тільки Дмитро Гуня...— «Следовало бы напечатать Дмитро; но народ говорит и Дмитро. Например, в пословице: «До Дмитра дівка хитра, а після Дмитра як стріне собаку, то й питає: «Чи не в старости ви, дядюшка, йдете?» Т[о] е[сть] невеста переборчива до тех пор, пока минует время сватовства, определяемое осенним праздником св. Дмитрия» (№ 10, с. 26).

Гуня Дмитро Тимошович (XVII ст.) — один з ватажків селянсько-козацького повстання на Україні в 30-х роках XVII ст. проти польської шляхти. Брав участь у повстаннях Павлюка, Острияниці. У Жовнинській битві 1638 р. (на Черкащині) між козацьким і польсько-шляхетським військами

був обраний гетьманом; під його керівництвом повстанці після семижневої облоги вирвалися з оточення і відступили на Дон. Очоловав похід козаків проти султанської Туреччини 1640 р.

¹⁰ Не загине його слава Поміж козаками! — «Неудачная война Острянина была искуплена Гунею, который, оставшись только с пехотою, выдержал продолжительную осаду соединенных сил Потоцкого и князя Иеремии Вишневецкого. Он доказал, что доведенные до отчаянья козаки страшнее для коронного войска, нежели во время великих надежд своих. Войны Острянина и Гуни, равно как и Павлюка, до сих пор мало нам известны. Мы ожидаем с нетерпением окончания нового труда Н. И. Костомарова — подробного изображения времени, предшествовавшего хмельнице, которым трудом наш несравненный историк занят в настоящее время. Чтобы дать читателям понятие, до какой степени может быть интересна художественно обработанная повесть об этом периоде, приведу небольшой эпизод из неизвестной еще летописи Лукомского *, писанной в 1770 году и сообщенной мне М. В. Юзефовичем. Немногие читали «Diariusz» Okolskiego, откуда заимствован летописцем этот эпизод, потому что эта драгоценная книга составляла большую библиографическую редкость и появилась только недавно в обширном собрании исторических материалов: Biblioteka Polska.

«Гетман Потоцкій (говорит Лукомский со слов Окольского, очевидца войны) крайне на том постановил, чтобы козаков [...] перемѣнными хоруговками безпреривно доставать, на них наступать и вылазки дѣлать до десяти дней, и притом близ шанца немецкого сдѣлать батарею из дубов, а на верху оной из земли блокгауз, с которого с пушек в окоп козацкій мочно б было стрѣлять дѣльно, повелѣл. [...]. Козаки, усмотря, что реченая батарея и блокгауз поляками совсѣм сдѣлени и что из оного блокгауза всѣ мѣста и лица их в окопѣ выдѣть не трудно, однѣ утѣкають, другіе сквозь полское войско пробываться хотѣли, а чернь к гетману объявление послали, что оны поддаются ему готови; старшини ж такой хитрости употребили. Юля 11 числа ночью отправили они нѣсколько козаков к шанцу, состоящому близ оной батареи, с наставлением, дабы они против них льстгли такою рѣчью, будто они для словления языка идут до окопу, и под тѣм прыкровением, дабы провѣдали, какой у поляков лозунг. Тѣ козаки, под видом реестровых (т. е. преданных Потоцкому), в обоз к ним же, реестровым, пришли, соглашаются с ними, каким образом языка достать в окопѣ (Гуни), а между тѣм соглашением и о лозунгѣ провѣдали и оной к своим прынесли. Потом, спустя полчаса, нѣскокома десятками козаков засаду учынили и опять к шанцам возвратились. Как же их спрошено: кой лозунг? — они сказали; а один из козаков реестровых спросил: достали ли языка? Они отвѣтствовали: и не одного достали. Между тѣми самими разговорамы засадные козаки на разговоривавших неосторожных реестровых нападши, нѣсколько десятков, тут же пры них нѣкоторую частицу пѣхоты нѣмецкой высѣкли и выкололи. К тому ж, намѣривая еще и оной батареей истребить, блокгауз разрушить и пушки из оного искатыть, и уже были на оной взлѣзли; но, как во всем обозѣ полском окрик учинился, а поляки к оному батареею сближаться начали, то оніе козаки, чтоб поляки их не захватили, с того батарея сскакивая, спасенія своего щастьем искали. В тую ж ноч учынилось в полском обозѣ великое замѣ-

* Лукомський Степан (Стефан) Васильович (1701—бл. 1779) — український історик. Автор «Собрания исторического» (1770) — компілятивної хроніки з історії України XIV—XVI ст. Переклав українською мовою написаний у 1638 р. щоденник польського історика Шимона Окольського (1580—1653), в якому подано відомості про селянсько-козацькі повстання на Україні 1637—1638 рр.

шательство, такое, что все войско чрез всю ночь пры ружжу стояло. В то же ночное время козаков из окопу нѣсколько тысяч в обоз польскій вскочив, многих поляков в оном помертвили и в окоп с побѣдою возвратились» (№ 10, с. 26—27).

¹¹ Потоцкый Микола (Миколай; ?—1651) — польскый магнат, великий коронный гетьман. Керував придушенням селянсько-козацьких повстань 1637 і 1638 рр. на Україні.

¹² Триста коней з дому З Гунею втікало...— «Известие о бегстве Гуни с тремястами козаков в степи к Острияну сохранилось в рукописях С[анкт-] Петербургской публичной библиотеки. Николай Потоцкий, от 19 сентября 1639 года, с официальною наивностью, уведомляет короля, что Гуня ушел без всякой причины [...]. Поэма объясняет эти причины, на основании известных уловок магнатского полноправства в Украине» (№ 10, с. 27).

¹³ Утікала від нас шляхта, Штани погубила.— «Из народной песни об Уманской резне: Утікали уманчики, Штани погубили» (№ 10, с. 28).

¹⁴ Од Прип'яті до Синюхи Вславили себе Обухи...— «Украинский народ не чужд понятий об аристократизме, но он до сих пор держит коренного значения слова *aristos*; (лучший), не прибегая к внешним, искусственным, механическим пособиям превосходства одного человека перед другим. Самая слава имени соединялась в его понятиях не с успехом, а с значением деяний общественных. Это всего ближе мы можем видеть на Гонте, Котовиче и других участниках Колявщины, заклеянных и до сих пор клеймимых даже со стороны людей русских названием разбойника. Как поступает у Квитки любящая девушка, целуя руки у грязного, опозоренного колодника, так поступал украинский народ в своих песнях и воспоминаниях с теми, на кого он смотрел, как на мучеников народной правды. Вот почему автор вкладывает в уста Обухи горькое воспоминание о предках, которые прославились бедствиями и несчастьями. Упрек Пушкина: «Друзья минутного, поклонники успеха» — к нашему народу не относится. Были случаи, когда он в песнях своих проклинал торжествовавшего Богдана Хмельницкого и называл козацькими батьками таких людей, как Залізняк і Гонта, которым печатная история (с немногими исключениями) отводила до сих пор самое позорное место. Тот же самый народ не отозвался ни единым словом сочувствия к Мазепе, падшему якобы за Украину. Вообще его сердечная логика достойна изучения. Я только обращаю здесь внимание читателей на тот аристократизм нашего неграмотного (и следовательно, чуждого грамотных заблуждений) простолюдина, который выражается в его беседах и семейных сделках словами: чесний рід, дитина чесного роду и пр. Уважение к богатству у нас есть, но богатство вообще так заподозрено, что даже молодая чета, получив в приданое рогатый скот, лошадей, овец, часто обращает все это в деньги, суеверно утверждая, что не пойдет в прок добытое чужим трудом, а впоследствии покупает на трудовые деньги другой домашний скот и уже верует, что можно с него разжиться. Этим объясняется отчасти и убожество нашего народа, и та странная для иностранца гордость в убожестве, уважение к самому себе в крайней нищете и равнодушие к обогащению, которые так часто можно еще и в наше политико-экономическое время встретить в Украине. Что касается до понятия о честном роде, то своеобразный аристократизм этого понятия так силен в нашем простонародьи, что простые козаки и вообще поселанки-невесты доступны у нас только для немногих образованных и богатых паничей, которые бы вздумали на них жениться. Тут останавливает родителей и самих невест в их выборе не страх нового положения в свете, не стыд своего мужичества, т. е. необразованности между дворянами,— вовсе нет. Народу нашему вечно чудится несчастье, неизбежно соединяющееся с богатством, приобретенным, как он выражается,

Бог його знає, як. Смысл этого страха тот, что, по его нелегко объяснимой логике, человек — сам по себе, а богатство — само по себе и что смешивать эти понятия до неразделимости для него так же дико, как смешивать вечное с временным, живое с мертвым, несомненное с призрачным. Таким образом, и при своем аристократизме, любящем углубляться в область предрассудков, народ наш остается глубоко демократическим: остается всегда и во всем народом, а не классом, выделяющимся из народа. Зная это по живым представителям простонародного украинизма, мы легко можем понять, как это сын владетельного князя, каким *de facto* * был Богдан Хмельницкий, *de jure* ** был только реестровой козак, т. е. рядовой воин; как воины, подобные кошовому Ивану Сірку, по сложении с себя войскового звания, были в глазах народа только простыми пасичниками, хотя их знакомством и дружбою каждый гордился; как в уголовные обвинения против гетмана Самойловича (измышленные канцелярским умом Мазепы) внесены простодушно жалобы козаков на то, что, придя к нему, надобно было стоять у порога, и пр., и пр. На основании всего этого я заставляю счастливого и конечно обогатившегося победителя поляков, Мороза, вместе с прославившимся Гунею, относиться к жене Обуха так, как будто она вовсе не обеднела и не унижена шляхтою до уровня служения шумным постояльцам-жолнерам, а ее самое — говорить с гостями тем же языком, каким говорила бы и жена гетмана Хмельницкого. Мне случалось входить в короткие отношения с бродячими бедняками, лириками, кобзарями или просто нищими. Никогда я не заметил, чтобы они, во время предлагаемого им гостеприимства, стеснялись своею нищетою и нищезностью своего положения или выражали лакейское отношение к моим житейским преимуществам. Гомеровский Приам в шатре Ахиллеса никак не был проще, естественнее и благороднее их в обращении. Благодарность свою они выражали даже с каким-то милым для меня упреком: «Тільки се й твоє, що ти своєю рукою подаси, а то все не твоє». Видите, как у нашего народа акт душевной деятельности отделяется от материала, который употреблен для этого акта! Невольно приходит на мысль, во что оценил Христос чашу воды холодной. Несмотря на то, что в житейских счетах за вещи она не стоит и самой дробной единицы материи, — в области духа он делает незабвенным делом акт употребления этой материи. Украинский народ, относясь к миру вещей и явлений жизни непосредственно, без той искусственности, которая у нас часто выдается за усовершенствование жизни, — сохранил простой, здоровый взгляд на историю, на народное право, на достоинство личности человеческой и на многое, о чем приходится нам спорить с учеными и неучеными кабинетными людьми. Само собой разумеется, что не все простолюдины и даже не очень многие простолюдины могут служить нам представителями того, что мы называем истинно украинскою народностию. Но в том-то и подвиг народонизучения, чтобы отличать главное от второстепенного, общее от частного, постоянное от случайного, внутреннее, самородное от внешнего, прошлого, самобытное, первоначальное от наброшенного извне, подражательного, искаженного» (№ 10, с. 28—29).

¹⁵ Наші бджоли піддирали... — «В печатающихся ныне Археологическою комиссиею «Актах Западной и Южной России» часто идет дело о заграбленных или опустошенных пасіках. Это показывает, что в XVII столетии пасіки составляли еще одну из главнейших статей сельского хозяйства и промышленности. А «Летопись Самовидца» (стр. 7) иронически выводит из подобных грабежей даже причину войн Богдана Хмельницкого: «...натрапили (сказано в ней) на чоловіка на одного, у которого одняли пасіку, которая всій землі Польской начинила біди, а тим способом...» (и начинается повесть о самих войнах)» (№ 10, с. 29—30).

* Справді (лат.). — Ред.

** Формально (лат.). — Ред.

¹⁶ Біднили нас постоями, Харчуваннями, напоями.— «В универсале своем гетман Острянин («Записки о Южной Руси», II, 297) жалуется всему народу, что начальник квартировавших в Остре жолнеров, Геродовский, требовал от его отца доставлять для его, Геродовского, собак ежемесячно по три ведра творогу и по ведру масла, не говоря уж о том, что остерские козаки и мешане поставляли для корму самим постояльцам. Из этого можно заключить, с каким горьким чувством должна была вдова Обуха вспоминать о своей незащитности после неудачной войны гетмана Острянина. Самый стих: «Харчуванням, напоями» — взят из «Летописи Самовидца» (стр. 11), где говорится, что в начале войн Хмельницкого мешане должны были вступать в козаки, чтобы освободиться «от побоев, напоев и кормов незвычайных» (№ 10, с. 30).

¹⁷ Як ви в полі стали орця...— «Выражение «статі орця» употребительно у черноморских байдачников. Это значит — повернуть байдак против ветру. «Постав орця» — говорят они друг другу в известном случае. «Статі лука» — почти то же, что и «статі цапа», т. е. воспротивиться какой-нибудь силе» (№ 10, с. 30).

¹⁸ Самі сльзьми обливались.— «См. 12-е прим [ечение] к «Дунайской думе» (№ 10, с. 30). У 12-й примітці до «Дунайської думи» П. Куліш, коментуючи рядки «Обливалось панство Дрібними сльозами...», писал: «Этими стихами автор желал напомнить читателям следующее простодушно-верное замечание летописца Грабянки о панах украинских, основанное, конечно, на той истине, что где сокровище ваше, там и сердце ваше: «В тих часѣх Іеремїй Вишневецкій, послішавши з Лубень, з войском своим и з всѣм двором, заплакавши по магностях, до Полци рушил» (ст. 51—52). Коронный хорунжий Александр Конецпольский писал в своем универсале 1648 года, 31 мая: «...когда все мы проливаем слезы [...], потеряв всякую надежду,— эти вероломные... ни о чем другом не помышляют, как об убийствах, пожарах, опустошениях и истреблениях» («Памятники Киевской комиссии», II, отд. 3-й, стр. 44). Там же, на стр. 31, см. сетования Адама Киселя о потере ста тысяч злотых годового дохода на левой стороне Днепра. У него оставалось еще, по его словам, от десяти до двадцати тысяч злотых годового дохода, но он, как истинный пан, восклицает: «Мы будем нищими, подобно нашей лифляндской братии!» (№ 10, с. 42).

¹⁹ Медом п'яним ч'олом...— «Мед под названием «п'яніе ч'оло» упоминается в известной думе о Ганже Андыбере» (№ 10, с. 30).

²⁰ Мито з людей брали.— «Мытом называлась пошлина с провозных товаров и съестных припасов, которую брали на заставах при переправе через реку, при выезде в город и т. п. В Украине, при неограниченном господстве жидов-арендаторей, под видом мыта брали с народа везде, где ни вздумается, бывало, арендатору, со всего, с чего вздумается, и столько, сколько вздумается. До какой степени возмутителен был этот грабег, можно судить из того, что народ воспевал его в своих думах, наравне с кровопролитными битвами и другими своими торжествами и страданиями:

Да брали мито-промито:

Од возового

По півзолотого,

Од пішого пшениці по три денежки мита брали,

Од неборака старця

Брали кури да яйця,

Да іще (жид) питає:

Ци нема, котіку, сце цого?»

(№ 11-12, с. 13).

²¹ Ще недавно по три корчми Стояло на милі І щоглами одзначались Високі могили.— «Кобзарь Андрей Шут сохранил в своей памяти верную картину безобразной жадности панов польских, которые давали волю своим арендаторам выжимать из народа последнюю денежку. Он пел мне:

Як од кумівщини да до хмельнищини...
У землі кралевській добра не було:
Як жиди-рандари
Всі шляхи козацькі зарандовали,
Що на одній милі
Да по три шинки становили.
Становили шинки по долинах,
Зводили щогли по високих могилах...»
(№ 11-12, с. 13—14).

²² «Беле наша тоненькая.. Із дівчат знущаться!» —
«Подражание народной песне-веснянке:

Мала нічка Петрівочка —
Не виспалась наша дівочка,
По горі ходила,
Тонку біль білила,
Із тією білью говорила:
«Ой беле ж моя та тоненькая!
За кого піду я, молоденькая?
Як я піду за нелюба,
То я тебе, беле, у чорні потчу,
То я тебе, беле, у будень зношу.
Ой як я піду та за милого,
То я тебе, беле, у білі потчу,
То я тебе, беле, у свято зношу» (№ 11-12, с. 14).

²³ За кухлем спом'янем.— «В старину очень часто отец семейства, устроивши домашний быт детей, оканчивал жизнь в уединенной пасіке, куда ему обыкновенно доставляли пицу младшие дети, внучата, а также и старушка жена, оставленная им для кроткого руководства молодой семьи. В этом виден народный практический разум. Старика отцу мудрено было бы сохранить достоинство свое в доме, где молодая сила требует простора и той свободы личности, на которой основывается делимость семейств на Украине. Напротив, старушка мать, не привыкшая к власти под владычеством мужа, легко подчинится в главных частях хозяйства господству молодого домовладыки, а для детей его и для руководства молодой жены она необходима. Я видал пасічників, вроде Гуни и Мороза. Пасіка у таких стариков действительно превращается в молитвенную пустынь. На них смотрят как на отшельников, как на людей святых. Тишина уединения, отсутствие житейской суматохи в хозяйстве пасічника, свежесть окружающих его трав, которые должны, для самих пчел, изобиловать цветами, и, наконец, таинственное жужжание роев, которыми он правит, под покровительством святого Зосимы,— все это вместе производит на посетителя то впечатление, какое, без сомнения, производили первобытные славянские храмы. Когда прошла по Украине Велика Руїна и все превратилось в развалины, что говорило о шляхетстве и покровительствуемом шляхтою католическом и полукатолическом духовенстве,— старикам отцам было естественно заступить место духовных наставников народа. Я знаю одно село, обливаемое напровесні водою таким образом, что в светлый праздник нет возможности добраться до какой-нибудь церкви в соседстве для освещения пасхи. В замену того, неграмотные старики собирают народ под открытым

небом и говорят публично о Христе и его учении, как слышали от своих дедов.
На всех этих данных основаны стихи мои:

Нехай Богу будуть храмом
Пасіки-пустині.

Далее в поэме следует изображение стариков, сидящих на покуті под образами. Почти слово в слово я слышал 4-й и 5-й куплеты III строфы моей из уст девушки-козачки, рассказывавшей нам в Петербурге, с сердечным умилением, как у них по праздникам украшается хата присутствием почтенных сельских патриархов. Чувство старческой красоты доступно нашему народу, как и чувство красоты юношеской» (№ 11-12, с. 14—15).

²⁴ Розмова ночами З німими стінами...— «Народная песня так изображает подобное одиночество:

Ой пі́йду я до кімнати
Постілоньки слати.
Постіль біла, стіна німа,—
Ні з ким розмовляти» (№ 11-12, с. 15).

²⁵ Доб'ємося до Варшави...— «В этом замысле нет преувеличения. Уже во времена кумейковщины польские магнаты выражали свое негодование на высокомерие козацкое. Идеи завоевания у козаков не было, так как они чуждались обладаниями людьми, но у них всегда было стремление ниспровергнуть существовавший в Польском государстве порядок и поправить шляхетские неправды, как называли они все те тенденции, с которыми и в наше время аристократические представители Польши выступают на поприще политической пропаганды. Вспомним угрозы Богдана Хмельницкого в переговорах с польскими послами. Его речь не была пьяною импровизацией: он высказывал то, о чем, без сомнения, мечтали Морозенки, Богуны и пр.» (№ 11-12, с. 15).

²⁶ «Ой що ж се ти, милий... Покинути маєш?»— «Этот куплет заимствован из народной песни:

Що ти, милий, думаєш-гадаєш?
Мабуть, мене покинути маєш» (№ 11-12, с. 15).

²⁷ Будеш кров ворожу Із піском мішати...— «В народной думе Хмельницкий говорит козакам:

Ой козаки, діти, друзі!
Добре ви дбайте,
Ляхів побивайте,
Кров їх лядську у полі
З жовтим піском мішайте» (№ 11-12, с. 15).

²⁸ Буде битись в сиру землю Старенькая мати.— «В народной песне козаки говорят матери украинского Ахиллеса:

Не плач, не плач, Морозихо,
У сиру землю не бийся...» (№ 11-12, с. 15—16).

²⁹ Заспівает-заридает Уся Україна.— «Народная песня о Морозенке начинается так:

Ой Морозе, Морозенку,
Ой ти славний козаچه!
За тобою, Морозенку,
Уся Україна плаче.

Намекнув на известный по песням конец Морозенка, я оканчиваю этим свою поэму. Жизнь этого любимого героя украинской старины представляет богатую тему для эпоса: он попал в плен полякам и был выкуплен матерью, которая продала для этого не только домашний скот, но и всю военную добычу мужа и сына; потом он отыграл всю трагедию хмельницыны и после Жванецкой битвы очутился в плену у татар, которые вырезали у него живое сердце.

Вони ж його ані сікли,
Ні в чверті рубали,
Тільки з його молодого
Живцем серце взяли.

Все это очень завлекательно для поэта; но Морозенко известен нам почти по одним только песням народным. Снова поэму по этой радужной основе значило бы — соперничать с народною музою, чего я никому не посоветую. Другое дело — заимствовать от нее цветы и краски. При том же моим намерением было — представить козаков после войны или в промежутках военных походов, дома. В лице Обушихи я хотел показать, каких женщин создавала наша кровавая история (вспомним осаду Трилис и разорение Буши), а в лице Настуси — как тяжело падали на нежное, полное любви и страсти женское сердце необходимые условия боевой козацкой жизни. Каковы были козаки вне хуторских захолустьев своих, этих приютов поэтических преданий, песен и врожденной мечтательности украинского характера, — это изображено мною в другой, большой поэме «Великі проводи», которую «Основа» начнет печатать с январской книжки 1862 года» (№ 11-12, с. 16).

³⁰ Усміхнеться, брате, Заплакана Мати.— «Из послания Шевченка:

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата,
Нехай Мати усміхнеться,
Заплакана Мати!» (№ 11-12, с. 16).

П. Куліш навів рядки з твору Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє».

Великі проводи. Поема (1648).— Вперше надруковано: Основа.— 1862.— № 1.— С. 17—52; № 2.— С. 30—66, з авторськими «Примечаниями к поэме «Великі проводи» (№ 1, с. 53—70; № 2, с. 67—81). У першому друку в тексті поеми та в примітках до неї на вимогу цензури були зроблені численні купюри, графічно позначені двома тире. «Великі проводи» дуже попсовані цензурою», — бідкався письменник з приводу журнальної публікації поеми (Жизнь Куліша // Правда.— 1868.— № 27.— С. 323). У зб.: Досвітки.— 1862.— С. 139—262, — твір був надрукований без купюр. Цікаво, що дозвіл на друкування поеми в журналі «Основа» і в першому виданні збірки «Досвітки» дав той самий цензор — Ст. Лебедев. У другому виданні: Досвітки.— 1876.— С. 139—254, — в тексті цієї поеми знову були зроблені цензурні купюри, графічно позначені двома чи трьома тире (щоправда, цих купюр було менше, ніж у журнальній публікації). У третьому виданні: Досвітки.— 1899.— С. 136—247 «Великі проводи» були передруковані з деякими купюрами за першим виданням цієї збірки.

Опубліковані в «Основі» «Примечания к поэме «Великі проводи» не передруковувалися в жодному з видань збірки «Досвітки». У «Приписках» до третього видання автор подав таку примітку до «Великих проводів»: «Слава «козацького батька» не засліпила і тоді автора. Він йому противопоставив у цій поемі такого воїна, який підняв би вгору народного духа. Та все чисте й розумне поникло в нас перед лютим розбосом хмельницькини у релігійній темряві, ще гіршій од римського ізуйства» (с. 254).

Автограф (чернетка) пісень третьої і четвертої: ЛЛ, ф. 18, № 33.

Рукопис поеми під назвою «Великі проводи. Поема (1648). Сочинение Пантелеймона Куліша»: ЛНБ, ф. 77, № 242. На титульному листку напис: «Собственноручная рукопись автора в том виде, как она отдана была в цензуру». Насправді це не автограф поеми, а список. До такого висновку прийшов М. С. Возняк у присвяченій розгляді цього рукопису статті «До первісного тексту «Великих проводів» П. Куліша»: «Очевидно, Головацький не приглянувся добре почеркові зшитка або й взагалі не потрапив розпізнати почерк Куліша, коли писав про «собственноручную рукопись автора», бо в зшитку не маємо справи з характерним почерком Куліша. Це тільки копія, зроблена невідомою мені рукою, з автографа первісного тексту Кулішевої поеми «Великі проводи», як це можна ствердити, порівнюючи текст зшитка з текстом поеми в першому тому видання під редакцією І. Каманіна «Сочинения и Письма П. А. Кулиша» (Київ, 1908, с. 152—229). Текст львівського зшитка відповідає текстості січєвої і лютевної книжок «Основи» за 1862 р., де вперше поема друкувалася, з дуже численними пропусками, тільки без присвяти «Благій матері славного сина Марії Івановні Гоголь» (ЛНБ, ф. 29, № 60, с. 1).

¹ ...це марне життя Не варте такого благородного існування.— Вислів із збірки А. Данте «Нове життя», канцона III.

² Чи то хмельничане...— «Автору не случилось в известных преданиях народа слышать слова «хмельничане»; но что оно существовало, доказательством тому могут служить следующие слова Рудавского (при описании збаражской осады): «За ними (за пленными поляками, привязанными к жердям) повільно посувались до валів дивовижні, на зразок возів з косами, дерев'яні машини, в яких причаїлись найвправніші з хмельничан» * («Hist[oria] Polska», I, 75)» (№ 1, с. 53).

³ Гетьман Калина — Калиновський Марцін (? — 1652), польський магнат, коронний гетьман Польщі. Під час визвольної війни українського народу очолював військо Речі Посполитої. У Корсунській битві 26 травня 1648 р. потрапив у полон до козаків.

⁴ У же ж ми служили... Орандарям у наругу! — Цю строфу в журнальній публікації поеми опущено на вимогу цензури.

⁵ Сидить пишній князь Ярема...— «Еремою называли казаки князя Иеремию Вишневецкого-Корибута, которому принадлежала большая часть Восточной Украины, по левую сторону Днепра, кроме множества имений в Западной Украине и Червонной Руси. Это был самый энергичный защитник панов против козачества, самый искусный полководец между шляхтою, самый жестокосердый тиран относительно побежденных и захваченных в плен и в то же время один из образованнейших людей между магнатами Польского государства. Отрекшись от наследственной греческой веры, он служил римскому католицизму с таким фанатизмом, как будто все паны и кардиналы, сколько их ни было, вдохнули в него свою душу. Украинско-католическая аристократия до сих пор гордится Иеремиею Вишневецким; украинский народ до сих пор вспоминает его имя с ужасом и отвращением; государственники удивляются его великодушному самоотвержению для поддержки целостности Речи Посполитой; гуманисты презирают его энергию» (№ 1, с. 53).

⁶ На тисовім ганку.— «По рассказам Голембёвского и других антиквариев, старосветские дворяне строили свои дома таким образом, чтобы из сеней, из піддашшя, или с ганка можно было видеть все домашнее хозяйство. Сидя на ганке, пан делал все распоряжения насчет охоты, рыбной ловли, посевов и сбора хлеба, защиты своих границ от соседних панов, чинил суд и расправу своим дворянам, т. е. шляхте, служившей при его дворе, или, как выражались тогда, находившейся в дворской или дворянской службе, изрекал кару нерадивым, или провинившимся поданным (кре-

* Тут і далі тексти з польськомовних першоджерел, цитовані П. Кулішем в «Примечаниях к поэме «Великі проводи» в оригіналі, подаються в українському перекладі Є. К. Нахліка.

стьянам), делал смотр надворным хоругвям, или ротам козаков, панцырников, драгун, гусар и т. п. и пировал с гостями. Внутренних комнат в старину было гораздо меньше, чем в наше время. Гости и домашние мужчины обедали, играли, танцевали и спали большею частию в наружных частях дома, под навесами и под открытым небом. Поэтому-то автор выводит Иеремию Вишневецкого на сцену не внутри, а вне его палат, которые читатель не должен воображать ни очень обширными, ни очень роскошными. Рассказы летописцев о сотнях тысяч панских воез, наполненных серебром, одеждами и мебелью, показывают, что в тот век, исполненный набегов и пожаров, ценные принадлежности пышной панской жизни заключались в разного рода движимости. Оттого-то панско-козацкие войны унесли с собою почти все следы магнатской жизни в Украине, — жизни, не уступавшей быту западных властелинов черни ни в роскоши, ни в разнообразии забав и наслаждений. Попировали старинные украинские паны, на шумели на весь мир, разлили реки шляхетской и козацкой крови и оставили после себя только богатство воспоминаний, в услаждение спокойного поэтического созерцания и в бесконечную скорбь каждой благородной души» (№ 1, с. 53—54).

⁷ Бунтом.— Це слово в журнальній публікації поеми опущено на вимогу цензури. У виданні 1876 р. на вимогу цензури опущено й наступне слово «Україна».

⁸ Дамо тобі крулевщизну У Липовім Броді, і будеш ти, з ласки сейму, Шляхтич на загороді.— «Привилегии шляхетства были так велики в Польском государстве, что высшей награды невозможно было и придумать для храброго воина. Даже и во время упадка политической польской системы многие старшины козацкие обеспечивали себя, на всякий случай, шляхетским достоинством, с которым прятались от войсковой козацкой черни и людей, преданных национальному делу искренно. Нобилитация сопровождалась пожалованием крулевщизны, или имения, считавшегося королевским. Эти крулевщизны были часто только номинальные, потому что наделялись нобилитованным козацким старшинам из земель, давно потерянных Речью Посполитою. Так Самко, или Самченко, получил на сейме 1659 г. нобилитацию и в пожизненное владение имение Бережаны. См.: «*Volumina Legum*», том IV, стр. 651 (по изданию 1859, стр. 304): «Маючи в рицарській справі рекомендованого Якіма Самченка з війська Запорозького, оного до титулу і прерогативи шляхетської допускаємо і привілеї як на нобілітацію, так і на довічне володіння Бережанами, оному дані, схвалюємо». Так нобилитованы в том же году: войсковый судья Самуил Зарудный, с пожалованием ему местечка Савулихи; войсковой обозный Тимош Носач, с пожалованием имений: Капустной, Долины, Дорековец и Чернова; Василий Золотаренко, рицар з війська Запорозького, с переименованием в Золотаревского, и многие другие, которых имена потомки их, украинцы, найдут в «*Volumina Legum*». Замечательно, что сами они таили жалованные королевские грамоты от козаков, а впоследствии их наследники скрывали их козацкие подвиги от шляхты. Польский историк Несецкий, опасаясь оскорбить родных Григория Гуляницкого, награжденного в 1659 г. Носовкою и Киселевкою (некогда панскою добычею рода Киселей), утаил, невзирая на летописи и «*Volumina Legum*», что Гуляницкий был козацким полковником, назвал его ротмистром и приписал к орто-польскому роду Уляницких (см. т. IV, стр. 435), происшедшему, конечно, от какой-нибудь украинки Уляны» (№ 1, с. 54—55).

⁹ Уродила мати — Як намалювала.— «В народной песне поется:

Уродила мене мати —
Як намалювала.

Дала мені щастя-долю,

Щоб я панувала» (№ 1, с. 55).

¹⁰ Як виїдеш збройно Границить границі.— «Выражение «граничитись» или «граничити границу» образовалось в то время, когда украинские паны увеличивали свои владения за счет своих соседей, подобно монархам. [...] Предания о войнах панов между собою собраны, к сожалению, в небольшом количестве, из уст народа и напечатаны в I томе «Записок о Южной Руси». Автор, во время пребывания своего на службе в Киеве, получил от почтеннейшего, ныне уже покойного, старичка Валентия Росцишевского, владельца села Липового, весьма интересные бумаги XVII века о пограничных войнах Адама Киселя с Песочинским; но копия с них погибла у него в 1847 году вместе с многими другими бумагами, по известному случаю» (№ 1, с. 55).

¹¹ Ой б'є-розбиває Щука-риба ряску: Не вважає Голка На дівочу ласку.— «В народной песне:

Ой одбила щука-риба
Од берега ряску:
Утеряла від милого
Вірне слово й ласку» (№ 1, с. 55).

¹² Пішла-повилася З Лубень крутоярих Дорога розлога...— «В народной песне:

Ой із Лубень до Хороля
Дорога розлога» (№ 1, с. 56).

¹³ Ой буде розмова... — Цю і наступну строфи у журнальній публікації та у виданні 1876 р. опущено на вимогу цензури.

¹⁴ Ой буде розмова, Гарматная рада...— Незважаючи на купюру цієї строфи в першодруку, примітка до наведених рядків збереглася: «Поляки говорят: «залізний аргумент». См.: «Рамієтніки Паска», стр. 130: «Я теж, зрозумівши, що покорою тут вже нічого ми не доб'ємося, а тому треба застосовувати залізні аргументи, як тримав обух у руках, так відразу ним і перехрестив його у груди, що він упав під лаву» (№ 1, с. 56).

¹⁵ Заковані брати мої... Невольникам пути! — Цю строфу в журнальній публікації та у виданні 1876 р. опущено на вимогу цензури. У списку поеми: ЛНБ, ф. 77, № 242, арк. 15 — після цієї строфи є ще одна:

Заковані брати мої
В лукаві канони...
Пора, пора розбивати
Келепами дзвони.

¹⁶ Кінь вороній, сам молодій...— «В народной песне:

Кінь вороний, сам молодий,
Та ще й не женився» (№ 1, с. 56).

¹⁷ Ой викине він ту славу...— Цю і наступну строфи в журнальній публікації опущено на вимогу цензури.

¹⁸ Не з однії буди Повтікали люди...— «Будами назывались заводы для выделки поташа. Из стихов иеромонаха Климентия, жившего во времена Мазепы:

Да і тіє будники в нашой землі бувають,
що поташ туркам сукна фарбовать виробляють,—

мы знаем, что буды доставляли материал для заграничной работы. Видно, этот промысел доставлял панам значительные выгоды, если Адам Кисель,

исправляя должность полномочного посла в Москву, выпросил для себя лично у царя Алексея Михайловича на семь лет позволение «жечь золу и делать поташ на трех старых будах» в Трубчевском уезде и на двух в Недрыгайлове, «в диком черном лесу», как это нам известно из так называемых «Малороссийских дел» Московского архива иностр[анных] дел (связка под № 3, 1648 марта 3, л. 18)» (№ 1, с. 56).

¹⁹ І хи же рандарство...— «Жадность арендарей вошла в предметы народного песнопения. Лучшая дума о них напечатана в 1-ом томе «Записок о Южной Руси». Об ожесточении против них народа «Летопись Самовида» (стр. 7) говорит так: «...сами державцы на Украинѣ не мешкали, тилько уряд держали, и так о кривдах посполитых люде й мало знали, альбо, любо (хотя) и знали, только, заслѣплены будучи подарками от старост и жидов-арандарей, же того не могли узнати, же их же салом по их же шкурѣ и мажут, с их подданных выдравши, оным даруют, що и самому пану вольно бы узяти у своего подданного и не так бы подданный его жалковав; а то леда-шевлюга, леда-жид богатится, по килька цугов коней справляет, вымышляючи чинши великіе, поволощины, дуды, мѣрочки, осып, мѣрочки сухіе, з жорнов плату и иное...» (№ 1, с. 56—57).

²⁰ Нехай побиває Вороженьків наших Всьогосвітняя позбра, Що по всьому світу, По всіх добрих людях Ходить із двора́ до двора́.— «В народной песне о Наливайке:

Не такеє іще б лихо,
Як тая позора,
Що ходить по білу світу
З двора́ да до двора́» (№ 1, с. 57).

²¹ Буде з тебе слави— Вельможнее панство З України позганяти.— Ці рядки в журнальній публікації опущено на вимогу цензури.

²² Ой нехай же тебе Божий Син намножить...— «В народной песне:

Ой коли б же того
Божий син намножив,
Хто щиріі любощі
На сей світ пролѳжив!» (№ 1, с. 57).

²³ Коли ж не побачу Козацького війська Під білою корогвою...— «О том, что у козаков была белая хоругвь, сохранилось известие у Окольского («Diag iusz», str. 69): «Три тысячи козаків, граючи в жоломійки, б'ючи в бубни, з корогвами і зі знаком над старшим полковником, тобто під бунчуком, під білим прапорцем з двома хвостами, підвішеними під шефоліном, йшли проти Кизима» (когда Павлюк был разбит, и они покорились панам под Кумейками)» (№ 1, с. 57).

²⁴ Вельможний від Рарожинських...— В автографі пісень третьої і четвертої (ІЛ, ф. 18, № 33) замість Рарожинські послідовно написано Песочинські (Пісочинські). Про магната Песочинського як історичну особу є згадки П. Куліша в «Примечаниях к поэме «Великий проводн» (див. примітки 10 і 48 до цієї поеми в нашому виданні).

²⁵ Може, предки умочали В людській крові руки...— «Займовано из следующего выражения «Летописи Самовида» (стр. 11): «Рѣдкій в той кривѣ на тот час рук своих не умочил» (№ 1, с. 58).

²⁶ З високої високості...— «В народной песне:

Ой літає орел, ой літає сизий
По високій високості...» (№ 1, с. 58).

²⁷ На люд позирали.— На берегах автографа біля цього рядка місце і дата написання: «На дороге в Васильевку. 1861, авг[уста] 8» (ІЛ, ф. 18, № 33). У Василівці (тепер с. Гоголеве Шишацького району Полтавської області) був маєток батьків М. Гоголя. На запрошення матері письменника, М. І. Гоголь, Куліш якийсь час жив у її хаті.

²⁸ Тим дворянством пишаючись, Училася шляхта, Як достатком та гонором Переважить брата.— «Поляки находят, что дворская жизнь разливала в обществе просвещение, смягчала нравы и проч., но вред от нее, по нашему мнению, далеко перевешивал пользу. Шляхта приучалась жить не по состоянию; приучалась казаться не тем, чем она была в разных отношениях; приучалась, что называется, отличатся, хитрить и с патроном, и с его клиентами, проводить время в забавах, балагурстве, праздности. Издатель книги Гурницкого «Dworzanin Polski» говорит в предисловии: «...як тільки чи не кожен шляхтич хотів бути дворянином, 'то його, згідно з тогочасними вимогами, мали характеризувати ті ознаки, якими Гурницький характеризує свого дворянина». А между тем и сквозь книгу Гурницкого, в которой он старался скрасить дворскую службу и выставить все лучшие ее стороны, проглядывает печальная игра в надменность и услужливость, проглядывает деморализующая пустота дворской жизни и жалкое тщеславие такими вещами, которых следовало бы стыдиться. Дворская жизнь отделяла шляхту от народа непреходимою чертою и творила посреди народа другой народ, народ болтливых дармоедов, слепых и глухих к страданиям темной, чернорабочей массы. Таково общее впечатление, производимое на украинца нашего времени весьма интересною книгою Гурницкого. Если почти каждый шляхтич [...] в старой Польше должен был пройти эту школу дворской жизни, то становится понятным, почему польское дворянство, говоря вообще, является уже при Яне Казимире таким жалким гражданским обществом и почему оно так глубоко воссало в себя аристократические предрассудки, что и после падения Польши все еще любитесь тем порядком вещей, от которого она пала. Справедливо говорил на сейме Скарга: «Логане право є гірше, ніж найсуворіший тиран, бо надодливий тиран може змінитись, або піддатись на умовлення, або померти, і його тиранство припиняється; але погане право завжди діє, завжди вбиває і завдає шкоди — як лев і нерозумна bestія, яка не піддається на умовляння, поки її не вбити і не знищити!» («Kazania Sejmowe», str. 97)» (№ 1, с. 58).

²⁹ Старші в війську, самовладні На сеймовій раді.— «Рудаевский: «...інші... на громадські гроші вигодовані, піднесені завдяки могутності своєї родини над рівень приватних осіб, суперничаючи з королем щодо святості та спорідненості, клієнтами, угрупованнями грізні й озброєні, втручаються в усі справи і повертають їх на власну користь...» («Hist[oria] Polska», I, 109). «Більша частина магнатів, яка понад усе ставить свою пиху, поміж іншими таємницями свого самовладдя, оголошеного в ім'я і під виглядом рівності, насамперед остерігається, аби дрібномаєткові поміщики не отримали від Речі Посполитої не тільки нагород, а й навіть якихось чинів, де б вони могли виявити свої здібності; натомість, як рій трутнів, пожираючи громадські добра, вони намагаються нав'язати Речі Посполитій у всіх справах миру та війни своє звиродніле й бездарне потомство» (Там же, 110). «...магнати, якби на сеймиках виступив проти них шляхетський простолуд, безпечно можуть за допомогою поплічників усі наміри розладнати й змішати. З цієї причини нема нічого святого і непорушного, нічого, приписаного правом, нічого, гарантованого найсвятішими присягами, що могло б уникнути розбійницьких рук, але ніхто широко не осуджує за привселюдні злочини, як того вимагає інтерес самої свободи» (Там же, стр. 99).

Скарга в сеймовій речі: «Ви з'їжджаєтеся великими групами кінних і піших, як на війну, а не на раду; і втрачаєте те, на що немале військо, здається, можна б утримувати... Спершу рішення сеймове було, як Боже, непорушне й святе; тепер воно втрачає силу, не має поваги» («Biblioteka Polska», 1857, zes. 1 i 2, str. 5—6). В проповіді о любові к отчизне: «Ви самі собі тирані, коли нехтуєте право, а до справедливості фальшивою волею чи радше сваволею перешкоди самі собі чините... Ви самі собі шкодите, і один над одним тиранію підносите, прав не поважаючи і силу панську там, де нема потреби, застосовуючи» (Там же, 20). В проповіді о Monarchiej i Królestwie: «...вибори

послів на сеймиках такі: найзаможніші й найсміливіші роблять, що хочуть: або самі себе вибирають — і дехто мало не до кінця життя утримує цю посаду, — або таких виставляють, які служать їхнім задумам і починанням» (Там же, 79) (№ 1, с. 59).

³⁰ Ой як з давніх було часів, Так повинно й бути... — «Эти стихи подсказаны автору одним из нынешних защитников старого украинского панства. «Так було і так бєдзїє!»* — пророчествує он, исполнясь духа польско-украинских магнатов, которые свое status quo ** едва ли променяли бы и на Магометов рай» (№ 1, с. 59).

³¹ Закрутилась круто Зелена хмелина, Звившись на тичину... — «Хмельницького часто называли Хмелем поляки и украинцы. Сохранился отрывок песни (см. т. «Записок о Южной Руси»), выражающей озлобление против него народа:

Бодай Хмеля Хмельницького
Перва куля не минула...

Народная поэзия воспользовалась именем гетмана, чтобы уподоблять завязанность козацкую завиткам растения, дающего меду и пиву хмельную силу:

Чи не той то хміль, що коло тичини в'ється?
Гей, той то Хмельницький, що з ляками б'ється.

Или:

Чи не той то хміль, хміль,
Що у пиві грає?

Чи не той то козак Нечай,
Що ляшків рубає?

Или еще:

Та ще хміль, та ще зелененький
На тичину не звився,

А вже Палій під Полтавою
Із шведом побився.

Та ще хміль, та ще зелененький
Голов'ок не схилив,

Чи не той то хміль, хміль,
Що у пиві кисне?

Чи не той то козак Нечай,
Що ляшеньків тисне?

А вже Палій під Полтавою

І шведів побив.

Ой хмело ж мій, хмело зелененький!
Чом головок не складаєш?

Ой либонь же ти, проклятий Мазепо,
Вже із шведом накладаєш»

(№ 1, с. 60).

³² «Шкода казнодіям... Ладанами курити!» — Цю строфу в журнальній публікації поеми опущено на вимогу цензури.

³³ Усіма сторонами. — «Эта форма выражения есть в народной песне о Нечае:

Я поставив стороженьку
Усіма шляхами.

Она сохранилась также и в песне о разорении Сечи:

Оступили Запорожжя
Всіма сторонами (№ 1, с. 60).

³⁴ На Івана Купала... — Давне народне свято Івана Купала відзначається в ніч з 23 на 24 червня за ст. ст.

³⁵ На возі воза риштують. — «Один воз, поставленный на другой, обыкновенно служил козакам трибуною для провозглашения восстания или похода» (№ 1, с. 61).

³⁶ Чого притаїлись попи з жидами У склепах з мертвяками? — У першодруку: «Чого притаїлись уніти з жидами» і така примітка Куліша: «Козаки во всех своих восстаниях преследовали униатов

* Так було і так буде! (польськ.) — Ред.

** Найавне становище (лат.). — Ред.

больше, нежели самих католиков. Но войны козацкие приняли характер религиозной борьбы только во времена Хмельницкого, который очень удачно сделал защиту веры одним из побуждений народа к восстанию. Книжная история Украины часто вмешивает козаков в религиозную борьбу, руководясь актами чисто дипломатическими и сказаниями украинских летописцев, которые были или монахи, или воспитанники монахов. Войны козацкие, до разгара хмельничины, имели слишком мало общего с монастырскими интересами, а между тем в монастырских хрониках беспрестанно говорится о борьбе козаков за веру. Например, автор «Сказания, откуда козаки Запорожане», пишет: «Тогда же ревностию благочестия разжегся некто гетман Запорожского войска Наливайко», и пр. («Запор[ожская] Старина», изд. Срезневским, часть 1, вып. II, стр. 31). Но разверните 2-й том изданных Броелем-Платером «Pamiętników do Dziejów Polskich» и читайте на стр. 214—219 письмо Наливайка к королю, — вы не найдете в этом акте ни намека на ревность благочестия, хотя найдете описание весьма интересных событий жизни самого Наливайка и отношений тогдашнего козачества к панам и украинским поселянам. Читайте целые кипы современных реляций панских и козацких писем от 1600 года до Хмельницкого включительно, хранящихся в С.-Петербургской публичной библиотеке; читайте «Акты Южной и Западной России», издаваемые Археологическою комиссиею. Московское правительство, вмешиваясь в домашние дела Польши под видом покровительства единоверцев, очень хорошо знало, что борьба между козаками и панами идет вовсе не за веру. В тогдашних тайных бумагах мы находим, например, такой ответ приезжих в Москву украинских монахов на расспросы бояр: «учинено де их черкас было лестровых, по королевскому росказанью, шесть тысяч, а правы де королевские им давали в ту пору, как служба их гдѣ будет, на шесть тысяч, а больше тово черкасом не быть было, а достальным бы указано в городех, гдѣ хто похочет, под панским началом, а самовольником де черкасом и за Порогами не быть было. И онѣ де черкасы не похотѣли быть под панскою справою и учинилися самовольны по-прежнему, и по городом урядников и ляхов, и жидов побивали и грабили, и кастелы пожгли в городѣх. За то де их, черкас, побивают поляки, а не за вѣру» («Дела Малоросс[ийские]» в Моск[овском] архиве иностр[анных] дел, 1638, связка № 1). Хотя в воззваниях козацких гетманов и попадаются изредка выражения: «восстанем против наших душманов и врагов веры нашей», хотя в жалобах и претензиях козацких, подававшихся правительству, упоминается, между прочим, и о вере, но в разных документах есть известия, что козаки не доверяли своим попам, когда дело шло о войне с панами, что они были враждебно расположены к украинским монастырям, что монахи и монахини греко-русского исповедания, прослышав издали об их восстаниях, бегали из Украины в Москву со всем монастырским имуществом и что козаки не раз перерезывали им дорогу и грабили их никак не хуже, как и татары. Во время кумейской войны к Потоцкому привели схваченного подъездом старого попа из Мошен. Гетман уверял его, что жизнь его в безопасности, и подарил ему талер. Ободренный поп объявил, что вчера он видел на рынке в Мопнах пушки, но прибыл ли Павлюк, не знает, потому что козаки остерегаются попов в войске („Diariusz“ Okolskiego, str 48). Там же, на стр. 107: «Одна річ у них негрунтовна і не безпечна завжди: до війська своїх попів не пускають, а тому мало про Бога думають, проте, як безроссудні, надіються на свою силу і велич». Рукописи С.-Петербургской публичной библиотеки, появившись в свое время в печати, покажут, что интересы греко-русской церкви до времен Хмельницкого отстаивали на сеймах только паны украинские, но и те отстаивали больше потому, что с подчинением греко-русской церкви римскому папе они лишились бы возможности, в качестве светских людей, вмешиваться в церковные дела; а это было бы для них крайне убыточно, потому что все епископии, архимандрии, кафедры и доходные парафии замещались обыкновенно их близкими и дальними род-

ственниками. Греко-руссіє монахи і попи були в Польській Україні те жє паны, только в другой одежде. Вот почему они смотрели с ужасом на всякое волнение козаков, на всякое восстание простонародья, и первые давали тятю при наступлении грозы, которую предупреждать подвигами братской любви и самоотвержения было бы их делом. Само собою разумеется, что между духовными, как и между светскими, обладателями Украины были исключения, как всегда и вездє. «Летопись Самовидца» (стр. 20) рассказывает очень трогательную легенду о добродетельном пане Сосновском, который, понадеясь на известную всем свою невинность и доброту, остался в Конотопе во время всеобщего бегства шляхты, оставался четыре года невредим во время страшной бури, истребившей до остатка многие дворянские роды, и был убит уже не знавшими его гайдамаками со всем своим семейством в 1652 году, к великому сожалению жителей конотопских. В «Актах Западной России» (т. III, стр. 117) напечатано поучение киевского митрополита Сильвестра Коссова, обращенное к новопоставленному священнику и показывающее, что и в то время были между духовенством люди, гнушавшиеся неправедным стяжанием до глубины души своей. Он, между прочим, говорит: «И не приємили приноса у Божій жертвник от невѣрных, ни от еретик, ни от блудник, ни от прєлюбодѣй, ни от татєй, ни от разбойник, ни от властєль немилосердных, ни от корчомников, ни от рѣзоимец, ни от ротника, ни от поклепника, ни от лживого пастуха, ни от волхова, ни от потворника, ни от игрьца, ни от злобника или томящего челядь свою голодом и ранами». Впрочем, невольно приходит и здєсь на мысль итальянская пословица: „Dal detto al fatto v'è un gran tratto“ * (№ 1, с. 61—62).

³⁷ Ой ви, козаченьки...— Цю і дві наступні строфи в журнальній публікації поеми та у виданні 1899 р. опущено на вимогу цензури. У виданні 1876 р. цензурна купюра починається з рядка «Неситому панству».

³⁸ Ой хапайте, браття, Хто кий, хто дрючину...— Незважаючи на купюру в тексті поеми, примітка до цих рядків збереглася: «В народной думе:

Которий козак не має в себе шаблі булатної,
Пищали семип'ядної,
Той козак кий на плечі забирає,

За гетьманом Хмельницьким у охотне військо поспішає.

Посланцы Выговского в мае 1651 года говорили в Москве о войске Хмельницкого: «...ружьем де войско все исполнено. У иных огненный бой, а у иных лучная стрѣльба. А с кіями де, как бывало преж сего, нынѣ в войскѣ никого нѣтъ» («Малорос[сийские] дела» Моск[овского] арх[ива] ин[остранных] д[ел], связка под № 9, 1651).

Воспоминание о восстании дубин против сабель (во всяком случае постыдное для польско-украинской шляхты) сохранилось еще в следующих стихах народной песни:

Ходить ляшок по риночку, Ой кинувсь лях до шаблюки,
Шабельку стискає; А козак до дрюка:
Козак лиха не боїться, «Гепер тобі, вражий сину,
Шапки не здїймає. З душею розлука!» (№ 1, с. 62—63).

³⁹ Чи в же справді підніметься...— Починаючи з цього рядка і до кінця підрозділу III пісні третьої, текст поеми в журнальній публікації та у виданнях 1876 р. і 1899 р. опущено на вимогу цензури.

⁴⁰ А би у всіх була воля І дума єдина.— Незважаючи на купюру в тексті журнальної публікації поеми, примітка до цих рядків збереглася: «В народной думе Богдан Хмельницкий говорит:

* Від сказаного до зробленого чималий крок (итал.).— Ред.

Тим-то й сталась по всьому світу
Страшенна козацька сила,
Що у вас, панове молодці,
Була воля і дума єдина» (№ 1, с. 63).

⁴¹ ...Неволею люди.— На берегах автографа біля цього рядка зазначено місце і дату написання: «Васильєвка. Авг[уста] 10» (ЛІ, ф. 18, № 33).

⁴² Предки ваші неволею Той мур мурували...— Примітка до цих скупорованих рядків збереглася: «Гетман Павел Михнович Бут, иначе Гудзан, или просто Павлюк, писал в 1637 году к переяславской старшине: «...тих зрадників, скільки їх, військових, є у вас, які бували на обідах, вечерях і бенкетах в пана Жолкевського і за це наших товаришів панові Жолкевському повидавали,— і не одному вуха відрізано і на Гадяч насипати вали відправлено,— цих військових зрадників не бороніть, аби, їх піймавши, до гармати було відпроваджено» («Diariusz Transakcji wojennej między wojskiem korpennem i Zaporoskiem u r. 1638, przez Szymona Okolskiego», str. 12)» (№ 1, с. 63).

⁴³ ...Хто нас насідає! — На берегах автографа біля цього рядка зазначено місце і дату написання: «Васильєвка, авг[уста] 11» (ЛІ, ф. 18, № 33).

⁴⁴ А козачки неволею Постіль панам слали.— «Как паны отбирали ключи у козаков и простых поселян и делались в их домах полными хозяевами, об этом вспоминает грозно-печальная народная муза в думе о Белоцерковском мире («Записки о Южной Руси», т. 1). Мы приведем здесь из нее только трагический упрек козаков после победы над панским войском:

Ей, ляхи ж ви, ляхи, мостиві пані!
Годі ж вам поза кущами валяться:
Пора до наших жінок на опочивок іти.
Уже наші жінки і подушки поперебивали,
Вас, ляхів, мостивих панів, дожидали» (№ 1, с. 63—64).

⁴⁵ Чи то, як панове Гамували бунти і під шляхту позаїмали Козацькії ґрунти.— «Diariusz» Okolskiego, str. 70: (разбив Павлюка под Кумейками) «до Переяслава сам ясновельможний пан гетьман вирушив і там скарав бунтівників; те ж майже по всіх містечках чинив, і за його прикладом пани своїх свавільних підданих карали, одні — на горло, інші — забирали майно» (№ 1, с. 64).

⁴⁶ Чи то, як з Потоцьким Сільський люд карали, Від Ніженя до Києва на палі саджали...— «В 1637 году воевода брацлавский и гетман польный коронный Николай Потоцкий, победив козаков под Кумейками и под Боровицею, перешел на левую сторону Днепра усмирять поселян, помогавших козакам и вписывавшихся в козацкое войско [...]. «Если бы (говорит он в своей реляции) карать Украину соответственно ее вине, которая обнаруживается в показаниях выданных мне злодеев, то пришлось бы все без исключения Поднепрье и Заднепрье вырубить в пень. Но довольно (продолжает он) смертью десяти сот преступников застрашать сто тысяч других виновных. Я для того собственно еду в Нежин, чтобы видеть их собственными глазами на кольях». И действительно он устроил себе триумф, достойный римских императоров: вся дорога от Нежина до Киева была уставлена кольями с посаженными на них живыми людьми. Этим объясняется, почему в следующем же 1638 году поселяне так отчаянно бросились под знамена Остринина, или Остриницы, который так жестоко обманул их надежды, наперед вывезши свое и своих приближенных семейства за московский рубеж и бежав потом в московские степи в самый критический момент войны (см. примеч. 51 к этой поэме *). В реляции своей Николай

* Примітки 78 у нашому виданні.

Потоцкий описывает жестокости украинцев к шляхте, жидам и католическому духовенству и собственным красноречием определяет степень обид, ожесточивших до зверства добродушную нагуру украинского простонародья. Эту реляцию, еще неизвестную в печати, автор нашел, в числе множества других драгоценных документов, между рукописями С.-Петербургской публичной библиотеки (Польский отд., № 94, стр. 502—504)» (№ 1, с. 64—65).

⁴⁷ Козаки надвірні — феодально залежні селяни, які служили в збройних загонах польських і українських магнатів на Україні в XVI—XVIII ст. Шляхта використовувала їх для придушення селянських виступів. Чимало надвірних козаків переходило на бік повсталих.

⁴⁸ Як стояти за свій гонор — Вікам дальшим перекажем о! — «У нас, в украинской, да и в великорусской, литературе вошло почти в обычай изображать старинных польско-украинских панов какими-то недолюдьми. Напротив, многие из них представляют лучшие образцы человечества, если смотреть на них аристократическими и правоверными глазами. Поэтому-то такие личности, как, например, Иеремия Вишневецкий, до сих пор составляют гордость самых почтенных поляков, проникнутых консервативными идеями. Это в самом деле были герои своих убеждений. Им и в голову не приходило, что настанет время, когда их потомки, уразумевшие великолепный обман, в каком были воспитаны, в каком жили и умирали их славные предки, готовы будут умолять историков и поэтов о забвении их великих подвигов. Едва ли представители какой-либо государственности могут превзойти польско-украинских панов в подражании возвеличенным старомодною историею героям классического мира. Они, исполняя священную для них волю католического Рима и следуя внушениям тогдашних академистов, постоянно имели в виду правило Саллюстия: "...quoniam vita, qua fruimur, brevis est (mihi restis esse videtur) memoriam nostrī quam maxime Longam efficere" *. У них не выходил из памяти гордый вопрос:

Что вы, о поздние потомки,
Помыслите о наших днях?

Известный магнат-изгнанник Иероним Радзевский в заграничном манифесте своем против короля и Речи Посполитой говорит: «Я побоюався, щоби про мене не написали те, що П'ясецький розповідає в хроніці про Дембінського... Побоюючись подібної згадки і ставлячи порядність вище користі, я був обережним...» ("Hist[oria] Polska, prz. Jana Wawrzyńca Rudawskiego", I, 207). Хризостом Пасек в своих "Pamiętnikach" пише о королевском рекомендательном письме: «А про той лист до Чарнецького я просив, щоби його мені віддали, пояснюючи, що ці та подібні okazji зберігаю в себе, аби вони залишились для нащадків як свідчення про мое життя» (стр. 138, изд. 1860). Сеймовые речи панов, их официальные и частные сношения между собою наполнены цитероновскими выражениями о доблестях гражданских и о славе в потомстве. Например, в инструкции, данной Александру Пясечинскому при отправлении его послом на поветовый винницкий сеймик в 1621 году, говорится: «...випала доля братам нашим, людям знатним і відомим, які, боронячи вітчизну, за всіх заступаючись, нужно наклали головою або пішши в неволю, що безсмертна слава їх лине і линути буде по всьому світі, поки житимуть ті, хто визнає Христове ім'я; їхні шляхетні душі, кров'ю омиті, при мученицькій короні в небі насолоджуються повсякчасними радіощами... Кожен, хто зануриться в минулі часи, мусить визнати, що ці благородні народи, які проживають під короною Польською, ніколи не мали нічого милішого над славу» ("Źródła do Dz. Polsk. prz. Mich. Grabowskiego i Al. Przewdzieckiego", I, 27). [...] Уверенность в святости своих подвигов сопровождала панов в самых жестокосердных их поступках. Этот самый Потоцкий ездил в Нежин,

* Через те, що життя, яким насолоджуємося, коротке (і мені здається, що справедливо), треба зробити пам'ять про нас якнайтривалішою (лат.).— Ред.

чтобы видеть собственными глазами осужденных им людей на кольях, и от Нежина до Киева установил дорогу казненными таким образом украинцами (см. прим. 30 к этой поэме *).

Героизм тогдашних полек соответствовал понятиям боевого века. Когда известный резун Чарнецкий выезжал в поход против шведов, старшая дочь его Александра воскликнула: «О! як я шкодою, що не народилась мужчиною, щоб упадкувати чини і славу батьківську» («Hist[oria] Stef. Czarnieckiego, przez M. Krajewskiego», str. 173)» (№ 1, с. 65—67).

Вікам дальшим перекажем о! — На берегах автографа біля цього рядка зазначено місце й дату написання: «Вас[ильевка]. Августа 12» (ІІ, ф. 18, № 33).

⁴⁹ Похилились в темнім лузі Калинові віти: Заплакала вірна шляхта, Як малії діти.— «В народной песне о разорении Сечи:

Похилились густі лози
Й калинові віти:
Заплакали запорожці,
Як малії діти» (№ 1, с. 67).

⁵⁰ У чертог...— В автографі: «У Сіон» (ІІ, ф. 18, № 33).

⁵¹ Ой загули талимбаси мідяні...— «Талимбаси — род барабанов, литавры. Их носили и возили на конях, всегда парами; колотили разом в оба палками. Слово это упоминается в «Летописи Величка» (І, 71). В числе добычи, взятой козаками у поляков после Корсунской битвы, захвачено несколько «телембасов сръбных и мѣдных позлоцѣстных» (№ 1, с. 67).

⁵² Стара брама усміхнулася...— «Подражание свадебной песни:

Ой піч наша регоче —
Короваю хоче,
А припічок усміхається —
Короваю сподівається» (№ 1, с. 67).

⁵³ Білі шати, золотії береги...— «Стих этот подсказан автору следующим местом в народной песне:

Припну фартух дорогій —
Золотії береги» (№ 1, с. 67).

⁵⁴ Ой за́грано мені і забубнено...— «Этот стих заимствован из свадебной песни:

В неділеньку рано
На дворі за́грано,
Ой за́грано і забубнено,
Бояри побуджено» (№ 1, с. 67).

⁵⁵ Зубчаста грімниця...— «Автор употребил слово «грімниця» в значении молнии, но ему не случилось слышать это слово в устах народа: из примечания же 10-го к 1-му тому «Актов Западной России» ему известно, что «грімниця» собственно значит освященная свечка, которую зажигали при молитве, во время грома, и что громницами в Западной и Южной Руси называется праздник Срътения Господня. На странице 27-й 1-го тома этих актов, под грамотою 1398 года, читаем: «В Остаповѣ, пред Громницами», т. е. 1-го февраля» (№ 1, с. 68).

⁵⁶ Дозволь, батьку, із жупана Срібний гудзь зірвати: Ой не візьмуть чарівницю Козацькі гармати.— «В речи, обращенной к отаману, слово «батько» само по себе значило то же, что и вместе со словом «отаман».

Отамане, батьку наш!
Порадь же ти тепер нас.

* Примітка 46 у нашому виданні.

В песне, сложенной запорожцами на Кубани, поется:

Ой встань, батьку, з того світу,
Великий гетьмане!

Человека, умеющего заговаривать оружие, можно было убить только серебряною пулею. В песне о Нечае поется:

Не знаєте, вражі ляхи,
Як козака вбити:
Срібним гудзьком, срібним гудзьком
Рушницю набити.

Поляки также веровали в заговор оружия и, по словам Паска, «завжди перед битвою заправляли кулі, натираючи їх різними святощами» (“Pamiętniki”, 41). Рассказы о том, как характерники одвертають кулі, напечатаны в 1-м томе «Записок о Южной Руси». Окольский (“Diariusz”, str. 95), описывая войну с Остриянином, говорит, что козаки «чарівниць і чарівників, аби заговорювали порох, рушницю, повітря і вогонь, по високих дахах, щоб бачили, розсадили». Там же, на стр. 135, о козаком предводителе Сокира-ном или Сокиравом: «Був то давній козак, який брав участь у морських походах і повстаннях, багато знав чарів на повітря, на рушницю» (№ 1, с. 68).

⁵⁷ Ой ти знаєш, отамане, всяке характерство...— «Характерством, т. е. волшебным искусством побеждать, по мнению козак-ков, обладал каждый искусный предводитель. В последнее время славился характерством в народных преданиях Семен Палий. Он творил такие чудеса, что воткнутое в землю копье его казалось неприятелям лесом; они спасались в этот лес, наклоняя головы под саблю «великого воина». Беседы с народом о великом воине Палие дали автору основу для характера Голки, вымышленно популярного предводителя восстания черни в начале хмельщины» (№ 1, с. 68—69).

⁵⁸ Гадячане, як снопики...— «В народной песне о Нечае:

Та й став ляхів, вражих синів,
Як снопики, класти» (№ 1, с. 69).

⁵⁹ Зачарує семип'ядну...— «Прилагательное «семип'ядна», при слове «пищаль», в народной украинской поэзии сделалось гомерически постоянным. Когда украинец, описывая что-нибудь, входит в пафос, он иногда, подобно арабским поэтам, опускает существительное. Например: «Заплакав гіркими» (слезами). «Засміявся на кутні» (зубы; т. е. заплакал). «Побачив чорнобриву» (дівчину). «Де ж моя сизокрила?» (голубка). В этом духе и автор опустил существительное» (№ 1, с. 69).

⁶⁰ Чи то ж слава—на капусту Зсікти жменю шляхти?— «В народной песне о Нечае:

Та й став ляшків, вражих синів,
На капусту сікти» (№ 1, с. 69).

⁶¹ Під бабину хату!— На берегах автографа біля цього рядка зазначено дату й місце написання: «Августа 13. Вас[ильевка]» (ЛЛ, ф. 18, № 33).

⁶² Ой злетів пугач На високу браму, Та як пугу та пугу!— «В народной песне:

Ой злетів пугач
На могилоньку
Та як пугу та пугу!» (№ 1, с. 69).

⁶³ Як у дзвони дзвонять...— «В народной песне:

Ой як заговорить—
Як у дзвони дзвонить,
А як засміється—
Дунай розліється» (№ 1, с. 69).

⁶⁴ Чорна потороча...— Цю і наступні три строфи в журнальній публікації поеми опущено на вимогу цензури.

⁶⁵ Крикнув опівночі Півень кукуріку! Не добачать гадячане Сіроми довіку.— «В народній песне:

Крикнув на воротах
Півень кукуріку!
Не побачить мати сина
З походу довіку» (№ 1, с. 70).

⁶⁶ Панські будинки... У Лубні втікають.— Цю строфу в журнальній публікації поеми опущено на вимогу цензури.

⁶⁷ Підковами крешуть.— На берегах автографа біля цього рядка зазначено дату й місце написання: «Авг[уста] 14. Вас[ильевка]» (ЛЛ, ф. 18, № 33).

Після рядка «Підковами крешуть» в автографі є ще п'ять строф, відсутніх у всіх виданнях поеми:

П'янії горопахи
Панів доганяли,
Руки, ноги і голови
Услід посилали.

Ой драли ви з хлопів
Великі лупи,—
Спіткнетесь, втікаючи,
На хлопській трупі!

Ой драли ви з хлопів
Про вельможний звичай,—

Потонете, вельможнії,
У крові мужичій!

Ой драли ви, драли,
Жидів напустили,—
Тепер пийте кров людськую,
Що з ними точили.

Ой драли ви з хлопів
На панській фузи,—
Погинете на Україні,
Як у холод мухи!

У журнальній публікації «Великих проводів» після рядка «Підковами крешуть» нема двох тире, якими позначалися купюри на вимогу цензури. Це дає підстави гадати, що автор сам не включив ці строфи у підготовлений до друку текст поеми.

⁶⁸ Ой чи на те ж брати наші... Як пани втікали?— Цю строфу в журнальній публікації поеми опущено на вимогу цензури.

⁶⁹ Нехай же їх привітає... Із могил проклятих!— Цю строфу в журнальній публікації поеми опущено на вимогу цензури.

⁷⁰ Підкопалися панове... В ценці Сагайдачний.— Цю строфу в журнальній публікації поеми опущено на вимогу цензури.

⁷¹ Підійметесь, розіллете... Поле устилати.— Ці дві строфи в журнальній публікації поеми опущено на вимогу цензури.

⁷² З Альти...— На річці Альті (правій притоці Трубежа), біля Переяслава у травні 1630 р. селянсько-козацькі загони запорозького гетьмана Тараса Трясила розбили польсько-шляхетську армію коронного гетьмана Станіслава Конецпольського.

⁷³ Гей, лучче б вам по комишах Низових сидіти...— «В низов'ях Днепра були места, заросшие густыми комишами, дававшими убежище людям, не довольно сильным для защиты себя от преследования польского правительства. Чумаки времен екатерининских рассказывают о разбоях комышников. Вероятно, и в эпоху восстания Хмельницкого комыши укрывали того же сорта людей. В современной переписке пограничных воевод Московского государства с польско-украинскими урядниками часто упоминаются степные разбойники, не подчиненные никакой власти и ни для кого неуловимые. Происхождение их должно быть то же самое, что и комышников. Запорожцы времен Выговского различают себя, в оправдательном письме к гетману, от бездомных бурлак и называют себя козаками-зимовчакими. Всегда существовало у козаков различие между козаками старыми,

природними, и между людьми новыми в козачестве или недостаточно воинственными, как в наше время делается различие между детьми отцами и бездомными наймытами. «Летопись Самовидца» (стр. 11) отзываясь с негодованием об ополчении, присвоившем себе название козаков (оно не щадило и единоверцев своих): «И на тот час туга великая людям всякого стану значным была и наруганіа от посполитых людей, а найбільше от гульгійства, то єсть от броварников, винников, могилников, будников, наймитов, пастухов, же любо (хотя) який челоуѣк значный и не хотѣл привязоватися до того козацкого войска, тилько мусѣл, задля позбытыя того насмѣвиска и нестерпимых обид в побоях, напоях и кормах незвычайных, и ти мусѣли у войско приставати до того козацтва» (№ 2, с. 67).

⁷⁴ Лучче б доглядати Муравського шляху...— «На Варшавском сейме 1646 года назначена была комиссия «для закінчення формування кордонів і розпочатого креслення аж до шляхів Муравських» (“Volumina Legum”, IV, 88, изд. 1859, стр. 45). Муравский шлях описан подробно в «Книге Большого Чертежа». Так как восточные окраины польских владений, ограниченные этим шляхом, были почти вовсе незаселенные равнины, то, естественно, по ним разгуливали шайки своевольных людей, живясь грабением на большой торговой дороге, а лишь только в Украине начинались волнения, они являлись ловить в мутной воде рыбу» (№ 2, с. 67—68).

Муравський шлях тягнувся від Перекопу на територію харківського полку, далі сходився з Ізюмським шляхом і йшов до Тули.

⁷⁵ Та московському купецтву Завдавати жаху...— Ці два рядки в журнальній публікації та у виданні 1876 р. опущено на вимогу цензури.

⁷⁶ Лучче б вам з лихими Жити ушкалами.— «Ушкалы — разбойники, вероятно, то же, что великорусские ушкуйники, разъезжавшие на судах ушкуях. В думе о Федоре Безродном безбожні ушкалі ізранили козака и гонялись за его чурою. По ходу повествования видно, что это разбойники водяные:

Чи то гуси кричать,

Чи лебеді ячать,

Чи ушкалы гудуть,

Чи, може, козаки Дніпром ідуть?» (№ 2, с. 68).

⁷⁷ Буде з вас, що наших Батьків підманили.— «Этот упрек можно подтвердить следующими словами Окольского (“Diariusz”, стр. 108): «I так Острианин, обдуривши багатьох реестрових [козаків] та вбогих, зігнавши з міст і сіл невинних людей, пообіцявши їм у разі перемоги шуб, срібла, коней і всілякої здобичі, потім, коли привів їх до битви і побачив, що вже тисячі лежать, досить м'яса і падає, сам утекти від них думав».

Между козаками и простыми поселянами часто происходили несогласия. Не раз случалось так, что козаки поднимали безоружную чернь к востанию и потом, в трудное время, бросали ее на произвол судьбы. Характер Наливайка до сих пор очень двусмыслен в истории. В его пользу говорят народные песни, против него — письменные памятники; но, каков бы он ни был лично, успех его дела должен был возбудить в народе ропот против его сообщников, представителями которых являются в поэме хищные дейнеки» (№ 2, с. 68).

⁷⁸ І з лукавим Острианином В степи повтікали...— «По милости Конисского, натворившего довольно великодушных героев между козацкими предводителями, гетман Острианиця долго считался мучеником народной свободы. Из дневника Окольского и современных бумаг оказывается, что он не только бежал с поля битвы с конными козаками, но и готовился заблаговременно, в случае неудачи, бежать в московские владения. Оставленное им войско отчаянно, но безуспешно защищалось над Сулою несколько недель. Приводим несколько выписок из рукописей С.-Петербур-

скої публичної бібліотеки і Московського архіва іностраних дел: «...на восьмий день Божого Тіла (пише пан Хржонстовський к коронному гетману) наше військо вирушило з-під Лубен до Сліпороду (річка ця болотиста і незручна для переправи) супроти Остриянина, чого він ніколи не сподівався, а надіявся на Сокиряного, що той захопить коні в нашого війська і скористається бездоріжжям біля Лубен, аби він з міста, а Остриянин з поля могли вдарити на наше військо. Побачивши несподівано перед собою військо, він, однак, вислав немало вершників і кілька тисяч піхоти, але наші з Божої ласки відразу їх прогнали і загнали аж у табір; одразу після цього викочено гармати, які з гори потужно вдарили по табору; але швидко настала ніч, а він, бачачи, що справи кепські, миттю полегшив табір, викинувши все зайве, і, взявши тільки гармати, почав відходити назад до Лукомля. Вранці наступного дня наші побачили, що Остриянин увійшов [у місто], і відразу Його милість пан Вдіц послав за ним Його милість пана Гдешинського з кількома корогами, аби його затримав, поки наш табір зможе переправитись через той Сліпород. А тим часом Сокиряний повертався назад до Сліпороду, сподіваючись застати своїх, і несподівано натрапив на табір наших реєстрових і, прийнявши їх за своїх, почав входити в табір зі своїми людьми. Спостерігши, що це не свої, він [подався] назад, але відразу ж реєстрові [кинулись] за ним, спіймали самого Сокиряного, на чю раду часто приставав, а точніше його розумом Остриянин ішов і воював. Той же потім розказав, що Остриянин не думає закінчити цієї війни, а хоче втекти до Білгорода московського, куди вже і свою жінку, і жінок своєї старшини вивіз, бо неодноразово з-під Лукомля втік, але чернь його завше наздоганяла і потім пильно стежила за ним та за іншими. Після цього наше військо змушене було відступити — якби не сторожа, на лукомльському мості збили б, з Божою помічю, Остриянина, який, вважаючи, що наступало відразу все військо (як потім стверджували язики), замислив відходити, покинувши табір, а коли спостеріг, що це тільки кілька корогов, відвів ці наші корогови од мосту, відступаючи і даючи змогу їм швидко перейти через міст. ...Остриянин... довідавшись про полон Сокиряного і розгром його полку, хотів знову до Москви на Ромни відступати, але чернь наполягла, щоби відходити Сулою вниз до Дніпра, а Дніпром на Запоріжжя, і оскільки ця сторона як переважна більшість перемогла, то він і відступав Сулою вниз. Але наше військо не менш спішно йшло за ним. Переправившись через міст і гать у Лукомлі, допіру передні з людьми князя Його милості Ієремії наздогнали Остриянина якраз у неділю на світанку нижче Жовниної Слободи князя Його милості Ієремії; там одразу ж, не даючи стати табором цьому гультайству, щоби вдень і вночі відступало, атакував його полк Його милості пана воеводича Брацлавського. ...Ці корогови одразу розкраяли табір навпіл і захопили всі порохові запаси та чотири гармати, які наші, щоби відбити коні, покинули, а вони знов здобули. Всі харчі, яких вони мали досить, поїли. Шкоду в них, у тих зрадників, наші робили велику, так що піхота вже тікала з табору в болота, а сам Остриянин ушлав [перебрався] через Сулу з своїм комонником, і було видно багатьох вершників, які втікали по тому боці Сули від Переяслава вниз. Однак залишки війська, якими керували Кудза... з Пештою, відразу ж почали укріплювати новий табір й оточили майже всі корогови, які опинилися всередині. Тоді князь Його милість, якого тричі підтримали ті зрадники рушницями, з своїм полком за третім разом пробив діру для тих корогов, які з великими труднощами пробивались з табору...» (Польський отдел рукописей, № 94, стр. 604—613). О перебуванні жен Острияниці і его подручників за московским рубежом свидетельствует следующая отписка в Москву путивльського воеводи Никифора Плещеева: «Июля в 3 день (1638) пришли в Путивль запорожские черкасы 2 человека с листом от гетмана запорожского от Яцка Остринина для сыску жен своих; и он, Микифор, распрося их и взял у них лист, отпустил их назад в Литву». Вдобавок ко всему рассказанному, в реляции Хржонтовского, в этой отписке говорится, что в письме к нему от другого гетмана, Дмитрия Тимофеева (видно — преем-

ника бежавшего Остряницы), написано: «Которые черкасы выехали в Путивль, а с собою много добрых людей невинных душ и животов поимали, и путивльскый бы воевода тех черкас посадил в вязенье до тех мест, как они других своих посланников в Путивль пришлют, а тех бы невинных душ, которых с собою невинно завезли, и животы их, напрасно поиманные, нынешним их посланником отдали» («Дела Малоросс[ийские]» Моск[овского] арх[ива] иностр[анных] дел, 1638, связка № 2). Рукописи С.-Петербургской публичной библиотеки также свидетельствуют о подобных поступках героев козачества, этих истинных учеников побитого ими дворянства. В фолианте Польского отдела, под № 94, на стр. 707—709, читаем письмо гетмана Жолкевского к королю, 1639 года, из Микулинец: «Уже також тут, у дорозі, пан комісар дав мені знати, що по моім від'їзді Гуня, який гетьманував над повсталими проти війська Вашої королівської милості, з кількома іншими ватажками на чолі трьохсот вершників до Острянина до Москви (т. е. в московские владения) без будь-якої причини втік. Писав я так рік [тому], писав і минулою поштою до Його милості князя канцлера, просячи, аби Ваша королівська милість того зрадника серйозно згадати зволили, який так багато тисяч людей насильно з земель Вашої королівської милості до Москви вигнав, і вони їх, незважаючи на пакт, прийняли і в неволі тримають» (№ 2, с. 70).

⁷⁹ Де спуститься — вражу шляхту... З тяжкої неволі.— Цей уривок в журнальній публікації та у виданні 1876 р. опущено на вимогу цензури.

⁸⁰ Між козацтвом Голка Мов по пущі блудить І коника вороного Під собою нудить.— «Здесь автор хотел, но не сумел, подражать следующим превосходным стихам народной песни:

Зашуміли густі лози
Козаків при дорозі;
Сюди блудить, туди блудить,
Під собою коня нудить» (№ 2, с. 70).

⁸¹ Ой хто в панстві уродився — Що тому Україна? — Ці рядки в журнальній публікації поеми опущено на вимогу цензури.

⁸² Погашу я серце... У боях з ляхами.— Цю строфу в журнальній публікації поеми опущено на вимогу цензури.

⁸³ Прокинсья, Україно... Миром верховодить! — Цю строфу в журнальній публікації поеми опущено на вимогу цензури.

⁸⁴ Постоли будуть сап'яні, Шовкові волокни.— «В народній песне:

Хвалилися гайдамаки,
Під Умань ідучи:
«Будем драти, пани-брати,
З китайки онучі!» (№ 2, с. 71).

⁸⁵ Душу вбогу, задавлену... Хитрим якимсь царством? — Цю строфу в журнальній публікації поеми опущено на вимогу цензури.

⁸⁶ Люди добрі! ось дивітесь: Жидівська намітка! Утікала та й втерля Чортова жидівка! — «Подобный случай был в 1654 году на Подоли, когда поляки взяли приступом местечко Бушу. «Семьдесят женщин успели скрыться в пещере, находившейся недалеко от местечка и закрытой густым терновником. Но некоторые, бежавши, потеряли свои намитки. Это заметили слуги» и пр. См.: «Богд[ан] Хмельн[ицкий]» «Н. Костомарова, II, 457» (№ 2, с. 71).

⁸⁷ Ходачкова шляхта — дрібномаєтна шляхта в Речі Посполитій.

⁸⁸ Державські — це слово в журнальній публікації поеми опущено

на вимогу цензури. У виданні 1876 р. на вимогу цензури опущено дві строфи: «Притаїлись попи й дяки... Державські собаки»

⁸⁹ Бачте, до чого доводять Ваші клятї карби.— «Несчастные потомки Моисея, Давида, Соломона, великодушной Юдифи, добродетельной Эсфири, прекрасной Сусанны, рассеянные по всему свету, воспользовались превосходством умственных способностей своих на счет иноплемеников и, сделав деньги своего силою, своею защитою и спасением от изуверства последователей нового, иногда искажаемого и потому недостойного в глазах евреев учения, сделались почти у всех, между кем они жили, предметом ненависти и омерзения, как иероглиф собственного мотовства и беспорядочности, как живой укор в беззаботности о будущем и неумении устроить свое благоденствие в настоящем. Не зная, как истребить эту язву, естественно возникавшую там, где гражданское и общественное тело не имело здорового строения, короли и магистраты придумывали против жидов стеснительные законы, а народ, при всяком беспорядочном волнении, истреблял их сотнями и тысячами. Так поступали с ними и наши козаки, бессознательно вымещая на них политические и общественные грехи свои. Вот образчик, как относились к жидам старинные статуты, за их способ обогащения. «Лихва жидовская не имѣет нигды насыщѣнія: про то мы и рада наша уставляем, абы жидов... неприятѣль вѣры христіянскоѣ, и на лихву пенези дають, не имѣють больш брать на недѣлю, только 10 пѣнезь... пѣнези давают на записы, а лихвы не дають два годы, чтобы ся их лихва множила; а у тых двух годѣх не упоминаються, ани на суд ведут: а по двух годѣх, уже им далѣй нѣтъ лихвы жадноѣ, и ни записом имѣють поминать... а ни тот, хто ся им записал, не имет им запису... полнить» («Акты Западной России», I, 13). «Коли ж жидовскій умысл и злость их есть на то, как бы христіянство обажили», и пр. (стр. 20).

Карби, о которых говорится в поэме, были нарезки на палочках взятой в долг горілки или черточки мелом и углем на стене. Из преданий о гайдамаках 1768 года, напечатанных в «Записках о Южной Руси», видно, что поселяне всего больше ожесточались на жидов за начет долгов, посредством карбів» (№ 2, с. 71—72).

⁹⁰ Ви з жидами накладали...— «Слово «накладати» (совместно злоумышлять) сделалось в украинской речи редким. В народной песне поется:

Мазепо гетьмане,
Ізрадливи пане!
Злеє починаєш,
З шведом накладаєш...» (№ 2, с. 72).

⁹¹ ...бровкї кудлаті...— Цей вислів у журнальній публікації поеми та у виданні 1876 р. опущено на вимогу цензури.

⁹² Отця й Сина мугїкнула Ще й Духа Святого...— Тобто перехрестилась по-христіянськи: «Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа».

⁹³ Великдень збоецький.— «Збоецький — разбойничий. Польские слова были тогда у всех в употреблении. См. проповедь, напечатанную Н. М. Белозерским при изданных им «Южнорусских летописях» (№ 2, с. 72).

⁹⁴ Ой як грюкне оружина Із довгого дула...— «Слова: «оружина» и «дула» могут показаться не совсем украинскими. В решении подобных сомнений всего лучше опираться на изустную народную словесность. В одной песне поется:

Сидить козак на могилі,
З оружини огонь креше;
Скалки ломить, розкладає,
В свої рани заглядає.

В другой:

Один веде за чуприну,
Другий дула б'є
«Ой не ходи, вража дуко,
Де голота п'є!» (№ 2. с. 72).

⁹⁵ По півськйй.— Це слово в журнальній публікації поеми та у виданні 1876 р. опущено на вимогу цензури.

⁹⁶ Ще ж не згасло галаганом Козацькеє сонце! — «Слово «галаган», выговаривающеєся также и «галаган» (головня), сохранилось только в фамильном имени дворян и козаков Галаганов. Мне случилось, однако ж, слышать его в устах народа, и именно в доме покойного Н. В. Гоголя. Сельский мальчик, рассказывая мне bestолковую, скучнейшую сказку, наградил меня за терпение следующими словами: «У попелі галаган, запічняя іскра». На вопрос мой: что такое значит «запічняя іскра»? — он отвечал, что, вытопивши печь, хозяйка зарывает в золу галагана, т. е. головню с огнем, чтобы сохранить хоть искру для разведения огня назавтра.

«Козацьким сонцем» называется луна. Это название указывает на то время, когда казаки должны были вести жизнь воровскую, по-спартански и промышлять своим ремеслом больше всего по ночам. Воровство у них было преступлением только в отношении к товариству. Еще и автору случалось слышать от старожилков такие рассказы о запорожцах: «У їх як хто не краде, то зараз козаки й гримають: «Чого лежнем лежиш? дурно хліб їси!» (№ 2, с. 73).

⁹⁷ Бог — давня назва річки Буг.

⁹⁸ Обернули гайдаб'ури Панські хати в кучугури... — Авторську примітку до цих рядків у журнальній публікації опущено на вимогу цензури.

⁹⁹ По жар кров'ю поливали... — Цей рядок у журнальній публікації поеми та у виданні 1876 р. опущено на вимогу цензури.

¹⁰⁰ На кониках вигравують, Шабельками повертають... — «Эти два стиха взяты из народной песни, приведенной в примечании б-м к этой поэме *» (№ 2, с. 73).

¹⁰¹ Вброни з грачами По звалищах грують, А по пустках вовки завивають; Кречети з орлами По шляхах шумують... — «Слова «грують» и «шумують», не встречающиеся уже более в народной речи, взяты автором из старинной народной думы:

Закряче ворон, загрузе, зашуме,
Та й полетить у чужюю землю.

Там же и кречеты помещены, как здесь, рядом с орлами:

Закуркуют кречети сизи,
Загаются орлики хижі» (№ 2, с. 73).

¹⁰² Не стало бурлацтву... — Цю і наступні дві строфи в журнальній публікації та у виданні 1876 р. опущено на вимогу цензури. В журнальних «Примечаниях к поэме «Великі проводи» знято також примітку до цих строф.

¹⁰³ Може, тільки двос... Як ви розбивали келепами труни. — Цю строфу в журнальній публікації поеми опущено на вимогу цензури. В «Примечаниях к поэме «Великі проводи» знято і примітку до цих строф.

* Примітка 10 у нашому виданні. Але в ній не наводиться жодної народної пісні. Може, малася на увазі примітка 60 в «Основі», знята на вимогу цензури.

¹⁰⁴ Перетяв усі дороги і стежки дейнека.— «Слово «дейнека» употреблено здесь в том смысле, как говорится «Стала дешева сіль, то чумак так і поринув на озера»; или: «Бджола так і грає роями» (№ 2, с. 74).

¹⁰⁵ Повтікало драгонії Тисяча і двісті.— «Пан Черный к пану Юрию Оссолинскому, 25 мая 1648: «Князь Вишневецкий має вісім тисяч війська, але їм не довіряє, бо — русь» («Акты Киевской комиссии», I, 3-я нумер., стр. 26).

Адам Кисель к архиепископу Гнезненскому 31 мая 1647: «...від моїх збіглих із Задніпрянщини слуг маю такі відомості, що князь Його милість, коли його челядь, з того самого народу дібрана, почала розбігатися, мусив разом із жменькою польської шляхти й своїх слуг тікати у Брацлавське воєводство» (Там же, 30)» (№ 2, с. 74).

¹⁰⁶ Широкая околиця і вершок низенький...— «В народной песне:

А у ляха вершок низький,
Широкі опушки» (№ 2, С. 74).

¹⁰⁷ Годі тобі, пишний князю, Ловити рарогів...— «В «Малорос [сийских] делах» Моск [овского] архива иностр [анных] дел, связка № 1, 1648 года читаем в письме князя Иеремии Вишневецкого к белгородскому воеводе, князю Прозоровскому, от 2 декабря 1647: «Извѣстно вам да будет, что я, на прямую потребу мою и с моею грамотою, через слугу моего Яна Семашка с Песок посылал и стрельцов своих для рарогов, сиріч кречатов...» За обиду этим людям он делает такую угрозу: «повелю в маестности моей заднепровской ваших купецких людей позабирать и сам управу чинить...». «Летопись Самовидца» (стр. 7), исчисляя нанесенные от панов козакам обиды, говорит: «З Запорожья, через поля дикіе, з рарогом, яструбом, орлом, с хортом козака бѣдного шлет (пан, сделанный полковником или другим козацким старшиною) в города, кому подарок шлючи, якому пановъ, не жалуючи козака, хочай бы згинул, як не трудно от татар». Из всего этого видно, что нелегко доставалась стрельцам князя Вишневецкого панская забава» (№ 2, с. 74—75).

¹⁰⁸ Годі соболя держати На срібнім ланцюзі...— «Из «Рамієтніков Paska» мы знаем, что любимую панскою забавою были освоенные дикіе звери и птицы. Адам Кисель не расставался с ними и в далекой дороге. В «Малор[осийских] делах» Моск [овского] архива иностр [анных] дел, в связке под № 1, 1648 года, сохранилась отписка севского воеводы к царю, в январе 1647: «...как шол от твоего царского величества с Москвы Адам Кисель и в Болхове у него, у Адама Киселя, утек соболь с чепью серебряною, а у брата сво Александра Киселя — гончая собака; и того соболя и собаку, по твоему государеву указу, из Болхова велено прислать к нам... Да как, государь, того собаку и соболя мы, холопи твои, к Адаму Киселю отошлем, и о том бы нам, холбпем твоим, отписать к тебе, великому государю. И из Болхова, государь, Микифор Давидов писал к нам, холопом твоим, и прислал того соболя и собаку декабря в 27 числе, и мы, холопи твои... послали с севскими пушкари...» (№ 2, с. 75).

¹⁰⁹ Ой уже ж твоя княгиня У великій тузі.— «Этими стихами автор хотел напомнить читателю о жене князя Вишневецкого, Гризельде, дочери Фомы Замойского, которую он так любил, что козацкая летопись его кровавого времени записала, в числе достойных замечания событий, их невольную разлуку по той стороне Днепра». Грабянка (стр. 52): «Князь Вишневецкий... поїде (из-под Збаража) до обозу своего под Чолганській Камень, а княгиню свою до Бѣлого Камня отосла, которая, раздѣляючися, з плачем поднесши зънигъ в небо, рекла: «О каменіе! коль, далече за Вислу границу нам замѣраете?»» (№ 2, с. 75).

¹¹⁰ Годі, князю, за границі з Москвою змагатись.— «В делах, упомянутых в прим. 69 к этой поэме *, идет большая переписка о притязаниях князя Вишневецкого на земли, присвоенные на ничьем пограничьи им и Москвою. Он упорно отстаивает каждый ступень своей земли, не предвидя, что скоро потеряет целое государство по сю сторону Днепра, и московские межевщики одному его упрямству приписывают невозможность закончить разграничение между Московским и Польским государствами» (№ 2, с. 75).

¹¹¹ Пора з Лубень зо всім кодлом В Польщу вигребатись.— «Живописное слово «вигребатись» заимствовано из послания полковника Мартына Пушкаря к киевскому митрополиту Дионисию Балабану: «...все войско из Запорожья выгреблося и з городовым войском Запорожским до купы и до рады енеральной знялося...» («Акты Зап[адной] России», V, 10)» (№ 2, с. 76).

¹¹² Мавти, князю, з дороги Ченців завертати.— «Монахи Густынского монастыря, при наступлении военной грозы, решились, подобно прочим чернецам и черницам, убраться заблаговременно из Украины в Московское государство и уложили на возы все монастырское имущество, в том числе образа, книги и все, что можно было увезти з собою, а скот угнали наперед; но князь Вишневецкий остановил их и объявил монастырь, основанный и обогащенный его предками, своею собственностью. Об этом сохранилась интересная переписка в «Малор[оссийских] Делах» Моск[овского] архива иностр[анных] дел» (№ 2, с. 76).

¹¹³ Стоїте ви залогами В старих таборищах.— «Из брошюры киевского бискупа Юзефа Вершинского, под заглавием: «Publika», написанной в 1597 году, видно, что Украина сохранила от времен княжеских множество окопов и даже кирпичных сооружений. В брошюре между прочим говорится: «...ми тільки дивимось на пусті городища або замки, дивимось, на жаль, тільки на пусті мури, де виводяться ведмеді, вовки та дикі свині, але це нас не хвилює; і ні на що більш достойне ті пусті городища чи мури либонь не зберігаємо, як на бапти своїм прикордонним супротивникам,— а вже і Москва на них зазіхає,— там оселились і звідти запросто на нас нападали» (стр. 18)» (№ 2, с. 76).

¹¹⁴ На що тобі, пишний князю, Дороги питати? Лучче тобі манівцями з Лубень простувати.— «Козаки могли так говорить по воспоминаниям былого. Окольский в «Диариуше» (стр. 16) пишет, что в 1637 году, когда Павлюк поднял на Украине такую же тревогу, как через одиннадцать лет Хмельницкий, Адам Кисель вместе с другими богатыми панами «зі свого маєтку, поки живі й здорові, тикати мусили — і не власним шляхом. Те ж саме робили й інші пани, особливо на Вишневецчині. Краще личане здоров'я, ніж шовкова смерть»,— прибавляет войсковой проповедник Потоцкого, — «але від такого хлопства і смерть не шовкова, а навпаки, повна всілякої ганьби і тиранії» (№ 2, с. 76—77).

¹¹⁵ Та заглянем гарматами Тобі, князю, в вічі.— «Старожилы, беседуя с автором о козацких походах, выражались иногда так: «Що ж, хоч і вдарять на ляхів, коли нічим у вічі заглянути: гармат нема! порошу нема!» (№ 2, с. 77).

¹¹⁶ Ой не мед п'яніє чбл...— «Мед под этим названием упоминается в думе о Ганже Андыбере, которой лучший список напечатан в «Записках о Южной Руси». Важные дополнения напечатаны недавно в «Абетке», изданной г. Гатцуком» (№ 2, с. 77).

¹¹⁷ Ой не пиво на продиво...— «Говорится «на прочудо». Почему же не сказать и «на продиво?»» (№ 2, с. 77).

¹¹⁸ Князь Ярема із шляхтою Гайдамацтво тисне.— «Манера описания битв князя Вишневецкого с козаками и некоторые обороты

* Примітка 108 у нашому виданні.

заимствованы из народных песен, указанных в других примечаниях к этой поэме» (№ 2, с. 77).

¹¹⁹ Ой де стане — земля тане — Підкопи рикають;
Куди гляне — трава в'яне — Вороги зникають. — «Народная поэзия доводит иногда краткость выражения до темноты. Надобно долго изучать ее, чтобы наконец наслаждаться ее манерою выражать мысли и чувства певца. Например, то, что здесь выражено четырьмя стихами, в народной песне заключено в двустипиие:

Ой де стане — земля тане;
Куди гляне — трава в'яне.

Говорится о войне, осаждающем Львов. Вероятно, это — темное воспоминание о Богдане Хмельницком, обращенное в свадебную песню» (№ 2, с. 78).

¹²⁰ Голений хавтурник... — Цей вислів у журнальній публікації і у виданні 1876 р. опущено на вимогу цензури.

¹²¹ Ой він мені у напастях Великий заступник. — «Ks. Piotr Skarga, «Kazania Sejmowe», str. 19: «До цього часу (вітчизна) дає вам ваших священників, і біскупів, і духовних пастирів, завдяки яким маєте доступ до Божої ласки і захисту від усіяких неприятелів» (№ 2, с. 78).

¹²² Бо на сповіді спасенній Панночка сказала... — «Там же, стр. 66: «У католицькій вірі сповідь сама по собі спонукає людей до цноти і добрих звичаїв, виховує дисциплінованість, яку жоден світський уряд виховати не може і в якій приховані і сердечні гріхи та злоба гинуть, що надзвичайно допомагає Речі Посполитій» (№ 2, с. 78).

¹²³ Ой панове! се ж писала Панна-чарівниця! — «Вображать женщину, участвующую колдовством своим в военных делах, было в то время естественно. Автор брошюры «O Buntach za Chmielnickiego» рассказывает, что у охочекомонного полковника козацкого Дуница (Донца?) была сестра-чародейка, предостерегавшая его от опасностей. В русском переводе эта брошюра названа «Краткою историею о бунтах Хмельницкого», М., 1847 (см. стр. 12)» (№ 2, с. 78).

¹²⁴ Отаманя сивоусе!... Любощів не знали. — «Оба эти куплета основаны на следующих стихах народной песни:

Пливе шука з Кременчука,
Луска на їй сяє.
Хто не знає закохання,
Той лиха не знає.
Пливе шука з Кременчука,
Хвилю розбиває.
Хто не знає закохання,
Той щастя не знає». (№ 2, с. 78).

¹²⁵ «Завдам, завдам козакові Страшенної муки!» — «Эти слова автор вложил в уста князя Вишневецкого, зная его жестокосердную мстительность. Карая самыми ужасными муками взбунтовавшихся против него немировцев, он восклицал: «Мучьте их так, чтобы они чувствовали, что умирают!» («Hist[oria] Polska, przez Rudawskiego», I, 37)» (№ 2, с. 78—79).

¹²⁶ Ой засію я надії І думи високі У козацькій, у лицарській Натурі широкій. — «Злейшие враги украинской демократии признавали в ней высокие душевные свойства. Так, очевидец войны панов с Павлюком и Остриянином Околюский в начале продолжения своего дневника («Contynuacja Diariusza wojennego», etc. str. 81) пишет: «...той є неабияким hostis Patriae *, хто з хлопського нещастя тішитись» и т. д. А на стр. 101 гово-

* Ворогом вітчизни (лат.). — Ред.

рит: «Тоді показав цю першу сугичку Бог, що, хоча між козаками нема жодного ксьондза, сенатора, воеводи, з якими при потребі жовнір говорив, але хлопи такі, що коли б права не переслідували за contra plebejos * учинене, як перед тим, то знайшлися б і такі достойні, aby ich et Quinctio Cincinato, qui ab aratro ad dictatoriam byt wezwany atque Themistocli virtute pig nazvano **».

¹²⁷ Не бажаю я від його Кращого нічого.— Ці рядки в журнальній публікації опущено на вимогу цензури. Проте примітка до цих (і попередніх) рядків залишилася: «Характер вымышленного Голки основан на главных чертах Немирича, главного двигателя всей виговщины. Эта поэтическая личность стояла далеко выше своего века. Из уважения к ней автор не решился примешивать к ней в романе или поэме вымысла, и создал Голку, имея в Немириче доказательство, что подобные явления были возможны в варварский и трагический век» (далі — цензурна купюра; № 2, с. 79).

¹²⁸ Байдуже! їх потороча Тягне в морок вічний.— Ці рядки в журнальній публікації опущено на вимогу цензури.

¹²⁹ Ой закрийтесь, ясні очі... Як малу дитину.— Ці дві строфи в журнальній публікації та у виданні 1876 р. опущено на вимогу цензури.

¹³⁰ Ой як зможеш йому, друже, Вкоротити віку,— Не забуду я послуги Твоєї довіку.— «Стихи эти основаны на том, что Хмельницкий был очень ревнив к своей власти и, под благовидным предлогом, казнил опасных для него людей. Опасение потерять власть в народе заставляло его входить в союзы, ненавистные для лучшей части его сподвижников» (№ 2, с. 79).

¹³¹ Грачів ключа й чорних галок На сей бік стягає.— «Слова «ключа» и «стягає» употреблены на основании следующих стихов народной песни об Иване Сvirговском:

А із Низу хмара стягала,
Що воронів ключа набігала» (№ 2, с. 79).

¹³² Ой не встиг же козак Голка...— «Описание последней битвы Голки основано на песне о Нечаях:

Ой не вспів же козак Нечай
На коника сісти,—
Та й став ляхів, вражих синів,
На капусту сікти.
Ой не вспів же козак Нечай
На коника впасти,
Та й став ляхів, вражих синів,
Як снопики класти.
Ой як стисне козак Нечай
Коня острогами,—
За ним ляхів сорок тисяч
З голими шаблями» (№ 2, с. 80).

¹³³ Не зломити гайдабурам Лицарської сили! — «Лицар, по понятію народа, есть что-то непобедимое. Его можно убить только серебряною пулею или его собственным оружием» (№ 2, с. 80).

¹³⁴ Повернувся лицар Голка На правую руку; Куди гляне, туди гряде, Всюди повно трупу.— «В народной песне:

* Проти плебеїв (лат.).— Ред.

** Щоб їх назвати рівними Квінкцію Цінцінату, який був закликаний від плуга до диктатора, а також доблестю — рівними Фемістоклу (лат., польськ.).— Ред.

Повернувся козак Нечай
На лівую руку,—
Не вискочить Нечаїв кінь
Із лядського трупу» (№ 2, с. 80).

¹³⁵ Ой не взяти вам лицаря Голими руками.— «Кроме поговорки: «Голими руками його не візьмеш»,— автор имел в виду манеру отчаянных рубак обнажать руки в бою. Пасек в своих «Pamiętnik'ach» (стр. 77) также говорит: «Вирушають тоді короги помалу, а ватажки ідуть перед нами з голими по лікті руками» (№ 2, с. 80).

¹³⁶ Ой велике характерство! Нам його не вбити.— «Рассказ лирника: «Ляхи як стали Харка рубать, то рубали аж три дні, та ніяк не порубають; і шабля позубилась гірш, як залізо; та вже дорозумузалась, щоб рубать його його ж шаблею. А в його шабля була лицарська; то та шабля його й побідила» (№ 2, с. 80—81).

¹³⁷ Треба, браття, срібним гудзьком Рушницю набити.— «См. примечание 45 этой поэмы» (№ 2, с. 81) *.

¹³⁸ Не вважали гайдабури На козацьку вроду, Рвали тіло по кусочку, Кидали у воду.— «В народной песне о Нечае:

Ой не дбали вражі ляхи
На козацьку вроду,
Рвали тіло по шматочку,
Пускали на воду» (№ 2, с. 81).

¹³⁹ Прозирають у Славуту...— «Славуту називали козаки Днепр во времена Окольского («Diariusz», str. 89) и, конечно, гораздо и прежде, как это видно из думы о Кишке Самійле и из «Пісни о полку Игореве». В старинных козацких документах употребительно слово «славетний»: «славетні наші предки» (№ 2, с. 81).

ІЗ ЗБІРКИ «ХУТОРНА ПОЕЗІЯ»

Вперше надруковано окремим виданням: *Куліш П. А. Хуторна поезія / Накладом автора.*— Уві Львові, 1882. До збірки ввійшли твори, написані переважно наприкінці 70-х — початку 80-х років. Це 24 вірші, а також автобіографічне «Історичне оповідання», яким відкривалася збірка, і публіцистична стаття «Зазивний лист до української інтелігенції», якою вона завершувалася.

На книжці відбилися тодішні негативне ставлення Куліша до козацких війн і повстань як руйнівничих і протиставлення їм культуротворчої діяльності у минулому і сучасному. Молодий І. Франко в рецензії на «Хуторну поезію» нищівно розкритикував її зміст, але відзначив досконалість художньої форми: «У всім збірнику з 25 п'єс ми не могли найти ані одної, котру б і в цілому і можна було назвати гарною і ясною по думках, хоч поєдинкі місця лучаються не раз дуже хороші, а форма у всіх поезій дуже гарно викінчена» (Франко І. Збір. творів: У 50-ти т.— К., 1980.— Т. 26.— с. 178).

У праці «Zagusy ruchu literackiego rusinów», опублікованій у варшавському місячнику «Ateneum» (1885, червень, липень, серпень; без підпису), О. Кониський категорично стверджував: «Поезії Куліша «Досвітки» і «Хуторна поезія» цікаві для бібліографа, але поетичного нема там нічого, ані рими, ані чуття, ані тепла, не говорячи вже про вітхнення, бо віє з них холод, як від морозу зимового». З такою гострокритичною оцінкою Кулішевих збірок не погодився І. Франко. В рецензії на «Zagusy...», процитувавши вищенаведене твердження, він зауважив: «Суд такий будь-що-будь нам видається неспра-

* Насправді треба дивитись примітку 38 (Основа.— 1862.— № 1.— с. 68). У нашому виданні — примітка 56.

недливим: і в «Досвітках» (гл[яди] деякі уступи поеми «Настуся») і навіть в «Хуторній поезії» стрічаємо пробіски правдивого таланту поетичного і сильного, хоть, звісно, не радісного чуття, а при тім форма віршова в «Хуторній поезії», хоч нехай собі наш автор говорить що хоче, єсть майже бездоганною, стих немов з міді кований. Наведемо для приміру хоч би отсю строфу, відслонюючу темне нутро душі Кулішевої:

На мій первоцвіт вдарили морози,
Заціпило мені від холоднечі,
Не докотившись, застигали сльози,
В сумне стогнання обертались речі.

Такі слова на старості літ пишуться кров'ю, а сього не слід би забувати критикам, висказуючим поспішно подібний суд, як автор статті в «Atheneum» (Франко І. Збір. творів: У 50-ти т.— Т. 26.— С. 353).

На відміну від І. Франка, М. Костомаров в огляді «П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность» відзначив насамперед багатство думок у віршах із «Хуторної поезії», але не сприйняв художньої, версифікаторської майстерності автора: «Все они,— писал він про вірші цієї збірки,— богаты мыслями, но тяжелы и вообще возбуждают желание, чтоб г. Кулиш оставил стихотворное поле и ограничился прозаическою формою, которая у него выходит удачнее стихов» (Киевская старина.—1883.— Кн. 2.— С. 230).

Тексти подаються за зб.: Хуторна поезія.—1882.

Історичне оповідання.— Вперше надруковано в зб.: Хуторна поезія.— С. 7—42.

¹ Се аз посылаю вы, яко агнцы посреди волков. Луки, X, 3.— «Я посилаю вас, як ягнят між вовків» (Євангеліє за Лукою.— Гл. 10.— Ст. 3). Так сказав Ісус Христос своїм 70 учням, посылаючи їх благовістити Царство Боже.

² Се даю вам власть наступати на змію, і на скорпію, і на всяку силу вражію. Луки, X, 19.— «Даю вам владу наступати на змію та скорпіонів і на всяку силу вражу» (Євангеліє за Лукою.— Гл. 10.— Ст. 19). Слова Христа, сказані учням.

³ Не бойся, малое стадо! Луки, XII, 32.— «Не бійся, мале стадо» (і далі: «бо Отець ваш благоволил дати вам Царство»); Євангеліє за Лукою.— Гл. 12.— Ст. 32). З настанов Христа учням.

⁴ Світе тихий, краю милий... За що, мамо, гинеш?...— Початок вірша Т. Шевченка «Розрита могила» (1843).

⁵ Спів сей був для неї воістину гуком воскресної труби архангела.— Згідно з Євангелієм за Матвієм (гл. 24, ст. 30, 31), про майбутнє пришестя Сина Людського, Ісуса Христа, проголосять ангели «трубою гучноголосою».

⁶ Вдохновляючись чудесами християнської проповіді серед спідленого Римського царства...— Християнство виникло в I ст. н. е. у східних провінціях Римської імперії як релігія рабів і поневоленних. У I—III ст. ранні християни зазнавали жорстоких переслідувань з боку властей, однак репресії викликали співчуття народних мас до проповідників нового релігійного вчення. У 311 р. переслідування християн було припинене, а наприкінці IV ст. християнська церква стала панівною в Римській імперії.

⁷ ...завіт Учителя благого— «Возлюби ближнього твого, як сам себе любиш»...— Заповідь Христа (Євангеліє від Марка.— Гл. 12.— Ст. 31).

⁸ «Он бѣ свѣтильник горя и свѣтъ» — «Він був світильник, який горів і світив» (Євангеліє за Іваном.— Гл. 5.— Ст. 35). Слова Христа про Івана Хрестителя.

⁹ Св. Павло.— Згідно з «Діяннями святих апостолів» у Новому Заповіті, Савл (так спочатку звали апостола Павла) належав до найжорстокіших

гонителів християн. Але одного разу його явився Христос і покликав його до апостольського служіння. Відтоді Павло став ревним проповідником Євангелія, перенісши при цьому багато випробувань. Він був удостоєний церквою звання первоверховного апостола. Мученицьки помер у Римі. До Нового Заповіту увійшло 14 послань апостола Павла. Повчання, яке цитує П. Куліш, — з «Першого послання до коринфян св. апостола Павла» (гл. 14, ст. 20).

¹⁰ П і л а т — Понтій Плат (I ст.) — римський прокуратор (намісник) Іудеї в 26—36 рр. Відзначався жорстокістю і підступністю. Згідно з давньоєврейським істориком Йосифом Флавієм (37—після 100) і євангельськими переказами, засудив до розп'яття Ісуса Христа.

¹¹ ...злочестивих книжників і страшних своєю потугою фарисеїв...— Фарисеї — послідовники релігійно-політичної течії, що існувала в Іудеї у II ст. до н. е. — II ст. н. е. серед торгово-ремісничих верств. Намагалися пристосувати старі ремісничі, правові, етичні та інші біблійні приписи до нових суспільних умов. Кращі представники фарисеїв (зокрібно Гілгелль) піднесли єврейське релігійно-етичне вчення до тієї висоти, на яку воно було поставлено колишніми великими пророками, і розчистили дорогу християнській проповіді, хоча самі були непримиреними ворогами ранньохристиянського вчення. За євангельськими переказами, Ісус Христос гостро критикував лицемірство фарисеїв, яким не вистачало ні новаторської сміливості, ні фактичної влади визнати застарілим яке-небудь положення Мойсейового закону, викладеного в Старому Заповіті. Проповідувані фарисеями закони ритуальної чистоти, виконання яких було під силу тільки вищій аристократії, продовжували служити головною причиною зневажливого ставлення вищих класів до бідних і знедолених. Фарисеї заклали ідеологічні основи подальшого розвитку іудаїзму. Переносно фарисеї — лицеміри, ханжі.

Книжники — вчителі, які навчали давньоєврейський народ Мойсейовому закону і старій мові, на якій він був написаний. Книжники-фарисеї перетворились на бездушних і дріб'язкових збирачів усіляких переказів, у буквoідів, котрі випустили з уваги духовний бік Мойсейового закону і пророків. Коли з'явився Христос — як виконавець його закону у дусі та істині, — книжники побачили в ньому небезпечного новатора, котрий руйнує закон, і почали проти нього жорстоку боротьбу, яка й привела до його розп'яття на хресті.

¹² О р л о в Олександр Федорович (1786—1861) — князь, російський державний діяч. Учасник придушення повстання декабристів. У 1844—1856 рр. — шеф жандармів.

¹³ ...слова Ізбавителя: «И уразумѣте истину, и истина свободитъ въ». — Слова Спасителя Ісуса Христа: «И познаете истину, и истина визволить вас» (Євангеліє за Іваном. — Гл. 8. — Ст. 32).

¹⁴ «Ищите прежде царствія Божія и правды его, а сія вся приложатся вам». — «Дошукуйтесь насамперед царства Божого та правди його, а усе це вам додасться» (Євангеліє за Матвієм. — Гл. 6. — Ст. 33).

¹⁵ ...у «пишному і бідному городі» Пушкіна. — У Петербурзі.

¹⁶ И он к устам моим приник.. Глаголом жги сердца лю де й. — Рядки з вірша О. Пушкіна «Пророк», у якому переспівана картина з VI глави Книги пророка Ісайї в Біблії (шестикрилий Серафим явився «нечистоустому» Ісайї з жариною, доторкнувся нею до його вуст, після чого Ісайя почув голос Господа Савафа, який доручив йому стати пророком).

¹⁷ ...коло однієї землячки. — Йдеться про Олександрю Михайлівну Білозерську (1828—1911), згодом дружину П. Куліша. Народилася вона в поміщицькій сім'ї на хуторі Мотронівка (тепер у складі села Оленівки Борзнянського району Чернігівської області).

¹⁸ «В мірѣ скорбнии будете, но дерзайте: яко аз побѣдих мір». — «У світі матимете скорботу, але мужайтесь. Я переміг світ» (Євангеліє за Іваном. — Гл. 16. — Ст. 33). Із настанов Ісуса Христа своїм учням.

¹⁹ «О т ч е н а ш» — за євангельськими переказами, молитва, якої навчив своїх учнів Ісус Христос.

²⁰ Одну сльозу з очей карих — І пан над панами... — Рядки з вірша Т. Шевченка «Думи мої, думи мої...»

²¹ Сіонська дщер — сіонська дочка, у Біблії — дочка (жінка) Єрусалима.

²² Велика Руїна — народна назва в історії України з 1657 по 1687 р., що характеризувалася безпомічністю народних мас, безпринциповістю і користолобством гетьманів І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, П. Тетері, П. Дорошенка. Їй присвячена історична монографія М. Костомарова «Руїна» (1879, 1880).

²³ «Молодий князь» — П. Куліш, наречений О. Білозерської.

²⁴ ...вистарали у міністра для Шевченка місце професора живописи при всеучилищі Св. Владимира. — Йдеться про посаду вчителя малювання в Київському університеті, на яку міністр народної освіти С. С. Уваров 21 лютого 1847 р. призначив з річним іспитовим строком Шевченка, за котрого клопотала В. О. Рєпніна — мати В. М. Рєпніної. У зв'язку з арештом у справі Кирило-Мефодіївського товариства працювати в університеті поетові не довелося.

²⁵ ...ієреміївське пророкуванне. — Зіставлення — від імені біблійного пророка Єремії, автора Книги пророка Єремії в Старому Заповіті.

²⁶ Був він також собі поет з природи. — Йдеться про Віктора Миколайовича Забілу (1808—1869), українського поета-романтика, вихідця з козацької старшини, який жив на власному хуторі Кукуріківщина (тепер село Забілівщина Чернігівської області).

²⁷ ...з Ніжинської гоголівської гімназії шурхнув у військове товариство, в кирасири, здається... — У Ніжинській гімназії вищих наук В. Забіла навчався у 1822—1824 рр. Залишивши навчання, у 1825 р. був зарахований на службу до Київського драгунського полку. В січні 1834 р. вийшов у відставку в чині поручика.

²⁸ ...програвав тисячу за тисячею і з багатого пана зробивсь убогим панком. — І. Франко у статті «До біографії та характеристики В. Забіли» не погодився з цим твердженням: «Куліш називає Забілу сином багатого батька і докоряє йому, що в пізнішій віці він не лише пив сильно, але й програвав у карти тисячі і сим довів себе до економічної руїни. Думаю, що навіть не заглядаючи в табулярний екстракт Забілиного маєтку, з того, що він сам говорить про себе ще коло р. 1838, мусимо сказати рішуче, що й тут Куліш «переселив sacramенти». Назвати багатим власителя одного хутірця, який раз у раз жалується, що його задля його бідності розлучили з милою, і задля «худоби» зводить у фантазії навіть завзяту боротьбу з чортом, се в усякім разі гіпербола. А коли зважити далі недбальство поета в хазяйських ділах, його гуляще життя, його «батьківське» поводження з селянами, яким він будував своїм коштом хати та, певно, допомагав і всім, чим міг, то зрозуміємо, що такому чоловікові нізвідки було програвати в карти тисячі рублів, та й без того його хазяйство зі скасуванням кріпацтва не могло видержати економічної кризи і мусило упасти» (Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. — К., 1982. — Т. 37. — С. 58—59).

²⁹ Нещасливе закохання з сестрою нашої «молодої княгині»... — У 1834 р. В. Забіла, повернувшись з війська на свій хутор Кукуріківщину, закохався в дочку місцевого поміщика Любов Білозерську (сестру майбутньої дружини П. Куліша О. Білозерської). Однак у 1835 чи 1836 р. батьки віддали дочку за багатого 40-річного удівця Боголюбцева, а Забілу наказали навіть на поріг не пускати.

³⁰ Сцілла і Харібда — у грецькій міфології двоє страховищ, що жили обабіч вузької протоки між Італією і Сіцилією і знищували мореплавців, кораблі. Переносне: опинитися між Сціллою і Харібдою — потрапити у небезпеку, що загрожує з усіх сторін.

³¹ Мимо двір, де живе мила... Я своєї в вічі...— Початок вірша В. Забіли «Повз двір, де мила живе...», що ввійшов у його поетичну збірку [«Співи крізь сльози»]. У сучасному літературознавстві цей вірш датується 1834 р. В оригіналі наведені Кулішем рядки звучать так: «Повз двір, де мила живе, Я проїхав двічі, Да не бачив голубоньки Ні разу і в вічі».

³² ...помирати в своєї сестри на ласкавому хлібі.— Продавши господарство за борги, В. Забіла доживав вік у своєї сестри Надії в Борзни.

³³ Тимон Афіньський — афінянин, який жив під час пелопоннеської війни і був сучасником Сократа, Алквіда й Аристофана. Засуджуючи падіння моральності в тогочасному суспільстві, уникав усіяких взаємин з людьми й побудував собі усамітнений будинок на зразок башти. Був мішенню для насмішок, а згодом став прототипом людиноненависника. Зберігся діалог Лукіана «Тимон». Цей сюжет опрацював Шекспір у п'єсі «Тимон Афіньський».

³⁴ ...слова київського літописця: «Русі єсть веселіє пити»...— За «Повістю минулих літ», у 986 р. болгари-мусульмани запропонували київському князю Володимирові прийняти магометанство: «Ми віруємо в бога, а Магомет нас учить, наказуючи робити обрізання, а свинини не їсти, і вина не пити...». Володимиру це було «не до вподоби: обрізання, і про їду свинячого м'яса, а про пиття — особливо. Він сказав: «Русі веселіє — пиття, ми не можем без цього бути» (Літопис Руський.— К., 1989.— С. 51).

³⁵ Ви п'єш перву — стрепенешся... Дума думу поганяє.— Цей чогиривірш опубліковано у вид.: Шевченко Т. Г. Повне збір. творів: У 12-ти т.— К., 1989.— Т. 1.— С. 292. Його поміщено в розділі «Dubia» (тобто серед творів, Шевченкове авторство яких остаточно не доведене).

³⁶ ...він бесідував із ними тверезо й поважно про науку і літературу.— На початку 1847 р. Т. Шевченко деякий час жив у В. Забіли.

³⁷ Шекспір Вільям (1564—1616) — англійський драматург і поет, гуманіст доби Відродження.

³⁸ Розмовляв Шевченко про свою поему «Іван Гус»...— Йдеться про поему Т. Шевченка «Єретик» (1845), яка спочатку мала назву «Іоан Гус».

³⁹ ...особи чеського пророка германської Реформації.— Йдеться про Яна Гуса (1369—1415), вченого, проповідника, діяча національно-визвольного руху в Чехії проти католицького духівництва і німецьких феодалів, одного з найвидатніших попередників Реформації — соціально-політичного руху проти католицької церкви, який охопив ряд європейських країн XVI ст.

⁴⁰ Нещасливий коханець учився в Ніжині, вкупі з Гоголем, сидячи з ним на одній лавці.— Г. Нудьга в передмові «Два поети-романтики» до книжки: Забіла В., Петренко М. Твори (К., 1960, с. 14) спростовує це: «Ще й тепер у нашій літературі говорять, що Забіла вчився разом (і навіть сидів на одній парті) з М. В. Гоголем. Але тут, мабуть, трапилася помилка. Гоголь учився в Ніжинській гімназії протягом 1821—1828 років; у листі до матері від 3/VI 1825 р. він дійсно згадує про Забілу, але іншу особу — Якова Павловича, а не Віктора. Цілком ймовірно, що Забіла вступив до гімназії пізніше (1822 року) і не був в одному класі з Гоголем, хоч не виключена можливість, що вони були знайомі».

⁴¹ «Скучно на сім світі, панове!» — Цією фразою закінчується «Повість о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем» — заключний твір у збірці Гоголя «Миргород».

⁴² В том омуте, где с вами я купаюсь, милые друзья...— Рядки з роману у віршах О. Пушкіна «Евгений Онегин». В оригіналі: «В сем омуте».

⁴³ Ой ізійди, зійди... Дівчинонько моя вірняя...— Початкові рядки української народної пісні «Ой ізійди, зійди, ти, зірньо та вечір».

ня...» (див.: Записки о Южной Руси.— Спб., 1857.— Т. 2.— С. 246—247).

⁴⁴ Я співаю, як птах співає.— Рядок з вірша Й. В. Гете «Співець».

⁴⁵ Умийтеся, образ Божий... На те тільки, щоб напувати...— Рядки з твору Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» (1845).

⁴⁶ Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880) — російський і український філолог-славист. У 1842—1846 рр. професор слов'янознавства Харківського університету, з 1847 р. і до кінця життя — професор слов'янознавства Петербурзького університету. Один з засновників харківського гуртка поетів-романтиків, автор і упорядник фольклорно-історичної збірки «Запорожская старина» в шести випусках (1833—1838).

⁴⁷ Змовились ми з сим братчиком...— з В. Білозерським.

⁴⁸ Петров Олексій Михайлович (1827—1883) — студент Київського університету, який наприкінці 1846 р. з провокаційною метою вступив до Кирило-Мефодіївського товариства й незабаром видав його членів. Пізніше якийсь час був співробітником III відділу.

⁴⁹ ...подав їх пану Юзефовичеві...— Про існування Кирило-Мефодіївського товариства провокатор О. М. Петров перший раз доніс усно 27 лютого 1847 р. помічникові куратора Київського учбового округу М. В. Юзефовичу. З березня Петров подав про це письмовий донос кураторові Київського учбового округу О. С. Траскіну.

⁵⁰ Мацейовський Вацлав Александр (1793—1883) — польський історик культури, права і літератури, панславист. Автор праць «Історія слов'янського законодавства» (1832—1835), «Польща і Русь до першої половини XVII ст.» (1842), «Первісна історія Польщі і Литви» (1846).

⁵¹ Геліогабал — римський імператор у 218—222 рр. (під іменем Марка Аврелія Антоніна). Вступив на престол у 14- чи 17-річному віці. Вихований у дусі східного (сірійського) деспотизму, всіляко знущався над римським сенатом, включивши до його складу чимало азіатів і запровадивши замість офіційної римської релігії культ сірійського сонячного бога. Вів розпусне життя. Убитий солдатами під час заворушення.

⁵² Катіліна Луцій Сергій (бл. 108—62 до н. е.) — римський претор у 68 р. У 66—63 рр. намагався захопити владу, підбурюючи невдоволених — міський плебс і частину збіднілої знаті — обіцяючи касаци боргів. Змову викрив консул Ціцерон. Катіліна загинув у битві з консульською армією.

⁵³ Ціцеронівщина — іронічне слово на означення ораторського стилю. Утворене від імені Ціцерона Марка Туллія (106—43 до н. е.) — давньоримського політичного діяча, оратора і письменника. Його стилістичні засоби використовували українські письменники XVII—XVIII ст. І. Вишенський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода.

⁵⁴ Торквемада Томас (бл. 1420—1498) — керівник іспанської інквізиції (великий інквізитор), яку перетворив на знаряддя королівської влади. Відзначався винятковою жорстокістю. Засудив на спалення понад 10 тисяч «невірних» (мусульман і євреїв) та еретиків. Ініціатор вигнання євреїв з Іспанії (1492).

⁵⁵ ...слімпійському громовержцеві...— зіставлення з Зевсом — верховним богом греків, царем і батьком богів і людей, якому підкорялися громи та блискавки. За міфічними уявленнями, перебував на гірському пасмі Олімп.

⁵⁶ ...замалював у Польщі, по видуманому Кониському, Гоголь...— Йдеться про «Историю русов», історичний твір невідомого автора кінця XVIII або початку XIX ст. У ній висвітлюється історія України від найдавніших часів до 1769 р. «Историю русов» опублікував у 1846 р. О. Бодянский, помилково приписавши її Г. Кониському (1717—1795) — українському письменнику і культурному діячеві, архієпископу білоруському. «История

русов» послужила джерелом для багатьох художніх творів, у тім числі для повісті Гоголя «Тарас Бульба».

⁵⁷ Років з п'ять назад у «Вестнику Европы» напечатано, ніби я з іншими українцями скомпонував був у Києві слов'янське общество Кирила та Мефодія.— Очевидно, П. Куліш мав на увазі працю О. М. Пипіна «Панславизм в прошлом и настоящем» (Вестник Европы.— 1878.— № 9, 10), де йдеться про Кирило-Мефодіївське товариство і, зокрема, про П. Куліша як одного з його учасників (№ 10, с. 757—760). Щоправда, у примітці обумовлено: «...г. Кулиш, живший в эту пору в Петербурге, в самом составлении общества не участвовал» (с. 758).

⁵⁸ А херон — у давньогрецькій міфології річка в підземному царстві, притока Стіксу, через отруйні води якого Харон перевозив човном душі померлих у царство тіней.

⁵⁹ Од молдаванина до фінна На всіх язиках все мовчить: Бо благоденствує...— Рядки з поеми Т. Шевченка «Кавказ».

⁶⁰ ...Заговорить і Дніпро, і гори... І дитини мати...— Рядки з послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим...» У Шевченка: «...Заговорять і Дніпро, і гори! І потече сторіками Кров у сине море Дітей ваших...»

⁶¹ Се той Первий, і гори! що розпинав Нашу Україну, А Втора я доконала Вдову сиротину.— Рядки з поеми Т. Шевченка «Сон (У всякого своя доля)» (1844).

⁶² Певно, що перевага тут буде в Пушкіна, а не в Шевченка.— З приводу цього міркування Куліша про протилежне ставлення Пушкіна та Шевченка до Петра І І. Франко в рецензії на «Хуторну поезію» писав: «Д [обродій] Куліш дивується, що се так о сталося, що два такі геніальні люди, як Пушкін і Шевченко, а зовсім неподібно представили у своїх письмах Петра Великого. [...] Але ж Шевченко зовсім о чім іншим говорив, ніж Пушкін. Шевченкові не йшло о те, цінувати загальні історичні заслуги Петра Великого, ані його заслуги для московського люду [...]. І так, коли, напр[иклад], Шевченко хотів мірити заслуги Петра мірою українською, а не загальнодержавною, то хто знає, чи не була тут правда по його стороні, коли він прокляв великого самодержця-реформатора. Хто знає, чи не була б нині Україна освіченою, самостійною країною, коли б при допомозі Мазепи удалось було шведам побити під Полтавою Петра? Д [обродій] Куліш твердить, що без Петра ми були б пропали, що наш час «убезпечений ним». Гарно обезпечений! Так, що й рушитися не може! А забуває д [обродій] Куліш, що деспотизм Николи був прямою консеквенцією деспотизму Петрового, що замість одного вікна, котре-ді Петро прорубав в Європу, він позатикав ті вікна в Європу, котрі перед ним були у нас на Україні. І коли через те у нас на Україні стало глухо і темно, всі найліпші наші сили йшли в центральне вікно і дусилися, і ниділи в нім, повертаючи свою працю на службу не своєму, а чужому народові. Та й подумаймо впрочім, що такого великого збудував і обезпечив Петро? Збудував і обезпечив поперед усього тую величезну централізовану машину державну, котра від його часів подвійною вагою і подвійним гнітом налягла на Росію і на Україну. А кілько-то добра, кілько крові потратилось, щоб обезпечити і утвердити таку цяцю, щоб придушити на всіх окраїнах останки вольного партикуляризму, вольного народного духу!» («Світ», 1882, № 15, с. 270—271).

⁶³ Момзен Теодор (1817—1903) — німецький історик, автор численних праць з історії Давнього Риму, зокрема римського права.

⁶⁴ Німрод — у Біблії (Старому Заповіті) — богатир і мисливець, деспотичний цар Ассирії. Запеклий поганець, жорстоко переслідував прихильників бога Яхве.

⁶⁵ ...царський декрет 18 мая 1876-го року...— Йдеться про Емський акт.

⁶⁶ Палій Семен Пилипович (справжнє прізвище — Гурко; 40-і роки XVII ст.—1710) — білоцерківський (фастівський) полковник. У 1704 р. за намовою І. Мазепи був звинувачений Петром І у зраді й наступного року засла-

ний до Сибіру. Після спілки І. Мазепи з шведським королем Карлом XII Палія було звільнено, він брав участь у Полтавській битві.

⁶⁷ *Т а р т а р* — у давньогрецькій міфології темна безодня в глибині космосу, де караються грішники.

До кобзи.— Вперше надруковано в газ.: Черниговський листок.— 1862.— № 10, під назвою «Заспі» (як початок нової поеми про визвольну війну 1648—1654 рр.). Під тією ж назвою передруковано в журн.: Основа.— 1862.— № 8.— С. 51—52. У новій редакції як самостійний твір під назвою «До кобзи» включено до зб.: Хуторна поезія.— С. 43—44.

¹ *Кругом тіснота і неволя, Народ закований мовчить...*— Рядки з поеми Т. Шевченка «Єретик». У Шевченка: «Кругом неправда і неволя, Народ замучений мовчить».

Псалтирна псалма.— Вперше надруковано в зб.: Хуторна поезія.— С. 58—59.

¹ *Псалтир* — одна з біблійних книг Старого Заповіту, яка складається із 150 псалмів — релігійних пісень, молитов.

² *Може, верну знову... Мої щирі сльози...*— Рядки з вірша Т. Шевченка «Чигрине, Чигрине...»

До старої баби.— Вперше надруковано в зб.: Хуторна поезія.— С. 60—61.

¹ *Како речете, яко мы мудры есмы... всеу бысть трость лживая книжником.*— Як ви скажете: «Ми мудреці, і з нами Господній закон?» Ось справді брехнею вчинило його брехливе писарське писальце! (Біблія: Старий Заповіт: Книга пророка Єремії.— Гл. 8.— Ст. 8).

² *Мінерва* — у римській міфології богиня мудрості, покровителька ремесел і мистецтва.

³ *Соломон* (бл. 976—935 до н. е.) — цар Ізраїльсько-Іудейської держави, за правління якого вона досягла найвищого розквіту. Вважається автором ряду творів, що входять до Біблії: «Книга притч», «Книга премудрості», цикл любовно-весільних пісень («Пісня пісень»).

До Шекспіра, заходившись коло українського перекладу його творів.— Уперше надруковано в зб.: Хуторна поезія.— С. 70—71.

Вірш написаний у зв'язку з наміром П. Куліша здійснити повне українське видання драматургічної спадщини Шекспіра. На початку 80-х років він підготував до друку і випустив у світ перший том: Шекспірові твори (3 мови британською мовою українською поперекладав П. А. Куліш.— Том первий: «Отелло», «Троїл та Кресида», «Комедія помилок» / Накладом перекладчика.— Уві Львові: З друкарні Товариства імені Шевченка, 1882. Цей том рекламувався на 4-й сторінці кольорової обкладинки «Хуторної поезії»; там же було зазначено, що «усіх томів вийде дев'ять по три п'єси в кожному». З грандіозного задуму Куліш встиг перекласти 15 п'єс. З них десять, неопублікованих за життя перекладача, вийшли окремими виданнями у Львові, за редакцією, з передмовами та примітками І. Франка: «Гамлет» (1899), «Приборкана гоструха», «Макбет», «Коріолан» (усі — 1900), «Юлій Цезар», «Антоній і Клеопатра», «Багацько галасу знечевля», «Ромео та Джульєтта» (всі — 1901), «Міра за міру», «Король Лір» (обидві — 1902). Рукописи перекладів «Венецького купця» і «Цимбеліна» загубилися.

¹ *Видите, яко вси ослѣпоша, не разумѣша смыслити.*— Бачите, що всі осліпли, нічого не розуміють (Біблія: Старий Заповіт: Книга пророка Ісайї.— Гл. 56.— Ст. 10).

До рідного народу, подаючи йому український переклад Шекспірових творів.— Уперше надруковано в зб.: Хуторна поезія.— С. 72—73.

¹ *Я ридаю, як згадаю Діла незабуті Предків наших... Слава України!*— Рядки з послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим...». У Шевченка — «Діла незабуті Дідів наших».

² Постыдитесь стыднієм от похваленія вашого, от поношенія пред Господем.— І буде сором вам за ваші плоди, через люгисть Господнього гніву (Біблія: Старий Заповіт: Книга пророка Єремії.— Гл. 12.— Ст. 13).

³ Не поминайте первых... и в безводнѣй рѣки.— У сучасному перекладі Біблії на українську мову (М., 1988) ці рядки відповідають стихам 18, 19 глави 43-ї «Книги пророка Ісайї»: «Не згадуйте вже про минуле, і про давнє не думайте! Ось зроблю Я нове, тепер виросте. Чи ж про це ви не знаєте? Теж зроблю Я дорогу в степу, а в пустині — річки».

На сповіді.— Вперше надруковано в зб.: Хуторна поезія.— С. 82—84.

¹ Но правдой он привлек сердца, Но нравы укротил наукой...— Рядки з вірша О. Пушкіна «Стансы (В надежде славы и добра...)».

²...того, хто не злякався гріха Скрутить ченця... Боярина, стрільця і козака.— Йдеться про Петра І.

³ Тоді між нас явилася цариця, Супруга божевільного царя...— Йдеться про Катерину II, яка до вступу на престол була дружиною царя Петра III (1728—1762), людини фізично слабкої і морально нестійкої, духовно нерозвинутої та інфантильної. У 1762 р. Петро III був зміщений дворянством, в особі гвардії, яке проголосило імператрицею Катерину II.

⁴ А кобзарі видумують *свячені*...— Тобто свячені ножі. П. Куліш спростовує легенду про те, ніби Катерина II підтримала Коліївщину — народне повстання 1768 р. на Правобережній Україні, що було найвищим етапом гайдамацького визвольного руху, спрямованого проти польсько-шляхетського поневолення, — і посилала учасникам повстання вози із зброєю — свяченими ножами.

Ключ розуміння.— Вперше надруковано в зб.: Хуторна поезія.— С. 85—88.

¹ Щогла твоя преклонися, не распустит вѣтрил, не воздвигнет знаменія.— Щогла твоя похилилася, не распустить вітрил, не підніме стягу (Біблія: Старий Заповіт: Книга пророка Ісайї.— Гл. 33.— Ст. 23).

² А чванитесь, що ви Польщу... Та й вас раздавила.— Рядки з послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим...»

³ Горе вам, законником... и входящимъ возбранисте.— Горе вам, законникам, що ви взяли ключ розуміння: самі не ввійшли, і тим, хто хотів увійти, заборонили (Євангеліє за Лукою.— Гл. 11.— Ст. 52). Слова Ісуса Христа, звернені до книжників і фарисеїв.

⁴ Есмань — назва двох річок на північному сході України (в теперішній Сумській області). Вживалася в розумінні північно-східної межі України.

⁵ Хто мечем воює, од меча і згине...— Парафраз повчання Ісуса Христа: «Всі, хто візьме меч, від меча і загинуть» (Євангеліє за Матвієм.— Гл. 26.— Ст. 52).

Гіми єдиному цареві.— Вперше надруковано в зб.: Хуторна поезія.— С. 89—91.

¹ Он между нами жил... мы Его любили...— Початок вірша О. Пушкіна «Он между нами жил...», присвяченого А. Міцкевичу.

²...славная Олегова столиця...— Київ.

До Шевченка.— Вперше надруковано в зб.: Хуторна поезія.— с. 95—98.

¹ Тарасе, спогадай, як ти за нами Хотів летить у вирей по морозу...— П. Куліш має на увазі своє наукове відрядження в країні Центральної і Західної Європи, куди він вирушив разом з дружиною на початку 1847 р. У подружжя Кулішів була домовленість із Шевченком про те, що він віде слідом за ними (див. «Жизнь Куліша» та «Історичне оповідання»).

² Народна піснел... Ти часом маєш і меч архангела.— Рядки з поеми А. Міцкевича «Конрад Валенрод» (розділ IV—«Бенкет»).

³ Овідій (Публій Овідій Назон; 43 до н. е.—17 н. е.)—римський поет, засланий імператором Августом на узбережжя Чорного моря, біля гирла Дунаю.

⁴ ...ти ставсь над мертвеним Аралом...— У 1848 р. на заслани Т. Шевченка як художника було включено до експедиції по обстеженню Аральського моря, очолюваної капітан-лейтенантом О. І. Бутаковим.

⁵ Харити — у грецькій міфології богині вроди, радості й жіночої принадності. Греки називали витвором харит найкращі твори мистецтва.

На незабудь року 1847.— Вперше надруковано в зб.: Хуторна поезія.— С. 99—101.

¹ Не ховайте, не топчіте Святого закона; Не зовіте преподобним Лютого Нерона.— Рядки з вірша Т. Шевченка «Холодний Яр».

² Мінос — у грецькій міфології владар острова Крит, мудрий та справедливий правитель і законодавець.

³ Сінай — гора в східній частині Сінайського півострова, на якій, за біблійною легендою, Мойсей одержав від Бога дві кам'яні плити з викарбуваними на них десятима заповідями (скрижалі).

⁴ Голгофа — гора поблизу Єрусалима, в давній Іудеї — місце страти злочинців. Тут, за євангельською легендою, було розп'ято Ісуса Христа.

⁵ Тобі, о боже біснуватий...— Ідеться про Миколу І.

⁶ Вона кривавих злук душила...— Ідеться про зруйнування в 1775 р. царськими військами за наказом Катерини II Запорозької Січі.

До пекельного наплоду.— Вперше надруковано в зб.: Хуторна поезія.— С. 102—104.

¹ Вы отца нашего дьявола есте... Он человекубийца бѣ искони...— Ваш отец є диявол; і ви хочете виконувати похоті отця вашого. Він людинобивець був споконвіку (Євангеліє за Іваном.— Гл. 8.— Ст. 44). Слова Ісуса Христа, звернені до іудеїв, які не вірили йому.

² Єхидна — в грецькій міфології жадлива кровожерна потвора, напів-жінка-напівзмія. У переносному значенні це слово тісно пов'язується з поняттями «злий», «підступний», «лукавий».

³ Вельзевул — диявол; за релігійними уявленнями, головний із «злих духів», втілення злого начала на землі, володар пекла.

Божий суд.— Уперше надруковано в зб.: Хуторна поезія.— С. 107—108.

¹ Мов голосить Мінервина птиця.— Тобто сова.

² Глухо всюди, тихо всюди... Що то буде, що то буде? — Рядки з поеми А. Міцкевича «Дзяди» (початок частини другої).

Молитва.— Вперше надруковано в зб.: Хуторна поезія.— С. 109—110. Автограф (без епіграфа): ПЛ, ф. 3, № 3456.

¹ Пулюй Іван Павлович (1845—1918) — український фізик і електротехнік з Галичини, друг П. Куліша, разом з яким працював над перекладом Біблії українською мовою.

² Ничто! но Ты во мне сияешь... Как солнце в малой капле вод.— Рядки з вірша «Бог» російського поета-класициста Гаврила Романовича Державіна (1743—1816).

Епілог.— Уперше надруковано в зб.: Хуторна поезія.— С. 111—112.

¹ Сей же есть суд, яко свѣт прииде в мір... да не обличатся дѣла его, яко лукава суть.— Суд полягає в тому, що світло прийшло у світ, а люди полюбили темряву більше, ніж світло, бо діла їхні були лихі; бо кожен, хто чинить зло, ненавидить світло і не йде до світла, щоб не викрилися діла його, бо вони злі (Євангеліє за Іваном.— Гл. 3.— Ст. 19, 20). З відповідей Ісуса Христа Никодимові, начальнику іудейському, фарисєєві.

Зазивний лист до української інтелігенції.— Вперше надруковано в зб.: Хуторна поезія.— С. 117—137.

¹ Спіноза Бенедикт (1632—1677) — нідерландський філософ.

² Червона Русь — Галичина.

³ Покуття. — Так у джерелах XVII—XVIII ст. називали південно-східний «кут» (звідси і назва) Галичини між річками Дністром і Черемошем та Карпатами.

⁴ Лютерани — прихильники одного з напрямів протестантського віросповідання, який виник у першій половині XVI ст. в Німеччині під час Реформації на основі вчення Мартіна Лютера як протест бюргерства проти засилля католиків.

⁵ Аріани — прихильники релігійної течії в християнстві, засновником якої був александрійський священник Арій (IV ст.), котрий твердив про нерівність Сина Божого з Богом-Отцем. Вселенські собори в Нікеї (325 р.) і Константинополі (381 р.) засудили це вчення як ересь. У IV—VII ст. арианство було поширене серед германських племен, а в першій половині XVII ст. — у Польщі (в інтерпретації Р. Соціна, 1539—1604). У 1660 р. аріани були вигнані з Польщі. Якийсь час жили у Сілезії, Пфальці, але в 1666 р. їх звідси витіснили і вони розійшлися по різних краях.

⁶ Варязька Русь — Давня Русь, Київська Русь. Згідно з норманською теорією, давньоруську державу заснували вихідці із Скандинавії — варяги. Ця гіпотеза ґрунтується на згадці в «Повісті минулих літ» про прикликання варяго-русів з-за моря. Прихильниками норманської теорії у XIX ст. були М. Карамзін, П. Й. Шафарик, Ф. Міклошич, М. Погодін, А. Кунік. Анти-норманісти ж обстоювали теорію слов'янського (Д. Ловайський), хазарського (Й. Ф. Г. Еверс), угорського (В. Юргевич), фінського (В. Татіщев), литовського (М. Костомаров) або готського (Ф. Фатер, А. Будилович) походження Русі.

⁷ Сангушки (Сангушковичі) — литовсько-український княжий рід. Олександр — староста володимирський у XV ст.; Андрій, його син, — староста володимирський і маршалок волинський; внуки: Андрій — староста луцький; Федір (?—1547) — староста володимирський і маршалок волинський; Роман (1537—1573) — староста брацлавський і вінницький.

⁸ Четвертинські — княжий рід, походив від князів турівських і пінських, згадується у XIV ст.

⁹ Корецькі — старовинний український рід. Князь Юхим Корецький (перелом XVI—XVII ст.) — магнат, воєвода волинський, прийняв унію і сприяв переходу православних селян в уніати.

¹⁰ Алексій (Олексій) Михайлович (1629—1676) — московський цар з 1645 р. За його царювання відбулося приєднання України до Московської держави в 1654 р.

¹¹ Анна Івановна (1693—1740) — російська імператриця з 1730 р. Її уряд дав дозвіл на заснування Нової Січі — останньої Запорозької Січі на Дніпрі (1734—1775).

¹² Гелікон — лісисто й багате на джерела пасмо гір у Беотії з храмом Аполлона й гаєм Муз. Тут знаходились джерела Аганіппа й Іппокрена, наділені, за уявленнями давніх греків, властивістю викликати поетичний хист.

¹³ ...наш Богдан запрóдав нас разом у двоє рук... — П. Куліш має на увазі приєднання України до Московської держави, що відбулося під керівництвом Б. Хмельницького, а також, очевидно, неодноразові воєнні союзи Б. Хмельницького з татарським і турецьким військами під час визвольної війни 1648—1854 рр.

¹⁴ ...його alter ego хотів запродати ще і в треті. — Йдеться про союз І. Мазепи з шведським королем Карлом XII.

¹⁵ ...великий лях... — А. Міцкевич.

¹⁶ ...перелицьовану Енеїду» величного римлянина... — Йдеться про поему І. Котляревського «Енеїда», що є травестією однойменної поеми римського поета Вергілія (70—19 до н. е.).

¹⁷ Прямуючи до такої мети робом великого Учителя...— Ідеться про Ісуса Христа, який заповідав вести боротьбу зі злом не насильством, а проповіддю гуманізму, духовності, загальнолюдської моралі.

¹⁸ Неронівщина.— Слово походить від імені Нерона Клавдія Цезаря (37—68), римського імператора з 54 р., який відзначався підступністю і жорстокістю. Його ім'я стало прозивним у значенні кривавого деспота.

¹⁹ Аж два царювання сплямовано гашенням нашого духа.— П. Куліш має на увазі розгром Кирило-Мефодіївського товариства (1847) за Миколи I і спрямовані проти української мови та культури Валуєвський циркуляр (1863) й Емський акт (1876), прийняті за царювання Олександра II.

²⁰ ...у «Газеті Гатцука» надруковано половину мого оповідання про український побут...— Ідеться про твір «Мятель в степях. Польская повесть» (Газета критико-литературная, художественная и ремесленная А. Гатцука.— 1876.— № 15—24.— 19 апр.— 19 июн.).

²¹ ...Володимирів...— Множинне узагальнення походить від імен київських князів: Володимира Хрестителя (?—1015) — великого князя київського з 980 р., який завершив об'єднання усіх східнослов'янських земель у складі Київської Русі й запровадив християнство як державну релігію; Володимира Мономаха (1053—1125) — великого князя київського у 1113—1125 рр., організатора успішних спільних походів князів проти половців (1103, 1111), автора вміщеного в Лаврентіївському літописі «Повчання» своїм дітям.

²² Двадцять язиків, за приводом Наполеона, розбилось об його потугу.— Ідеться про перемогу народів Російської імперії над багатонаціональною армією французького імператора Наполеона I (1769—1821) у Вітчизняній війні 1812 р.

²³ Я вас! — Цей вислів вживається як вираження гнівної погрози з наміром припинити що-небудь. Уперше вимовив його бог морів Нептун (Посейдон) у поемі Вергілія «Енеїда». Цим окриком Нептун утихомирив розбурхані вітри.

²⁴ Болгарщина.— Ідеться про середньовічну болгарську державу. Перше Болгарське царство виникло в 681 р. В середині X ст. воно розпалося на східну і західну частини. В 968—971 рр. Болгарія була ареною війни між Київською Руссю і Візантією. У 967 або 968 р. великий князь київський Святослав Ігорович вирушив на Болгарію, потім у союзі з нею в 969 р. почав війну проти Візантії.

²⁵ Візантія — імперія, що виникла в IV ст. під час розпаду Римської імперії в її східній частині (Балканський півострів, Мала Азія, Південно-Східне Середземномор'я) та існувала до середини XV ст. Успішний похід у Візантію здійснив давньоруський князь Олег, вихідець з варягів, уклавши з нею в 911 р. вигідний для Русі договір. Два походи на столицю Візантії — Константинополь — у 941 і 944 р. здійснив великий князь київський Ігор. Після Доростольської оборони 971 р.— облоги 30-тисячного руського війська 45-тисячним візантійським військом — Святослав Ігорович підписав мирний договір, за яким відмовився від придунайських земель.

²⁶ Вхоплено й замчано Кобзаря на край світу, між азіатську дичу...— Ідеться про Т. Шевченка, після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства засланого царатом у солдати в Оренбурзький окремий корпус із заборонаю писати й малювати. В засланий поет пробув десять років.

²⁷ Лета — у грецькій міфології річка забуття в Аїді — царстві мертвих, що нібито містилося десь на краю світу або під землею. Коли померлий пив з Лети воду, його душа забувала все, що пережила й бачила на землі.

²⁸ Так промовила, віщуючи про нас, московська піфія...— Ідеться про М. Н. Каткова.

Піфія — у грецькій міфології вішунка і жриця Аполлона — бога Сонця й світла, покровителя мистецтва й муз.

²⁹ ...мов той пророк у символічному китовім череві.— Йдеться про біблійного пророка Йону, який, за легендою, пробув в утробі кита три дні і три ночі (Біблія: Книга пророка Йони.— Гл. 2).

³⁰ ...сінь української землі!...— Джерело вислову — Біблія. Ісус Христос повчав своїх учнів, закликаючи їх стійко зносити переслідування: «Радійте і веселіться, бо велика ваша нагорода на небесах: так гнали і пророків, які були до вас. Ви — сінь землі. Якщо ж сінь втратить силу, то чим зробіш її солоною? Вона вже ні до чого непридатна, як тільки хіба викинути її геть на потоптання людям» (Євангеліє за Матвієм.— Гл. 5.— Ст. 12, 13).

³¹ Обідрана сиротою... Тільки ворог, що сміється...— Рядки з послання Т. Шевченка «До Основ'яненка».

ІЗ ЗБІРКИ «ДЗВІН»

Остання прижиттєва збірка оригінальних поетичних творів П. Куліша ви-йшла під назвою: *Куліш Олелькович Панько*. Дзвін: Староруські думи й співи.— Женева: Українська друкарня, 1893. До неї ввійшло 99 віршів і поем, створених головним чином у 80-х — на початку 90-х років.

Збереглися різні рукописні редакції (автографи) збірки, які відбивають процес її творення і компонування. Упродовж десятиліття Куліш удосконалював вірші, окремим з них давав нові назви, доповнював збірку новими творами, змінював порядок розташування текстів, додавав до них нові дописки (примітки), редагував їх і врешті-решт більшу частину з них познімав; автор підготував різні варіанти «Дзвону» — для проходження російської цензури і видання в Києві, для публікації в Австро-Угорщині, для женецького видання. Остаточна редакція збірки була сформована в 1892—1893 рр.

Найбільш ранній рукопис збірки: ІІ, ф. 18, № 5 (товстий зошит у твердій обкладинці). Це авторизований список — з виправленнями Куліша. Назва — «П. А. Куліш. Дзвін. Думи та співи». На титульному аркуші помітка цензора: «Поступила 2 юлія 1883 от г[осподи]на Цветковского». Збоку: «№ 420». На цьому ж аркуші — кругла гербова печатка цензурного відомства і штамп з датою: «27 сен. 883». На звороті титульного аркуша є ще один запис цензора: «За исключением зачеркнутых на стр. 69—71, 145—150 (пролог), 204, 224, 225 и 256 и 7, дозволено цензурою, но с тем непременно условием, чтобы при печатании не было допущено никаких отступлений от общепринятого русского правописания. Киев, 2 ноября 1883».

Цензор не схвалив, перекресливши й написавши «не печатать», вірш «До святої», а також окремі строфи з поеми «Маруся Богуславка» (очевидно, з огляду на вислови, спрямовані проти служителів релігійного культу).

Рукопис завершувався першою частиною «Марусі Богуславки», після тексту якої автор олівцем дописав: «Продолжение этой пропущенной цензурою рукописи сторело во время пожара. Оно было в другой тетради» (с. 262).

Автограф «Дзвону»: ЦНБ, ф. I, № 28329. Цей рукопис автор здав у цензурне відомство в Києві, про що свідчить кругла печатка цієї установи й помітка цензора на арк. I: «Поступила 17 января 1884 года от г-на П. А. Кулиша». На збережених аркушах рукопису напис цензора: «Дозволено цензурою, Киев».

Автографи ранніх редакцій окремих віршів (уринок з цензорського при-мірника 80-х років): ЦНБ, ф. I, № 28332.

Автограф: ЦНБ, ф. I, № 28331. Вірші на окремих аркушах із рукописів «Дзвону», поданих Кулішем цензурному відомству в другій половині 80-х років. На кожному з аркушів олівцем написано: «Цензорская рукопись № 176 (або № 420), с. ...» або «Цензорская рукопись № 963 («Дополнение»), с. ...». Тексти з авторськими виправленнями червоним або чорним чорнилом.

Автограф: ЦНБ, ф. 1, № 28335. Це чернетки окремих віршів 80-х — початку 90-х років, призначених для «Дзвону». Деякі твори мають по дві-три редакції.

Автограф: ІЛ, ф. 18, № 4. Товстий зошит під назвою: «П. А. Куліш. Дзвін. Думи й співи». Після авторського напису «Кінець «Дзвоніві» записані вірші, частина з яких включена в наступні автографи цієї збірки. Рукопис з колекції В. В. Тарновського (молодшого), про що свідчить печатка: «Музей українських древностей В. В. Тарновского» (цей музей знаходився у Чернігові). Тексти — правописом, близьким до російського. Біловий автограф другої половини 80-х років (віршів, написаних у 90-х роках, тут нема). Цей рукопис Куліш передав на збереження В. В. Тарновському після пожежі в Мотронівці 1885 р., стражуючи себе на випадок нового стихійного лиха.

Автограф: ІЛ, ф. 18, № 153. Товстий зошит у твердій обкладинці, в якому містяться «Дон-Жуан. Поема лорда Байрона» (в перекладі П. Куліша) та «Дзвін». Думи й співи Панька Куліша». Автограф біловий, тексти — етимологічним правописом, яким друкувався у 1880-х роках і в 1890 р. львівський журнал «Зоря» (з буквами: ь, ъ, ѓ, ѓ, ѓ). В кінці зошита підклеєно чотири листи Куліша до О. Кониського.

Цей рукопис Куліш надіслав О. Кониському до Києва з супровідним листом від 12 серпня 1890 р. Як видно з цього листа, Куліш перед тим подав один з рукописів «Дзвону» в московську цензуру. Він зазначив: «От до мене пише з Москви приятель німчин *:

«Наконец получил я из цензуры обратно вашу рукопись, и вот какое досадное затруднение: все в ней одобрено, за исключением... чего бы вы думали? Прав о п и с а н и я! По высочайшему указу 1876 г. требуется как-то согласовать малороссийское правописание с русским... По исправлении правописания (во всей тетради расставлены значки красным карандашом) рукопись должна быть снова отправлена в Петербург...» (ІЛ, ф. 18, № 153).

Не сумніваючись у тому, що московська цензура схвалить «Дзвін», Куліш надіслав рукопис Кониському з проханням знайти в Києві «доброю друкарю», який би взявся за видання збірки. Розійшовшись із багатьма колегами в оцінці козащини, він супроводив своє прохання такою порадою: «...я вам раю, не зазирайте в мого «Дзвона», щоб не було зв'язи й між нами двома» (Там же).

Очевидно, зміст «Дзвону» все ж таки знеохотив Кониського сприяти його виданню. Про це він Кулішеві прямо не написав, але досить плутано поінформував його про складності з виданням поетичної збірки. У листі до Кониського від 16 вересня 1890 р. Куліш бідкався: «Пишете, спасибі Вам, що печатники не хочуть подавати рукопись у цензуру... Як же вона прийде до цензора? Прислали есте знов, спасибі, рахуночок, а печатати не можна! Я не Едіп, щоб такі загадки розгадувати...

Коли побачите, що всього до слова не пропечатують, дак, спасибі Вам, верніте мені зараз «Дон-Жуана», та за одним заходом вертайте й «Дзвона». Я бачу, що кияне кордяться таке печатати [...]. Світ не клинимо зійшовся у Києві: напечатасмо де й інде» (там же).

У наступному листі до О. Кониського — від 9 листопада 1890 р. — Куліш повідомляв: «Переписавши «Дзвона» правописью Котляревського **, як вимагає цензура, і, за одним підходом, додавши з десятка нових п'єс, послав я в Москву до приятеля-німчина. Тієї ж копії, що в вас, ні про що мені й пересилати» (Там же).

Свої поетичні твори, переклади та деякі листи 1890—1893 рр. Куліш уперше записував у чотирьох товстих зошитах, або, як він їх назвав, — «Чорних рукописях» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, № 29-30). Ці чернетки оформлені як творчий

* Йдеться про Володимира Івановича Шенрока (1853—1910) — російського літературознавця, видавця і біографа М. Гоголя, згодом автора монографії «П. А. Кулиш» (1901).— С. Н.

** Тобто правописом, яким були видані в 1798 і 1808 рр. перші три частини «Енеїди» І. Котляревського.— С. Н.

щоденник. У них можна знайти перші редакції і дати написання низки віршів, що увійшли до «Дзвону».

Автограф: ЦНБ, ф. I, № 28339. Товстий зошит під назвою «П. А. Куліш. Дзвін. Староруські думи й співи». Біловий автограф кінця 1890 р. (з творів, вміщених тут, найпізніше написаний вірш «Писакам-козакоманам», датований у «Чорній рукописі 1890»: «Паздерника 28» — ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 89). Тексти — романівкою (тобто тогочасним російським правописом). Рукопис підготовлений для видання в Російській державі. У «Чорній рукописі 1890» 3 листопада Куліш записав про цю збірку: «Переписувались дописки до поеми Ломуса (тобто до поеми Куліша «Куліш у пеклі»).— С. Н.) і новою правописсю «Дзвін». Послано те й друге Шенроку» (Там же).

Додатком до цього рукопису є автограф: ЦНБ, ф. I, № 28340 — зошит під авторською назвою «Дополнение к представленному в цензурное ведомство сборнику стихотворений П. А. Кулиша под заглавием «Дзвін. Староруські думи й співи». У додаток увійшли деякі оригінальні вірші Куліша (з них найпізніше складено послання «Гайдамакам-академікам», перший варіант якого датований у «Чорній рукописі 1890»: «Листопада 21» — ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 123) та його переспіви й переклади з російської поезії і з лірики Г. Гейне.

Автограф: ІЛ, ф. 70 (фонд Київського цензурного комітету), № 82. Товстий зошит під назвою «П. А. Куліш. Дзвін. Староруські думи й співи». Тексти — романівкою. Рукопис другої половини 1891 р. Серед творів, вміщених у ньому, найпізніше написаний вірш «Наслідде по Боянові», датований у «Чорній рукописі 1891»: «Іюля 30» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 102). Це остання з рукописних збірок «Дзвону», підготовлених Кулішем для друку в Росії. У листі до М. Карачевської-Вовківни від 7 липня 1892 р. Куліш писав: «Главне управленне по ділам печаті сповістило мене 12 дек [абря] 1891 року, що мій геть ширше вже вилитий «Дзвін» і драму «Цар Наливай» відослано до київського цензора, «к которому и следует обратиться за узнанием о результатах рассмотрения названных произведений». Марта 27—1892 київський цензор сповіщає мене, що «Цар Наливай» і «Дзвін» «представлены на усмотрение Главного управления по делам печати» (цит. за: *Могилянский М. П. О. Куліш у 90-х роках: Листи й документи // Червоний шлях.— 1925.— № 8.— С. 193).*

Однак цензура не схвалила «Дзвін» до друку. Поданий Кулішем рукопис збірки рясніє помітками цензора червоним і синім олівцями. На першій титульній сторінці напис червоним чорнилом: «Не дозволено». У листі до М. Павлика від 15 жовтня 1892 р. Куліш з гіркотою зазначив: «Від мого «Дзвона» занутило так званих патріотів українських, ненавидящих московщину, а московщина заборонила його і рукописі мені не вернула» (ІЛ, ф. 18, № 29-30, арк. 148).

Автограф: ЦНБ, ф. I, № 28334. Товстий зошит без титульного аркуша. Чернетка «Дзвону», тексти — кулішівкою. Рукопис другої половини 1892 р. З творів, вміщених у ньому, найпізніше написаний вірш «Забули ми», датований у «Чорній рукописі 1892»: «Серпня 31» (ІЛ, ф. 18, № 29-30, арк. 141).

Автограф: ІЛ, ф. 18, № 154. Товстий зошит під назвою «Куліш Панько Оледькович. Дзвін. Староруські думи й співи». Тексти — кулішівкою. У багатьох творах цього рукопису, записаних чорним чорнилом і тотожних відповідним текстам автографа «Дзвону»: ІЛ, ф. 18, № 4,— автор зробив виправлення чорним і червоним чорнилом. Порівняно з автографом № 4 додано нові твори, збірку перекомпоновано. Вона дуже близька до чернетки «Дзвону»: ЦНБ, ф. I, № 28334 (в обох цих автографах найпізніше написаний твір — «Забули ми», 31.VIII 1892). Рукопис № 154 готувався до видання в Австро-Угорщині. В «Чорній рукописі 1892» після 7 серпня Куліш занотував: «Аж до 15-го дня серпня, до суботи переписував «Дзвін» про заграничне видання» (ІЛ, ф. 18, № 29-30, арк. 135). Цим автографом збірки користувався Ю. Романчук, готуючи до друку видання: *Твори Пантелеймона Куліша.— Львів, 1908.— Т. 1.*

Автограф: ЦНБ, ф. I, № 28336. Товстий зошит під назвою «Куліш Панько Омелькович. Дзвін. Староруські думи й співи». Тексти — кулішівкою. Рукопис готувався до видання в Австро-Угорщині. На титульній сторінці дві Кулішеві помітки олівцем: «Поправки 1892, ноябрь»; «Найпоправніша редакція (помішалась тут із усякою покидкою). 1894, янв[арь] 12». Доповнює цей рукопис автограф: ЦНБ, ф. I, № 28342 — зошит під авторською назвою «Додатки до «Дзвона». Розпочались 1892, листоп[ада] 23».

Готуючи «Дзвін» до друку в Росії, а згодом в Австро-Угорщині, Куліш був змушений враховувати то вимоги царської цензури, то настрої галицько-української та польської громад. Він опускав деякі вірші, а в інших робив купюри. Ці кон'юнктурні моменти не задовольняли письменника, який завжди прагнув незалежного самовираження. На звороті титульного листа одного з автографів «Дзвону» Куліш олівцем записав: «Була така думка, що м о ж н а, дещо приховавши в теці, появили «Дзвона» світові в Росії. Була й така думка, щоб дещо поприховувати й печатавши в Австрії. Та бачу, що не годиться становити світло під спідом. Не мушу поступатись ані словечком ні політичному, ні церковному, ні національному, ні соціальному фанатизмові. 1892, серпня 30-го, в день благовірного князя Александра Невського» (ІІ, ф. 18, № 154, арк. 1).

Не приваблювала Куліша й перспектива видати «Дзвін» у Росії романівкою. В автографі (ІІ, ф. 18, № 154) поверх «Застіву», написаного цим правописом, автор кулішівкою олівцем зазначив: «Зробила цензура основою свого заказу правопись; я й поступався їй дечим, та бачу, що ся несити відюха не вдовольняється нічим: їй рупить (тобто вона зацікавлена.— *Є. Н.*) задушити нашу мову».

Не маючи змоги видати «Дзвін» у Києві чи у Львові, Куліш скористався можливістю опублікувати збірку в Женеві, в «Українській друкарні» М. Драгоманова.

Надрукованій збірці «Дзвін» найбільше відповідає біловий автограф: ЦНБ, ф. I, № 28337. У рукописі (товстому зошиті) бракує кілька перших сторінок, він починається із 9-ої сторінки — з половини вірша «Письмакам-гайдамакам» («І словом дурні грянув і т. д.». За ними йдуть твори в тому ж порядку, що й у женеvському виданні (за винятком віршів «Арістоту» і «Сокровище благих», яких у публікації збірки нема). На бібліотечній обгортці автографа помітка М. Зерова: «На мій погляд, це 4 редакція, найподібніша до женеvського вид. 1893 року. До вид. 1893 р. не увійшов тільки вірш «Арістоту» (арк. 65 обор.). М. Зеров 13.VII 1926». М. Зеров не побачив вірша «Сокровище благих», бо в рукопису бракує арк. 76, на якому було записано кінець вірша «Няньчина пісня» і початок вірша «Сокровище благих».

У рецензії на збірку «Дзвін» І. Франко писав: «Талант великий, вірші мов зі сталі ковані, з їх важких ритмів чути розмах могучих, орлиних крил, та проте — яке ж убожество думки, яка безпомічність, яке жалюгідне крутінє в зачарованім колесі старечих ілюзій, безсильної, а часто прямо безпредметної ненависти й злоби! Більша часть нової книжки Кулішевої — се немов друга часть звісної «Хуторної поезії», се політичний памфлет, віршована проповідь тих самих симпатій і антипатій Кулішевих, котрих канон зведений у «Истории воссоединения» та «Крашанці». [...] Та є в «Дзвоні» дещо й інше, є низка віршів ліричних, особистих, тихих, як далекий гук вечірнього дзвона, а жалібних, як гірська трембіта. Небагато тих віршів — не знаю, чи набереться їх 10—15 на 99 п'єс, поміщених у книжці, та вони становлять її головну вартість, їх сміло можемо і з погляду на форму, і з погляду на мову і на зміст зачислити до перлів нашої поезії. Ніколи Куліш не написав нічого кращого над отсю віршу, що має напис «Чолом доземний мой же таки Знаній» — мабуть, його дружині, Ганні Барвінок [...].

Від часів Шевченка поезія українська не промовляла такою чудовою, енергійною мовою, яку отсе на старості літ віднайшов Куліш. За отсих кільканадцять суб'єктивних, ліричних та епічних п'єс (гляди вельми інтересну казку

про курку з курчатами) ми готові простити Кулішеві цілу купу його псевдополітичного і псевдокультурного, неестетичного, а то прямо несмачного блекотання (наприклад називане Хмельницького псом), котрим наповнена решта його «Дзвона». А читаючи оті немогі тихі та гармонійні п'єси, подвійно жаль робиться автора, котрий затроює остатні дні свого життя такою дикою і безпредметною злостю замість закінчити їх такими гарними акордами, які він уміє видобувати зі своєї кобзи. Адже ж тою лайкою, котру він силле направо і наліво, він нікого не переконає про слушність своїх поглядів, коли не переконав нікого товстими томами своїх «Воссоединений» (Жите і слово.— Львів, 1894.— Т. 2.— С. 321—322).

Твори подаються за цією збіркою.

Заснів.— Уперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 5. Вірш увійшов у рукопис «Дзвону», поданий автором у цензурне відомство в Києві 17 січня 1884 р. (ЦНБ, ф. I, № 28329), і в наступні автографи збірки. Окремий автограф вірша: ЦНБ, ф. I, № 28328.

Подвижники свободи.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 6—7. Вірш увійшов у рукопис: ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки. Окремий автограф вірша (чернетка): ЦНБ, ф. I, № 28328.

¹ Верховності ума божественно благої!...— «Владьчество разума над противными ему склонностями Кант называет автократиею. Такая автократия возможна наверху, а не внизу социальной лестницы. Всякая иная будет вечно предметом отвержения поэта» (ЦНБ, ф. I, № 28331, арк. 3) *.

Петро да Катерина.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 8—9. Вірш увійшов у рукопис «Дзвону», поданий автором у цензурне відомство в Києві 1883 р. (ЦНБ, ф. I, № 5), і в наступні автографи збірки. Окремий автограф вірша: ЦНБ, ф. I, № 28328.

¹ Оце ж ви перш усіх її й закрєпостили!...— «Через двадцять років після того, як Богдан Хмельницький піддавсь московському цареві, козацька старшина записувала вже собі в крєпаки старинних козаків по своїх маєтностях (чит. «Руїну Костомарова») (ЦНБ, ф. I, № 28331, арк. 5).

² Дак ляму литвину невольницьку тягли!...— Під владою Великого князівства Литовського українські землі (Східна Волинь, Поділля, Київщина та ін.) перебували з середини XVI ст. до 1569 р., коли внаслідок Люблінської унії Литва об'єдналася з Польщею в єдину державу — Річ Посполиту.

³ Зробили мовчазну руїну з братських шкіл.— «У «Руїні» Костомарова прописано, як через козацьке верховодство стояли мовчазними пустками знакомі братські школи в Києві, а їх прецептори ходили попідвіконню» (ЦНБ, ф. I, № 4, с. 7).

⁴ Потомки паліїв, руїників кривавих! — Ця строфа відсутня в жєневському виданні «Дзвону» і в автографі: ЦНБ, ф. I, № 28337. Найімовірніше, пропуск стався при переписуванні. Відновлюємо строфу за автографом: ЦНБ, ф. I, № 28336.

⁵ Єзус — польська вимова імені Ісус.

⁶ І вам, пани ляхи, царі ці не до густу.. І вам у прадіди incognito дала.— Ці три строфи на окремому листку вклеєно в автограф «Дзвону»: ЦНБ, ф. I, № 28336 — з такою авторською поміткою олівцем: «Я зачеркнув був, думаючи друкувати вві Львові (страха ради ляцька)» (арк. 3а).

⁷ Кипчакські Мамаї.— Мамай (? — 1380) — воєначальник, з 60-х років XIV ст. правитель Золотої орди — держави, в якій об'єднувалися народи різного етнічного походження: туркмени, калпаки, киргизи, волзькі булгари, половці (так на Русі називали кипчаків — народ тюркського походження). Спроба Мамай вторгнутись у межі Московського великого князівства закінчилася поразкою в Куликівській битві 1380 р.

* Тут і далі подаємо примітки П. Куліша в автографах «Дзвону» й окремих поезій, що ввійшли в цю збірку.

⁸ ...гречка Катерини...— Натяк на численних полубовників Катерини II.

⁹ ...І землю обплили на руських кораблях.— Ідеться про першу російську кругосвітню експедицію під керівництвом І. Ф. Крузенштерна та Ю. Ф. Лисянського на кораблях «Наdejда» й «Нева» в 1803—1806 рр.

Двоє предків.— Уперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 13—14. Вірш увійшов у рукопис: ІЛ, ф. 18, № 5; ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки. Окремий автограф: ІЛ, ф. 61*, № 217.

Національний ідеал.— Уперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 15—17. Вірш увійшов у рукопис «Дзвону», поданий автором у цензурне відомство в Києві 1883 р. (ІЛ, ф. 18, № 5), і в наступні автографи збірки.

¹ Буджак — історична область між гирлами Дунаю і Дністра в XVI—XIX ст. (тепер — південна частина Одеської області). У XVII—XVIII ст. тут були кочів'я Буджацької (Білгородської) орди, підвладної Кримському ханству й Туреччині.

² Навчили ми Ляхву латину занедбати, Польщизною листи й літописи писати.— «Ляхи писали свої документи і літописі латиною, вважаючи польщизну «трудною» про сю річ, аж ось у XVI столітті двоє русинів, отець і син Більські, написали ім хроніку, і з того часу польщизна перестала вважатись за трудну» (ЦНБ, ф. I, № 28334). Ідеться про видану в 1597 р. «Хроніку» Бельського, який за походженням був українцем.

³ ...москалю живу вказали мову...— Ідеться про участь українських письменників і вчених у російському культурному, літературному й науковому процесі XVII—XVIII ст. І. Франко у розвідці «Українсько-руська (малоруська) література» писав: «На нещастя, козацькі війни, що заповнили собою всю другу половину XVII ст. і страшенно спустошили Правобережну Україну, знищили витворені там осередки духовного і літературного життя і припізнали увесь його розвиток. Що ще лишалося, йшло на службу Московщині, розпалювало вогні освіти в Полоцьку, Ростові, ба навіть у далекому сибірському Тобольську, коли тим часом старе джерело освіти, Київ, щодалі більш висихало» (Франко І. Збір. творів: У 50-ти т.— К., 1981.— Т. 41.— С. 81).

⁴ Боянська Русь — так образно автор називає Україну.

⁵ Тмуторокань — Тмутаракань, давньоруське місто на Таманському півострові, на місці сучасної станиці Таманської Краснодарського краю. Центр Тмутараканського князівства. Виникло на місці поселення Таматарха після розгрому Хозарського каганату в 965 р. київським князем Святославом Ігоревичем. Наприкінці XI ст. Тмутаракань загарбали половці, потім Візантія, в XIII ст. — генуезці, а згодом — Золота орда. Зруйноване в 1475 р. турецькими військами.

Німецька наука-розлука — Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 18—20. У «Чорній рукописі 1892» зазначено дату початку написання вірша: «Липня 31, у середу» (ІЛ, ф. 18, № 29—30, арк. 135). Як свідчить цей рукопис, складання вірша було продовжено й у другій половині серпня. Твір увійшов у рукописи «Дзвону»: ІЛ, ф. 18, № 154; ЦНБ, ф. I, № 28336. У чернетці збірки: ЦНБ, ф. I, № 28334 — у назві вірша «Московська наука-розлука» слово «Московська» закреслено й над ним написано: «Німецька».

¹ Греч Микола Іванович (1787—1867) — російський журналіст, письменник, філолог. У 1831—1859 рр. разом з Булгарінім видавав газету «Северная пчела», що користувалася покровительством III відділу і вела боротьбу проти прогресивного напрямку в літературі. Після придушення повстання декабристів — монархіст і реакціонер.

* Фонд 61 — це фонд Василя Лукича (Володимира Лукича Левицького; 1856—1938), західноукраїнського видавця, редактора в 1890—1897 рр. львівського журналу «Зоря». Поетичні твори Куліша, автографи яких зберігаються в цьому фонді, були надіслані автором для публікації в «Зорі». Однак більшість з них не була надрукована в цьому часописі.

² Булгарін Фадей Венедиктович (1789—1859) — російський журналіст, письменник. Видавав (разом з М. Гречем) реакційні газету «Северная пчела» і журнал «Сын отечества» (1825—1839). Автор історичних і морально-дидактичних романів. Вороже ставився до української культури.

³ Пихно Дмитро Іванович (1853—1913) — російський економіст, у 70—80-х роках — автор праць з політекономії, статистики та історії права. Займався обґрунтуванням фінансової політики царизму, спрямованої на покращення економічного становища дворянства. З 1877 р. — приват-доцент, а в 1888—1902 рр. — професор кафедри економічних наук Київського університету. З 1879 р. — редактор київської реакційно-монархічної газети «Киевлянин».

⁴ Росава — річка в теперішніх Київській та Черкаській областях, ліва притока Росі (басейн Дніпра).

⁵ Дерпт — колишня (з 1224 до 1893 р.) назва міста Тарту.

⁶ Де помиливсь одважний розум шведський... — Натяк на поразку шведів у Полтавській битві 1709 р.

До Тараса за річку Ахерон. — Уперше надруковано в зб.: Дзвін. — С. 25. Вірш увійшов у рукописи: ІЛ, ф. 18, № 5; ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки.

¹ Харон — у грецькій міфології перевізник померлих через річку Стікс та Ахерон у царство мертвих.

Останньому кобзареві козацькому. — Вперше надруковано в харківській газеті: Южный край. — 1885. — № 1384, під назвою «Кобзареві». Передруковано у вид.: Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. — К., 1884. — С. 293—295.

Це перша половина вірша «Слава», вперше опублікованого за автографом, що зберігся у М. М. Кочубея, у вид.: Сочинения и Письма П. А. Кулиша. — К., 1908. — Т. 1. — С. 314—318. Поперек останньої сторінки автографа є дописка Кулиша Кочубеєві (олівцем), датована 10 липня 1876 р. (ЦНБ, ф. I, № 28401, арк. 9).

Під назвою «Кобзареві» вірш увійшов у рукописи «Дзвону»: ЦНБ, ф. I, № 28331; ІЛ, ф. 18, № 4, під назвою «Останньому кобзареві козацькому»: ІЛ, ф. 18, № 153 — і в наступних автографах збірки. Подається за зб.: Дзвін. — С. 26—27.

¹ Слава не поляже... — Рядок з послання Т. Шевченка «До Основ'яненка».

² І унуки те забудуть, Що дідам розкаже. — «Дивуються було не помалу письменні наші люде, чоґо так швидко позабувано козацькі думи на Україні: минуло тільки 44 роки по зруйнуванню Січі, а вже князь Цертелєв (1819) зібрав тільки з десяток кобзарських дум. Після Цертелєва зібрано їх вельми мало, а тепер уже не чути по Україні ні одної несписаної. Се того, що й саме зруйнованне Січі було всім станам нашого товариства ділом байдужнім. Нехай читає охочий у «Записках о Южной Руси», як неважливо старики, що бачили своїми очима запорожців, промовляли до мене про січовиків. Не то що темні онучата позабували славу козацьку, і самі письменники, видаючи старосвітські думи, не розуміли вже їх тексту. М. Максимович печатав (1834); попи в ладівницях замість пани в ладівницях, думаючи, що ладівниця має своїм коренем ладан. М. Лисенко в «Збірнику українських пісень» (1868) замість: «Ой Богдане, Богдане, запорозький гетьмане», печатає за мужичого співу: «Ох і ти, Лимане, ти, Лимане, та запорозький отамане»; а В. Антонович і М. Драгоманов, заходившись коло вивчення «Исторических песен малорусского народа», печатають Лях Бутурнак у році 1874 без коментаря, так само як П. Лукашевич напечатав у 1835 році, не знаючи, що ключниками галерськими були потурнаки, ті, що потурчилися, як і сей «сотник переяславський, недовіроч християнський» (ЦНБ, ф. I, № 28401, арк. 5)

³ Ні з порядком господарським Бились гайдамаки...— «Історію України підправлено до смаку того ліберальства, що шукає доблесті громадської не там, де люде працюють коло порядного збирання достатків, а там, де останню одѣжу з плечей проциндрюють. Засліплені видуманими літописями Грабянок, Величків, Кониських або перевертнів латинської шляхти, українські історики ігнорують «Літопись Самовидця», котра малое козацтво таким, яке воно було. Уже під роком 1648 Самовидець пише: «И па тот час туга великая людем всякого стану значним була и наруганія от посполитых людей, а найбільше от гультайства, то есть от броварников, винников, могильников, будников, наймитов, пастухов, же либо якій человек значный и не хотѣл привязоватися до того козацкого войска, тилько мусѣл задля позбытга того насмѣвска и нестерпимых бѣд в побоях и кормах незвычайных, и ти мусѣли у войско приставати до того козацтва» (ЦНБ, ф. 1, № 28401, арк. 5—6).

⁴ Да з татарами братались, з турками еднались.— «Спершу козаки були тільки в татар. Озівські козаки перевернулись на Донських, приймаючи до себе розбишак звідусюди. Город Черкаси був певно колоніско черкаською. З донцями черкаси були свояки, а запорожці — побратими. Черкаси були вірою християне, та безбожні пірати на Чорному морі за Длугоша, котрий не дожив до козацтва слов'янського. Про козацку віру здавна писали, що вона турецька, і не зовсім дармо. Між козаками було доволі татар і турок повсякчаси. Тим вони і бились, і дружили з татарами так само, як з ляхами, як з москалями, як з волохами. Запорожці воювали вкупі з кримцями, що бунтувались проти турецького султана, ще до Сулими й Павлока. Після павлюківщини багацько козаків поховалось од шляхти між ордою. Дружба з нею Хмельницького Богдана «на спустошенне християнства», як мовляв Самовидець, знана всім добре. Син його з ченців зробивсь потурнаком. Петро Дорошенко був гетьманом турецьким. Запорожці од царя Петра втікали під турка, а гетьман їх Орлик прийняв закон Магометів, женився на туркені і мав з нею дітей. Заправляла низовцями здавна така польська шляхта, що робилась банитами. Банитів було повсякчаси багацько між потурнаками, а в війську Хмельницького налічено їх до шести тисяч. Оці ж то люде були страшні панам і яко турецькі ватажки, і яко отамани козацькі. Отчества не було їм ні в Польщі, ні в Московщині, ні в Київщині: всі традиції були в них порвані. Козаки також рвали давні традиції, цурались ба й рідної сем'ї, письменства не любили; ніяких не вели хронік, навіть кошового отамана вибирали тільки з таких, що не знали ні читати, ні писати» (ЦНБ, ф. 1, № 28401, арк. 6—7).

⁵ Утікали в нетрі слуги, що в панів прокрались...— Панські слуги-шляхтичі (бо пани мужиків до послуги собі не брали) раз по раз утікали за Пороги. Втративши честь між своїм шляхетним товариством, їм ніде було дітись, як іти в комишники; а як часто обкрадали вони панів, про се свідчать акти київської комісії» (ЦНБ, ф. 1, № 28401, арк. 7).

⁶ І, влизнувши з рук у ката, Гетьманами звались.— «Павлюк піймався укупі з Сулимою, которого не помилювано, хоч він перед смертю прийняв і латинство. Павлока Хома Замойський випрохав у короля, як уже він був у катівських руках. Се діялось у грудні 1635 року, а в 1636-му Павлюк озвався уже гетьманом голоти, котра хотіла тільки козакувати, нічого не роблячи. Коли не зятагав її ніхто чи в Волощину, чи в Московщину, чи в Турещину, вона шарпала дома що запопала, не минаючи й тих сіл чи входив, що були поприписувані до руських церков і монастирів» (ЦНБ, ф. 1, № 28401, арк. 7).

⁷ А зідравши шкуру, м'ясом з турчином ділились...— «Хоч і звали козаки панів душманами своїми, а проте страшні були людем самі, як жовніра або татарва. Про Наливайка знаємо, як він спустошив мужицькі двори всюди, де проходив. Которі мужики не давали йому стації, тим різав носи і вуші. Тарас, которого псевдо-Кониський зве Трясилом, теро-

ризував мужиків по Київщині, щоб обороняли віру від Конецпольського, котрий віри не займав і которому руські ченці Пустинського монастиря жалілись на козаків. Павлюк мав звичай розсилати комишину по мужиках, щоб вистачали всього на його військо, що звелять козаки. Як побачить було мужик під хатою комишину, мусить уволити всю волю козацьку. Гостряниця, чи Острянин, займав цілі села і гнав поперед себе в московські пустині на нові козацькі осади. Терор Хмельницького був страшений. Як нічим було заплатити орді за підмогу, платив селянами. Брали татаре тільки молодіж, дівчат і дівтору. Се все йшло на турецькі базари, точнісінько як живе м'ясиво. З того ж то часу пійшла народна пісня:

Та бодай Хмеля Хмельницького
Перва куля не минула,
Що велів брати дівки й паробки
І молоді молодіці...

Як зігнали козаки після паліївщини весь народ з правого берега Дніпра в Гетьманщину, тоді Чигиринщина, Черкащина, Білоцерківщина і т. д. залягли пустиною, по котрій білили тільки людські кістяки, як се прописав нам Самійло Величко після огляду Правобочної України своїми очима. Козаки пишались такими подвигами. Мальований запорожець вихваляється ними так:

Лучалось мені на степу варити пиво;
пив турчин, пив татарин, пив і лях на диво;
багато і тепер лежить по степу з похмілля
мертвих голів і кісток від того весілля.

Степом зве козак ту землю, що була густо осаджена до Хмельницького. Чиї ж се там голови й кістки «лежали з похмілля»? Не одних турків, татар та ляхів (шляхти, сільських господарів), а найбільш тих, про котрих Самовидець мовляв, що вони «во всем жили обфито в збожах, в паськах», людей посполитих, селян, мужиків, котрих козаки і підпоїли, і піддурили, і залякали, а коли ні, то татарві живцем поодавали. Се було те саме пиво, що до його заохочував «голоту» Хмельницький: «Починайте,— мовляв,— варити з ляхами пиво: лядський солод, козацька вода, лядські дрова, козацькі труда». Автор кобзарської думи, як бачимо з її характеру і складу, був такий мислитель, якого могла виробити за нашого часу хіба Паризька комуна, і такий поет, котрий прийшовся б якраз по душі московським нігілістам. Історія козацтва буде не що інше, як історія п'яної демагогії і безощадної руїни» (ЦНБ, ф. I, № 28401, арк. 7—8).

⁸ Прокляла своє козацтво Україна-мати.— «Хоч Мазепу звелів проклясти цар Петро, та й народна муза додала до його клятьби своє слово:

Та вже ж твоя, псе Мазепо,
І душа проклята.

Як допитуюсь, було, я в стариків: що то за гайдамашина була? — вони мені частенько, було, одвітують: «Проклята була! Як поп'ється, то йому не кажи ні злого, ні доброго,— така собача юха!» Хіба ж сі слова не те саме, що сказано в пісні про «пса Мазепу»? А як послухати наших істориків, дак се були народні визволителі. Прислухаймось тільки, як Залізняк привітав хлоп'ят, в'їздячи в Черкаси: «Здорові, сучаки!» Прислухаймось, що казали колії людям, котрі на них із-за ліси дивились: «У хату, мурею, а то запалю!» Такі зістались про них споминки в живих людей. А гірш усяких споминок — всенародне забуття козаків з їх гетьманами й їх славою. Прокляте забуття козаки заслужили. Тільки школярський недомисел силкувався у нас вернути з того світу кривавого вампіра — козащину і поставити його навіть

оборонцею віри і церкви, та світло історичної критики не попустило дикій химері закоренитись між письменною темнотою» (ЦНБ, ф. I, № 28401, арк. 9).

На перелозі.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 31—32. Твір увійшов у рукопис: ІЛ, ф. 18, № 153 — і в наступні автографи збірки.

¹ Може, зорю переліг той... Чистої, святої.— Рядки з вірша Т. Шевченка «Чигрине, Чигрине...» (1844).

² Гарячу кров із християн точити.— «Шевченко про завоювання Кавказу:

Отам-то милостиві ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо... Лягло кістьми
Людей муштрованих чимало,
А сліз? а крові? напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками... і т. д.» (ЦБН, ф. I. № 28334).

Рядки з твору Т. Шевченка «Кавказ»:

Забули ми.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 33—34. У «Чорній рукописі 1892» вірш записано без назви, із зазначенням дати створення: «Серпень 31, у понеділок» (ІЛ, ф. 18, № 29-30, арк. 41). Вірш увійшов у рукописи збірки: ІЛ, ф. 18, № 154; ЦНБ, ф. I, № 28334, 28336, 28337. У «Додатках до «Дзвона» (ЦНБ, ф. I, № 28342) назва — «Віщий дух».

¹ Забули з Римом боротьбу чернечу...— Йдеться про боротьбу православних монахів проти поширення католицизму на Україні в XVI—XVII ст.

² Бо ян — давньоруський співець-дружинник другої половини XI — початку XII ст., ушавлений у «Слові о полку Ігоревім».

³ Мстислави...— Йдеться про давньоруських князів: Мстислава Романовича та Мстислава Ізяславовича — великих князів київських; Мстислава Володимировича Хороброго (?—1036) — князя тмутараканського і чернігівського; Мстислава Даниловича — князя волинського; Мстислава Володимировича (1076—1132), великого князя київського, який у 1129 р. загнав половецькі орди за Дон і Волгу; Мстислава Мстиславовича Удалого (?—1228), який княжив у Трипільлі, Торопці, Новгороді й Галичі і здійснив успішні походи проти половців.

До Мазепи, прочитавши його біографію.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 40—41. Вірш увійшов у рукописи: ЦНБ, ф. I, № 28331, № 28332 — і в наступні автографи збірки.

¹ ...прочитавши його біографію.— Найімовірніше, йдеться про наукову працю М. Костомарова «Мазепа. Историческая монография», опубліковану в журналі: Русская мысль.— 1882.— Кн. 1—5, 8—12, окремим виданням (М., 1882) і разом з його ж статтю «Мазепинці» — в 16-му томі «Исторических монографий» Костомарова (Спб., 1885).

² Мазепо, зраднику...— У відповідь на політику імперського колоніалізму Петра I по відношенню до України І. Мазепа 1708 р. вступив у спілку з шведським королем Карлом XII. У договорі між І. Мазепою і Карлом XII та його польськими союзниками записано: «Україна обох сторін Дніпра з військом Запорозьким і народом малоросійським має бути вічними часами स्वобідною від всякого чужого володіння [...] Союзні держави ні під протекстом освободження її, чи під яким-небудь іншим не мають претензій на абсолютну власть над Україною і військом Запорозьким, ні на ленну залежність, чи якусь підвласність, ані не мають брати з неї яких-небудь доходів чи податків. Не мають забирати собі чи обсаджувати своїми залогами кріпостей українських, які були чи зброєю чи трактатами здобуті від Москви. Не мають ставити нових укріплень в землях українських, ані іншим не дозволяють. Мають Україну содержувати в цілості і іншим не дозволяти

якимсь чином гнести. Цілість границі її, непорушність вільностей, законів, прав і привілеїв її свято мають заховуватися, аби Україна вічними часами свobodно тишилася своїми правами і вільностями без всякого ущербка» (публікація М. Брайчевського. Див.: Іван Мазепа: Правда і вигадки // Україна.— 1990.— № 6.— С. 11). Як зауважив Ю. Барабаш у статті «Іван Мазепа — ще одна літературна версія», «зрада самодержцеві, тиранові — то ще не є зрада народів» (Київ.— 1988.— № 12.— С. 140).

³ Ти був у нас колись народним ідеалом...— «Читай у прегарних, правдиво поетичних «Записках Селецького» («Киевская старина» 1884 року), як за Мазепу стояв Шевченко і його меценат, князь Рєпнін з княжною» (ЦНБ, ф. I, № 28339, с. 56).

Селецький Петро Дмитрович (1821—1880) — вихідець із старовинного знатного українського роду, поміщик, власник с. Малютинці (Отрада) Пирятинського повіту на Полтавщині. Закінчив Київський університет. Протягом 30-ти років перебував на адміністративній службі у Києві — був чиновником особливих доручень при київському генерал-губернаторі, згодом — київським губернським предводителем дворянства. Посмертно опубліковані його мемуари: Записки Петра Димитриевича Селецького.— Часть первая: 1812—1846 год // Киевская старина.— 1884.— Т. 8.— Кн. 2-4; Т. 9.— Кн. 5-8; Т. 10.— Кн. 9.

На Різдвяні свята 1843 р. (за ст. ст.) Селецький відвідав маєток князя М. Г. Рєпніна в Яготині (тоді містечко Пирятинського повіту Полтавської губернії, тепер — райцентр Київської області). На той час у маєтку Рєпніних жив Т. Шевченко. Селецький згадував: «Несколько раз играл я на фортепьяно в Яготине, и музыка моя очень нравилась; Варвара Николаевна (княжна В. М. Рєпніна.—С. Н.) предложила мне написать оперу, либретто взялся составить Шевченко, сюжетом избрали Мазепу. Сюжет для оперы действительно богатый. Много драматизма, действия, разнородные элементы: велико- и малорусский, шведский, польский. Но в разработке драмы и в языке либретто мы расходились. Все стояли за личность Мазепы и хотели представить его поборником свободы в борьбе с деспотизмом Петра. Хотя Петр никогда не был моим героем, но в действиях Мазепы я не находил также ничего героического и желал представить его таким, каким он был в действительности. В пылу спора у меня сорвалось слово: изменник, и мы чуть-чуть из-за этого не рассорились. Варвара Николаевна и Шевченко хотели, чтобы либретто было написано на малорусском языке, я был противоположного мнения и уверял, что Шевченко владеет настолько русским языком, что хорошо напишет либретто; если писать оперу, говорил я, так писать оперу серьезную и на языке общедоступном, а не какую-нибудь «Наталку-Полтавку». Каждый остался при своем мнении, тем дело и кончилось в Яготине» (Киевская старина.— 1884.— Т. 9.— Кн. 8.— С. 621—622).

Про співчутливе ставлення Т. Шевченка до гетьмана Мазепи див. у розвідці В. Марочкіна «Образ Івана Мазепи в художній літературі» (Іван Мазепа: Правда і вигадки / Полемічні нотатки // Україна.— 1990.— № 6.— С. 11).

⁴ Щоб їх друковано земляцтву до науки...— «Така була колись пошесть на мазепщину, що й шановний трудолюбець Іосип Бодяньський чайв чогось дивного від не знаних ще світові документів, про що й шептав мені «потай Бога, щоб і чорт не знав» (ЦНБ, ф. I, № 28335, арк. 1).

Яке нам діло до того? — Вперше надруковано в катеринославській газеті: Днепр.—1885.—№ 360.— 16 січн., під назвою «Земляцький романс». Вірш увійшов у рукописи: ІЛ, ф. 18, № 5; ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки. Подається за зб.: Дзвін.— С. 44.

Свина та Цуцик (Байка).— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 48—49. Вірш увійшов у рукописи: ІЛ, ф. 18, № 5; ЦНБ, ф. I, № 28331 (див.: «Реєстрик»), № 28334, № 28336, № 28337; ІЛ, ф. 18, № 154.

Щи глик.— Уперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 50. Байка увійшла в автографи збірки: ЦНБ, ф. I, № 28334, № 28336, № 28337; ІЛ, ф. 18, № 154.

«Презній».— Уперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 55—56. Вірш увійшов у рукописи: ЦНБ, ф. I, № 28331, № 28332 — і в наступні автографи збірки. Окремий автограф вірша: ІЛ, ф. 61, № 228.

Перед Гоголевим честенем.— Уперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 59. Під назвою «Перед Гоголевим бюстом» вірш увійшов у рукописи: ІЛ, ф. 18, № 5 (тут перша назва була: «Перед Гоголевим бюстом у Ніжени»; «у Ніжені» — закреслено); ЦНБ, ф. I, № 28331; ІЛ, ф. 18, № 4. У збірці: ІЛ, ф. 18, № 153 — «бюстом» виправлено на «честенем». Остання назва — і в наступних автографах «Дзвону».

¹ И славен буду я, доколь в подлунном мире Жив будет хоть один пиит.— Рядки з вірша О. Пушкіна «Я памятник себе воздвиг нерукотворный...».

Титани.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 60—62. З підзаголовком «На взір грецини» вірш увійшов у рукописи: ЦНБ, ф. I, № 28331; ІЛ, ф. 18, № 4. У рукопису: ІЛ, ф. 18, № 153 — і в наступних автографах збірки твір вміщено без підзаголовка.

¹ Титани на Зевеса розізлились...— У грецькій міфології титани — діти Урана (Неба) й Геї (Землі) — за намовою матері повстали проти батька й утвердили владу свого молодшого брата Кроноса, якого згодом скинув Зевс. Один з титанів — Япет та його нащадки розпочали тривалу й жорстоку боротьбу проти Зевса й інших нових богів-олімпійців. За допомогою сторуких велетнів гекатонхейрів й однооких велетнів кіклопів, яких Зевс визволив з темниці, титани були переможені й скинуті в підземне царство (пекло) Тартар.

² Бріарей — один із сторуких велетнів гекатонхейрів. За версією Гомера, Бріарей допомагав Зевсові в боротьбі з титанами; інші поети (Антимах, Каллімах, Вергілій), навпаки, роблять його, поряд з іншими титанами, ворогом богів. Куліш іде за другим трактуванням Бріарея.

³ Енкелад — у грецькій міфології один з гігантів — близького до богів роду велетнів. Йх народила Гея, щоб помститися Зевсові за ув'язнення титанів Тартар. Гіганти кидали на Олімп уламки скель, але були переможені богами, яким на допомогу прийшов Геракл.

⁴ Ереб — у грецькій міфології підземне царство мороку, через яке душі померлих проходять у потойбічний світ Аїд.

⁵ Косинський Криштоф (? — 1593) — гетьман українських реєстрових козаків на початку 90-х років XVI ст. У 1591—1593 рр. очолював перше велике антифеодалне повстання на Україні проти гніту української і польської шляхти.

⁶ Павлюга — Павлюк, гетьман нереєстрового козацтва.

До рідного народу, подаючи йому переклад Шекспірових творів.— У ранній редакції вперше надруковано в зб.: Хуторна поезія.— С. 72—73. Пізніше Куліш істотно переробив цей вірш: у глибинах вітчизняної історії, в Київській Русі, він побачив культуротворчі діяння і представив їх як зразок для сучасників. Окремий автограф (чернетка, перша редакція з виправленнями): ЦНБ, ф. I, № 28333, арк. 12. У новій редакції вірш увійшов у рукопис «Дзвону»: ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки. У новій редакції вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 63—64. Подається за цим виданням.

Гомер і Шекспір.— Уперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 65—66. Твір увійшов у рукопис: ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки.

¹ Мегера — одна з богинь-месниць, уособлення заздрощів та гніву.

² ...Дорошенко, вихрювата гиря...— «Кошовий отаман Сірко писав до Петра Дорошенка: «Вихрювата голова!» (примітка П. Куліша до вислову «вихрюватий гетьман» у вірші «Він і Вона» в чернетці «Дзвону»: ЦНБ, ф. I, № 28334, арк. 5).

³ Кромвель Олівер (1599—1658) — діяч англійської буржуазної революції. Очолована Кромвелем парламентська армія здобула перемогу над

роялістами у двох громадянських війнах (1642—1646 і 1648), внаслідок чого було проголошено Англію республікою. Разом з тим Кромвель жорстоко розправлявся з демократичними рухами, а в 1653 р. встановив особисту диктатуру — протекторат.

До Богдана.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 70—71. Вірш увійшов у рукопис: ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки.

¹ Бо змалку в Мокрського лукавити навчався І єзуїтської правдивості набрався.— «Учився Хмельницький у галицькому Ярославі, в єзуїтській колегії. Наставник його ксьондз Мокрський служив опісля послом між ним і Яном Казимиром» (ЦНБ, ф. I, № 28334, арк. 33). Мокрський-Гонцель Анджей (? — 1649) — польський письменник, учитель Львівської єзуїтської колегії XVII ст., де навчав, зокрема, Б. Хмельницького.

Побратими.— Уперше надруковано в газ.: Днепр.— 1885.— № 371.— 13 лют. Вірш увійшов у рукописи: ІЛ, ф. 18, № 5; ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки. Окремий автограф: ІЛ, ф. 61, № 225.

Подається за зб.: Дзвін.— С. 72—73.

Козацький жаль.— Уперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 74—75. Вірш увійшов у рукописи: ІЛ, ф. 18, № 5; ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки.

¹ Німень — Німан, ріка в межах Білорусії та Литви, бере початок на відрогах Мінської височини.

² Конецпольський Станіслав (1591—1646) — польський магнат, великий коронний гетьман з 1632 р. Очоловав польське військо на Україні (з 1623 р.), яке жорстоко розправлялося з національно-визвольним рухом. В 1635 р. з ініціативи С. Конецпольського було збудовано фортецю Кодак.

³ Дике Поле — земля між Доном, верхньою Окою та лівими притоками Десни і Дніпра. Освоєння Дикого Поля почалося стихійно в XVI ст. Назва вживалася до кінця XVIII ст.

⁴ ...сонне потурнацтво над Босфором.— «Султани правили турками через креатур своїх потурнаків, яко таких людей, що в Туреччині не було в них роду» (ЦНБ, ф. I, № 28334, арк. 36).

Яка пані, такі й сані.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 76—79. Під назвою «Наука і життя» і з епіграфом «Яка пані, такі й сані. Пословиця» вірш увійшов у рукописи: ІЛ, ф. 18, № 5; ЦНБ, ф. I, № 28331; в останньому рукопису епіграф автором закреслено, а назву виправлено. Під новою назвою твір увійшов у наступні автографи збірки. У рукопису: ЦНБ, ф. I, № 28334 — додано новий епіграф. Окремий автограф: ІЛ, ф. 61, № 234.

¹ Часловець — богослужбова книга з текстами релігійних пісень та молитов, призначених для щоденних церковних відправ (у давнину правила за читанку при навчанні грамоти).

² На Псалтирі ж златострунній...— У давнину Псалтир використовувався як підручник для навчання грамоти.

³ Світ великий Катерина...—

«Великий світ наша Мати

Напуст напустила,

Славетне військо Запорозьке

Та й занапастила.

Пісня про зруйнування Січі» (ЦНБ, ф. I, № 28334, арк. 38).

⁴ Жаботин — село теперішнього Кам'янського району Черкаської області. Звідси почалося гайдамацьке повстання 1768 р.

⁵ Знов би наші заспівали: Що за добре на Україні! —

«Та не буде лучче, та не буде краще,

Як у нас на Україні,

Що немає жида, що немає ляха,
Не буде унії.

Гайдамацька пісня (ЦНБ, ф. I, № 28334, арк. 38; надрукована у вид.: *Історичні пісні.*— С. 195).

⁶ І червону кров у полі з золотим піском мішали.— «Хмельницький у кобзарській думі велить козакам — голови волохам, як галкам, стинати, кров їх у полі з жовтим піском мішати. (А волохи були православніщі від самого козацтва.)» (ЦНБ, ф. I, № 28334, арк. 38).

⁷ Знов би плач був і в Любліні, і вві Львові, і в Варшаві...— «Козаки городів руських не милували так само, як і польських: воювали-бо вони не з ляхами, а з панами, властиво кажучи — з людьми можливими» (ЦНБ, ф. I, № 28334, арк. 39).

⁸ І трусивсь би москалюга...— «Як наступав Петро Сагайдачний на московські городи року 1618, дак погрожував обложенцям такими словами: «Не блазнитесь о вашей силѣ: город ваш, як птаха, рукою возьму, кожному з вас руку й ногу одотну і псам повергнуть велю». А козацтво його вихвалюлось посліві Оборицькому, так: «Перед військом Запорозьким тремтять Турецина, Польща і весь світ» (ЦНБ, ф. I, № 28334, арк. 39).

Земляцтво.— Вперше надруковано в газ.: Днепр.— 1885.— № 372.— 15 лют. Вірш увійшов у рукопис: ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні збірки. Окремий автограф: ЦНБ, ф. 61, № 218. Подається за зб.: Дзвін.— С. 80.

¹ Тогда какой-то злобный гений Стал часто навещать меня.— Рядки з вірша О. Пушкіна «Демон». У Пушкіна — «тайно навещать».

² Де дурень-бо дурня в пекло поганяє...— «У поемі Панька Небрехи «Куліш у пеклі» виявлено, що в пекло заганяють брехунів брехуни, і пекельник-бо диявол стався отцем олжи, а через те саме душогубцем; брешуть же між нами не хто, як дурні: премудрість-бо доводиться рідною сестрою правді» (ЦНБ, ф. I, № 28334, арк. 39).

³ Сатири — у грецькій міфології лісові й гірські божества нижчого рангу, які уособлювали первісну грубу силу природи; демони родючості, постійні супутники Діоніса — бога рослинності, родючості, покровителя виноградарства й виноробства.

⁴ Тупі скопці, казителі природи...— У «Дзвоні» — «свободи». В листі до М. Павлика від 8 листопада 1896 р. Куліш зазначив: «Треба природи, а не свободи... Може й, переписуючи, написав такий nonsens, та воно мусить нам бути предосторогою, яко річ страшенна» (ЗНТШ.— 1928.— Т. 148.— С. 237).

⁵ Бісмарк Отто фон Шенгаузен (1815—1898) — німецький державний діяч, дипломат. Шляхом воєн об'єднав німецькі землі під зверхністю Пруссії.

⁶ Лойола Ігнатій (1491—1556) — іспанський теолог, засновник ордену єзуїтів — організації бойовничого католицизму, спрямованої проти Реформації.

Слово правди.— Вперше надруковано в зб.: Хуторна поезія.— С. 51—54, з підзаголовком «Слово правди, присвячене Ганні Барвінок». З незначними лексичними і стилістичними виправленнями вірш увійшов у рукопис: ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки. У новій редакції вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 81—83. Подається за цим виданням.

Патріоти.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 87—90. У «Чорній рукописі 1891» зазначено дати написання: перших чотирьох рядків вірша — «Серпня 17, субота»; строф I—VI, IX — «Грудня 3, вівторок», строф VII, VIII — «Грудня 4, середа» (ІЛ, ф. 18, № 27—28, арк. 105, 125, 126). Вірш увійшов у рукописи: ЦНБ, ф. I, № 28334, № 28336, № 28337; ІЛ, ф. 18, № 154.

У цій поезії автор звернувся до Марії Василівни Карачевської-Вовківни (народилась на початку 70-х років), дочки Василя Никодимовича Карачевського-Вовка, київського лікаря родом з Борзенщини, українського патріота,

приятеля Куліша. У 1890 р. батько й дочка Карачевські-Вовки відвідали Кулішів у Мотронівці. Між письменником і М. Карачевською-Вовквіною зав'язалося листування, що тривало й у наступні роки. Дівчина писала до Куліша про своє захоплення його творчістю і патріотичною діяльністю, але він, з глибокою симпатією ставлячись до своєї молодой шанувальниці, не поділяв її козакофільських поглядів. У листі до М. Карачевської-Вовквіни від 7 липня 1892 р. він писав: «Кохана внучко, сизокрила голубко! Ні про що було писати до тебе. Чим я живу й дишу, те байдуже тобі, яко патріотці у к р а ї н с ь к і й, мое он патріотство починається з Олега й Святослава, захоплює кляземщину й московщину з новгородчиною, вибивається з-під монгольського ярма, помагає нам вибитись із-під езуїтської Польщі, опановує вкупі з царською раттю «пучину крові нашої» Крим, визволяє нас із-під ляхо-татарського виродка — козацтва і достойного чада його — гайдамацтва, а ввійшовши, при світлі царських шкіл, в океан всьогосвітньої науки, поновлює бояновську староруцину на звалищах кобзарських дум і живого слова народного. Тим часом ся староруцина породила вже «нове в народіх слово», слово пушкінське, і воно дало нам силу знятись вище простолудної пісні і повісті. Не вгасила пушкінська новоруцина нашого староруського, бояновського духу, а воскресила його. По своїй руській природі вона нам не ворожа — не те вона, що польщизна; бо й її зродили наші ж таки староруські розуми, ті, що, втерпявши «матір всіх руських городів», зібрали докупи яку змогли руську землю під її чада. Задатки ж нашого процвіту національного староруського були такі потужні в нашій природі полуденно-руській, що не погибли під польщизною ні за київського її апостола, Петра Могили, ні за черніговського — Лазара Барановича. Не вдовольнившись братньою новоруциною, почали вони розвиватись із свого природного кореня,— і се, поруч літератури, котру голубили царі, з'явились, наперекір царським творителям руської е д и н о с т і, проповідники руської двоїстості...

[...] в тебе козачина,— продовжував далі Куліш,— корінь і цвіт нашої національності, а в мене вона допомогла нашому культурному ходу ще менше, ніж у середніх віках нашим західним сусідам допомогли рицарі,— дарма що мало (та й позабувало) свої нібелунги. Елемент ляхо-шляхетський вкупі з елементом татаро-хлопацьким народив козачину нам на погибель, і не погибли ми з нашою староруциною єдино через те, що братня наша Русь, праведно звана Великою, спромоглась на тверду, законодавчу і виконавчу власть,— не так, як республіки шляхетська і її facsimile * республіка козацька. Очуняли ми, отверезились під її протекцією, навіть під її крутим деспотством, і позичили в неї позиченої в німця науки. [...] не в козачині наш ідеал національний. Заплатили ми козачині данину та й буде з неї. [...] Більше нам з козачиною нічого робити, так, як і нашій сусідці Європі — з розбишацькими рицарськими орденами.

На два століття зупинила вона руську культуру. Наздоганяймо ж європейців робом Великої Русі, а тим часом дбаймо про свою словесну автономію, творимо свою автономічну будучину, знаймо добре, що ми в себе дома, серед своєї рідної сем'ї, у своїй рідній хаті, що ніхто нам її не дасть, ніхто не відійме, ніхто ж і не обігріє та й не освітить її так, як ми самі.

Оце ж, бачивши, що, хоч і прихилияешся до мене, кохана внучко Марусенько, та прихилияешся як до якогось демагого-козакомана, давав не раз у тобі в руки Аріаднину нитку до виходу з того лабіринту, куди тебе завели то сліпі, то п'яні й нетямні вожді,— бачивши з твоїх листів, що розумієш Русь вузенько і твориш її собі з казок, занедбав я відписуванне тобі, хоч і не перестав любити гарну твою вдачу. Може, й тепер пишу до тебе не розумно тобі,— дарма. Колись дійдеш розуму, і коли не сама спогадаєш мене добрим словом, дак спогадають, може, твої дітки (нехай Господь ушасливить ними тебе свого часу)» (цит. за: *Могилянський М. П. О. Куліш у 90-х роках: Листи й документи // Червоний шлях.— 1925.— № 8.— С. 191—193.*)

* Точне відтворення (лат.).— Ред.

Цікаво, що 10 серпня, за кілька днів до створення перших чотирьох рядків послання «Патріотці», Куліш записав у «Чорній рукописі 1891» програмний лист до М. Карачевської-Вовківни, біля якого олівцем зазначив: «Не послано, за порадою Ганни» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 104).

¹ Поссевін (Поссевіно) Антоніо (1534—1611) — ватиканський дипломат, єзуїт. Під час Лівонської війни 1558—1583 рр. на прохання російського царя Івана IV прибув як посол папи римського до Польщі для посередництва у польсько-московських переговорах.

² Скарга (справжнє прізвище — Павенський) Петро (1536—1612) — польський проповідник, єзуїт. Виступав проти польсько-шляхетських порядків, вимагаючи посилення королівської влади і підкорення світської влади духовній. Брав активну участь у Берестейському соборі 1596 р. і в релігійній полеміці з українськими православними діячами.

³ З тим сонмом, що Христос назвав би легионом...— Згідно з Євангелієм за Марком (гл. 5, ст. 9), один грішник, якого Ісус Христос запитав про його ім'я, відповів: «Легион ім'я моє, бо нас багато».

⁴ Прославивши себе «Ісусовим Законом»...— «Zakonnik — чернець, zakon — чернечий орден; braciszki zakonu Jezusowego — братья Иисусова ордена» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 126).

⁵ Макарій (в миру — Михайло Петрович Булгаков; 1816—1882) — російський богослов і церковний історик. Закінчив Київську духовну академію, в 1879 р. був призначений митрополитом московським. Автор тринадцяти томної «Истории русской церкви» (останній том вийшов після його смерті).

⁶ Соловйов Сергій Михайлович (1820—1879) — російський історик державної школи. Ряд праць присвятив історії України, зокрема українського козацтва.

Побоянщина.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 93—95. У «Чорній рукописі 1891» зазначено дату написання вірша (без назви й останніх двох строф): «Юля 30, вівторок» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 102). У ненадісланому листі до М. Карачевської-Вовківни від 10 серпня 1891 р. Куліш писав: «Ось тобі програма, писана перед новим появом твоїм у Ганниній Пустині» — і далі йшов текст вірша «Побоянщина», без назви й останньої строфи (там же, арк. 104). Цей вірш (теж без назви й останньої строфи) Куліш надіслав М. Карачевській-Вовківни в листі від 23 вересня 1891 р. У цьому ж листі він пояснював, що вірш було створено як заспів до «Чотирьох дум»: «Думи про курку з курчатами», «Думи-казки про Діда й Бабу», «Думи про татарина й орапа», «Думи-перестороги». Ці думи автор мав намір випустити в світ окремим виданням (див.: *Могиланський М. П. О. Куліш у 90-х роках: Листи й документи // Червоний шлях.*— 1925.— № 8.— С. 189).

У рукописних матеріалах «Дзвону»: ЦНБ, ф. I, № 28335 — назва вірша «Наслідде по Боянові» виправлена на нову — «Побоянщина», яка в свою чергу відредагована на «Побоянщину». Під назвою «Наслідде по Боянові» вірш увійшов у рукопис «Дзвону»: ІЛ, ф. 70, № 82; під назвою «Пролог» (олівцем виправлено на: «Побоянщина») — у чернетку: ЦНБ, ф. I, № 28334; під назвою «Побоянщина» — ІЛ, ф. 18, № 154; ЦНБ, ф. I, № 28336, № 28337.

¹ Колись Боян, співець потужний... Звав Русь хоробру на войну.— Алюзії із «Слова о полку Ігоревім».

² Тепер, Бояне, вже не «в полі Незнаємому» летимо...— Алюзія із «Слова о полку Ігоревім».

³ Ти справді з уст німих і сущих Втворив хвалу віків грядущих...— «Из уст младеце и сущих совершил еси хвалу. Псалом VIII, 3» (ЦНБ, ф. I, № 28334). «З уст дітей і немовлят учинив Ти хвалу» (Біблія; Книга псалмів.— Псалом 8.— Ст. 3).

До тарасовців.— Уперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 96—97. У «Чорній рукописі 1890. 12 липня — 1 стичня (1891)» зазначено дату написання вірша (без назви): «Листопада 6, середа» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 93);

насправді ж мало б бути: «вівторок», бо далі йде дата «Листопада 8, четвер», причому спочатку було записано «п'ятниця», а потім закреслено й написано правильно (арк. 95). Вірш увійшов у «Дополнение к представленному уже в цензурное ведомство сборнику стихотворений П. А. Кулиша, под заглавием «Дзвін. Староруські думи й співи» (ЦНБ, ф. I, № 28340) — і в наступні автографи збірки.

¹ Не вернуться сподівані, Не вернетъся воля! — Рядки з послання Т. Шевченка «До Основ'яненка».

² Сізіф — у грецькій міфології володар міста Ефір. Був жорстоко покараний богами (зокрема за те, що закував Смерть у кайдани, і на землі перестали вмирати люди). У підземному царстві Аїді мусив викочувати на високу гору камінь, який, досягши вершини, щоразу скочувався вниз. У переносному значенні вислів «Сізіфова робота» — виснажлива й безплідна праця.

³ Патрокл, Аякс, Протесілай — у грецькій міфології герої, учасники Троянської війни.

⁴ Байрон Джордж Ноел Гордон (1788—1824) — англійський поет, відіграв визначну роль у формуванні європейського романтизму. Один з найулюбленіших письменників П. Кулиша.

Вельможній покозашні. — Вперше надруковано в зб.: Дзвін. — С. 98—99. У «Чорній рукописі 1890» зазначено дату створення вірша: «Паздерника 21. Неділя»; олівцем автор дописав назву: «Український патріотизм» (ІЛ, ф. 18, № 27—28, арк. 86). Ранні назви — «Український патріотизм», «Нашим ясновельможним і вельможним»; був епіграф: «Про взятки Климьчу толкуют, А он украдкою кивает на Петра. Крылов» (ЦНБ, ф. I, № 28335, № 28339). У рукопису: ІЛ, ф. 70, № 82 — і в наступних автографах збірки, а також в окремому автографі вірша: ІЛ, ф. 18, № 172 — назва: «Вельможній покозашні».

¹ ...за те одно, що вмiли гнути спину... Постали значними людьми або й панками. — За словами М. Костомарова, «уничтожение гетманщины в Малороссии хотя и могло оправдываться течением исторических судеб всего русского мира, но совершенно с такими последствиями, которые не послужили к пользе, благосостоянию и духовному развитию народа. Чтобы сплотить теснее малорусский край с другими областями Русского государства и истребить в нем могущие ожить уже примершие заветные исторические побуждения, сочли лучшим и простейшим средством разрознить сословия: козацким старшинам даровать наравне с русскими служащими в офицерских чинах дворянское достоинство и право владеть крестьянами, а простой народ, так называемое в Малороссии посольство, отдать в порабощение новоиспеченному дворянству» (Костомаров Н. П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. — 1883. — № 2. — С. 231—232).

Присвят усіх моїх творів землякам-козакоманам. Уперше надруковано в зб.: Дзвін. — С. 100—101. У «Чорній рукописі 1890» вірш записано під назвою «На спомин про бугая» і з датою: «Вересня 25, понеділок» (ІЛ, ф. 18, № 27—28, арк. 62). Вірш увійшов у рукописи: ЦНБ, ф. I, № 28335, № 28339 — і в наступні автографи збірки. Мав підзаголовок-примітку: «Присвят усіх моїх творів землякам-козакоманам, написаний вересня 25 року Божого 1890, зараз після того, як бив мене бугай, мій годованець, що я припускав його в стайні до сiна: бо парубок, Антон Дурень, прив'язав бугая з його супротивником до воза з гноєм, а сам пішов на село шукати кнуурця, що прибулдись до чужих свиней» (ІЛ, ф. I, № 154, арк. 51). В автографі: ІЛ, ф. 70, № 82 — назва: «Присвят усіх моїх творів землякам-козакоманам після одного смертоносного казуса».

¹ ...сіпаки-англичане Загнали Байрона великого шукать Гіркої смерті там, де злющі мусульмане І досі не дають з руїни греку встать. — Після конфлікту з реакційними колами англійського вищого світу Дж. Байрон брав участь у визвольному русі іта-

лійських карбонарів проти австрійських поневолювачів, а в останні місяці свого життя боровся за визволення Греції від турецького ярма. Помер у грецькому місті Міссолунгі 19 квітня 1824 р.

² Загнали Пушкіна під пістолетне дуло...— У результаті хитро сплетеної світської інтриги між О. Пушкіним і залицяльником його дружини, французьким емігрантом Ж. Дантесом 8 лютого (за н. ст.) 1837 р. відбулася дуель. Поет був поранений у живіт і через дві доби помер.

³ Недоумків лихих порадиця лиха, Дала нам розуму і серця в вєсводи Одрідде навєсне Педрила-боюна...— У «Чорній рукописі 1890» перша редакція цих рядків інша: «Тупого деспотства погибельна пиха, Дала нам в ментори сенати да синоди, Мов Дон-Жуанові Педрила-боюна...» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 62).

⁴ ...ви, що свого Богдана У моці б возвели, коли б за-взятий лях Од Вісли до Сули не дав вам прочухана І злюку не спалив на вітролетень-прах...— Польський гетьман Стефан Чарнецький (1599—1665) під час походу 1664 р. на Україну здобув хутір Суботів і звелів викинути з домовини кості Богдана та Тимоша Хмельницьких.

⁵ ...Байронового Дон-Жуана.— Куліш мав на увазі героя незакінченого роману у віршах Дж. Байрона «Дон-Жуан».

Стою один.— Уперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 102—103. У «Чорній рукописі 1890» датовано перші дві строфи цього вірша: «Вересня 5» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 45—перший); увесь вірш записано на арк. 70—71 із зазначенням дати створення: «Паздерника 1, понеділок» (арк. 69). Вірш увійшов у рукопис: ЦНБ, ф. I, № 28339 — і в наступні автографи збірки.

¹ ...Ігорів прославлених сім'я...— Куліш має на увазі давньоруських князів: Ігоря (? — 945), великого князя київського, родоначальника другої київської династії, що заступила нащадків Кия; Ігоря Ольговича (? — 1147) — князя новгород-сіверського, з 1146 р. — великого князя київського; Ігоря Святославича (1150—1202) — князя новгород-сіверського і чернігівського, організатора походу проти половців 1185 р., про який ідеться у «Слові о полку Ігоревім».

² ...цар-співець, Давид...— напівлегендарний старовєрейський цар Давид (кінець XI — бл. 950 до н. е.), засновник Ізраїльсько-Іудейської держави, столицею якої зробив Єрусалим. За церковною інтерпретацією — автор більшості текстів із біблійної Книги псалмів (Псалтиря).

Піонер.— Уперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 104. Вірш увійшов у рукопис «Дзвону», поданий автором у цензурне відомство в Києві 17 січня 1884 р. (ЦНБ, ф. I, № 28329); тут він був розміщений відразу ж після «Заспіву», і в наступні автографи збірки. Окремий автограф: ІЛ, ф. 61, № 224.

З Підгір'я.— Вперше надруковано в газ.: Днепр.— 1885.— № 371.— 18 лют. Вірш увійшов у рукописи: ІЛ, ф. 18, № 5; ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки. Передруковано у вид.: Буковинський альманах, виданий в пам'ять десятилітнього існування (1875—1885) Общества руських академіків «Союз» в Чернівцях.— Чернівці, 1885.— С. 39. Подається за зб.: Дзвін.— С. 105—106.

¹ Перун—у східнослов'янській міфології бог дощу, блискавки та грому.

Дума про курку з курчатами, на спомин про Дорнбах під Віднем та про генерала Дубельта і графа Орлова.— Вперше надруковано в зб. Дзвін.— С. 135—149.

Історію написання цього твору висвітлив І. Пулюй у статті «Кулішева дума «Курка з курчатами»: «Навесні 1882 р. жив Куліш у Львові і друкував там свої переклади Шекспіра. [...] Несподівано появилася тоді булла папи Льва XIII, котрою передано єзуїтам Василянській новіціат в Добромилі з усіма приналежними добрими і з готівкою та цінними паперами в квоті більш як 200 000 корон, а на українських священників-«обрядовців» зроблено нагінку за «москвофільство» і виточено о. Наумовичеві процес за головну

зраду. Та сим не вдоволялися галицькі можновладці, зроблено ще нагінку на академічну молодіж і при тій нагоді хотіли вони знищити мене, найближчого друга Куліша, з котрим вони мирилися, хоч оба ми були всіма знані як великі вороги «москвофільства».

Я вже довідався з газет про той процес Наумовича, аж тут несподівано з'явився в моїй хаті, навіть не вдень, а опівночі, комісар з двома конфідентами і питає мене, чи я знаю Наумовича? — «Ім'я знаю,— відповів я,— але чоловіка ніколи не бачив, та ви, пане комісаре, попали на мильну дорогу» [...] — «Побачимо,— каже він,— я маю наказ перешукати вашу хату».

На столі лежала наче приготована ціла купа листів Куліша і Івана Білозерського. Забрали листи і пішли. [...]

Та безсоромна напасть, після якої я опинився в одній з о. Наумовичем, викликала в мене велике обурення; а крім того, і немале пригноблення. Хоч я знав, що в листах Куліша і Білозерського нічого ніякого нема, до чого поліція могла б причепитися за «москвофільство», але я не міг позбутися думки, котра мене дуже мучила, що моя будуччина на університеті — тоді був я приват-доцентом фізики на Віденському університеті — як не рішена, то дуже загрожена. [...]

Незабаром після тої ревізії приїхав Куліш зі Львова до Відня. Бачивши та відчуваючи серцем моє велике пригноблення,— того року і моя мати вмерла,— старався мій друг піддержати мого духа. Для моєї розради написав він поему «Курка з курчатами» і присвятив її мені. Було се в липні після того, як ми були в Дорнбаху коло Відня, щоб віддихнути свіжим повітрям. Третього дня після оглядин Дорнбаху передав мені Куліш рукопис думи.

Певно, що Куліш при тій нагоді пригадував собі той час, коли російська поліція арештувала його, Шевченка, Костомарова і Білозерського та як він стояв на допитах перед генералом Дубельтом і графом Орловим. Але про се не згадував він нічого передо мною, та й в рукописі Куліша нема споминку про тих інквізиторів. Куліш думав тоді про «всіх» злюк, що хапають людей з їх домівок затишних, хапають «помацки» і ріжуть за золото, срібло або й так без усього.

Так повсталася його дума, і оба ми вірили, що буде колись злюкам трибунал на небі» (Шляхи: Місячник.— 1917.— Май — серп.— Зшиток 5—8.— С. 311—312).

У тому ж зшитку львівського журналу «Шляхи» І. Пуллой опублікував і першу редакцію думи — за автографом, подарованим йому П. Кулішем: «Курка з курчатами». Поема-епоея. Присвячена доктору Пулюєві на спомин про Дорнбах» (с. 314—319). Ця поема-епоея складається з трьох пісень, без заспіву і поспіву. Наприкінці тексту зазначено дату й місце написання: «1882, липня 17 н. ст. у Відні».

Пізніше Куліш зняв присвяту І. Пулюєві через непорозуміння, що виникло між ними. Занурившись у наукову працю, Пуллой не мав часу без нагальної потреби писати своєму другу в Мотронівку. Вразливий Куліш запідозрив, що Пуллой образився на нього.

Окремий автограф думи під назвою «Дума про курку з курчатами. Споминка про Дорнбах під Віднем» (без заспіву): ІЛ, ф. 3, № 1933.

В автографах «Дзвону»: ЦНБ, ф. I, № 28331, 28339; ІЛ, ф. 18, № 4, 153 — твір міститься під назвою «Дума про курку з курчатами. Спомин про Дорнбах під Віднем та про Орлова й Дубельта». «Заспіву до думи» нема. Замість назви «Поспів до думи» — «IV» (тобто пісня четверта). В автографі: ЦНБ, ф. I, № 28331 — назву «Епілог» виправлено на «IV». В автографі: ІЛ, ф. 18, № 4 — є напис: «Присвячена Володареві Степановичу Александрову».

В автографах: ІЛ, ф. 18, № 154 — підзаголовок: «Спомин про Дорнбах під Віднем та про графа Орлова й генерала Дубельта»; ІЛ, ф. 80, № 72 — «Споминка про Дорнбах під Віднем та про О ** й Д **». В автографах: ІЛ, ф. 18, № 154; ЦНБ, ф. I, № 28334 — вклеєно автором «Заспів до думи». В автографі: ЦНБ,

ф. I, № 28334 — «IV» виправлено на «Поспів до думи». В автографах: ЦНБ, ф. I, № 28336, 28337 — остаточна назва (у першому з них у підзаголовку «Споминка...») виправлено: «На спомин...»).

Окремі автографи «Заспіву до думи»: ЦНБ, ф. I, № 28338 (чернетка; вірш записано олівцем як окремий твір, що починається рядком «Відрадощі жизни! кому ви судились...»); ЦНБ, ф. I, № 28342, арк. 6 (вірш під назвою «Відрадощі жизни» («жизни» закреслено) вміщено в зошиті, озглавленому автором: «Додатки до «Дзвона». Розпочались 1892, листоп[ада] 23»).

Список «Думи про курку з курчатами» (без «Заспіву»): ЦНБ, ф. I, № 33914. Це книжечка (блокнот у твердій оправі), що належала Б. Грінченку. На кожному лівому боці її розвороту записано думу Куліша, а на кожному правому — «Дума та сама. Зробив варіант Вл. Ал-в» (це текст твору, відредагований В. Александровим). Можливо, цей рукопис був підготований до друку, про що свідчить титульна сторінка: «Дума про курку з курчатами; зложив на спомин про Дорнбах (таке гульбище під Віднем) П... К... Г. Харків. Р.Б. 1892-го». На лівому боці розвороту титульного аркуша книжечки запис Б. Грінченка: «Се писання В. С. Александрова. Йому Куліш прислав до «Складки» свою «Думу про курку з курчатами», а Александров, не вподобавши Кулішевої редакції, склав свою і послав Кулішеві, да той не згодився. У цій книжечці списано поруч обидві редакції. Б. Грінченко».

¹ Дорнбах — колишнє передмістя Відня.

² Чи тим, що в низеньких вікують хатках? — Цей рядок у женевському виданні «Дзвону» і в автографі збірки: ЦНБ, ф. I, № 28337 — пропущено. Найімовірніше, пропуск стався при переписуванні. Відновлюємо рядок за автографами: ЦНБ, ф. I, № 28334, 28336, 28342; ІЛ, ф. 18, № 154.

³ Потугу тиранства (недолюдків часть)... — «Господь часть достоянія моего и чаши моя. Псалом XV, 5» (ЦНБ, ф. I, № 28334). «Господь — то частина спадку мого та чаші моєї (у біблійній мові чаша — це доля; Біблія: Книга псалмів.— Псалом 15 (за іншою нумерацією — 16).— Ст 5).

⁴ За вітром, як царство насильства мине! — «Не тако нечестивий, не тако, но яко прах, егоже возметає вѣтр от лица земли. Псалом I, 4» (ЦНБ, ф. I, № 28334). «Не так ті безбожні,— вони як полова, що вітер її розвіває!» (Біблія: Книга псалмів.— Псалом I.— Ст. 4).

⁵ Факт автобіографічний, року 1847... — Йдеться про ув'язнення Куліша за підозрою в участі в Кирило-Методіївському товаристві.

⁶ На землю злізла ніч... — Початок байки П. Гулака-Артемовського «Пан та Собака».

⁷ Ой нумо плакати по кумові, нум, нум! — «Дітвора передражнює жаб такеньки: «Був кум, потонув, нум плакати, нум, нум» (ЦНБ, ф. I, № 28334).

⁸ Проміннем сонце б'є у сизокрилі тучи.— «Туча такбж наше слово, як і хмара.

Не боїться козаченько
Ні грому, ні тучи,
Хорошенько в кобзу грає,
До Савихи йдучи.

Пісня про Саву Чалого.

Співають про тучу й так:

Ой схопися,
Туча громовая,

Та й убій ти
Законного мужа.
Як схопилась
Туча громовая
Та й убила
Кого не любила» (ЦНБ, ф. I, № 28339).

⁹ Два студіозуси...— «Два студіозуси», що про них мова в поемі,— се Куліш і я» (Пулюй I. Кулішева дума «Курка з курчатами» // Шляхи.— 1917.— Май-серп.— Зшиток 5-8.— С. 311).

¹⁰ Самсон — давньоєврейський біблійний герой, який мав надзвичайну фізичну силу, що крилася в пасмах його волосся.

¹¹ Геркулес — латинська форма імені героя грецької міфології Геракла — силача, який звершив 12 подвигів.

¹² Агов! ходи сюди! Чи чуєш, хлопче? Siel — «Sie (ви) кажуть кельнерові замість нашого барського «челавек!» (ЦНБ, ф. I, № 28334).

¹³ Щоб нам Hausmeister'у Sperrgeld'a не платить.— «Sperrgeld (запиральні гроші) за те, що після 10-ої години відпре Hausmeister (одвірник) двері» (ЦНБ, ф. I, № 28334).

¹⁴ Як скорчивсь і жаком, про свій почувши Zahlen! — «Zahlen (платити!) гукають кельнерові. З жарту прозвано так його рахунок та й його самого» (ЦНБ, ф. I, № 28334).

¹⁵ Дарма що не доріс до золотих Bierhallen! — «Bierhallen (пивні світлиці) — так у Німеччині звуть харчевні міські» (ЦНБ, ф. I, № 28334).

¹⁶ І мов у другий раз з Єгипту утікали...— «Писано під час тріпання жидовні в Росії і втеків її поза границю (потім через Львів і Відень)» (ЦНБ, ф. I, № 28331). У тексті думи — натяк на біблійну легенду про втечу давніх євреїв на чолі з пророком Мойсеєм з так званого єгипетського полону.

¹⁷ Про Handel заказний в вас будуть у кишені.— «По дворах у Відні про жидову, що гукає знарошна гугниво «Handel! Handel!», стоїть скрізь печатаний золотом заказ: «Handel ist verboten» * (ЦНБ, ф. I, № 28334).

«Ніхто над мене не поважає великих представників єврейського народу; но поет бере свій голос у серці народу йому рідного. Лаврей (так переіначив наш хлібороб новеньке ім'я, здобуте в імперському законі замість древньої, сплямованої всякими плямами назви жид), сей лаврей ще й досі лавирує в нас вельми шкодливо між Сцільною кодексованою права і Харібдою натхненної немезидами-сестрами розправи. Такого лаврея не знаходимо по тих краях, де культура розвивається з древніх начал туземних. Оце ж само право матерньої мови дає поетові право того погляду на жида-причепу, котрий виробивсь у нас віками боротьби з кривдами чужоюдника-деморалізатора не самого тільки хлібороба, да й тих, кому хлібороб, на висотах їх багатства чи власті, доводиться рідним братом» (ЦНБ, ф. I, № 28339). Останній запис Куліш уперше зробив олівцем у «Чорній рукописі 1890», де його датовано: «Паздерника 29, понеділок» (ІІ, ф. 18, № 27-28, арк. 89 звор.).

¹⁸ Парнас — гірський масив у середній частині Греції; за міфами, одне з місць перебування Аполлона та муз. У переносному значенні — світ поезії.

¹⁹ Ні! буде, буде суд... у своїх докорах віковішних.— Перша редакція цієї строфи була іншою:

Ні! буде суд страшний на всіх жорстоких злюк,
Що в темряві беруть із сідел нас затишних:
Подавить хтось і їх, мов той Алкід гадюк,
Серед їх торжища, серед скарбовень грішних.

* «Торгівля заборонена» (нім.).— Ред.

(Куліш П. Курка з курчатами: Поема-епопея // Шляхи.— 1917.— Май-серп.— Зшиток 5-8.— С. 319). У новій редакції Куліш зняв емоційну пропаганду насильницької боротьби зі злом і віддав перевагу моральній проповіді.

Дума-казка про Діда й Бабу, про Курочку рябеньку й Надібку золотеньку.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 150—166. У «Чорній рукописі 1890» Куліш почав записувати цей твір під датою: «Паздерника 1, понеділок» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 69). Протягом п'ятниці — неділі — 5—7 жовтня 1890 р. «казку саму» було завершено (там же, арк. 74—81). Заспів до казки — «Як в омряці ночним народного життя...» — записано в «Чорній рукописі 1890» із зазначенням дати створення: «Паздерника 8, понеділок» (там же, арк. 81). Перші три строфи посіву до казки — «Я знав тебе маленькою, різвою...» — записані теж без назви, з датою: «Паздерника 13, субота» (там же, арк. 84). На берегах «Чорної рукописі 1890» біля посіву автор олівцем занотував: «13-го, 14 й 15 паздерника переписував поему про пекло та про Діда й Бабу» (там же). Остання, IV, строфа посіву до казки в «Чорній рукописі 1891» датована: «Липня 29. Середа» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 103).

Окремий автограф казки: ІЛ, ф. 61, № 219. Текст — етимологічним правописом, яким видавався у 1890 р. журнал «Зоря». Заспів озаглавлений «До моєї Знаної», поспів — «Замість епілога до моєї ж таки Знаної» (перші три строфи). У кінці тексту зазначено дату й місце написання: «Р[оку] Б[ожого] 1890, місяця паздерника 13 руського. Ганнина Пустинь». Окремий автограф дописок до казки: ЦНБ, ф. I, № 28491.

Твір увійшов у рукопис: ЦНБ, ф. I, № 28339 — і в наступні автографи збірки. В автографі: ЦНБ, ф. I, № 28339 — назва заспіву: «До моєї Знаної», посіву (без четвертої строфи): «Замість епілога до моєї ж таки Знаної». В автографі: ІЛ, ф. 70, № 82 — назва заспіву: «До моєї Знаної замість присвяту», посіву: «До моєї ж таки Знаної замість епілога» (тут і далі всі чотири строфи). В автографі: ЦНБ, ф. I, № 28334 — «Заспів до думи-казки. До моєї Знаної». «Поспів до думи-казки. Замість епілога до моєї ж таки Знаної». В автографі: ІЛ, ф. 18, № 154 — «До моєї Знаної. Заспів до думи», «Поспів до думи-казки». В автографі: ЦНБ, ф. I, № 28336 — назви «Заспів до думи-казки. Замість пролога до моєї Знаної», «Поспів до думи-казки. Замість епілога до моєї ж таки Знаної» виправлено відповідно на: «Чолом і ралець мій Знаній» та «Чолом доземний мій же таки Знаній». Останні назви — і в автографі: ЦНБ, ф. I, № 28337.

Заспів і поспів до казки присвячені Ганні Барвінок.

В автографі: ЦНБ, ф. I, № 28334, арк. 70 — над назвою казки Куліш олівцем надписав: «Се наша історія».

¹ Сердце чисто созижди во мнѣ, Боже, и дух прав обнови во утробѣ моей. *Псалом, Л, 12.*— Серце чисте створи мені, Боже, і тривалого духа в моєму нутрі віднови (Біблія: Книга Псалмів.— Псалом 50 (за іншою нумерацією — 51).— Ст. 12).

² Блаженні нищіи духом, яко тѣхъ есть царствіе небесное. *Матфея, гл. V, 3.*— «Блаженні убогі духом, бо їхнє є Царство Небесне» (Євангеліє за Матвієм, гл. 5, ст. 3). Слова Ісуса Христа, звернені до учнів.

³ Мовляв, як на умі голодній тій кумі.— «Є пословиця: «Голодній кумі хліб на умі» (ЦНБ, ф. I, № 28334).

⁴ І «за Дунай, мовляв, бистренькою заплинуть»...— «Є пісня:

Ой у полі річка,
Через річку кладка:
Не покидай, товаришу,
Рідненького батька.

Як батька покинеш,
Марно й сам загинеш:
Річенькою бистренькою
За Дунай заплинеш» (ЦНБ, ф. I, № 28491, арк. 1).

⁵ Світила лисина, як місяць-перекрій.—

«Ой місяцю-перекрою!
Не світи нікому,
Тільки мойму миленькому,
Як іде додому. Пісня». (ЦНБ, ф. I, № 28339,
арк. 165).

⁶ Прощай, громадонько, коли я з ким сварився...—
«Пісня:

Як виїжджав, шапочку зняв,
Низенько вклонився:
Прощай, прощай, громадонько!
Може, з ким сварився».

Олівцем дописано: «Співають і бранився, і се не дармо» (ЦНБ, ф. I, № 28335,
арк. 46).

⁷ За статок трудовий чи за масток мій.— «Статок —
домашня скотина і все рухоме; масток — худоба нерухома. В невольницькій
думі співають:

Нехай отець і матуся
Мою пригоду козацькою знають,
Статки-маетки збувають,
Великі скарби собирають,
Головоньку козацькою з тяжкої неволі
визволяють» (ЦНБ, ф. I, № 28339, с. 165).

⁸ Вже й думає, що він — звиняй за се — дурний.— «Етно-
графічний факт» (ЦНБ, ф. I, № 28339, с. 166).

⁹ Тим на тебе й козли скакали й барани...— «Пословиця:
на похиле дерево й кози скачуть» (ЦНБ, ф. I, № 28491, арк. 1).

¹⁰ Да хата-покришка від лошкику, від снігу...— «Хата-
покришка — се така гутірка народна» (ЦНБ, ф. I, № 28335, арк. 47).

¹¹ Тоді вже прийдеться я, ох! — раків годувать.— «У Пуш-
кіна се гарно висловлено:

И в распухнувшее тело
Раки черные впились» (ЦНБ, ф. I, № 28334,
арк. 72).

¹² Хоч і не будемо топтати більше рясту...— «Пословиця:
не довго топтатиме ряст» (ЦНБ, ф. I, № 28491, арк. 1).

¹³ Зітхнула Баба й хрест на себе положила.— На бере-
гах рукопису біля цієї та наступної строфи Куліш олівцем зазначив: «Як
бачите, не то бабу, та й самого діда малював я з С[ашу]ні» (ЦНБ, ф. I,
№ 28335, арк. 47). Йдеться про дружину Куліша Ганну Барвінок (Олек-
сандру Білозерську).

¹⁴ Дак буде поки й тху вірнесенько любить.— «Спи-
сано з натури» (ЦНБ, ф. I, № 28334, арк. 72).

¹⁵ Пливають і гудорять, а кригу, мов руками...— «У кобзарській думі про Олексія Поповича читаємо: «Човни догори мов руками підіймало» (ЦНБ, ф. I, № 28334, арк. 72).

¹⁶ Дід очі приязні пасе й не напасе.— «Не раз почуєш між людьми: чого так на мені очі пасеш» (ЦНБ, ф. I, № 28334, арк. 72).

¹⁷ Тоді як рідна мати їх безсудна Україна...— «Один сутяга, переробивши правду на кривду, хвалився, що наша земля не безсудна» (ЦНБ, ф. I, № 28491, арк. 1).

¹⁸ А заливні луги—з крутими берегами...— «Се відголос пісні:

А луги із лугами,
Береги з берегами,
Де проходять кораблями» (ЦНБ, ф. I, № 28335,
арк. 47).

¹⁹ Чи се не ти стоїш, Єрусалиме...— «У давніх письменах величали наш Київ Єрусалимом борці за древнє руське благочестя» (ЦНБ, ф. I, № 28491, арк. 1).

²⁰ Лонгобарди (лангобарди) — німецьке плем'я, що в VI—VIII ст. володіло Італією.

²¹ Туди, де сплять святі печерники в гробах? — Перша редакція цього рядка: «Туди, де святощі сіяють у гробах». Авторська примітка: «Гарно сю думку повернув у серці своїм Пушкін:

Наш Киев дряхлый, златоглавый,
Сей пращур русских городов,
Сроднит ли с буйною Варшавой
Святыню всех своих гробов?» (ЦНБ, ф. I, № 28335,
арк. 48).

²² З тим, що в душі у них таїлося, злились.— «Що таїться в душі нашого простолюддя про Київ, доволі вказати на легенду про Золоті ворота, що записав я від старця під моїм окном у Києві («Записки о Южной Руси», т. I, с. 3—5)» (ЦНБ, ф. I, № 28339, арк. 169); «В душі у простолюддя таїться незнанне такої історії рідного краю, яку йому проповідують літописці і псевдоісторики вкупі з кобзарями, котрих він праведно позабував уже тоді, як почато списувати останки покобзарщини. Не знаючи того, що хочуть, щоб воно знало, простолюдде тим самим стоїть вище тенденційної пропаганди» (ІЛ, ф. 61, № 219, арк. 4).

²³ Тут приместись би їм хоч сміттєчком до брами, Що від гріхів тяжких не одного спасла...— «Слово псалтирне: «Лучче мені приметатися сміттем у дому Божому, ніж пробувати в грішницьких селах». Брам ж печерську, названу Святими Вратами, спорудив правнук Ярослава Мудрого і три роки висидів під нею замість одвірного, у латаній покаяній свитині; а суздальський єпископ, св. Симон, бажав усю свою славу й честь повернути внівець, щоб стирчати скіпкою за сими спасеними ворітьми. За часів докозацьких люде заможні по всій нашій Русі дорого платили за те, щоб лежати в Печерську вкупі з предками» (ЦНБ, ф. I, № 28491, арк. 1).

²⁴ Куди їх крига мов руками принесла.— «Як стародавні люде жадали лежати вкупі з дідами та бабами у Печерській обителі, охочий нехай прочитає в гарній монографії О. І. Левицького «Ганна Монтовт» (ЦНБ, ф. I, № 28339, с. 170).

²⁵ Се ж, мабуть, водяна могила Переп'ята, Що кличе степову до себе вже давно.— «Про степові могили Переп'ят і Переп'ятиха нехай, спасибі йому, писне тут словечко д[окто]р Огоновський. Не

маю тих книжок, а навмання опасаюсь якої-небудь помилки» (ІЛ, ф. 61, № 219, арк. 4); «Могила Переп'ят і Переп'ятиха знаходиться в степу за Білою Церквою» (ЦНБ ф. I, № 28491, арк. 2). Переп'ят — курган VI ст. до н. е. поблизу теперішнього села Мар'янівки Васильківського району Київської області, визначна пам'ятка лісостепового населення, яке жило на території сучасної України за скіфського часу. Могила розкопана в 1845 р.

²⁶ Так швидко рід людський косар той косить, смерть.— «Смерть змаловав косарем Шевченко, сидячи разом зо мною в неволі 1847 року, та, додавши ще дванадцять інших невеличких співів сумних, передав якомусь мені, врячуючи сум сумом:

Косаря уночі
Зострічають сичі.
Тне косар, не спочиває,
Ні на кого не вважає,
Хочі не проси...» (ЦНБ, ф. I, № 28339, арк. 171).

²⁷ З Босфору женучи галери-байдаки.— «У кобзарській думі про Кішку Самійла козаки, визволившись із турецької неволі, на Лиман іспалили, Дніпру-Славути низенько вклоняли» (ЦНБ, ф. I, № 28491, арк. 2).

²⁸ ...вертоград едемський.— У християнській міфології Едем — земний рай, місце перебування перших людей — Адама і Єви.

²⁹ У боротьбі-танці, небеснім хороводі...— «Пушкін:

Светил небесний хоровод
Течет так тихо, так согласно» (ІЛ, ф. 61, № 219, арк. 5).

³⁰ І з світу другого нам звістку принесли...— «Народний погляд на тогосвітні тайни найвиразніш виявивсь у легенді про померші душі. (Читай у I-му томі моїх «Записок о Южной Руси», стр. 303—311)» (ЦНБ, ф. I, № 28334).

³¹ У величі ума...— «Слово велич я сам чув од пахаря на ниві, козака Омелька Дзюби, що виселився навпослі ув Усурійщину» (ЦНБ, ф. I, № 28491, арк. 2).

³² ...царствечко святе.— «Про таке святе царствечко, про ідеал того, чого просимо в молитві Господній, старенькі бабусі розказують казочки дітворі. З таких запечкових казочок зачернув і автор свою думку» (ЦНБ, ф. I, № 28339, с. 179).

³³ Да в старощах ще краще полюбились.— «Стих самої ж таки С[ашу]ні» (примітка олівцем — ЦНБ, ф. I, № 28335, арк. 53).

Дума про татарина й орана.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 167—172. Вірш (без останніх п'яти строф) увійшов у рукописи: ЦНБ, ф. I, № 28331, 28339; ІЛ, ф. 18, № 4, 153. У «Чорній рукописі 1890» останні п'ять строф датовано: «Листопада 6, середа» (правильно: вівторок; ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 92). Ці строфи включені в «Дополнение к представленному уже в цензурное ведомство сборнику стихотворений П. А. Кулиша, под заглавием «Дзвін. Староруські думи й співи» (ЦНБ, ф. I, № 28340). У рукописі: ІЛ, ф. 70, № 82 — і в наступні автографи збірки твір увійшов повністю.

¹ З татарина того зробивсь царський боярин... І рід новий постав дворян Карамзінних...— Натяк на татарське походження дворянського роду Карамзінних, який бере початок від боярина Семена Карамзіна (кінець XVI ст.).

² І книгу-біблію російського завіту... він перед царем гортав.— Ідеться про працю М. Карамзіна «История государства Российского» (т. 1—12, 1816—1829).

3 ...орел наш двоєглавий...— Державна емблема Московської імперії після шлюбу Івана III з візантійською принцесою Софією Палеолог (кінець XV ст.); уособлювала претензії Москви на візантійську спадщину (у IV—XV ст. двоголовий орел був державним гербом Візантії). Згодом ця емблема служила символом неподільності Європейської і Азійської Росії.

4 Надав йому ім'я велике— Ганнібал...— Ідеться про Абрама (Ібрагіма) Петровича Ганнібала (бл. 1697—1781), російського військового, інженера, генерал-аншефа. Він був сином ефіопського князя; потрапив у полон до турків як заложник, а в 1706 р. російський посол в Константинополі С. Рагузький перевіз його в Москву. У 1717—1723 рр. навчався військово-інженерній справі у Франції. О. Пушкін змалював його образ у повісті «Арап Петра Великого».

5 І був у нього син— преславний адмірал.— Ідеться про Івана Абрамовича Ганнібала (1737 або 1736—1801), сина А. П. Ганнібала. Випускник кадетського корпусу, прославився під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. З 1776 р.— генерал-цейхмейстер (командуючий морською артилерією), з 1777 р.— член Адміралтейств-колегії, з 1779 р.— генерал-поручик. У 1778 р.— головний командир фортеці Херсон, котра, як і місто, була збудована під його керівництвом.

6 І заревлі тогді гармати джерелаті... Нагнав і на Босфор, і на Єгипет страх.— Завдяки вмілому управлінню І. А. Ганнібалом артилерією під час Чесменського морського бою в Хіоській протоці 1770 р., російський флот переміг турецький і добився повного панування в Егейському морі.

7 З царського пестуна, нового Ганнібала, Прищеплений процвів рід Пушкіних старий...— Мати Пушкіна— Надія Осипівна Ганнібал (1775—1836)— була дочкою Осипа Абрамовича Ганнібала і внучкою А. П. Ганнібала.

8 Хміль— Б. Хмельницький.

9 Немало постинав шляхетськими мечами Прихильних до Москви полковницьких голів...— «Послі катастрофи під Берестечком, звідкіля Хмельницький утік слідом за ханом, покинувши 200 000 війська, в недоступній позиції, з запасом харчів і порохів на півроку, сидючи в облозі, він удержував за собою гетьманство тільки терором, і жертвами його терору були не такі люде, як Тетеря чи Виговський, а такі прихильники Москви, яких губили Брюховецький і Мазепа» (ІІ, ф. 18, № 154, арк. 89).

Дума-пересторога, вельми на потомні часи потрібна.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 173—181. Під назвою «Глас вопіючого» дума ввійшла в рукописі: ЦНБ, ф. I, № 28331. Тут ця назва виправлена на іншу, спочатку— «Давнина», потім— «Нова пересторога». Слово «Нова» теж закреслено, замість нього написано: «Дума». В автографі «Дзвону»: ІІ, ф. 18, № 4— твір має назву «Дума-пересторога», напис «Присвячена Михайлові Федотовичові Лободі» та епіграф «Уготовайте путь Господень, правы сотворите стези Бога нашего. Исаи, гл. XL, ст. 3» (с. 61). В автографах збірки: ІІ, ф. 18, № 153; ЦНБ, ф. I, № 28339— назва: «Дума-пересторога». Остаточна назва— «Дума-пересторога, вельми на потомні часи потрібна»— в рукопису: ІІ, ф. 70, № 82— і в наступних автографах збірки.

Окремий автограф думи під назвою «Давнина» (без останньої, XXIV строфи, дописаної, очевидно, пізніше): ІІ, ф. 61, № 216.

...вельми на потомні часи потрібна.— «Слова: «вельми на потомні часи потрібна»— імітація назви полеміко-церковного твору кінця XIV віку «Пересторога зъло на потомні часи потрібна» (ЦНБ, ф. I, № 28491, арк. 2). Ідеться про антигунаїтський памфлет невідомого автора «Пересторога зъло потребная на потомные часы православным христіаном», що належить до української полемічної літератури початку XVII ст.

2 Їх пісня, мов з горшка щербатого, збігає.— «Співають у пісні:

Козак жонатий —
Горшок щербатий.
Зісподу кипить,
Зверху збігає,
Де не повернеться,
Добра не має» (ЦНБ, ф. I, № 28339, с. 190).

³ ...ніби гордий Рим воїтелів святих Скрутив неволею, понівечив євреїв.— У 62 р. до н. е. римський полководець Помпей, скориставшись внутрішньою боротьбою в Іудеї, ввів туди військо. Іудея була приєднана до провінції Сирії — складової частини Римської держави. У 6 р. н. е. Іудея стала імператорською провінцією, якою керував призначений імператором намісник.

⁴ Назорей — самоназва однієї з ранніх християнських груп у Палестині. Згодом іудеї називали назореями всіх християн.

⁵ ...хто підняв нас на дурну войну...— Можливо, йдеться про I Іудейську війну 66—73 рр.— антиримське повстання селян, ремісників, декласованих елементів і рабів в Іудеї. Повстанці захопили всю територію цієї країни. В 67—68 рр. римські війська підкорили більшу частину Іудеї, у 70 р. здобули Єрусалим, а в 73-му — останню фортецю повстанців Масаду. Полонених було продано в рабство.

Не виключено, що Куліш мав на увазі велике повстання в Іудеї 132 р., очолюване Бар-Кохбою, якого підтримала палестинська біднота. Повстанці захопили Єрусалим. На придушення повстання були кинуті відбірні римські легіони, які в 135 р. взяли Єрусалим. Іудеї були виселені з цього міста і його околиць.

⁶ І ми тепер їмо з біди сласні коржі.— «Як опам'ятається хто з біди, що сам на себе накликав, та зробиться йому на світі добре, тоді говорить пословицею: «Навчить біда з салом коржі їсти». Так було й на Україні, як зникло козацтво-гайдамацтво та взялись ізнов за господарство пани. Пам'яткою того зісталась нелюба козакоманам пословиця «Поки ходили по Україні козаки з рогами (пороховими), стояли степи й поля облогоами, а як з'явилися на Україні пани в ладівницях (вища культура самооборони), стали в мужиків пироги на полицях». (Первий видавець цієї пословиці — в «Українських думках і песнях» 1834 года М. Максимович слово ладівниця (ладунка) виводив із слова ладан і через те панів напечатав по пани. І такий знавець руської мови, народності і історії вияснював нам «Слово о полку Ігоревім»)» (ЦНБ, ф. I, № 28339, с. 193).

⁷ ...на пишні вавілоні...— «Так зветься розкішна будівля. Один багатир-козак, Бабенко, спитав у мене, як я завітав до нього в гості: «У які ж вас вести вавілоні?»» (ЦНБ, ф. I, № 28339, с. 193).

⁸ А вгур — у стародавньому Римі жрець, що, спостерігаючи політ і поведінку птахів, провіщав нібито волю богів. Переносно — про людину, що перетворює свої спеціальні знання в таємницю.

⁹ Вони вже раз дурних у невилазну пхнули.— «В книзі моїй «Отпадение Малороссии от Польши» виявив я, що хмельницину зробили не козаки, а банити, инфамисы да [нрзб.], що верховодили козацтвом» (ЦНБ, ф. I, № 28339, с. 196).

¹⁰ Ви більше маєте, ніж сулить вам обман...— «Се не москалізми. Маємо річку Сулу, а в давню давнину звали ми стріли сулицями» (ЦНБ, ф. I, № 28339, с. 196).

¹¹ Поникнуть до землі, погибне вся їх путь...— «Яко вѣсть Господь путь праведных, и путь нечестивых погибнет. Псалом I, 6. Мова наша повна прослідків староруської культури, що прийшла до нас із Святим Письмом і тепер ще держиться за церковнослов'янщину обіруч» (ЦНБ, ф. I, № 28339, с. 197).

Дума про найвищий дар.— Уперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 182—187. У «Чорній рукописі 1890» під датою «Листопада 3, субота» Куліш занотував: «... вночі записав грифелем ...» — і далі йдуть перші чотири строфи «Думи про найвищий дар», без назви (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 89). Як видно з цього рукопису, автор складав твір 3—5 листопада 1890 р. (арк. 89—91).

Автограф під назвою «Найвищий дар. Присвячен Ганні Барвінок» — серед чернеток «Дзвону»: ЦНБ, ф. I, № 28335. У кінці тексту зазначено дату: «1890, листопада 5». Окремий автограф під такою ж назвою з підзаголовком: ІЛ, ф. 61, № 222. У кінці тексту зазначено дату й місце написання: «1890, листопада 5 руського. Ганнина Пустинь».

В автографі: ІЛ, ф. 18, № 154 — до назви «Найвищий дар. Присвячен Ганні Барвінок» Куліш олівцем дописав: «Додумок до «Чотирьох дум» (тобто до «Думи про курку з курчатами», «Думи-казки про Діда й Бабу», «Думи про татарина й орапа» та «Думи-перестороги»). Тут же олівцем автор виправив назву на остаточну — «Дума про найвищий дар». У цьому ж рукопису твір мав два епіграфи: «Ты рождена воспламеняет Воображение поэтов. Пушкин» (цей епіграф закреслено); «Ой коли б того Син Божий наможив, Хто праведні любощі на сей світ проложив! Праведні любощі — серденьку одрада. Старосвітська пісня» (арк. 95). У кінці тексту зазначено дату й місце написання: «1890, листопада 5. Ганнина Пустинь».

В автографі «Дополнение к... сборнику... «Дзвін»: ЦНБ, ф. I, № 28340 — назва «Найвищий дар», в автографі збірки: ЦНБ, ф. I, № 28334 — назва «Додумок до чотирьох дум». В автографах: ІЛ, ф. 70, № 82; ЦНБ, ф. I, № 28336, 28337 — «Дума про найвищий дар».

¹ Співують - вопіють: «Свят, Господи, свят, свят». — «Тут мусите зробити цитату: указати, де про се речено» (ЦНБ, ф. I, № 28334, арк. 92). «І кликав один до одного (серафими.— Є. Н.) й говорив: «Свят, свят, свят Господь Саваоф, уся земля повна слави Його!» (Біблія: Книга пророка Ісайї.— Гл. 6.— Ст. 3). «І ті чотири тварині,— кожна з них мала навколо по шість крил, а всередині повна очей. І спокою не мають вони день і ніч, промовляючи: «Свят, свят, свят Господь, Бог Вседержитель, що Він був, і що є, і що має прийти!» (Біблія: Апокаліпсис св. Івана Богослова.— Гл. 4.— Ст. 8).

На чужій чужині.— Вперше надруковано у вид.: Рада: Український альманах на 1883 рік / Вид. М. Старицького.— К., 1883.— Ч. 1.— С. 355, під псевдонімом *П. Ратай*. Вірш увійшов у рукописи: ІЛ, ф. 18, № 5; ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки. Подається за зб.: Дзвін.— С. 188.

Одвідини.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 189—190. Вірш увійшов у рукопис: ЦНБ, ф. I, № 28332 — і в наступні автографи збірки. У рукопису «Дзвону»: ЦНБ, ф. I, № 28331 — вірш мав підзаголовок «Одвідини перед компонуванням «Байди». У рукопису: ЦНБ, ф. I, № 28334 — під текстом вірша авторська дописка олівцем: «Живучи в Відні, прийняв я до себе в хату прозаїчного Пулюя, і зараз немов заціпило: перестав віршувати. Визволили мене одвідини моєї Музи. Виїхавши з нею негайно вві Львів, почав писати «Байду» і дещо інше, мов удруге на світ народившись» (арк. 93).

¹ ...в землі погибній...— «Слово погибна — те ж саме, що погибельна. В Звенигородці річку прозвано Погибною від погибелі людей у татарській неволі («Зап[иски] о Южной Руси», I, 104)» (ЦНБ, ф. I, № 28339, арк. 200).

До Кобзи та до Музи.— Вперше надруковано в альманасі: Рада.— К., 1883.— Ч. 1.— С. 353—354, під псевдонімом *П. Ратай*. Вірш увійшов у рукописи: ІЛ, ф. 18, № 5; ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки. Подається за зб.: Дзвін.— С. 191—192.

¹ Е ол — у грецькій міфології бог, володар вітрів.

² Позбудеться хоч на часину лиха.— «В надписі на [д] мальованим запорожцем читаємо:

Струни мої, струни золотії!

Заграйте мені стиха,

Ачей козак-нетажище

Позбудеться лиха...» (ЦНБ, ф. I, № 28339, с. 201).

³ Не маючи й могили, щоб іспасти.— «Ой став пугач на могилу... Пісня» (ЦНБ, ф. I, № 28334, арк. 94).

Р ай.— Уперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 193—194, без назви і трьох зірочок замість неї. У «Реестрику думам і слівам» назву вірша подано за першим рядком — «Вітаю глуш твою, куточку мій затишний» (с. III). Під назвою «Рай» вірш увійшов у рукопис: ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в інші автографи збірки, за винятком: ЦНБ, ф. I, № 28337, де твір подано без назви і без трьох зірочок замість неї (такі зірочки наявні в усіх інших неозаглавлених творах рукопису та в публікації збірки). Найімовірніше, назва випала при переписуванні. Окремий автограф (чернетка під назвою «Рай», без строфи IV): ЦНБ, ф. I, № 28330. Подається за першодруком з відновленням назви «Рай».

¹ Приветствую тебя, пустынный уголок.— Рядок з вірша О. Пушкіна «Деревня».

² В затишному раю «я води Лети п'ю»...— «Слова Пушкіна» (ЦНБ, ф. I, № 28339, с. 204). Алюзія з поеми О. Пушкіна «Домик в Коломне»: «Я воды Леты пью, Мне доктором запрещена унылость...».

Козарлюзі Лободі, послаючи йому «Байду».— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 195—196. Під назвою «Єдиному козарлюзі, Михайлові Федотовичу Лободі, послаючи йому «Байду» вірш увійшов у рукописи: ЦНБ, ф. I, № 28331; ІЛ, ф. 18, № 4; в автографі: ІЛ, ф. 18, № 154 — цю назву виправлено на: «Козарлюзі Лободі, послаючи йому «Байду», під якою вірш увійшов в інші автографи «Дзвону».

¹ *Козарлюзі Лободі...*— Йдеться про Михайла Федотовича Лободовського (1874—1913), українського літератора, перекладача, видавця. Близький знайомий П. Куліша. На Великдень 1884 р. М. Лободовський відвідав Кулішів у Мотронівці, про що написав спогад: «Три дня на хуторі у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш» (Киевская старина.— 1897.— Кн. 4.— С. 162—176).

² «Байда» — драма П. Куліша «Байда, князь Вишневецький (1553—1564)», видана окремою книжкою в Петербурзі 1884 р.

³ *Ії, мовляв той старець, «не зіськати»...*— «Я думаю, що пісня «Нема в світі правди» — се імпровізація самого кобзаря Вересая. Ні від одного кобзаря й лірика не чув я сії пісні» (ЦНБ, ф. I, № 28339, с. 206).

⁴ *Щоб на гаках по-байдинській сконать.*— Ремінісценція з української народної пісні про Байду («В Цариграді на риночку...»). У ній розповідається про Байду, борця проти турецько-татарських загарбників, якого, за наказом турецького султана, зачепили ребром за гак і залишили так конати.

Покобзарщина.— Вперше надруковано у вид.: Буковинський альманах.— 1885.— С. 40, під назвою «Кобзарський заповіт». Під назвою «Кобзарська епітафія» вірш увійшов у рукопис: ІЛ, ф. 18, № 5. В автографі: ЦНБ, ф. I, № 28331 — попередні назви — «Кобзарська епітафія», «Кобзарський заповіт» — закреслено, замість них написано назву — «Покобзарщина». Під останньою назвою вірш увійшов в усі автографи «Дзвону», крім рукопису: ІЛ, ф. 18, № 4, де цей твір озаглавлено: «Заповіт».

Подається за зб.: Дзвін.— С. 197—198.

Каверзникам.— Уперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 199. В автографі: ЦНБ, ф. I, № 28331 — назву «Україноманам» виправлено на «Каверзникам». Під останньою назвою твір увійшов у рукопис: ІЛ, ф. 18, № 153 — і в наступні автографи збірки.

Метаморфоза.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 204. Вірш увійшов в автографи збірки: ЦНБ, ф. I, № 28334, 28336, 28337; ІЛ, ф. 18, № 154. Твір присвячено М. Карачевській-Вовківні.

¹ Нечисто в них воображенъе, Не понимает нас оно.— Рядки з поезії О. Пушкіна «Разговор книгопродавца с поэтом».

Абадонна.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 205. Вірш увійшов у рукопис «Дзвону», поданий київському цензоріві 17 січня 1884 р. (ЦНБ, ф. I, № 28329),— і в наступні автографи збірки. Окремий автограф: ІЛ, ф. 61, № 224.

¹ Абадонна (Авадон) — безодня, пекло, цар безодні.

² Аминь, аминь глаголю вам... повинен естъ вѣчному суду.— Істинно кажу вам: простяться синам людським усі гріхи та ганьба, якою б вони не ганьбили; хто ж ганьбитиме Духа Святого, то не буде прощення довіку, але підлягає він вічному осудженню (Євангеліє за Марком.— Гл. 4.— Ст. 28, 29). З проповіді Ісуса Христа.

³ Гіппокрена (Ішпокрена) — джерело на вершині гірського хребта Гелікон у Греції. За міфічними переказами, виникло від удару копита Пегаса — крилатого коня, на якому їздили музи. Мало чудесну властивість приносити поетам натхнення. У переносному значенні — джерело натхнення.

Праведне панування.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 206. Вірш увійшов у рукописи: ІЛ, ф. 18, № 5; ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки.

Поетові.— Вперше надруковано під назвою «Поет» в альманасі: Рада.— К., 1883.— Ч. 1.— С. 351—352, під псевдонімом *П. Рагай*. Вірш увійшов у рукопис: ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки. Окремий автограф: ІЛ, ф. 61, № 226. Над текстом вірша олівцем Кулішова дописка: «Сей стихотвір скалічено в «Раді» Старицького задля цензури. Напечатайте, спасибі Вам, по-людськи».

Подається за зб.: Дзвін.— С. 207.

¹ Поэт, не дорожи любовию народной.— Рядок з вірша О. Пушкіна «Поэту».

² Ти — невмирущий цар, ти й над царями пан.— «Згадаймо Александра Македонського і його золоту скриньку з Гомером у поході» (ЦНБ, ф. I, № 28339, с. 212).

Царська грамота.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 208—209. В автографі: ЦНБ, ф. I, № 28335 — назва «Царська грамота». В автографах: ЦНБ, ф. I, № 28334, 28336, 28337 — «Царська грамота».

¹ Сын мой еси ты: аз днесь родих тя.— Ти Мій Син, Я сьогодні Тебе породив (Біблія: Книга псалмів.— Псалом 2.— Ст. 7). Слова Господа до Сина Божого.

² Авраам — за біблійною легендою, родоначальник єврейського народу.

Сум і розвага.— Вперше надруковано: Календар ілюстрований товариства «Просвіта» на рік звичайний 1891.— У Львові, 1890.— С. 30. Вірш увійшов у рукописи: ІЛ, ф. 18, № 5; ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки. Окремий автограф: ІЛ, ф. 61, № 226.

Подається за зб.: Дзвін.— С.— 210—211.

Муза.— Вперше надруковано: Календар ілюстрований товариства «Просвіта» на рік звичайний, 1891.— С. 29. Вірш увійшов у рукописи: ІЛ, ф. 18, № 5; ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки.

Подається за зб.: Дзвін.— С. 212.

Три поети.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 214—215. Вірш увійшов у рукописи: ІЛ, ф. 18, № 5; ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки.

¹ І про віночок свій, про любовці співає...— «Про що говорить Муза дівоча, виспівуючи віночки, видно з цього стишка:

Загубила свій віночок
Через дурний розумочок» (ЦНБ, ф. I, № 28339, с. 217).

«Квітки з сльозами...» — Вперше надруковано в альманасі: Рада.— 1883.— Ч. 2.— С. 199, під псевдонімом *П. Равай*. В рукописах «Дзвону»: ЦНБ, ф. I, № 28331; ІЛ, ф. 18, № 4, 5 — назва «Квітки з сльозами». В рукопису: ІЛ, ф. 18, № 153 — і в наступних автографах збірки назва замінена трьома зірочками. Подається за зб.: Дзвін.— С. 217.

Лілія.— Вперше надруковано в газ.: Днепр.— 1885.— № 369.— 8 лют. Вірш увійшов у рукописи: ЦНБ, ф. I, № 28331, 28332 — і в наступні автографи збірки. Окремий автограф: ІЛ, ф. 61, № 221. Подається за зб.: Дзвін.— С. 218—219.

Трое схотінок.— Уперше надруковано в газ.: Днепр.— 1885.— № 367.— 1 лют. Вірш увійшов у рукописи: ІЛ, ф. 18, № 5; ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки. Окремий автограф: ІЛ, ф. 61, № 221. Подається за зб. Дзвін.— С. 220.

¹ Одной картини я желал быть вечно зритель.— Рядок з вірша О. Пушкіна «Мадонна».

Заворожена криниця.— Вперше надруковано в газ.: Днепр.— 1885.— № 361.— 18 січн. Це переспів вірша О. Пушкіна «Вертоград моей сестры...». У листі до М. Карачевської-Вовківни від 11 вересня 1892 р. Куліш писав: «Споглянь хоч на Пушкіна: хибив і той не раз, та нікому було вказати йому хиби. От хоч би й у стихотворі:

Вертоград моей сестры,
Вертоград уединенный,
Чистый ключ у ней с горы
Не бежит запечатленный.

Се гімназiальна нісенітниця! Один з наших віршовників знарошне переспівав сей спів у пісні пісень, щоб зредагувати хоч у староруському слові новоручину, і пише (далі йдуть четверта і п'ята строфи Кулішевого переспіву.— *Є. Н.*)» (*Могиланський М. П.* О. Куліш у 90-х роках: Листи й документи // Червоний шлях.— 1925.— № 8.— С. 197—198).

В автографах: ЦНБ, ф. I, № 28331, 28334, 28336; ІЛ, ф. 70, № 82, ф. 18, № 154, в «Дополнении к... сборнику... «Дзвін» (ЦНБ, ф. I, № 28340) — вірш міститься серед переспівів з російської поезії. У списку: ІЛ, ф. 18, № 5 та автографах: ІЛ, ф. 18, № 4; ЦНБ, ф. I, № 28337 — він розташований серед оригінальних творів. У рукопису: ЦНБ, ф. I, № 28331 — закреслено підзаголовок: «На взір єврейщини». Подається за зб.: Дзвін.— С. 221—222.

¹ Серед саду-винограду... Чисту воду-прохолоду.— До цих двох строф Куліш олівцем дописав таку примітку: «Досадував мене у Пушкіна стих:

Чистый ключ у ней с горы
Не бежит запечатленный.

І не зрозумів добре, і нісенітницю сплів» (ІЛ, ф. 18, № 154, арк. 144).

Шуканне-викликанне.— Вперше надруковано в газ.: Черниговський листок.— 1862.— № 27.— С. 215, під назвою «Сонет». Передруковано в журналі: Мега.— Львів, 1863.— № 1.— С. 13. Під назвою «Шуканне-викликанне» із незначними лексичними виправленнями твір увійшов у рукопис: ІЛ, ф. 18, № 4 — та в наступні автографи збірки. У новій редакції вірш уперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 223. Подається за цим виданням.

¹ ...серед німої ночі...— У першому варіанті було: «на ліжку серед ночі».

² А він дзвенить пером...— «Ой кінь біжить, земля дрижить; Орел летить, перо дзвенить. Пісня» (ЦНБ, ф. I, № 28339, с. 223).

³ Зевесова стріла.— У першому варіанті було: «летить він, як стріла».

*До Марусі В***.*— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 224—225. У «Чорній рукописі 1890» зазначено дати створення: строфи I—IV — «Серпня 27», строфа V — «Вересня 10» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 31, 32, 50). В автографі: ІЛ, ф. 18, № 154 — назва «До Марусі Вовківни» («Вовківни» виправлено автором на «В ***»), в автографі: ЦНБ, ф. I, № 28339 — «До Марусі В***. Відпис на поетичний лист дівочий», в автографах: ІЛ, ф. 70, № 82; ЦНБ, ф. I, № 28336, 28337 — «До Марусі В***».

Послання присвячено М. Карачевській-Вовківні. Куліш надіслав цей вірш (без останньої строфи) її батькові, В. Н. Карачевському-Вовку, і в супровідному листі від 27 серпня 1890 р. зазначив: «На поетичний лист Вашої Марусі мусив і я здобутись хоч на одну поетичну ноту. Подайте, спасибі Вам, їй до ручок» (*Могиллянський М. П. О. Куліш у 90-х роках: Листи й документи // Червоний шлях.— 1925.— № 8.— С. 185*).

Цей вірш Куліш послав також О. Кониському в листі від 27 серпня 1890 р., де, зокрема, писав: «Я аж злякався, що ви таки хочете в «Дзвін» зазирнути, а може, й зазирнули вже. Оце ж, думаючи про Вас, да й став віршувати до вродливої Марусі Вовківни, відповідаючи поезією на поетичний лист її. Перепишу мій стихотвір Вам на потуху: може, хоч трохи змилюсердитесь над горопахом...» (ІЛ, ф. 18, № 153).

Ч у д о.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 226. У «Чорній рукописі 1890» зазначено дату створення: «Листопада 8, четвер» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 95). Твір увійшов у «Дополнение к... сборнику... «Дзвін» (ЦНБ, ф. I, № 28340), у рукописі: ІЛ, ф. 70, № 82 — і в наступні автографи збірки. Вірш присвячено М. Карачевській-Вовківні.

В и д і н н е.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 227—228. У «Чорній рукописі 1890» назву «Хуторна мрія» олівцем виправлено на «Видінне», зазначено дату створення: «Паздерника 22, понеділок» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 87). У рукописі: ІЛ, ф. 18, № 154 — назву «Хуторна мрія» олівцем виправлено на «Видінне», в автографах: ІЛ, ф. 70, № 82; ЦНБ, ф. I, № 28334, 28336, 28337 — озаглавлено «Видінне».

Окремий автограф — у листі Куліша до В. Н. Карачевського-Вовка від 4 листопада 1890 р.: ІЛ, ф. 61, № 233. Вірш без назви, починається рядком «Я згадую той день і час благословенний...». У кінці тексту зазначено дату й місце написання «Р[оку] Б[ожего] 1890, місяця паздерника, чи жовтня, 30, в Ганниній Пустині». Біля епіграфа з поезії Пушкіна Куліш олівцем дописав: «Оце б уже фанатики львівці і викинули. От і позичай кобзи про дурнів». Пояснення цій дописці знаходимо в листі Куліша до О. Кониського від 9 листопада 1890 р., де він обурюється, що в 20-му номері «Зорі» за 1890 р. «Позичену кобзу» «розбито, передне слово «До братів Великої Русі» і «До німців» викинуто, у «Привітанні з Доном» епіграф з Пушкіна зачеркнуто і один стих поправкою зопсовано» (ІЛ, ф. 18, № 153). Вірш присвячено М. Карачевській-Вовківні.

¹ Я помню чудное мгновенье... Как гений чистой красоты.— Рядки з вірша О. Пушкіна «К***».

² Мов олень до води, до божества жадаю.— «Имже образом желает елень на источник водный, аще желает душа моя к тебе, Боже. Псалом 41» (ІЛ, ф. 18, № 154, арк. 118). «Як лине той олень до водних потоків, так лине до Тебе, о Боже, душа моя» (Біблія: Книга псалмів.— Псалом 42.— Ст. 2).

С о л о в е й к о.— Вперше надруковано в журн.: Зоря.— 1891.— № 2.— С. 32. Вірш увійшов у рукописі: ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки. Окремий автограф: ІЛ, ф. 61, № 230. Подається за зб.: Дзвін.— С. 229.

Анахорет. Взором арабщини.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 230. Вірш увійшов у рукописи: ІЛ, ф. 18, № 5; ЦНБ, ф. I, № 28331 — і в наступні автографи збірки. Окремий автограф (чернетка): ЦНБ, ф. I, № 28330.

Невидимий співець.— Уперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 231. Вірш увійшов у рукописи: ІЛ, ф. 18, № 153 — і в наступні автографи збірки.

«Благословляю час той і годину...»— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 232. Окремий автограф (перша редакція): ЦНБ, ф. I, № 28378. Після першої строфи зазначено дату й місце написання: «1887, мая 10 вранці, в саду». На автографі помітка Ганни Барвінок: «В кінці «Байди» було написано моєю дружиною».

Під назвою «Благословляю час той і годину» вірш увійшов у рукописи: ІЛ, ф. 18, № 4 (після авторської помітки: «Кінець «Дзвонові»). В автографі: ІЛ, ф. 18, № 153 — і в наступних автографах збірки замість назви — три зірочки. В автографі: ІЛ, ф. 18, № 154 — біля назви авторська помітка олівцем: «Хуторна речивість». Вірш присвячено Ганні Барвінок.

Премудрість.— Уперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 233—234. Вірш увійшов у рукописи: ЦНБ, ф. I, № 28335; ІЛ, ф. 70, № 82 — і в наступні автографи збірки.

«Но в законъ Господни воля его, и в законъ Его поучитя день и ношъ».— «Та в Законі Господнім його насолода, і про Закон його вдень і вночі він роздуме!» (Біблія: Книга псалмів.— Псалом 1.— Ст. 2).

Хмари.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 236—237. У «Чорній рукописі 1891» вірш записано без назви, зазначено дату створення: «1 лютого, п'ятниці» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 30—31). Твір увійшов у рукописи: ІЛ, ф. 70, № 82 — і в наступні автографи збірки.

¹ Снова тучи надо мною Собралися в вышине...— Рядки з вірша О. Пушкіна «Предчувствие». У Пушкіна — «в тишине».

² Изведи из темницы душу мою исповѣдаться имени твоему.— Виведи душу мою із в'язниці, щоб славити Ймення Твоє! (Біблія: Книга псалмів.— Псалом 142.— Ст. 8).

³ Беззаконство порождаеть...— «Се болъ неправдою, зачат болъзнъ, и роди беззаконіе. Псалом VII, 15» (ІЛ, ф. 18, № 154, арк. 123). «Беззаконна зачне нечестивий, і завагітніє безправ'ям — і породить неправду» (Біблія: Книга псалмів.— Псалом 7.— Ст. 15).

Няньчина пісня.— Вперше надруковано в зб.: Дзвін.— С. 238—239. У «Чорній рукописі 1891» зазначено дату створення: «Грудня 6, п'ятниці» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 127). Вірш увійшов у рукописи: ЦНБ, ф. I, № 28334 — і в наступні автографи збірки.

¹ Евтерпа — у грецькій міфології одна з дев'яти муз, покровителька ліричної поезії. Зображували її молодою жінкою з вінком квітів та сувоєм біля ніг.

² Мельпомена — у грецькій міфології одна з дев'яти муз, покровителька жанру трагедії. Спершу вважалася музою пісні взагалі, згодом — журливої пісні.

ПОЕЗІЇ, ЩО НЕ ВВІЙШЛИ ДО ЗБІРОК

Заснів.— Уперше надруковано в газ.: Черниговский листок.— 1862.— № 10. Передруковано в журн.: Основа.— 1862.— № 8.— С. 51—52. У новій редакції під назвою «До кобзи» опубліковано у зб.: Хуторна поезія.— С. 43—44. Подається за «Основою».

Присвята оправного в золото примірника.— Вперше надруковано в зб.: Досвітки.— 1899.— С. 9—10.

Примірник першого видання «Досвіток» у шагреновій темно-зеленій оправі, з золотим візерунком на ній, золотим витиском рамки і золотим краєм. П. Куліш подарував свій дружині О. М. Білозерській, власноручно написавши на першому жлеєному листку віршовану присвяту їй. Цей примірник з автографом присвяти зберігається в ЦНБ, ф. I, № 28440 (текст

вірша — чорнилом, назва — «Присвят оправного в золоту примірника» — олівцем). Подається за автографом.

Слов'янська ода. Відгук на панславістичне гуканне по Європі російського архистратега Скобелева.— Вперше надруковано в журн.: Світ.— 1882.— № 2.— С. 249—250.

Автографи: ІІ, ф. 100, № 183 — вірш з підзаголовком «Відгук на марсовське гуканне по Європі російського архистратега Скобелева»; на рукопису авторський напис: «Шановному редакторові «Світа» до рук (останнє слово написано нерозбірливо.— Є. Н.)». Це примірник, надісланий Кулішем до редакції журналу «Світ»; ІІ, ф. 3, № 212, арк. 2—3 — у підзаголовку — «панславістичне гуканне», «архистратиг».

Цей твір Куліш надіслав І. Пулюєві у листі від 11 березня (за н. ст.) 1882 р., в якому зазначив: «Сю «Слов'янську оду» печатає Белей у «Світі» і хутко випустить. Добре було б, коли б хто з німців переложив хорошим віршем та й напечатав хоть би і в Бісмарковій газеті. Коли ж такого не знайдеться, то вона Вам здається для писульки про «Хуторну поезію». У тій писульці можна її переложити прозою, а оригінал напечатати під чертою внизу, яко такий, которого б то не можна іншою мовою висловити. Знайте, що ми на ція оригінальна вельми: «Знайте мене перепечайку, що на воротах тісто». Тепер усе треба трубити про на цію, що москалі з одного боку, а ляхи з другого не хочуть признати за джерело своєї потуги і слави. Німець догадається, та й сам зачне про се слєбізувати. А без підпаду дрова не горять» (П. О. Куліш: Матеріали і розвідки.— Львів, 1930.— Ч. 2.— С. 63).

Подається за першодруком.

¹ ...панславістичне гуканне...— Панславизм у Росії середини ХІХ — початку ХХ ст.— націоналістична ідеологія, змістом якої була теорія про особливу роль слов'янських народів в історії і необхідність їхнього державного об'єднання під зверхністю російського царизму. Панславизм виник наприкінці ХVІІІ ст. в ході боротьби за незалежність слов'янських народів, що перебували під владою Туреччини та Австро-Угорщини.

² Скобелев Михайло Дмитрович (1843—1882) — російський воєначальник, генерал. Відзначився під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр., був учасником завоювання Середньої Азії.

³ Славянские ль ручьи сольются в русском море, Оно ль иссякнет— вот вопрос! — Рядки з вірша О. Пушкіна «Клеветникам России».

Дивлюсь на срібний волос твій, Кохана.— Друкується вперше за автографом: ІІ, ф. 18, № 4, с. 166. Вірш записаний у кінці тогостого зошта після творів, що склали збірку «Дзвін». На цій же сторінці є авторська помітка олівцем: «Набрать послі «Заворожена криниця» — отже, письменник мав намір включити вірш в одну з ранніх редакцій «Дзвону».

¹ ...по країнах...— по різних краях.

До Ганни Барвінок.— Уперше надруковано у вид.: Сочинения и Письма П. А. Кулиша.— К., 1908.— Т. 2.— С. 431—432. У «Чорній рукописі 1890» вірш датовано: перші чотири строфи — «Серпня 30», дві останні — «Вересня 10» (ІІ, ф. 18, № 27-28, арк. 35—36, 50). Окремі автографи: ЦНБ, ф. І, № 49812 — перші чотири строфи, датовані — «1890, серпня 29»; ЦНБ, ф. І, № 28343 — два автографи: на арк. 3—4 — п'ять перших строф, після четвертої зазначено дату написання: «1890, серпня 29». Подається за автографом: ЦНБ, ф. І, № 28343, арк. 1—2.

¹ ...слізьми іноді солодкими заллюсь Над вимислом твоім ніжнім і поетичним...— Перефразований вислів із вірша О. Пушкіна «Елегія (Безумных лет угасшее веселье...)»: «Порой опять гармонией упьюсь, Над вымыслом слезами обольюсь».

² Ми не «ножі на нім посієм обоюдні»...— Полеміка з Т. Шевченком, який у вірші «Чигрине, Чигрине...» писав: «Може, зорю переліг той, А на перелозі... Я посію мої слъози, Мої щирі слъози. Може, зійдуть,

і виростуть Ножі обоюдно, Розпанахають погане, Гниле серце, трудне, І вицідять сукровату, І наллють живої Козацької тії крові, Чистої, святої!!!».

³ Калігула Гай Юлій Цезар (12—41) — римський імператор з 37 р. Прагнув зробити свою владу необмеженою, вимагав, щоб йому виявляли пошесті, як богу. Відзначався хворобливою підозрілістю, жорстокістю і навіженом. Прізвисько Калігула (Чобіток) отримав тому, що в дитинстві носив чобітки солдатського зразка. Вбитий у палаці преторіанським військовим трибуном Кассієм Хереею.

Сокровище благих.— Уперше надруковано у вид.: Сочинения и Письма П. А. Кулиша.— К., 1908.— Т. 2.— С. 421—423; Твори Пантелеймона Куліша.— У Львові, 1908.— Т. 1.— С. 445—447. У «Чорній рукописі 1890» перша редакція вірша (без назви) датована: «Паздерника 16, виторок» (ІІ, ф. 18, № 27-28, арк. 84—85). Окремі автографи: ЦНБ, ф. I, № 28333^a — чернетка, остання строфа записана олівцем, біля неї на берегах рукопису помітка червоним олівцем: «уночі»; на берегах рукопису є ще одна авторська помітка простим олівцем: «Сашуні на пам'ять про бідаку kota. 1890, паздерника 16», та № 28333^b — біловий автограф з написом: «Присвячене Ганні Барвінок на спомин про бідолаху kota Шекспіра ввечері паздерника 16»; є один епіграф: «...Сокровище благих, душе истини и жизни подателя! прииди и вселися в ны... Раняшняя молитва»; ІІ, ф. 18, № 161 — біловий автограф з написом: «Присвячено Ганні Барвінок, на спомин про бідолаху kota Шекспіра ввечері паздерника 16 руського, 1890».

Вірш увійшов у рукописи «Дзвону»: ІІ, ф. 70, № 82; ф. 18, № 154; ЦНБ, ф. I, № 28339 (з написом: «Присвячено Ганні Барвінок на спомин ввечера 16 паздерника 1890»), № 28334, 28336 та № 28337 — останній, максимально близький до першодруку збірки автограф. Цю поезію не було включено у женецьке видання «Дзвону» на прохання П. Куліша (див. його лист до М. Павлика від 9 червня 1893 р.— ЗНТШ.— 1928.— Т. 148.— С. 62).

Подається за автографами: перші чотири строфи — за рукописом: ЦНБ, ф. I, № 28336, арк. 103; решта — за рукописом: ЦНБ, ф. I, № 28337, арк. 77 (у цій останній редакції збірки відсутній арк. 76 з першими чотирма строфами «Сокровища благих»).

¹ Мещерський Володимир Петрович (1839—1914) — князь, російський письменник, автор публіцистичних книг, комедій і сатиричних романів з великосвітського життя.

У рукопису «Дзвону»: ЦНБ, ф. I, № 28336, арк. 103 — епіграф на окремому листку підклеєний до аркуша, на якому записано твір «Сокровище благих». Це ж саме зроблено і в рукопису: ІІ, ф. 18, № 153, арк. 125, біля епіграфа авторська помітка в дужках олівцем: «Писано перш ніж се прочитано».

² Галілея — історична область у Північній Палестині, в XIII—XII ст. до н. е. захоплена й заселена ізраїльтянами. Згідно з християнською традицією, Галілея була основним краєм релігійних проповідей Ісуса Христа.

³ Горній світ — у Біблії небесний, духовний світ.

⁴ Чи золотий телець... про горній світ забувсь.— У рукопису «Дзвону»: ЦНБ, ф. I, № 28336, арк. 104 — ця строфа має таку редакцію:

Чи золотий телець, на прив'язі у жида,
Чи вибраний сліпим огулом демагог,—
Чолом ви до землі: потужний-бо ехида
Про вас те, що про нас предвічний правди Бог.

«Чому тебе нема між нами...»— Вперше надруковано у вид.: Сочинения и Письма П. А. Кулиша.— Т. 2.— С. 428—430. У «Чорній рукописі 1890» вірш (без назви) датовано: «Грудня 1. Субота» (ІІ, ф. 18, № 27-28, арк. 144—145). Окремий автограф: ЦНБ, ф. I, № 28410. Тут невідомою

рукою червоним олівцем дописано: «Посвящено В. М. Белозерському». У кінці тексту автор зазначив дату й місце написання «Р[оку] Б[оього] 1890, місяця грудня 1 дня, з Ганниної Пустині». Цікаво, що 14 листопада 1890 р. Куліш, як свідчить «Чорна рукопись 1890», почав писати «онегінською строфою» поему «Грицько Сковорода», а впереміж з компонованням поеми створив «онегінською строфою» і вірш «Чому тебе нема між нами...». Подається за автографом: ЦНБ, ф. I, № 28410.

¹ Геена (геена вогненна) — долина Бен Геннома біля Єрусалима. У давнину тут здійснювали язичницькі обряди з людськими жертвами, а згодом утворили міський смітник, де завжди горів вогонь. Сюди викидали трупи безпритульних і страчених злочинців. У Біблії геена вогненна — місце мук для грішників.

² Хіба б той з неба прилетів, Хто з уз Петра ослобонив... — Ідеться про Ісуса Христа й апостола Петра.

Славлені тридні. — Вперше надруковано (без останньої строфи) у вид.: Сочинения и Письма П. А. Кулиша. — Т. 2. — С. 423—425; Твори Пантелеймона Куліша. — У Львові, 1908. — Т. 1. — С. 447—448. Автографи: ЦНБ, ф. 1, № 28333^b — перших три строфи, над назвою автор олівцем написав: «Первий варіант»; № 28333^c — шість строф, над назвою авторська помітка олівцем: «Другий варіант. Которий лучче?»; № 28333^d — п'ять строф з виправленнями й авторською поміткою олівцем: «Так думалось печатати в «Дзвоні»; є епіграф: «Что есть истина? Иоанна, гл. XIV, 38»; № 28333^e — чернетка, шість строф; № 28342 — шість строф, біловий автограф, остаточна редакція.

Вірш увійшов в рукопис «Дзвону»: ЦНБ, ф. I, № 28334, 28336; ІЛ, ф. 18, № 154. Подається за автографом: ЦНБ, ф. I, № 28342.

¹ М а в р и — за середніх віків мусульманське населення Піренейського півострова та західної частини Північної Африки.

² М і н о т а в р — у грецькій міфології люте страховище з людським тулубом і бичачою головою, яке породила від морського бика дружина царя Міноса Пасіфая. Мінотавр жив у лабіринті, збудованому для нього Дедалом на острові Кріт. Пожирав злочинців, а також данину з Афін, звідки йому щороку посилали сімох юнаків і сімох дівчат.

ПЕРЕСПІВИ ТА ПЕРЕКЛАДИ

ІЗ ПСАЛТИРЯ

Серед високохудожніх Кулішевих перекладів Біблії, особливо вирізняється переспів Псалтиря, або Книги псалмів — однієї з найпоетичніших у Старому Заповіті. Вона складається із 150 пісень і молитов — зразків іудейської релігійної лірики. За релігійною інтерпретацією автором 73 псалмів вважається цар Давид (кінець XI — бл. 950 до н. е.), засновник Ізраїльсько-Іудейської держави; авторами інших псалмів — пророк Мойсей, цар Ізраїльсько-Іудейської держави, син царя Давида Соломон (? — 928 до н. е.) та інші легендарно-історичні особи. За переказом, цар Давид наспівував свої пісні під акомпанемент струнного музичного інструмента — псалтиря. Біблієстика заперечує Давидове авторство з псалмів, оскільки на багатьох приписуваних йому — ознаки пізнішого походження (не раніше VI ст. до н. е.). Цей колективний збірник створювався поступово, піддавався редагуванню. Пісні складені за правилами давньоєврейської поезії, на основі принципу віршового паралелізму.

Псалтир належить до найуживаніших у християнській культовій практиці книг: читається на кожному ранковому і вечірньому богослужінні і, таким чином, щотижня прочитується увесь. Завдяки цій культовій популярності збірник служив основною навчальною книгою для оволодіння грамотою у дошовтневій Україні.

Уперше на церковнослов'янську мову Псалтир переклав Мефодій (IX ст.), а вперше в слов'янському світі ця книга була опублікована в Кракові 1491 р., переклад польською мовою зробив Ян Кохановський. Біблійні псалми переспівувалися майже всіма російськими поетами XVIII ст., а в XIX ст. — О. Хомяковим, Ф. Глинкою, М. Язиковим.

У давній українській літературі псалми завіршовував К. Транквіліон-Староверецький. У першій половині грудня 1845 р. Т. Шевченко склав цикл «Давидові псалми», до якого ввійшло десять творів із Псалтиря, виданого церковнослов'янською мовою. Ці Шевченкові переспіви високо оцінив Куліш. У листі до О. Бодяньського від 23 травня 1846 р. він писав, що «Шевченко переложив 136 и 149 псалмы с блистательным успехом (не одни только эти, но и другие у него)» (*Титов А./ Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому // Киевская старина. — 1897. — Кн. 9. — С. 399*). Схвальний відгук про «Давидові псалми» Шевченка Куліш повторив і в листі до М. Костомарова від 27 червня 1846 р., заперечуючи думку останнього про обмежені можливості української мови: «Вы говорите, что можно писать на этом языке только мужицкие повести. Но у вас перед глазами Шевченко, который выражает на этом языке и псалм Давида, и чувства, достойные самого высшего общества» (За сто літ. — 1928. — Кн. 2. — С. 53—54).

Куліш зберігав у себе список «Давидових псалмів» Шевченка, за текстом якого вперше опублікував у своїй «Грамотці» (Спб., 1857) три переспіви повністю і уривки з п'яти переспівів.

З українських переспівів Псалтиря, зроблених до Куліша, слід згадати «переложения» кількох біблійних псалмів П. Гулака-Аргемовського. Вони були створені в 1857—1858 рр., але вперше надруковані тільки на початку ХХ ст.

Куліш почав перекладати псалми наприкінці 50-х років. Про це свідчить автограф псалма LV, під текстом якого зазначено дату написання: «1859, ок[тября] 31» (ЦНБ, ф. I, № 28416).

Особливо інтенсивно над переспівами псалмів Куліш працював наприкінці 60-х років. Зберігся автограф його перекладів — товстий зошит під назвою «Український Псалтир, або Книга хвали Божої. Переспів Павла Ратая» (ЛЛ, ф. 18, № 25). Останній з перекладених псалмів — 150-й, але деякі псалми не перекладено. В кінці зошита зазначено дату й місце написання: «Р[оку] Б[ожего] 1868, студня 12/24. У Варшаві» (арк. 162). Цю рукописну збірку Куліш надіслав І. Нечую-Левицькому, написавши на першому титульному аркуші таке прохання: «Прочитайте — спасибі Вам, Іване Семеновичу, — уважносьню сю книгу і поправте що знайдете поправити. За се Вам буде велика моя дяка. Не минайте й найдрібнішої речі без поправки. Черкайте, як хочете, чернилом, бо я маю копію. Що більш попереправляєте, то більш і дякуватиму; а вже там побачу, в чому послухати Вас, а в чому й ні. Прибувайте сюди на Різдвяні святки. Доти й кінець Псалтиря вже буде на світі. Привозьте ж і своє».

Перші публікації псалмів, перекладених Кулішем, з'явилися у журналі «Правда» в 1868—1870 рр., під псевдонімом *Павло Ратай*. Незабаром побачило світ перше українське видання Книги псалмів: Псалтир, або Книга хвали Божої, переспів український Павла Ратая / Накладом автора. — Львів: З друкарні К. Будвайсера, 1871.

У «Передмові» до видання Псалтиря в четвертому томі «Творів» П. Куліша (Берлін: Українське слово, 1923. — С. 4) Б. Лепкий писав: «Псалтир — це одна з найбільш поширених книг у світі.

І в нас мав він велике розповсюдження від давніх часів і має донині. Кожний народ старався перекласти його на свою рідну мову, і деякі з тих перекладів, як ось польського поета Яна Кохановського, творили епоху в розвитку літератури.

Цього діла піднявся у нас Пантелеймон Куліш і виконав його собі на славу, а нам на пожиток.

Для того він вивчився гебрейської мови та простудіював старожидівську літературу. Це й слідно у його перекладах. Вони, так само як і книги Йова та переклади Шекспірових драм, причинилися чимало до вироблення нашої літературної мови і були доказом, що українська мова не тільки надається «для домашнього обиходу», але що нею можна достойно передати найвищі твори світової літератури».

У цьому виданні подаються Кулішеві переклади псалмів, різних за жанровими модифікаціями (хвалебні пісні на честь Бога, історичні пісні, лірико-філософські медитації, повчання, словиді, благання, скарги, прокляття). Пропоновані тексти відбивають версифікаційне розмаїття переспівів.

Слід мати на увазі, що існує й інша традиція рахування псалмів, дещо відмінна від тієї, якої дотримувався Куліш. За нею псалом X у Кулішевому перекладі вважається завершальною частиною псалма IX, а наступний, XI, псалом є X і так далі до псалма CXLVI, який ділиться на два псалми — CXLVI і CXLVII, так що загальна кількість псалмів виходить однаковою (150).

Псалма I.— Вперше надруковано в журн.: Правда.— 1868.— № 39.— С. 461. Автограф: ІЛ, ф. 18, № 25, арк. 1. За релігійною традицією, автор цього псалма не зазначається. Подається за вид.: Псалтир.— С. 1—2.

¹...а прихилиється до Бога, всім серцем, до його закону...— Йдеться про Закон Божий, або П'ятикнижжя Мойсееве — перші п'ять хронікально-законодавчих книг Біблії.

Псалма VIII.— Вперше надруковано у вид.: Псалтир.— С. 14—16. Автограф: ІЛ, ф. 18, № 25, арк. 7—8. За релігійною традицією, автором цього псалма вважається цар Давид. Подається за першодруком.

Псалма XIII.— Вперше надруковано в журн.: Правда.— 1868.— № 45.— С. 533. Автограф: ІЛ, ф. 18, № 25, арк. 13. За релігійною традицією, автором цього псалма вважається цар Давид. Подається за вид.: Псалтир.— С. 26—27. Тут Куліш подав таку примітку до цього переспіву: «Сю псалму заспівав Давид, як Господь вирятував його з рук ворогів його і з руки Саулової. Лихому чоловікові — Саулові».

Псалма XIV.— Вперше надруковано у вид.: Псалтир.— С. 27—28. Автограф: ІЛ, ф. 18, № 25, арк. 13—14. За релігійною традицією, автором цього псалма вважається цар Давид. Подається за першодруком.

¹Рече безумний в своїм серці...— У біблійній мові під «серцем» часто мається на увазі «розум».

Псалма XV.— Вперше надруковано в журн.: Правда.— 1869.— № 1.— С. 6. Автограф: ІЛ, ф. 18, № 25, арк. 14. За релігійною традицією, автором цього псалма вважається цар Давид. Подається за вид.: Псалтир.— С. 28—29.

Псалма LVIII.— Вперше надруковано у вид.: Псалтир.— С. 131—133. Автограф: ІЛ, ф. 18, № 25, арк. 67—68. За релігійною традицією, автором цього псалма вважається цар Давид. Подається за першодруком.

¹...отрута гаспеда лихого, що затуляє собі уші, не чує знахарського слова.— За повір'ями давньоєврейського та інших східних народів, гадюка, аби знахар не зачарував її своїм голосом, прикладає одне вухо до землі, а друге затикає кінцем хвоста, поки заклінання не закінчиться.

Псалма CII.— Вперше надруковано у вид.: Псалтир.— С. 229—232. Автограф: ІЛ, ф. 18, № 25, арк. 116—117. За релігійною традицією, автор цього псалма не зазначається. Подається за першодруком.

Псалма CIII.— Вперше надруковано у вид.: Псалтир.— С. 232—235. Автограф: ІЛ, ф. 18, № 25, арк. 117—119. За релігійною традицією, автором цього псалма вважається цар Давид. Подається за першодруком.

¹...подав Мойсееві закон про всі роди грядущі.— За біблійним переказом, на горі Сінай Бог дав Мойсееві кам'яні дошки-скрижалі з десятьма заповідями.

Псалма CIV.— Вперше надруковано у вид.: Псалтир.— С. 235—238. Автограф: ІЛ, ф. 18, № 25, арк. 119—120. За релігійною традицією, автор цього псалма не зазначається. Подається за першодруком.

¹ Поставив місяць доби визначати...— Давні євреї обчислювали час за місячним календарем.

Псалма СХХІІ.— Вперше надруковано у вид.: Псалтир.— С. 290—291. Автограф: ІЛ, ф. 18, № 25, арк. 144—145. За релігійною традицією, автором цього псалма вважається цар Давид. Подається за першодруком.

Псалма СХХVІ.— Вперше надруковано у вид.: Псалтир.— С. 293—294. Автограф: ІЛ, ф. 18, № 25, арк. 147—148. За релігійною традицією, автором цього псалма вважається цар Давид. Подається за першодруком.

У рукописній збірці Куліша цей переспів має іншу редакцію: у ньому вжито не умовний спосіб, а — відповідно до оригіналу — минулий час:

Як дав Господь синам Сіона
З тяжкої вирватись неволі,—
Прокинулись ми наче зо сну,
Зійшовся з родом рід на волі.

Тоді кругом уста веселі
Піснями Бога прославляли,
А чужоземні народи
Великим дивом дивували.

Велике показав ти диво,
Поміг нам у лиху годину.
Вертай, вертай людей з неволі,
Як воду на суху долину.

Хто сів слізьми поливавши,
Той жниво жатиме з піснями,
На ниві сонцем осіяний

Важкими вкриється снопами (ІЛ, ф. 18, № 25,
арк. 147—148).

Очевидно, використання умовного способу в першодруці переспіву пов'язане з актуалізацією псалма: натяканням на підневільне становище України в Російській та Австро-Угорській імперіях і висловленням надій на національне визволення.

Псалма СХХVІІ.— Вперше надруковано у вид.: Псалтир.— С. 294—295. Автограф: ІЛ, ф. 18, № 25, арк. 148. За релігійною традицією, автором цього псалма вважається цар Соломон. Подається за першодруком.

¹ ...за ворітьми з людьми говорить.— Ворота в давньоєврейських містах були настільки просторі, що під час судів, які зазвичай відбувалися у них, могли вмістити велику кількість людей.

Псалма СХХVІІІ.— Вперше надруковано у вид.: Псалтир.— С. 295—296. Автограф: ІЛ, ф. 18, № 25, арк. 148. За релігійною традицією, автор цього псалма не зазначається. Подається за першодруком.

Псалма СХХХІІІ.— Вперше надруковано у вид.: Псалтир.— С. 301. Автограф: ІЛ, ф. 18, № 25, арк. 145. За релігійною традицією, автором цього псалма вважається цар Давид. Подається за першодруком.

¹ Арон (Аарон; 1578—1455 до н. е.) — за Біблією, син Авраама та Йохеведи, старший на три роки брат Мойсея, його сподвижник при визволенні євреїв з єгипетського полону. Був першим первосвященником у іудеїв, через що священницький сан став спадковим у його роді. Помер у віці 123 років в Аравійській пустині на горі Ор, що південніше Палестини. Ця гора називається в арабів Горою пророка Аарона.

² Єрмонські роси — біблійний символ процвітання і добробуту, Божого благословення. Походить від назви гірського масиву у Сирії та Лівані

Єрмону (Хермону), прикметного розкішними субтропічними чагарниками та лісами і вершинами, вкритими вічним снігом.

³ Сіон — тут найвища вершина Хермону; інша назва — Джебель-Еш-Шейх, тобто «Сива гора».

Псалма СХLVI. — Вперше надруковано у вид.: Псалтир. — С. 323—324. Автограф: ІЛ, ф. 18, № 25, арк. 159. За релігійною традицією, автор цього псалма не зазначається. Подається за першодруком.

ПЕРЕСПІВИ З ВЕЛИКОРУСЬКИХ СПІВІВ

Вільні переклади з російської лірики Куліш написав на початку 80-х років, ще до створення збірки «Дзвін». Про це він зазначив у ранньому рукопису «Дзвону», поданому в цензурний комітет 17 січня 1884 р.: «Объяснение к «Переспівам із великоруських співів. Печатаємо ці «Переспіви в «Дзвоні» з тієї причини, що задля них автор узявся до своєї бандури, може, й геть надовго занедбані».

Доброї і заслуженої пам'яті М. О. Вольф задумав був напечатати свої «Родные отголоски» українським кипсеком і прохав автора переспівати по-своєму вибрані для них з великоруських кобзарів співи. Вподобав наш автор думку головатого видавця і зараз настроїв свої, як у нас у поезії мовиться, «золоті струни», а переспівуючи великорущину, набрав охоти і до широкукраїнського співання, з котрого й вийшов оцей «Дзвін» (ЦНБ, ф. I, № 28329, арк. 3).

Куліш спочатку вмістив «Переспіви з великоруських співів» у рукописи «Дзвону» як завершальний цикл цієї збірки: ІЛ, ф. 18, № 4 (під назвою «З великорущини»), № 5 (без епіграфів), № 154; ф. 70, 82; ЦНБ, ф. I, № 28329; 28331 (без епіграфів), № 28334, 28336, 28340.

У 1890 р. письменник, захопившись, як свідчить «Чорна рукопись 1890», перекладами лірики Гейне, вирішив скомпонувати окрему збірку під назвою «Позичена кобза», до якої мав намір включити переспіви з російської та німецької поезії. В автографі «Дзвону»: ЦНБ, ф. I, № 28334 — на берегах аркуша 123 із записом вірша «Старорус-малорус до Нової, Великої Русі», яким починаються «переспіви з великоруських співів», Куліш олівцем зазначив: «До «Позиченої кобзи».

Згодом, однак, Куліш підготував до друку окреме концептуальне видання «Позиченої кобзи», куди ввійшли його переклади тільки із західноєвропейської лірики. Самих же «Переспівів із великоруських співів» було недостатньо, щоб скласти з них окрему збірку. Все ж публікація переспівів ускладнювалася тим, що в Російській державі Емським указом 1876 р. переклади на українську мову з інших мов, у тому числі й з російської, були заборонені. Деякі з цих переспівів побачили світ за життя автора на сторінках українських часописів та альманахів 80—90-х років, а окремим циклом вони вперше були надруковані у вид.: Сочинения и Письма П. А. Кулиша. — К., 1908. — Т. 2. — С. 394—419.

Куліш був дуже задоволений своїми перекладами з російської поезії, вважаючи їх навіть досконалішими, ніж тексти, які він переспівав. В автографі «Дзвону»: ІЛ, ф. 18, № 154 — після змісту («Виказу книжки») на останньому нумерованому аркуші автор олівцем дописав: «Про переспів з новорущини. «Для хахлов и такой Бог бряде», — мовляв у Квітки москаль на ярмарку. Почитуючи співи новоруські про нашу староруську землю, мусимо казати: «До смаку луб'яному языку». Наша самоучна Муза не вдовольняється таківщиною: у неї й слово ніжніше, та й погляд глибший».

Не подобався Кулішеві тільки вільний переклад з М. Некрасова «Солов'їна левада» (ІЛ, ф. 18, № 4, 5, ф. 61, № 227; ЦНБ, ф. I, № 28329, 28331, 28334). Куліш взагалі не належав до шанувальників його поезії. У рукопису «Дзвону»: ЦНБ, ф. I, № 28334 — він перекреслив цей переспів олівцем

і зазначив: «Догоджаючи старому Вольфові, не викинув з його «одголосків» і Некрасова. Та з некрасовщини некрасовщина й буде, як її не заквітчуй. Не печатати «Солов'їної левади» (арк. 136). В останніх автографах «Дзвону» — ІЛ, ф. 18, № 154; ЦНБ, ф. 1, № 28336 — «Солов'їної левади» серед переспівів з російської поезії немає.

«Переспіви з великоруських співів» подаються повністю за остаточним авторським текстом у «найпоправнищій редакції» «Дзвону»: ЦНБ, ф. 1, № 28336.

Старорус-малорус до Нової, Великої Русі.— Вперше надруковано у вид.: Сочинения и Письма П. А. Кулиша.— Т. 2.— С. 394—395. В автографах: ІЛ, ф. 18, № 5 — назва «Передне словце до великорусинів»; ЦНБ, ф. 1, № 28329 — «Передне слово до великорусинів»; ІЛ, ф. 18, № 4 — «Передне словце»; ЦНБ, ф. 1, № 28340; ІЛ, ф. 61, № 227 — «До братів Великої Русі»; ЦНБ, ф. 1, № 28334 — «До братів Нової, Великої Русі»; ІЛ, ф. 70, № 82, ф. 18, № 154; ЦНБ, ф. 1, № 28336 — «Старорус-малорус до Нової, Великої Русі». Подається за автографом: ЦНБ, ф. 1, № 28336, арк. 106—107.

Степ.— Уперше надруковано у вид.: Сочинения и Письма П. А. Кулиша.— Т. 2.— С. 395. Подається за автографом: ЦНБ, ф. 1, № 28336, арк. 107.

¹ Теплий ветер тихо веет...— Перший рядок однойменного вірша російського поета Афанасія Афанасійовича Фета (1820—1892). Вірш написано в 1845 р.

Степ опівдні.— Вперше надруковано у вид.: Ватра: Літературний збірник / Видав Василь Лукич.— В Стрию, 1887.— С. 61 — під назвою «Степ», без епіграфа як оригінальний вірш Кулиша. Передруковано в журн.: Зоря.— 1890.— № 11.— С. 166, з епіграфом. Подається за автографом: ЦНБ, ф. 1, № 28336, арк. 107—108.

¹ Спокойно небо голубое...— Перший рядок вірша «Степная дорога» (1853) російського поета Івана Савича Нікітіна (1824—1861).

Вечір у степу.— Вперше надруковано у вид.: Сочинения и Письма П. А. Кулиша.— Т. 2.— С. 397. Подається за автографом: ЦНБ, ф. 1, № 28336, арк. 108.

¹ Клубятся тучи, млея в блеске алом...— Перший рядок вірша «Степ вечером» (1854) А. Фета.

Ніч у степу.— Вперше надруковано у вид.: Наша доля: Збірник праць різних авторів / Видає Н. Кобринська.— Львів, 1895.— Кн. 2.— С. 23—24. Подається за автографом: ЦНБ, ф. 1, № 28336, арк. 108—109.

¹ В пожаре вечер пламенеет...— 66-й рядок вірша І. Нікітіна «Степная дорога» (нап. у 1853 р., опубл. у 1856 р.). У Нікітіна: «В пожаре запад пламенеет...». Куліш переспівав фрагмент «Степной дороги» від наведеного рядка до кінця.

Весна й літо в степу.— Вперше надруковано в журн.: Зоря.— 1890.— № 12.— С. 182—183. У рукописах «Дзвону»: ІЛ, ф. 18, № 5; ЦНБ, ф. 1, № 28331 — назва «Степова жизнь». Окремий автограф: ІЛ, ф. 61, № 214.

Подається за автографом: ЦНБ, ф. 1, № 28336, арк. 109—110.

¹ Полно, степь моя, спать беспробудно...— Перший рядок однойменного вірша І. Нікітіна, написаного в 1854 р.

Степова сіножать.— Уперше надруковано в журн.: Зоря.— 1890.— № 14.— С. 213. Подається за автографом: ЦНБ, ф. 1, № 28336, арк. 110—111.

Степова могила.— Вперше надруковано у вид.: Сочинения и Письма П. А. Кулиша.— Т. 2.— С. 402—403. Подається за автографом: ЦНБ, ф. 1, № 28336, арк. 111.

¹ Чья это могила? — Перший рядок думи «Могила» російського поета Олексія Васильовича Кольцова (1809—1842). Дума була написана у Воронежі 1836 р.

Україна.— Вперше надруковано у вид.: Календар ілюстрований товариства «Просвіта» на рік звичайний 1891.— Львів, 1890.— С. 30. В автографі: ЦНБ, ф. I, № 28331 — епіграф: «Кто видел край, где роскошью природы Оживлены дубравы и луга? Пушкин»; в автографі: ЦНБ, ф. I, № 28340 — два епіграфи: «Кто видел край, где роскошью природы Оживлены дубравы и луга? Пушкин»; «Ты знаешь край, где все обильем дышет, Где реки льются чище серебра. Ал. Толстой». Подається за автографом: ЦНБ, ф. I, № 28336, арк. 112.

¹ Ты знаешь край, где все обильем дышет...— Початок однойменного вірша російського письменника Олексія Костянтиновича Толстого (1817—1875). Цей етнографічно-історично-пейзажний вірш про Україну був написаний у 1840-х роках.

Чумаки-ночліжане.— Вперше надруковано в зб.: Ватра.— С. 60. Окремі автографи: ІЛ, ф. 18, № 162; ф. 61, № 232. Подається за автографом: ЦНБ, ф. I, № 28336, арк. 113—114.

¹ Вблизи дороги столбовой...— Перший рядок етнографічно-пейзажного вірша про Україну «Ночлег чумаков» О. Кольцова.

Дніпрова повідь.— Уперше надруковано у вид.: Сочинения и Письма П. А. Кулиша.— Т. 2.— С. 407—408. Подається за автографом: ЦНБ, ф. I, № 28336, арк. 114—115.

¹ Светало.— Ветер гнул упорное стекло...— Перший рядок вірша «На Днепре в половодье» (1853) А. Фета. У Фета: «Светало. Ветер гнул упругое стекло...».

Привітання з Доном.— Уперше надруковано в журн.: Зоря.— 1890.— № 20.— С. 307. Подається за автографом: ЦНБ, ф. I, № 28336, арк. 115.

¹ Блеща средь полей широких...— Перший рядок вірша О. Пушкіна «Дон». Переспівом цього вірша, як і переспівом пушкінської мініатюри «Вертоград моей сестры...» («Заворожена криниця» у «Дзвоні»), Куліш був дуже задоволений, справедливо вважаючи, що тут йому вдалося довести стилістичну гнучкість і величезні версифікаторські можливості української мови. У листі до В. Тарновського-сина від 12 листопада 1896 р. він з гордістю відзначив, що «люб'яний язък не дав би й самому Пушкіну, — зрівняйте «Вертоград сестры моей» і поклон од Дону з тим, як воно переспівано в «Дзвоні» (Киевская старина.— 1899.— Т. 64.— Кн. 1.— С. 91).

² ...до себе закликав ти Вітовта з лицарством...— Ідеться про великого князя литовського Вітовта (Вітаутаса; 1350—1430), який княжив з 1392 р. Він ліквідував удільні князівства на території України та Білорусії. У Грюнвальдській битві 1410 р. проти Тевтонського ордену очолював литовське військо. У битві з татарами біля р. Ворскли (1399 р.) зазнав поразки, але в 20-х роках XV ст. вигнав їх з Придніпров'я і розширив володіння Литви до Чорноморського узбережжя.

³ Батура — Стефан Баторій, польський король у 1576—1586 рр. Посилив феодальний гніт на українських землях.

⁴ Базавлук — права притока Дніпра (впадає в районі Каховки).

Паланка.— Вперше надруковано у вид.: Сочинения и Письма П. А. Кулиша.— Т. 2.— С. 410. Подається за автографом: ЦНБ, ф. I, № 28336, арк. 116.

¹ Светло. Вспорхнула птичка...— Початок рядка з розділу V поемі І. Никітіна «Тарас» (1860), уривок з якої Куліш переспівав у вірші «Паланка».

На греблі.— Вперше надруковано у вид.: Сочинения и Письма П. А. Кулиша.— Т. 2.— С. 413—414. В автографі «Дзвону»: ЦНБ, ф. I, № 28336 — цей переспів записано після переспіву «Гаданне-віщування», але біля назви «На греблі» автор олівцем зазначив: «Се попереду, як у попередній рукописі» (арк. 117). За судільною нумерацією поетичних текстів у цьому рукопису переспів «На греблі» має номер СХVІ, а «Гаданне-віщування» —

СХVІІ (обидва — олівцем). Подається за автографом: ЦНБ, ф. І, № 28336, арк. 117—118.

¹ На гребле неровной и тряской...— Початок однойменного вірша О. Толстого, який в оригіналі звучить так: «По гребле неровной и тряской...» (1840-і роки). В автографі «Дзвону»: ІЛ, ф. 18, № 154 — «По гребле широкой и тряской».

Гаданье-вѣщанье.— Вперше надруковано в газ.: Днепр.— 1885.— № 365.— 27 січ. Передруковано в зб.: Ватра.— С. 61—62. Окремий автограф: ІЛ, ф. 61, № 215. Подається за автографом: ЦНБ, ф. І, № 28336, арк. 116—117.

Коло колодызя.— Вперше надруковано в зб.: Ватра.— С. 60. Окремі автографи: ІЛ, ф. 18, № 156; ф. 61, № 220. В автографі: ІЛ, ф. 18, № 4 — напис: «Присвячено Михайлові Федотовичові Лободі». Подається за автографом: ЦНБ, ф. І, № 28336, арк. 118—119.

Пасіка.— Вперше надруковано в газ.: Днепр.— 1885.— № 366.— 30 січ. В автографах: ЦНБ, ф. І, № 28331; ІЛ, ф. 18, № 4 — напис: «Присвячено Ганні Барвінок». В автографі: ЦНБ, ф. І, № 28334 — присвяту закреслено. Подається за автографом: ЦНБ, ф. І, № 28336, арк. 120—121.

ІЗ ЗБІРКИ «ПОЗИЧЕНА КОБЗА»

Вперше надруковано окремим виданням: Позичена кобза: Переспіви чужомовних співів/ Переспівував же їх Куліш Омелькович Панько. Виступцем першим із кобзою.— Печатано в Женеві в Українській друкарні р[оку] Б[огого] 1897. До збірки увійшли переклади кращих ліричних та ліро-епічних творів Гейне, Гете, Шіллера і Байрона.

Хронологічно першими Куліш переспівав 1890 р. більш десяти ліричних перлин Гейне (окремий автограф — ЦНБ, ф. І, № 28384). До цих переспівів він написав своєрідний заспів — послання «До німців», датоване в «Чорній рукописі 1890»: «14 юля», «1890, юля 18», «Листопада 8» (ІЛ, ф. 18, № 27-28; арк. 2, 4, 95). Над вільними перекладами з лірики Гейне Куліш продовжував працювати і під час та після закінчення роботи над посланням — так, переспів «Предивний сон і звеселив...» написано 19 липня; «Чого кипить химерна кров...» — 29 липня, 4 серпня (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 3, 10—11); «Старий гай мрій, пахущий гай!» — 10 листопада (ЦНБ, ф. І, № 28389, арк. І).

Куліш спочатку задумав видати окрему збірку, в яку разом з переспівами з російської лірики увійшли б також поетичні переклади з Гейне. Він уклав рукопис такої збірки під назвою на першому титульному аркуші «Позичена кобза», на наступному — «Позичена в Московщині та в Німещині кобза. Переспіви Панька Куліша». Тексти в ній написані етимологічним правописом, з приводу чого Куліш, посилаючи збірку В. Лукичу, на звороті другого титульного аркуша олівцем дописав: «Правопись така, яку дозволяють у Росії, та не дозволяють перекладу з яких би ні було іноземних писателів: тим переправте, коли Ваша ласка, правопись як самі схочете. На те Ви филолог, нам же — аби тридиягострунна дзвонила» (ІЛ, ф. 61, № 227).

В іншому автографі — у кінці товстого зошита після текстів, що склали збірку «Дзвін», Куліш під назвою «Із «Позиченої кобзи» записав два послання: «До братів Великої Русі» і «До німців» (ІЛ, ф. 18, № 153). Цей зошит автор надіслав О. Кониському з супровідним листом від 27 серпня 1890 р. — отже, вже в середині 1890 р. Куліш почав komponувати збірку переспівів ліричних віршів російських поетів і Гейне.

У кінці 1891 р. Куліш переклав, як свідчить «Чорна рукопись 1891», окремі поезії Гете: «Вільшаний цар», «Співець» — 25. ХІ, «Міньйона» — 26. ХІ, «Рибалка» — 1. ХІІ (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 119, 120, 124). Переспіви цих віршів, а також «Балади про князя-старця» письменник надіслав В. Білозерському в Петербург з супровідним листом (поштовий штампель у Борзні — 17 грудня

1891 р.). У цьому листі Куліш писав про свій намір перекласти дещо з літературного доробку Шіллера і просив В. Білозерського надіслати йому твори цього письменника: «Не маючи копійки й на добрі чоботи (ходжу в шкарбанах), заробив я оце переспівом у нашого любого Одиссея на книжечку Schiller's Gedichte * (не драми і не що інше): бо хочеться дещо переспівати. Можна її купити на товкучці, тільки, Бога ради, не дрібного друкування, а послати під бандеро-лем: тут поштарі надєжні» (ЦНБ, ф. I, № 28387, арк. 8).

Наприкінці 1891 р. в Куліша визрів задум видати окремою збіркою переспіви поетичних творів Гете, Шіллера і Гейне. Коли ж редакція чернівецької газети «Буковина» в кінці цього ж року запропонувала Кулішеві співробітництво, він надіслав їй рукописну збірку «Панько Олелькович Куліш. Позичена кобза. Староруський переспів стихових творів Гете, Шіллера і Гейне. Частина перва», зазначивши олівцем на звороті титульного аркуша: «На братній Ваш поклик про заемогу посилаю Вам, панове буковинська громадо, частинку «Позиченої кобзи». Коли вподобаєте, надішлю й більш. Даю Вам право на виданне сих переспівів, скільки примірничків ні схотіли б Ви надруковати про користь Вашої любові нам газетки. А поки що, може, схочете печатати дещо з моєї тетраді і в своїй «Буковині».

Хотілось би й нам бачити «Буковинський православний календар 1892 року» (Пл, ф. 3, № 1934; див. також супровідний лист: ЦНБ, ф. I, № 28399). Однак у «Буковині» ці переспіви не були опубліковані; не вийшла й окрема збірка їх. Більшість з них, а також послання «Словце до земляків» і «До німців» надрукував І. Франко в «Літературно-науковому віснику» (1903, т. 21—23; 1904, т. 25, 28). Готуючи вірші до друку, він власноруч зазначив в автографі: «П. А. Куліш. «Із поезій Й. В. Гете. Переклад П. О. Куліша», «Із поезій Й. В. Гете. В перекладі П. Куліша» тощо.

У листі до В. Білозерського від 1 березня 1892 р. Куліш писав про своє бажання видати збірку поетичних перекладів з Гете, Шіллера і Гейне і висловив здогад, чому його переспіви не з'явилися на сторінках «Буковини»: «Хочу скомпонувати книжку під назвою «Позичена кобза, стихові твори Гете, Шіллера і Гейне». Оце ж і мусите надіслати мені Шіллерові і Гетові лірико-епічні твори [...]. Почитуючи [...] «Зорю», вбачаю, як наші міленько плавляють і, замість океана, хлюпочуться на ставку в рясці. Мене занебдовують як недруга ляцького і похлібцю московського, — занебдовують мовчанкою. Перед Новим роком приходить до мене газетка «Буковина» з Чернівців, № «напоказ». Просить сей показний нумерець заемоги. Я й посилаю частинку «першої частини» «Позиченої кобзи», що [б] напечатати про користь своєї газети такою книжечкою, як випущено (читаю в «Зорі») перву пісню «Дон Жуана» [...]. Наготовлено було в мене удвоє. «Коли вподобається десятк, надійшло й другий» (а в другому десятку XX римських елегій під цифрою XII). Що ж? Излякались — мовчать! Як же їм не злякатись, коли в «Слові до німців на появ «Позиченої кобзи» козаків змальовано хижими товаришами татар? Не хутко наші очуняють від Костомарового да Шевченкового чаду» (ЦНБ, ф. I, № 28382, арк. 3—4).

Збірку перекладів з Гете, Шіллера й Гейне Куліш готував для видання в Галичині, про що свідчить автограф титульного аркуша (чернетка, олівцем): «Позичена кобза, староруський переспів Шіллерового, Гетевого та Гейневого піснеслова, а попереписував його червоноруському земляцтву Панько Олелькович Куліш» (ЦНБ, ф. I, № 28432, арк. 54).

Про задум цього видання Куліш повідомляв С. Носу в листі від 2 червня 1892 р., зазначивши, що він «розпочав писати книгу під назвою «Позичена кобза, староруський переспів Шіллерового, Гетевого і Гейневого піснеслова, а попереписував їх співи червоноруським землякам Панько Олелькович Куліш». До останньої фрази письменник додав таку примітку: «Еге! нехай хоч наші червонорусичі чують переспів мій, коли тутешньому земляцтву нашому цензура-дура позатикала вуші». І далі в цьому ж листі він продовжував: «Поперед усього беру ті співи трьох німецьких ліриків, що попереписувано поза Клязь-

* «Поезії» Шіллера (нім.). — Ред.

мою, і доказую переваги нашої над столітніми переспівами тих же стихотворів, доказую силою заможності й ловкості нашої старорущини, а потім один за одним ідуть у мене переміжками три великі співці німецькі по моїй уже вподобі...» (ІЛ, ф. 18, № 29-30, арк. 3—4).

Десь у середині 1892 р. в Куліша з'явилася думка включити в збірку перекладів зразки лірики та ліро-епіки свого улюбленого поета Байрона. В «Чорній рукописі 1892» під датою «1892, червень 9», під якою записаний вірш «Словце до червононоруських народовиків на появ «Позиченої кобзи», автор олівцем дописав: «Заглавие книги, которую только и могу теперь готовить среди «прозаических бредней, фламандской школы пестрого вздору», будет сицеово: «Позичена кобза, староруський переспів Шіллерового, Гетевого, Байронового да Гейневого пісньслова, а попереспівав його червононоруському земляцтву (коли ж цензура не дає дома ні попереспівувати співане, ні перекладати драмоване) Панько Олелькович Куліш», і перед словом до німців буде надруковане — «Словце до червононоруських народовиків на появ «Позиченої кобзи» (ІЛ, ф. 18, № 29-30, арк. 3).

Про цю ж збірку і — що особливо важливо — про ту мету, яку він ставив перед собою, видаючи її, Куліш писав у листі до якогось Митрофана Олексійовича за червень 1892 р.: «Щоб наше рідне слово встояло проти польщизни по тім боці політичної прірви нашої, як і по сім боці проти московщини, мусимо провести свою старорущину через культурні мови, як се робила великоруська новорущина. Оце ж, опріч Шекспірових та деяких Шіллерових драм, заходивсь я коло співу Шіллера, Гете, Байрона й Гейне: хочу появити книжку під назвою: «Позичена кобза, староруський переспів Шіллерового, Гетевого, Байронового й Гейневого пісньслова, а попереспівав їх співи червононоруським землякам (коли ж тутешнім позатикала цензура вуші) Панько Олелькович Куліш» (ІЛ, ф. 18, № 29-30, арк. 119—120).

У першій половині 1893 р. Куліш в основному вже склав збірку перекладів із зарубіжної лірики. Про це свідчить назва одного з автографів: «Переспіви з Гете і такі ж чорні з Байрона. Переписані з Гете, Шіллера, Байрона і Гейне, скільки було переспіву — 1893, мая 27» (ЦНБ, ф. І, № 28383, арк. І). У наступні роки письменник шліфував свої переклади і продовжував працювати над новими (знову ж таки з творчості Гете, Шіллера, Гейне і Байрона); по суті, перекладацькою діяльністю він займався до останніх днів свого життя.

У 1894 р. частину творів з «Позиченої кобзи» Куліш надіслав Н. Кобринській (на багатьох автографах є помітка олівцем: «послано Кобринської»). У листі (чернетці) до Н. Кобринської від 17 жовтня 1894 р. він писав: «Посилаю й кілька виписок із моєї «Позиченої кобзи». Може, знадобляться до «Жіноцької бібліотеки»: коли пійдуть у лад, прошу підписувати так: Куліш Олелькович Панько (виймки з «Позиченої кобзи»)» (Сочинения и Письма П. А. Кулиша. — К., 1909. — Т. 3. — С. 150 другої нумерації). Ці переспіви були опубліковані в альманасі Н. Кобринської «Наша доля» (Львів. — 1895. — Кн. 2; 1896. — Кн. 3). Переспіви, вміщені в книзі другій альманаху («Перед судом» з Гете, «Як увечері блукаю...», «Ти сидиш під білим дровом...» і «В твої голушенькі очиці...» з Гейне, «Весна і літо в степу», «Ніч у степу» з Нікітіна, «До тогосвітньої» з Байрона) вийшли в світ і окремим виданням: *Куліш Олелькович Панько*. Виписки з позиченої кобзи/Передрук з «Нашої долі». — Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1895.

Певне світло на історію створення збірки «Позичена кобза» проливають автографи (чернетки) її титульних аркушів, які зберігаються в ЦНБ, ф. І, № 28397:

«Позичена кобза. Тетрадь друга / (Schiller)» (арк. 1). На звороті цього аркуша авторський напис: «3-го листопада було попереспівано 25 листків. 7-го листопада — 27 листків» — і дата: «1896, ноября 26»;

«Позичена кобза. Тетрадь третя (Вугон)» (арк. 2);

«Переспів Байронового пісньслова. Переписано 20 мая 1893, повписувано по місцях у «Кобзі» (арк. 3);

«Позичена кобза, переспів чужоземних співів, переспівував же їх Куліш Олелькович Панько, виступцем первим» (арк. 5). На цьому титульному аркуші автор олівцем зазначив: «Шкода, що не всюди поправки писав переписувавши, да, певно, вдруге переписувати не доведеться»; на звороті він дописав, теж олівцем: «1894, леденя 25 налічено тут Гетевих стихотворів 65 1/2 листків, Шіллерових — 6 л., Байронових — 19 л., Гейневих — 9 л.»;

«Позичена кобза. Староруський переспів Гетевого, Шіллерового, Байронового да Гейневого піснєслова, а попереспівував його червоноруському земляцтву Панько Олелькович Куліш» (арк. 6). До слова «піснєслово» автор подав таку примітку: «Піснєслово — слово, промовлене піснею. Хіба л і р и к а виразніше говорить про спів і разом про душу, як наші гарно прозвали кобзарщину?»;

«Позичена кобза. Переспіви з чужомовних співів, а переспівував Куліш Олелькович Панько, виступцем первим. Печатано вві Львові р[оку] Б[ожого] 1897 за доглядом Павлика Михайла» (арк. 7). На берегах аркуша олівцем Куліш поставив дату: «1896, октября 27».

Куліш мріяв видати «Позичену кобзу» трьома частинами, кожна з них — окремим випуском («виступцем»). У листі до В. Тарновського-сина від 12 листопада 1896 р. він писав: «Готовлю печатати книжку завбільшки з «Дзвона», під назвою «Позичена кобза», переспів чужомовних співів (поки що Гете, Шіллера, Байрона, Гайне); переспівував же їх Куліш Олелькович Панько, виступцем первим» (бо хочеться співати ще й по-італьянській, по-грецькій, по-латинській, щоб доказати тії правди, що лубяний язык не дав би й самому Пушкіну [...]) (Киевская старина.— 1899.— Т. 64.— Кн. 1.— С. 90—91).

Письменник підготував до друку перший «виступець» «Позиченої кобзи», завершив другий і розпочав третій. Усі ці «виступці» збереглися в останньому найповнішому біловому автографі збірки: ІІ, ф. 18, № 18. Перша частина цього рукопису має назву: «Позичена кобза: Переспіви чужомовних співів, переспівував же їх Куліш Олелькович Панько, виступцем первим із кобзою. Печатано вві Львові р[оку] Б[ожого] 1898 за доглядом Павлика Михайла» (останнє речення перекреслено). На берегах аркуша авторська помітка олівцем: «Печатати одну сотню примірників».

Перша частина включає присвяту П. Плетньову, два послання і 42 переклади. Після останнього з них — «Грецькі боги» Шіллера — Куліш позначив: «Кінець первому виступцеві з «Позиченою кобзою»; далі олівцем: «Починається виступець другий із «Позиченою кобзою», а кінчається листком 119-м — «Римськими елегіями» (запис олівцем — перекреслено; арк. 63).

Після «Римських елегій» перекладач зазначив: «Починається виступець третій із «Позиченою кобзою» (дойшов 139, а треба — до 200 або десятком менш)» (арк. 120). Під цим записом вміщено шість перекладів з поезії Шіллера, Гете, Гейне і Байрона.

4 грудня 1896 р. Куліш надіслав М. Павлику перший «виступець», зазначивши в супровідному листі: «Посилаю разом заказним пакетом і первий виступець «Позиченої кобзи» (ЗНТШ.— Львів, 1928.— Т. 148.— С. 239). Про це ж він повідомив і В. Тарновського-сина в листі від 5 грудня 1896 р.: «Послав я чора Павликові печатати вві Львові первий виступець «Позиченої кобзи», що закінчав «Коринховською молодого княгинєю» Гете і грецькими богами Шіллеровими» (Киевская старина.— 1899.— Т. 64.— Кн. 1.— С. 95).

Очевидно, М. Павлик у відповідь порадив Кулішеві зняти або відредагувати деякі тексти із цієї збірки, зокрема — «Словце до староруських народовиків» і «Слово до німців». Такий висновок можемо зробити з тексту листа (чернетки) Куліща до Павлика:

«Телеграма *.

1896, декабря руського 19

* Телеграмами П. Куліш в останні місяці свого життя називав листи

Мені застається жити «дві чісниці». (Вираз народний. Ще як ув Оленовці, Ольжиному городку, а нашому одноверстому сусідству, стояли «Ольжині сани», що їздила ними велика княгиня й велика молодиця, дак з тих часів переказом дійшла ідея парок, чи бабів, що прядуть,— на тонку, мовляв, уже пряде, як от і я,— що прядуть, кажу, наш вік чи жите на світі, а пряжу наші баби лічать «чисницями».) От сих же то чисниць мені зосталось прожити зó дві. Тим я й хочу, щоб Абрагам не дав мені відкоша, як допхаюсь проміж праведниками до його лоня... А через що він дасть мені відкоша? Через те, що поспитає: «Скажи мені, з ким ти дружив, дак і знатиму, хто ти». Брехати ж на тому світі вже шкода: серце наше не прикриється тілом од очей Божого праведника, ні олукавнуванем. От і відказуватиму: «друзям моім ім'я легіон».— Ну, скаже, ніколи мені ввесь його переслуховувати, а я знаю, що ти пробував ув Львові. Чи дружив еси з тим і з тим? «Дружив»,— скажу прозою, чи то — як се годиться родичу Котляревського, віршуваннем:

Гай, гай да ніде правди діти,
Брехня ж наробить лиха більш.

Чи так, чи сяк, а коли б і мені не було так, як сим «писарчукам ледачих вірш». Ну, вже я був у пеклі, а хто знає, чи визволить мене з пекла Мартирим'ян удруге! Дак от боюсь і правди перед улюбленим праведником Божим, боюсь і брехні.

Та що ж оце я? Сам знаю, що життя мого — на світі хіба зо дві чисниці, а листуєш із Вами так, що й не доживу ще до кінця мого листу. Писатиму ж похапки.

Вбачаючи, що вбравшись між ворони, кракай, як і вони, чи то по-московській «с волками жить, по-волчьи выть», не мушу впняти кого б ні було ні від нашого кракання, ні від московського скиглення. Подержте, благаю Вас, «Позичену кобзу» в себе тайкома, так, щоб ні сич, ні слова не знала; я ж Вас ізповіщу, куди її послати чи кому передати. Тепереньки ж ясюю Вам, що Небрешина поема «Куліш у пеклі» пробував в Женеві. Зробіте ж мені ласку — дайте адресу Української друкарні. Там друкуватиму все, чого друкувати боятиметься чи за себе, чи за того, кому жити на світі зо дві чісниці і хто собі на умі: «Après moi le déluge» *. Ні словечка, ні йоти не викину й не переміню, хоч би ваші народовики й німці з ляхами поробились левами з роздзявленою на мене пелькою.

Із 35 р[ублів] прошу Вас положити зараз у калиточку Вашій неньці від мене, як від родича її по великій княгині київській Ользі, десять московських рубликів. Не зарікаюсь і ще колись надіслати. 20 же і 5 рубликів ховайте, покіль скажу, де їх діти. Амінь.

NB PS до телеграми: Чи можна мені вмовитись, щоб Женевська друкарня сама здержала коректуру по моїй виразній рукописі?? Коли ж се річ не можна, дак самі поїдемо в Женеву та й попечатаємо все до йоти» (ЦНБ, ф. I, № 28398).

На першій сторінці цього автографа Куліш написав червоним чорнилом: «Послано коротесеньку телеграму».

Текст цього листа Павликові такий:

«Телеграма

1896, дек[абря] руського 19

Мушу бути самим собою, а не обгризком цензурним. Осточортіла мені цензура і в Росії, а то ще у Вас наставляє проти мене свої чортячі роги!

Посилайте «Позичену кобзу» в Женеву. Нехай друкують сто примірників по образу і по подобию «Дзвонівому». Коли нема в їх акцентованого шрифту, нехай друкують і неакцентованим, а Вам посилаю коректуру. За неї беріть з мене, що самі схочете. А як надрукують, тоді пошлете всі сто примірників під такою адресою: «В Киев, в Университетскую библиотеку».

Вашій паньматусі положіте в калиточку десять рубликів од її названого брата.

* Після мене — хоч потоп (франц.).— Ред.

Коли ж боїтиметься і коректуру на себе взяти, дак подайте мені таку адресу, щоб я пошукав у Женеві коректора» (ЗНТШ.— 1928.— Т. 148.— С. 219).

Потрібний коректор у Женеві знайшовся, про що Куліш повідомляв М. Павлика у листі від 26 (за ст. ст.) грудня 1896 р.: «Лахоцький пише до мене, що друкуватиме «Позичену кобзу» і не посилатиме до мене коректури, маючи в Женеві чоловічка, що сам добре пише по-наський. Се мені на руку, а й надто, що від Кобринської не приходить і досі аж 18 аркушків «Устихотвореної Біблії». Коли ж то я перепису їх, да й охоти не маю на переписування, заходившись коло третього виступця «Позиченої кобзи», так, щоб він постиг ік тому часу, як надрукують у Женеві виступець другий». І далі: «Посилайте негайно в Женеву «Позичену кобзу»: Лахоцький пише, що тепереньки руський шриф [т] гулящий, а потім йому буде не до «Позиченої кобзи» (Там же.— С. 220).

Це своє прохання Куліш повторив і в останньому листі до Павлика — від 8 січня 1897 р. (за ст. ст.): «Прошу Вас послати «Позичену кобзу», зарекомендувавши, ось під якою адресою: «Genève, Route Caroline, 11, Monsier Lakhotzky» (Там же).

«Позичена кобза» (точніше, її перша частина) вийшла в Женеві вже по смерті автора. Повністю збірка в тому обсязі, в якому її встиг створити автор, уперше надрукована у вид.: Сочинения и Письма П. А. Кулиша.— Т. 3.— С. 218—294, 425—508.

Тексти подаються за зб.: Позичена кобза.— 1897.

Епіграфами до творів, уміщених у збірці, Куліш узяв початкові рядки поезій, які переспівував. Переклад епіграфів поданий письменником у першому рядку відповідних переспівів.

Присвяг од староруса новорусові.— Вперше надруковано в зб.: Позичена кобза.— С. 5. Автографи: ЦНБ, ф. 1, № 28400 (у кінці тексту зазначено дату написання: «1896, окт[ября] 15» — арк. 8); ІЛ, ф. 18, № 18.

Словце до староруських народовиків на появ «Позиченої кобзи».— Вперше надруковано в зб.: Позичена кобза.— С. 7—9.

У листі Куліша до В. Білозерського від 1 березня 1892 р. вірш (без перших двох і останніх п'яти строф) вміщено під назвою «Слово до руських народовиків» (ЦНБ, ф. 1, № 28382). У «Чорній рукописі 1892» вірш під назвою «Словце до червоноруських народовиків на появ «Позиченої кобзи» датовано: «1892, червня 9» (ІЛ, ф. 18, № 29-30, арк. 3—4). Його ж вміщено і в листі до С. Носа від 2 червня 1892 р. (арк. 4—5 між арк. 112—113 «Чорної рукописі 1892»).

В автографі: ЦНБ, ф. 1, № 28434 — попередні рази «Словце до львівців, готовившись видавати «Позичену кобзу», «До підкарпатників, заходившись видавати «Позичену кобзу» виправлено на назву: «Словце до псевдонародовиків на появ «Позиченої кобзи». В автографі: ЦНБ, ф. 1, № 28393 — назва «Словце до червоноруських народовиків на появ «Позиченої кобзи»; в автографі: ЦНБ, ф. 1, № 28399 — «Словце до земляків на появ «Позиченої кобзи». В автографі ЦНБ, ф. 1, № 28400 — кілька редакцій вірша під різними назвами: «Словце до псевдонародовиків на появ «Позиченої кобзи», «Словце до червоноруських народовиків на появ «Позиченої кобзи» («псевдо» виправлено на «червоно»), «Словце до староруських народовиків на появ «Позиченої кобзи» (два тексти, в обох у назві «червоно» виправлено на «старо»). Остання назва і в автографі: ІЛ, ф. 18, № 18.

О кобзо! ти, що в німця позичали Не раз, не два слов'янські главарі! — На одному з автографів вірша, надісланому невідомій особі до Києва, Куліш до цих рядків зробив таку примітку: «Чи не знайдеться в Києві такий прихильний до нашого національного завзяття книголюбець, щоб винищпорити в «Москвитянині», як Шевирьов і перекладав великозначну Шіллерову думу, і як він там про неї філософствував. Книжку «Москвитянина» вернув би я з великою дякою незабаром» (ЦНБ, ф. 1, № 28393, арк. 2—1).

Хоч кинуту чужим нас на поталу... Не пратимем при роді навпаки.— «На цій строфі збудовано політико-історичний роман

«Разстрича, или Искра любви, посмертныя записки моего приятеля». Тепер він у руках у друзів-москалів, та не знаємо, як провести його через дуросвітнє цензурне митарство» (ЦНБ, ф. I, № 28393, арк. 2).

³ Що москалям передала ляхва.— «Ляхи ж бо силкувались нас пополячити тим робом, як москалі силкуються помоскалити» (ІЛ, ф. 18, № 29, арк. 5 між арк. 112—113).

⁴ ...рани, Що завдала нам дурена мужава.— «А жени шляхецькі стали женами козацькими» (Самовидець). Мужву раз у раз дурили сіпаки-козаки, так як тепер дурять терористи» (ІЛ, ф. 18, № 29, арк. 5—6 між арк. 112—113).

⁵ ...п'яний пророк.— Ідеться про Т. Шевченка.

⁶ Наш древній дух на міць нову здобувсь.— У «Чорній рукописі 1892» цей рядок мав іншу редакцію: «Наш древній дух буяти не забувсь» — і таку примітку до нього: «Дух Всеволодів — буй-турів» (ІЛ, ф. 18, № 29, арк. 5 між арк. 112—113).

Слово до німців на поев «Позиченої кобзи».— Вперше надруковано в зб.: Позичена кобза.— С. 10—12.

У «Чорній рукописі 1890» вірш під назвою «До німців» датовано: перші чотири строфи — «14 юля», шоста строфа — «1890, юля 18», п'ята строфа — «Листопада 8. Четверг» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 2—4, 95). У «Чорній рукописі 1892» вірш записано під назвою «Слово до німців» (ІЛ, ф. 18, № 29-30, арк. 4—5). Під цією ж назвою строфи третя — шоста вірша вміщені в листі Куліша до С. Носа від 2 червня 1892 р. (ІЛ, ф. 18, № 29-30, арк. 2 між арк. 112—113). В автографах: ІЛ, ф. 18, № 153; ЦНБ, ф. I, № 28340 — назва «До німців». В автографах: ЦНБ, ф. I, № 28400; ІЛ, ф. 18, № 18 — назва: «Слово до німців на поев «Позиченої кобзи».

¹ Тредіаковський Василь Кирилович (1703—1768) — російський вчений, поет. Сформулював принципи російського силабо-тонічного віршування.

² Ломонос — Ломоносов Михайло Васильович (1711—1765) — російський вчений-природодослідник, енциклопедист, історик, письменник-класицист, один з зачинателів нової російської літератури. Утвердив силабо-тонічну систему віршування в російській поезії.

³ Крилов Іван Андрійович (1769—1844) — російський письменник, байкар, журналіст.

⁴ ...царство сотворив нове колись Іван...— Ідеться про великого князя московського Івана III Васильовича (1440—1505), за правління якого в основному завершилось об'єднання північноруських земель навколо Москви й створення Московської централізованої держави.

⁵ Кастальської напивсь...— Кастальське джерело — в грецькій міфології священне джерело біля Дельфів, в одній із ущелин Парнасу, присвячене Аполлонові та музам. За повір'ям давніх греків, це джерело надихало поетів. Фразеологізм «напитись кастальської води» означає знайти поетичне натхнення.

⁶ ...«віщії персти»... на «живі складав»...— Алюзії із «Слова о полку Ігоревім».

Співець.— Уперше надруковано в зб.: Позичена кобза.— С. 13—15. У «Чорній рукописі 1891» переклад датовано: «Листопада 25, понеділок» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 119—120). Інші автографи: ЦНБ, ф. I, № 28383, арк. 2—3; № 28389 (два тексти); № 28399; ІЛ, ф. 18, № 18; у листі до В. Білозерського, надісланому (за поштовим штемпелем) 17 грудня 1891 р.: ЦНБ, ф. I, № 28387.

Граф Габсбург. Балада (1273).— Вперше надруковано у вид.: Наша доля: Збірник праць різних авторів / Видає Н. Кобринська.— Львів, 1896.— Кн. 3.— С. 32—36.

У «Чорній рукописі 1892» переклад (без назви) датовано: від початку до рядка «Недужнього, докіль не вмер, причастити» включно (строфа VIII) —

«Мая 13, середа»; решту — «Мая 14, четвер» (ІЛ, ф. 18, № 29-30, арк. 104—106). Автографи під назвою «Граф Габсбурзький»: ЦНБ, ф. I, № 28392, 28432, арк. 22 (чернетка); під назвою «Граф Габсбург»: ЦНБ, ф. I, № 28391 (дві редакції); «Граф Габсбург. Балада (1273)» — ІЛ, ф. 18, № 18.

Подається за зб.: «Позичена кобза». — С. 16—20.

¹ Ахен (Аахен) — місто в Західній Німеччині.

Прощання з рідною країною. — Вперше надруковано в зб.: Позичена кобза. — С. 21—24. Це переклад прощальної пісні Чайльд-Гарольда з поеми Байрона «Паломництво Чайльд-Гарольда» («Пісня перша»). Перекладений фрагмент увійшов у вид.: *Байрон Гордон. Чайльд-Гарольдова мандрівка / Переклав Панько Куліш.* — Львів, 1905. — С. 5—8. Автографи уривка: ЦНБ, ф. I, № 28386 (без назви); ІЛ, ф. 18, № 18.

«Старий гай мрій, пахущий гай!» — Уперше надруковано у вид.: *Наша доля.* — Кн. 3. — С. 43—45. В автографі: ЦНБ, ф. I, № 28384 — над текстом перекладу автор зазначив дату створення: «Листопада 10, субота» й олівцем дописав: «Вписано Гейнового Lieder * у «Дзвона», проби ради цензури» (арк. 1). Інші автографи: ЦНБ, ф. I, № 28340, 28385; ІЛ, ф. 18, № 18. Подається за зб.: *Позичена кобза.* — С. 25—27.

¹ Гейне Генріх (1797—1856) — німецький поет, публіцист, відіграв визначну роль у розвитку романтичної лірики в європейських літературах.

² *Нанюхатись не мушу!* — «Сього стиха не зрозуміла п[ані] К[обринсь]ка, та й зопсувала, поправивши:

Нанюхатись я мушу.

А в нас у пісні співають:

Кого вірно полюбила,
Забути не мушу.

От і сей стих треба так розуміти: не можна мені нанюхатись, хоч би й хотів» (ІЛ, ф. 18, № 18, арк. 11—12). Куліш тут мав на увазі першодрук перекладу.

³ Будований з пихою. — «І сей стих вона зопсувала, не знаючи нашої мови. Не дозволяє наша мова сказати: будована пихою. Се буде по-чужомовному» (ІЛ, ф. 18, № 18, арк. 12).

⁴ Сфінкс — у грецькій міфології крилате чудовисько з лев'ячим тулубом та жіночим обличчям. Сиділо на скелі біля Фів — одного з найбільших міст Стародавнього Єгипту — і вбивало подорожніх, які не могли відгадати його загадки.

Мін'йона. — Вперше надруковано в зб.: *Позичена кобза.* — С. 28—29. У «Чорній рукописі 1891» переклад перших трьох строф (без назви) датовано: «Листопада 26, вівторок» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 120—121). Автографи: ЦНБ, ф. I, № 28389, 28387, 28383, арк. 3—4; ІЛ, ф. 18, № 18.

¹ «Ти знаєш край, де скрізь цвітуть цитрони...» — Вірш Гете з його роману «Роки навчання Вільгельма Мейстера». Пісню на ці слова, в яких ідеться про Італію, виконує одна з героїнь роману — дівчинка Мін'йона.

До радості. — Вперше надруковано в зб.: *Позичена кобза.* — С. 35—40. В автографі: ЦНБ, ф. I, № 28409 — переклад датовано: «1894, паздерника 24 у понед[ілок]» (арк. 20), за винятком партії хору восьмої строфи та всієї строфи дев'ятої, які датовано: «1894, паздерника 26» (арк. 21). Інші автографи: ЦНБ, ф. I, № 28391; ІЛ, ф. 18, № 18.

Молитва природи. — Вперше надруковано в зб.: *Позичена кобза.* — С. 41—43. У «Чорній рукописі 1892» перші сім строф перекладу датовано: «Червеня 17, середа» (ІЛ, ф. 18, № 29-30, арк. 120—122), решта — «Четвер, 18 червеня» (арк. 122—123). Інші автографи: ЦНБ, ф. I, № 28386 (дві чернетки і біловий автограф); ІЛ, ф. 18, № 18.

* Вірша (нім.). — Ред.

¹ Н о й — за біблійною легендою, «праведник», який волею Бога був урятований разом із сім'єю під час «всесвітнього потопу» і, маючи синів Сіма, Хама та Яфета, став родоначальником людських рас.

² Х а м — за біблійною легендою, один з трьох синів Ноя, який за насмішки над батьком був проклятий Богом.

Вільшаний цар.— Уперше надруковано в зб.: Позичена кобза.— С. 48—49. У «Чорній рукописі 1891» переклад під назвою «Ольховий цар», яка виправлена на «Вільховий цар», датовано: «Листопада 25, понеділок» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 119). В автографі: ЦНБ, ф. I, № 28383, арк. 1 — назва перекладу редагувалась у такому порядку: «Ольховий цар» — «Вільховий цар» — «Вільшаний цар». Автографи перекладу під назвою «Вільшаний цар»: ЦНБ, ф. I, № 28389, 28387; ІЛ, ф. 18, № 18.

Рибалка.— Вперше надруковано в зб.: Позичена кобза.— С. 50—51. У «Чорній рукописі 1891» переклад датовано: «Грудня 1, неділя» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 124—125). Інші автографи: ЦНБ, ф. I, № 28389 (два тексти), 28387, 28383, арк. 8—9; ІЛ, ф. 18, № 18.

«Заплачеш по мені, кохана, о! заплачеш...».— Уперше надруковано в зб.: Позичена кобза.— С. 54. У «Чорній рукописі 1892» переклад датовано: «Понеділок, 22 червня» (ІЛ, ф. 18, № 29-30, арк. 125). Інші автографи: ЦНБ, ф. I, № 28386 (два тексти); ІЛ, ф. 18, № 18.

«Чого кипить химерна кров?..».— Уперше надруковано у вид.: Наша доля.— Кн. 3.— С. 41—42. У «Чорній рукописі 1890» перші дві строфи перекладу датовано: «29 липня»; решта — «Серпня 4» (ІЛ, ф. 18, № 27-28, арк. 10—11). Інші автографи: ЦНБ, ф. I, № 28385, 28384, 28340, арк. 69—71; ІЛ, ф. 18, № 18. Подається за зб.: Позичена кобза.— С. 55—56.

«Ти сидиш під білим древом...».— Уперше надруковано у вид.: Наша доля.— Кн. 2.— С. 19—20. Автографи: ЦНБ, ф. I, № 28385, 28384, арк. 3, № 28340, арк. 59—60; ІЛ, ф. 18, № 18. Подається за зб.: Позичена кобза.— С. 57.

Скарб.— Уперше надруковано в зб.: Позичена кобза.— С. 61—62. У «Чорній рукописі 1892» переклад датовано: «Лютого 3, вівт [орок]» (ІЛ, ф. 18, № 29-30, арк. 29—30). Інші автографи: ЦНБ, ф. I, № 28388, 28389, 28383, арк. 51—52; ІЛ, ф. 18, № 18.

¹ ...кістки трещали...— «від слова треск, трескучий» (ІЛ, ф. 18, № 18, арк. 34).

Пряха.— Вперше надруковано в зб.: Позичена кобза.— С. 63—64. У «Чорній рукописі 1892» переклад (без назви) датовано: «Лютого 4, середа» (ІЛ, ф. 18, № 29-30, арк. 30). Інші автографи: ЦНБ, ф. I, № 28388, 28389, 28383, арк. 52; ІЛ, ф. 18, № 18.

Віддалеки.— Вперше надруковано в зб.: Позичена кобза.— С. 70—71. Автографи: ЦНБ, ф. I, № 28386 (два тексти); ІЛ, ф. 18, № 18.

¹ Л і р — центральний персонаж трагедії Шекспіра «Король Лір».

² ...собі здававсь я Гарриком новим.— Гаррик Девід (1717 — 1779) — англійський актор, виконавець ролей у п'єсах Шекспіра.

³ І да — гірський кряж поблизу Трої, де, за грецькими міфами, відбувся суд Паріса.

Мертвецький танок.— Уперше надруковано в зб.: Позичена кобза.— С. 80—82. У «Чорній рукописі 1892» переклад датовано: «Лютого 4, середа» (ІЛ, ф. 18, № 29-30, арк. 31). Інші автографи: ЦНБ, ф. I, № 28388 (перші дві строфи і два рядки строфи наступної), 28389, 28383, арк. 53—54; ІЛ, ф. 18, № 18.

Покора.— Вперше надруковано в зб.: Позичена кобза.— С. 85—88. Автографи: ЦНБ, ф. I, № 28391 (два тексти); ІЛ, ф. 18, № 18.

¹ Л а в у р о н ь к а (Лаура) — кохана Франческо Петрарки (1304—1734), італійського поета доби Відродження. Оспівана в збірці сонетів «Книга пісень».

Пісня.— Вперше надруковано в зб.: Позичена кобза.— С. 92—93. У «Чорній рукописі 1892» перші п'ять строф перекладу датовано: «Понеділок,

22 червня», три останні — «Вівторок, 23 червня» (ІІ, ф. 18, № 29-30, арк. 125—126). Інші автографи: ЦНБ, ф. І, № 28386 (два тексти), 28434, арк. 4—5 (чернетка); ІІ, ф. 18, № 18.

¹ Пандора — в грецькій міфології жінка, яка стала причиною всіх нещастя на землі. Вийшовши заміж за Епіметея, вона з цікавості відчинила в його домі скриньку, з якої по світу розлетілися численні лиха, і тільки надія залишилася на дні скриньки. Так буцімто й закінчився в історії людства безжурний Золотий вік.

² Геба — в грецькій міфології вродлива дочка Зевса й Гери, богиня вічної молодості.

«Ох! бажая сліз любові...».— Вперше надруковано в зб.: Позичена кобза.— С. 98. Автографи: ЦНБ, ф. І, № 28384, арк. 6; ІІ, ф. 18, № 18.

Коринховська молода княгиня.— Вперше надруковано в зб.: Позичена кобза.— С. 102—111. В автографі: ЦНБ, ф. І, № 28388 — слово «княгиня» у назві закреслено олівцем. В автографі: ЦНБ, ф. І, № 28389 — назва «Коринфська молода-княгиня»; в автографі: ЦНБ, ф. І, № 28383, арк. 42—46 — «Коринховська молода-княгиня»; в автографі: ІІ, ф. 18, № 18 — «Коринховська молода княгиня».

¹ Корінф — давньогрецький поліс (місто-держава) на Коринфському перешийку. Заснований дорійцями, за науковими припущеннями, в X ст. до н. е. В 146 р. до н. е. зруйнований римлянами. У 44 р. до н. е. римський полководець Юлій Цезар відбудував Корінф, який став головним містом провінції Ахайя і одним з перших центрів християнства. Населення Корінфа вело вкрай розбещене життя; культ Афродіти тут користувався винятковою пошаною.

² Церера — у римській міфології богиня родючості й землеробства.

³ Амур — у римській міфології бог кохання.

⁴ Венера — у римській міфології богиня кохання та вроди.

⁵ Гіменей — у грецькій та римській міфології бог шлюбу.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

- А в у л** — назва села в деяких тюркських народів
- А к в і л о н** — північний або північно-східний вітер
- А м б о н, амбона** (амбон) — підвищення в церкві перед царськими вратами, з якого виголошуються проповіді
- А н а х о р е т** — релігійний фанатик, який живе у відлюдному місці — пустелі, печері тощо; самотник, відлюдник
- А п о с т о л** — у часи раннього християнства мандрівний проповідник, організатор і духовний наставник місцевих християнських громад; переносно — ревний прихильник якогось вчення
- А е р о п а г** — у стародавніх Афінах найвищий орган політичної судової і релігійної влади
- А р х і е р е й** — у православній церкві ранг вищих священнослужителів. Управляє церковно-адміністративним округом (єпархією)
- А р х і м а н д р і т** — у православній церкві титул настоятеля великого чоловічого монастиря, ректора духовної семінарії
- А р х і с т р а т і г** — полководець; назва архангела Михаїла як ватажка небесних сил у боротьбі з дияволом
- А р ш і н** — давня міра довжини; 0,711 м; лінійка, прут і т. ін. такої довжини
- Б а б а к** — неповоротка людина, ледар
- Б а г л а ї; біти баглаї** — ледарювати, бити байдики
- Б а к а л я р** — учень середньої школи на Україні в XVII, XVIII і до середини XIX ст.; бакалавр, найнижчий ступінь у старовинних і деяких сучасних західноєвропейських університетах; у Росії бакалаврами називали викладачів духовних академій
- Б а л я н д р а с и; несті баяндраси** — весело розмовляти, розповідати про щось несерйозне
- Б а л я с и** — витончені фігурні стовпчики поручнів балкона, сходів і т. ін., також поручні, що відгороджують одне місце від іншого
- Б а н і г а** — шляхтич-вигнанець, позбавлений королем прав
- Б а х м а т** — верховий кінь (бойовий)
- Б е б е х и** — подушки; манатки
- Б е з м і н** — ручна важільна або пружинна вага
- Б е л б а с** — ледар; вайло
- Б е к е т** — військова сторожа
- Б е с у р м е н** — людина нехристиянської віри (переважно магометанин); уживається як лайливе слово
- Б і д а** — візок на двох колесах
- Б і л ь** — тут: білізна
- Б л а в а т, блаватас** — шовкова тканина блакитного кольору; одяг з такої тканини
- Б л а г о в і с т у в а т и** — дзвонити, оповіщаючи про початок церковної відправи
- Б о ж н і к** — поличка з образами
- Б о к л а г, боклага** — невеличка дерев'яна або металева плоска посудина для зберігання води або іншої рідини; невелика металева, сплюснута з боків пляшка, яку носять при поясі у походах
- Б о р ж і й** — швидше
- Б о я р и н** — товариш молодого (жениха), який є головним розпорядником весілля

Брита́н — англієць
Брова́р (броварни́ця) — пивоварня
Брузу́ме́нт — позумент
Бу́бон-тулумба́с — старовинний ударний музичний інструмент, що має форму мідної чаші (казана), обтягнутої з відкритого боку шкірою, по якій б'ють калаталом
Бу́дник — робітник на поташному заводі
Бу́й — буйний
Булава́ — палиця з кулястим потовщенням на кінці, яка була колись військовою зброєю; символ гетьманської влади
Бунчу́к — булава з металевою кулькою на кінці і прикрасою китицею з кінського волосу; застосовувалася в Туреччині, Польщі, Росії як ознака влади козацьких отаманів і на Україні як ознака влади гетьманів
Бурла́ка — одинокий, неодружений чоловік; парубок; людина без постійного місця проживання
Бу́рса — чоловіча духовна школа на Україні у XVII — середині XIX ст.; гуртожиток при такій школі
Варе́нуха — горілка, зварена з медом і сухими фруктами та ягодами
Вахла́й — неповоротка малотямуща людина
Вгоно́бляти — задовольняти, приносити насолоду
Ве́рста — давня назва східнослов'янської міри великих віддалей; 1,06 км
Ве́черня — відправлювана у другій половині дня церковна служба у християн
Ве́шняк — млин, що меле тільки під час повені, особливо навесні
Ви́тник — той, хто виготовляв горілку і спирт
Виобра́зня — уява
Ви́слий — навислий, звислий
Ві́йт — голова міської громади
Волося́на соро́чка — грубий шорсткий одяг, виготовлений із волосу, вовни, який носили на голому тілі аскети
Во́нтпити — сумніватися

Ворохі́бини, ворохі́бня — бунт
Га́йдабу́ра — пустун, бешкетник
Га́йдук — у XV—XIX ст. у південних слов'ян повстанець-партизан, що боровся проти турецького панування; виїзний лакей, слуга в багатому поміщицькому домі; солдат придворної охорони
Га́л — француз
Га́лаган — головешка, тліюче поліно
Га́ле́ра — байда́к — старовинне вітрильне багатovesлове військово судно
Га́ркебу́з — старовинна гнотова рушниця, що заряджається з дула; мушкет
Га́спед — гадюка, змія, чорт
Ги́рлі́га — ціпок, часто загнутий на кінці, яким користуються пастухи, старі люди
Га́гло́л — мова, слово
Го́нта — покрівельний матеріал у вигляді тонких дощечок
Го́рла́ха — яма для зберігання зернового хліба
Грама́тка — буквар
Гру́бник — робітник, що палить у грубах, печах тощо
Гу́ж — ремінь, яким прикріплюють голоблі до хомута
Гу́льден — золота, потім срібна монета в Австро-Угорщині
Гу́ня, гу́нька — у селян верхній одяг з домотканого грубого, переважно нефарбованого полотна
Гу́ст — смак
Де́йне́ка — у другій половині XVII ст. — селянин, озброєний дрючком, довбнею, рогатиною або іншим народним знаряддям, що брав участь у повстанні на Лівобережній Україні
Де́ржа́вець, ді́дич — поміщик
Де́сятник, де́сяцьки́й — у дореволюційній Росії виборна службова особа від десяти селянських дворів, яка виконувала адміністративно-поліцейські функції
Джу́ра — на Україні в XVI—XVIII ст. зброєносець у козацької старшини
Дзи́га́рок — годинник
Ді́дина — діди́зна, ді́дівщина (спадщина)

Дома́тор — домосід
Домо́ва ра́да — рада старшини
Драго́нія — у царській і деяких іноземних арміях воїни кавалерійських частин, що первісно вели бій у пішому та кінному строю
Дува́нити — ділити
Ду́ка, ду́кач — багач
Дука́ч — дукат, жіноча прикраса для намиста у вигляді монети
Душма́н — гнобитель

Едама́шка, едама́шок (адама́шок) — гатунок дорогої східної шовкової тканини
Еле́й — рослина, переважно маслинова олія, що використовується для церковних обрядів; олива
Епі́скоп — вищий духовний сан у християнській церкві

Жако́вати — грабувати, нищити, відбирати

Жму́ди — давня польська, українська та російська назва литовського племені жемайтів

Жо́внір — солдат

Жупа́н — старовинний верхній чоловічий одяг, оздоблений хутром та позументом; теплий верхній чоловічий суконний одяг; верхній жіночий одяг переважно з дорогих тканин

Заво́лка — зайда, заброда

Зака́з — заборона

Зало́га — охорона; засада; зібрання людей на місці гулянок

Зано́за — дерев'яна або металева палиця, яку вставляють у край ярма, щоб віл не випрягався

За́пічок — місце на печі, відгороджене комином, або за пічку; заглибина в стіні печі, де зберігають предмети домашнього вжитку

За́стум — пустинне, глухе місце

Зача́с жи́ці — завербовані до війська; учасники вільних, неорганізованих військових загонів, гайдамаки

Зв'я́га — сварка

Зе́ло — зелень; дуже

Зиря́ни — народ комі

Злато́гла́в — парча

Злато́уст — людина, яка вміє

красиво говорити; красномовний балакун

Зло́рі́ка — лихослов

Зло́тий — грошова одиниця у Польщі

Зупо́вна ра́да — повна рада, за участю всього козацтва; інакше — генеральна, чорна

Зуспі́ти — зустріти, застати

Іге́мо́нський — демонічний
Ігу́мен — у православній церкві управитель чоловічого монастиря

Іно́к — монах

Інфа́мія — особи, піддані безчестю і позбавлені деяких прав за скоєння ганебних вчинків (двоєженство, звідництво тощо).

Іспра́вник — начальник повітової поліції

Кабарда́ — хутро з кабарги — гірської безрогої парнокопитної тварини родини оленьчих

Кабарди́нка — смушева шапка з шестикутним верхом, оздоблена різними прикрасами; шапка з кабарди

Кага́л — галаслива юрба; гамір

Казю́ка — комашка

Кара́бч — нагайка, канчук

Карма́зін — старовинне дороге темно-червоне сукно; одяг з цього сукна; той, хто носив одяг із цієї тканини

Катра́га — курінь (переважно на пасіці)

Каште́ляни — у середньовічній Польщі службова особа, яку призначав король або князь для управління цитаделлю в місті, а пізніше — наглядач замку; почесний титул польського сенатора в XV—XVIII ст.

Каю́к — невеликий човен із плоским дном і двома веслами

Келе́п — старовинна ручна зброя, що має форму молота, насадженого на довгий держак

Ке́рбель — істівна трава

Керубі́н — херувим

Кі́ндяк — стрічка; шмат матерії

Кире́я — верхній довгий суконний одяг із відлогою

Кита́йка — первісно — густа, переважно синя шовкова тканина, яку завозили з Китаю, потім ба-

вовняна тканина, яку виробляли в Росії
Кінабон — рід пахучої рослини
Кінва — дерев'яне відро; великий дерев'яний кухоль
Кіш — військовий табір, обоз; місце перебування запорозьких козаків; табір, стан
Клеврёт — прихильник когонебудь, готовий на будь-яку справу, або догодити своєму покровителю
Клейно́д (кле́йно́т) — коштовність, самоцвіт
Клейно́ди — знаки влади, регалії
Ключи́на — жердина
Кобеня́к — суконний довгий і широкий чоловічий верхній одяг з відлогою; вид чоловічого плаща з відлогою
Кобе́ць — хижий птах з родини соколових
Комі́шник — розбійник, що ховався в очеретах і комишах пониззя Дніпра
Комли́цький — калмицький
Комо́нник — вершник
Консис́тенти — назва польських солдатів, розквартированих по українських селах й утримуваних коштом селян
Контентува́тися — харчуватися, їсти
Копá — стіжок із 60 снопів хліба; одиниця лічби, що дорівнює 60 (снопів, яєць і т. ін.)
Кора́блик — старовинний жіночий головний убір
Коре́ли — карели
Корне́т — у царській армії перший офіцерський чин у кавалерії; хорунжий
Корого́в — прикріплене до довгого держака полотнище з зображенням Христа або інших святих; хрещата коро́гов — коро́гов із зображенням хреста
Коро́нний ге́тьман — гетьман, якого призначав король
Коря́к — кругла посудина для зачерпування і виливання води, молока, вина тощо; дерев'яний черпак для набирання зерна, борошна тощо
Кшові́й — отаман козаків на Запорозькій Січі
Крин — польова лілія

Круле́вщизна́ — пожалований королем маєток
Кувбу́шечка — глиняний посуд з випуклими боками
Куде́ля — прядиво або вовна, намотані на кужівку (частину прядки у вигляді кілка)
Кукі́бливий — бережливий, дбайливий
Кукóбити — доглядати
Кукольва́н — рослина, що має гіркі та отруйні плоди
Кулика́ти — пити (горілку, вино і т. ін.)
Ку́нту́ш — верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг заможного українського та польського населення XVI—XVIII ст.
Ку́што́вний — художній, артистичний
Куп'я́ — купина, багаторічна рослина родини лілійних із схиленими квітками та довгим кореневищем
Курза́-верза́ — нісенітниця, безглузда, безтямна балаканина
Курні́й отама́н — виборна особа, що керувала ку́ренем — окремою частиною запорозького козацького війська
Ку́фа — посудина для рідини на 100 л
Куца́к — чорт
Кушні́р — фахівець, що вичиняє хутро та шиє хутрянні вироби
Лади́вниця — патронташ
Лемі́ш — частина плуга, що підризує шар землі знизу
Лича́кóвий — плетений з лика — внутрішньої частини кори молодих листяних дерев, що легко відокремлюється від стовбура і ділиться на стрічки
Личма́нне — металеві прикраси, які жінки носять на шії; медаліки, дукачі
Ліпо́та — краса
Люшні́я — дерев'яна деталь, яка зв'язує вісь воза з полудрабком
Ля́дський, ля́ський — польський
Магі́страт — у Литві, Польщі та на Україні (до другої половини XIX ст.) орган міського самоврядування; будинок міського управління
Ма́жа — чумацькій віз

- Мако́тїрка** — стрижена або голена голова
Мамо́на — нажива
Мартироло́гія — у церковній літературі збірка оповідань про християнських мучеників; перелік осіб, що постраждали, були замучені
Марша́лок — голова сейму в Польщі; дворецький у польському поміщицькому домі; староста під час весілля
Ме́рин — кастрований жеребець
Ме́рґя — одне з найдавніших фінських племен
Мисю́рка — кільчаста сітка шолома
Митка́левий — зроблений з миткалю — тонкої бавовняної тканини полотняного переплетення
Мітра — головний убір вищого духовництва християнської церкви, який надівають під час богослужіння
Молоді́й князь — тут: наречений
Морти́ра — артилерійська гармата з коротким дулом для ведення нависного вогню по закритих та горизонтальних цілях
Мугі́р — вайлувата, неотесана, груба людина
Мури́г — моріг, мурава
Мушкэ́т — старовинна гнотова рушниця великого калібру
Наді́бка — тут: казкове золоте яйце
Наказні́й гетьман — на Україні в XVII—XVIII ст. особа, що тимчасово обіймала посаду гетьмана, на яку призначалась урядом або обиралась козацькою старшиною
На́рд — рід пахучої рослини
Наусти́ти — наставити, навчити
Недо́ляшок — ополячений українець
Не́крут — рекрут, солдат-новобранець
Не́тяга — бідна, неімуща людина
Неяси́ть — сова, пелікан
Ніже́ — зовсім, нічого
Ново́хре́щенець — особа, яка перейшла в християнство з іншого віросповідання
Обло́га — оточення військами укріпленого пункту з метою оволодіння ним; військо, яке здійснює оточення укріпленого пункту
Обрѣ́ть — вуздечка без вудил для прив'язування коня
О́гир — жеребець
Опанча́ — старовинний верхній одяг, що мав вигляд широкого плаща
Окру́жний — чиновник повітової адміністрації
Ора́п — негр
Орчик — дерев'яний або залізний валок, до якого прикріплюють посторонки в упряжці
Осау́л — виборна службова особа, що обіймала одну з адміністративно-військових посад на Україні в XVII—XVIII ст.
Осно́ва — подовжні нитки в тканині, а також пряжа для них
Отче́на́ш — християнська молитва; тут: сніданок чи вечеря
Охо́чий коза́к — доброволець
Очі́пок — старовинний головний убір замужньої жінки у формі шапочки, часто з подовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи сховане під ним волосся
Палама́р — служитель православної церкви, що допомагає священику під час богослужіння
Пала́нка — тут: невелике укріплення, обнесене частоколом
Панима́тка — мати стосовно до своїх дітей; господиня дому
Паноте́ць — священик; батько
Пантрува́ти — пильнувати, берігти, дбати
Парови́ця со́лі — чумацький віз, запряжений паром волів, на якому перевозилась сіль
Пáрубoк — у феодальній Польщі та на Україні постійний або сезонний найманий сільський робітник у господарстві поміщиків і заможних селян; особа з панської прислуги
Патері́ця — жезл, символ влади
Пати́нки — туфлі без закаблуків у деяких східних народів
Пахо́ля — хлопчик-слуга
Перебе́ндя — людина, що вміє весело, дотепно що-небудь розказати, проспівати

Пере́гінна — очищена горілка
Перм — народність комі-перм'яки
Пертурба́ція — раптове порушення нормального ходу чогось
Печку́рник — той, хто любить лежати на печі
Пі́нда — пиха, чванливість, зарозумілість
Пища́ль — старовинна вогнепальна зброя, схожа на рушницю
Пірна́ч — давньоруська холодна зброя у вигляді металевої головки з гострими виступами, насадженої на держално; у козацькому війську був символом влади полковника
Пла́хта — тут: покривало з картої декоративної тканини
Пові́з — поєз
Повчо́к — полк
Позо́літи — випарити білизну, залити її спеціально для цього приготованим розчином золи
По́прядки, по́пряхи — зібрання дівчат і молодичь удень у родичів чи в сусідів, де прядуть або виконують якусь іншу роботу
Поспі́льство — народ; простолоуд
Поспо́літий — на Україні до визвольної війни 1648—1654 рр. та в перші роки після неї — належний до міщан або до селянства, згодом, у другій половині XVII—XVIII ст. — належний до селян
Поторо́ча — привид, мара
Потурна́к — ренегат, перекинчик, зокрема українець, який прийняв ісламську віру, потурчився
Пра́зник — день чи дні, певним чином відзначувані звичаєм або церквою
Пра́ти — тут: перти, іти всупереч комусь
Прач — праник, дерев'яний гладенький валок для вибивання білизни під час прання
Предво́дитель дворя́нства — у царській Росії представник дворянства, якого обирали губернські та повітові зібрання і який видав становими справами дворян
Прела́т — у католицькій церкві почесна назва, титул представника вищого духовенства (кардинала, архієпископа, єпископа тощо)
Преосвяще́нний — єпископ

Прида́нки — весільні гості молододі, що їдуть з нею до молодого
При́ключка — пригода, привід
При́тама́нкувати — недоумкуватий
Прозе́літ — особа, що прийняла нове віросповідання; новий палкий прихильник якого-небудь учення
Проскура — білий хлібець особливої форми, що використовується в православному богослужінні
Просто́ріка — базика
Проща — богомілля, паломництво; відпущення гріхів
Пса́льма — покладений на музику псалом; вокальний твір переважно духовного змісту
Пфа́льцгра́ф — спадковий титул вищого дворянства в феодальній Німеччині
Пу́га — батіг

Ра́йця — радник; член магістрату
Ра́лєць — подарунок, приношення при поздоровленні, візиті
Ра́ло — примітивне знаряддя для оранки землі
Ра́ндар — орендар, шинкар, корчмар
Ра́роги — порода яструбів
Ра́та́й — плугатар
Ре́йме́нта́рюва́ти — командувати військом
Ридва́н — у XVIII — на початку XIX ст. велика карета для далеких подорожей, запряжена 6—12 кіньми
Рі́за — тут: одяг
Ришту́нок — спорядження
Різно́ція — незгода, різноголосся, розбрід
Розго́рити — спромогтися на що-небудь з труднощами
Роздро́дитися — розсердитися, роздратуватися
Розпра́ва — приміщення сільського правління
Ро́тмістр — у дореволюційній російській кавалерії офіцерський чин, що відповідав чинові капітана в піхоті й інших військах
Ро́нд — збуру
Ру́ндук — ганок
Ру́пати — бути бажаним, жаданим
Руси́ни — назва українців Галичини, Буковини й Закарпаття
Ря́дна — умова, уклад, угода

- Сагайдак — шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стріл; лук
- Сакрамент — священні дари, знадоби культового вжитку
- Сап'янець — чоботи або черевки, пошиті із сап'яну — тонкої м'якої шкіри найрізноманітніших кольорів, виготовленої із козячих (рідше овечих, телячих) шкур
- Світа — старовинний довгополий верхній одяг, звичайно з домотканого грубого сукна
- Світілька — дівчина, що виконує обряд тримання меча й свічки на весіллі
- Семряга, семряжка, сімряга — домоткане грубе нефарбоване сукно; верхній селянський одяг із такого сукна, сіряк
- Серафим — у християнській міфології один з дев'яти рангів ангелів
- Сердюк — на Лівобережній Україні кінця XVII—початку XVIII ст. козак найманих піхотних полків, що був на повному утриманні гетьманського уряду; охоронець гетьмана
- Симрбом — таким чином
- Синедрион — у стародавній Іудеї рада старійшин, яка виконувала функції вищого релігійного, урядового і судового органу
- Сировець — напій, приготований із залитих кип'ятком і настояних протягом певного часу житніх сухарів; хлібний квас
- Скиндячка — стрічка, якою пов'язують голову
- Скит — у православних монастирях невелике житло ченців-самітників, розташоване віддалік від основних монастирських будівель; невелике поселення монастирського типу в безлюдній місцевості
- Скрижаль — дошка, плита з написаним на ній текстом, звичайно священним, культовим; те, що зберігає, куди занесені пам'ятні події, дати, імена тощо
- Слашний — ласий
- Слебівувати — читати по складах
- Соломаха — рідка страва, приготована із завареного на воді борошна (переважно гречаного)
- Сотник — на Україні в XVI—XVIII ст. особа, яка очолювала сотню, обиралася спочатку козаками, а згодом призначалася гетьманом або царем
- Сотцький — у дореволюційній Росії виборна службова особа, яка виконувала в основному поліцейські функції
- Спаш — псування, знищення трав, посівів
- Спіжбвий — бронзовий
- Спудей — учень бурси та інших духовних навчальних закладів; назва учнів середніх і молодших класів Київської академії
- Становий — у дореволюційній Росії начальник поліцейської дільниці в сільській місцевості
- Станя — стайня
- Староста — на Україні, в Польщі та в Литовському князівстві (у XV—XVIII ст.) керівник місцевого міського чи сільського управління або самоврядування
- Статок — майно
- Стеменно — достоєменно
- Стригунець — однорічне лоша, якому звичайно підстригають гриву
- Стрижень — найглибше місце річки, де дуже швидко тече вода; бистрина
- Студень — грудень
- Студібзус — відданий наукам, допитливий; той, хто щось вивчає, досліджує
- Сугак — сайгак, ссавець групи антилоп
- Схотінка — бажання
- Сюзерен — за часів феодалізму в Західній Європі великий феодал-сеньйор, що був господарем над васалами; тут: символ творчої величі
- Тальяр — старовинна срібна монета, що була в обігу в Німеччині, Чехії, Італії, а також на Україні
- Таган — залізний обруч на трьох ніжках, на який ставлять казан, чавун тощо, готуючи їжу на багатті
- Тимпанник — той, хто грає на тимпані — старовинному ударному музичному інструменті, виді литавр

Ті́тар — церковний староста
Ті́маха — нетяга, бідолаха
Ті́сно́та — важке становище, не-
статки
Товпі́га — товста, незграбна лю-
дина
Толо́ка — скупчення людей, які
щось роблять
Торо́к — ремені ззаду сідла для
прив'язування речей або прив'язан-
ний до сідла дорожній мішок
Трактова́ти — частувати, при-
гощати
Три́дцятостру́нна — музич-
ний інструмент з тридцятьма
струнами
Трубаду́ри — середньовічні
провансальські мандрівні поети-
співці XI—XIII ст.
Труви́ри (трувери) — середньо-
вічні французькі поети-співці
XII—XIII ст.
Ту́ма — людина, що народилась
від батьків різної національності

Угоно́бити — задовольнити
Узловáтий — вигадливий, до-
тепний, хитрий
Уконтентува́ти — задоволь-
нити; щедро пригостити
Улу́с — стійниці кочовиків або
селище тюрко-монгольських наро-
дів у Центральній і Середній Азії
та Сибіру
Універса́л — розпорядчий акт
адміністративно-політичного ха-
рактеру польських королів та
українських гетьманів (іноді пред-
ставників генеральної старшини)
у XVII—XVIII ст.
Упі́р (опир) — за народним
повірям перевертень, мрець, що
нібито виходить ночами з домо-
вини і ссе кров сплячих людей;
переносно — кровопивця
Упи́ряка — дуже впертий
Упра́ва — у дореволюційній Укра-
їні установа, яка займалася су-
спільними, становими та адмі-
ністративними справами; буди-
нок, у якому містилася така уста-
нова.
Ура́зка — пошкодження
Учта — урочистий обід, сніданок
або вечеря, що влаштовується
на честь кого-небудь або на від-
значення якоїсь події; пошана

Ушка́л, ушкú́йник — річковий
розбійник
Характе́рник — чаклун, чарів-
ник
Харалú́жний — сталевий
Харци́зяка — розбійник, грабіж-
ник
Херуві́м — у християнській міфо-
логії ангелоподібна істота-сто-
рож
Хіморо́дник — ворожбит
Хло́нь — хлопець
Хору́нжий — особа, що носила
прапор або корогву війська
Хре́щик — хрестик; гра, в котрій
одна пара гравців ловить дру-
гу, яка після голосового сигналу
розбігається, тікаючи від пер-
шої пари; танкова гра, під час
якої хлопці й дівчата міняються
місцями
Ху́га — хуртовина; переносно —
колотеча, сварка
Хурди́га — в'язниця

Цабé — вигук, яким волів повер-
тають праворуч
Ца́рина — околиця, край села;
вигін; поросле травами поле
Цéха — значок, присвоєний фео-
дальному цеху або якому-небудь
товариству
Цитро́ни — цитрини
Цо́б — вигук, яким волів повертають
ліворуч

Чаба́к — лящ
Ча́йка — бойовий довбаний човен
запорозьких козаків з вітрилами
та веслами, обшитий зовні дошка-
ми або очеретом для кращої плаву-
чості й захисту від ворога
Ча́мбу́л — загін татарської кін-
ноти, що роз'їжджав по степах
і чинив раптові напади на мирне
населення
Ча́сточка — пожертвування на
церкву за упокій душі померлого
Че́лядь — члени однієї родини;
слуги
Черво́нець — золота монета
вартістю три карбованці, що карбу-
валася в дореволюційній Росії
починаючи з XVIII ст.
Червча́та пла́хта — шовкова

плахта яскраво-червоного кольору
Ч е р е с — старовинний шкіряний пояс, зшитий уздовж з двох складених разом ременів так, що мав усередині порожнину для грошей та інших цінних речей
Ч е р е с л о б — вертикальний ніж у плузі, який міститься перед лемешем
Ч е р м н і т и — темніти
Ч е с т е н ь — пам'ятник, монумент
Ч и н ш — натуральний або грошовий податок, що його сплачували поміщикам або державі особисто вільні селяни за користування землею на загарбаних польською шляхтою українських землях
Ч у д ь — давньоруська назва естів, а також неслов'янських племен, що жили на землях Новгород Великого, на сході від Онезького озера по річці Онезі і Північній Двіні
Ч у р а — джура, на Україні в XVI—

XVII ст. зброєносець у козацької старшини
Ш а н е ц ь — окоп
Ш а п к а - с и с ю р к а — шолом з кільчастою сіткою
Ш е л я г — старовинна найдрібніша польська монета
Ш е р м и ц е р і я — фехтування
Ш к а п о в и й — пошитий з кінської шкіри
Щ о л о к — відвар попелу або настій кип'ятку на попелі
Ю д о (юда) — тут: злий дух
Ю д о л ь — місце, де страждають, мучаться, терплять нестатки
Я с а́ — розголос, шум, привітання
Я с і р — бранці, яких захоплювали турки й татари під час розбійницьких нападів на українські, російські та польські землі з XV ст. до 60-х років XVIII ст.; полон

ЗМІСТ

Пантелеймон Куліш. <i>Є. К. Нахлік</i>	5
--	---

ПРОЗОВІ ТВОРИ

Чорна рада. <i>Хроніка 1663 року</i>	38
Ориця (<i>Ідилія</i>)	174
Про злодія у селі Гаківниці	181
Гордовита пара (<i>Бабусині оповідання</i>)	192
Дівоче серце (<i>Ідилія</i>)	198
Потомки українського гайдамацтва	213
Жизнь Куліша	234

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

ІЗ ЗБІРКИ «ДОСВІТКИ»

Заспів	266
Что есть мнѣ и тебѣ, жено?	266
Люді-люді	268
До Данта, прочитавши його поему «Пекло»	268
Настуся. <i>Поема (1648)</i>	269
Великі проводи. <i>Поема (1648)</i>	296

ІЗ ЗБІРКИ «ХУТОРНА ПОЕЗІЯ»

Історичне оповідання	359
До кобзи	381
Псалтирна псальма	382
До старої баби	383
До Шекспіра, заходившись коло українського перекладу його творів	384
До рідного народу, подаючи йому український переклад Шекспірових творів	385
На сповіді	386
Ключ розуміння	388
Гімн єдиному цареві	390
До Шевченка	391
На незабудь року 1847	394
До пекельного наплуду	395
Божий суд	397
Молитва	398
Епілог	399
Зазивний лист до української інтелігенції	400

ІЗ ЗБІРКИ «ДЗВІН»

Заспів	413
Подвижники свободи	413

Петро да Катерина	414
Двоє предків	416
Національний ідеал	416
Німецька наука-розлука	418
До Тараса за річку Ахерон	420
Останньому кобзареві козацькому	420
На перелозі	422
Забули ми	423
До Мазепи, прочитавши його біографію	424
Яке нам діло до того?	425
Свиня та Цуцик (<i>Байка</i>)	425
Щиглик	426
«Презній»	427
Перед Гоголевим честенем	427
Титани	428
До рідного народу, подаючи йому переклад Шекспірових творів	430
Гомер і Шекспір	430
До Богдана	432
Побратими	432
Козацький жаль	433
Яка пані, такі й сані	434
Земляцтво	437
Слово правди	437
Патріотці	439
Побоянщина	442
До тарасовців	443
Вельможній покозашині	444
Присвят усіх моїх творів землякам-козакоманам	445
Стою один	446
Піонер	448
З Підгір'я	448
Дума про курку з курчатами, на спомин про Дорнбах під Віднем та про генерала Дубельта і графа Орлова	449
Дума-казка про Діда й Бабу, про Курочку рябеньку й Надібку золотеньку	458
Дума про татарина й орапа	468
Дума-пересторога, вельми на потомні часи потрібна	472
Дума про найвищий дар	478
На чужій чужині	481
Одвідини	481
✓ До Кобзи та до Музи	482
Рай	483
Козарлюзі Лободі, посилаючи йому «Байду»	484
Покобзарщина	485
Каверзникам	485
Метаморфоза	486
Абадонна	486
Праведне пануванне	487
Поетові	487
Царська грамота	488
Сум і розвага	488
Муза	489
Три поети	490
«Квітки з сльозами...»	490
Лілія	491
Троє схотінок	492
Заворожена криниця	492

Шуканне-викликанне	493
До Марусі В ***	493
Чудо	495
Видінне	495
Соловейко	496
Анахорет	497
Невидимий співець	497
«Благословляю час той і годину...»	497
Премудрість	498
Хмари	499
Няньчина пісня	500

ПОЕЗІЇ, ЩО НЕ ВВИЙШЛИ ДО ЗБІРОК

Заспів	501
Слов'янська ода. Відгук на панславістичне гукання по Європі російського архістратига Скобелева	502
Дивлюсь на срібний волос твій, Кохана	503
До Ганни Барвінок	504
Сокровище благих	505
«Чому тебе нема між нами...»	507
Славлені тридні	509

ПЕРЕСПІВИ ТА ПЕРЕКЛАДИ

ІЗ ПСАЛТИРЯ

Псальма I	512
Псальма VIII	513
Псальма XIII	514
Псальма XIV	514
Псальма XV	515
Псальма LVIII	516
Псальма CII	517
Псальма CIII	518
Псальма CIV	520
Псальма CXXII	522
Псальма CXXVI	523
Псальма CXXVII	523
Псальма CXXVIII	524
Псальма CXXXIII	524
Псальма CXLVI	525

ПЕРЕСПІВИ З ВЕЛИКОРУСЬКИХ СПІВІВ

Старорус-малорус до Нової, Великої Русі	526
Степ	526
Степ опівдні	527
Вечір у степу	528
Ніч у степу	528
Весна й літо в степу	529
Степова сіножать	531
Степова могила	532
Україна	533
Чумаки-ночліжане	534
Дніпрова повідь	536
Привітання з Доном	536
Паланка	537
На греблі	538
Гаданне-віщування	539

Коло колодязя	540
Пасіка	542

ІЗ ЗБІРКИ «ПОЗИЧЕНА КОВЗА»

Переспіви чужомовних співів

Присвят од староруса новорусові	544
Словце про староруських народовиків на появ «Позиченої ковзи»	544
Слово до німців на появ «Позиченої ковзи»	546
Співець	548
Граф Габсбург. Балада (1273)	549
Прощанне з рідною країною	552
«Старий гай мрій, пахущий гай!»	555
Міньйона	556
До радості	557
Молитва природи	561
Вільшаний цар	563
Рибалка	564
«Заплачеш по мені, кохана, о! заплачеш...»	565
«Чого кипить химерна кров?»	566
«Ти сидиш під білим деревом...»	567
Скарб	568
Пряха	569
Віддалеки	570
Мертвецький танок	571
Покора	572
Пісня	575
«Ох! бажаю сліз любові...»	575
Корінховська молода княгиня	576
Примітки	583
Пояснення слів	738

Куліш П. О.

K90 Твори: В 2 т.— К.: Наук. думка, 1994.— (Б-ка укр. літ. Укр. нова літ.).— ISBN 5-12-002728-8.

Т. 1. Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / Упоряд. і приміт. Є. К. Нахліка; Ред. тому М. Д. Бернштейн. 752 с.: портр.— (в опр.)

ISBN 5-12-002729-6

Друкуються роман «Чорна рада. Хроніка 1663 року», оповідання, поетичні твори, переспіви та переклади.

Літературно-художнє видання

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

КУЛІШ
ПАНТЕЛЕЙМОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ
1819—1897

Твори в двох томах

ТОМ

1

Прозові твори
Поетичні твори
Переспіви та переклади

Художник

І. Г. ДИННИК

Художній редактор

В. П. КУЗЬ

Технічний редактор

Б. М. КРИЧЕВСЬКА

Коректори

В. М. БОЖОК, Н. О. ЛУЦЬКА

Подано до фотоскладання 28.08.91. Підп. до друку 17.01.92.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір офс. № 1. Гарн. тип. Таймс.
Вис. друк. з ФПФ. Ум. друк. арк. 39,48. Ум. фарбо-відб. 39,48.
Обл.-вид. арк. 48,97. Зам. 4—1611.

Видавництво «Наукова думка»,
252601, Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

Головне підприємство
республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига»,
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

НАУКОВА АКАДЕМІЯ

